

8/2135

BUDAPESTI SZEMLE.

SZERKESZTI ÉS KIADJA

CSENGERY ANTAL.

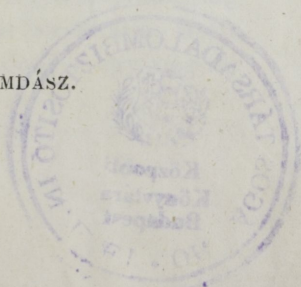
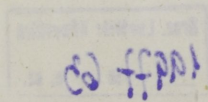
TIZENNEGYEDIK KÖTET.

PEST,

EMICH GUSZTÁV, M. AKAD. NYOMDÁSZ.

1862.

Prozágos Társadalombiztosító Intézet
KÖZPONTI KÖNYVT.
Tárgyszám: 89 Lelt. s. 2326

Brz. Levéltár Budapest
1997. 63. sz.

HORÁCZ.

IRÓI ÉLET- ÉS JELLEM-RAJZ.

MÁSODIK KÖZLEMÉNY.*)

IX. Láttuk, hogy Horácz, midőn a philippi vereség után, paizsát eldobva ismét hazájába tért, a respublica tört reményeinek fájdalmát szívébe rejtve bár, de őszinte keservvel hozta magával vissza. Ha kétségbeesve a szabadság felől elhatározta is, hogy a közélettől távol tartja magát, de szívében republicanus maradt. Octavius és Antonius neve gyűlöletes volt előtte, gyűlöletes az egész hadé, mely elől, szegény! — futott ama gyászemlékü síkon. E gyűlöletet bizonyosan nem szelidíté azon körülmény, mi miatt ugyan kétségbe épen nem esett, hogy kis örökségét elfoglalva s a had költségei által fölemészttve találta.

Azok közt, kik Octavius körül már ekkor feltűntek s mint az emelkedő nap sugárkörnyezete, vele együtt emelkedőben valának, senki iránt nem érte Horácz több idegenséget, mélyebb, bár önkénytelen ellenszenvet, mint a fényes kegyencz, a sima és büszke Maecenas iránt. S különös, a sors, mint egy újjmutatásúl a még nem is sejtett jövőre, úgy akará, hogy legelőször is a gyűlölt kegyencznek köszönje személyes szabadságát. A hazájába visszatérő Augustus katonái kezébe esett, kik — a közbecsánat kihirdetéséről még mit sem tudván—öt fogva tartották, míg Meczén, annak végrehajtója, öt szabadon nem bocsáttatta. Maga erről nem tesz műveiben említést, de Porphyrión, s egy még ré-

*) Az első közl. a XIII. köt. 195. lap.

gibb névtelen életirója adják ez eseményt, hozzá téve, hogy Horác és Meczen személyesen ekkor még nem ismerték egymást.

Szintoly mély vala költőnk gyűlölete Octavius iránt, kiben a minden vetélytársát leszorító egyedurat tán senki sem sejtette meg előbb mint ő. Horác imádásig tisztelte Brutust, s ez elég ok volt gyűlölni Octaviust. Az utolsó római holttestét Antonius nagy hadi pompával temettette el Philippinél; a büszke Octavius fölásatni parancsolta a hullát s fejét levágatva azt Rómába hozatta és e főt, oly szent és magas lelkesedés s dicső szabadságeszmeék egykori fészkrét, Julius Caesar szobra lábához tétette. Midőn elégtételt akart adni a nagy Caesarnak, megalázta körében a szabadságot.

S mind a mellett Horác szabadabb levegőt talált Rómában, mint az előzmények után remélheté; a pártok állása hozta ezt magával. A győzők is, kik közt valódi bizalom s érdekegység úgy sem létezett soha, kezdék féltékenyen tekinteni egymást; köztök állt mindkettőnek ellensége s félelme még, a nagy Pompéjus fia, Sextus P; és alig győzve Philippinél, ellene kellett fegyverkezniök. A levert, elnyomott, de ki nem irtott köztársasági párt még lélegzelhetett Rómában s utolsó töredékei a remény egy szikráját táplálák még szívökben; mert minél többet áldozánk valamely eszméért, minél többet vesztenk az érte vívott küzdelemben, annál inkább ragaszkodunk hozzá.

Láttuk azonban, mint hullatá el Horác utolsó reményeit; mint hajlott a rideg Stoa elveitől Epikur hozzávalóbb tanaihoz. Ne vádoljuk jellemtelenséggel azért, mert jelleme másképp fejlődött ki mint indult vala. A férfit, ki meggyőződéseit cseréli, méltán éri a következetlenség vádja; de ha más táborban találjuk a férfit, mint melyben a még meg nem szilárdult ifju álla: van-e jogunk hasonló ítéletre? Csak annyit szabad vizsgálat alá vennünk: jogosult-e általában azon párt, nézet, vagy helyzet, melyben áll; s nem becsutelenül áll-e meg benne? És a továbbiakból ki fog tűnni, hogy Horác semmi helyzetben nem becsuteleníté meg magát, nem tartozott azon gyáva lelkek közé, kiket az emelkedés lealjasít.

Lassanként, a mint Horác az eltemetett respublica álmaitól távolodott, fogyott a tér — észrevétlenül — közte s Octavius és hívei között. Két férfi állt a leendő Caesar pártján, hatalmának legfőbb emeltyűi, egymással oly ellentétesek, egymásnak szükséges kiegészítői, kiket csak oly ritka tapintat mint Octaviusé vá-

laszthatott ki s kapcsolhatott össze és magához: Agrippa és Mécén. Amaz, egyszerű hadias alakjával, katonás öltözetével s járásával, semmivel sem mutatá hogy udvari kegyencz; ez hosszú, lebegő tunicájával, lágy s mintegy hullámzó járásával, a fénytlenség egész légkörével, inkább ázsiai satrapának, mint római tanácsosnak látszott. S Horác, midőn őt így látta, önkéntelenül is előbbi kedveltei felé érzé vonatni lelkét s szíve megkönnyebbült, ha az udvar romlottságát s benne Mécén puhultságait ostromozhatá. Az első könyv 2. satyrája, míg egyedül a középszer s mértékletes-ség dicséretére látszik irányozva lenni, tulajdonkép Octavius s barátai fényűzése ellen van intézve. Tudta azt jól Horác, hogy oly hatalmas személyek ellen közvetlen nem intézheti a gúny vagy vád nyilait; de a közérzületnek legjobban szolgál, ha azon bűnök ellen kel ki, melyekre amazok leghajlandóbbak valának. Azon satyra ez, melyből főlebb mutatványt közlénk; mely míg Horác erkölcsi nézetei szigoráról sem igen kedvező fogalmat nyújt, világosan jelzi a közromlást. A roppant hatás, melyet előidézett, költőjét egyszerre az olvasó világ kedvenczére tevén, nem sértette a finom és szellemdús Mécént. S ő, ki benső hajlamánál fogva szintűgy mint eszélyből, ohajtotta a szellem embereit megnyerni magának és urának Octavnak — már ekkor kinézte az utat, melyen a fiatal költőt magához vezetendi. Virgil és Varius által; de azon kiszámított ildommal és tartózkodással, mely Mécént a tőle még távol állókkal szemben jellemzé.

Mikor Horác haza jött, Virgilt már Rómában találta. Ismeretségük csaknem a gyermekkorból eredt s azt most csak megkelle újítani és bensőbb barátsággá emelni. A mint a költői pályán emelkedtek, szívök úgy közeledett; azon ritka, egykoru s hasonló két lángész közt páratlan barátságot köték, mely mindkettőjöknek ép oly dicsőségére válik, mint remekműveik akármelyike. Csakhamar hozzájok esatlakozék Varius, mindkettejük költőtársa; s ha a hagyományoknak hihetünk, — mert az idő megirigylé tőlünk műveit és semmit sem hagyott föl belőlök — a kor első tragikus költője. A három, saját nemében első rangu költő barátsága oly gyöngéd volt, hogy Martial több mint fél századdal utóbb példányul állítja őket a költők elébe, egyik epigrammájában (VIII. 18.); s ha Virgil, művei objectiv természete hozván magával, e baráti bensőségről nem emlékezik, Horác annál gazdagabb a kölesönös szeretet festésében s a két barátira, különösen Virgilre tett gyön-

géd vonatkozásokban. Pedig Augustus korának e két nagy költője, emberi s írói egyéniségben egymástól felette különbözött. A *respublica* fölé hasadt vérhajnalban, midőn a fiatalabb Horácz fegyvert fog, a szelidebb Virgil egészen magába vonul, mint a csiga és saját belsejében keres menedéket; ő eszményi világban él, melyet magának alkota; míg Horáczt a való, tevékenység, a küzdelmes élet vonzza, melybe míg elmerülni kész, azt ostromozni is szereti. Lángelméje erősebb, eredetibb mint Virgilé; de ezé tökélyesebb, emelkedettebb mint amazé; azért Horáczt, a világ, udvar, erkölcsi romlottság s bűnök ellen kérlelhetlen gúnyorral fellépőt a mennyi taps, annyi boszús indulat is kíséri; míg Virgil muzsája senkit sem sért, mindenkit elragad, mindenkit gyönyörködtet s bámulói seregébe egy irigy vetélytársat, egy boszús ellenséget sem hagy vegyülni. Horáczra, a mint fejét daczosan kezdé emelni ellenök, boszusan néznek az udvar hízalgői s megemlékeznek a Brutus legio-vezérére; Virgilt szeretet nyájas mosolya fogadja az udvarnál s kíséri vissza a magányba, melyet szeretett s melyet csak vele született jószívűségből és udvariasságból hagyott el pillanatokra. Horácz a népszerűséget azon veszélyes úton kereste, mely a tömeg üdvkiáltásai közt a tarpéji szirtre is vezethet; Virgilt azért szereté mindenki, mert nemzete nemesb hajlamainak tudá kedvezni s dicsőségét és jövőjét éneklé meg. A két költő nyelve is szellemöket tükrözi vissza. Horácz, kivált első műveiben, fanyarságig erőteljes, darabosságig őszinte. Sok darabját valódi tartós, de sértő szörszövevhez hasonlíthatjuk. Virgil minden sora oly fényes, sima és tökélyes, mint a napsugár, s művei egésze mester-szövet, aranyfonalból.

X. Azok közt, kikhez Virgil s Varius barátsága Horácznak legelőször nyitott utat, volt As. Pollio, előbb erős republicanus, ki a szabadság vesztét túl élni sem akarta, utóbb magányba vonult, de szelleméért, tehetségeiért s tekintélyéért a triumvirektől is megkimélt férfi; híres szónok; tragikus költő, tudós történetíró; a művészetek bőkezű s műértő előmozdítója, első a ki közkönyvtárat állíta Rómában s azt minden nemzetek is idők nagy embereinek aranyból, ezüstből s rézből öntött szobraival ékíté; ő hozta be az új, kivált költői művek nyilvános felolvasását, mire azonban Horácz soha sem szánta el magát. Később Pollio a Caesar s Pompejus közötti polgárháború történetének megírásához kezdett s

ez elhatározásával alkalmat adott Horácznak, legjobb politika költeményei egyikének (Carm. II. I.) írására.

„Irsz a Metellus Consul alatt eredt
Polgári hadról; fested a harc bűnét,
Játszó szerencse vak szeszélyit,
Nagy fejedelmi erőt, s a fegyvert,

Min még aludt vér foltja setétedik;
És a veszélyes koczka mikép görög;
S a csalfa hamv alatt parázsban
Szűnyadozó tüzezen tapodsz, jársz!

— — — — —
Vad harsonáktól ijjedező fülünk
A görbe kürtöt hallja recsegni már;
S a fegyver fénye a futamló
Gyors paripát s lovagot riasztja.

Robogni hallok már a vezéreket,
Mig rajtok a por dicsteli szennye ül,
S görnyedni látom a világot,
Szörnyü Cató szíve nem hajol csák. . . .“

De vissza kell tértünk a Virgil révén kötött ismeretségekhez. Méczén ohajtá Horáczt is közel vonni magához, de ezt csak fokozatonként teheté; állásában nem feledhette el, hogy a satyrák költője Brutus harczosa volt s most is gúnynyal néz a nagyok szemébe, kik őt eddig csak erővel győzhették meg, szívökkel s jótéteményeikkel még nem. Azért Virgilt kérte meg, vezesse be hozzá Horáczt, mintha ez akarna tisztelegni a hatalmas kegyencz előtt. Senki, Virgilen kívül, ezélt nem érhetett volna ilyesminben. Ő legyőzte Horáczt valószínű vonakadását s a bemutatás megtörtént, Varius is közbenjáró volt. A fogadás kegyteljes, de kimért és csak egy pár perecznyi vala. Horáczt maga tudósít róla az I. 6. satyrában, melyből főlebb az apjára vonatkozó szép sorokat idéztük.

„Egykor a jó Virgil, s Varius szólottak előtted
Rólam: ki s mi vagyok? S azután, hogy elődbe vivének:
Csak keveset szólék, akadozva; fiúi szemérem

Tilta beszélni sokat; nem festém hires apától
 Nemzettnek magamat, — se dicsekve, nemes paripákon
 Büszkén járónak; csak a mint igaz; ott te is egykét
 Szót felelél csak, a hogy szoktál; s én távozom. Aztán
 Újra k i l e n c z h ó n a p m ű l t á n hivatál s akarád hogy
 Állna barátid közt nevem. . . .“

Ennyi idő kellett az óvatos Méczennek, annak kimutatására, hogy Horác z barátságára őt semmi sem sürgeti s azt mint kegyet az embernek, mint elismerést a költőnek, ő nagylelkűen nyújtja.

Méczen nevét, mióta a művészetpártolók fajnevévé vált, mindenki ismeri; de jellemét ritkán ítélik jól meg. Őt a legkülönbözőbb anyagokból gyúrta a természet, mint a hatalmas kegyenczeket s a legnagyobb államférfiakat rendesen. Gazdag és régi (de csak lovagrendi) családból származván — mely azonban, közhit szerint, az etrúriai királyok törzséből ágazott vala ki—a gazdagság erényeivel és bűneivel egyiránt birt. Független és hatalmas szellemi ereje azon erkölcsi bátorságot adá neki, melylyel a triumviratusban proscriptiókkal foglalkozó — s a gyűlölet e munkájába egészen bele merült Octaviusnak fülébe mondani merte amaz emlékezetes szavakat: „Surge tandem, carnifex! (kelj fel már, bakó!) És e mellett az érzéki gyönyörök, keleti puhultság rabszolgájának látszék lenni, — azok közt sem engedvén mégis éles és szivekbe néző, átható pillantását elhomályosítani. Valódi lángesze volt a csábításra és megvesztegetésre, mint azon kigyónak, mely tekintete varázs erejével bűvöli le áldozatát; de ő jót tett azokkal, kik fölött e csodás felsőséget gyakorolta. Önerdekét, mit soha nem feledett, a birodaloméval s az Augustuséval annyira egybe olvasztá, hogy maga sem bírta volna megkülönböztetni soha. A birodalom javát, virágzását s Augustus hatalmát és dicsőségét — mint saját magáét nézte, munkálta. Kényelemszerető, harcokra nem termett, de Octavius oldalánál minden veszélyben jelen; s ez ha beteg volt, ha baj nyomá vagy szomorúság lepte meg, — kegyencze házához viteté magát, oda költözött; mert ott azon fényt, jóllétet, kényelmet, a gyönyör és vidámság azon fűszeres légkörét találta fel, melyet magánál, még császár korában is egyszerűt majdnem rideg háztartásában nélkülözött. A költők társaságában Méczen szellemi élvezet lelt, neki jól esett a műzsa választottaival jót tenni, kényeztetni őket és megosztani ve-

lök gazdagságát, örömeit, kényelmét; de ki tagadhatná, hogy azon hiúság is vegyült e nagylelkűségbe: hordhatni azon gyönyöket, büszkélkedni azon drágakövekkel, melyeknek minden aranyat és gyémántot felülmúló becsét az ő nemes s művelt izlése oly jól meg tudá mérni.

Dicsérni szokták azon szerény mérsékletét, hogy a lovagrendből, melyben született, nem vágyott kiemelkedni, s ő, az első kegyencz, még senatorrá sem tétette magát. Csalódás van a dologban. Sőt kevélyebb volt, mintsem a birodalom első lovagjából, a senatorok utolsójává akart volna lenni; itt e politikailag egyébiránt is fontos rendben, elől, vetélytárs nélkül állt; — amúgy elvegyült volna a senatorok sorai között, mint kinevezés során a legújabbak egyike.

Az emelkedett lelkű Méczen könnyen megbocsátotta Horácznak, hogy ismeretségek kezdete előtt ellene is mert egyegy csipős vonást vegyíteni satyráiba. A költő szellemdússága s még inkább epikúri életnézete, mi az övével annyira megegyezett, vonzotta felé a szintoly szellemdús s szintoly élvszerető kegyenczet; és az első közeledés után valóban csaknem azon pillanati gyorsasággal ment barátkozásuk, mint az idéztük hely festi. E két hasonirányu szellem könnyen megérté egymást. Mintegy közmegegyezéssel, hallgatva mellőzték politikai érzelmeiket; Horácz kész volt feledni hogy Méczen az udvar első embere; s Méczen megbocsátá, hogy Horácz még idegen és bizalmatlan Octavius iránt. S valóban, a Méczennel gyorsan fejlődő bensőség mindjárt nyomokat hagy a költő számos e kori művén; de még sok idő telik, míg némely állam-tinnepélyi dicsőítéseken kívül, — rátartó műsájának benső bizalmára méltatná a hatalmas uralkodót.

XI. Olvasóink észrevették, hogy inkább tárgyesoportozatos, mint időrendi életrajzát igyekszünk adni Horácznak s most is megbocsátanak, hogy Méczenhez jutva, összefoglaljuk mindazt, mit a két egyén, a magas kegyencz s a költő viszonyára nézve mondani akarunk.

Mondtuk már, mily gyorsan fejlődött s melegtült barátsággá e tartózkodva kezdett viszony. A Horácz által, I. 6. satyrájában vázolt jelenetet a Város ép. ut. 716-ra tehetjük, midőn ő 27 éves lehetett; s még azon évben, vagy a legközelebbiben kelt az Epod. III., Méczenáshoz, mely világosan mutatja, hogy viszonyuk már

egészen bizalmas, s minden rideg formaságok nélkül, a társaságban egyenlőségi lábon állanak. A költemény nem egyébért, csak ez életrajzi adatért becses. Meczén úgy látszik szerette a a fokhagymát, mit Horác utált; az ellen kel ki s e bájos négy sorral végzi az igen közönséges költeményt:

„S ha máskor is még ilyesmit kívánsz Meczén,

Leánykád tartsa kis kezét

Hő csókjaidnak ellenébe, és az ágy

Zugába jól vonuljon el.“ . . .

Midőn 723 ban Meczén is követte Octavius Caesart az Antonius elleni hadban, Horác — ekkor már elválhatlan, védnökével akart menni, de ez határozottan ellene szegült annak. E fölötti panaszát Meczén miatti gyötrő aggodalmait önti ki költőnk az I. epódiban, melyben egyenesen a m i c e M a e c e n a s -nak szólítja meg a hatalmas ministert. A költemény hangja oly őszinte, oly meleg, hogy meg kell győződünk, miszerint e bizalmas megszólításra Horácot nem csak Meczén kegye, hanem saját szive is jogosította föl. De hogy e barátságban Meczén jótéteményeinek s méginkább a gyöngédségnek, melylyel azok becsét nevelni tudá, szintén megvolt részök, épen e költemény is mutatja.

„Viselni e hadat s akár minő, veled,

Kész, kedvedért, az én szívem.

S nem, hogy kegyedből több tulokkal szántsanak

Ekéim a mezőn; avagy

Gulyáimat egyik határról másra át

Tereljem a hő évszakra;

Sem, hogy fehérlő nyaralóm kinyúljon a

Határig! . . . E l e g e t a d o t t

O h t ö b b e t a z e l é g n é l , b ö k e z ü k e g y e d .“

Meczén korán s jól kiismerte kedvencz költőjét, mondhatjuk: barátját. Tudta, hogy szereti a jóllétet, gond nélkül; izlése egyszerű, inkább a középszeren mint a fénytűzésen kapó, de nemes és emelkedett; dús barátja házában a gyönyört élvezni tudó, mert a gazdagságnak ott csak kényelme volt övé, nem egyszersmind gondjai s baja is; dolgozni, hogy életét fentarthassa, képes és bátor, de muzsája hajlékonyabb és termékenyebb, ha szükség nem kényszeríti; és végre — mit szintén nem volt szabad feledni, a kegy leereszkedő adományaival szemben büszke és visszautasító,

de a testvéri osztozást, mit szív szívnek ad, nyájasan és gyöngéden mint csak Méczen volt képes, — büszkeség nélkül mint természetes részt elfogadni kész.

Ilyennek ismerte őt Méczen; s „hogypótlást adjon neki azon atyai örökségért, mit ugymonda, hadjáratunk miatt veszíte el“: csinos kis birtokkal ajándékozta meg. A gabonaföldek, legelők, szőlők s gyümölcskertek, különösen olajfák, mikből e kis birtok állt, elég jövedelmet adtak arra, hogy Horác, izlése szerinti középserben, de gond nélkül élhessen. A birtok a Szahini részen Tiburtól (hol Méczen pompás villája állt) nem messze, gyönyörű magányban feküdt. Fekvését maga Horác így írja le (Epist. I. 16.)

„Quinti! Ne kérdd, földem, gabonából ad-e kalangyát?

Ad-e kövér olajat bőséggel? Nyújts-e gyümölcsöt?

Rétje van-e? Fürtös szőlő nevet-e le a szilről?

Elmondom bőven földem fekvését, alakját.

Hegysor nyúlik elé itt; félbeszakítva egy árnyas

Völgytől; a mint kel a nap, jobbára önzli sugárít;

Mig a baloldalt csak lemenőben éri verőfény.

Enyhe szelid levegőm. Zöld bokron som pirul, és kék

Szilva mosolyg. Terepély bükk és cser, makkal a barmot

És hűvös árnyékkal, délente, kínálja a gazdát.

Vélnéd: vajmi közel zöldelhet az enyhe Tarentum!

Van forrásvizem is, folyamat formálhat, olyan bő,

S nem hidegebb- s tisztábbak a Hébrusz hajjai nála,

Gyöngye fejem s belsejű bajait gyógyítja vizével.

Enyhe, kies rejtek van elég itt; őszi ködök közt

Ez vidítja szívem, hidd el, s újítja erőmet!“

Méczen nagylelkűsége nem elégedett meg ez adománnyal, azt akará hogy kedvence, bár felszabadult rabszolga fia, birjon a lovagrend előjogaival s kitüntető jeleivel: a gyűrűvel s nyaklánczczal. (Sat. II. 7; 53 sor). Ezáltal is, gyöngéden, magához egyenlővé akarta tenni őt. A színházban saját padjába, oldala mellé ültette; asztalánál, mondhatnók egy bibliai kifejezéssel, kebelében nyugtatta.

Ennyi megkülönböztetéssel s jótéteménnyel eszközöl Méczen, hogy viszont Horác is egész szívét átadta neki s őt nem csak lelkesedéssel, de mély gyöngédséggel szerette. Viszonyuk

a mily szoros, oly őszinte is volt; s a mily bizalmas, oly állandó is. Bár születés, állás, gazdagság őket oly messze veté egymástól — e távolság köztük egészen elenyészett; természetök, elveik, hajlamaik, ízlésök, jellemök hasonlóknak valának. A két lélek egymásnak volt teremtvé s barátságuk megérdemli, hogy az évezredek megkimélték emlékezetét.

De a leggyöngédebb szeretet sem szüntetheti meg egészen, a világi helyzet különbségeit, minden korlátait. A kötelességek, hivatal, környezet, rang — érvényesítik igényeiket. Horácz jókor átlátta ezt; s hogy az őt soha se nyomasztthassa, bölcsen elvonult néha dús barátja köréből. Ennek mindig a város és udvar fényében, a politika zajában, a kormányzás gondjai közt kelle élni; csak lopva nyerhetett egyegy ohajtott pillanatot, hogy ragyogó öltönyével nagyságát levetkezze; Horáczt ez kifárasztotta volna, ő hát keresett magányt a zaj helyett, munkát a gyönyörök után, középszert a fényt felváltani. Így megőrizte magát, azon lehetőségtől, hogy valaha, vagy csak egyes perczekre is, teherré vállhassék; s Méczént, hogy állásában, kötelességeiben valaha akadályul érezze őt!

Méczén, elejénte nem akarta megérteni Horácz célzatát; s különösen; midőn egészsége gyöngültével, gyakrabban nélkülözte költője társaságát, élénk szemrehányásokat tett neki; hitta, jöjjön gyakrabban; végre hitta, költözzék egészen hozzá. Egy pillanatig azon gyanu is kelt lelkében, hogy talán nem tett még eleget barátjáért; s birtokát, mit ő ajándékozott, meg akarta kétszerezni. Horácz ezt visszautasította; neki elég volt a mije volt, s fölösleges gazdagsággal irigyeket szerzeni nem akart; aztán a szükségést könnyen s jó lelkiismerettel fogadta el és alig tekinté kegyajándéknak, a mi azon túl volt, sértette volna büszkeségét, lelkiismeretét. Annak a kérésnek sem engedett, hogy költözzék Meczénhez s kitette magát annak, hogy ez őt hálátlan-nak vélje. De midőn egykor ígérte meglátogatni őt s ígérését nem teljesíthetve, új sürgetést s szemrehányást kapott Meczéntől, szükségesnek látta, őszinte magyarázatot adni neki. Az I. k. 7. epistolájában teszi ezt, szokott nyíltságával. Jobb ha magát hagyjuk beszélni, bár tolmácsolásunk — félő, — legbájosb fuvalmától fosztja meg beszédét.

„Öt napig, úgy fogadám, maradok csak kinn majoromban,
 S im, hazugot, mármár egy egész hónapja hiába
 Vársz. . . De ha azt akarod, hogy egészségben legyek, éljek:
 Most, a betegségtől félőt, hagyd úgy szabadon, mint
 Hogyha beteg volnék. Most érik a fige; a hőség
 Most temetőket tölt, a halottak hirnőke folyvást
 Lictor-övezten jár; apa és anya félti szorongatva
 Gyermekeit, halovány arczával; rémit a járvány,
 És végrendeletek bontása van a napirenden.
 Majd ha fehér hó ül újonnan az albani térre,
 — Költőd délre siet, kiméli magát, olvasva napestig;
 S téged, drága barát, csak majd a tavasz-fuvalommal
 S első fecskével, várd nyugton, látogat ő meg.

Nem töl úgy te velem, mint egykori pór, a ki körtét
 Így kínált vendégeinek: „Végy még koma!” — „Sok lesz.”
 „Végy csak a mennyit akarsz.” — „Köszönöm.” — „Végy hát
 gyerekidnek,

Kapnak rajta, tudom.” — „Már mintha zsebem tele volna
 Úgy veszem.” „Ej! de ha itt hagyod is, sertések eszik meg.”
 — Nemtelenül pazarol, ki ha mit maga ún, köti másra;
 Ily jótét magván terem a hálátlan örökség.

A jó s bölcs, jót tenni a jókkal s érdemesekkel
 Kész, de a járó pénzt nem váltja silány fagarassal. . . .
 Méltóhoz, hozzád, én méltó lenni kívánok,
 Ámde ha mellőled távoznom nem szabad: úgy, add
 Vissza megint ifjonti erőm, add barna hajammal
 Bénőtt homlokomat; hagyj, mint rég, újra nevetnem,
 S fájlalnom, bor közt, pajkos Cinarám kiszökését! . . .

Éhes róka szoros nyíláson bújt vala egykor
 Telt hombárba; mikor jól lakva ki készüle jöni,
 Nem fért vissza degez hasa; végig nézte e dolgot
 Künn a menyét s így szólt: „ha akarsz szabadúlni viszontag,
 Mint bemenőbe sovány voltál: jőj vissza soványon.”

Én, ha e kép rám ezélz, im mindent visszaadok inkább.
 Én úgysem szoktam, jóllakva, dícsérni a mások
 Tán nyomorúbb sorsát, nyeglén; sem Arábia minden
 Kincséért nem adom szabad éltem drága nyugalmat.
 Dícsérted sokszor mérsékletemet; ki, ha voltál

Szembe „királyom, apám“ — távolban is így nevezélek.

Ám lásd, mindentől, mit adál, mily könnyen elállok!

Jól mondá Telemakh, fia a türodelmes Ulyssnek:

„Nem jó hely paripák számára szegény Itakánk, mert

Szűk s nem síma a föld s a füvet sem termi ki bőven.

Tartsd meg ajándékid, Atrevsz fia, jobb helye nálad!”

A kicsinek kicsi kell. Nem kérem, Róma, királyi

Pompád! Engem a szűk Tibur int s az enyhe Tarentum.“

Elég. A levél második felét, mely az eddig mondottakat egy akkorban ismeretes történeti adomával illusztrálja, bizvást elhagyhatjuk. Ugy látszik, Méczén a magyarázattal megelégedett; s gyöngéd maga is, Horác gyöngéd félelmét és tartózkodását egészen fel birta fogni. Viszonyuk mit sem változott. Horác szabadon jött s ment, szeszélyeként majd az udvar verőfényébe állván, majd a szabini völgymagány árnyai alá rejtőzvé. S Méczén hogy magát Horác-hoz mindenben egyenlőnek mutassa, nem egyszer ment vendégül hozzá. Kiséretével, majd csak maga, annál fesztelenebbül. A költő asztalára aztán ilyenkor valami régi jó bor került, vagy abból az amphorából, melyre születése esztendeje iratott vala s mely a mint ő vénülvén tüzet s erejét veszttette, vele egyidős, évről évre nyert tűzben erőben; vagy abból mely a marsusi had idejéből, Spartakustól megkimélve elbújhatott a pineze valamely zugában. A római fénytűzés kelléke, mi nélkül lakoma és asztali-öröm nem lehetett el, drága illatszerek s kenőcsök sem hiányoztak ilyenkor; a költő oly király volt egyszerű, szűk lakában, mint Méczén a maga fényes otthonában. Ha Méczén ilyenkor előre tudatá szándékát, nem azért lön, hogy Horácz érette készületeket tegyen, mint inkább attól félve, nehogy azt költői munkában vagy ábrándban zavarni találja. Horácz aztán egy egy költőileg hívó dalt küldött elébe. A III. könyv 29 ódája ilyen. S ha Göthe szerint a vers érdeméből az alkalmiság mit sem von le, mert minden versnek alkalminak kell lennie: ez valóban igazolja Göthét. A hypercriticus Scaliger maga így ítél felőle: „egyszerűn kezdődik, aztán folyvást emelkedőben van s végre oly magasra száll, melyen túl egy költő sem szárnyalhatott!“ S e dicsérethez Vanderburg méltán teszi azt, hogy „e szép ódában a philosoph oly fényben ragyog, mint a költő.“

Bocsásson meg az olvasó, hogy az eredetire utalás helyett,
darabos kísérlettünket adjuk ismét elébe.

.Etruszk királyok sarja! siess hamar!
Bántatlan áll még ó zamatos borom;
Lágy rózsza szirma vár, Meczén, rád;
Fürteidet, röpülő illattal

Balzsamkenőcsöm várja. Jövel, siess!
Nedves Tiburt s az Ézula völgyeit
Ne nézd tovább, s az apagyilkos
Vad Telegon szomorú hegyodvát!

Bőség unalmit, s fellegeket verő
Kastélyod ormát hagyd oda egy kicsinyt!
Oh szűnj a boldog Róma füstét,
Lárma-zaját s javait csodálni!

A gazdagoknak jól esik ily csere!
Kunyhó alatt, szűk tűzhelyen, izletes
Ebéd, ha távol pompa és szesz,
Kedvre derít s tova űzi gondod.

Már Androméda atyja világol a
Nyílt láthatáron; már Procyon dühöng
S a bösz oroszlán, lángsugárral
Égeti már az aszalt mezőket.

Árnyat keres már s csörgedező habot
A lankadó nyáj s pásztora; elbuvik
Cserjék között; folyó kiszárad,
Partja felett fuvalom se lendül.

Téged hazádnak dolgai, rende tart
Ébren szünetlen; őrzöd az államot:
Hogy Cyprus-lakta Baktra mit főz,
Mit Tanais, Seres is mit indít?

Ám a jövődő titkait isteni
 Bölcs kéz borúlt éj árnyaival fõdi;
 S kaczagja csak, ha fél az ember
 Szertelenül. . . . A jelen valókkal

Gondolj tehát csak! Mint az erõs Tiber,
 Úgy fut le minden: most maga medriben
 Hömpölygve etruszk tengerig le,
 Majd beszakadt köveket, kitépett

Tökéket, itt egy házat, amott megölt
 Falkát ragadván; míg zaja visszazeng
 Erdõk s hegyek felõl morogva,
 Méla vizét dagasztja szörnyû

Árvíz, dühödten! . . . A z maga bölcs ura
 S él jól: ki minden este magának ezt
 Mondhatja: éltem! Bárha holnap
 Fõllegesen kel a nap, vagy égi

Fénynyel, mosolygón: — Jupiter a mit ad,
 Nem hagyja többé visszasuhanni, nem
 Másítja meg mit egyszer a gyors
 Óra hozott, röptûlõ utában!

A balviszály közt játszi szerenese, mely
 Ádáz szeszélyét úzi szûnetlenül:
 Az állhatatlan méltóságot
 Itt nekem, ott egyebeknek osztja;

Jó, míg velem van; ámde ha verdesi
 Szárnyát: miattam, vigye a mit hozott!
 Erényemet magamra öltve,
 Jámbor üled keresem, szegénység!

Bár összerecszen árbozom a dühös
 Szélvész miatt: én nem tudok esdeni,

Sem fogadással alkudozni,
Kincseimet hogy a feldühült ár

Fösvény habok közt el ne tesse! Nézd,
Kis csolnakocskám bátran evezve száll,
S a bús habok közt védve visznek
Enyhe szelek s vezető csillagpár. . . .“

(Minden egyes, s Horácznál oly gyakran előforduló és magyarázatot igénylő tulajdonnév, helynév vagy hitrege s történelmi adat megvilágítását, itt is mint eddig, a tudományra kell bízunk. A kevésbbé ismertek közül legyen itt megemlítve, hogy Telegon egy hitrege szerint Ulyssz és Circe fia, kit gonosz anyja Ithakába küldött; Ulyssz s Telemakh, nem ismerve őt, megtámadták mint rablót s a küzdelemben ő megölte Ulysszt. — Bactra és Seres a legtávolabb keleten ismert országok s népek nevei; addig terjedt Augusztus birodalma s Méczen gondja. A Procyon (a kutyában) és oroszlány csillagjegyeiben van, köztudomás szerint a nyár legforróbb derekán a nap. Andromeda atyja: Cefeusz, csillagzat neve. stb.)

Mondtuk hogy Méczen, gond s gyönyörök által egyiránt elgyöngítve, sokat betegeskedett. Tegyük hozzá, hogy felettébb félt a haláltól. Sokkal jobban tudta használni s élvezni az életet mintsem e félelmet természetesenek ne találónok s meg ne bocsátónók. Eredetileg sem volt erős testalkatu s a mennyire szeretett élni, oly kevésbé tudott szenvedni. Mikor hát a kettő között kelle választani, azt mondá: inkább ohajtja a halált. Horác most minden egyéb tekintet felretőn s a szenvedő ágyához sietett, vigasztalni. Azon szép ódában (Carm. II. 17.) tette ezt, melyben egész szívből mondja: sem az istenek, sem én nem akarom, hogy te előbb halj meg, nálam; s mint egy jóslélekkel előre megmondja, hogy egyszerre fognak meghalni. Méczen meggyógyult s ez idő után még tizenkét évet éltek együtt; de valóban, haláluk ideje oly közel esett, hogy a jóslatot majdnem szó szerint beteljesültnek mondhatjuk. De ez még messze van. Midőn Méczen, meggyógyulva először jelent meg nyilvános helyen a Pompéjus-színházban, a nép fölállással s üdvkiáltásokkal fogadta. Népszerűségének e szembetűnő jelet finom hízelgéssel használja föl Horác egy alkalommal. Méczen váratlanul meglepte őt; semmi készület s az otthon

legjobb borokhoz szokottat, szegény költője csak maga szűrte szabini borral tudja kínálni; nincs az erős cecubum, sem a nemes calenumi; nincs a borok aristocratája az ízes falernumi s a kedves formii; de középszerű borának becsét ad a szellemdús költő azon emlékeztetéssel „az napon zártam korsóba, úgymond, melyen téged a nép örömujjongva köszöntött a színházban.“ Mely nagynak ne volna édes ily emlékeztetés s ne tenné édesbé a savanyú bort is?

Talán épen e barátságos együttlét alatt vette rá Méczén, költeményei gyűjteményes kiadására Horáczt. Rég; ugyszólván barátságuk kezdete óta, unszolta erre. A satyrák könyvei (mikre utóbb még vissza kell térnünk) már ki voltak adva; az elsőt hihetőleg még 31-, a másodikat 34 (némelyek szerint 35 és 37) éves korában összegyűjtötte; azon korban pedig, melyről most szólunk, már 45 — 46 éves volt. Azonban még évről évre szaporította lyrai költeményei számát, s Méczénnek sokszor adott ígéretét azok összegyűjtése iránt, mindannyiszor tovább tudta halasztani. Azon költők egyike volt, kik évek múlva is szerettek s tudtak javítani műveiken; kik egy egy finomító vonást, a kis körömrre, a göndör színre, az ajkredőre még akkor is tettek, midőn az egész alak rég készen állott, megmásíthatlanul. A maga által adott parancsnak: „nonum prematur in annum...“ maga engedelmeskedett legelőbb, legjobban. Szokása volt, ha valamely költeménye sok műgond s szigorú önkritika után végre elkészült, bizalmas, kis baráti kör előtt felolvasni s aztán — félre tenni, mint a szép, de csak télen érő gyümölcsöt. Időről időre aztán elővette a símitó ráspolyt és soha sem mondá, hogy ez már az „utolsó símitás.“ Méczén azonban nem szünt sürgetni a kiadást. Természetesen, nyomda nem lévén, egyes kisebb költemények többnyire csak a baráti körök sajátjai maradtak, vagy legfőlebb, kézzel kézre, kevés példányban kerenghettek. A nagyobb, vagy gyűjteményes munkákat kiadó-kereskedők megvették, lemásoltatták sok példányban s árulták, mint ma a nyomtatott könyvet. HorácZ nem félhetett attól hogy költeményei kiadót, — kiadójuk nem attól, hogy vevőt s olvasót ne találjanak. A satyrák költőjének hirt, népszerűsége meg volt alapítva; egyes dalai, a mint a közönség közé kiszivárogtak, lelkesült fogadtatást nyertek s mindenki ohajtva várta azok gyűjteményét. Fenebb is láttuk, hogy HorácZ azt már többször ígérte

Méczésnek; de majd szerelmi elfoglaltság, majd betegeskedés, majd egyéb ürtügy alatt mindig kimentette magát.

Most nem maradhatott tovább, s maga is eljöttek látta az időt. Bár voltak még egyes darabjai, melyeket kiadni vonakodott. Némelyeket ezek közül, mint már említők, örökre félre tett s azok Epódok neve alatt csak halála után láttak világot. Némelyeket, hihetőleg még javítani akarván rajtok, csak egy időre tartott vissza s az ódák utóbbi könyveiben kibocsátott. Most a két első könyvet rendezé, fejezte be teljesen. A két első egyszerre, — mert egy tekintet ezekre meggyőz, hogy nem külön, hanem együtt kellett megjelenüök. Az első könyv elején ajánlat, a második végén befejezés áll, mindkettő Méczéshez intézve; az első könyv magában befejezetlen, a második fejnélküli; mindkettő csak együtt egész.

Azon énekek, mik e két könyvet alkotják, mind készen voltak már. Az I. 1, és a II. 20 (a befejező) készültnek legutóljára. Amaz, az ismeretes „Maecenas, atavis edite regibus“ — egy útszéli igazságot illusztrál igen költőileg s saját célja szerint. „Mindenkinek más-más hajlammal bír — engem a muzsák társasága vonz“ — ez az alapeszme. A két kezdő s bevezető sort, némelyek későbbi todaléknak akarnák tekintetni, de nézetünk szerint hibásan. A költemény ugyan, azok nélkül is egész — de Horácznak Méczés iránti hódolatos s egyszersmind gyöngéd tiszteletét semmi sem fejezi jobban ki, mint e sorok „Méczés, úgy mond, ősrégi királyok sarja, oh oltalmam s édes dicsőségem!“ és végül: „Ha te engem a költők sorába számlálsz, magas fejem már csillagokig ér.“ Neki csak Méczés helybenhagyása kell, a koszoru, ha az ő keze nyújtja, csillagkoszorú lesz!

A befejező énekben (Carm. II. 20.) saját apotheosisát zengi Horác. Sok jel mutatja műveiben, hogy ő jól ismerte saját becsét s halhatlanságát nem egyszer jósolja. Ódái III. könyvét is ily jóslat zárja be, amaz ismeretes énekben: „Exegi monumentum aere perennius.“ De sehol halhatlan dicsőségének előérzete oly költőileg nem nyilatkozik, mint a második könyv utolsó ódájában. A kép, melybe örökéletét öltözteti, a legrégibb időtől maig használatban levő, legkedvencebb költői képek egyike: a haldoklása előtt legszebb dalát zengő hattyu képe, azon hitregei eszmével társítva, hogy az itt meghaló hattyu, más vidékekre szállva, phönixként újul meg s örök életet él.

„Erős s szokatlan szárnyon emelkedem,
Kételtű dalnok, túl eme légkörön,
Nem mulatok tovább a földön,
Lenn hagyom itt az irigy világot,

S hitvány zaját! — Nem, nem halok én meg: a
Szegény szülőknek sarja, kit édesen
Szólitsz tiédnek oh Meczénem!
Engem a Styx vize nem borít el. . . .

Mármár kemény bőr vonja be tagjaim,
Fehér madárnak, hattyunak öltözöm,
Nézd, lenge tollam fakadoz már,
Vállaimat s kezemet benőve.¹⁾

S szállok, sebesben mint Dedalus fia,
Zengő madárként, szállok a Bosporus
Hangos vidékin, és az Észak
Jégmezein s napaszalta Délen. . .

Meghallja zengő énekimet Nyugot;
Távol Keletnek népei értik azt;
Minden világvég visszaszengi,
Ismer Iber s Rhodanus, dalomról.²⁾

Mind hasztalan lesz hát a halotti dal;
Nem kell a fátyol s gyáva siralmi szó;
Miért a jaj? Hagyd abba, hagyd a
Dús temetést, a mihaszna pompát!“

¹⁾ E strófa (talán) azon hibába esik, mi a classicusoknál ritkább mint korunkban, hogy igen fest; (képzelt tárgyat igen durván érzékeltet.)

²⁾ E versszak, az eredetihez szószerint híven így áll:

„Colchis megismer, ismer a Parthus is,
S a Dák: ki félni szégyenel; a világ
Végén lakó Gelón — s dalomról
Ismer Iber; s Rhodanuszt ivó nép. . . .“

Bármily kevély- s önbizottnak lássék is a költő jóslata, azt a századok nem csak igazolták, de túl is haladták. Kiket, mint barbar népeket ő kijelölt, a vad országok melyeket ő mint világ végén esőket említ, — mind ismerik nevét, szeretik dalait s viszszaengik dicsőségét. Sőt túl a tengeren, hol ő földet, népet nem is álmodott, él halhatatlansága. A fehér hattyu beszárnyalta a világot s most is, és örökre, hallatja énekét. Vele él, vele zeng, kegyes barátja Méczén neve is. Ők egymást hallhatatlanitják s egymástól elváihatlanok az örökkévalóságban is!

XII. Ha Méczén nincs, azt hiszszük, Horác örökre távol maradt volna Octaviustól, kit később Augustusnak mondott a hízegés — vagy a bámulat. . . Sőt magának Méczénnek sem egyszerre sikerült a respublica egykori tribúnját a császári bíbor jelöltjével, — a Stoa és Epikur (erény és gyönyör) közt álló philosoph költőt a hasznosság politicusával összehozni.

Augustus (nevezszük csak így, bár még később vette föl e nevet) valóban az volt, a hasznosság elvének képviselője — politicus, államférfi. A világ-történelemben egy alak sincs, kire ezt több joggal lehetne mondani (ha csak századunk közepe, napjaink történelme, nem állítand méltó társat mellé). Sőt nincs a világtörténetnek alakja, mely problematicusabb volna nála, s élete ellentéteinek és rejtélyeinek kulcsát csak e szó adhatja meg: állam-eszély. Walckenaer, a mily szépen oly igazán mondja felőle: „Minél többet gondolkozunk róla s esodálatos végzetéről, annál inkább érezzük, hogy büneinek csak kis részét sem vállalnók el a világuralom minden hatalmaért, — és életünk felét szívesen oda adnók azon tiszta és méltó dicsőségért, mit ő az emberiséggel tett jótéteményei által szerzett.“ S a mi szintoly szépen s szintoly igazán van mondva: „Octaviusnak soha sem kell vala születni — vagy Augustusnak soha sem kell vala meghalnia.“ Igen, a legundokabb gonosztevő s a legmagasb erény gyakorlója — egy s ugyanazon személy: Octavius Caesar Augustus.

Mint ifju, korán megtanulta a tettetés, hízegés és kétszíniség mesterségeit. Gyöngé, finom testben, szívós, törhetlen lelket viselvén, érzé, hogy uralkodásra van teremtvé, s a ki uralkodni akar, annak mindent, leginkább pedig az embereket, vak

eszközül kell tekinteni. Nevelő nagybátyjának, a nagy Caesar-nak, halála megtanította: nem bízni senkiben, legkevésbé a legközelebb állókban; nem bízni még a szeretetben sem, — mert hiszen Brutus szerette Caesart s még is leszúrta. Octavius akkor még csak tizenkilenc éves volt, s a szabadság barátai előtt alig tetszhetett félelmesnek. Pedig Caesar bevezette vala már az államügyekbe, s midőn a meggyilkolt dictator végrendelete az ifjú nevezé örökösévé, ez — bölcsen — először is nevét, legfőbb örökségét foglalta el s utána mindjárt, a pártok és hadseregeik alakulásával — midőn a senatusnak és Antoniusnak és Lepidusnak megannyi külön sereg állt parancsa alatt — Caesar leghűbb s legvitézebb csapatai, kik vele Galliában voltak, az ifjú Caesárt kérték vezérököül. Ő elfogadta s a birodalomban nem volt sereg jobb, vezéréhez hűbb mint az övé.

Tudjuk, mint alakult meg az iszonyu triumviratus; mint kezdődött meg a proscriptiók borzasztó vérmunkája, melyben a ki csak vagyon, tekintély, erény vagy a hazának tett szolgálatok miatt veszélyesnek vagy félelmesnek látszott szintűgy el kelle esnie, mint annak ki a triumvirek egyik vagy másikatól személyes gyűlöletet vont vala magára. Tudjuk hogy a boszuálló, kéjencz, elvtelen Antonius sem volt vérengzőbb, fáradhatlanabb a gyilkoltatásban, mint az a szelid, tejarczu, nyájasan mosolygó ifjú, ki a nagy Caesar nevét viselé. Tudjuk, mint küldé neki, a tolongás miatt hozzá nem férhetvén, hű barátja Méczén, íróábláját, melyre ama szavakat írta sebtén: „Surge tandem, carnifex.“ . . . S a bakó fölkelt; szintoly mosolygó mint előbb; munkáját, mit úgy hívé elutasíthatlan szükségesség parancsolt, jól végzé, s oh! azért legkisebb lelkiismereti furdalást sem kellett csinálni magának. De mi más ember kelt föl, mint letült vala! Octavius Caesar egyszerre megváltoztatta jellemét, — vagyis inkább magaviseletét; lemosta kezéről a vért, annak gyűlöletességét társaira hárítá s oly szelid lett, a mily vad volt, oly emberi a mily embertelen vala, oly becsületes a mily alávaló és ocsmány előbb.

Aztán megosztottak a provinciákon; neki Róma s Italia jutott s ő bölcsebben és eszélyesben kormányozta azt mint nagy előde Caesar, — megtartá a szabadság küllemét s ütenyszavait; és mindent, az erőszak látszata nélkül bölcseséggel birt. A tanácsot úgy tudá vezetni, hogy az megcsalódva úgy érezte, mintha

önállóan intézkednék, s Octavius inkább első miniszter, mint egyedűr volna.

Azután jöttek a versengések. A vetélytársak egyenként semisültek meg, a fegyver s a politika mindenható csapásai alatt; előbb Pompejus, a respublica nagy neveinek utolsó örököse; aztán Lepidus, kiről Shakspeare azt mondatja Antoniussal:

„Haszontalan silány egy ember ez,

Csak hirhordásra jó.“

s végre Antonius maga. Mint Pharsaliát Philippi, úgy követte Philippit Actium. S Octavius Caesar Augustus a világ ura volt. És jó, kegyes, igazságos, bölcs ura. Őt a világtörténelem mindenható szelleme állította elő s olyanná tette a minőre épen Rómának, vagy a mi ezzel akkor egyet tett, a világnak szüksége volt. Az erkölcstelen, jellemtelen Rómának, melynek külterjedelmével arányban növekedett szellemi szaggatottsága, erkölcsi meghasonlása, ily ember kellett: nem csak az imperatorok, hanem az államférfiak legtökélyesbike. Ez óriás lángész, az akaraterő lángesze, ki a nagyság roppant anyagszereiből megépíté ama koloszt, melynek összerakása alatt megtörttek a szabadság bajnokai, kifáradtak a Mariusok, mely oda ütötte magát Julius Caesart; és megépíté úgy, hogy az utána következett nyomorult és eszeveszett Caesarok egész sora rombolhatott rajta, míg összedöntheték.

És hol e rendkívüli eredmény nyitja? Mondtuk már, s ismétljük: Augustus a pillanat, a körülmény, a szükség embere volt, azt mindig megragadni tudó; képes volt, a mint a szükség hozta magával, bizalmat vagy szeretetet, reményt vagy örömet, félelmet vagy csodálatot ébreszteni. Csalhatlan emberismerettel és tapintattal tudta megválasztani eszközeit s nem volt ember kinek tehetségeit, tömeg melynek szenvedélyeit vagy erejét ne tudta volna hasznosítani, saját céljaira, vagy bizodalma javára. A tanácsban méltóságos és szelid; majd nyájjas, majd szigorú, majd — ha kellett — alázatos és esedező; a hadak élén szép és hódító, megkapó, imposant — bár tulajdonkép nem vezérnek született; — nyugott és felséges ha ítélni, nyílt, fesztelen, öröme kész ha vigadni kellett. Szóval mindenütt helyén, mindenütt természetes s mindenütt színjátész. Halálos ágyán, — jegyzé fel róla Sveton — maga kérdezte: „nem jól játsztam-e az élet színjátékát? Ha jól: tapsoljatok.“ — Ily emberrel együtt járt a népszerűség, a közbizalom.

Midőn Antoniussal harcban állt, Róma remegett, félve hogy ez, ki hiresebb katona, találna győzni; a közérzületet azon börzei adat jellemzi legjobban, hogy az actiumi ütközet előtt a kamat 12%-re hágott s Octavius győzelme hírére egyszerre 4-re esett le. És mikor a győző hazatért, mikor a Janus temploma bezáratását elrendelte — Róma nagyot lélekzelt, s annyi vér árja felett, elkezdődött a hosszú, boldog béke, a bölcs béke, Augustus békéje! (Pax Augusta, volt emlékpénzei fölirata.) Most megmutatta, hogy a császárság — a béke, s ő a béke Caesarja!

S igazán, inkább a béke mint a harcok dicsőségére vonatkozik az Augustust dicsőítő horáci versek legkorábbika, a Carm. III. 25, e rövid de költői dithyramb. Horác csak a közérzületet fejezi ki, ebben úgy mint hason irányu s elég számos többi énekeiben, melyek a hatalmas uralkodót többnyire az istenítésig dicsőítik. Mi mások e költemények, mint a Mécénhez írottak: ama bizalmas, meleg, a túlságos dicséreteken is nem hizelgés, hanem érzés jellemét viselő leheletei a muzsának; s amaz ünnepélyes, költőileg magasztosult, de emberileg kevésbé való „Carmenek“, az imént említettől a föllengő Carmen saeculareig! A művész ereje s a képzeletdús költő lángeze ragyog bennök; amazokban majdnem elfeledjük az író érdemét, a melegen szerető, őszinte csodálattal s ragaszkodással telt barát annyira előtérbe lép.

Horác, — jelleme is úgy hozá magával, — könnyen megadta magát a dolgok rendébe; de eleinte kevés kedvet mutatott az új „istenség“ oltára körül sürgölődni. A nagy államférfit, Mécén urát s barátját megtisztelte ugyan dicsénekeivel s szívesen elismerte, hogy a békét, mi magának Horácznak is oly kívánatos volt, neki köszöni a birodalom. De nem félt megragadni, ha épen kínálkozott, az alkalmat, melyben kifejezheté gondolatait a múlt s az Augustus hatalomra jutása felől; majd az emelkedő Caesar nyilvános ellenzőit, L. Sextiust, Qu. Delliust, Pompejus Grosphust dicséri; majd Cato erényét magasztalja s dicsőítve és büszke megemlékezéssel szól Brutusról, ki őt első ismerte fel, tüntette ki s hívta a szabadság szolgálatába; mindez egyenesen vagy oldalt, de sértette Augustust. . . . Azonban az állam új rende szilárdul; Octavius eltűnt, a proscripitor, az emelkedő, a vetélytársait elvesztő trónkövetelő; Augustus lassanként elfeledtet mindent, mi Octavius nevéhez tapadt vala. Dicsérete gyakrabban jelenik meg a költő

énekeiben; a meggyőződés hangja szól bennök s a tisztelet és bámulat azon nagy szellem iránt, mely meggyógyítá az állam sebeit s jóllétet teremtett. . . .

Horácznak egy régi életirása, melyet először Vanderbourg hozott napfényre, említi hogy a venüsiak költőt Méczen és Pollió vezették be Augustushoz. A szatirák mardosó vonatkozásai rég elváltak feledve már s az ódák dalnoka kegyesen és barátságosan fogadtatott. De Pollio figyelmeztette a császárt, hogy Horáciban nem szaporodott sima hízeltői száma: őszinte rómaiak nyert benne, kiben a szabadság egy lehe él még, de a ki hazája jóltevője iránt őszinte bámulattal van eltelve. S midőn Horác, 727-ben az egész nyarat Praeneste-ban töltötte, hol Octaviusnak is nagyszerű villája volt s hol a császár gyakran megfordult: Méczen barátja Augustus barátjává is lett s mindennapi vendég lön házában. Tudjuk, hogy Augustus, magán életében, szigorú egyszerűséggel élt; rendkívül mértékletes volt, kényelemmel magát nem puhította, szenvedélyeinek, még a legparancsolóbbaknak is, tudott parancsolni. Fényűzésnek udvarában sem volt nyoma; palotája gazdag alattvalóival nem vetekedhetett fényben, pazarlásban; hálószobája, télen nyáron ugyanaz, volt a legegyszerűbb, ellenkezőleg a kéjenczekével; egy alacsony ágy, durva függönyökkel, mutatta hol szokott alunni, — ékessége egy kis öntött arany szobor volt: a birodalom szerencséjének szobra. (Sveton.)

Főlebb említett dithyrambjában (Carm. III. 25.) azon szándékát fejezte ki Horác, hogy Augustust s hihetőleg harsány tetteit, nagyobbyszerű költeményben fogja dicsőíteni. Hiában emlékeztette azonban Méczen e tervre ismét s ismét, — az énekek költőjét Calliope nem lelkesíthette állandóan. Minden esetre érdekes tanulmány volna, eposzt olvasni Horácztól, de azt hiszszük, nem vétett önmaga ellen, hogy szándékával, ha ugyan komoly szándéka volt, felhagyott. Egyes, magasreptű énekekkel azonban nem szűnt meg őt magasztalni. Műzsájának legerőteljesb nyilatkozatai, legförlengőbb hazafiúi s politikai költeményei állanak e sorban. Elég itt most a legismertebbekre, az I. könyv 2-ra. „Jam satis terris . . .“ az I. 12-re: „Quem virum, aut heroa . . .“ a mindenik közt leghíresebb III. 3-ra: „Justum et tenacem . . .“ a legerőteljesb III. 6-ra: „Delicta majorum immeritus lues . . .“ s a tán

mindenik közt legmagasztosabbra: III. 5. „Coelo tonantem credidimus Jovem . . .” emlékeztetni.

Nincs elég helyünk, hogy mindezeket egyenként elemezhetők; nincs elég erőnk, hogy mindnyáját, — bár középszerű fordításban olvasóink elébe tehetnők. Mindnyája, alkalomra van írva, de megannyi igazolása Göthe főlebb is említett nézetének. Horácz költeményeinek története — olvasóink az unalomig tapasztalhatták eddig is — némileg Róma története is; s mindazt mi erre vonatkozik, s mit olvasóink ismernek, ismételnünk kellene e költemények elemezésénél. Hangjok — s Horáczt ez jellemzi — majd a költői elragadtatás dicsbeszédi hangja, majd a hazaszeretet férfias lángolása, de sohasem az üres hízélgése. Az említettek közül például a Carm. III. 6. nevét sem említi Augustusnak; Róma népéhez fordul s erkölcsi romlását, mint sülyedésének egyedüli forrását veti szemére; az óda tisztán hazafias és erkölcsi irányúnak látszik. De ha eszünkbe jut, hogy éppen ez erkölcsi romlás ellen van a béke nagy császárának legnemesebb törekvése intézve: könnyen átlátjuk, hogy e költemény, bár nem egyenesen, de a legnemesebb s szellemdúsabb alakban, csak az ő magasztalására iratott. E hatalmas ének oly mesteri vonásokkal festi a kor erkölcsi romlását s oly jellemző költőjére nézve, hogy ismét csak fászsztanunk kell vele olvasóinkat.

„A bűnös ősök vétkeiért lakolsz
Oh Róma! Föl! Hozd helyre a múlt bűnét:
Az isteneknek háza roskad
S szobraikon feketéllik a füst.

A mint az istent féled, úgy állsz magad;
— Ez minden nagyság kezdete, vége ez.
Azért zúdult ily vész hazánkra:
Isteneit mivel elfeledte!

Hogy megvetéd a jóslatokat, kevésly
Sergedre kétszer tört Pakorusz hada,
S nyaklánczain, zsákmányul elvett
Kincseidet dicsekedve hordja!

Csaknem ledönté lázzadozó hazánk
 Ingó falát a Dák s Etióp; amaz
 Hajóhadával, ez süvöltő
 Nyilaival leve ijedelmünk.

A bünt tenyésztő század, először a
 Házat s nemet s a házások életét
 Fertőzteté meg; im a forrás
 Honnan a vész a hazára áradt!

A serdülő szüz már buja táncz után
 Lebben gyönyörrel s képezi tagjait;
 Gyöngécske még s tiltott gyönyörrel
 Álmadozik s oda már szemérme!

Mint nő: parázna; férje borán keres
 Ifjabb latort; s még abba se válogat:
 Ki az, kinek tiltott gyönyört nyújt
 Lopva, setét szoba rejtekében?!

Söt férje mellől kél föl, előtte is
 Jól tudva, s elmén a kerítő után
 A dús bujához, ki a férjnek
 Megfizeté a gyalázat árát!

Nem ily szülőknek kores ivadékai
 Festék be pénusz vérrel az óceánt,
 Verék le Pyrrhuszt, és az orjás
 Antiokuszt, dühös Annibállal;

De harczhoz edzett földmivelők faja,
 Kik vas kapával törve a föld rögét,
 Anyjok parancsszavára készek
 Tűzre való fa után kimenni

Erdőre, későn, már mikor a hegyek
 Árnyéka fordul s a lemenő nap a

Jármot levenni a baromról —

S ő nekik is pihenést parancsol.

Rontó időnk, mit meg ne emésztene? —

Eldődeinknél már szüleink kora

Satnyább, s mi nálok, — és belőlünk

Még gonoszabb unokák erednek!

A költő itt megmutatta hogy valóban jó s (vates) — mint a római hit nevezé. Satnyúlt a kor, süllyedt az erkölcs s Róma vesztébe rohant. Nemes szellemek befolyása, Augustus lángeszű kormányzata gátot vetének ideiglenesen a romlásnak; de az elseprő árt feltarthatták-e?

XIII. — Méczen s Augustus, e világ hatalmasai mellett ne felejtjük Horáczt egyéb barátait se, különösen a szellem aristokratáit, korabeli költőtársait. Főlebb, alkalmyszerűleg érintettük már Virgilt s a nemes barátságot, mely a kor két legelső (költői) lángelméjét összefűzte. Virgil, tudjuk, öt évvel volt barátjánál idősb. Mint író is előbb lépett föl s lőn ismeretes; gyönyörű pásztori versei (eccelegái) közül nehányat közrebocsátott vala már, midőn Horáczt első satyráit s ódáit írta; és azt kell moudanunk, hogy bár egészben véve műveit, azok legtökélyesbike tankölteménye, a Georgicon,—mindazáltal tehetsége nem mutatja a fokozatos fejlődés azon elkülönzött időszakait, melyeket Horácznál, mint a költők legtöbbsikénél, világosan ki lehet mutatni. Virgil legelső műveiben már a tehetség teljes erejével, a forma és nyelv minden tökélyeivel, a kifejezés és festések egész bájjával, elevenségével lép föl. Pályájok kezdetén azért ő sokkal magasabban áll mint Horáczt; elismert neve van, kedves a nagyoknál, keresett a társaságban. De ő szeretettel karolja a kezdő pályatársat, s ez jó szívéről tesz bizonyosságot. Később az is hozzá emelkedett, sok tekintetben elhagyta őt, külső életében, Méczénnel kötött benső barátságában bizonyosan sok előnnyel bírt Virgil felett; de a szeretet cseréje nem változik s barátságuk állandóságát és melegségét semmi sem kisebbítheti.

S pedig, mily végetlen különbség egyéniségükben! Kedveleteik, természetök, véralkatuk, mennyi sorompót állíthattak volna közéjük! Virgil természettől félénk s magányt kereső volt;

külső megjelenésére hanyag, gondatlan; az emberek közt szó-
lan, szórakozott. Testalkata gyöngébb levén mint Horáczé, se
a szerelem, se az asztal örömeinek oly tartózkodás nélkül nem
adhatta át magát mint barátja; s a római élet orgiáiból neki
gyakran el kelle szöknie, hogy magát kimélje. Aztán Virgil tá-
vol attól, hogy Horácznak a gazdagság iránti közönyét osztaná:
ellenkezőleg egész életét vagyonszerzésre fordította, keresett,
gazdálkodott, s halálakor Rómában egy házat, Campaniában
terjedelmes fekvőséget, s annyi készpénzt hagyott hátra, mely a
mi pénzlábunk szerint mintegy 55 ezer pforintot tenne. Mindehhez
járult, hogy míg Horácz költeményei tele vannak szabad, sőt
obscér kifejezésekkel, — Virgil szemérmes műsája, képben, szó-
ban a választékost, nemest, szüziest keresi. E tulajdonok szer-
zék meg neki a *parthenopei szüz* nevet. De ha élettörténete
adatait összeszedjük, látni fogjuk, hogy erkölsei semmivel sem
voltak tisztábbak Horáczéinál; ugyanazon szenvedélyek uralkod-
tak rajta is; sőt úgy látszik, a szerelem ama természetlen téve-
désének, melyről fölebb emlékeztünk, ő még nagyobb mérték-
ben volt rabja. Második ecclógájában, hol a szenvedély kifeje-
zése legerősebb, leglángolóbb, Alexis neve alatt egy rabszolga
ifju lappang, kit némelyek szerint Pollio, mások szerint Méczén
ajándékozott neki s ki iránt lángoló szenvedélyt táplált. De a női
szerelemtől sem maradt idegen. És ha egyik legrégibb scoliastá-
jának, Serviusnak adomáját nem hisszük is el, mely szerint ba-
rátja Varius nejével szerelmi viszonyban élván, az udvariason el-
néző férj iránt azzal fizette volna le háláját, hogy Thyestes czi-
mű tragédiát írt s azt neki ajándékozá: annyi bizonyos, hogy
kortársai, kik Thyestest világosan Variuszénak tartották, a
szerelmet magát közönségesen tudvalevő tény gyanánt fogad-
ták el. Adatok mutatják: hogy a Virgil szüziessége felüli véle-
mény a történelem által meghazudtolt tévedés; korunkban őt
jó, de érzéki s kéjvágyó embernek mondanák, — Augustus ud-
varában föltünően rendes életű ember volt, mert nem volt sem tob-
zódó, sem aljas, sem pazar; s a nemtelenebb szenvedélyek mellett
egyszerűbb hajlamai is valának; szerette, mint Horácz, a mezőket,
a magányt, sőt tanult földmivelő s jeles gazda volt. Munkáit épen e
nemesb hajlamai tették jelesekké s mindenki által szívesen elismert
becstiekké. Georgiconja az első tekintetre igen is prózainak tet-

szó tárgyat: a gazdálkodás főbb ágait, művészi öntudattal kezeli. Aeneise nem csak annyiban epos, mert hős történeteket fest, de mert a nemzeti érzelemben gyökerezik, s a hagyományokat dolgozza fel; Trója veszedelme s azon Aeneas kibujdosása a kiindulási pont, kitől a római nép, hitregi hagyományaiban, magát származtatta; Karthago alapítása mélyen érdekli későbbi halálos vetélytársát Rómát s Aeneas történelmi vagy hagyományos hányatásai szintoly mélyen vannak a nemzeti öntudattal összekötve, mint a világtörténelem s hitregők azon költői és eszmedús kerete, mely az alvilági utazás panorámájában oly mesterileg van feltüntetve. A Georgicont Virgil 717-ben kezdte s 724-ben végezte be, de halála évében (735) újra átnézte, simította. Az Aeneis, életének tíz utolsó esztendejét foglalta el; de bár halála előtt újra átnézte s javította: annyira nem volt megelégedve vele, hogy végakaratóban megsemmisítését rendelte. Az utókor Augustusnak köszöni, hogy e rendeletet teljesíteni nem engedte.

De térjünk Horáczhoz. Költeményeinek számos helye tanúskodik azon változatlan szeretetről, melylyel barátja iránt viseltetett. Ódái IV. könyvében (12.) van azon tréfás enyelgő dal, mely hihetőleg legkorábbi a Virgilhez intézettek közül s mely egy kancsó finom borra való meghívást tartalmaz, de oly feltétel mellett, hogy barátja meg illatszereket s balzsamot hozzon magával. — Midőn Virgil, leghöbben szeretett barátját, Quintilius Varust elveszté, kivel Horác is bizalmas bensőségben állt (a Carm. I. 18 hozzá van intézve s felszólítás, hogy mindenek felett szőlőt ültessen és tenyészessen) — a részvevő barát, dalai egyik legszívhezszólóbbikával vigasztalta a kesergő Virgilt. A mindenki előtt ismeretes Carm. I, 24. „Quis desiderio sit pudor aut modus?” melyet néhány évvel utóbb, Virgil halálakor, egészen önmagára alkalmazhatott. Midőn 735-ben, az egyre betegesebb s megtört egészségének javulást csak höbb égalj alatt kereső Virgil elindult, hogy Athenébe s onnan kis Ázsiába is át evezzen, magával víve Aeneisét is, mit ott, Trója romjai közelében s az ösirege emlékének fuvalmai mellett akart még egyszer átdolgozni: — akkor írta Horác a kedves Virgiljét vivő hajóhoz azon gyöngéd s az aggódo barátság meleg búcsúját lehellő dalt, mely épen ódái I. könyvének befejezése előtt írva, abban mindjárt a harmadik helyet foglalja el. Az első, tudjuk, Méczenhez, a második Augustushoz van intézve; Horác ki akarta

tüntetni, hogy e kettő után előtte fontosabb személy nincs Virgill-nél. Mindnyájan ismerjük az áldást, melylyel a távozó hajót kíséri; a „Sic te diva potens Cypri“ . . . édes akkordjai, mint Velen-cze lagúnái közt, a holdfényes éj esőndjében felzengő s távozó barkaroll, szelid viszhangokat költenek szívünkben; az eszmedüs s bölcsész kiittel, melyben Horácz a hajós ember vakmerőségét, a természet és az ember küzdelmeit s az elemek boszúját festi: a költő rendkívüli alakító erejéről tesznek bizonyosságot.

Olvasóink megengedik, nem bocsátnunk útjára Virgilt, míg e szép dalt, magunk módja szerint, ide be nem szöjük:

„Cziprusznak istennője védjen,
Vezessen a fénylő Iker,
A szelek öreg atyja légyen
— Hajó! — vitorlád röptivel,
Tömlőbe fogja össze mind, mind,
Csupán nem a Japyx szelét. . .
Röpülj Virgillel s óva vidd, vidd
Reád bizott lelkem felét!

Cser s hármaz érez övezte keblét
Annak, ki lenge csolnakát
A vad tengerre bizni nem félt;
Hol küzdve, győzve csapnak át
A déli vész, s észak viharja,
Híádok záport öntenek,
S midőn a Nótusz fölkarja —
A tenger is nyög, úgy remeg. . . .

Nincs vész, mitől az visszaretten
Ki bátran úszta át az árt,
S a szörny-esodákat a vizekben
S látá a vészes szikla-zárt;
Hjában fogák körül a szárazt
Az oczeánnal, bölcs egek:
Ha az ember áttörte már azt,
S gonosz hajója rajt lebeg!

Mi az mit e faj tenni nem mer?
Tiltottra törve, — ostromolt

Égből, tüzet lopott az ember;
 De annak átká ránk omolt:
 — Mely eddig, várva csöndes estét
 Csak aggodat keres vala,
 Sietve jött most száz betegség
 S halált hozó vad nyavalya. . . .

Dédalus, tiltott szárnyat öltve
 Bejárta fenn a légi kört;
 Mig Hercules leszállt a földbe
 S erővel a pokolra tört.
 Nehéz, embernek semmi sincsen;
 Maga az égi út rövid. . . .
 — Bűnünk miatt a boszús isten
 Nem teheti le mennykövit!“

Virgil csak Athenéig mehetett. Ott találkozott a keletről éppen hazatérő Augustussal, ki őt a további utazásról lebeszélte s haza akarta hozni. De a beteg költőt, ki gyöngesége miatt a folytonos utazást ki nem bírta, Megarában kelle hagynia. Nem sokkal aztán újra hajóra ült Virgil, s Italia földére csakugyan kiszállhatott. A halál, nemsokára, Brundusiumban érte el. „Multis ille bonis flebilis occidit, — nulli flebilior, quam mihi“. . . mondhatá most Horác, csaknem azon szavakkal, melyeket Varus halálakor magához Virgilhez irt.

Még ugyanazon évben veszté el Horác, másik költő-barátját Tibullt is. A lány elégiák szelid költője, szoros barátságban állt Horácczal, mindkettőnek művei bizonyítják ezt. Horác Carm. I. 33-ban, bájos alkotásai egyik legrövidebbikében, szerelmi bűjében vigasztalja barátját, játszian adva elő, mint kergetik a szívek különös szeszélylyel egymást. Az Epist. I. 4. Horác legrövidebb, de nem legutolsó leveléből látjuk, hogy Tibull kedvelője volt Horác satiráinak s köztük a költészeti ízlés és bírálat hozott bizalmas viszonyt létre. E levél a két költő viszonyát s Tibull egyéniségét és körülményeit legjobban fogja jellemezni.

„Sermóimnak *) igaz bírása, Tibull, hogyan éled
 Napjaid a Pádum völgyében? Költész-e sok dalt,

*) S e r m o név alatt érti Horác a satyrákat.

Mikkel túlszárnyald a pármai Cassiuséit?
 Vagy szelid erdőség üdítő hús árnyai közt jársz,
 Elmélkedve: mi jó? mit a bölcsnek tennie méltó?
 Nem születél lelketlen testnek; néked az Isten
 Szépséget, kincset, s ada: hogy tudj élni azokkal.
 Kérhet-e már ennél többet, hű dajka, fiának?
 — Mint: bölcs észt, szíve érzelmét kifejezni tudó szót,
 Hírt, kedvességet, tölt erszényt, drága egészség
 És jóllét gyönyörét? . . Mig másnak, váltva remény s gond,
 Félelmek s haragok közt száll el az óra, — te addig
 Minden napra csak úgy nézz, mintha a lenne utolsó;
 Nem számítva reá: édesb lesz a holnapi óra!
 Hogyha nevetni akarsz, jőj hozzám; hívva találandsz,
 Jó bórben s vidoran — mint egy epikúri malaczkát.“

Tibull, szinte mint Virgil, érzékiségre hajló s túlérzékeny természet volt; szép s arra teremtvé hogy tessék: ingerlékeny fölindulásait elrejtteni, sokszor a legmélyebb magányt kereste. Szerelmeire lángoló és epedő egyszersmind. Szerelmei története két erős szenvedély közt oszlik meg, — de ezek időközében, neki is mint Horácznak számos futó viszonya volt; szeretői közül Glycéra és Neéra, ugyanazok kiket már Horácz szerelmi élményeiből ismerünk. Egészségét, mit barátja is dicsér levelében, néhány nagy betegség rongálta meg; a folytonos szenvedély pedig végképen megörlé. Előre sejtette, vágyait kielégíteni lelki testi ereje nem levén elég, kora halálát; s tán e sejtelen nyomja műveire, némi egyhangúság mellett a báj és mélaság azon jellegét, mely önkénytelen részvétre indít. Az elegiában, az ítészet elismeri azt, senki sem múlta felül. Propercz gazdagabb, változatosb, szenvedélyesebb s azért nagyobb költő is; de az elegia nem ezen jellemvonásokat kívánja; s Tibull valószínűbb, gyöngédebb, megindítóbb.

Variust, Horácz és Virgil közös barátját, a tragicus költőt, névszerint Thyestes íróját, kinek azonban semmi műve reánk nem maradt, — már ismerik olvasóink. Mondjunk ezúttal még annyit felőle, hogy mind végig hű társa s barátja maradt Horácznak, együtt utazott vele s Virgillel, midőn Méccént 717-ben egy diplomatiái útjában kísérték; Horácz gyakran említi őt, kitüntetéssel, műveiben, — majd úgy, mint a kinek ítéletére legtöbbet ad (Sat. I. 10, 81. sor.), majd úgy mint első rendű költőt: (Sat. I. 10, 44; Carm I.

6, hol Agrippa nagy hőstetteit megénekelni képesnek csak Variust mondja.) Valóban, Variust minden egykorú magasztalják. Nektünk, csak néhány sorát tartotta fel Makrobius, a „Halálhoz“ intézett költeményéből; „e szomorú istenséghez — mond Wälcenaer, — mely semmit sem kimélt meg annak műveiből, ki őt dícsőíté, e költőéből, kit kora legszebb elméi dícséretekkel halmoztak.“

Ovid 22 évvel volt Horácznál fiatalabb s Horáczt őt csak ifjan ismerte; első műveit, néhány szerelmi elegiát, barátságos biztatással fogadta; de midőn legjelesb műveit, nevezetesen a Metamorphosisokat írta, Horáczt már nem élt. Viszonyuk csak távoli ismerettségig terjedt.

Nem győznők azonban, Horáczt baráti összeköttetéseit, melyeknek világos bizonyosságai a kor minden jelesét örökítő énekeiben állnak előttünk, mind elősorolni. Említsük meg mégis C. V a l g i u s R u f u s t, Horáczt legbensőbb barátai egyikét, consulságot viselt férfit, az irodalomban részint tudományos vizsgálódások, részint néhány kisebb költemény által föltűnt nagy műveltségű egyént; Horáczt hozzá intézi (Carm. II. 9.) énekét, melyben egy Mystes nevű ifju elvesztésén való bánatban vigasztalja Valgiust, s melynek élénk, érzelemteljes s majdnem lángoló színezete kételkednünk hagy, vajjon Mystes fia volt-e a kesergőnek, vagy pedig a kor erkölcsi romlottságának egy újabb adatát bírjuk a szép költeményben? — Említsük még a két A e l i u s L a m i a testvért, Lucius és Quintust, kik iránt Horáczt egyenlő melegen érzett; emelhez van intézve a Carm. I. 26, és III. 17. Az előbbiben Luciusnak szeretettel ecsetelt képét találjuk; s midőn Quintus véletlen elhalt, a szomorkodó testvért vigasztalni, Horáczt hozzá sietett s huzamosan körében maradt. (Epist. I. 14.) Említsük meg a bölcsészeti könyveit kedvelő L e c i u s t, kit egyszer nagyravágyásárávett, hogy egy Arábia ellen intézett hadjáratban részt vegyen; kihez ez alkalmából Horáczt a Carm. I. 29. bájos ódáját intézi; s ismét hozzá utóbb az Epist. I. 12. — mi szoros, s a távolban is fentartott barátságuk jele; P o m p é j u s G r o s p h u s t, a gazdag szicíliai nemest, kihez a Carm. II. 16. van intézve, a boldogság és megelégedés, bölcsелеm és nyugalom eme felséges dícséneke, melyre még alkalmunk lesz visszatérni; D e l l i u s t, a változékony szeszélyű s meggyőződés ereje nélküli ifjút, kivel

Horácz együtt szolgált vala Brutus alatt, s kihez méltán irta ama szép ódát (II. 3.) „Aequam memento, rebus in ardius servare mentem;...” és a vele egy erkölcsi osztályba eső Munatius Plancust, e fényes tehetségű, de politikailag jellemtelen embert, kihez a Carm. I. 7. van írva. Említsük még azon Quintus Hirpinuszt, kinek az Epist. I. 16-ban, kis birtokát oly költőileg írja le Horácz, s kihez a Carm. II. 11-et is intézte, melyben e derék, jó jellemű s bizalmas barátot, vidám lakomára hívja magához, mit jó falernumi bor, s a tánczos Lyde mosolya fog édesíteni; Taliarchust, ki rabszolgából szabadult, de azért költőnk barátja s vagyonos ember volt; ki azon szép ódát (Carm. I. 9.) kapta, melyet mindnyájan könyv nélkül tudunk: „Vides ut alta stet nive candidum Soracte;...” Pompejus Varust, a régi fegyveres bajtárust, kihez midőn hosszas bujdosás után hazatér, Horácz a (Carm. II. 7-et) intézte, melyben őt a philippii futásra és saját eldobott pajzsára emlékezteti; Titius Septimius, hű barátai egyik leghivebbikét, kiről maga mondja, a hozzá intézett Carm. II. 6-ban, hogy az őt a világ végeig kész volna, s bármi veszély közt kísérni; s kit egyszerű de szép episztolájában (Epist. I. 9.) Tiberius Claudius barátságába s kegyeibe ajánl. Említsük még Manlius Torquatust, (Carm. IV. 7., Epist. I. 5.) Manlius Censorinust (Carm. IV. 8.) és Lolliust (Carm. IV. 9; Epist. I. 2. és 18.) mind előkelő, gazdag s kitűnő férfiakat, kikkel költőnk a legbensőbb s legszívélyesb viszonyban állott, s kikhez az épen kijelöltük műveit intézte. — S végre, hogy az így is hosszú sort befejezzük, a Pisókat; az atyát, Lucius Pisót, a vitéz és kitűnő hadvezért, Trácia legyőzőjét és költőnk benső barátját; s két fiát, kik a költészetet kedvelék s kikhez Horácz ama híres tankölteményét a „költészetről” — (Epistola ad Pisones II. 3.) intézte, melyre lesz még alkalmunk visszatérni.

XIV. Negyvenhat éves volt Horácz, midőn ódái két első könyvét bevégezte s közrebocsátotta. Legnagyobb része készen volt már azoknak is, mik a harmadik könyvet foglalják el. A következő évben ezekhez irta még az első és az utolsó (30) ódát, s e könyvet is átadta a világnak. Nem csalódunk, ha azt mondjuk, hogy Horácz költői ereje e könyvben ragyog legteljesebb fényében, mert — a mi költészetének különös jelleme — bölcsé-

szeti magassága—tetőpontját itt éri el. Volt már, elbeszéléstünk rendén, alkalmunk e nevezetes ódák közül nem egyet említeni vagy ismertetni; azonban az egész könyv, a maga összességében azon hatást teszi, mint egy erős és emelkedett szellemnek erkölcsi, bölcsészeti s politikai hitvallása. A szerelem örömei már hűtlenek lettek hozzá, az érzéki gyönyörök sem bírtak — mint előbb — oly izgató hatást gyakorolni rá; elméje visszafordult a stoikusok bölcsészetéhez, melyhez egészen hűtlen soha sem lehet.

Az 1. ének, melyet a többihez bevezetésül írt, egészen ez álláspontra helyezkedik. Azon nagy tanúságot zárja magába, költői színezés alatt, hogy hatalom, nagyság, kincs, fényűzés és gyönyörök, valódi boldogságot nem adnak; azt csak a mérsékelt vágyakban s az erényben találja föl a szív. Mi az éneket különösen kitünteti, az ünnepeles, s a vallási szertartásoktól kölesőnzött kezdete, hogy úgy mondjuk: nyitánya. A költő nem költő csupán, az erkölcs papja — ki távol tiltja magától a tömeget, a „profanum vulgust“ — s szűzeknek és ifjaknak ígér, soha nem hallott, égből hozott éneket. A költemény, kezdetéhez illő magas hangon van tartva mind végig; csak legutolsó soraiban száll a költő, egy magát illető egyszerű reflexióra:

„Miért adnám szabini völgyem,

Gond-okozó vagyonért cserébe?“

mit nem egy kritikus, az egésznek emelkedettségéhez illetlennek ítelt; nézetünk szerint nem helyesen. A bölcsészet: meggyőződés, életel, mit a költő lángesze erejével terjeszt, de legelőször önmagára alkalmaz s ezzel igazol; és ez eljárást Horácz rendszeren követi. Lelkesedése mindég magából merit s magához tér vissza; műveiben azért az ember, bölcsész és költő elválhatatlanok s egyik a másikat magyarázza és világosítja meg. Aztán Horácz nem szereti, sőt nyilván kerüli a csattanós befejezéseket. Többnyire, mint a madár, mely légi dalának utolsó csattogásait fészkebe hozza, ő is leszáll ahhoz, mi hozzá legközelebb van; mintha dala után meleg pihenő helyet keresne magának — saját kedélyében!

Horácz, úgy látszik, e könyv elejére egy csomóba akarta gyűjteni, legerőteljesb alkotásainak zömét. Az „Odi profanum vulgus“-t követi az ifjak szigorú és vészdedzett neveléséről szóló, szintén stoicus szellemben írt hatalmas óda: „Angustam, amici, pau-

periam pati . . .“ s ezt a híres „Justum ac tenacem . . .“ mely a szilárd feltételű s elvhű férfi rövid de erőteljes rajza után, az istenek tanácsába lép s a magasztos égkirálynő Junó beszédét adja, melyben ez átok alatt tiltja meg, hogy a lerontott Trója valaha újra fölépítessek. Mondják hogy Augustust a közhit azzal vádolta, mintha ősei (Aeneas) fészket Tróját akarná újra felépíteni s birodalma széket áttenni oda. Horácz midőn e művében Augustust az istenek közé emeli, egyszersmind, úgy látszik, ama balhittől akarja megszabadítani nemzetét. E nagyszerű költeményt a Calliopéhoz irt óda: „Descende coelo“ . . . s ezt ama két hatalmas ének követi, melyeket fenebb már említünk: Augustus dicsőítése, s a rómaiak romlottsága.

Im egy csoportban mennyi nemes eszme, a bölcsészeti szellemnek mennyi költői diadala!

Most az ódák három első könyve együtt vala. De ez alatt a levelek közül is meg volt már írva néhány, nagyobb része azoknak, melyek, a teljesen csak később rendezett, első könyvet alkotják. Horácz a meglevőket összeszedé s szeszélyesen irt ajánlattal, mely a költeményét vivő parasztnak adott tréfás utasításokat foglalja magában, Augustushoz küldötte (Epist. I. 13.). Bár e levélgyűjtemény még nem volt teljes, mert az első könyvhez is néhány s a második könyv egészen az után készült, szabad legyen az egészről most szólnunk.

Horácz költői pályáját satyráival kezdé, melyeket ő sermóknak nevez. Valóban inkább is e nevet érdemlik, mert nem mind gúnyköltemények; némely részök oly szeliden, épétlenül bölcseledő tanköltemény, hogy az egészen ily jellemű epistolák közé jobban illenék. Ezekben is szereti ő a tréfát; a bölcseész derült életnézete, egypár idézetben már láttuk is, világos verőfényt vet ezekre; de tréfája nem bánt, nem ingerel; s a nyájas mosolyhoz, nem a megvető hahotához vagy csipős gúnykaczajhoz hasonlítanak férfias hexameterai. Nem lesz azért helyén kívül, ha sermói közül is az ide tartozókat itt említtjük meg, röviden. Az I. Sat. 6., nevelése s jellem-fejlődése történetét adja elé, apjáról szeretettel emlékezve; az I. 4 és 10., satyráinak célját adja elő s igazolja azokat némely megtámadások ellen; a II. 2, bizonyos Ofellus (hihetőleg költött személy) nevében az egyszerű, kevéssel megelégedő falusi életet festi, ép azon szellemben, mely levelei nagy részét is oly tündőleg lengi

át; a II. 6-ban ismét erre tér vissza s a falusi életet a városival állítja szembe, — a párhuzam természetesen amannak részére eszén kedvezőleg ki; végre az I. 5. egyszerűen egy utazását (Brundisiumba) írja le s legkönnyebben volna levélle átalakítható. Mindezek, korán már, a költői levelek későbbi mesterét árulták el. Valóban, bár Horácz lyrájának, úgyhiszszük, teljes mértékben igazságot szolgáltatunk: azt kell mondanunk, hogy egyéniségének semmi költőiném jobban meg nem felel, mint az epistola. Csöndes, bölcselkedő, beléletet folytató természete, őt a kedély és eszmélkedés e nemes nyilatkozataira kiválólag képessé tette. Életnézetét s erkölcsi elveit nem is ismerhetjük jobban meg, mint leveleit tanulmányozva, melyekben legfesztelenebbül nyilatkozik lelke.

Személyes viszonyokra vonatkozó s egészen alkalmoszerű leveleit mellőzve, tan-leveleire kell, bár futólag, pillantást vetnünk.

Az első levél, mint minden egyéb könyve ajánlata is, Mézenhez intézve, saját bölcsészeti állását, ilynemű tanulmányait s szellemi fejlődését világosítja meg; a bölcsészet dicséretét, ajánlását foglalja magában. A 2-ik, Lolliushoz szól s a magát tanulmányok által képző jeles és tehetségdús ifjunak mindenek fölött Homér művei olvasását ajánlja, melyekben nem csak költészetet, de bölcseséget s állameszélyt is meríthet. E levél Homér műveinek egyik legszebb apotheosisa; egyszerű s minden rendkívüliség nélkül, de a nagy epicushoz annál méltóbb hangon van tartva. A levél eleje az Iliász s Odyszeia hőseinek rövid jellemzését adja; második fele bölcs tanulságokkal van tömve, melyek közt egy sines mít Homérból levonni ne lehetne. A szenvedélyek, melyektől óva int, a jellességek, melyeket ajánl, ugyanazok, miket előbb Homér hőseiben jellemzett. A bölcsesség: Nesztor; az eszély: Ulyssz; a harag: Achill; a bújaság: Circé; a léhaság, amaz üres emberek „*fruges consumere nati*:“ — a Penelope udvarlóí. — Ugyane Lolliushoz, de néhány évvel utóbb, van intézve a 18-ik levél. A tanuló ifju levetette a praetextát s a közélet által elsodortaték; most nem a költészet alakjai, hanem az állam, had és béke, nagyravágyás álmái vezetik. E levél azért, épen ezekre vonatkozik s az erkölcs és közélet köréből ad bölcs és hathatós tanításokat. Hason tartalmu, az ezt megelőző 17-ik levél, Scaevához. Mindkettőben, a közéletet s polgári pályát, mint az illetők által

önként választottat s egyéniségök szerint szükségest tekinti s ahhoz intézi tanácsait, a nélkül hogy eltitkolná, mennyivel előbbre teszi annak a független, hivatal nélküli életet.

„Nyugalmat ha szeretsz, ha kívánod a reggeli álmot,
S városi port, utcák csőrejét és koresmai lármát
Tűrni ha nem tudnál: jobb, menj a ferentini völgybe.
Nem csak a gazdagoké az öröm; ki homályba születvén,
Úgy él s úgy hal meg hogy senki se tudja: szerencsés!”

A 10. és 14. levél, mindkettő egytárgyu, költőnk kedvencz themáját, a városi és falusi élet különbségét festi. Amaz, Aristius Fuscushoz, kit egy ódából már ismertünk, — s ki a városi élet dícsérője vala, melyhez őt, mint már említettük, nagyravágyása kötötte; — emez egy öreg rabszolgához, ki a költő majorjában „villieus” volt, s ki — halgatag elmével, a város ismeretlen élvei s képzelt nyugalma után vágyott. Mindkét levél hangja egyiránt jellemzetes. Valóban, Horác a mint vénült, mind inkább óhajtá a magányt, nyugalmat; bontakozott ki a közélet s érzéki gyönyörök nyügeiből s jobban és jobban érzé a középszer, függetlenség s mezsei egyszertiség becsét. E lassu átalakulása kedveleteinek, vagy inkább e természetszerű felülkerekedése az eredeti alapnak lelkében, mutatja hogy valódi philosoph volt, s legjobban megczáfolja azon közönséges véleményt, mi Sveton jegyzetei után maradt fel, hogy ő az érzékiség s gyönyörök elpuhult rabja lett volna. Hogy ódái, melyekben a lyra természete szerint a költői magasztaltság lelki állapota nyilatkozik, tele vannak a középszer dicséretével, még nem annyira döntő tény, mint az, hogy leveleiben, miket többnyire épen ott irt, a magány és falusi élet jóltevő befolyása alatt s melyeket azért kedélye közvetlen nyilatkozásának kell tekintenünk, sehol a zaj és izgatott élet utáni sóvárgásnak semmi nyoma, egy sóhaja sem található. E tekintetben is s művészi alkotásánál fogva is, legfigyelemre méltóbb művei egyike a Fuscushoz intézett levél. Sehol sem ragyog tisztábban azon erős meggyőződés, hogy az élet mit sem ér, függetlenség, erkölcsi szabadság nélkül; e szabadság pedig csak a vágyain uralkodni bíró lélek sajátja lehet; hogy a nagyok és uralkodók csak aranyos rabszolgák, mert több szükségök, súlyosbak kötelességeik s fékteleneb-

bek szenvedélyeik; hogy egyedül a bölcs a király; ő él, ő uralkodik: „vivo et regno.“ Lássunk belőle valamit:

„Éltünket ha a természethez szabni tanácsos,
S téres hely nélkül házat sem rakhat az ember!
A boldog falunál jobb helyet lélsz-e e végre?
Hol lehet enyhébb tél? Szelidebben az esteli szellő
Merre fuvall, ha fejedre a nyár heve tüzi sugárit?
Nyugton szunyadnod, mint itt, hol hágy az irigy gond?
Lybia márványát nem múlja-e feljül, e sima
S illatozó zöld fű? Tisztábban csörg-e a forrás
Ott, rézcsöiteken, mint itt: szakadozva zuhogván?“

De ez még csak a természet dicsérete. Most erkölcsi eszmékre emelkedik a költő:

„Az', ki Zidon csigavérrel festett bársonya helyett
Megveszi a csalfán színezett rosz gyapjút: az által
Még kevesebbet vét s nem is oly főtárgyba hibázott,
Mint ki való s hamis elvek közt választani nem tud.
Túlásig ha örülsz, mosolyogván rád a szerencse,
Sirsz mikor elfordul; valamit ha csodálsz, nehezebb lesz
Elhagynod; ne kíváncz nagyokat; kunyhócska alatt is
Boldogságban előzd a királyt meg s udvari népét.“

Most a ló meséjét mondja el, mely a szarvason boszút állni az ember rabságába adta magát, s e gyönyörű sorokkal végzi:

„Igy, ki szegénységét nem tűrve, odadja aranyánál
Drágább függetlenségét: zabolát mar örökké,
S szolgál mar ad, minthogy kevesével nem tudta élni.“

Hasonló látkörű erkölcsi elvek szolgálnak alapul a Numiciushoz intézett 6-ik levélnek, mely a híres, de gyakran félreértett „Nil admirari“-val kezdődik. Nézetünk szerint Horácz nem azt akarja érteni ezzel: nem csodálni a nagyot, jelest, istenit; ő mint költő s mint philosoph egyiránt bámulatot érzett az erkölcsi nagyság iránt. Az ő „nil admirari“-jának értelme ez: nem lepetni meg

semmitől, nem félni semmitől, felül emelkedni a pillanat változásin s a sors szeszélyein. Nem a lelketlen közöny rideg egykedvűsége, hanem a bölcs nemes nyugalma. Ez Horácz gondolkodásmódja, ez bölcsészetének kulcsa!

Élete mutatja, hogy ez nála elvszerű meggyőződés s nem tires beszéd. A költő, kit művei híressé tettek, kit Méczen barátsága meggazdagított, kit az élet örömekkel kényeztetett s a nagy világ kitüntetésekkel kínált — szintoly őszinte ostromozója volt saját hibáinak, érzékiségének s uralkodó hajlamainak, mint a másokénak; s míg maga, a világ piaczaról, kedveletből vonult magányba, Tibur árnyai alá: erkölcsi függetlenségét nem röstelte önmaga ellenében gyakorolni s maga felfordultságait is a nyilvánosság elébe vinni. A Sat. II. 7. ennek elég bizonyossága; s e darab hangjának őszintesége még gyanuját is kizárja annak, mint ha hibáinak szépítése céljából írott volna, midőn inkább túlozza azokat. Rabszolgájával, Davussal beszélget benne, ki — a Saturnaliák szabadalmát használva — ura elébe rakja bűneit, gyöngeit. — Ki önmaga ellen első, szigort gyakorolni: annak van joga, függetlenségre inteni másokat, s kigúnyolni az előítéletek vagy szenvedélyeik rabjait.

S ha itt, tárgyrokonság megengedi a levelektől kitérést tenünk: összes művei bármely osztályát vegyük, mindenütt egyenlő bizonyítványait találjuk ez erkölcsi függetlenségnek. Igaz, hogy elvein kívül, s még azok előtt, természeti hajlamai az egyszerűség, középszerűs s függetlenség kedveletéhez vonják. De e természeti sajátságos teljes erőre csakugyan a gondolkodás emeli benne. Satyrái legelsője (a mostani rendezés s nem íratási idő szerint) a (Sat. I. 1.) Méczenhez, azon kérdésből indul ki: „honnan van, hogy sorsával, melyet vagy maga választott, vagy a végzettől nyert, senki sincs megelégedve?” az életphilosophia egyik legfontosabb, leggyakorlatibb kérdése, melynek megoldása ismét oda vezet: magadban keresd a boldogságot; külsőségek, bármily becsesek másképp, azt nem adhatják. A II. k. 6. satyráját, a falusi élet elsőségéről, már említettük; most egypár sort adunk ez inkább kedélyes tankölteményből mint satyrából:

„Oh fatum! újra mikor látlak? Mikor üzhetem ismét
Jó vén könyveimmel, s álommal, semmi-tevéssel

A zajos életmód emlékit, városi gondját?
 Pythagorasz babját, zöldségen a tiszta töpörtiüt,
 Egyszerű étkeimet vajjon mikor izlelem ismét?
 Isteni est, s vacsorák, miket én s az enyéim, örömmel
 Költünk, Láreszeink láttára el, ott a cseléd is
 Böven kapja borát és nyelve-megoldva mulattat!
 Ott kiki, — mennyit akar, többet — kevesebbet iszik meg,
 A borivók törvénye helyett, természete, kedve
 Szabja csupán a határt. — Azután, ha beszédbe eredtünk,
 Tárgya: nem a szomszéd, nem a mások háza, majorja,
 Vagy: ki hogyan tánczol? — Mi közelbről érdekel, a mit
 Hasznos tudni, olyast vitatunk: hogy vajjon erénnyel,
 Vagy kincsesel lehet-e könnyebben boldog az ember?
 Szíveket össze mi köt: vonzalmuk-e, vagy csak önérdek?
 Hogy: mi a legfőbb jó? Mi a létel célja? S a többi!
 Közbe, egyik szomszéd, kezd tárgyhoz szabva, meséket
 Hozni elő; például ilyest (ha dicsérni találták
 A sok gondú vagyont) így szól amaz: — egykor a gazdag
 Városi kényes egér, meglátogató a mezőnek
 Fürge egérkéjét“

a mese ismeretesebb, mintsem alkalmazását ne tudnók s szükség lenne folytatnunk. Legkorábbi költeményei egyike (Epod. II.) a híres „Beatus ille“ . . . mit végsorainak gúnyoros célzata a satyrák, egyébiránt egész tartalma pedig a legemelkedettebb bölcselmi ódák közé helyez — ugyan ez elveket illusztrálja. Böven képviselve találjuk lelke ez irányát ódáiban. Azokon kívül, miket alkalom szerinti már eddig is említettünk részint be is mutattunk, elég lesz itt csak egy párra figyelmeztetnünk a velök úgy is nagyobbára ismeretes olvasót.

Először említjük azon költeményt, melyre főlebb már vizsatérni ígértünk, a Groszfuszhoz intézett (Carm. II. 16-ot). Jegyezzük meg, hogy Horác soha sem volt gazdag; mert hogy valaki gazdaggá legyen, még a nagyok kegye mellett is, szükség hogy v á g y j é k g a z d a g s á g r a, — s ő (minden arra mutat) — inkább félt tőle; félt az irigységtől, mely bántotta volna; félt a gondoktól, mik a gazdagságot kísérik. Azért sehol sem érdemi annyira becslésünket s bámulásunkat, mint midőn, dicsekvés s

igény nélkül, a gazdagság ellenében az arany egyszerűséget magasztalja, a középszer boldog nyugalmét dicséri. A kezünk alatti ódában azon kezdi, hogy az emberek mind azon szeszély, torzsalkodás s fáradozás közt, melyet kincsek szerzésére fordítanak, ellenállhatlanul sovárognak a feláldozott nyugalom után:

„Nyugtot óhajt az, kit az éj sötéte
Sik vizen érvén, feketén borúl el
A mosolygó hold s a hajóst vezérlő
Csillag, előtte.

Nyugtot óhajt a hadakat verő Thrák,
Nyugtot, a nyíllal ragyogó erős Méd;
Ámde, sem gyönggyel, sem arany- s biborral
Nem vehetik meg.

Mert se kincses ház, sem erős poroszló,
Hánykodó elmék zavarát nem üzi;
S cifra lakházak tetején ülő bút
Föl se riasztja.“

„Fölmegy a bús gond a rezes hajóra;
Űzi futtában lovasok csapatját;
Gyors futó szarvast s ködöket ziláló
Szélt megelőzi.“ . . .

Miért hát, úgymond, ha az óra örömet ad, jövőt keresned? nevesd a gondot. Neked kincset — nekem a műzsák társaságát adá a sors, s azt: hogy a silány tömeget megvetni tudjam!

Még határozottabb a Carm. III. 16. (Méczenhez) hangja. Az arany, úgymond, minden zárt megnyit, minden akadályt legyőz; megrontja az erkölcsöt, beveszi a szív nyugalmit; — azért nekem nem kell, félek tőle. S így, nem keresve gazdagságot, gazdagabb — nem vágyva többre, boldogabb vagyok sokaknál. — Sajnáljuk, hogy már sokra terjedt idézeteink sietni parancsolnak. A Carm. II. 15. (Jam pauca aratro . . .) századának fénytüzése s elpuhulása ellen; a Carm. II. 18. (Non ebur,

neque aureum) — az egyszerűség s középszer dicséretének van szentelve. És mindenütt, hol Horácz e tárgyra tér, (s láttuk mily kiváló előszeretettel keresi azt,) hangja emelkedettebb, ékesszólóbb, meggyőzőbb lesz; eszméi, meggyőződése csaknem a szenvedély erejével nyilatkoznak s bizonyítják: hogy őszintesége sehol sem kétségbevonhatlanabb, mint éppen e tárgynál.

Nem tartanók henye kérdésnek, különösen lélektani szempontból: vajjon Horácz e szembetünő kedvelete a magány s elvonult élet iránt, nem abban leli-e magyarázatát, mivel: látta az állam s közélet stüledését, s érzé hogy a függetlenségnek, az udvartól száműzve — a faluban, — a politikából kiszorítva, a gyönyörökben kell meghuzódnia? Lehet, sőt igen valószínű. De a kérdés inkább lélektani mint irodalom-történeti fontosságu. A tény így is, úgy is áll s ugyanaz. Bármí ok legyen az eredeti: az eltagadhatlan, hogy Horácz meggyőződése őszinte, s a mit ő e tárgyban annyiszor mond és fest: azt igaznak s a legjobbnak tartja, nemesak maga hasznára, hanem általános érvényű erkölcsi elvtől is. — De menjünk vissza, honnan kitértünk, leveleihez.

XIV. A levelek második könyve, egészen a művészetnek van szentelve. Mindössze három levél, de már tárgyuknál fogva is főfontosságuak. Kiválólag tanköltemények ezek, a nélkül hogy professori előadásokká válnának; összefüggő, egymást kiegészítő három tanlevél, melyekben Horácz széptani, s részben erkölcsi elvei codexét találjuk, a nélkül hogy akár egyenként, akár öszvesen, rendszeres egészül volnának tekinthetők. Horácz semmit sem került jobban, mint hogy bizalmas leveleiben unalmas pedagoggá vagy rideg tudóssá váljék. E három levéiben, érett kora gyümölcseiben, művészeti s erkölcsi elvek roppant gazdagsága van lerakva, de senki sem csalódhatnék inkább meg, mint a ki itt rendszeres széptant keresne; sőt a figyelmetlen olvasó mi könnyen eltéved e rendszertelennek látszó tömegben.

A 2. levél legkorábbi keltű a három közt. Írása ideje körülbelől összeesik azon idővel, midőn költők, Méczén s Augustus unszolására, ódái negyedik könyvét (miről utóbb szólunk) forgatta eszében. E levél, barátjához Florushoz intézve, a költő azon sza-

badságát védi, hogy ír akkor s azt, a mit akar és géniusza követel, s hallgat, a mikor hallgatnia tetszik. Majd a versírók gyengéit, a pajtáskodást, kölesönös dicsérgetést stb. festi élénken; majd azt adja elő, mikép lett versíróvá maga, s min kell kezdenie, ki magát költővé képezni akarja; s végre az egyszerű gondtalan élet, a világ irigysége elől elvonult nyugalom dicséretével zárja be, csapongó, szeszélyes rajzát.

Az 1. levél Augustushoz van intézve. Hihetőleg Méczen, s tán maga Augustus is, sürgették a keleti hódítások megéneklésére. De Horác nem volt hajlandó a lyrai mûzsa sugallataival annyira ellenkező munkába kezdeni. Majd Augustustól élénk szemrehányásokat nyert, hogy neki egy könyve sínes ajánlva s tán hogy hozzá levele sínes intézve. Im e körülmények adának alkalmat az Epist. II. I. keletkezésére. A nagy mûvészettel s tapintattal rendezett költemény kiindulási pontja ez: a nagyokat, költöket, koruk rendesen kevésbé méltányolja; dicsőségeket csak az utókor ismeri el, midőn költőinek lantján föltámadnak. Im a költők érdeme; im a hála melylyel nekik a nagyok tartoznak, mint kiktől híreök függ. A költöket is, csak ha régiek, magasztalja az élők érdemét méltányolni nem tudó tömeg. Azután a szempontokat tünteti föl, melyekből a római költészetet egyedül lehet méltányosan ítélni meg; nevezetesen: hátramaradása okait a görög költészet mögött. A levél középpontja azonban, a római színjáték állapota festésének van szentelve; bírálat alá veszi Róma színköltőit, mind a szomorú mind a vigjátékban, fejtegeti a színköltő s színész viszonyát, hivatásukat s mûvészetök fő elveit; — érdekes adatokat közöl a római szín fejletlen állapotáról s alig emelkedése — ismét súlyedése okairól. Említsünk meg ezek közül egyet, mi tán nekünk is érdekes lesz, viszonyaink között. A színpad, a mûvészet tiszta érdekeinek háttérbe szorításával, a látványosságok számára lön elfoglalva. Táncz és testgyakorlatok csaknem komédiás bódévá aljasíták azon deszkákat, melyek az erkölcsi világot jelentik. Sőt, Augustus alatt s engedelméből, egy giraff, (Rómában addig nem látott állat) is szerepelt a színpadon. Mind ez, az ízlés romlását jelenti, s Horác erről élénken panaszkodik is stb. — Bizonyos, hogy e levél, ha nem legeredetibb, nem lángeszűbb teremtmései közé tartozik is Horácznak. nemcsak legtanú-

ságosabb, de egyszersmind tárgyainak legművészeibb rendezésével is kitérő.

A 3. levelet „Ars poetica“ néven ismerjük iskoláinkból. De míg az iskolai ifjút sokszor fárasztja túltömöttségével, az érett olvasót tartalmassága, eszme gazdagsága ragadja el. Az egész, Horácz többi levelei alakjában s modorában van írva, minden igény nélkül azon csaknem oraculum tekintélyre, melyet a századok szentesítéséből nyert. Valóban azt mondhatjuk, hogy Aristoteles poeticájával egy rangban, mintegy codexévé vált a műszabályoknak s még az időnkbeli aesthetikák is belőle merítenek. Igen, mert az alapelveket, mik ugyan néha kezdetlegeseznek látszanak, de mint a gyakorlat s minden irodalom története bőven tanúsítja, soha eléggé nem ismételhetők—Horácz e műve ritka szabadsággal, bölcs rövidséggel s a mellett neki sajátos fűszeres előadással terjeszti az olvasó elé. A művészet csaknem minden neme fölleli benne törvényeit; s a költői műalkotás, különösen: az eszme, szerkezet, előadás elveit biztosan merítheti belőle.

Nem lehet czélunk a Pisókhöz irt levél tartalmából kivonatot adni. De egy megjegyzést, mit jellemzőnek s fontosnak tartunk, nem hallgathatunk el. Mint az Augustushoz intézett levélben, úgy sőt még sokkal inkább emebben, főleg s mindenek felett a drámai költészet van részletes tárgyalás alá véve. Horácz érezte, nem csak hogy a dráma a költészet legnehezebb neme, mi azért legtöbb mügondot követel s legtöbb örvény és szirt közt jár, hanem azt is, hogy a drámai költészet egyszersmind legfontosb ága az irodalomnak, s a mellett a legelhanyagoltabb Rómában. Ezért helyez ő a dráma-alkotás elméletére oly fösúlyt; s bár maga dráma-író nem vala, ezért függ oly látható kedvelettel és minden apróságokra kiterjedő érdekléssel a költészet e fáján. De annak, mit ő — részint egyenesen a drámai költészetnek ad szabályul, részint a színről vett példákkal világosit, legnagyobb része a költészet egyéb fajaira is hasznos utasításul szolgál s általában a költői felalálást és alkotást közönségesen illeti.

Horácz e művét nem végezhetette be, vagy legalább az utolsó ráspolyt meg nem adhatta neki. Halála után találatott írásai közt s bár maga a szöveg kelte idejére bizonyos útmutatást nem ad, minden ok van fűltetni, hogy élete utolsó műve. Levelei második könyvét, csak két levélből állót, ő már kibocsátotta volt; s bár ez a Pisókhöz irt levél kétségkívül oda tartozott volna, egyéb kiadatlan

művei közé soroztatott. Ezek mint tudjuk, többnyire írói pályája első idejéből, maga által a nyilvánosságtól visszatartott munkák valának; s most „Epódok” — köz-cím alatt lőnek átadva a nyilvánosságnak. Hogy az egyetlen epistola a többtől külön ne álljon, kiadói „Liber, de arte poetica” címmel ruházták föl, mondhatjuk önkényűleg s ugy tették az epódok elébe. E czímesere sok gáncsot szerze Horácznak. Műve később mint „tankönyv” — az ilyenhez kötött igények mértéke szerint íteltetett meg, pedig az semmi egyéb mint egyszerű „Epistola ad Pisones” és a költészet rendes kézikönyvét keresni benne épen oly igazságtalan volna, mint például az Augustushoz írott episztolát mint Róma irodalomtörténetét venni szigortú, követelő kritika alá. Horácz ezélja tán nem volt egyéb, mint a munkáiban, különösen a sermókban és levelekben elszórt művészetefi illető szabályokat s vonatkozásokat kiegészíteni, természetesen a maga módja szerint; — vagy tán még kevesebb: a magokat költökké képezni ohajtó ifju Pisóknak jóakaratu intéseket adni, mit kerüljenek, mire törekedjenek. Legalább az egész műben uralkodó kritikai modor, a szabályoknak inkább tiltó mint parancsoló alakja, a felszegeiségektől óva intő hang, „erre látszanak mutatni. — Azonban, bárki s bármikép ítélte is meg Horácz ez utolsó művét, nekünk az egy újabb s legfényesebb bizonyosság arról, hogy a venusiái költő, nem csak költői erőre s művészi öntudatosságra, de bölcsészti szellemre s mély gondolkodásra nézve is az első sorban áll, minden időkor s minden nemzet nagy írói között.

XVI. A mint az idő telt, a mint Horácz aggúlt s szenvedélyei csöndesedésével kedélye is higgadt, észrevehetlenül de lényeges változás készült — a kor két nagy embere: Méczén s Augustus iránti viszonyaiban. Midőn Augustus trónja megszilárdult, Méczén s mindenre kiterjedő böles figyelme nem volt oly szükséges többé a kormányzatban mint addig. Augustus könnyebben nélkülözhetette őt s ő szívesen vonult a magányba. Gyöngült egészsége s epikúri elvei egyaránt kíváncsossá tették szívének a nyugalmat. De e nyugalom a szellemi élvezeteket épen nem zárta ki; s ez időtől kezdve ő még nagyobb gonddal s kedvelettel fordult az irodalomhoz. Horácz kellemesen érté e változást. Rendre eltűnt viszonyukból a mi még azt feszélyezte; a jóltevő kegyútból egy vonás sem maradt a hatalmát letett Méczénben; most Horácz is magához egyenlő barátnak tekinthette őt. Életök úgyis estére hajlott; an-

nak javát egymás oldala mellett, vagy legalább egymással szoros viszonyban töltötték el; a hűvös alkony felé ösztönszerűleg közelebb húzódtak egymáshoz.

Ellenkezőleg Augustussal. A nagy imperator a hatalom oly fokára emelkedett, mint előtte (s utána) még senki. Közte s a többi emberek közt oly végetlen ür tátongott, minő az előtt csak az Olymp isteneit választá el a földi fajtól. Midőn Horácz őt egyik ódájában az istenek társaságába emelte (Carm. III. 3.), másikkban azt mondá: hogy Jupiter mellett ő a második (I. 12.) s az ég ura csak az ő segítségével uralkodik; — midőn Carmen saecularejában őt egyenesen Venusz és Anchises vérének nevezé: mind ezt, mint tartozó és köteles hódolatot tekinté nem csak Augustus, hanem azon nemzet is, mely senatus-consultumával az „Augustus” czímet adá neki, mi eddig a Lareszeket s a többi középrendű isteneket illette, sőt utóbb a „divus” isteni-czímet is pazarúl szórta reá s utódaira. Horácz, e félistent, ki csoda erővel tisztítá meg a birodalom egét a villámos felhőktől, mély áhitattal tisztelte; kedélye olyan volt, hogy épen e bámulással határos tisztelet lehetetlenné tette neki a szívélyesebb közeledést, sőt ellenkezőleg, bizonyos távolodást szült, mit annál jobban érzünk, minél magasztalóbbak hozzá irt énekei.

A Carmen secularet említettük. Nincs helye itt a „százados ünnepi játékok” történelmi vizsgálatába bocsátkoznunk, melyek időpontjai meghatározása annyi gondot adott az Augustus korabeli írásmagyarázóknak, a cumaei sybilla könyvei jóslat-fejtőinek, s utóbb az adatokat egybeállító tudósoknak. Forrásaink egyike Walckenaer különösen érdekes vizsgálatokat tesz e részben. Célunkhoz képest elég lesz említeni, hogy Augustus, birodalma s uralkodása fényét emelendő, elhatározta 737-ben százados ünnepet tarteni; s ez alkalomra írta Horácz ama nagy hirtű énekét. Tudjuk hogy Rómában a vallás s az istenek tisztelete egészen nemzeti s álladalmi intézmény vala; és Horácz itt, a nemzeti egyház költője, jóspapjaként áll előttünk. Az ünnepi játékok három nap tartottak; a harmadikon, midőn az ünnepély tetőpontját érte, midőn maga Augustus mint pontifex maximus szerepelt, — a Capitoliumban énekkar zengé el Horácz ünnepélyes, emelkedett, egyszerű, ihletéssel telt strófáit. Az ének Apollóhoz s Dianához van intézve s a vallásos és nemzeti költészet minden igényeinek

megfelel. Ugyanekkor, külön Apollohoz, a muzsák védnökéhez, kevésbbé ünnepélyes, de nem kevésbbé szép éneket irt Horácz, mit az ünnepek alkalmával szüzek kara szintén elénekelt.

Horácz, ki ekkor már negyvennyolcz éves volt, újra föltette magában, mit ódái III. könyvének végdalában is kimondott volt, hogy a lanttól búcsút vesz. Tudjuk, hogy levelei nagy része is készen volt már; s ő önérzettel s megnyugvással utalhatott eddigi műveire s mondhatá, hogy bennök „exegi monumentum aere perennius.“ De a körülmények újra megtörtették vele föltételét. A birodalom, mint a magasról lezuhanó hőtömeg, egyre növekedett; új hódítások emelték fényét, hatalmát, ijedelmes nagyságig. Egyiptom s Áfrika gazdagon termő provinciái, Kis-Ázsia s viruló völgyei, Kelet és Dél, meddig csak a világ ismeretes volt, Róma adófizetőjévé lettek. Most a fiatal, alig 23 éves Druzus (Tiberius), Augustusnak ifjabbik mostoha fia, kit maga növelt hadvezérré s kit a gyanuskodók Augustus saját fiának tartottak, — északnyugat felé vitte a hódítás zászlóját. A mostani bajor földön a vindelicusok, Tirol s Voralberg bérézei közt a kemény nyaku rhaetusok laktak akkor s daczoltak Róma hódításaival. Druzusnak sikerült végre ezeket megtörni s győzelme, melyet fölöttük kivivott, oly örömmel fogadtaték Rómában, mint tán Antonius és Cleopatra legyőzése óta semmi diadal. Augusta Vindelicorum (a mai Augsburg) alapítása a Lech mellett, jelöli az időpontot, melyben a római civilizáció ez eddig vadon földre lépett s Horácznak egy hatalmas ódája, mit „Drusi laudes“ czimen ismerünk, ünnepelte otthon a nagy eseményt. Augustus maga kívánta Horácztól e dicsőítő éneket s a költő megmutatta, mit tehet a tanulmány s művészi erő még akkor is, midőn a költészet eleven forrása kiapadt s a dal kedve ellobogott.

Ugyan e művészi erő lüktetését érezzük azon ódában, mely a Carm. IV. 5. szám alatt áll. Druzus szerencsés hadjárata még többre ingerelte Augustust; s őt a Rajna partjaira, a gallusok és germánok határain felállított hadtest vezérletére küldte; Agrippa keleten, a pontusi és sziriai provinciákban kelt zavarokat intézte; Tiberius Nero Pannonia ellen működött a Duna és Dráva között; maga Augustus, az Alpokon túl, Gallia és Hispania belrendezésével foglalkozott. Távollétét, az istenéhez szokott Róma kezdé sokkalni már s a senatus köz-imádságokat rendelt mielőbbi szerencsés visszatértéért. Senki nem óhajtá ezt jobban, mint a hatalmas-

nak hatalmas neje Livia, ki úgy uralkodék Rómán, hogy Augustuson uralkodott. Az imperatorné indítására írta Horác az említett ódát: „*Divis orte bonis*“ . . . melyben Augustus uralkodásának áldásait s az általa biztosított béke jóvoltát magasztalja s a távollevő császárt elhagyott Rómájába hazatérésre kéri föl. Akármint ítéljen valaki Augustus uralkodásáról s azon dicsőítések értékéről melyeket neki Horác lantja zeng, annyit el kell ismernie, hogy a római birodalom épülete oly biztosítottak soha sem látszott, ily tiszteletgerjesztő méltóságban nem emelkedett mint alatta. Azon óriási tömegben, mely a birodalmat alkotá, csend, alig helyenként megzavart béke, a közlekedés és kereskedelem virágzása, a népek egyetértése, a kormányzat és igazságszolgáltatás rendes, szóval: a jó állapotba hozott gép kimért mozgása, folytonos működése volt látható. Az indiai oceánnál s a német tengernél, az Eufratesnél s az ultima Thulenál — minden egy nagy szellemnek engedelmeskedett: Augustusnak. . . De e látszó rend s béke alatt, a romlásnak indult társadalom mely s gyógyíthatlan rákfeneje lappang — s ez, a mit Horác elhallgat dicsőenekében. Talán nem látta e romlást, talán a fény és biztos erő szemlélete elvakította őt is. Annyi áll, hogy midőn Horác azt mondja (Carm. IV. 14), hogy Augustus a fejedelmek legnagyobbika, —kora szempontjából csak egy tagadhatlan történeti tény, s nem hízelt mondott. Részünkről bármily szellemdúsnak találjuk Ampère nyilatkozatát: „Augustusnak három szerencséje van; 1. hogy Horác s Virgil dicsőítették; 2. Hogy Tacitus nem gondolt rá; 3. Hogy Plutarch által írt életrajza elveszett“ — (*Histoire Romaine à Rome*) — kegyetlennek s igaztalanának tartjuk azt; jelesen, nem hisszük hogy Horác dicsőretei őszinték ne lettek volna. — Mi bizunk Horác jóhiszeműségében. S bármennyi gánes érje is az egyszerűség, erény s középser költőjét, a Brutus egykori fegyvertársát, a *res publica* iránt soká lelkesedni tudó Horácot, a mindenható egyedűr szertelen dicsőítéseért, mi őt ezekben is őszintének hisszük. Függetlenebb lelkűnek ismerjük, mintsem ne hinnők, hogy tudott volna hallgatni inkább, mint meggyőződése ellen szólani. A valódi rendkívüli szellemeknek, s ilyennek tartjuk Augustust, sajátja — mondhatjuk kiváltsága, bűvöletet gyakorlani környezőikre sőt egész korukra, elvakítani azokat, kik fényük közelébe esnek, s lehetlenné tenni magok felett az elfogúlatlan ítéle-

tet. A történelem hidegen, sokszor könyörtelen ítél felettök; de nem csodálhatja, annál kevésbé van joga gyanúsítani, ha az Augustusok magasztalói közt a Horáczokat is találja. Ily szempontból kell tekintenünk költőnk legutóbbi művei közül a IV. 14-et „Quae cura patrum“ . . . s a legutolsót, lyrai költészete legkésőbb őszi virágát: Carm. IV. 15. „Phoebus, volentem praelia me loqui“. . . Amaz a legmagosb hangon tartott dicsőítése Augustusnak; emez — a lyrai erő utolsó fellángolásával, dalai egyik legszebbike. De szóljon még egyszer maga, s ezúttal utoljára:

Phöbusz, csatákat s városok ostromit
 Hogy zengni kezdém, lantomat illeté
 S szólt: „kis hajódat vad habokra
 Bizni ne merd!“ . . . korod, oh hatalmas

Czézár! mezőnknek bőv aratást ada;
 És visszaszerzé Jupiter elveszett
 Zászlóit a párthusz falakról,
 És becsuká, valahára, Jánusz

Ajtóit; áll már újra a rend szava,
 A féktelenség megzabolázva nyög,
 A rajta vesztett bűn kiüzve,
 S visszaröpül a szelid művészet!

Fénylik megint szép Latium; ős erőnk
 Újból kihajtott; régi dicső nevünk
 És messzeterjedő hatalmad,
 Napkeletet s nyugatot betölti.

Mig Czézár áll őrt: belhadak ostora
 És bőszerűszak nem veri föl szelid
 Álmunkat, öldöklő haraggal
 Nem köszörül, fenyegetve, kardot.

Törvényedet megszegni a mély Duna
 Habját ivó nép nem meri; hittelen

Vad persa sem, se Géta, Széres,
Sem Tanais közelében élők.

Itthon pedig mi, köznapon, ünnepen,
Ülvén a Bachusz vig adományi közt,
Előbb a szent Istent dicsérve
Gyermekeink s deli hölgyeinkkel,

Mint őseink, a régi vezéreket
Dicsőítve zengjük; tárogatónk, dalunk
Megzengi Tróját, Ankhizest, és
Vénusz erős ivadéka, Téged!“

Ez énekkel zárja be HorácZ ódái negyedik könyvét, lyrai költészetének utolsó adományát. Talán ő is tevő, midőn a kész könyven boldog mosolylyal végig tekintett, s nekünk is kötelességünk, itt egy pillantást vetni e fényes és örököltű lant dalaira, melyek neki a világirodalomban is csaknem azon helyet biztosítják, mint hazája lyricusai közt: t. i. az elsőt. Ez elsőséget ő épen azon tulajdonoknak köszöni, melyek őt lyricussá teszik. Részünkről leveleit tartjuk egyéniségével legösszhangzóbb s azért legtekélyesb alkotásainak; de ez nem azt teszi, hogy HorácZot levelei inkább halhatatlaníták mint énekei. Csak nemrég mondó egy gondolkodó írónk, hogy „a leiró és tanköltemények, melyeket úgy is méltán koresfajoknak mondhatni, másodrendű dolgok, melyek által nagy költősenki sem volt, nem HorácZ. . . stb. (Imre Sándor a Szépirod. Figyelőben II. Évfolyam 3. szám.) Bizonyára igaza van. Ha áll is, hogy a magok nemében, levelei legjobbak HorácZnak, nem olyan a nem, mely halhatlanságot adjon. HorácZ, elsőségét, ismételjük, lyrai tulajdonainak köszöni. Izlése gyöngédségének, műérzéke — s tegyük hozzá: hallása finomságának, eleven képzelmenek, erőteljes, változatos s kecses kifejezéseinek, érzései őszinteségének, eszméi bevégzett tisztaságának. De jól jegyzi meg Walckenaer, köszöni a nyelvnek is, melyen írt, a századnak melyben élt. Valóban, Róma nyelve, ha festői szépségben s a színek gazdagságában nem érte is el Athéne édes nyelvét, — erőben, hathatós zengésben, határozottságban túlhaladta vagy legalább egyrangon állt vele,

— s mind e tekintetekben tagadhatlan előnyökkel bir az új nyelvek felett. Nem említem a tördelődző németet; nem a szókat összerágva kiköpő angolt; nem a franziát s testvéreit, melyekről azt mondhatjuk, mint sokszor a leányokról, hogy egyik sem oly szép, mint — bár vénségében — az anya. De még a magyar nyelv fölött is el kell, némi tekintetben, Horácz nyelvének elsőségét ismernünk. Nyelvünk is képes az időmérték leg-tisztább felfogására s visszaadására, mint a görög s a latin; zengő, édes, erőteljes; festői s gazdag; alakítható s kifejező. S mégis, ennyi előny mellett, miknek birtokában a nyugoti nyelvek bármelyikével, költői tekintetben, sorompóba szállhat: — Horácz magyarra fordítója mindig fogja érezni a mit én éreztem, hogy nem csak tehetsége áll alább a Venusini dalnokénál, de nyelve sem felel meg annak mindenütt: rövidségben, fordulatosságban s a kifejezések találóságában. Igaz, egyik nyelv soha sem fedezi a másikat; de Horácz nyelvét bármelyik is kevésbé, mint mást.*) És jegyezzük meg, hogy valaminthegy nagy népnek minden intézménye alkotójának nemzeti jellemét hordja magán félreismerhetlenül, mert ereje rányomja bélyegét, — úgy nyelve is; Róma nyelve csak Rómáé lehetett; s Horácznak, mint minden nagy költőnek, egyik első rendü tulajdona, hogy valóban nemzeti költő volt. Róma, a küzdő, vérző, szaggatott; a diadalmas, boldog, hatalmas Róma, — ez a mi őt mindenek felett ihleti. Az istenek, az államszerkezet, az erkölcsi fogalmak, a nemzeti érzet, — mind ez legkisebb darabjában is feltalálható, minden ízét annyira áthatotta. Midőn olvassuk, át kell tennünk Rómába, korába, gondolkodásmódjába magunkat, s ha ez nem sikerült: hidegen hagy, vagy nem értjük; de bezzeg, ha sikerült: elragad; s midőn fordítjuk, kisebb nagyobb mértékben mindig erőszakot teszünk rajta — nem csak nyelve nehezségeiért, de képeiért, sőt eszméi legbensőbb magva miatt is. Minden dalában nemzetének egy érverése van, s azt oly bajos megérteni, oly bajos visszaadni, akkor midőn e nemes örökre elenyészett. Végre tegyük ezekhez, hogy szerelmi lyrájának gazdag-

*) Szabad legyen itt egyre figyelmeztetnem. Mit a nyelvben — általán véve — tökélytelenségnek tartanak, a költői nyelvre igen előnyös, rövidség s széphangzás tekintetéből egyiránt, hogy Róma nyelve nem vesződik az articulussokkal. S z. K..

ságára nézve ő — s kora költői átalában — nagy előnyben állnak a keresztyén nemzetek költői felett. Mi csak egy szerelmet, egy szenvedélyt ismertünk, ők ebben szabadabbak valának. A mit mi undorítónak, sőt azt is, a mit mi szégyenletesnek ismertünk, a paganismus isteneiben szentesíté, hogy magában is menthetővé tegye. Horácz korlátlanul él e szabadsággal — s ne tagadjuk el, lantjának új húrokat, hangjának bájt, változatosságot, kecsét — ez ad.

Horácz ódái az érzés, emelkedettség s lelkesülés örök forrása. Hasonló a blandusiai forráshoz, melyet (Carm. III. 13.) megénekelt: a nyár égető heve el nem érheti, friseségéből semmit el nem vehet. Az ujkor legédesben csengő nyelvének egyik költője, Metastasio, így szólítja meg:

Venosino cantor, sei tu? t' ascolto!

— — D' un sì vivace

Splendido colorir, d' un sì fecundo

Sublime imaginar, d' una sì ardita

Felicità sicura,

Altro mortal non arrichi natura!

(Venusiai dalnok, te vagy? Hallgatlak. . . Ily élénk, fényes színekkel, ily gazdag s felséges képekkel, ily merész s biztos szerencsével, halandó még nem gazdagította a természetet!).

XVII. Az életirónak kevés mondanivalója van még.

Az államot épen egy nagy csapás reszkettette meg; vagy legalább Augustus szívét, ő pedig több joggal elmondhatta, mint XIV. Lajos „l' état c' est moi.“ A sors, különös szeszélylyel — vagy nevezzük osztó igazságnak, mert Horácz szerint: „Nihil est ab omni parte beatum,“ (Carm. II. 16.)—tehát, a sors, a szerencse kiválasztott kedvencei számára csapásokat szokott fentartani, hogy midőn dolguk mindenütt jól foly, midőn elbizakodva magokat már minden ellen biztosítva vélik, azokat fejökhez dobva, mondhassa általok: ti is csak emberek vagytok! Így sújtá, XIV. Lajost, élete utolsó szakában annyi csapás egymásután; így Augustust is. Akár megjelöljük az évet, mely szerencsés uralkodása hosszú idejét két ellenkező időre osztja: 745—6-ban halt meg Drúzus, a birodalom legnagyobb reménye s Augustusé: — ki oda jutott annyi vér, annyi bűn s annyi fáradalom után, hogy

örököse nem levén — az általa gyűlölt Tiberiust kelle utódává tennie, trónjára emelnie.

Titus Livius nagyszerű történelmi művét ezzel, Drúzus halálával végzi. Érezte-e mi várt a birodalomra azon császárokban, kik az ifju s nemes hős halála miatt, most már a trónra lépendők valának?

Méczén három év óta beteg. Láz gyötré s munka és gyönyörök közt fölemésztett életereye fogytán volt. Horácz, a szenvedőhöz hűvebb volt, mint a boldoghoz és hatalmashoz vala.

A jóslat (Carm. II. 17.) közel volt a teljesüléshez.

746-ban halt meg Méczén. Végrendeletében, melyet Augustushoz intéze, ez egyszerű de felséges szavakkal emlékezik meg szívének kedves Horáczáról: „Horatii Flacci, ut mei, esto memor.“ „Horáczról, mint magamról, gondoskodjál!“

Mit ért a nemes barát ez utolsó megemlékezése? Horácz annak nem vette hasznát. Nem volt szüksége reá. Még azon évben, november 27-én (5-ta Calend. decembr.) néhány nap hiján 57 éves korában, Horácz hirtelen halt meg; oly hirtelen, hogy végrendeletet sem írhatott, de tanuk előtt Augustust tevő örökösévé. Az imperator fényes temetést adott a halhatatlan hattyúnak s Méczén mellé temettette. . . . A jóslat betelt. Betelt a többi is: nevének halhatatlanságáról!

SZÁSZ KÁROLY.

A SOCIALISMUS ÉS COMMUNISMUS RENDSZEREI.

HARMADIK KÖZLEMÉNY.

R. OWEN ÉS A SOCIALISMUS ANGLIÁBAN.

Megismertük az eddigiekben a socialismus két alapítója és legkitünőbb apostola rendszerét valamint azon benső kapcsolatot is, mely a st. simonismus és fourierismus, meg az ujabbkori franczia társadalom és állam mozgalmai közt létezik. Most azon nagy befolyásu és az utóbb lefolyt hatvan — hetven évben a socialistai mozgalmakban kiváló szerepet viselt férfiről kell szólnunk, a ki mint St. Simon és Fourier valódi elvokona, a socialista tanoknak nemcsak az elméleti, hanem a gyakorlati életben is elismerést tudott szerezni; s a ki, mint a világ legelső iparállamának, Albionnak szülöttje, bárki másnál inkább látszott hivatva lenni, a nagy rejtély megoldására: — értjük Owen Robertet, az első és legnagyobb angol socialistát.

Mint harmadik azon merész s az összes társadalmi és műveltségi rend átalakítására irányzó világ-reformatori frigyben, melynek első tagját St. Simonban, a másodikat pedig Fourierben ismertük meg: R. Owen több tekintetben érdemli meg a tüzetes méltatást. Először azért, mivel a működési tér és színhely, melyen e sajátzerű, vasakaratu, s minden csalattatás és megühsült törekvése daczára, elveihez bámulatos következetességgel ragaszkodó férfiú utópiai rendszerét kifejté, egészen újdonság

másik két rendszer-alapítóétól merőben eltérő volt. E működési tér és színhely az angol ipar- és társadalmi élet, azon ezer meg ezer sajátságokkal és jellemtulajdonokkal, melyek a britt nemzet összes szellemi-, állami- és közgazdasági életét, a francziák ipari, politikai és kulturai életétől megkülönböztetik. Messze vezetne bennünket e momentumok részletes kifejtése, s azért csak egy-két főbb pontot emelünk ki. Mindenekelőtt jelesen azt, hogy Anglia mint a világ legiparosabb és legnagyobb forgalomnak, gyár- s gépüzletnek örvendő, s a legridegebb pénz- és tőkeuralkodásnak nyomása alatt létező állama, sokkal nagyobb mértékben rejtí magában mindazon elemet és gyúanyagokat, melyek a socialistikai törekvések kútforrását képezik, mint Franciaország; hol—kivált a jelen század elején—a munka és tőke, a pénzoligarchia és a pauperismus, a fény és nyomor közötti ellentét és tusa korántsem volt még annyira kifejlődve. Kiemelendő továbbá, hogy mindezek daczára Angliában azért merültek fel sokkal később a socialistikai és communistikai rendszerek, mivel az angolok sokkal nyugodtabb, gyakorlatibb irányu nemzeti jelleme, egészségesebb állam-alkotmánya, s erkölcsileg épőbb családi élete, minden ilyes utópiai túlzásoknak áthághatlan gátokat gördített elébe: míg Franciaországban a nemzet felületesb, szenvedélyesb és rajongóbb nézetmódja, a család- és birtokjogi-szerkezet hiányosb volta, a politikai egyenlőség eszméjének bálványozása s az államalkotmányok örökös ingadozása és állhatatlansága: megannyi tényező a szóbanforgó törekvések előidézésére. *) Kiemelendő végre, hogy a britt szigetállam legújabb (az utóbbi ötven évet átkaroló) fejlődési korszaka, határozottan inkább socialisnak, mind politikainak mondható; s hogy Anglia azon szenvedések és küzdelmek egy részét, melyek a francia socialisták feltüzelt agyában, mint megannyi ijesztő rémképek kísértének, ipari társadalomszerkezetében tényleg s valóban keresztül élte; s míg az európai continens többi álladal-

*) Jelent ugyan meg már 1792-ben Angliában egy Godwin nevű írótól egy communista eszméket tartalmazó munka „Inquiry concerning political justice;“ de inkább politikai mint soc. iránymű, a melyben csak elszórva imitt amott találkozunk az itt szóban forgó elvekkel és tanokkal.

mai jobbára politikai és alkotmányi törekvésekkel és reformokkal foglalkodtak: Britannia benső, anyagi és sociális életalapzatainak átalakulása, s az ezzel járó nehéz hányattatásokban vajudott.

E körülmények közelebbi méltányolása, Owen egyéniségének és törekvéseinek szemléletében, azon további s nem épen jelentéktelen momentum megismerésére vezérel, hogy a honában tekintélyre vergődni törekvő socialreformernek, nem lehetett úgy, mint francia elvrokonainak, czélja: egy elméleti rendszert rideg dogmatikai alakban és következetességben állítani fel; hanem inkább eszméinek és tanainak azonnal a gyakorlati élet terére átvitele és foganatosítása által: azok gyakorlati értéke, kivihetősége felől kezességet és tanubizonyosságokat szolgáltatni, s így pozitív, gyakorlati jellemű, s minden rajongástól és légvárák építésétől idegenkedő honfiait, mindjárt eleve, az eredmény által győzni meg. Különbözik végre Owen francia elvtársaitól, a mennyiben maga is vagyonos iparüző és szakember levén, az ipari és forgalmi életet, a tőke és munka viszonyait, a nagy és kis üzlet esélyeit és természetét, a forgalom és pénzvilág hullámzásait, a szabad verseny fény- és árny-oldalait: öntapasztalásból és szemléletből ismeré; s így amazoknál tagadhatatlanul sokkal nagyobb gyakorlati előkészültséggel és illetékességgel nyúlt a társadalom égető kérdéseinek fejtegetéséhez.

Ez előzmények után lássuk immár most Owen élete működésének és rendszerének tüzetes ismertetését.

II.

Owen Róbert 1771-ben Newton helységben, Montgomery grófságban született. Szülei nem levén vagyonosok, kiváló figyelmet fiuk kiképezésére nem fordíthattak, s a kereskedői pályára lépett ifju csak rendkívüli akaraterő és szorgalom által volt képes a mulasztottakat pótolni, és némi magasb műveltségre tenni szert. Beesztetessége és munkássága által rövid idő alatt oly mértékben megnyeré főnöke bizalmát és tiszteletét, hogy a legnagyobb fontosságú üzleti műveletek foganatosítására felhatalmaztatott; s 30 éves korában, egy Dale nevezetű nagy gyárnok leányát (Manchesterben) vevén nőül, ipa által (Skóciában) Newlanarkban mint üzlet-társ egy nagy terjedelmű gyapotszövő vállalat élére állíttatott. Ez

állomás elfoglalása szolgáltatott alkalmat Owennek először arra, hogy eszméinek a gyakorlati életben is érvényt szerezni megkísértse. A vezetésére bízott vállalat ugyanis több tekintetben a legmostohább állapotban volt. Se a természeti viszonyok, se a helyzet, se a forgalmi kilátások nem voltak olyanok, a melyekkel a gyár felvirágoztatása eszközölhető lett volna. Legsomorúbb volt azonban a gyári munkások helyzete, mennyiben a nyomor és szűkölködés azok legnagyobb részét lomhává, kicsapongóvá, elvadult természetűvé változtatta; s így a vállalat legnyugtalanítóbb oldalát épen a munkások hiányos képzettsége, a dolog illő végzésére képtelensége, korlátolt értelmisége és erkölestelen életmódja képezé. — Owen e bajon gyökeresen iparkodott azonnal segíteni. Azon nézetből indulva ki, hogy az ember természettől fogva sem jó, sem rossz, hanem az a mivé válik, csak körülményei és életviszonyai által lesz: mindenekelőtt a munkások jelleme s erkölcsi átalakítására irányozta egész tevékenységét. Fő gondja volt, szívélyes magatartás, élénk részvéttanúsítás és folytonos érdekeltség által munkásai mintléte irányában, azoknak bizalmát és szeretét megnyerni; s az így előkészített alapon, folytonos jó példaadás, kitűnő magaviselelt munkások rendkívüli jutalmazása s maga körül gyűjtése, kölesönös ösztönzés és versenyre felhívás, követésre méltó példák kitűzése stb. által: a vezetése alatt álló munkásokat erkölcsileg növelni, s hivatásuk illő betöltésére idomítani. S hogy számításaiban nem csalatkozott, csakhamar bizonyíták az eredmények. A newlanarki vállalat rövid idő alatt a legörvendetebb virágzásnak indult. Nemcsak hogy maga a főgyárüzlet a legmeglepőbb emelkedést tanusítá, hanem mellette és körülötte még több más kisebb nagyobb műhelyek is keletkeztek, melyekben a rokon iparágak a legszebb eredménnyel üzettek; s jóllét és elégtűtség honosult meg az egész telepítvényben. E fényes sikerre támaszkodva, Owen vállalatát mindég nagyobb terjedelművé változtatta, munkásait minden kitelhető módon és eszközökkel magához és vállalatához csatolta, díjazások és kitüntetések által azok érdekeltségét a gyárüzlet jövedelmezősége és virágzása iránt folytonosan ébren tartani iparkodott, s önköltségén egy általános gyermeknővelő intézetet is állított fel a helységben, hol 600 gyermeknél több, Owen elvei és rendszerei szerint képeztetett és növeltetett. — E fényes eredményeket felmutató törekvése a gyá-

korlati irányú s mindinkább vagyonosbbá vált reformatornak, csakhamar magára vonta a közfigyelmet, s okot szolgáltatott arra, hogy az ország minden részéből ezrenként seregelték Newlanarkban össze, hogy a társadalmi iparvilág ez új csodáját közelebbről szemlélhessék, s a boldog és általános jóllétnek örvendő falut, lakóival és mozgó szellemével megismerhessék, bámulhassák.

Ily körülmények közepett nem lehet csodálnunk, hogy Owen egyszerre eltökéllé magát, a gyakorlati de szűkkörű kísérlet teréről az általánosb s tágasb körű elméleti agitáció fövenyére kilépni. 1812-ben „New views of society, or essays upon the formation of human character“ (Új nézetek a társadalomról, vagy kísérletek az emberi jellem kifejtéséről) című kis művet bocsájtván közre, az eddig kizárólag gyakorlati irányban munkálódó férfiú, eszméinek erkölcsbölcseleti és dogmatikai megalapítását véve célba. Várakozását és reményeit itt sem látá megcsalva; mert a már mindenüvé elterjedt hír és jónév csakhamar annyi részvétteljes olvasót szerzett az új társalmi bölcseletnek, hogy rendszere rövid idő alatt általánosan ismeretessé lön; lapokban és a sajtó által a legmelegebb vitatkozások tárgya lett; s még oly körökben is méltánylatra talált, a hol egyébként nemcsak a socialistikai, hanem a legártatlanabb alkotmányossági és szabadsági eszmék is a legnagyobb ellenszenvvel szoktak találkozni. Ehhez járult az, hogy Owen, kinek vagyona fél millió font sterlingnél magasbra rügött, ez utóbbinak egy részét szinte elveinek terjesztésére, számtalan rüpirat s értekezés ingyen kiosztására, nagy népgyűlések tartására, a népnevelés ügye emelésére s követőinek buzdítására szentelte; s így oly hírnévre és tekintélyre emelkedett, hogy hazája több társalmi reformkérdésében mint valódi oraculumot kérdezték meg. 1818-ban a britt parlament által a gyárakban dolgozó munkások és gyermekek állapotát rendező törvénymunkálatokban közreműködésre szöllíták föl; s azon kitüntetésben részesítették, hogy a németalföldi kormány az általa előterjesztett javaslatok szerint több szegényi gyarmat alapítására késznek nyilatkozott; a porosz király, egy Owen által neki átküldött népnevelési tervért, sajátkezűleg írt levélben, a nagyhírű reformer iránti elismerését fejezte ki; ha-

zájában pedig több kittinő államférfiú, jelesen pedig a kenti hercege barátságával, illetőleg védnökségével tiszteltetett meg.

Ezek voltak Owen reformatori életének örömei. De mint minden nagy reformatornak, úgy Owennek is, elérkeztek fájdalmas napjai. A merész reformer mindinkább határozott alakban kifejlődő eszmerendszere ugyanis csakhamar felriasztá és magára böszté az iparvilág és az anglikán egyház vezérhatalmait, kik előtt Owen tanainak a társadalmi erkölcsöt, a vallás dogmákat, s az összes forgalom- és iparrend alapzatait gyökeresen megváltoztató jelleme és irányzata kétséges nem vala; s ép azért mindent megkísértettek, hogy azok terjedésének útját állják s keletkezésében elfojtsák. És e terv nem is maradt eredménytelen; főleg miután Owen eszméinek jelleme mindig jobban jobban communistikussá vált; s az elméleti észlelődésekbe merült férfiú, mint St. Simon Franciaországban, a napi politika párterére is kilépve, a r a d i k á l állam-reformok szószóllóit Anglia ujjaalakítására és szerencsés szervezésére egyenesen képteleneknek nyilvánította, sőt mi több: akarat- s jellemtisztaságukat is kétségbevonni nem átalotta. Így történt, hogy a még kevéssel azelőtt ünnevelt és bálványozott férfiú, 1822. már nem csak a legnemtelenebb rágalmakkal és vádakkal illetett, hanem, kivált miután buzgó védnökét a kenti herceget elveszté, s barátaitól és elvtársaitól is elhagyatott, annyira lerontva látá egykori nimbusát, hogy hazájából kivándorlásra, s egy új hon fölkeresésére szánta el magát. E czélból Owen 1823-ban Éjszakamerikába költözött, s itt azonnal eszméinek gyakorlati megvalósítását tűzvén maga elé, egy önelvei szerint rendenzendő s önköltségén felállítandó communisticus társulatot iparkodott életbe léptetni. Alkalom e terv kivitelére hamar ajánlkozott, midőn tudniillik Owen egy R a p p nevezetű némettől, Indiana államban a Wabask folyam partjain levő telepítvényt (mely New-Harmonynak kereszteltetett) megvásárolta s rajta (mely 30000 acre területtel birt és 2000 embernek szolgáltatott lakhelyet) eszményi álladalmának szervezését megkísérteni tért és alapot talált. Mindenekelőtt felhívást intézett Owen a tökebirtokosok, szakértelmiségek és munkásokhoz, hogy vele együtt működve egy socialistikai s birtokközösségi társulatot alakítsanak. E felhívásnak azonban nem lett eredménye. A tökepénzeseket visszaretenté a communisticus irány; az ügyes szakemberek közül csak egy két rajongó s állha-

atlan jellemű egyén jelentkezett; jó munkások helyett pedig a környék legelvetemültebb csöcseléke, könnyelmű kalandorok, fegyházakból menekült kétes jellemű emberek, szóval a népesség salakja csatlakozott a szerencsecsillagának leáldozását nem sejtő reformátorhoz. A következmény az volt, hogy Owen minden erőlködése, áldozata, gyakorlati tapintata, bámulatos kitartása és erélye daczára, a vállalat 1826-ban óriási deficitet mutatott, a mely előbb benső elégtelenségre, később czivakodásokra s végül a társulatót összekapcsoló minden kötelékek felbomlására szolgáltatott alkalmat. — A reményeiben megcsalatkozott, de lelkében meg nem tört vasakarató agitátor ekkor egész telepítvényét odahagyá, és új terveket forgatva agyában, egyebek közt a mexikoi kormánnyal Texas gyarmatosítására nézve egyezkedésekre lépett, a mely ugyan eredményre nem vezetett, de alkalmul szolgált arra, hogy az akkori államelnök, Owennek a csendes Óceán meg a mexikoi tengeröböl közt fekvő földterületet felajánlá; mit azonban az utóbbi el nem fogadott, és pedig főleg az okból, mivel a kormány szervezendő társaságának tekintetében a föltétlen vállássa a b a d s á g o t Owennek biztosítani vonakodott.

Az újvilágban tett e különmemű s gazdag tapasztalásokat a nyugtalan socialista izgató, 1827. Angliába visszatérve, most ujlag hazájának ipari szerkezete átalakítására hitte felhasználhatni. Törhetlen buzgalommal fogott ugyanis Owen honába visszatértekor azonnal sisiphusi munkája megújításához; s foganatba vett minden eszközt és módot, melylyel a (véleménye szerint) jövő communistikai társadalom anyagi és erkölcsi alapjait lerakni, és az elméket tervei méltányolására előkészíthetni gondolá. Miután megmaradt vagyona romjait, csekély rész kivételével, gyermekei közt felosztotta, megkezdé szellemi agitatóját és pedig oly mérvben, hogy 1827—1837-ig, (tehát körülbelül Fourierrel egyidejűleg) az elnöklete alatt végbement londoni heti gyűlésekben ezernél több beszédet és nyilvános szónoklatokat tartott; ötszáz felhívásnál többet intézett mindennemű néposztályokhoz, ezer meg ezer hirlapi czikket irt, és számtalan utazást tett, a melyek alkalmával a népet eszméivel és tanaival megismertetni iparkodott. Ez időben bocsátotta közre legjelentékenyebb műveit, a melyek elveinek rendszeresebb fejtegetésével foglalkoznak, jelesen a „Lectures on a new state of

Society.“ (Értekezések a társadalom új rendszere felett); Outline of the rational system of society.“ (A társaság észszerű szervezetének alapvonalai); főleg pedig a „Book of the new moral world.“ (Az új erkölcsi világrend könyve), a melyekben Owen magát egy egészen új s az eddigőtől gyökeresen eltérő vallási és socialis rendszer feltalálójának nevezi.—E mellett a gyakorlati téren tett kísérletekkel sem hagyott fel a nyugtalan szellemű s bámulatos reformer. Már 1827 óta, a midőn mint tudjuk, Anglia ép egy mélyenható társadalmi és forgalmi válságból bontakozott ki, Owen lelke és mozgató szelleme vala azon munkás egyesületek és igazgató irányú társulatoknak, melyekből egypár év mulva az oly óriási befolyásává vált Chartismus nőtte ki magát. E magatartás, valamint azon Owen unszolására keletkezett vállalat, mely „national labour equitable exchange“ (a társadalmi munka méltányos kicserélése és jutalmazása) czím alatt, a pénznek a forgalomból kiküszöbölését s egészen új gyárüzleti díjazásrendszert volt hivatva eszközölni, Owennek és követőinek többszörös összekoczezanását okozta a hatóságokkal, s alkalmat is szolgáltatott arra, hogy az ősz agitator lakhelyét Londonból Manchesterbe volt kénytelen áttenni, hol azonban szintén előbbi irányban folytatta működését s nem szűnt meg eszméinek, kivált a munkás osztályok körében, hivatkozni; — de folytonos küzdelemben az állam rendőri hatóságaival is, melyek kivált a Chartismus mindég ijesztőbb alakban fölmerülése következtében, egy oly tekintélyes izgatót mint Owen vala, szem elöl már nem téveszthettek.

A sors azonban Owen terveire és czélzataira nézve már nem volt kedvező. Minden erőlködése daczára Owen — gyakorlati jellemű és eszményi rajongásaitól lassanként elidegenedett — honfitársai előtt általános tekintélyre már nem vergődhetett s követőinek aránylag mégis csekély számában, tervei kivételére vonatkozólag, elég tényező felett nem rendelkezhetett. Így történt, hogy az egykor közecsodálattal szemlélt férfi*) neve és törekvései lassanként feledésbe mentek, hogy egy 1847-ki parlamenti

*) Owen 1840-ben Melbourne minister által Viktória királynő elébe is vezetettetett, — az anglikán egyház főpapjai és a nagy gyárnokok kimondhatlan bosszúságára.

választás alkalmával Owen csak egy szavazatot kapott, s hogy daczára még 80 éves agg korában (1850-ben) közrebocsátott szellemdús művében „*Revolution in the mind and practice of the human race.*“ (Forradalom az emberiném életében és nézletmódjában) újlag kifejtett és védelmezett elveinek nagyobb figyelmet már gerjeszteni nem bírt; s még tanítványai nagy részétől is elhagyatott. — E lesujtó, ámbár Owen lelkét megtörni nem bíró élmények közepett a 88 éves aggastyán szülővárosába visszavonulva, csak magának és eszméi kifejtésének élt, míg végre 1858-ban novemb. 17-én csendesen elhunyt. Halála alkalmával egy életirója azt mondá róla: „Owen reformatori fáradozásainak kevés nyoma maradt, de emberszeretete, az alsó néposztályok jólléte iránt tanusított rajongó buzgalma és szennytelen tiszta feddhetlen erkölcsi jelleme: daczára utopiaszerű t ú l z á s a i n a k és szánandó t é v e d é s e i n e k, minden időkre tiszteletteljes helyet biztosít neki az emberiség művelődése történetében.“ — Ezek Owen viszontagságteljes életének körvonalai. Térjünk át tanainak ismertetésére.

III.

Owen socialista rendszerében mindenekelőtt n é g y f ő á g r a találjuk osztva az e m b e r i é s t á r s a d a l m i é l e t t u d o m á n y t, t. i. általános embertanra; észleges vallástanra; social gazdaságtanra; és államtanra, — melyek mindannyian természetszerűen egymásból folynak, egymás lényeges és kiegészítő föltételét képezik. A mi az e l s ő t illeti, ebben Owen a következő eszméket fejti ki. Az ember j e l l e m e és tulajdonságai, összes természetileg adott szervezetének és a születésétől fogva reája hatást gyakorlott külső viszonyok és körülmények szüleménye. Cselekvényeinkért, nyilatkozatainkért e szerint f e l e l ő s s é g r e semmikép sem vonathatunk, mert hisz mindezt csak t e r m é s z e t s z ü k s é g e s s é g i és nem mellőzhető okokból tesszük; s mivel mindegyikünk kényszerülve van ezt vagy amazt binni, szeretni, akarni, tenni; mert ereje és hatalma senkinek sincs annak ellentállani, a mi már születésünk, növeltetésünk, társadalmi körülményeinknél fogva felettünk ural kodik, s az egyik vagy másik irányban haladni kényszerít. Az embert cselekvényeiért megfenyíteni a legnagyobb igazságtalanság volna; miután bűneinek és hibáinak csak pusztá önkéntelen tévedé-

sek, lélek betegségek, melyek nem büntetést hanem orvoslást szükségelnek; valamint másfelől erényeink és jócselekedeteink sem tarthatnak igényt valami jutalomra; mert nem érdeme az egyesnek, hogy épen erényes stb. stb. A mi a vallás és moral elvét illeti, ezek tekintetében Owen szintén egy egészen új világnézet megalapítására czéloz. Az embernek igazi rendeltetése és boldogsága társaságban élni; ismereteket szerezni és terjeszteni; s egymás javát és jóllétét minden erővel előmozdítani. Egy legfőbb s legjobb lénnyben hinni és azt tisztelni szükséges ugyan, de valami cultus és tisztelési formaszerűség nem kívántatik; mert az igazi istentisztelet abban áll, a bennünk rejtőző kölcsönös jótevési ösztönt követni, s embertársaink anyagi és szellemi boldogítására törekedni. A vallás és a moral, Owen szerint oly formán, mint St. Simonnál a gyakorlati erköls. tanban olvad egybe, s azonossá leszen a socialismussal, mely (Owen szerint) annak csak következetes továbbfejlődése; — a miért is még különösen azt is tanítja, hogy a valódi észszerű és természetes vallás azt parancsolja, hogy minden fenálló hit-, álam-, ipar- és társadalomformák gyökeresen átalakítandók; a pénz, a kereskedés, a felbonthatlan házassági intézmény, az aránytalan adók, az egyes elszigetelt magán gazdaságok eltörlendő; és helyökbe közös gazdálkodás, az egyenlő növelés és oktatás, az örömmel üzött munkán alapuló legélénkebb productio, a jövedelem egyenlő megosztása stb. teendő. — A mi Owen közgazdasági elméletét illeti, ez az angol utopista rendszerében nem a pusztanyagi és ipari élet mozgalmainak, hanem úgyszólván, az ember és a társaság összes erkölcsi és formai viszonyainak bölcsellete; mely tekintetben jellemzőleg tér el a francia socialistákétól, kiknél az anyagi élvhajzásat, a pusztanyagi kényelem és jóllét utáni esengéssel találkozunk. Világosan kitetszik ez egyebek közt Owen azon szép észrevételéből, melyet a társadalmi tudomány természetére vonatkozó fejtegetéseiben téveszen, mondván: „csak a ki az anyagi érdekek közepett az embertársai iránti szeretet útját megtalálta, jár dal a valódi társadalmi tudomány ösvényén.“ — A közgazdasági elveket illetőleg Owen eszméi ezekben öszpontosúlnak: az emberek erkölcsi megjavulása tökélyesbítésének első föltétele elégséges vagyonna k birtoka. Ennek megszerzésére és felhalmozására pedig az emberiségnek

kimeríthetlen erőforrások állanak rendelkezésére, s a productio, mely most oly hiányosan és félszegmódon tüzetik, megtízszereztetik, hogyha oly társalmi szerkezetet állítunk fel, melyben e termelés kiterjesztése iránt mindnyájan valóban és közvetlenül érdekelve vannak. Ha e vagyon termelése és szaporítása megtörtént, Owen szerint a főfeladat az, a helyes megosztási mérvet feltalálni és alkalmazni. E helyes megosztást mindekkorig lehetlenné tette a kalmárok, kereskedők, üzérek, bórzejátszók családtsága, meg az adás-vevésben uralkodó veszedelmes szabad verseny; mely kétrendbeli tünemény, az egyéni és családi életet megmérgezte, a családnak utat nyitott, kölesönös ingerültséget, rágalmazást, féltékenységet szült stb. Az egyedül célirányos és igazságos megosztási mérv e szerint az egyesek szükségseiben rejlik, vagyis abban, hogyha munka és jutalom, fáradság és élvközössé változtattatik; és a közösen gyűjtött és szerzett vagyon a közös szükségletek és vágyak kielégítésére egyenlően alkalmaztatik! A fenálló társadalmi rend valódi közgazdasági átalakítása csak a gyökeresen megújított növelési rendszer alapján vétehetik fogantatba. E tekintetben pedig az államkormányé a fő szerep, mint a mely a kezdeményezés által a nagy reformmunka körül legnagyobb mértékben érdekesítheti magát; jelesül azon módon, hogy az új szervezet meghonosítását először maga kíséri meg. E kísérlet pedig a következőkben áll. Mindenekelőtt szükséges hogy az állam számos nagyobb ipari vállalatot alapítson, 500 — 2000 egyénből állót, s azokat a megkívántató épületekkel és eszközökkel szerelje föl. E vállalatok a nagy városokon kívül létezzenek s mind mezőgazdasági, mind ipari tüzetre irányuljanak. Minden egyes osztály a helyes termelési tagolat folytán mindennel önmagát látja el; belszerkezetében pedig sokban hasonlít a Fourier által részletesebben kifejtett közösségi és együttműködési szervezethez. Az egész társadalom létszere két alapon nyúgoszik, tudniillik: minden egyesnek tehetségei és erői szerinti munkáján, s a birtok és jóvedelem tulajdonképeni közösségén. A módennek gyakorlati kivitelére nézve abban áll, hogy a természetes család nagyobb egészszé alakítatik, és ebben a vagyontermelés és vagyonfogyasztás a közösségességgelve szerint történik. Az egész iparüzleti rend olyszerű legyen, hogy általa a fizikai és a szellemi erők kifejlesztése s az anyagi és szellemi műveltség elérése egyaránt lehetségessé váljék; s általában a társa-

dalom tagjainak: erőiben, nézetekben, kitartásban és szükségletekben, lehető legnagyobb egyenlőség elérettessék. Az eredmény mindezekből az, hogy a közületben a magántulajdon, a gyermekek magánnövelése, a néposztályok közti idegenkedés, a kölcsönös gyengítésre és csalásra irányuló törekvés, szükségtelenné, mellőzhetővé fog válni; és az egyeseket a közös jóllét s elégtelenség kötelei fogják a legszorosban egygyéfní.

A mi végre a társadalmi kormányt illeti, ennek hivatása abban fog állani, hogy mindazon akadályokat és nehézségeket elhárítsa, melyek az egyesek harmonikus kifejlődését gátolják; s életbeléptesse mindazokat az intézményeket, a melyek e kifejlődés előmozdítására czélszerűeknek mutatkoznak. Minden államkormánynak fő vezérelve legyen egyfelől az új társadalmi morál gyakorlati valóstítása, s másfelől minden ember egyenlőségének és abszolút egyenjoguságának érvényesítése. Ezenkívül egyik határozó nyomatékú jogi elve legyen a társadalom létszerének az, hogy semmiféle közületi tag se követelhessen valami szolgálatot illetőleg munkát a másiktól, a melyet viszont ő is amazért megtenni kész nem volna; — oly elv, melynek alapján a munka közossége minden jogviszony forrásává és sarkkövévé változtattatik. — Ne akadályozzon továbbá az államkormány senkit nézetei s véleménye nyilvánításának föltétlen szabadságában; valamint ne is büntessen senkit, mert az ember tetteiért és hibáiért felelősségre ésszerűleg sohasem vonható; — s a mit e tekintetben tehet az állam, az nem állhat másban mint megfeddésében és oktatásban. A társaság élén a nagy községtanács áll, mint legfőbb törvényhozó és kormányzó hatóság, de a tulajdonképeni végrehajtóhatalom gyakorlására egy önkebléből választott bizottság rendeltessék. A közügyek intézésére minden 30 évet elért községi tag gyakorolhat befolyást; nagy összekocczanások esetére e jogban már minden 16 éves községtag is részesíthetetik. Ilyen, Owen szerint, a közséigazgatása. Magának egy egész országot átkaroló ilyféle communisticus társadalomnak kormányja és vezénylő hatóságáról azonban, a nagy államok ellen egyáltalában ellenszenvvel viseltető reformator, seholsem tesz említést.

Ennyi, úgy hisszük, elegendő Owen rendszerének megismertetésére. Nem áll e helyütt feladatunkban e rendszernek szám-

talán hiányait, félszégeit sőt (ha valahol annak megvalósítása czélba vétetnék) veszélyességét különösen feltárni és fejtegetni, mintán e tekintetben alantabb együvé foglalva akarunk valamennyi socialis rendszerek bírálatába és czáfolatába bocsátkozni; néhány megjegyzés azonban itt is a maga helyén leendő, a mely Owen tanaira ép úgy, mint részben St. Simonéra és Fourierére is alkalmazható, s a nagyhirű britt communista-reformer általános jellemzéséhez is adalékuul szolgálhat. Owen gyakorlati tevékenysége mindenestre jelentősb és gyümölcsözőbb mint elméleti izgatása; mert bizonyosságát nyújtá annak, hogy a munkások helyzetének javítása magával a többbirtokosok és gyárnokok érdekével is megférőleg foganatosítható, s hogy e téren jó akarat, tiszta szándék s kölesönös bizalom alapján igen szép és áldásdús eredmények érettethetnek el. És valóban, ha nem akart volna Owen többet elérni, mint a mennyit egy ember tényleg elérhet, t. i. az emberiségnek egy pár év alatti gyökeres átalakulását; ha továbbá folytatta volna Owen czáfolhatlan példájával inkább, mint czáfolható elméletével az emberek felvilágosítását és tanítását; s ha egyáltalában többet adott volna mindenkor a hideg számításra és gyakorlati bizonyításokra, mint pusztá logikai okoskodások és rajongó eszményi rendszerekre: akkor bizonyosan többre ment, fényesb sikerre tett volna szert, habár talán a hír és dicsőség kisebb mértékében részesült is volna. Már maga összes elméletének sarkelve, az emberi benemszámithatóság, nemcsak magában félszeg és hamis, hanem ellentétben áll magával Owen tulajdon rendszerével és irányzataival, de méginkább honfitársainak, az angoloknak, életnézletével s észjárásával; — a mi már eléggé megfejtí azon tüneményt, hogy Owen igazi iskolafőnöké, maradandó tekintélyű socialreformeri egyéniséggé nem változhatott; s hogy a tiszta lelkű de rajongó kedélyű agitátorral többé kevésbé rendszere is sirba szállt s minden nyom nélkül, a feledés ölébe merült.

Owen rendszere egyébbiránt, hazájára Angliára nézve ketős szempontból jelentésses és nagyhorderejű tünemény. Egyfelől az első mélyebbenható angol socialista elméletes, s így mintegy a z o n eszmék és törekvések nyilakozata, melyek e politikailag oly nagy nyomatékú világállam bensejében, ép úgy mint minden egyébb magas fejlettségű újabb iparállamokban, már egy évszázad

óta forrnak és küzdenek; — másfelől közelebbről tekintve, Owen valamennyi tanai és célzatai csak egy nagy mozzanatkört képeznek Anglia közgazdasági és socialis forradalmában, mely a mult század utolsó negyedében, (a gépek feltalálása, a gyárüzlet meghonosítása, a szabad verseny lábrakapása, a tőke és pénz hatalom előtérbe nyomulása stb. folytán) keletkezvén, az összes britt állam- s társadalomépületet időről időre megrázkódtatja s tulajdonképeni képviselőit és mozgató rugóit az ú. n. chartistákban birja. S e két momentum az, melyre e helyütt még egy pillantást akarunk vetni, mielőtt Owentől végkép búcsút vennénk s az újabb socialisták ismertetésére áttérnénk.

A mi jelesül az első momentumot illeti, első pillanatra észrevehetni, hogy Angliában a theoreticus socialismus oly nagy elterjedtségnek és oly számos követőnek nem örvend ugyan mint Franciaországban; de azért nem kevesbé megvan ott is, s hatalmat és befolyást gyakorol, mely annál mélyebbreható, mennél nagyobb mértékben vannak az angol társadalmi és ipari életben azon gyűanyagok felhalmozva, melyek a socialista rajongásoknak kiindulási-ponttúl és táplálékul szolgálnak szóval Angliában a socialismus positiver gyakorlatibb mint bárhol egyebütt, és Owen meg a többi elméleti társadalmi bölcselek, szintoly formán mint (nemes értelemben) világhírű nemzetgazdasági tudósai, csak szellemi képviselői és hirdetői azon törekvéseknek, a melyek az egész újkori britt ipari és forgalmi életen keresztülvonulnak, és előbb vagy utóbb, ez egész nagyszerű és fényes államépületet a legmélyebbre ható socialis és politikai válság elé fogják vinni. A mi különösen az angol socialisticus írókat, Owenen kívül, illeti, ezek közt kettő jelentőségűre csak O'Brien, O'Connor, Bray, Gray és Tompson emelkedett. Az utóbbi már 1824-ben „Principles of the distribution of wealth, most conducive to human happiness” czimű munkát bocsátott ki, a melyben a legutolsóbb politikai radikalismus — a legridegebb socialista elvekkel áll kapcsolatban — jelenkezik. — Mig Tompson a nemzeti vagyon megosztását ellenezé, addig Gray „A social system, treatise on the principles of exchange” cz. dolgozatban (1830-ban) a kereskedés és forgalom eddigi formáit vette ítészetének éles bonczkése alá, és iparkodott, egy új felfogásmódnak útát törni. — E kettő nyomdokaiban jár dal a még jelenleg is élő, rideg skeptikai irányú Bray, a ki La-

bours wrongs and labours remedies“ meg „Philosophy of Necessity“ (a szükség philosophiája) című s 1839. és 1847. megjelent műveiben a társadalom fenálló rendszerének ellenmondásait iparkodik napfényre hozni, s e gúnyoló kételkedő irányánál fogva a francia socialismus leggenialisb képviselőjével, Proudhonnal, igen sok hasonlatosságot és szellemrokonságot tanusít. — A chartismus vezetői közt kitűnő O'Brien meg O'Connor végül szinte ezen irányban működnek az elmélet terén, s több kisebb értekezésök mind oda irányulnak, hogy a munkás néposztály állása az angol állam- és társadalom-rendszerben megjavíttassék, a tökeoligarchia hatalma a gyárban épűgy, mint a parlamentben megtöressék, szüntette proletariátus a gazdag britt állam organismusában szüntettessék meg s a munka- és forgalom organisatiója más alapokra fektessék.

A mi a második momentumot illeti, vagyis a chartismust, ez alatt Angliában a practicus államéletben századunk harmadik tizede folytán kifejlett azon mozgalmat értjük, a melynek célja közvetlenül a proletariátust és pauperismust, a munkás osztályok anyagi és politikai helyzetének reformja által megszüntetni; közvetetten pedig az egész britt állam- és társadalomrendet és alkotmányt, a parlament és a választási ügy átalakítása, az általános szavazás meghonosítása, a radikál elvek minden irányban életbeléptetése, a pénz-, hitel- és forgalomszerkezet fenálló formáinak eltörlése stb. stb. által, teljesen új alapokra állítani. A chartismus (így ismertetvén a „people's charter“ jelszó miatt) az angol elméleti socialismus tulajdonképeni kútfeje és azon nagy horderejű ttnemény, mely amazt úgyszólván egészen elnyeli, és így Britanniára nézve ugyanazon jelentőséggel bír, mint a socialismus és communismus rendszerei Franciaországra nézve. Ezen benső kapcsolat, mely az angol socialista bölcelet, meg a chartista mozgalom közt létezik, mindenki előtt természetesnek fog látszani, a ki a fentebb mondottakat figyelembe veszi, s jelesen, azon szoros viszonyra ügyel, mely Angliában az elmélet és gyakorlat közt egyáltalában s mindenkor tapasztalható. — És épen e körülmény képes már most megfejtetni azon tényt is, miért örvendett Owen legnagyobb tekintélynek és elismertetésnek épen akkor, midőn a chartismusi mozgalmak árja legmagasabbra emelkedett; s egy oly

längelmű socialbölcseelőnek, mint Owen volt, rendszerében a chartista törekvések mintegy elméleti alapot véltek feltalálni.

Ezek volnának azon főbb pontok, melyeknek futólagos megérintése által Owen történeti és nemzeti jelentőségét tüzetesebben felderíteni iparkodtunk; — a chartismus történetének részletes elemzése azonban a magunk elé tűzött feladat körén túl esik, a miért is a következő cikkben azonnal az újabb socialisták és communisták rendszereire térünk által.*)

KAUTZ GYULA.

*) Owen tanaira nézve V. ö. R e y b a u d : Études sur les réformateurs. id. m. D i e G e g e n w a r t c z. folyóiratban S t e i n t ö l megjelent jeles értekezéseket főleg II-ik köt. 464— 487. J. H. F i c h t e : System der Etsik. I. 741 — 750. E n g e l s : Die arbeitenden Classen in England. (1845). Venedig : England. (1845. 3. részben).

A KÖZÉPKORI EMLÉKSZERŰ ÉPÍTÉSZET MAGYARORSZÁGON.

(Felolvastatott a m. tud. akadémia 1861. dec. 22-kén tartott közülésén.)

I.

T. Akademia, T. Gyülekezet!

A nemzetek nagyságának és tehetségének jelzői nem csupán a történelem lapjai; de kitünőleg a monumentális művek is: azon emlékszerű műalkotmányok, melyek mint néma bár, de élő emlékek, magának a történetnek kútforrásul szolgálnak.

A történet még nem beszélt, midőn a pyramisok már égbe mereszték csúcsaikat. És nemzeti múltunknak vannak századai, melyekből egy lap történeti feljegyzést, vagy egy sort nyelvünkön nem vagyunk képesek felmutatni; míg ugyanazon századokból magas műveltségi állapotot tanúsító számos műemlékünk maradt ránk.

Minden ily nemzeti műemlék elenyésztével nyilván történet-könyvünknek egy egy lapja szakad ki!

A legjelentékenyebb és legrégibb műemlékek azonban, már a tárgy természeténél fogva, építészetiek. Kétségtelen, hogy a művészetek és mesterségek között az építészet volt mindenütt és minden időben azon tényezők egyike, melyek által a népek a megszállott földet polgárosíták, országgá és hazává alkották.

A hazátlan barang nomád sátor alatt lakik ; ha lelegeltette a mezőt , felszedve sátorfáját új virányt keres. A lakos , a gyarmat házat , szilárd lakot épít , melynek védődele alá helyezhesse tűzhelyét.

De a ház még nem műalkotmány. A pusztaság szükséglet és a mesterség és művészet között még nagy a különbség.

Az ember legmagasztosabb érzete , a vallás volt mindenkor a művészet egyik leghathatósabb ébresztője. Valamint a művészet testvérének a költészetnek első fenségesebb ihlete mondják a valódi érzetből gerjedt , s még a dráma is eredetében sajátlag isten tiszteleti cselekvény volt : úgy a művészetnek is az istentiszteleti szükség nyitott legtágabb tért.

Nem csak az ősvilág művelt népeinél, Egyiptomban és Indiában , Assyriában és Palaestinában , Hellasban és Rómában , a művészet lelke a mythos , a műépítészeti főtárgya a templom volt ; de az európai újvilág népeinél is ugyanazon tüneményt látjuk : mikép törekcszenek századokon át művészetök egész tehetségével és fényével a legméltóságosabban alakítani istentiszteleti épületeiket , hogy általok a hívek közönsége mintegy meghatva , magasztos érzelmre és hangulatra gerjedjen.

Így szólott egykor a florenczi tanács , midőn (1294.) a Santa Maria-del-fiore-egyház építését elhatározta : „hogy közönségök építőmestere, Arnolfo, tervet terjeszszen elő, azon magasztos nagyszerűségben, melynél az emberi tehetség és hatalom szebbet és nagyobbbat feltalálni nem képes.“

A középkor ezen törekvésében azonban kiváló figyelmet igényel , hogy műépítészetiében nem csak korának műszellemét , nem csak nemzeti egyénisége jellemét kifejezve új műizléseket és eredeti műidomokat alkotott , de hogy ez által egyszersmind különösen egyházi alkotmányait mintegy benső lényegökben fokozatosan kifejtve , az elérhető tökélynek úgyszólván legmagasabb fokáig fejlesztette és képezte.

II.

Mily része volt már hazánknak és nemzetünknek ezen törekvésben ? Midőn erről szóló vagyok , előadva Magyarország középkori emlékszerű építészetét , szólanom kellene már talán előbb általában a középkori építészeti izlésekről.

Követelheti már ezt a tárgynak újdonsága általában, de különösen a mi irodalmunkban. Mert míg a classicus régiségtan a humanismusi irány feléledése óta folytonos műveltetésnek örvendett; míg az antik építészet oszloprendszerét már az iskolás gyermek is ösmerte; míg mai építészetünkben Vitruv üres elmélete és Vignola idegen szabálya uralkodott: addig némán álltunk középkori saját-nemzeti műalkotmányaink, tisztes és basilikáink és magasztos domjaink saját-szerű-idomai előtt.

A legtöbben, látva a középkor ezen bámulatos alkotmányait, legfeljebb is azon ötletre jöttek, hogy azok talán csak az építő mesterek saját-ságos szeszélyének ábrándos művei; miszerint azután nekik a különféle építészeti ízlések eredetileg is csak éppen úgy egykorúlag keletkezettek s divatoztak, valaminthogy azok most egymás mellett állanak.

De a mélyebben gondolkodó fő is ritkán jutott bővebb eredményre, minthogy majd az ódon durva alakítást, majd ismét ellenkezőleg a mesterségesebb, például gót csipkézetes épületet, mint a mai ízléstől leginkább eltérőt, tartotta legrégibbnek. Így középkori építészetünk ismerete a nagyobb művelt közönségre nézve teljesen homályos, s azoknál is, kik az ismeretek színvonalán állanak, legalább kétes volt. Mindössze is körülbelül csak annyiból állott, hogy a csücsivű építészetet gótnak s az ennél is régibbnek látszó nem csücsíveset byzanczinak neveztük. Ezzel pedig a legtöbben ezen idomok keletkezését és történetét máris kifejezve vélték. Pedig mi sem helytelenebb ennél. A gót nép soha sem ismerte a gót építészetet, s a mit ismerhetett, az éppen a byzanczi volt. Ellenben hazánkban semmi nyoma a byzanczi építészetnek, s mégis a gótnál jóval régibb virágzó építészettel is birtunk.

De nem csoda! Az építészeti ízlések tana éppen csak a legújabb időnek, mondhatni a jeien tágabb látkörű század összehasonlító tanulmányaink szüleménye. Valamint azon nevezetes előmenetek, melyeket Cuvier óta a természettan s utóbb a nyelvészet is tett, az összehasonlító tudományos vizsgálatok eredményei: úgy az építészeti idomok tana is csak ezen az úton volt képes tudományos rendszerét teljesen megalapítani és kifejteni. S ezen eredmények és vizsgálatok nyomán jelenleg bátran szólhatunk már az építészeti ízlésekről.

Az építészet történetének láthatárán, valamint az emberiség

történetében, két nagy esemény, a két nagy világekorszak képezi a válpontot: az ó- és az új, a pogány és a keresztyén világ korszaka. Amazt az oszlop és gerendázat, ezt az ív és támm jellemzi. Ezen két egyszerű tényezőre vihető vissza az építészeti egész története.

Az oszloppal kezdődik a műépítészeti. Általa nyer az élettelen, egyhangú, durva faltömeg szervezetet, tagozást é életet. Öszhangzó arányokban, szabadon és merészen emelkedik az oszlopzat felfelé: de a ránehezedő fekvőleges gerendázat megakasztja feltörekvő növekvését. Ehelyett az ív folytatja az oszlop felfelé törekvő irányát és ha azt a végtelenig nem növelheti is, gyöngéd hajlással simúlnak nyúlánk szárai egymásba, öszhangzó s arányos összekötetésben állítva elő az épületet. Így lőn az ív az architecturának azon befejező eleme, mely boltozattá fejlődve, az emelkedettségében bevégzett épületnek összefüggő és szerves kinézést adott.

De az oszloprendszert ott találjuk már a hajdankor valamenyi építészeti rendszereiben. Azonban bármily magas kifejlődésre emelkedett is az a hellen építészeti egyszerűen: zép és nemes alakításában: mégis mindenkor jelzője azon, hogy gy mondjam, korlátolt szellemi törekvésnek, melyen túl az óvilág népei nem emelkedhettek.

Sőt az ív is ugyanott vette már kezdetét a hajdankor népeinél, akár, ha akarjuk, a hinduk és egyiptomiak sziklabarlang-templomaiban, akár az etruskok sirboltján s a rómaiak fényűző építészetiében. Mégis, itt is ott is egyiránt nélkülözötte azon önálló kiképzést, mely a keresztyén újvilágekorszak sajátja; jellemezve mintegy ismét azon szellemi fensőbbiséget, mely a keresztyénkort a pogány fölé emelte.

Amint egyszer a fejlékeny ív az építészeti új, életadó elemévé lőn: úgy nem tűrhette többé a rá nézve dermedt, mert szorosan meghatározott alakú oszlopot.

Visszament tehát az oszlop eredetéhez a támmhoz, a leánytól az anyához. A támból egy új hajlékonyabb tagot nevelt magának, mely már fejlődésében többé nem hátráltathatta, és dús képződésének minden irányban megfelelni képes volt. Általa szabadon nyúlthatta ki szárait, szabad irányt vehetett állásában: harántosan és keresztben; tetszése szerint feloszthatta súlyát: gerinczekre és hevederekre. Innét ezen constructivus és szerkezeti revolutiója után

csak egy lépés volt már, hogy korlátozó formáiból teljesen kivetkőzzék és a félkörből a csücsívbe áttörjön.

Sezen nevezetes esemény, a félkörívnek a csücsívbe átmenete, képezi a középkori építészet történetében ismét az új válpontot. Általa egy új, a legkisebb részletig átképezett és szervezett építészet keletkezik, melyen túl az építészetben fejlődés nincs, vagy hogy csak megakadt; az építészet története legalább ilyet nem ismer. A mit ismer s a mi van, az visszatérés a régre, vagy ha úgy tetszik, újjászületése a réginek, s talán leghelyesebben mondva: az építészet művészi elemeinek eredeti műértékek megrontásával hasznosítása.

Íme ezek azon tényezők, melyek az építészet fejlődésének sarkpontjait képezik. De ezen pontokat kijelelve, köztök csak mintegy szabad kézzel körvonaloztam az építészet belső történetének mozzanatait. Külső történetével s az alkalmazással még adós maradtam.

Pedig semmi sem könnyíti inkább az ismeretet, mint a szabatos meghatározás és rendes felosztás, a határozott elnevezés, s a megalapított műnyelv. Valamint a történetírásban a korszakok megválasztása és jelelése, a természetleírásban a nemek és fajok meghatározása s osztályozása képezi a tan kiinduló pontját: úgy az építészeti ízlések ismeretében is.

S ámbár egyszer is másszor is érintőleg szoltam már az akademia előtt e tárgyról, Önök engedelmével ismételve elő kell adnom ezen ízlések neveit, rövid jellemzését és ismertetését, hogy tárgyamnak útát tereljek. A feladat igen terjedelmes. Csak ott kezdem, hol az óvilág s annak építészete végét érte.

Midőn az újkorszak hajnalán a keresztyénség a katakombák rejtekeiből és a magánházak szűk teremeiből kilépett, nem hozott ugyan magával egyházai számára új építészeti idomot és ízlést, de igen is hozott ízlést alkotó elemeket, hozott új szellemi irányt, új eszméket és szükségeket, melyeknek az eszményi szépségű antik templom sem volt képes többé megfelelni.

Tudjuk, hogy ezen izletes külsejű, oszlopcarnokos templomok csak is a külső hatásra voltak inkább intézve, mintsem a belső használatra. Nem így a keresztyén egyház! Ennek egy elkülönöződött, zárt, de tág körű helyre, vagyis egy házra volt szüksége, mely a hívek közönségét magába foglallhassa, melynek védődele

alatt az oltár szentsége titkával földve állhasson, hol a közima és tanítás alkalmasan hangozhassék.

Mondják már most erre nézve, hogy a római világnak azon időben egy középülete volt, mely ezen célra alkalmasnak mutatkozott, vagy hogy csak alkalmazható mintát szolgáltatott. Ezen épület az úgynevezett basilika volt. A basilikák a római forumon sajátlag tözsdecarnokok voltak, melyek a kereskedelmi üzlet és mások szerint a törvényszék helyéül is szolgáltak.

Itt megkímélem már Önöket mindazon elmés és nem kevesbé érdekes feltevések elmondásától, melyek a basilikaépület eredetének és céljának magyarázására ép oly szellemdúsán, mint alaposan felhozattak, az e tárgyat kimerítő fontos és terjedelmes tudományos munkákban. De tárgyam kívánja, hogy előad-
jam még a basilika kinézését.

Képzeltünk magunknak egy hosszas négyszögű nagy épületet. Ezen épület hosszában két vagy négy oszlopsor által ugyanannyi csarnokra, vagy úgynevezett hajóra osztatik. Az épületnek keskenyebb felső oldala vagy zárfala közepén félköralakú kisebb hajlék, mintegy épületfülke alkalmaztatott. Neve tribunal, rendesebben apsis vagy concha volt. Ezen emeltebb hajlék a római basilikában a törvényszéknek, az ókeresztyén basilikában pedig a püspöki széknek helye volt, mely előtt az oltár állott, míg a csarnokokban vagy hajókban itt a hívek közönsége, amott a forumi üzérkedő ügyfeles nép gyülekezett. Az oszlopszatnak összeköttetése a régi, egyszerűbb alakításnál fekirányos gerendázattal eszközöltetett, az antik hellen építészet hagyományos arhitrávja alkalmazásával; míg később az etrusk-római ívhajtással, vagyis archivoltával és arkadokkal alakult. Az épület ez által szilárdabb s azért alkalmasabb lön a földél viselésére, mely a római basilikában hiányozhatott, míg a keresztyén basilikában részben fölep nélkül, de részben és később azzal is alkalmaztatott, míglen a boltozat kifejlődött.

Ez volt ime a keresztyénség győzelme óta, a IV. századtól fogva mintegy a X-ik századig, az őskeresztyén egyházépületnek a római profán basilikából keletkezett azon alakja, mely ezen túl a keresztyén egyházépületnek majdnem egyedüli mintájául szolgált. És ez az, melynek idomát ókeresztyén basilikai ízlésnek nevezi a műtörténet.

A basilikai ízlés mellett majduem egykorúlag, s egyrészt

annak alapidomából és elemeiből támad a keleten, és nevezetesen Byzanczban, az innét úgynevezett byzanczi ízlés. Lényege a kúprendszerben és központi körídomok képzésében áll; miszerint egy főkúppal alakuló közepe körül több kúpos mellékrészletek csoportosulnak. De ámbár ez a keleten és a görögtemplomban uralomra lép, a nyugaton csekély elterjedésnek örvend és csak is szórványosan mutatkozik; míg hazánkban jelenleg nem levén emlékeinek nyoma, nem is időzöm bővebb jellemzésénél.

Ellenben a nyugaton az ó-keresztyén basilikai idom már a IX. század óta új irányú kifejlődésnek indul. Lényegében megmarad ugyan a basilikai alap-idom, de ennek részletei mind az alaptervezetben, mind különösen a belsőrendszerben művészileg átképezetnek. Nevezetesen a félkörívnek kifejtése s a boltozatnak általános alkalmazása által, az egész belsőrendszer ezen új elemek szerint módosul. Ez által az antik oszloprendszer, mely már a basilikai idomban tűnedezik, teljesen átváltozik. Helyébe a szilárdabb és nyulánkabb támprendszer lép. Majd ismét az ívezetnek és boltozatnak felosztása és tagozása által, a támp- és oszloprendszernek egy új combinatiója, összeillesztése keletkezik. A támpfal szilárd magvából előszökő fél- vagy negyedrészes oszloptövek nőnek ki, melyekre a vál- és keresztivek hevederei és gerincei lelejtetnek. Ehhez képest új alakzatú ékítményrészletek fejlődnek ki, majd gyenge és gyermekes, naiv, majd dús és fellegző, de mindenkor sajátos művészi conceptióval, mely az antik ízlés alapformái mellett is annak traditióival teljesen szakított, s önálló meglepő változatosságú új formákat teremtett.

Az ó-keresztyén ízlésnek ezen, az új évezrednek mintegy fordultán fejlődő átalakítását román basilikai ízlésnek nevezi a műtörténet. Basilikainak, a mennyiben még az ó-keresztyén basilikai épület alapidomához hű maradt; románnak pedig véljük mintegy azon értelemben, a melyben a római nép- és nyelvelemekkel elvegyült európai vegynépségeket és nyelveket román nyelveknek mondjuk (mint az olaszt, francziát, spanyolt, oláhot), miután ezen építészet is, mint láttuk, hasonlóan a római művészeti basilika elemeiből fejlődött ki a Róma hatalma alatt állott nyugoti népek nemzeti műépítészetében. Ez volt egyébként azon ízlés, melyet a műtörténet tudományos megállapodása előtt elvértve s összetévesztve byzanczinak neveztek, melytől, mint látjuk, lényegesen eltér.

A XII. század óta azonban a félkörívet folyvást átmenetben látjuk a csücsívbe, s ezzel a román ízlést a gótba. Ezt nevezzük azután átmeneti ízlésnek, transsennal stylnek; mely egyes nemzetek fejlődéséhez képest, majd korábban, majd később kezdődött, s e szerint végződött is. Benne még az alaptervezet és bensőrendszer nagyobbára a kifejtett román; de egyes részletek a csücsívnek túlsúlyra emelkedése által mindinkább ezen utóbbi ivképzés igényeit követik.

Ezen előzmények után fejlődik ki teljesen a XIII. században a gótízlés, de mely a francziáknál már előbb, nálunk ellenben csak ezen század végén, sőt nagyobbára a következő elején kezd uralkodni. Gót nevét nem a gót néptől, de a gót szónak későbbi, különösen az olaszoknál divott: idegen, barbár jelentésénél fogva kapta volna, mintegy az Olaszországban honos classikai elemű építészektől eltérő idegen építészett.

Lényegét a támrendszer és a csücsív képezi. Ezen ivhajtsanak és bolthelyezésnek sajátága, valamint felosztása és tagozása által a boltozat súlya könnyebbé, a tömőrfalak általában a nagyobb tömegű oldalfalak nélkülözhetőkké lőnek. Helyükbe csak egyes erősebb támpontok kellettek, melyekre az összes boltnyomás súlya irányoztatott. Ennek következtében már az oldalfalak többé-kevésbé, s a rendszer teljes kiképzésében majdnem egészen elenyésznek, és csupán erősebben előszökő oldaltámok, a nagyobb mérvű alkotmányoknál tám- vagy szökívek is alkalmaztatnak. Az eltűnt falazat sűrű ablakzatnak ad helyet. Az egész épületet csak is a támrendszer mint megannyi tag alkotván, ez által bizonyos tagozott életteljes szervezet keletkezik, valaminthogy az egészet, minden részeinek a csücsívhez képest fölfelé ifjúdó növekvésénél fogva, a magasba törekvő irány jellemzi. Aminthogy benne az építészet művészete is csakugyan tetőpontját elérte.

De ezen ízlések teljes műrendszerének, becsének, s előnyeiknek jellemzésére nem elegendő néhány könnyedén kezelt vonás, melyekkel azokat merészen vázolom. Idő és tér kellene hozzá, hogy azokat kifejtthessem, mely felett most nem rendelkezhetem, ha mindjárt azon ügyességgel és ékesszólással bírnék is, melyet egymaga a gót idom kimerítő előadása igényelhetne. Nem szólok azon művészeti díszről sem, melylyel a szobrász vé-

sője, a festő esetje, a himző tüje, melylyel az ötvös és kisebb mesterségek, egyszóval minden művészetek ezen alkotmányokat egész a fényezésig díszesíték; mert ezek elősorolása egymaga külön tág fejezetet igényelne.

Csak azt említem még, hogy valamint a román, úgy a gót építészetben is két, sőt három korszakat különböztet a műtörténet. És pedig: 1) A fejlődés első korát. 2) Az ízlés teljes kifejlődését. 3) A románnak végre átmenetét a XIII. században a gótba; s a gótnak hanyatlását, melylyel a XV. század végén s a XVI. elején végét érte.

Mire nézve jó lesz eleve megjegyezni azt is, hogy a román építészeti ízlés óta ezen idomok elterjedése rendszeren nyugatról keletnek vonúl. Úgy, hogy nagyobbára Franciaországban keletkezve, legkésőbb érnek hazánkba és a szomszédos tartományokba. Ezen időszaki különbség azután valamely idomnak keletkezése és hozzánk átszármazása közt, gyakran többet mint egy egész századot képez.

A gót építészet hanyatlásával a középkori fokozatos építészeti műfejlődés megakadtnak tekinthető. Ez által bekövetkezett már a visszatérés a régre, az úgynevezett renaissance, vagyis újjászületési ízlés. — A XV. században feléledő classicus irodalmi tanulmányok egyik eredménye volt, hogy a kor ízlését valamint az irodalomban, úgy a művészetben is, a classicus régiség utánzására vezette. De mivel az eredeti antik hellen kifejlett műizlés sem a kor követelményeinek, sem az éghajlat szükségének meg nem felelhetett; de sőt, mivel azt a kor művészei a cinquecentisták nem is ösmerték azon eredeti tisztaságában, mint az a helleneknél uralkodott, hanem csupán csak a római épületeken alkalmazott s utánzott elkorcsosodását vették kiinduló pontul, azért a műépítészeti igényeknek sem felelhetett meg.

De már ezen ízlés, valamint annak későbbi kinövésai: a czikornyás, gyötrött, barok és rococo idom, s ismét a mai egyszerűbb, úgynevezett akadémiai ízlés vagy éppen kaszárnyszerű építészet, sajátlagi tárgyunkon, a középkori emlékszerű építészet körén túl terjed.

Sietek tehát tárgyamra, hogy már elmondjam, mily műemlékeket alkotott nemzetünk, mily műalkotmányokkal bírt hazánk, s főleg csak azt, mit vagyunk képesek még ezek közül előmutatni.

III.

Hazai emlékeink sorát valóban bátran-akár az őskeresztyén katakombai és basilikai művészet emlékeivel kezdhethjük.

Nem csak jelentékeny történeti adatok utalnak arra, hogy honunkban már a római uralom korában népes és rendezett keresztyén egyházak voltak, közülök a martyrologiumok és legendák a szerémit (Syrmum), sziszekit (Siscia), sopronit (Julia Scarabantia), szombathelyit és pannonhalmit (a két Sabaria) határozottan és többször nevezik: de még egy fenmaradt műemlék is, a pécsi katakombaszerű római földalatti sírkápolna, mely, az olasz földet kivéve, mint egyetlen talán egész nyugati Európában, páratlanul áll hazánkban, maig tanúskodik ezen kornak élénk egyházi művészetéről. Benne az őskeresztyén katakombai festőművészetnek IV. századi teljes kifejlődését látjuk, s részben ugyan a gondatlanság végett már is enyésző félben levő képein csak gyanítjuk.

Egyébiránt azon dús, ámbár talán féligmeggig sem ismert örökség, melyet a római kor romjaiban bírnak, még az antik archaeologia köréhez tartozik, és tárgyunk határán kívül áll.

A következő hun-avar korból is élénken szól még a történet és hagyomány Etele palotáiról és lakásáról, városokról és nagyszerű földalkotmányokról; de egyikét síron kívül nem maradt ránk egyetlen műalkotmánya sem.

Pannonia későbbi szláv keresztyén korából sem vagyunk képesek többé valamit felmutatni; ámbár érdekes részletességgel szól már a történet Privina marahán főnök nagyobbyszerű egyházi építményeiről; mint alkot birtokán a IX. század eleje óta egymás után mintegy harmincz egyházat, s ezek között a kitünőbb nyitrait s úgy látszik pécsi is (Quinque ecclesiae, Quinque basilicae); mint hozat Salzburgból nem csak kőműveseket, ácsokat és kovácsokat, de festőket is a szalai sz. Mária-egyház felépítésére és díszítésére; mint szentelteti fel végre a nagyszerű egyházat a salzburgi érsek által.

Ezen utóbbi érdekes körülmény, hogy ezen építkezések hazánkban már is a nyugati egyházmegyéek térítései folytán, és nyugati építőmesterek befolyása alatt történtek, nevezetesen figyelemet már arra is, hogy ezen egyházak már is inkább a nyugoti

fejlődő kora román, mintsem a basilikai vagy épen byzanczi idomban épültek. De az egyidőbeli byzanczi szláv és későbbi erdélyi térítések nyomát sem jeleli tudtunkra egyetlen műemlék sem, melyen a byzancezi idomot hazánkban észlelhetnők. Legyen ez akárhogy, az előbbi műalkotmányokból sem maradt ránk semmi. Mert már sz. Istvánnak egészen újból kellett, például Szalavárott is, a régi egyházak helyén templomokat építeni: s azon érdekes fehér márvány domborművek és feliratok, melyek ott nemrég véletlenül kiásattak, egyiránt ezen, vagy még talán a későbbikor művei lehetnek.

De ha már előkorunk ezen műalkotmányai elenyésztték csak a legnagyobb sajnálkozással említhetjük: nem lehet a legérzékenyebb fájdalom nélkül szólanunk arról, hogy nagy első királyunknak sz. Istvánnak, országot és egyházat szervező munkássága által létrejött építészeti műalkotmányai egyike sem jutott ránk még csak ügyszólván romjaiban sem.

Azon számos székes, monostori és káptalani egyházak (Esztergom, Kalocsa, Veszprém, Győr, Pécs, Eger, Csanád, Erdély, Vác, Nagyvárad, Pannonhalma, Pécsvárad, Szalavár, Bakonybél, Zobor, Óbuda, Székesfehérvár) közül, melyek alapítását a történet kisebb-nagyobb biztossággal neki tulajdonítja, a legnagyobb rész később, sőt a legújabb korban is teljesen és ismételve átalakult, vagy egészen újonnan épült; míg a többi az utolsó köig elenyészett. Talán egykét antikizáló oszlopfő az esztergomi basilika romjai közt állítólag Kalocsán is, valamint a pannonhalmi altemplomnak, s ugyancsak Esztergomban emlékezetünkig létezett, de már szinte nem létező, hasonló kápolnának alapfalrészletei lehetnének még szent István egyházi építkezéseinek utolsó ránk maradt csekély romjai.

Egyetlen, de nagyfontosságú példánya még e kornak a pécsi egyház. Hogy határozottan sz. István korának nem tulajdonítom, ellenzi részint egy krónikai élénk emlékezés, mely Péter király művének mondja, részint egyes helyei falszerkezetének korábbi, talán római technikája. És lehet, hogy az előbb itt említett római és szláv-kereszténykori egyházak némi maradványai alakítottak talán át a sz. István által újonnan épült, és Péter király által befejezett egyházba. Mindenesetre a pécsi egyház legkorábbi román basilikai építészetünkre nézve epochalis emlék, nemének

egyetlen képviselője. Eredeti alaptervezetén — értetődik eltekintve a későbbi hozzá- és beépítésektől — feltűnik azonnal az egyszerű basilikai alapídom: a hármassal közvetlen záródó háromhajó, sajátlagi áthajó és karhely vagy szentély nélkül, melyet csupán az altemplom emelkedése jelöl. Legjelentékenyebb azonban e tekintetben az egyház toronyalakítása, a mint négy tornya az egyház négy szögletéhez építve még nem fejlődik ki, mint a későbbi román idomban, az egyháznak alaptervezetéből, de, mint a basilikai és kora román ízlésben, csak külső szervezetlen összefüggésben áll az egyházzal.

Az épületnek ezen kora román ízlést tanúsító alaptervezetével megegyeznek fenmaradt egyes eredeti levél- s állatalakzati ékítmény-faragványai, melyek részben még az antik formákra emlékeztetve, a fejledező román ügyetlen és feszes képzést tükrözik vissza.

Itt maradt fen fejledező hazai nemzeti szobrászatunknak is nyilván egyik első példánya: Péter király sírjának sajátoságos domborművein, melyek a kezdetleges gyermekes conceptio és kivitel eredetiségére nézve párjokat ritkítják.

De mindez, mit ezen egyik legjelentékenyebb emlékünknél — melynek eddig még csak méltó műleírását, felvételét és rajzát sem birjuk — mintegy elvéve, ott feledve találunk, úgy tekintendő, mint azon végső maradvány, mely a szándékos és véletlen pusztítást elkerülte. Mert a rombolások s átalakítások, az ismételt tűzvészek és törökök, s az ép oly kegyetlen, mint ügyetlen kézzel újítók pusztításai által vajmi sok jutott tönkre! És a mit még az utolsó barok változtatás is meghagyott, azon, valóban különös gúnya a sorsnak vagy inkább a tudatlanságnak, még egy újabb zetlen s kontár gót alakítás rongált utoljára.

Nevezetesen már most erre nézve, hogy az úgynevezett bécsi képes krónikaféle XIV. századi kézirati codexben ezen korszakból, a XI. században épült négy egyháznak, úgymint a székesfehérvárinak, az óbudainak, a nagyváradinak, és a dömösinek gyarló ugyan, de úgy látszik, meglehetősen hű egykorú képeit találjuk, melyek a pécsi egyház alaptervezetével egyiránt s tökéletesen megegyeznek. A két nagyobb, négy tornyos és háromhajós székesfehérvári és nagyváradai egyházalak, csak is az egyházzal való egyszerű, ódonabb de lényegtelen alakítás által tér el; míg a két kisebb, a dömösi és óbudai, ehhez képest csak két toronynyal

s egy hajóval, természetesen egyszerűbben képeztetik. De az alakításnak félreismerhetlen ugyanazon koraromán jelleme, mint a pécsiben láttuk, mindenütt, de különösen a kifejtetlen toronyképzésben feltűnő.

Ezen példákban tehát már biztosítva bírnók hazánk XI. századi emlékszerű egyházi építményei műjellemét, le a sz. István alatti kezdetig, és föl a század végéig, melynek utolsó szakából való, ha nem a nagyváradi, úgy bizonyára az Álmos által ekkor s a jövő század elején épült dömösi káptalan-egyház.

Kora román építészetünknek, mely, a mennyire kivehetem, a XI. század elejétől, mintegy a XII. századnak első felén túl tartott, eme köréhez tartozhatnak még — megjegyezve, hogy csak is a fenmaradt emlékekre vagyok itt tekintettel — a kifejtetlen durva művezetű tihanyi altemplom (alapítva 1055.), valamint a pannonhalmi és veszprémi altemplomok eredeti részletei; talán a veszprémi egyes oszlopfő- és gerincez-maradványok is egy káptalani házban, s az ottani Gisela-kápolna, ámbar ezek műrészei már is kifejlődöttebb műgyakorlatra mutatnak. Ide számíthatnók még a korszak vége felé az őrsi egyházat, egyik igen érdekes s még tán a legépebben is fentartott emlékünket; nem tudom vajjon nem a győri székesegyház is, a mennyire t. i. jelenleg gót és renaissance átalakításai daczára is eredeti román részletei: alapidoma s oldalhajói félkörű apsisai kivehetők. Így, ha mint sejtem, nem az átmeneti izlésnek, de a XII. század fejlődő román idomának műve, mindenesetre nagyszerűsége által, a pécsi mellett ezen kornak legnevezetesebb ránk maradt példánya volna.

Az ékitményi műrészek, melyeket ezen emlékeken találunk, megfelelőleg a kora román izlés modorában készültek. A domborműveken és oszlopfőfaragványokon a román ornamentica mellett, már is a jelvies, állati és tipikus alakzatokkal találkozunk, valamint a pécsi előbb említett részleteken, úgy a veszprémi és nevezetesen dömösi oszlopfő-maradványokon. Úgy hogy hasonló kezdetleges durva alakítás, minőt a tihanyi altemplom oszlopain látunk, inkább kivételes vagy éppen bevégzetlen műnek volna tekinthető.

Mily művészi pazar díszszel voltak ellenben ékesítve mind ezen egyházak, fennem hirdeti még a történet. A pécsi egyház

például kitünő fénye miatt „aurata“ aranyosnak mondatott. A székesfehérvárinak diszéről az egykorú Hartvic elragadtatással szól, magasztalva szentélye falterén levő domborműveit, márvány-talaját, arany-, ezüst- és drágakővel diszitett oltárait, kelyheket, ékszereit, ruháit. S valóban a mi kevés ezen ékszerekből ránk maradt, mint például a Gisela-casula (az úgynevezett sz. István-palást), a szent korona zománczai, páratlan műremekek.

De itt figyelmet igényel, hogy míg építészettünk a nyugati műirányt szerencsésen elsajátítva hiven követi, addig az ékszerekre nézve még úgy látszik, kizárólagosan a byzancezi műiskola vagy csak vásár bírt befolyással, — de nem csak nálunk, hanem nagyobbára a többi Európában is. Nincs is ezen befolyásnak mélyebb nyoma hazánkban mint másutt; de talán okunk sincs e fellet bánkódnunk. Byzancez műgazdagsága, ügyes technikája kitünő volt; és természetes, hogy Magyarországnak a kelet-római birodalommal szoros viszonyánál fogva, az ékszerek, drágakelmék és díszeszközök onnét jöttek hozzánk által; sőt kétségtelenül egyes művészek s nyilván ezek közt építészek is *). De kezük nyomát emlékeinken hasztalan keressük. Magyarország, úgy látszik, azonnal léte kezdete óta a legbensőbb viszonyba lépett a nyugatnak szellemi életével, és nemzetünk fogékony lelkiületét könnyen áthatotta ennek, a megmerevedett byzancezi művészet ellenében élénken fejlődő eleven műiránya akkor, midőn már úgy is a műirányok nem kelettől nyugatnak, de nyugattól keletnek indultak. S ezt tanúsítja árpádkori emlékszerű építészettünknek első korszaka is.

Más az, vajjon még határozottan kimutatható volna-e hazánkban a szomszéd tartományok műalkotmányainak egyes befolyása? minőt különösen például az egykori salzburgi és maig létező gurki székesegyházaknak kora román idomunkra tulajdonítanak, vélt alaptervezeti hasonlataik végett. De ezt épen oly joggal lehetne még inkább például a hasonló dalmátiai trauai, és még egy csoport más olasz és egyéb egyházaknak tulajdonítani;

*) „Magistri lapicide de Graecia ducti,“ mondja Turóczy Krónikájában az úbudai egyház építéséről, melynek hogy idoma román és nem byzancezi volt, csak az előbb láttuk. De lehet, hogy itt a Graecia alatt, mint gyakran, alsó Olaszország értendő.

— mit már, mint eddig csupán merész feltevést, itt most abban hagyhatok.

IV.

Átmegyek árpádkori építészettünknek második és legnevezetesebb korszakára, a teljesen kifejlődött román s átmeneti izlés korára; mely mintegy a XII. század második felén túl kezdődve, a XIII. századnak majd végéig, ha nem azontúl is, ér.

Ezen időmban — mondhatjuk — érte el emlékszerű műépítészettünk nem csak legmagasabb kifejlődését és virágzását, de egyszersmind önállóságát is: saját eredetiségű alakításokat, és ha úgy tetszik, nemzeti műidomot, vagy csak a többitől eltérő műárnyalatokat fejtve ki.

A műemkek egész sorát nyitja meg a XII. század vége felé Jób érsek által újonnan s nagyszerűn, kitűnő művészettel épült esztergomi basilika, melynek ránk maradt néhány töredékei és alapfalai nevezetes faragványi részletekre utalnak. Ezt követték a szepesváraljai, gyula-fehérvári, zágrábi, (román részeikben), ócsai, lébényi, jáki, vértesszent-keresztí, horpácsi, kaplonyi, apátfalvi, deáki, bényi, karesai, pannonhalmi, dömölki, arácsi, szigeti, szermonostori, ipolysági, heltai, gellyei, kisdisznódi, harinai, szász-orbói, szent-erzsébeti, veresmarti, szász-újfalusi stb.; ezen nagyobb három-hajós, sőt többnyire két tornyos basilikákhoz csatlakoznak még részben kisebb falusi egyházak, mint: a börzsönyi, egyházfalvi, sápi, nagy-csalomjai, békei, sámódi, verpelét-sz.-máriai, keresztúri, kistoronyi, holczmányi, szakadati, pecsöli, rugonfalvi, gerendi stb.; valamint a köralakú carnariumi és baptisteriumi, halotti és keresztelő kápolnák, mint a pápóczi, sopronyi, jáki, szakolezai, pakai stb. Nem számítva azon egyes kisebb részleteket, melyek egészen átalakított emlékeken még itt-ott észrevehetők.

Ennyi az s bizonyára nem kevés, mintegy ötven emlék, a mit ezen izlés nem mondok hogy alkotott, mert hiszen követve a történeti adatokat, alkotmányai száma százakra növelhető volna;

de még az sem mind, a mi ezen izlés korából ránk maradt; hanem csupán az, a mit, csak minap keresésökre kiindulva, mindjárt mintegy az első lépten találtunk. Mennyi rejlik még ismeretlenül!? S még hasonlíthatlanul több az, a mi elveszett az azóta lefolyt hét századnak pusztító viharai s új alkotásai közt.

Ila már ezen építmények előttünk fekvő alaprajzait áttekintjük, a legelső a mi rajtok mindjárt feltűnik, azon öszhangzás és hasonlatosság, melyet a legérdekesebb példányoknak nem csak benső rendszere kifejtésében, de különösen alaptervezetők alakításában veszünk észre, és mely által egyben-másban lényegesen eltérnek a külföldi román építészeti alakítástól.

Ezen körnek, a mint azt eddig ismerjük, kitéző példányai a l é b é n y i, k a p l o n y i, d e á k i, j á k i és részben még, a toronyalakításra nézve, néhány, mint az ó c s a i, e s z t e r g o m i és g y u l a f e h é r v á r i egyház.

Ezen mintaszerű alakzat lényege már mintegy abban állana, hogy román basilikai rendszeres ugyan, de lehető legtakarosabb egyszerű alapszervezetökben, bizonyos egyöntetű kerekdedség, arány s összehangzás mutatkozik, mely nem csak izletes, de sőt díszes hatást gyakorol. Ezen sajátság egyrészt leginkább az apsisnak közvetlen s egyszerű alakításában, másrészt pedig a kettős toronyépületnek és homlokzatnak az alaptervezetből való, a mily egyszerű, oly díszes és szervezetes kifejlesztésében mutatkozik. Szembetűnő eredetiségét s előnyeit már a műtörténet is észrevette; mit most elég legyen érintenem, miután a tárgyat más alkalommal szerencsém volt az akadémia előtt tüzetesen taglalnom.

Valamint azonban ezen sajátságú alakításnak előbbi román korszaki építészettünkből fokozatos fejlődése észlelhető miután elemeit már nagyobbyszerű basilikai emlékeinken is, mint a pécsi egyházon és ennek körén, észrevehetjük: úgy ezenkori kifejlődött építészettünk a román idom alakításának azért még többi dús és változatos formáit is ismerte és alkalmazta.

Így a kereszt- és áthajóvali nagyobbyszerű alakítást ott találjuk már az a r á c s i, ó c s a i, g y u l a f e h é r v á r i és a p á t f a l v i egyházakon; míg teljes keresztgyházak az e s z t e r g o m i s z. I s t v á n - e g y h á z (fenmaradt alaprajza szerint), a k e r e s z t ú r i, k i s t o r o n y i és f ü l d v á r i. A zircziek és az angolépítészet lapos s egyenes szentély-záródását látjuk a zircziek a p á t f a l v i egyhá-

zán; de e formát, úgy látszik, eredetileg kora benedeki építészettünk is gyakorolta, mint a tihanyi és pannonhalmi altemplomok előbbi időszakbeli részletein találjuk. Sőt az apsisnak a franczia sugárszerű kápolnákkal való alakítása nyomai sem hiányoznának, mint a vértesszentkereszti egyháznak hasonló elemeiben mutatkozik. A többszögű késő román apsisok ismét Zsámbékon, Ócsán, Bényben jönnek elő. Sz utóbbinál ismét egy sajátyságot találunk, a mennyire a késő román korból narthexszerű oszlopos előcsarnokot mutat, minőt épen úgy az ezenkori esztergomi basilikának fenmaradt alaptervén is látunk.

Belsőrendszerük alakításában már mindezen emlékek az előszökö feltövekkal tagozott támot, és a keresztgerínezes, sőt csücsíves boltozatot alkalmazzák, melynek legélénkebb kifejlődését már Gyulafehérvárott, Jákon, Zsámbékon és leginkább Pannónhalmán látjuk; valamint hogy rendre magasabb középső hajóval s alacsonyabb oldalhajókkal épülnek. Az egyszerű tám- és dongaív-képzések, valamint egyarányú magasságú hajójú, úgynevezett csarnokegyház alakítások, minő a deáki, inkább a közönséges, mintsem emlékszerű alkotmányok sajátosságai lehettek; míg hasonló primitívus képzések, mint például a kisdiszónói, méltán szükségleti kivételeknek mondhatók.

S így részletezhetnők tovább rendre mindezen elősoroltam emlékek alaptervezetének, valamint belsőrendszerének érdekes sajátosságait és eltéréseit, ha ez oly messze nem vinne. Nem hagyhatom azonban szótlánul azon rendkívüli műbecsi ornamentatiót, melyet ezen kör emlékei faragványaikban kifejtettek, melyeket másképp is inkább a véső, mintsem a vakolókanál alkotott.

E körnek egyik legkitünőbb példánya, a jáki basilika, ezen tekintetben már is műtörténeti jelentőségre emelkedett. Oszlopfőin, kapuzatán, szentélyén oly ékes részleteket, oly izletes elrendezést és díszes ornamentatiót, oly rendkívüli formaszépséget és gazdagságot találunk kifejtve, hogy, — megjegyzem nem az én, de egy hírneves külföldi műíró szavai szerint — a legszebbel és legizletesebbel, mit valaha e nemben a román idom alkotott, bátran vetekedhetik, habogy azt felül nem haladja.

Építészeben nem csak az izlés emberére, de szellemdús gondolkodó főre ismerünk, a mint például a remek portalén, mely másképp is, hogy az előbb említettem műíró szavaival éljek, a leg-

nagyobb és legdúsabb alakítások egyike, — a félkörívet a csúcsívvvel látszólag mintegy játszva, de valóban szervezatosan váltogatja, hogy mindinkább emelkedő nagyszerű hatását nevelje. És mily finom tapintattal alkalmazza ívkörein az ékitmény-szegélyeket, kívülről befelé változó s gyengülő fokozatokban. Az erősebb és nehezebb tagok, mint a maeander, a szalagtekeres, kívülről futják körül; mind könnyebb szikszak-ékitmények követik közepe felé; míg végre belül gyöngéd lomb- és levéldisznófejlődik ki. Messze túlhaladja e tekintetben akár a bécsi sz. István gót dom̃ híres román portálját, akár a műemrek tullnit, melyekkel már összehasonlíttatott; de az előny így is részén volt. Mert amazoknak már alakítása is és elrendezése nyomottabb és nehezkesebb, valamint a műkezelés rajtok jóval gyarlóbb.

A homlokzat növekedő árkádjai ritka nagyszerűségű szoborsora — Krisztus a tizenkét apostollal s körülvéve jelvényes alakzatokkal — alakításának, megfelel a szentély külseje is, karhelye és apsisa gazdag ornamentációjával; hol ismét ékes árkadok alatt a szobrok hosszú sora áll, itt-ott szinte stylizált állat- s emberalakzati csoportozatokkal körülvéve. Melyek közül egy nevezetesen: karjai közt csavarodó kígyókat és sárkányokat ölö, nemes arczélű szakállas és koszorús férfialak rendkívüli formszépiséget tüntet elő. Ehhez járul a kitünő, hibátlan szobrászi technika; mert ritka román emlék az, hol még ily tisztán, csinnal és gonddal kezelt faragványokat és véseteket találunk. Mi, részben azon jeles kőanyagnak is tulajdonítható, melyből az egyház épült.

De Ják, ha magas is, nem áll ezen tekintetben egyedül. Homlokzatának például azon meglepő élénkségű és ép oly nagyszerű alakítását a szobor-arkádok sorával, már ott találjuk elemeiben az előbbi korszakban, az őrsi toronyhomlokzaton fejedezni. Teljesen utánozva látjuk már a zágrábi gótdomnak fennmaradt román portálján, a mennyire tudniillik annak újabb barokk eltorzításai megül kivehető; míg végre a karsai egyház homlokzatának, művészileg s teljesen átképzett könnyed árkádjai áttörésében egészen kifejlődve szemléljük. Íme, így nyomozható még gyakran emlékeinken műformáink eredeti képződése, amint rajtok az első gyenge kezdemények mutatkoznak, míg az emlékek egész során át végre teljesen kifejlődnek. Hasztalan keresnénk már erre itt például hasonlatokat, akár a bécsi domon, akár a tullni kápolnán, akár a

bécsújtvárosi egyházon, melyeknek műiskoláját a jáki basilikán nyomozhatni vélték. Túl ezen, jóval messzebb délnek és nyugatnak, Dalmátia és Franciaország egyes basilikáin, mint például a zarain, d'oistrehamin stb. találok csak a karesai kifejlett alakítás hasonlóját, valamint a régibb francia emlékeken annak őrsi egyházunkon észlelhető elemeit.

A művészi viszonylásnak ugyanis megvan a maga jogosultsága. De ez nem csupán a közelinek majmoló pusztá utánzásában áll; hanem magasabb tanulmányoknak és tapasztalásoknak mélyebb felfogással és helyes alkalmazással való értékesítésében, s ezáltal egyszersmind eredeti formák kifejtésében. S ez az, a mit emlékeinken, hasonlataikat nyomozva, mindenkor feltalálunk.

Így nem egy basilikánk vetekedhetik még Jákkal a kapuzati csarnok oszlopsorai és ívezete ékítményeiben is. A horpácsnak például izletesen finom és gyöngéd ornamentatiója a jákinak méltó vetélytársa.

Más egyházak még az állatképleti ornamentikát nem kis szerencsével követik; a középkori úgynevezett bestiariusok és physiologusok dús jelképes ábráit, vagy éppen a keleti szövetminták e nemű mesés képleteit, melyeknek szönyegeivel egykor a basilikák diszrészzei borítva voltak, most a falak díszdomborművei faragványaiába viszik át, és majd a régi, majd újabb alakítású stylizált s izletes formákban kifejtve alkalmazzák az oszlopfőkön, vállköveken stb. mint még e korban az esztergomi, vértesszentkereszti, bényi, gyulafehérvári, jáki stb. faragványokon találjuk.

De már itt egyiránt mindenütt láthatjuk ezen, hogy úgy mondjam zoologia muralisnak átmenetét a flora muralisba; a mindinkább kifejlődő s kizárólagosan uralkodni kezdő lomb- és levél-diszitménybe, mely eleinte ugyan szinte csak idomitott, stylizált, de mindinkább a természeteshez közeledő alakzataiban: a lébényi, zsámbéki, apátfalvi, de nevezetesen a pannonhalmi egyházon már teljes diszében felvirágozott. Nem lehet itt sem félreismernünk a közellévőnek pusztá szolgai utánzásán felülemelkedett magasabb műirányok befolyását; midőn például a lébényi portale levélfüzéreinek a közönségestől egészen eltérő, majdnem antikszerű mintázatában, vagy a pannonhalmi olasz művészletekre figyelmeztető acanthusaiban, ré-

szint művészeink eredeti alakításait, részint nevezetes műtanulmányaikat mintegy megleshetjük.

És valóban, a művészet mily fokára jutott ezen időszakban emlékszerű építészetiünk, mutatja azon nevezetes tény, hogy a francziaországi cambrai nagyszerű dom építész Villard de Honne-court hazánkban tartózkodva, egyházainkból máshol nem látott műmintákat rajzolhatott már építészeti albumába.*)

De ha végre egyszer alkalmam nyílt, feledett és lenézett emlékeinket a kellő fénybe helyezni, történetírói feladatomhoz képest, a pártatlanságról sem akarok megfeledezni, hogy hiányaik előtt szemet hunyjak.

A mit mindezen emlékeken hátrányukra észrevehetünk, az némi kisszerűség bélyege, vagy csak helyesebben mondva, a nagyobb mérvű alakítások hiánya.

Igaz, hogy kevesebb népes hazánk, rendesen kisebb székes városaink és közönségök kisebb terjedelmű basilikákkal is beérhették. Igaz, hogy az ezen korszakból ránk maradt s itt felhőzött emlékek nagyobb része, csakis szűkebb monostori egyház volt. Székesegyházat köztők a gyula-fehérvárin és esztergomin kívül nem is találunk; s ezenfölül az esztergominak terjedelmét sem vagyunk képesek biztosan meghatározni; mert a mennyire bírjuk, az elég terjedelmesnek mutatkozik, valamint a gyula-fehévári is. Igaz, hogy azon székesegyházak, melyeket az előbbi korszakból ismerünk mint a pécsi, győri, meglehetősen terjedelműek (mindezek többnyire 30 — 40 öl hosszúsággal bírnak), a többiről pedig, miután azokat a sors megirigyelte tőlünk, sajátlag nem is szólhatunk. Ez tehát, mint mondtam, mind igaz lehet; s mindamellett is még feltűnő marad a nagyobb mérvű alakítások hiánya, s ez által azon, hogy úgy mondjam, korlátoltság, mely-nélfogva más művelt népek nagyobbyszerű alakításaival nem versenyezhetünk. Hallgatok arról, hogy ezen emlékek száma is aránylag csekélynek látszik; mert hiszen sajátlag azt sem tudjuk

*) J'estoie un fois en Hongrie, là ú je mes maint jor. Là vi jo le pavement d'une glize de si fait manière. Írja ófranciáúl; mit az album kiadója Quicherat így fordít újfranciára: L'orsque j'étais en Hongrie, où je fis un long séjour, j'y vis un carrelage d'église traité dans cette forme élégante.

még bizonyosan megmondani, mi maradt ránk; annál kevesebbé ismerjük teljesen azt, a mi volt s elveszett. S a létezőnek száma legfeljebb csak annyira elégít ki, a mennyire általában azt véljük, hogy semmink sincs.

Ha mégis emlékszerű építészetünknek ezen virágzó korát a mindig kétes általános ítélettel jellemeznem szabad, úgy azt mondom, hogy mindezen emlékeken, valamint ha jól sejtem egész történetünkön, meglátszik ugyan egy tehetséges és szelleműs nemzet fellengűs és nagyratörű iránya; mely azonban a külső körülmények által fokozatos kifejlődésében vajmi gyakran meggátolva, amint elkésett rendes fejlődése menetét sokszor fellengűs érzetével megelőzte, úgy mégis műveit, fájdalom, teljesen soha meg nem érlelhette. Íme azon mesteri példányok, a melyekben remekelt, mutatják, hogy mit lett volna képes alkotni, ha magas tehetségének hasonló szerencsájú külső viszonyok megfelelnek.

Más az, hogy mi okozta éppen ezen árpádkori építészetünknek azon élénk és magas műfejlődését, mely már eredeti formákat, nemzeti idomokat képezgetni kezdett s minőt hazánk sem ez előtt, sem ezután többet nem ért, — mi okozta, mondom, nemzeti életünknek éppen legnyugtalanabb egyik korszakában, s több mint másfél századdal már azután, hogy a keresztyénség nálunk meghonosult, székes és főbb-monostori egyházaink már rég felépültek, sőt midőn maga a románizálás is ott, hol más népeknél keletkezett, már teljesen múltó félben volt, míg nálunk ily diszes utóvirágában látjuk?

Történetkönyvünk nem felel e kérdésekre; történelmünk még nem foglalkozott velők. És megvallom, hogy magam sem vagyok képes belőle a feleletet tisztán kiolvasni.

Lehet, hogy városaink mind sűrűbb alakulása, s a szaporodó gyarmatok adtak új lendületet művészetünknek is; ámbár tudjuk, hogy sem a város, sem a gyarmat nem kezdi létét műemlékek alkotásával. Kétségtelenül a már teljesen megfogamzott keresztyén-érzületnek és magasztos ifjú hitbuzgalomnak, a sűrűen keletkező szerzetesi háznak és monostoroknak volt ebben legnagyobb része. Szent Benedek fiai, valamint déli Olaszország tengerpartjaitól Irhon sziklafokáig, Montecassinótól Bangorig, Clunytól Mülkig, úgy Pannonhalmától is Kolosmonostorig, valamint a hitnek, úgy a tudományoknak és művészeteknek buzgó apostolai voltak. S ezen fenmaradt emlékek közt is a legjelentékenyebbek, mint Ják,

Lébény, Deáki, Áracs stb. az ő monostoraik. Méltó versenytársaik e téren a XII. században hazánkba bejött premonstreiek és zireziek: Ócsa, Horpács, Zsámbék, Bény, Ipolyság, Apátfalva stb. az ő műveik.

Csakhogy ezen tényezők már nagyrészt a múlt korszakban is megvoltak, és midőn most élénkebben lépnek az előtérbe, magok is megfejtést és magyarázatot igényelhetnek, arra nézve, hogy mi okozta épen nem csak ezen építészeti tevékenységet, de annak oly magas művészi lendületét is, ily időtájban, történetünk egyik legviharosabb, legvégzetesebb korszakában, a XII. és XIII. században; midőn a nemzet külső és belső háborúk által hányatva, majd léteért, majd nemzeti önállásaért, majd alkotmányos jogokért küzdött, majd kelletlen dynastiai versengésekben és belső pártusákban vérzett; míg végre e korszak közepén majdnem végpusztulás, a tatárjárás nagy catastrophája érte? Melyen túl azonban e körnek már csak kevés és jelentéktelen emléke épült, és melyet a történet által élesen, de úgy látszik nagyobb borzalommal mint hűséggel, jellemzett pusztításai daczára a legtöbb emlék túlélte.

Azonban ki fürkészheti ki a történeti pragmatismusnak egy- másba fonódva rejlő szárait? Mindenesetre a kulturai viszonyok mindenkor szorosan összefüggnek a vallási és politikai állapotokkal, s épen az építészet történetének vizsgálata nevezetes hasonlatokat és párhuzamokat mutat saját fejlődése s az állami, nemzeti fejlődések közt. És lehet, hogy a magasb vallásos hitbuzgóság mellett, még azon fellengző tülesapongó nemzeti ifjú erő is, mely az Árpádok korát minden tekintetben annyira jellemzi, szülte egyiránt ama nagy tusákat s eme nagy emlékeket.

Ha áll, hogy az építészet legmagasabb kifejlődése, a francia nagyszerű csücsíves domalkotás, épen a francia városok polgári önállósági küzdelmi mozgalmával és forrongásával kezdődik: kétségtelenül nevezetes, hogy nálunk is emlékszerű építészetünknek legkitünőbb virágzása épen az aranybulla szabadságküzdelmek korába esik, mint leghatározottabban adatható egyházaink épülése, például Lébény (körülbelül 1206), Deáki (1228.) Pannonhalma (1225), Bény (1217 felé), Zágráb (1217 körül) tanúsítja: míg a többi nagyobbára ezen kor határán áll.

Így értem már most azon nevezetes középkori feliratnak alkalmazását is, mely a XII. század végén s a következő elején épült

nagyszerű esztergomi bazilika fényes főkapuzatának, az úgynevezett porta speciosának legmagasabb ívén állott:

MENTEM SANCTAM, SPONTANEAM, HONOREM DEO,
PATRIAE LIBERATIONEM

Azaz: Szent és kész elmét, tiszteletet istenek, szabadságot a hazának. . . .

Néhány év múlva rá, hogy ezen feliratot a bazilika márvány homlokára vésték, az esztergomi érsektől átvett aranybullai szabadságlevél, s annak újabb megerősítése, melynek 35. pontja által sajátságosan az érsek kezessévé és ellenőrévé lett, már ezen bazilika sekrestyében őriztetett.

V.

Kevés mondani valóm van még. Mert azon izlés, melyben az építészeti virágzásának tetőpontját elérte: a gót, hazánkban azon művészi kiképzésnek távol sem örvendett, melynek a román.

Nem mintha ennél kisebb kelete lett volna. Sőt ellenben mondhatnók, hogy mire egyszer uralomra vergődött, valamint más országokat, úgy hazánkat is annyira elárasztotta alkotmányaival, hogy már egyedüli kizárólagos izléssé lön nálunk is.

Szembeötlő előnyei és tökélye, meglepő magasztossága és csinja végett, legelőbbkelő egyházi székeink és városaink vetekedve siettek román bazilikáikat lerombolni és helyökbe gót domokat építeni. Így Pozsony, Nyitra, Vác, Sz.-Benedek, Eger, Nagyszombat, Zágráb, Győr stb. Szerencse még, ha véletlenül egyes román részleteket hírmondóul meghagytak, mint az utóbb említett Veszprém altemplomát, Zágráb kapuzatát és homlokzatát, hasonlóan Szepesváralja ezt és altemplomát, Győr mellék apsisait. Mások, s a legtöbb azon egyházak közül is, melyeket az előbbi korszakban mégcsak keletkezni láttunk, alig hogy egyikét századot éltek, már is igyekeztek legalább egyes részeit az új kapós és divatos izlésben átalakítani, mint például az előbbi korban említett esztergomi, gyulafehérvári, pannonhalmi, gelyei bazilikák szentélyeiket, a szepesváraljai részben még hajóját is, a pécsi boltozatát ablakait stb. S mindannyia ezenfelül, ha mást nem, úgy legalább is új gót kápolnákat ragasztott falaihoz. Még a szerényebb falusi

román alkotmányokon is meglátni ezen divatkört, mely akkor épen úgy pusztított és rombolt, mint később és még ma pusztítja és rombolja a gótot és románt már egyiránt a zopfízlés. Ott találunk többnyire ezen kisebb egyházakon is egy-egy gótrészletet, csak hogy rendesen megfordítva, nem szentélyeiken, de a bővített hajlón. (Lásd Keresztúrt, Békét, Nagy-Csalomját stb. s nevezetesen számos erdélyi példányt.)

Mennyit alkotott újat másfelé a gót ízlés hazánkban, elég, úgy hiszem, ha tájékozásul csak azt mondom, hogy az alföldet kivéve, alig van magyarországnak jelentékenyebb városa, mely annyi pusztítás után is maig fenálló alkotmányaival nem dicsekedhetnék. Felső Magyarországon pedig már épen a kisebb városkákban is, és még párosan is találunk nem csak jelentékeny egyházműveire (péld. Holics, Szakoleza, Modor, Bazin, egyik itt romban stb.), de a polgári házakon is maradványaira.

Vannak egész területek hazánkban, hol szinte maig majdnem minden második falu-, vagy csak plebániaegyház gót, mint ezt Csalóköz monumentális statistikájában kimutattam, s mint ez a nem kisebb területű Mátyusföldén, mint kimutatom, az eset. Hogy a Szepesség és hazánk egyes felső területi mily dúsak e tekintetben, az már általánosan ismeretes. De nem kevésbbé otthonos az még a felső Tiszánál is. És ha az alföld pusztáin egy már névleg is kiveszett helységnek, többnyire még kifürkészhető romjaira bukkanunk: tíz eset közül kilencszer bizonyára a hely egykori gót egyházának nyomaira találtunk. Nem is említve, hogy sok helyütt még pusztább területein is, hol a századok óta áradózó folyam, Tisza, Kőrös stb. s a tartós török uralom valóságos tabularását alkotott, a fenmaradt gót egyházak száma, eddigi tapasztalásom és tudomásom szerint, úgy viszonylik az újakhoz, mint egy a húszhoz.

Ennyi volt az, mit ezen ízlés hazánkban külterjileg alkotott, és valóban nem kevés, mert műveivel az egész országot ellepte.

Kevesebbet mondhatni arról, mit a gót ízlés belterjileg nagyot és művészt alkotott, vagy hogy csak ránk hátrahagyott. Nemesak hogy hasztalan keresünk hazánkban művei közt oly nagyszerű világra-szóló emlékeket, minők a nevezetesebb francia és német, vagy angol gótdomok: de majdnem azt mondhat-

nók, hogy még csak teljesen, öszhangzóan kifejlett alakításai-
val sem bírnak. Mert a kassai dom e tekintetben mint valóságos
unicum egyedül áll.

Nem mintha általában nem fejtett volna ki máskép egy és
másban sok szépet és művészt. Egyes részletek itt-ott, majd egy
meglepő kapuzaton, majd az ablakzatok műveiben, majd a tám-
és gerincztagozásokban, a támgömbök oszlopfőszerű ékítményei-
ben, vagy szobormennyezetkéken és karzatokon, váll- és zárkö-
veken, szentségházakon és fülkéken valóban majdnem semmi ki-
válni valót sem hagynak fenn, ha éppen nem is annyira min-
dennapi dolgok, hogy ezek számát is ne keveselnők. De ezen,
nagyobbára egyes díszítményrészleteknek azután ritkán felel meg
nem csak az alaptervezet izletessége és egyöntetűsége, de a benső
szervezet correctsége sem. A szép kapuzat felett gyakran elha-
nyagolt homlokzat, vagy éppen esetlen, félig-meddig sem bevég-
zett torony áll (Kassai, Pozsonyi, Szent-Benedek stb.). Vagy
ellenben a díszes toronynyal a pusztai külső áll ellentétben (po-
zsonyi, szent-ferenczi és Clarissa-egyház). Majd
a sűrűn és díszesen gerinczezett boltozat tagozatlan támkra be-
forrva ereszkedik le (Bazin, pozsonyi főegyház, Lőcse,
Szent-György stb.). Leggyakrabban az eset, hogy míg a
szentély az izlésnek tökéletesebb képzésével alakult, magas ab-
lakzattal áttörve könnyeden, sudaran és nyulákon emelkedik,
addig a hozzácsatlakozó hajó durván, kiképzetlenül tátong (péld.
pozsonyi főegyház stb.). Mintha azalatt, míg az utóbbira
került a sor, az anyagi erő már kifogyott, az ügyes művész
cserben hagyta volna, s általában a tehetség a szándékkal soha
sem lett volna egy arányban; a minthogy többnyire csakugyan
úgy is volt. Nem is szölok azért tovább a számos félbehagyott,
vagy félig-meddig sem bevégett alkotmányokról, csonkatornyok-
ról stb.

Jelentékenyebb általános észrevétel ezenfelül, hogy a csúc-
sív nálunk a kellőnél rendesen nyomottabb és laposabb, a mi az
emelkedettségnek nem kis hátrányára van.

Ha már ezen általános kifogások után gót műveink rövid
jellemzéséhez fogok: félek, hogy azzal csak egyiránt folytatom
hiányaik jegyzékét; annyi a szegénység dúsan elterjedt gót izlé-
sünknek minden részeiben.

• A szentély záródása, mint legközönségesebben, úgy nálunk is általában a nyolczszög három oldalával alakul. Ritkábban találunk öt, vagy épen hét oldalú záródást, mint például a 16 szögből képzett brassói, vagy épen a kivételesen és kontáruul kétoldallal alakított túrszakálosi. Gyakoribb a lapos egyenes hátfal; mint a modori, pruki, gombai, hedervári stb. egyházakon. Hasonlóan a többnyire szervezetlenül végződő mellékhajókon (Lőcse, Sopron, Szepesváralja, Pozsony). A boltozatok képzése rendszeren az egyszerűbb kereszt- és vállívből áll, ritkábbak a hálógérmeczetek (Zágráb, Pozsony, részben Lőcse, Szepesváralja stb.), vagy az ékes csillag- és keresztképzések (Kolozsvár, Kassa, részben Szepesváralja stb.). A táмок rendszeren a nyolcz-, hat- és négyszögből alakúlnak, (Lőcse, Zágráb, Pozsony stb.). Tagozásuk, valamint az ivezeti gerinczeké, nagyobbára a hegyesebb vagy tompább körtveél. De ritkán látjuk ezen tagozást, nevezetesen az egész támon átvive. Sokszor csupasz nyolcz- és négyszögű támba forrnak a gerinczek. A kisebb és régibb alakításoknál, gyakori a falon lefutó s közepén elmetszve végződó támtó (Várkony, Máriavölgy, pozsonyi sz Ferencz.) A támgömbökön, váll- és zárköveken, valamint kapuzatokon, gyakran, sőt rendszeren, faragványokat és dom-borműéktményekeket találunk alkalmazva, melyek már csak ritkábban mutatnak emberi s állati alakzatokat, értve a szent előállításokon kívül (mint a nevezetes lőcseiek, sopron-, pozsony és sz.-benedeki kapuzatok), hanem közönségesen már lomb- és levéldisztmények. Az ablakzat művezete túlnyomólag a későbbi lángozott alakokból áll; ámbár a többi formák sem idegenek, s valamint a kerekablakokon a rózsza (péld. Keszthely), úgy általában a három és négy-levelű lóhere is otthonos, sőt a szűkebb ablakokon az egyetlen alak. Az ablak- és kapubéletek tagozása majd erősebb és gyengébb, majd körtveélű henger, s általában a horonyok és lemezek szélesebb és vékonyabb változatai. Szép szentségházakat birunk még a páratlan és remek kassain kívül is mindenfelé, melyeknek csinos alakítása sokszor a falusi egyház fülkéjében is meglep. Ily kisebb részleteken többnyire még legtöbb formaszépséget és ügyességet fejtettek ki művészeink; mintha csak megmutatni kívánták volna, hogy mire lennének képesek,

ha az eszközök tehetségöknek megfelelnek. Valamint csak ritka esetben akadunk már a belső tákokon szobor-menyezetekre (S z . - G y ö r g y , Z á g r á b stb.): úgy rendesen hiányzanak a külső csupán közönséges hármastagozással, legfeljebb élén leszelt vagy élre helyezett homlokcsúcsal, ha nem harántos lapos fűdéssel képezett oldalfal-tákokon. Nélkülözzük rajtok általában az oly díszes nyulánk fialákat, tornyocskákat is. Ehhez képest a külső falazat is többnyire tar, üres; minden ékítményt és tagozást nélkülöz. Ritkák csak a finomabb tetőpárkányzatok is; a tetősorompók és arkádok pedig már teljesen hiányzanak. Sőt egy-egy keresztvirág, levélesornó vagy csak vízkádó sárkányszörny is legtöbb egyházunkon a ritkaságok közé tartozik. Igaz, az ily külső díszítmények többnyire letörhettek már: de ott legalább hült helyök volna észrevehető.

Többet mutatnak portaléink; s egypár oly díszpéldány, mint a kassai és sz. - b e n e d e k i , részben a p o z s o n y i is stb. jellemző tanúsága nem csak annak, hogy mit tudtunk és mire voltunk képesek, de annak is, hogy mennyire kedveltünk ily hatásos művészi pompát és fényt csillogtatni. Ezen tekintetben már a kassai dom portaléja a gótban majdnem ugyanaz, a mi a jáki a románban: a díszépítészetnek kitűnő remekei, aminthogy a műtörténet e kettőt máris párvonalozta.

Ellenben késő román korunk eredeti szervezete és könnyed toronyalakításának nyomára az esetlen góttorony-képzésekben sehol sem találunk. Sőt, kivéve az egyszerű gúla-cúcsos közönséges tornyokat, alig birunk csak egyikét a közönségesen felülemelkedő izletesebbet felmutatni, minő például csak a soproni is. Az egyetlen kitűnő, de már ez megint valóságos műremek: a pozsonyi sz. ferenczi egyház tornya, oly nagy műbecsű gótalkotmány, minőt valóban a kassai dom érdemlett volna meg. Művészi tekintetben túltesz a bécsi szervezetlen s ormótlan sz. István toronyóriáson, melynek közönségesen kicsinybeni utánzásául tartatik. Hasonlóbb, és műbecsére nézve is közelebb áll a jelentékenyebb művészetű freiburgi szép gót toronyhoz. De már ezen emléktünk is, nemcsak hogy díszét veszti, gyöngéd áttörései most is téglafoltozással lévén berakva, — hanem görbülő meghajlott állása végett is, már is évről évre letörésével fenyegettetünk. Általa elvesztjük oly egyetlen műpéldányunkat, mely más-

hol is csak a legnagyobb ritkaságok közé tartozik. S ezen veszteséget gondatlanul elnézzük oly időben, midőn nem is a szükség, buzgóság vagy műérzet, de inkább a hiúság ezereket meg ezereket költ évenként arra, hogy műizlésünket gyalázattal bélyegző egy-egy ormóttan és izetlen, ha nem nevetséges, hagyma- és zopf-alakú városi és falusi új tornyot emeljen. De ez mellékesen legyen mondva: Megemlítem még az inkább dús szobor- stb. faragványai, mintsem szervezete tekintetéből érdekes szinte pozsonyi Clarissa-egyház tornyot, melyet azonban, ha mielőbb ápoló kéz nem éri, hasonló sors vár, mint az előbbi.

Összefoglalva gothikánk ezen jellemző vonásait, látjuk, hogy hiányai és aránylagos szegénysége mellett is, mindazon műrészek, melyekben a gótizálás annyi szépet és felségeset alkotott, ha nem is együttesen, de majd itt majd ott, a műigényeknek többé vagy kevésbé megfelelően, feltalálhatók még műemlékeinken is. Ki kell azonban emelnem, hogy a kassai dom egymaga mindazt, a mit másutt szépet és izletest találunk, és még sok mást, a mit másutt is nélkülözünk, ép oly magas művészi képzésekben, mint kitünő eredetiségben, összpontosítva bírja. Részletezését itt meg sem kísérhetem. Műleírását irodalmunk egyrészt már régen bírja, másrészt a mily korszakias és magas, oly magánálló tüneménynek látszik műtörténetünk terén. Mert iskolát, mint az ily mű nyomán méltán várni lehetne, nem képezett, vagy hogy annak művei nem maradtak ránk; egyszóval eddig ilyeket nem ismerünk. Egyedül a kolozsvári sz. Mihály-egyház on találunk hasonlatokat, mind az alaptervezetre mind pedig a táмок és ívezetek alakítására nézve.

De habár a kassai dom rendkívüli műszépsége által kárpótolja is gothikánk rendes szegénységét és esetlenségét: mégis ezzel együtt sincs csak egy domunk is, melyen például az oly díszes sugárszerű francia kápolna-alakítás körözné a szentélyt, vagy a hol csak a szervezeten folytatott mellékhajóknak csarnokos folyosója futná körül. Nincs egyetlen példánk sem a merész szök- vagy támv-rendszerre. Nincs háromnál számosabb hajóval képezett egyetlen domunk sem. Kitünőbb egyházainknál a három hajó ugyan rendes alakítás: de nem ritka, hogy a nagyobb terjedelműek is (péld. Keszthely, Szeged stb.) csak egy hajóval épültek; míg a szervezetlen két hajó többször előjön, nem csak kisebb falusi

egyházainknál (péld. Nagymagyar, Dunaszerdahely, Grünau stb.), de a nagyobbaknál is (mint Szent-György). Kivételesek nyilván oly három vagy négy hajós, bizonyára kontár vagy későbbi toldott alakítások, hol az oszlopsor a szentély tengelyére esik, mint a somorjai vagy esőtörtőki (Csallóközben), és kápolnája által némileg a szépesváráljai is.

Egyarányos magasságú hajókkal, a kevésbbé szerves csarnokegyházmódban épül szinte a legtöbb (mint a budai, pesti, pozsonyi, stb.). S ámbár egyes csarnokegyházaink, nem lehet tagolni, jó hatást gyakorolnak (mint a budai): hiányzik már ennél fogva szinte mindenütt a mellékhajók fölé áttörve alkalmazott folyosó, az úgynevezett triforium; melyet azonban a magasabb középhajóval képezett egykét korábbi gót emlékünkön (mint például a nagyszombati) sem találunk.

Mindezen nagyobbyszerű öt hajós, szökíves, triforiumos stb. alakítások hiányának oka nagyobbára alkotmányaink kisebbszerűségének volna nyilván tulajdonítható. Mert ámbár ezen domjaink közül nem egy tekintélyes, sőt általában nagyobbyszerű mérveken belüli alakítás által (mint Pozsony, Zágráb, Nagyszombat) messze hátra hagyta a náloknál rendesen kisebb terjedű román basilikáinkat; mindamellett még magok is a külföldi nagyszerű domok mellett messze elmaradtak. Már pedig a gót idom ha jól megfelel a kisebb alakításoknak is, mégis előnye és ereje kitünőleg a nagyszerű alakításokban áll; minél fogva nem csak-hogy legkönnyebben ívezheti át a tágas téreket, de éppen ebben tüntetheti ki leginkább teljes műszervezete kifejtését. Innét tehát a szegényesebb, kevésbbé átképzett szökíveket, triforiumokat, sugárkápolnákat, körfolyosókat stb. nélküli alakítás domjainkon; s ennek következtében ismét a tágasabban terpeszkedő, tagozatlanul maradt oldalfalak, melyek e szerint ismét csak ritkább s mérsékeltebb nagyságú ablakzatnak adnak helyet. Ezen ritkább s rövidebb ablakokon átszolgáltatott világosságnak tompítására nyilván nagyobbára fölösleges lehetett már a festett üvegzet is; mely másképp oly magasztos díszet kölcsönzött ezen egyházaknak. Önnét magyarázom, hogy annak kisebb kelete volt hazánkban, a minthogy azt ritka és csekély maradványai mutatják, minőt alig egykettőt ismerek. (Szent-György, Grünau.)

A gót ízlés nagyobbyszerű elemeinek és motívumainak hazai

építészetünkben ezen korlátolt használatánál s alkalmazásánál fogva azután igen okszerűnek találjuk, hogy ezen idom legfőbb példányait majdnem csupán kisebb kápolna vagy legfeljebb a szűkebb szentély-alakításokban látjuk, hol a kisebb terek teljes tagozása s áttörése kevesebb munkával és költséggel megtörténhetett. Itt látunk azután teljesen átképzett és csupa támszögzásokból álló falakat, diszes és sűrű hosszú ablaksorokat. Jelles példányok eme részben a pozsonyi főegyháznak szentélye, a szepesváraljai és sz. györgyi Corpus christi-kápolnák, a szepescsőtörtőki (Donnersmarkt) eredetileg sirkápolna; de mindenesetre páratlanul legjelesebb a pozsonyi ferenczi egyház sz. János kápolnája, melynek különösen be nem épített oldalfala a gótidom teljes művészetével és szervezetével, annak mintegy correct mintaszerű példánya hazánkban, annyira át van vize, hogy alsó falpárkányzatán kívül nincs egy újni faltere, mely tagozva nem volna, nincs egy tagja sem, mely egymásból nem fejlődne; a gerincek épen úgy mint az ablakművezet a támnak életteli hajtása; egyszóval ezen részleteiben a góthica legfőbb problémáját rajta megoldva látjuk; s azon hatás, melylyel a nem műrtöben is a magasztosnak és fenségesnek érzetét felkelti, világos jele annak, hogy a gót izlés tökéletességében a művészetnek legfőbb feladatát, valamint mindenütt úgy hazánkban is képes volt elérni.

Hogy mégis mi volt már oka annak, hogy a gótizlést hazai emlékeinken távolról sem látjuk művészetének ezen tökélyében át- vize és fogatosítva, de még csak oly virágzásban sem, minőben a románt néhány fenmaradt emlékünknön szemléltük, — szerényen véleményezni kívánom inkább, mintsem már most, építészettörténelmünk ezen első összeállításának vázlatában határozottan kimondani. Az ily műveltség-történeti eltérőbb mozzanatok megfejtése: mi mozdítá elő s mi akasztá meg ismét a nemzeti műfejlődéseket, nem csak mélyebb és bővebb magyarázatokat, de tagabb látkörre intézett vizsgálatokat is kíván. Így nevezetesen felmerült itt mindjárt azon párhuzam, hogy a velünk szomszédos Csehország például, a műtörténet tanúsága szerint is, a román izlésben egyszerű, sőt durva képzései által messze megettünk maradt, míg a gót izlésben nálunknál hasonlíthatlanul többet és jobbat alkotott. De felhagyok ezzel, és csak általánosságban érintem a felmerülő

politikai okokat: hogy az Árpádkor végével, midőn a gótizálás hazánkba ért, a nemzet már is ifjúsága első századain túl volt, s a hosszas tusákban kifáradva, az új Anjou dynastiának új s messze terjedő politikai irányai fogták egyelőre körül. A megfogyatkozott vallásos buzgalom, ha még egy ideig alapított is és épített monastorokat; de már az újabban keletkező szerzetek sem álltak a művészet azon fokán, melyen az előbbiek, bármennyi szépet tud is ezen tekintetben a már élénkülő feljegyzés, különösen pálos nemzeti szerzetünk tagjairól mondani. Az építési hajlam és szükség ugyan még az előbbi korszakénál is jóval nagyobb volt. Mert a legtöbb kifejlődött város már most építé nagy egyházát. A faluk pedig eddigi, többnyire fából, de azért gondosan sőt műzlessel készült egyházaik helyett most kezdenek építeni szilárd kő és téglanyagból egyházakat, minők eddig faluhelyt csak igen ritka nevezetességek voltak; úgy hogy azokat az okiratok ritkán is mulasztják el külön megemlíteni. De ezen szapora építészeti tevékenység mellett már észrevehetjük, hogy azt gyakrabban gerjesztette a szükség, kényelem és fényűzés, mintsem a műérzet.

Hátramaradásunknak legfőbb oka ezen izlésben azonban nyilván az volna, hogy későn kezdett általánosabban terjedni hazánkban akkor, midőn a külföldön már hanyatlott, s így hanyatlása s elkorcsosodása formáit hozta be nagyobbára hozzánk. Ezen tekintetben érdekes építészettörténeti jelenség az nálunk, hogy, véleményem szerint, a román izlés épen azért, mivel nem volt sajátlagi hanyatlása, hanem fokozatos fejlődése, melylyel átment az új, általa előkészített izlésbe, midőn későn ért hazánkba, egyszersmind fejlődésével jött át hozzánk; míg ellenben a gót késő érkezésével egyszersmind hanyatlását is magával hozta.

A gót stílusnak ugyan is, mely Franciaországban már a XII-dik század közepén (1140 körül), Németországban pedig a XIII-dik század elején (1225 körül) kezdődött, s annak közepe felé kapott lábra, hazánkban első biztos nyomát csak a XIV-dik század elején találom. Az előbbi, XIII-dik századnak végén csupán gyanítom, mintha az 1290. körül először épült pozsonyi sz. ferenczi egyháznak mai gót szentélye talán ezen korból való volna, mit lefutó támtöveinek átmeneti ékítményformákat mutató gömbje némileg indokolhatna, ámbár e fölvetel nyilván több nehézséggel küzd. Bizonyosabb, hogy a pécsi egyház gót

idomi ablak- s boltozat részleteinek átalakításai a XIV. század elején történtek, és 1303-ban elkészültek; mint azt az egykorú felirat a szentély gót ablaka alatt fenhagyta: *La bore Magistri Demetri lapicidae 1303*. És Demeter mesternek neve úgyszólván az első s egyetlen is, mely az eddigi korszakokból határozottan, munkájával együtt ránk maradt.

Lassan követik úgy látszik eleinte ezen gót kezdeményeket a XIV. századnak elején; míg 1331-ben ismét *Esztergom* kezdi a sort a még csudálatosnak látszó új alkotással, mint egy okirat „*mirifica structura*”-nak nevezi, követik vagy csak egykorulag építkeznek *Veszprém* a XIV. század első felében, ha sonlón *Kassa*, bátor már alapja tervezve lehetett; *Lőcse* kora gót részleteivel; a *pozsonyi sz. János kápolna* (1330 körül), s ugyanekkor valószínűleg a *ferencziek egyházának tornya* is; *Zágráb* (a XIV. század második felében, későbbi részletei 1499-ig épülnek); *Nagyszombat* 1380. előtt s után; ugyan akkor *Mariavölgye* is; *Brassó* 1385-ben, (de épül egész 1425-ig); *Kolozsvár* 1392—1422-ig; *Garammelletti sz. Benedek* 1406 ban. Mire a XV. század számtalan építményeinek egész sora következik már a késő gót, majd tisztább, majd hanyatló ízlésben. A nevezetesebbek *Segesvár* 1429. óta egész 1525-ig; *Szeben* 1431—1471-ig; *Késmárk* 1444—1486-ig, *Sővényység* 1452-ben; *Szepesváralja* 1462—1497-ig, ezen utóbbi időből való kápolnája is; *Sopron* 1486-ban; *Pozsony* mintegy a XV-dik század elejétől szinte végeig; hasonló *Bártfa* 1492-ig, valamint a *budai, szakolczai* (főegyház és ferencziek egyháza;) *nyírbátori* (reformát.- és minorita-egyház); a *szege di alsóvárosi* stb.; melyeket már nagyobbára ezen század vége s a jövő eleje felé több kevesebb határozottsággal adatolva birunk.

Ezen nevezetesebb gótépítmények körül már könnyen tömözhetők ezután évszakok és koruk szerint többi emlékeink, a mint ez akár idomukból, akár pedig többé vagy kevésbé határozott keletkezési adataikból kivehető. Itt épen csak a nevezetesebbeket lehetett kijelölnöm, s a sorozat főbb pontjaira kívántam lenni figyelemmel. Mert ha valamennyi jelentéktelenebb, sőt csak jelentékesebb gót egyházat ezek körül már most össze csoportosítani akarnám, úgy a gót ízlés teljes *monumentalis statisticáját* kellene

adnom, melynek azonban ámbár már első köteteit megírtam, teljes bevégezésétől érzem, hogy még nagyon távol vagyok.

Röviden jellemzem még ezen korszakokat. A styl első korának emlékei az egész XIV-dik századon át minden tekintetben hibátlanabbak. Némelyeken nevezetesen meglátszik még a kora gót izlés szigora is, mely ezen századi késő keletkezésekkel némileg ellentétben áll; de e mellett azután az alakítás is rendezebb, szabatosabb, összhangzóbb; például Nagyszombat, Veszprém, a zágrábi domnak, valamint a löcseinek nevezetes kora gót részletei. Másrészt feltűnő, hogy a velők egyszerre sőt részben még előbb épülő egyházakon, már a virágzó gót izlésnek teljes kifejlődését találjuk; mint a pozsonyi sz. Jánoskápolnán, ugyanott a ferencziek tornyán, a kassai egyházon, a Kolozsvárin. De a következő század elején is még folyvást jobb izlésben épülnek egyesek, mint például a sz. benedeki, a pozsonyi főegyház szentélye. S a mennyire ezen egyházak majdnem az egész vagy csak a félszázadon át folyvást épülőben vannak, rendesen korábbi jobb és későbbi rosszabb nyomokat találunk rajtuk. Sőt egyesek a legkésőbbi korban is még az izlés meglehetősen tisztaságával dicsekszenek, mint a sopronyi, budai, szakolezai, míg mások ugyanekkor teljes hanyatlásban mutatják, mint a szegedi, nyirbátori; melyek több tekintetben a gót izlésnek már csak árnyát viselik.

Az egész korszakon át a legnagyobb építészeti tevékenység Zsigmond és nevezetesen Mátyás másképp is hosszabb uralkodásuk korában mutatkozik. Ámbár egy és más már az Anjouk és különösen Nagy Lajos korában létesült, vagy csak kezdetét vette, mint Mária-ölgy, Nagyszombat, egyes Pállos monostorok stb. A jövő század építményei nagyobbára csak Mátyás alatt fejeztettek be. De nem egy befejezetlenül megy át még a jövő század elejére. Midőn egyszerre a mohácsi vészszel minden véget ér — s a mint akkor állott, befejezetlenül maradt; mint például maga a remek kassai dom is csonka vagy elkontárkodott tornyaival.

Emlékszerű építészetünket tárgyalva, érzem hogy szóllanom kellett volna nem csak egyházi de polgári építészetünkről is. De erről a sajátlagi műemlékek sorában a műtörténetnek kevés mon-

dani valója van. Román korunkból alig maradt ránk egy egy várrom kietlen alapfala; s ezen tisztos emlék a kegyeletnek, de nem a műtárgyalásnak körébe tartozik. Nem sokkal több az, mit gót kori palotáinkról, várainkról város- és polgárházainkról mondhatunk. Az Anjouk, Zsigmond és Mátyás fényes palotái szinte az utolsó köig elenyésztek. Rólok csak a történetírók érdekes de ismeretes szavait idézhetném. Várainkon legfeljebb egyegy csücsíves ablak, horony vagy hengertag hirmondója az egykori izlésnek. Ellenben régi városaink egyes házain, Budán még úgy mint Pozsonyban és felső Magyarországon, nevezetesen a szépeességi és bányavárosokban sokszor még az új ablakalak mellett kidüledező erkély vagy a kapu alatt századok óta egészen el nem vakolhatott fülke- s arkád-művezetek jelentik az izlést, melynek művei. Egykét városházunk is még figyelmet érdemelne. Nevezetesen a pozsonyi és még inkább a bártfai. A pozsonyinak remek kapucsarnoka, mint a tiszta alakításból, és nevezetesen czimereiből is gyanítom, a XIV-ik század elejéről való jeles mű. A ház homlokzatának mai tarfalán visszamaradt egyes tagozások, csücsök, szobor- és menyezettöredékek utolsó nyomai azon dísznek, mely falait egykor borítá.

A bártfai városház a gót izlés XV-ik századi alakjában azonban majd nem változatlanul jött át ránk, módfelett dús és meglepő faragványrészleteivel; s ez egy maga monographiát igényelne méltánylására. De most, mint nemének egyetlen, inkább egyik példányul szolgálhat, mintsem e kor polgári műépítészete történetének kiinduló pontjával.

Volt ilyen több is, ki kételkedhetnék rajta? ! s talán van is még egy és más, miből a tan idővel rekonstruálható lesz, valamint még sok egyéb is ezen körbe tartozó lappanghat oly helyeken, melyeket még e tekintetben nem ismerünk, be nem jártunk, vagy hogy mikor én bejártam elegendő műismeretekkel nem bírtam. De ezeket, s amaz előbb érintettem vár- és falromokat is, melyek, ha nem is műemléktani, de régészeti és művelődéstörténeti tekintetben oly sok érdeket és tanulságost tartalmaznak, egy következő más fejezetre hagyhatom.

* * *

Most már végzem.

Tekintetes Akademia! Tisztelt gyülekezet! Önök lelke elébe

vezettem sorban, egymásután azon nagy mesterműveket, melyeket egykor nemzetünk alkotott; — melyeket őseink, apáink emeltek akkor, midőn a nemzetek dicsősége még nem is a műveltség nem is a művészet, de a vitézség volt. Pedig hogy mily vitézek voltak azt tudjuk. De mily magasérzetűek lehettek eme műalkotó hős férfiak, s ama gondos buzgó művészek, kik oly viharos időkben, ily derült műveket alkottak!?

Most midőn mondják, hogy korunk a műveltség kora, nem hogy ily műveket, műpártfogolókat és művészeket bátorkodnánk követelni a nemzettől; de csak a meglevőnek fentartásáért is, a ránk hagyottnak megőrzéseért, az ismeretlennek megismertetéseért vagyunk kénytelenek naponként szerényen esedezni, gyakran szemérmesen vagy szégyenszemmel koldulni, majd intve kérni: hogy ha hajdanunknak művészei és műpártfogói voltak, néktünk legalább műértőink vagy csak műkimélőink legyenek, nehogy tönkre jusson apáink öröksége, nehogy tompán és érzetlenül haladjunk át előkorunk romjain, mint a beduin, nem! mint a buta mór az egyiptomi műföld emlékein!

Mert ime máris rosz hírben vagyunk, akárhányszor azt költik felőlünk, — hogy nem volt művészetünk? nem! hogy kulturai nép sem vagyunk! — Gyűjtsük csak egybe mindezen emlékeket, állítsuk méltó kiadásokban a világ szeme elébe, és bátran rájuk mutathatunk: ime mily művilága volt a magyarnak!

Azonban még mi meggondoljuk talán magunkat, idején van-e már ez? rá értünk-e épen most? tegyük-e ma vagy holnap? Az alatt gyűjtetnek is immár — ha nem is nekünk; fényesebbnél fényesebb kiállításokban kezdenek előállítani — ha nem is általunk, de igen is a szomszédok és idegenek által, kik midőn minket felfedezni kiindultak, nem egy szerencsés fogást téve, emlékeinket is, meglepetve átalok és meglepve velők, a mint fölföldözgetik és bemutatják a világnak, úgy azzal hálálják meg, hogy azok alkotását tőlünk megtagadva, magoknak, nemzetök művészeinek tulajdonítják.

Meddig nézzük ezt összetett kézzel, meddig hagyjuk egyedvün rájuk, hogy írják le legnevezetesebb műemlékeinket, ismerettség gyűjteményeink legdrágább kincseit, tőrják fel földünket, megmondani a világnak, mi hever szemeink előtt, s mi van lábunk

alatt, mintha nekünk, mindehhez érzékünk, minderről sejtelmünk sem volna.

Végre észrevettük magunkat. Az akadémia már egy idő óta folyvást figyelemmel kísérte a tárgyat, s neki rójuk le érte legelől hálánkat. De csak a nemzet nagylelkű pártolása által, s ezért hála a nemzetnek, jött azon helyzetbe, hogy régészeti bizottságának, archaeologiai bizottmányának meghagyhatta a nemzeti műemlékek vizsgálatát, azok kiadását és fentartása eszközölését — mennyire t. i. erejétől telik. — Mert csekélyek még eszközeink, csekély tehetségünk. Nincsenek gazdagon ellátott országos intézeteink, mint más szerencsésebb nemzeteknél, melyeknek egyedüli feladata a műemlékekre felügyelni. Csak a buzgó és tevékeny honfiak, csak az egész nemzet segélyével reménylhetünk sükert, ha munkálatainkat pártolva, az emlékek fentartásával a leletek és felfedezések bejelentésével, karöltve segíti elő felfedezéseinket.

Lesz majd azután, a ki a fentartott romnak alapfalaiból, egy megőrzött faragvány töredékéből, egy megmentett oszlopföből, egy észrevett festvénynek halavány körvonalaiából még rekonstruálhatja, még összeállíthatja nagy nemzeti multunk mesteri művilágát.

Őrizzük tehát, gyűjtsük össze emlékeinket, nehogy véglen elveszenek, s azáltal is üresebb legyen a múlt, szegényebb a jelen, kétesebb a jövő!

IPOLYI ARNOLD.

TOCQUEVILLE EMLÉKEZETE.

(Felolvastatott a m. t. akademia 1862. febr. 3-ki ülésében).

A magyar akademia a külföldi irodalmak jelességeit tagjai közé vevén fel, nemcsak más akademiák szokását, hanem egy-szersmind azon, a magyar nemzet polgárosodása történetében rej-lő törvényt követi, mely szerint a magyar nemzet természet szülte sajátságaihoz ragaszkodva, minden korban, a magáéivá tevő a más nemzeteknél kifejlődött eszméket s az azokra alapított intézmé-nyeket, s akként velők solidaritásba lépve, az európai nemzetek esa-ládjában foglalt helyet s e helyet fen tudta tartani. Azt tevő a ma-gyar nemzet, mikor dicső királya Sz.-István alatt a keresztyén-séget elfogadá, azt tevő a reformátio idejében, — úgy cselekedett a XVII. század kezdetén, midőn a hosszú polgári háborúk után az or-szágközigazgatását a centinensen divatozó formák szerint szervezte, valamint 1848-ban, mikor feudalis alkotmányát átadomítá s a kor uralkodó, további életének föltételeit képező s elutasíthatlan irá-nyaival összhangzásba hozta. A tisztelt akademia 1858-ban vá-lasztási jogát, mely évekig fel vala függesztve, gyakorolhatván, Tocqueville-t a törvénytudományi osztályba, mely e szűk név alatt a jog s állam tudományokat a legszélesebb értelemben magában foglalja, — sietett tagjául választani, ez által ugyan nem tevén őt magunkévá, mivel már akkor a miénk volt, mint a világirodalom egyik legjelesbike, a mienk volt, mert mi kitünő munkáinak tar-talmát már eredetben sajátunkká tettük, később fordítás által na-gyobb körökben is meghonosítottuk; hanem a tisztelt Akademia, mint képviselője a nemzet tudományos s szellemi érdekeinek, e

választás által a rokonszenv s tisztelet bizonyítványát adván, hivatalosan constatírozta hogy ő hozzánk is tartozik. Nem jutott azonban akademiánknak a szerencse őt sokáig bírhatni, mert a kérlelhetlen végzet e becses élet világát már a megválasztására bekövetkező tavaszon eloltá. Ha én most e kitünő férfiú emlékét önök előtt föleleveníteni, — a nagy eszméket s nemes czélokat, melyeknek e rövid élet szentelve volt, feltárni készülök, — nem azért teszem azt, mintha hinném, hogy előadásom a tárgy mértékét megüthetné s mintha nem tudnám, hogy társaim közt nem egy van, ki e tisztnek hasonlíthatlanul jobban megfelelni képes volna, — teszem csupán azon indokból, mert talán senki sincsen önök közt, a ki Tocquevillenek annyi halával tartoznék mint én, kinek politikai kiképezésére s politikai nézletére Tocqueville munkáinak tanulmányozása eldöntő hatással volt, — s a ki több kegyelettel és rokonszenvvel viseltethetnék a nemes férfiú kedélyhangulata s állami bölcsészete iránt. Minden ember tevékenysége — egyéniségének kifolyása, a mint a természet s a társadalmi viszonyok képezék s fejlesztették, s ha igaz is, a mit a költő mond, hogy a mű dicséri a művészt: igaz egyszersmind, hogy a művész ismertetése felderíti műveinek értelmét. Mily háladatos föladat pedig az, mielőtt e nagy író műveit elemezzük, magáról az íróról szólani, hol oly tiszta, oly példás, oly szeplőtlen élet fekszik előttünk!

Tocqueville Elek (Alexis-Charles Clerel de Tocqueville) született Párisban, július 29-ikén 1805-ben, az új caesarismus legfényesebb korszakában, — egy régi aristocraticus család ivadéka. Anyja unokája volt Malherbesnek, ki magán és közéleti erényei s főleg erkölcsi bátorsága által tündöklött. Atyja a restauratio alatt pair és préfet vala s két jeles történeti munkát írt. A Tocqueville család nem tartozott azokhoz, melyek Coblentzbe vándoroltak, hogy hazájok ellen conspiráljanak, hon maradt s véres áldozatot hozott a forradalom romboló szellemének, mi őt hazájához még szorosabban fűzte, mert a szenvedések a hazában s a hazáért a nemes kebleket soha el nem idegenítik a hazától. Atyja hazában növeltetve, az első oktatása hiányos volt, keveset tanult, főleg ha a jó modort s nemes érzelmeket semminek sem tartjuk, — a mi talán jobb, mint a gyermekek most divatozó túlterhelte-tése, mi csak a szellemi tehetségek eltompulásához vezet. Később járt iskolába Metzben, hol atyja préfet volt. Tanulmányait fényesen

bevégezvén, 1826-ban egyik bátyjával Olaszországba utazott, hol, mint minden nemes kebel, a nagy műveket s szép vidékeket élvezte; utazási naplójának tanúsága szerint azonban figyelme már akkor a nép erkölcei és az országos intézetek által vétetett nagy mértékben igénybe. Utazásából visszatérve gyakorlati életbe lépett, s figyelő bírónak — juge auditeur — neveztetett ki a versaillesi törvényszéknél. Oly pályát választott tehát, hol a legfényesebb tehetőség s a legszilárdabb jellem és a legnemesebb nagyravágyás is táplálékot talál, — ő azonban más hivatást érzett magában, s hivatalos foglalkozásain kívül Beaumont-tal, ki ott tisztvárosa volt, s a kivel legbensőbb holtig tartó, soha meg nem zavarodott barátságot kötött, különféle, de főleg történelmi tanulmányokkal foglalkozott. Mily tevékenység, mily versengés vala ez, — mily gyönyörűség rejtett e munkás életben, mily őszinteség az igazság nyomozásában, mily emelkedés a jövő felé, mely korlátok és felhők nélkül mutatkozott az ifjúság nemes szíveinek — e szenvedélyes s hívő korban! A kik ezen korszakot nem látták s nem ismerik, csak jelentünk közönbösségét és puhaságát, — nehezen fogják érteni azon buzgalmat, mondja Beaumont. Franciaország akkor komolyan vette az alkotmányosság és szabadság ügyét, mely akkor az idősb Bourbonok által veszélyeztetve volt, kiknek alkotmányellenes törekvései s különösen egy aggastyán könnyelműsége és rövidlátása a juliusi forradalomhoz vezetett, mely családját koronájától megfosztá, Franciaországot pedig természetzerű alkotmányos kifejlődésében megzavarta, s már akkor megszülte azon szerencsétlenségek csiráit, melyek Franciaországra 1848-ban neheztek s a caesarismust másodizben lehetőségessé tévék. — Tocquevillenek az újabbkor mozgalmait észlelve, s most épen tanuja egy új forradalomnak, mi sem ragadta meg annyira elméjét, mint ezen mozgalom democraticus jelleme. Tiszta lőn előtte, miként az egyenlőség elutasíthatlan anyagi erővel nem fékezhető elve minden erejével behat ez új társadalmakba, s tiszta szellemében már állapotodni kezdenek azon nagy problémák, melyek életét betölték: miként kell összeegyeztetni az egyenlőséget a szabadsággal, — miként kell akadályoztatni, hogy a democratiából kifolyó hatalom mindenhatóvá és zsarnokká ne váljék?

Látva, hogy Franciaország végzettszerűleg a democratia felé halad s ennek veszélyeit is el fogja érni, — eltökélte magát meglá-

togatni azon nagy államot az Atlanti oceánon túl, hol a feltétlen egyenlőség mellett a szabadság is létezik, mert Tocqueville szerint semmi sem undokabb, mint a democratia szabadság nélkül.

Mint! minden forradalom, úgy a juliusi után is, számtalan kérdés merült föl, — azok egyike volt a fogházak javítása. Ezek tanulmányozására Beaumont barátjával megbízást kapott a kormánytól, — s 1831. april 2-kán utnak indultak. Egy évet a szövetséges államokban töltvén, nemcsak a hivatalos küldetésnek felelt meg barátjával együtt tökéletesen: hanem az embereket, intézményeket, törvényeket is tanulmányozva, később kijött híres munkája anyagát is magával hozta, 1832-ben hivatalos pályáját el hagyva, két évet ezen anyag kidolgozásának szentelt. Ezek Tocqueville életének legboldogabb évei; szenvedélylyel átengedve magát szellemi munkásságának, önérdéke öntudatában, tele reményekkel, még ismeretlen, hanem már közel nagy hirhez és névhez, de még menten a siker következeitől, melyek őt nem sokára elragadták s élvezetével ránehezíték annak szolgátságát. 1835-ben januárban jelent meg a: „De la Democratie en Amerique“ című munka első része, melynek nehezen tudott kiadót szerzeni, ki végre is az első kiadásból csak ötszáz példányt nyomtatott. A munka azonban nyomtatás közben már a nyomdai személyzetet elragadta, s megjelenésekor egy illetékes bíró, Royer-Collard mondta e munkáról: hogy Montesquieu óta nem jelent meg ilyes valami. E könyv lefordítottatott minden európai nyelvre, egy kiadás a másikat érte, 1836-ban már a 6-ik kiadás jött ki. Amerikában oly hatást idézett elő, hogy az amerikaiak nem tudták megfogni, mint volt képes egy idegen, csupán egy évi utazás után, ekként fogni fel az ő intézményeiket, erkölceiket. Az angol parlamentben az első államférfiak Tocquevillere, mint politikai tekintélyre hivatkoztak. E munka megjelenése megalapította Tocqueville állását a közéletben és társaságban, egy más esemény pedig ugyanazon időben magán életének eldöntő érvényt adott, — mert ugyanazon évben lépett házasságra egy angol nővel, ki háztartásához ugyan semmi vagyont nem hozott, hanem igazi kincset szellemben, kedélyben és minden női erényben, kiről Tocqueville mondani szokta volt, hogy némi búcsók által bírálgtatott s ez volt mégis életének legokosabb tette. Azonban házi élete, valamint különféle magános érdekek hátráltatták őt munkája folytatásában s democratiája 2-második része mely

a democratia befolyásáról az életre, a társadalomra szól, csak 1840-ben jelent meg. E késleltetésnek mindazáltal nem csak külső okai voltak, ezt hozta magával a tárgy természete s a szerző törekvése, forma tekintetében is tökéletes munkát állítani elő, szerinte, igen helyesen, a gondolatnak csak formája által lehetvén hatalma, értéke és tartóssága. De mielőtt e munka sajtó alá ment, Tocqueville élete ismét új fordulati ponthoz jutott. Gyakorlati természetű vala ő — azok egyike, kik, ha államtudománnyal foglalkoznak, az államigazgatásban részt akarnak venni. Tocquevillében sok ambitio volt, — de nem azon mindennapi ambitio, mely pénzzel és hivatalokkal táplálkozik s hiu kitüntetésekkel megelégszik, — az ambiciónak ezen nemét csak ott ismerte, hol azt megvetnie kellett, — azon ambitio, mely őt buzdította s melylyel ő telve volt, azon férfias és tiszta ambitio volt, mely szabad országokban a közerények elseje, mely a haza szeretetével és nagyságával olvad össze, mely az állam kormányja után vágyik, hanem a szabadsággal összekötött küzdelmek árán, — szüntelen megújított erő kifejtés, érdem és tehetség által szült siker mellett, nagy és nemes ambitio, melyet tisztelni kell s nem megbélyegezni, mely a hatalomra fényt és méltóságot áraszt s a mely nagyokká teszi azokat is, a kiket föl nem emel. Természetes volt, hogy magát a kamarába meg akarta választani, s hogy baráti is azt kívánták; de 1834-ben az amerikai democratia szerzője, ki-nek neve a Tajótól a Neváig ösmeretes volt, a nyárspolgárság által mint aristocrata visszautasított. 1839-ben azonban, az általános választások által roppant többséggel lön elválasztva, s az 1851-ki szerencsétlen 2-ik deczemberig, valamint Lajos Fülöp, ugy a respublica alatt folyvást a franczia törvényhozás tagja volt. Tocqueville a parlamenti életben kitünőleg tölté be helyét, szándoka mindig tiszta volt, nagyravágyása mindig a közjónak volt alárendelve, gondolkozása mély, szónoklata komoly, gyakran ragyogó és megtapsolt s mindig tisztelettel meghallgatott, — ítélete s okoskodása felsőbb rendű, és azon időben, mikor semmi botlás sem maradt eltakarva, általánosan tisztelt jelleme soha sem támadtatt meg, nem is gyanúsított soha sem. Tocqueville azon szónokok egyike volt, a kik csak akkor szólnak, mikor nem csak helyes, hanem új eszmékkel léphetnek a szószekre, — mind az ellen, a mi közhelynek neveztetik, legyőzhetlen ellenszenve volt, azért

némely beszédeit, melyek a hallgatóságot hidegen hagyták, ma is élénk érdekekkel olvashatni. Mély belátása és tapintata érezte vele azon veszélyeket, melyek a pays legal t, a 200 frankos fizető választókra támaszkodó rendszert fenyegeték, mert Tocqueville, mint már előbb is mondtam, kitünőleg gyakorlati eszü és irányu férfi volt, nagy csodálkozására és bosszankodására azoknak, kik azt kívánák, hogy férfi, ki gondolkozik, ne legyen a cselekvés terén, hogy e tér csak a korlátolt eszűk és a kétséges jellemek küzdtere maradjon; Tocqueville pedig az államférfi két fő tulajdonságával bír, — éles látással, mely behat a jövőbe, előre fölfedezi a követendő utakat és kerülendő szirteket, messzebb és előbbre lát, mint mások, és ember ismerettel, szerfölött nevezetes tehát Tocqueville felszólalása jan. 27-én 1848-ban. „Azt állítják — így szól Tocqueville — hogy nincs veszély, mert nincs fölzendülés, mondják, hogy miután a társaság felszínén nem mutatkozik anyagi rendetlenség távol vannak tőlünk a forradalmak. Engedjék meg uraim elmondhatnom önöknek, hogy csalódnak. Kétségen kívül a rendetlenség nem mutatkozik fényekben, hanem létezik a szellemekben; figyeljenek arra, a mi a dolgozó osztályok körében történik. Igaz, hogy nem nyugtalaníttatnak politikai szenvedélyek által, mint hajdanán, de nem látják önök, hogy politikai szenvedélyeik társadalmi szenvedélyekké alakultak. Nem látják önök, hogy kebelökben vélemények terjednek, eszmék, melyeknek czélja nem bizonyos törvényeket, nem a miniszteriumot, vagy egy bizonyos kormányformát, hanem magát a társadalmat dönteni meg s megrázkódtatni az alapokat, melyeken az most nyugszik. Nem hallják önök, mit mondanak naponként a körökben? Nem hallják, hogy ott szüntelen ismételtetik, hogy mindazok, a kik felebb állanak, nem képesek s nem érdemesek őket kormányozni, — hogy a javak elosztása e világon igazságtalan, — hogy a tulajdon nem fekszik méltányos alapokon? Vajjon nem hiszik-e önök, hogy ily vélemények gyökeret vernek, ha általánosan elterjednek, ha a tömegekbe lehatnak? hogy előbb utóbb, én nem tudom mikor és miként, rettentő forradalmakat idéznek elő. Ez, uraim, mély meggyőződése, hiszem, hogy vulkánokon alszunk.“

Tocqueville tehát a februári forradalom által meg lőn szomorítva, de nem volt meglepetve. Fájdalma azonban mély vala, mert látta azon veszélyeket, melyeknek a forradalom által a

szabadság ki volt téve. Emek kikérülésére Tocqueville más módot nem látott, mint a r e s p u b l i c a őszinte elfogadását s őszinte munkásságát, hogy az consolidáltassék. E nézetből indulva ki Tocqueville Cavaignacot pártolá, s bukásában a szabadság megbuktatását látta. Tocqueville szerint Cavaignac az egyetlen nagy alak, ki Franciaországban a 48-iki forradalom terén matatkozott, s a ki a történetben megtartja saját magasságát. 1849. júniusban, midőn Napoleon tervei keresztülvitelét felfüggeszteni, s magát a szabadság őszinte emberei által környezni volt kénytelen, — Tocqueville is elfogadta a Barrot miniszteriumában a külügyek tárczáját, de miután az elnök oct. 31-kén a respublicával szakított, Tocqueville és társai visszaléptek: — a leendő császárnak ezentul csak irtokokra volt szüksége. A törvényhozó gyűlés léte ezentul 1851 decz. 2-káig merő agonia volt, mindenki látta, mi fog következni, és senki sem tudta azt akadályoztatni! Tocqueville azokhoz tartozott, kik az alkotmány revisioját sürgették, ez úton vélve talán még kikérülhetni a császárságot. Tudjuk, hogy az nem sikerült, de sikerült az államszűny, melynek következtében Franciaország legjelesebb emberei decz. 5-én mint gonosztevők Vincennebe börtönbe vitettek. Itt végződött Tocqueville politikai élete, — ezzel végződött a szabadság Franciaországban. Ez esemény után Tocqueville jöszágára Normandiába vonult, hol a departementi tanács elnökségét is letette, oly esküt, mely becsületével nem fért össze, nem akarván letenni. Azon emberek egyike levén, kik nem tudnak azzal megelégedni, hog comforttal élhetnek, lelke vérzett az érintett események fölött, s fájdalmának csak a szellemi munkaságban keresett vigaszt. Gyűjtött, tanult, utazott, s ezen fáradozásnak gyümölese lön 1856-ban megjelent munkája: „L'ancien régime et la révolution“, mely egy nagyobb munkának csak első részét képezte volna, ha sikerül azt bevégeznie. Azonban egészsége gyöngye volt, s 1858. júniusban vérhányás által lepetett meg. Déli éghajlat ajánlatott neki a télre, mi végett déli Franciaország Cannes városa szomszédságában települt le. Az orvosok reménylettek, ő maga is hitte, hogy a becses életet megtarthatni, de az erők fogytak s a drága beteg 1859. april 16-án bevégezte földi pályáját élete 54-ik évében.

II.

Tocqueville azonban nem szűnt meg élni, él munkáiban nemesak a jelen hanem a jövő, nemzedékek számára is, — melyek munkáiból politikai tudományt lesznek meritendők, s részint azon eszmék ellen küzdenek, részint ezen eszmék megtestesülésén fog-nak dolgozni, a melyeknek physiologiáját Tocqueville oly jelesen megírta. Tocqueville első s mintegy törzsmunkája: „A democratia Amerikában“ című munkájának első része, mely 1835-ben jelent meg, s a democratiát az államban, különösen pedig az amerikai szövetséges államokban írja le.

A democratia Tocquevillenek nem valami ideál, mely után a régi világnak törekedni kell — nem is valami socialis betegség, mely ellen küzdeni kell és lehet; — tény az, mely létezik s napon-ként nagyobb dimensiokat vesz, — tény, a melyet nem valami impro-visált tanok szültek, — hanem az az európai történelmi fejlődések oly eredménye, mint a királyság vagy az aristocratia. — E tényt is-mertetni minden fény és árnyékoldalával, különösen a mint Ame-rikában az államban működik; tanítani, miként illeszszük be magun-kat ez elutasíthatlan ténybe, miként enyhítsük bajait, s kerüljük a belőle eredő veszélyeket: — ez Tocqueville munkájának feladata.

Megvallom, mondja a szerző, hogy én Amerikában többet láttam, mint magát Amerikát, — én ott kerestem képét a magá-ban tekintett democratiának, hajlamainak, jellemének, elölitéletei-nek és szenvedélyeinek — akartam ismerni, — legalább hogy tudjam, mit kell reménylentünk s mint kell félnünk tőle. Egészen új politikai tudomány kell, egy egészen új világnak — mondá to-vább a szerző. Ez új politikai tudományhoz Tocqueville ezen, va-lamint további munkáiban dús anyagot hozott. Büszkének lehetünk pedig arra, hogy ezen új tudományhoz nemzetünk is egy munká-val járult, mely Tocqueville mellett is becsülettel megállhat.

Tocqueville, mielőtt a szövetséges államok intézményeit ve-lünk megismerteté, tisztába hozza előttünk, miként a democraticus eszmék, s belőlök következő intézmények nem az amerikai rengen-tegekben támadtak rögtön, hanem a reformatio által Angliában kifejlődve, a puritánusok által vitettek át az új világba; — a de-mocratia tehát a legaristocraticusabb országban legelőbb, s a leg-nagyobb mértékben fejlődött, valamiut Anglia, — Európának ezen

legbiblicusabb hóna, — hazája azon eszméknek is, melyek, mint a XVIII. század eszméi, a franczia irodalom által terjesztettek, s nagyrészt a positiv kereszttyénség ellen voltak irányozva. Hogy a puritanismussal összenőtt democraticus eszmék azonban magokat tarthatták, s az újvilág e részeiben democraticus állam és társadalom fejlődött ki, azt oly külső viszonyok eszközölték, melyek nemléte esetében, ez eszmék is másféle átalakuláson mehettek volna keresztül.

Az Európából kivándorolt s Amerikában letelepedett gyarmatosoknak, kik kevés eseteket kivéve nem a gazdag s szerencsés osztályokhoz tartoztak, életük fentartásáról gondoskodniuk kellett; erdőket irtani, s szűz földet kellett ott törniök, nehéz munkával hajlékot építeniök, a haszon nem volt tehát oly nagy, hogy belőle bérlő s tulajdonos élhetett volna, ily helyzetben nem keletkezhetett földbirtokos aristoeratia, a földbirtokos a földmivelővel egy személybe olvadt össze. Nem keletkezhetett a hivatalnokok aristocrtatiája sem — mert a colonisatio nem az angol kormány által, hanem bizonyos spontaneitással a nép által történt, a kormány csak akkor avatkozott bele, mikor a colonia létezett, nem alapított tehát semmi központ, mely az új országnak fővárosává válhatott volna, — külön vidékeken lakó népesség egy külön területet képezett közigazgatási tekintetben is, — e területekből lettek a mai egyes államok. Magokkal hozván Angliából az önkormányzat selfgovernment szellemét, az egyszerű emberek, egyszerűen, magok vitték ügyeiket; így tehát semminemű bureaueratia nem támadhatott, mely oly formákban, mint a continensen létezik, az angol faj előtt ismeretlen és gyűlöletes. E két tényhez járult még, hogy a népesség nevedésével is, az emberi munkás-ság tere ez új földön korlátlan maradott, s hogy a coloniák az aristocraticus szellemű anya-országoktól elszakadtak. Azon időben pedig a gyarmatokban a társadalom democraticus levén, a köztársaság mint egészben, úgy egyes államokban magát csak democratiaiilag azaz a népsouverainitás alapján szervezhette.

A nép fölségi elve, a szövetséges államokban teljes gyakorlati kifejlését érte el, a minőt a képzelem csak felfoghat. Kibontakozott minden fictiókból melyekkel másutt gondosan környezteték; magára vett lassanként minden alakot, a szükséglet esetei szerint. Majd az öszves nép alkotja a törvényt mint Athénében;

majd a követek, melyek az általános szavazat útján választattak, képviselik őt, s intézkednek nevében, de majdnem közvetlen örökösége alatt. — Vannak országok, hol egy bizonyos némikép a társadalmi testen kívül álló hatalom hat a társadalomra, kényszerítvén, egy bizonyos úton menni. — Vannak mások, hol e hatalom részben a társadalomban, részint azon kívül áll. Valami ehhez hasonló nincs a Szövetséges államokban. Ott a társadalom önmaga cselekszik s önmagára hat. Kebelén kívül nem létezik semmi hatalom s nincsen, a ki felfogni vagy kifejezni merné az eszmét, hogy azt másutt lehessen keresni. A nép részesül a törvények hozásában a törvényhozók választása által, a törvények alkalmazásában a végrehajtó hatalom ügynökei által, kiket szintén választ; mondhatni hogy maga kormányoz, oly csekély, gyenge és korlátozott a közigazgatás szerepe, annyira érzi az népies eredetét és enged a hatalomnak, melynek kifolyása. A nép uralkodik az amerikai politikai világ felett, mint az isten a világegyetem felett. Ő mindennek kezdete s vége, minden tőle ered és minden visszafoly bele.

Az eszköz, mely által a nép ezen hatalmat gyakorolja, főleg az általános szavazat.

A szövetség minden államai, — mondja Tocqueville — elfogadták az általános szavazatot. Találtatik az a társadalmi lépcső különböző fokain álló népeiségeknél. Alkalmam volt látni hatását különböző helyeken és különböző emberfajok közt, melyek nyelv, vallás és erkölcsökre nézve majdnem egészen idegenek egymás irányában, u. m. Louisianában és új Angliában, Georgiában, valamint Canadában. Tapasztaltam, hogy az általános szavazat távol van attól, hogy előállítsa Amerikában mindazon jókat és bajokat, melyeket tőle várnak Európában, s hogy hatása általán vége más, mint hiszik.

Vizsgáljuk hiányait, alább ki fogjuk emelni előnyeit. — Európában sok ember hiszi, a nélkül hogy mondaná, és sok ember mondja, a nélkül hogy hinné, miszerint az általános szavazat egyik nagy előnye az, hogy a közügyek vezetésére a közbizalomra legméltóbb férfiakat hívja meg. A nép nem képes maga kormányozni, mondják, hanem mindig őszintén akarja az állam javát, és soha sem hiányzik benne az őszön azoknak kijelölésére, a kiket ugyan azon ohajtás lelkesít, s a kik legképesebbek a hatalom kezelésére.

Mi engem illet — mondja Tocqueville, — a mit Amerikában láttam, nem jogosít azt hinni, hogy az így volna. Megérkezésemkor a szövetséges államokban megütköztem azon fölfedezésemen, mennyire mindennapi az érdem a kormányzottak és minő ritka a kormányzók közt. Állandó tény, hogy napjainkban a szövetséges államokban a legnevezetesebb férfiak igen ritkán ruháztatnak fel közhivatalokkal, s kénytelenek vagyunk elismerni, hogy az amerikai államférfiak faja egy félszázad óta elsatnyult.

Tudjuk, hogy mindennemű charlatánok birják a titkot, hogy kell a népnek tetszeni, míg leggyakrabban a nép legjobb baráti tekintetben hajótörést szenvednek. Egyébiránt nem a képesség hiányzik mindig a democratiában arra, hogy érdemes férfiakat tudjon kiszemelni, hanem inkább az akarat és az izlés. Nem szükség eltitkolni, hogy a democratia intézmények az emberi szívben nagy mértékben fejlesztik az irigységet, nem azáltal, mivel eszközöket nyújtanak arra, hogy egyenlőkké váljanak, hanem mert ezen eszközök nem vezetnek sikerhez azokat, a kik használják. A democratia intézmények fölébresztik és ápolják az egyenlőségre vágyó szenvedélyt a nélkül, hogy egészen kielégíthessék.

A szövetséges államokban a nép nem gyűlöli a társadalom magasabb osztályait, hanem kevés jó akaratot érez irántok, s gondosan kizárja őket a hatalomból; nem fél a nagy tehetségektől, hanem nincsenek inyére.

A democratia kormányzatnak egy másik nagy hibája, az állandóság hiánya a törvényhozásban és törvényekben, minek veszélyét maga Jefferson elismerni kénytelen vala.

A democratia legnagyobb veszélyei azonban a majoritás mindenhatóságában fekszik.

A mindenhatóság írja Tocqueville, magában véve, előttem igen gonosz és veszedelmes dolog. Gyakorlása túlhaladja erejét az embernek, bárki legyen az; csak az isten tud mindenható lenni veszély nélkül, mert bölcsesége és igazsága hatalmával egyenlő. Nincs tehát a földön tekintély, oly tiszteletre méltó, oly szent joggal felruházott, melynek megengedhetném, hogy intézkedjék ellenörködés nélkül, és uralkodjék akadályok nélkül. Hol hatalmat látok, melynek joga és tehetsége van mindent tenni, neveztessek ez népnek vagy királynak, democratiának vagy aristocratiának, gyakoroltassék akár monarchiában akár respublikában, ott van a

zsarnokság csirája. Ha az egyes emberen vagy egy párton igaztalanság követtetik el a szövetséges államokban, kihez folyamodjék?! A közvéleményhez? de hiszen az képezi a többséget a törvényhozó testületben, az képviseli a többséget s neki vakon enged; a végrehajtó hatalomhoz? de az is a többség által neveztetik s neki eszközül szolgál. — Bármennyire méltatlan és oktalan tehát a rendszabály, mely az embert éri, alá kell magát vetnie. De a majoritás e mindenhatósága nem szorítkozik a politikai térre, átmegy a társadalomba s zsarnokoskodik a gondolat országában.

Nem ismerék országot, mondja Tocqueville, a hol kevesebb szellemi függetlenség és valódi szabadság találtatnék a discussionban mint Amerikában. Ott a többség egy borzasztó kört húz a gondolat körül; határai közt az író szabad, de jaj neki, ha ki mer lépni. Nem kell ugyan autodafétől félnie, hanem ki van téve mindennemű kellemetlenségeknek s naponkénti üldözéseknek. A politikai pálya zárva van előtte, ha megsértette ez egyetlen egy hatalmasságot, melynek módjában áll azt megnyitni. Mindent megtagadnak tőle, még a dicsőséget is. Mielőtt véleményeit közrebocsátotta, azt hitte, hogy pártja van; most egyszerre úgy látszik, hogy megszűnt, miolta önmagát leleplezte, mert azok, kik őt rosszallják, fenhangon szólnak, s a kik vele egyet értenek, hallgatnak és elvonulnak. Nincs író Amerikában, bármi nagy neve legyen, a ki magától elháríthatná a kötelességet, polgártársainak tömjénezni. A többség örökös önimadásban él, s csak a külföldieknek s a tapasztalásnak sikerülhet bizonyos igazságokat juttatni az amerikaiaknak.

Ha a szabadság valaha elvesz Amerikában, csak a majoritás mindenhatóságának kell tulajdonítani, mely a kisebbséget kétségbe ejtheti s kényszerítheti, hogy anyagi erőhöz folyamodjék.

A majoritás ezen zsarnokságát enyhítik az állam foederatív szerkezete, az egyes államokban a közigazgatási központosítás hiánya, az angolszász municipalis szellem, a bírói hatalom szervezése, a vallásosság, végre a jogászok szelleme s befolyása. — E tárgyak ismertetése és elemzése képezi Tocqueville első művének tartalmát.

Igen tanulságos Tocqueville e munkájában földerítése annak, mi nagy súlyt gyakorol a bírói hatalom az amerikai államgépzetben. Nem hiszem, hogy volna nemzet, mely a bírói hatal-

mat akként alkotta volna, mint a szövetséges államok. Az amerikaiak megtartották a bírói hatalom három megkülönböztető jellegét. Az amerikai bíró csak ott ítél, hol per van; csak egyes meghatározott esettel foglalkozik, s csak akkor intézkedik, ha felszólított. Az amerikai bíró hasonlít tehát más nemzetek bíráihoz. De még is igen nagyszerű politikai hatalommal van felruházva, meg van engedve, inkább az alkotmányra mint a törvényekre alapítania ítéleteit, meg van engedve nem alkalmaznia oly törvényeket, melyek alkotmányellenieknek látszanak.

Azon törvények szerint, melyeket általában a természetben s a társadalom természetszerű életében is működni látunk, ugyan azon okok, melyek a demócrata kormányzat hátrányait szülik, megtermik az előnyöket is. Bir pedig a democraticus kormányzat nagy előnyökkel is. A democraticus állam törvényei általában a legnagyobb szám javára vannak irányozva, mert a polgárok többségének kifolyásai, mely csalatkozhatik, hanem önmagával ellentétben álló érdeke nem lehet. A nép a demócrata államban saját ügyeivel folyvást el levén foglalva s jogaira féltékeny, akadályoztatja képviselőit, hogy ne távozzanak bizonyos vonaltól, melyet a nép érdeke kijelöl.

A közszellem sehol sincsen annyira kifejlődve, mint a demócrata államban. A közember a szövetséges államokban elfogta a befolyást, melyet a közjólét saját boldogságára gyakorol. A közvagyonban saját vagyonát és saját művét látja. Mindenben részt vevén, a mi az országra vonatkozik, az amerikai magát érdekeltnek hiszi mindent védeni, a mi e tekintetben bíraltatik, azt tartván, hogy nemcsak hazáját hanem önszemélyét támadják meg.

A jogeszmék és a törvény tisztelete a szövetséges államokban nagyobb mértékben el van terjedve, mint a régi világban, s a nagy mozgékonyság a politikai téren maga után vonja a mozgékonytságot, a munkát, a haladást a társadalom minden téerein.

Tér s idő nem engedvén Tocqueville e munkájának hosszabb elemzését közleni, legyen szabad olvasóimat csak azon tanra figyelmeztetni, mely e munka minden lapján visszatükrözdik.

Az európai emberiség democraticus irányban mozog. Ez irányt megváltoztatni, nem függ semmi emberi hatalomtól, azt el kell fogadnunk jó és rossz oldalaival. Amerikában politikai tekintetben sokat tanulhatunk, ne higgyük azonban, hogy az amerikai intézmények oly *democrata* typust képeznek, hogy azokat Európában egészen más viszonyok közt másolni szükséges legyen; kerüljük mindenek előtt, hogy a *democratia* bennünket a despotismushoz ne vezessen, mert ismétlem Tocqueville-vel, hogy nincs undokabb állapot mint a *democratia* szabadság nélkül.

Tocqueville az amerikai democratiáról írt műve második részében jellemzi az amerikai democratiát a társadalomban: Szerző e művében a legfinomabb francia *esprit*-vel ecseteli a *democratia* befolyását a szellemi mozgalomra, az emberek érzelmeire, végre az erkölcsökre és szokásokra általánosan; s e mű valamint politikai úgy philosophiai s tisztán irodalmi tekintetben is remek mű.

Az államtudomány szempontjából tekintve a dolgot, legnevezetesebb e munka negyedik s mintegy befejezését képező része, mely habár nem terjedelmes, magában véve is egy önálló munkát képezhetne, s az egyenlőség elvének valódi philosophiája. A munka 1840-ben jelent meg, olvasása közben pedig reánk tolja magát a gondolat, hogy e munkát csak a 48-ki forradalom tapasztalatai után lehetett írni, annyira van igazolva tények által, a mit a szerző az egyenlőségi elvről „a priori” felállított. Tévedés volna azonban következtetni hogy Tocqueville democratiája a 48-ki forradalom *cathecismusa* volt, mint hajdan Rousseau *Contrat socialja* a terroristák *evangeliumaként* szerepelt. Tocqueville felállítja theoriáját, hogy kortársait az egyenlőségi doctrinák veszélyeitől megmentse, de a hol a szenvedélyek dühöngnek, ott az államtudománynak nincs hatása.

Az egyenlőség az embereket egymástól függetlenekké tevén, felkölti bennök a szokást és hajlamot, magán cselekvéseikben csak saját akaratukat követni. Ezen teljes függetlenség, melyet folyvást élveznek hasonlóik irányában s a magánélet gyakorlatában, hajlandókká teszi őket rossz szemmel nézni minden tekintélyre, s a politikai szabadság eszméit és szeretetét ébreszti bennök. Ily emberek a kormányzat különféle nemei közt legjobban fogják fel s magasztalják a kormányt, melynek fejét a nép választja s

cselekvényei felett ellenörködik. De az egyenlőség kétféle irányt szokott előidézni, az egyik vezeti az embereket a függetlenség felé, és elsodorja őket rögtön egészen az anarchiáig; a másik hosszabb, titkosabb, hanem biztosabb úton vezet a szolgaság felé. A népek könnyen látják az első irányt s ellenállanak, de elragadtatják magokat a másikon a nélkül, hogy látnák, hová vezet.

A democrata népek, kormány dolgában, általán véve kedvezők a hatalmak öszpontosításának, mert azon arányban, melyben az emberek állapotai valamely népnél egyenlőbbekké válnak: az egyének kisebbeknek látszanak s a társadalom nagyobbak, mert az egyén, hasonlóan más egyénekhez, elvesz a tömegben, s nem venni észre többé egyebet, mint maga a nép nagy és fenséges képét. Innen következik természetesen, hogy a democrata társadalomnak igen nagy véleménye van a társadalom jogairól s igen alázatos fogalma az egyéniség jogairól. Könnyen megengedik tehát, hogy a társadalom érdeke minden s az egyén érdeke semmi. Könnyen megegyeznek abban, hogy a hatalom, mely a társadalmat képviseli, több felvilágosodással és bölcseséggel bír mint bárki azok közül, kik a társadalmat képezik, hogy tehát kötelessége és joga egyszersmind a kormánynak minden polgárt kézen fogva vezetni.

Ilyenmü vélemények nagyon terjednek Európában. Azon eszme, hogy a jog bizonyos egyéniségek sajátja, rögtön eltűnt az emberek elméjéből, s a mindenható, a társadalmat egyedül illető jog eszméje helyét foglalja el.

A democrata népek érzelmei pedig öszhangzásban állnak e népek ilyenmü eszméivel. A democrata társadalomban nehezen válnak el az emberek magán ügyeiktől, hogy foglalkozzanak a közügyekkel; természetes hajlamuk azokat az összes érdekek állandó képviselőjére az államra bízni. S nem csak nincsen inyütkre a közügyekkel foglalkozni, hanem gyakran idejük sincsen, hogy azt tehessék. A magán élet a democraticus korszakban oly tevékeny, oly izgatott, annyira telt kíváncsiságokkal és munkákkal hogy nem minden embernek marad erélye és szabad ideje a politikai élet számára. A köznyugalom szeretete gyakran az egyetlen politikai szenvedély, mely ily népeknél él; ily emberek s oly korszakok természetes kormánya a centralisatio. Különös vonzóerővel bír pedig oly országokra nézve, hol a régi társadalom már nem

létezik, s az új csak alakuló félben van. Tocqueville munkájában éppen oly érdekes mint tanulmányos azon fejezet, mely a különös és esetleges okokról szól, melyek a democrata népnél a hatalom összpontosítását siettetik vagy késleltetik, az ily népet attól egészen is visszatartóztathatják.

Ily okok egyike az illető országok múltja. Embereknél, kik már sokáig szabadok voltak, mielőtt az egyenlőség köztük meghonosult, az ösztönök, melyeket a szabadság bennük felkeltött, harcznak az egyenlőség hajlamaival, s habár a központi hatalom neveli köztük is a maga kiváltságait, az egyesek nem vesztik el egészen soha függetlenségöket. De ha az egyenlőség oly népnél fejlődik ki, mely a szabadságot nem ismeri, mint az európai continensen szokott történni, a nemzet régi szokásai, az új társadalmi állapot szokásával és tanaival összeolvadván, a hatalom önként a központ felé siet; az állam rögtön éri el az erő legtúlsóbb határit, s az egyesek a gyöngeség utolsó fokára esnek le. Amerikában a szabadság régi, az egyenlőség aránylag új. — Az ellenkezőt látjuk Európában, hol az egyenlőség a korlátlan hatalom alatt s a királyok szemei előtt benyomult a népek szokásaiba, mielőtt a szabadság az eszmék körében helyt talált volna. A központositás nevekszik aránylag azon módhoz, mi által az egyenlőség létre jött; — úgy a forradalmak kezdetén harc támadván a különböző osztályok közt, a nép törekszik a közigazgatást a kormányban összepontosítani, hogy a helybeli ügyek vezetését az aristocratia kezéből vegye ki, ellenben a forradalmak végén a legyőzött aristocratia iparkodik minden ügyek vezetését a kormányra bízni, mert fél az apró nép zsarnokságától, mely hasonlója s gyakran urrá lön. Az amerikaiak sorsa ez irányban sajtószerű és kedvező, mert ők az angol aristocratiától kölcsönzék az egyéni jogok eszméjét, s a helybeli, a municipalis szabadságok szeretetét. Ily sorsa lehet a magyar nemzetnek is. Az amerikai nép megtartá mindkettőt, mert nem kellett harcolni az aristocratia ellen; s a magyar nép is megtarthatja mindkettőt, mert neki sem fog kelleni az aristocratia ellen harcolni, ha csak charlánok és népudvaroncok által magát csabutakra nem hagyja vezetetni.

A nép soha sem hajlandó annyira, úgy mond Tocqueville, a központi hatalmat nevelni, mint a mikor a forradalom által kifá-

rad. A köznyugalom szeretete vakszenvedélylyé válik, s a polgárok megigéztetnek a rendszer felettébb szeretete által.

A központosítás növekedése nagy mértékben föltételeztetik a nép politikai érettségétől; a mely nép az önkormányzathoz nincsen szokva, a kormány gyámságát nem nélkülözheti.

Végre semmi sem neveli annyira a központi hatalmat, mint az uralkodó eredete s hajlamai; mert a hol a nép, érdekeit, ösztöneit, előítéleteit az uralkodó által képviselve s benne mintegy megtestesítve látja, ott bizodalmanak nem szab határokat, s a mit az uralkodónak megszavaz, azt hiszi hogy önmagának adta. E tekintetben Tocqueville szerint szabály: hogy a democraticus társadalmakban annál nagyobb a központosítás, minél kevésbé aristocraticus az uralkodó.

Az egyetlen föltétel, hogy az uralkodó a democrata társadalomban korlátlan hatalomhoz juthasson, az, hogy szeresse az egyenlőséget, vagy csak elhitesse a néppel hogy azt szereti. A despotismus tudománya, — mond Tocqueville — hajdan oly bonyolodott, most csak egyetlen egy elvre szorítkozik. E despotismus pedig, mely által democrata népek fenyegettetnek, nem fog semmi tekintetben sem hasonlítani ahhoz, mely eddig létezett, a dolog egészen új; nem fog az zsarnokoskodni csak elaljasítja a népeket, s alakít belőlök félnék és műiparos állatesordákat, melyek pásztora a kormány leendő.

A despotismus ezen nemétől kell leginkább félnünk.

Én a szabadságot mindenkor szerettem volna, — mondja Tocqueville, hanem jelen időben hajlandó vagyok azt imádni. De másrészt meg vagyok győződve, hogy azon időben, melynek küszöbén állunk, mindazok, a kik megkísértik a szabadságot az aristocratia kiváltságaival támogatni, aristocraticus alapokra fektetni, meg fognak bukni. Mindazok, a kik a tekintélyt egyetlen egy osztály kebelébe akarják vonni s ott tartani, hajótörést fognak szenvedni. Valamint napjainkban nincs oly ügyes és hatalmas uralkodó, a ki despotismust alapíthatna azáltal, hogy alattvalói közt a fenállott különbségeket visszaállítaná: úgy nem lehet oly hatalmas és böles törvényhozó, a ki képes volna szabad institutiókat fentartani, ha az egyenlőséget elvül és symbolumul nem veszi föl. Szükség tehát, hogy kortársaink közül azok, a kik embertársaik függetlenségét és méltóságát előteremteni vagy biz-

tosítani akarják, az egyenlőség barátinak mutatkozzanak, mire egyetlen hozzájuk méltó mód az, hogy valóban azok legyenek, mert vállalatuk sikere attól függ.

A democraticus társadalom szomorú jövőjét maga előtt látván Tocqueville, felkiált: legyen tehát azon üdvös félelmünk a jövő előtt, mely vivásra és klüzdelemre indít, nem pedig azon pulya és renyhe rettegésünk mely a szíveket megtöri és elgyengíti.

E nézeteket a 2-ik deczember bőven igazolta; ezen eredmény után, mely a szabadság barátit nemcsak Franciaországban, hanem egész Európában búval töltötte el, mert közvetlenül éppen azon országban vetett véget a szabadságnak, mely ország neki annyi áldozatot hozott, közvetve pedig egész Európában a reactionak bátorságot adott új merényletekre. Tocqueville, mozgékony szelleme mellett, mely munka nélkül élni nem tudott, meggyőződve, hogy ezen új kísérlet nem temethette el örökre a szabadságot, — s látva, mennyire valósultak eszméi, melyeket előbb munkáiban a democraticus mozgalmak természetéről közölt, nyomozni kezdé a történelemben azon okokat, melyek Franciaországban kifejtették a democratiát, valamint azokat, melyek a francia democratiát a szabadság megalapításában eddig akadályozzák. E tanulmányokból egy nagyobb szerű munkának kellett volna keletkezni, melynek első része 1856-ben jelent meg, „L'ancien régime et la révolution“ czíme alatt. — E munka tárgya: megértetni a közönséggel, hogy azon nagy forradalom, mely egyszerre Európa majdnem egész száraz földjén készült, Franciaországban miért tört ki előbb, mint másutt, miért keletkezett mintegy magától, éppen azon társadalomból, melyet megsemmisíteni készült, s hogyan tudott a régi monarchia oly teljesen és rögtön megbukni.

„Szándékom — mondja szerző e mű bevezetésében“ — ha időm és erőm megengedik követni a hosszú forradalom viszontagságain keresztül ugyanazon francziákat, a kikkel a régi rendszer alatt oly családszerűen (familièrement) éltem, s kiket a régi rendszer kiképezett, hogy lássam őket, miként módosulnak és alakulnak az események szerint, a nélkül, hogy természetüket átváltoztatnák, s előttünk színetlenül egy keveset különböző, hanem mindig meg ismerhető arcképpel jelennek meg. Átfutok velök kezdetben az 1789-ki korszakon, hol az egyenlőség és a szabad-

ság szeretete megosztja szívöket; mikor nemcsak democraticus, hanem szabad intézményeket is alapítani, nemcsak kiváltságokat ledönteni, hanem jogokat is akarnak elismerni és szentesíteni; ifjúság, lelkesedés, büszkeség, nemes és őszinte indulatok ideje, melyek emlékét, tévedései daczára, az emberek örökké meg fogják tartani, s mely még sokáig megzavarja azoknak álmát, kik az embereket rontani és elnyomni akarják.

„Sebesen követve ezen forradalom folyamatát, arra fogok törekedni, hogy megmutassam, minő események, minő hibák, minő csalódások által jutottok oda ugyanazon francziák, hogy első hajlamaikkal felhagyva, a szabadságról elfelejtkeztek, s nem akartak egykor csak a világ urának egyenlő szolgálai lenni, mikép egy sokkal erősebb s korlátlanabb kormány, mint az volt, melyet a forradalom ledöntött, megragadja és összeponositja a hatalmat, elnyomja az oly drágán megvásárolt szabadságokat, s helyökre állítja azok csalfa képeit, nevezvén népsouverainitásnak oly választók szavazatát, kik nem világosíthatják fel egymást, nem táncskozhatnak, nem választhatnak; az adó szabad megajánlásának néma és szolgálai gyűlések beleegyezését; s megfősztván a nemzetet önkormányzati jogától — a gondolkozás, szolás és írás szabadságától, azaz, mindentől, a mi legbecsesebb s legnemesebb a 89-ki vívmányok között, magát e nagy névvel piperézi. Meg fogok állani azon perczben, midőn a forradalom maga művét majd nem befejezendí, s megszüli az új társadalmat. Megtekintem majd ezen új társadalmat, azon leszek, hogy kijelelhessem mennyiben hasonlít ahhoz a mely megelőzte, s mennyiben különbözik attól, s hogy mit nyertünk mit veszítettünk a dolgok e roppant felzavarása által, végre megkísértem egy pillantást vetni jövőnkre.“

Mi nagyszerű mű gazdagította volna az irodalmat, ha szerzőnek a gondviselés megengedi vala ezt előteremteni! A mi megjelent, az is fontos és nevezetes.

Ezen munkát az akadémia tisztelt másod elnöke a Budapesti szemlében ismertette*) s így a magyar közönség előtt is ösmertnek lehetne föltenni, ha a magyar olvasó közönség figyelmét komolyabb olvasmányokra kiterjeszteni hajlandó volna.

*) Az első kötet harmadik füzetében.

Ha Tocqueville előbbi munkái tanulságosak a népekre s azon államférfiakra, kik az új eszmék ösvényén járnak a politikában, ez utolsó munka főleg tanulságos lehetne azokra nézve, kik még a régi doctrinákban vannak elfogulva. E munkában látjuk, miként a régi rendszer despotizmásával, az administratio centralisatiójával, — doctrináival és szokásaival nem csak előkészítette a forradalmat, nemcsak megérlelte az állapotokat a forradalomra, hanem az embereket is példái és magaviselete által tanította azon eljárásra, mely a francia forradalomban oly véres nyomokat hagyott.

Lássuk néhány rövid vonással, Tocqueville nyomán, miként történt ez.

Ha megfontoljuk, hogy Franciaországban a hűbéri rendszer mindent megtartott, a mi sértő és izgató volt, mindent elvesztett, a mi a népnek oltalmára és hasznára szolgálhatott volna, nem csoda, hogy a forradalom, melynek Európa régi alkotmányát erőszakkal meg kellett változtatni, Franciaországban tört ki legelőbb.

A nemesség régi politikai jogait veszítve, nagyobb mértékben megszűnt, mint a feudális Európa bármely országában, résztvenni a közigazgatásban s vezetni a népet; annak daczára nemcsak megtartotta, hanem még növelte pénzbeli kiváltságait s azon előnyöket, melyeket tagjai egyénileg élveztek, s miután alárendelt osztály lett, még kiváltságos és zárt osztály maradt, s napról napra kevésbbé aristocrazia és inkább kaszt lett, — nem lehet csudálkozni, hogy a nemesség kiváltságai a francziák előtt annyira megfoghatlanoknak és gyűlöleteseknek látszottak, s hogy ily látványra a francia nép szívében a democraticus irigység annyira fellobbant, hogy még égeti azt.

Ha meggondoljuk, hogy azon nemesség, mely a középosztályoktól elvált, s azokat kitaszította köréből, s a melytől a nép szíve elidegenedett, a nemzet közepett egészen el volt szigetelve, látszólag a hadseregnek feje, valósággal csak tisztikar katonák nélkül, megfogható, hogy miután ezer évig fennállott, egy éjjel megbukott.

A királyi kormány minden tartományi s helybeli szabadságot megszüntetvén, Páris lön ura az országnak, minthogy pedig a politikai élet Franciaországban tökéletesen megszűnt, a kinek nem volt hivatala annak fogalma sem volt az ügyek vezetéséről,

— a tehetség, tényeket fogni fel, a népmozgalmakat megítélni, sőt maga a népfogalom is eltűnt; innen magyarázható, hogy a francziák rettentő forradalomba estek, a nélkül, hogy észrevették volna, minek további következménye volt, hogy a közvélemény vezetése kizárólag theorizáló íróknak jutott, kik a helyett, hogy egyes törvények módosítására törekedtek volna, új kormányrendszert állítottak fel, mely agyvelőjükben fogamzott meg. Ehhez járult még, hogy a franczia forradalom a nemzet legmiveltebb osztályai által készítettett elő, s hogy a legdurvábbak legmiveltebbek által vitetett véghez.

Tocqueville szerint a XVIII. század folytán Franciaországban két szenvedély kiválólág megragadá a kedélyeket — az egyenlőség és szabadság. A forradalom kezdetén e két irány egymás mellett jár, s mindenki törekszik oly democraticus institutiókat alkotni, melyek közt a polgárok nemcsak egyenlők, hanem szabadok is lehessenek, s az absolut kormány nyal a centralisatio is hanyatlott. De miután kifárasztva a forradalom által, s hűtlen a szabadsági eszmékhez, Franciaország egy szerencsés katonából magának urat csinált, ki nagyobb zsarnok lön, mint a minő valaha Franciaországban létezett, — kiszemeltettek a régi kormánygépezetből mindazon elemek, melyek az összepontosított kormány kellékeit képezik. Ezen új úr is megbukott, művének lényeges részei azonban megmaradtak; — kormánya meghalt, hanem közigazgatása tovább élt, s valahányszor azóta a korlátlan hatalmat le akarták dönteni, csak a szabadság fejét rakták föl egy szolgáló testre.

III.

Tocqueville halála után Beaumont barátja hátramaradtott kézírataiból néhány töredéket adott ki, melyekből látjuk, mily veszteség, hogy a nagy író a forradalomról kezdett munkáját nem fejezhette be. Tocqueville egy „Souvenirs“ című munkát is hagyott hátra, melyet 1850 és 51-ben írt vala, s mely főleg az 1848-ki forradalomra és a rá következő évekre vonatkozik. Ezen emlékek e korszak legnevezetesebb történeti elemeinek egyikét képezendik, hanem a kiadás ideje még nem érkezett el. Nem kevesebbé

fontos Tocqueville levelezése,¹⁾ melynek egy részét Beaumont kiadta, nagyobb részét azonban, mely szintén történelmi becsű, az élő személyek s a mostani politikai viszonyok tekintetéből kiadni nem lehetett. Valódi nyereség, hogy e levelezés egy részét birjuk; nemcsak azért, mivel Tocqueville levelei commentárját képezik T. munkáinak s irodalmi tekintetben is igen becsesek; hanem mivel e levelekből tanuljuk Tocquevillet mint embert ismerni, a kiből a megszokott dupla morálnak legcsekélyebb nyomát sem látjuk, mert ő a magán viszonyokban épen oly kitűnő volt, mint a közéletben. Tocquevillenek sok barátja — írja Beaumont — meg volt győződve, hogy a barátság gyöngéd növényhez hasonlít, mely elvész, ha nem ápolják, legnagyobb gondot fordított a barátival folytatott levelezésre. Sok levelet irt, nem mivel író volt, hanem annak daczára. Általán véve senki sem ír kevesebb levelet, mint az irodalmi emberek. Úgy látszik, mintha minden szellemöket s minden eszméiket könyveik számára tartanák. De Tocqueville szerint a levelek az élet szükségéhez tartoznak, s az élet körét tágitják. Neki a világban sok viszonya volt, határos a barátsággal, némelykor azzal összeolvadott, a melynél nem hiányzott egyéb, hogy azzá váljék, csupán az, hogy nem keletkezett korábban. Kitűnő és jeles embereknek nem nehéz viszonyokat kötni s barátokat szerezni, de nehéz azokat megtartani. Valódi jó akarat és jó indulat szükséges, hogy biztosítsuk magunknak azokat, a kiket a siker és fény magunkhoz vonzott. Ő egyébiránt azokhoz is szintoly hű volt, a kikkel viszonyban állott, mint bensőbb barátihoz. Innen sok levelezése, valamint honfitársival, úgy sok külföldivel, különösen angolokkal.

Levelezései közt több tekintetben nevezetesek rokonához és gyermekkori barátjához gróf Louis de Kergorlayhez írott levelei. Ez 1830-ban tűzér tiszt volt, s, az idősb Bourbonok megbuktatása után, a magán életbe vonult. Tocquevillenek oly magas véleményű volt Kergorlay szellemi tehetségeiről, hogy mindent, a mit irt, előbb vele közlött. Valahányszor munkájában fenakadt s el volt csüggedve, felkereste K—t, ki egy szóval el tudta

¹⁾ Oeuvres et correspondances inédites d'Alexis de Tocqueville. Publiées et précédées d'une notice par Gustave de Beaumont. Paris 1861. 2. volumes.

osztatni a felleget s üt az igazi útra igazítani. Nehéz fogalmat szereztünk a felől, minő segítséget talált Tocqueville e termékeny értelmiségben, mely előtte mindig nyitva állt, s a melyben ő aknázott, mint kimeríthetlen bányában. Háladatos feladat volna e leveleket közlenem olvasóimmal: kár, hogy csak némi csekély kivonatokra lehet szorítkoznom, melyek főleg Tocqueville jellemét festik. Így 1826-ban sept. 6-ról Versaillesből írja:

„Valóban, kedves barátom! csak a barátság ér még valamit itt a földön. Meggyőződtem arról azon mértékben, melyben más érzelmeket átéltem. Most sem foghatom meg, hogy volnának emberek, a kik egyetlen egy barát nélkül élhetnek. Az nekem hihetlen tüneménynek látszik, s azt mondom, hogy nem sokat érhetnek az oly emberek.“

1835-ben pedig július 6-ról Dublinból írja:

„A mint az életben haladok, mindinkább azon szempontból tekintem azt, a melyről hittem, hogy csak az ifjúság lelkesedésén alapszik, — az élet csakugyan nagyon közepszerű becsü dolog, mely csak annyiban ér valamit, a mennyiben arra használjuk, hogy kötelességünket teljesítsük, az embereknek használunk s köztük helyünket elfoglaljuk. A legnagyobb zavarok közepett e gondolatokban találom a rugonyt, mely lelkemet fel emeli. E gondolatok a te gondolataid is, kedves barátom; ezek egész életünkben, a mi közös gondolataink voltak. Ezek szüntelenül nőttek barátságunk közepett. Mi azokat némikép a leggyöngédebb érzelmek közt alapítottuk meg, a melyeket a bensőség valaha két ember között szült. Akármi történik, kedves barátom, légy biztos, hogy az egész lelkem a tiéd. Légy biztos benne, hogy bármilyen különböző gondolkozásmódunk egy vagy más tárgy felett, mindig találkozni fogunk érzelmeinkben.“

1836. nov. 10-én pedig írja a többi között:

„Lajos Fülöpöt illetőleg: bizonyosan már régen tudod a strassburgi esetet. Jó ideje előre lehetett látni, hogy a sereg részéről fognak bekövetkezni a legnagyobb veszélyek, — s azt hiszem, nem csak a mostani, hanem a jövő veszélyek is onnan fognak jönni. Rég gondolkodom már e tárgyról, s úgy látszik előttem, mintha ugyanazon okok, melyek azt eszközlik, hogy a democrata nép a békét és csöndességet kívánja, a democrata

sereget arra indítják, hogy háborút és zavargást ohajtson. Ugyanazon kívánság, hogy sorsukat javítsák, s ugyanazon határtalan lehetőség, hogy az sikerülhet, viszi a katonákat az egyik oldalra, a polgárokat a másikra. A mostani kísérletet el lehetett folytatni a legnagyobb könnyűséggel; de a nép csendessége és mozdulatlansága e körülmények közt valóban rettentő; mert ezen mozdulatlanság nem származik a mostani kormány iránti idegenkedésből, hanem a kormány minden neme iránti közömbösségből. Biztos vagyok benne, hogy a francziák bárom negyede ez órában nem tudja még, mi történt, vagy hogy mióta tudja, egy perczig sem gondolkozott róla. A kereskedés s ipar gyarapodnak, — nekik pedig oly oktalan szenvedélyök van jólétök mellett, hogy félni látszanak, miszerint az okok felett gondolkozva, a melyek azt szülik és fenntartják — azt magát veszélyeztetik.“

Egy 1843-ban october 19-én kelt levélben olvassuk:

„Igen helyesnek találom, a mit jellememről mondasz. Nagyon igaz, hogy én a pillanat benyomása alatt a legellenkezőbb dolgokat tudom tenni, és egy rögtöni fordulat által eltávozom azon tárgytól, melyet legszenvedélyesebben ohajtok. — Sok ember nem fog fel engemet, a min nem csudálkozom; mert magam sem értem magamat. Két, látszólag össze nem férhető irány van egyesítve természetemben; de hogy létesülhetett ezen kapocs? Nem tudom.“

„Én a legimpressionabilisabb ember vagyok mindennapi cselekvéseimben, hagyom magam elragadtatni jobbra balra az úttól, melyen járok, de egyszersmind a legállandóbb célaimnál. Ingadozom szüntelen, de soha nem veszttem el egészen az egyensúlyt. A főczélokot, melyeket életem irányadóiul kitűztem, állandóan folytonos és fáradságos erőködéssel követtem. Hajlamaimat megtartottam. Izgatott, gyulékony természetemben van valami hihetetlen merevség, melyet én legkevesebbé sem tudok felfogni, következőleg nincs jogom mást vádolni, hogy nem tudja azt megmagyarázni.“

Szintoly jellemző Tocqueville egy másik levelezése, egyik szintén fiatalkori barátjával, ki igen egyszerű viszonyok közt, mint alarendelt pénzügyi hivatalnok, Metzben élt. Tocqueville és Eugene Stoffels — ez barátjának neve — 16 éves korukban váltak el egymástól. Stoffels a legtisztább lélekkel s a legbüszkébb

jellemmel birt, mely e világon létezhetik. Tocqueville tapasztalva ezt, hozzá egész lelkével ragaszkodott, mert habár az értelmi súly Tocqueville előtt nagy vonzó erővel birt, az ember erkölcsi becsé még nagyobb hatást gyakorolt reá. Tocqueville soha sem vállalt magára valamely fontos dolgot a nélkül, hogy Stoffels tanácsát ki ne kérte volna; ez sohasem tett valami fontos dolgot a nélkül, hogy azt Tocqueville-el ne tudatta volna. S épen mivel St — a világ és a politika mozgalmain kívül állott, valódi gyönyörűséget talált abban, hogy vele minden benyomásait közölte, s bonyolodott és viharos életét ezen egyszerű és egyhangú élettel érintkezésben tartotta. Kergorlay-ban keresett elméje számára segítséget, — Stoffelsban lelke számára támaszt és szíve számára nyugalmat. Stoffels volt azon ember, a kinek tiszteletét leginkább kereste, s a kinek rosálásától leginkább tartott.

Szabad legyen most sokféle levelezéseiből jellemére s kora többféle kérdéseire vonatkozó rövid kivonatokat közölnöm. — Bátyjának, báró Tocqueville Eduárdnak, 1840. nov. 2-káról írja:

„Nem tudok eléggé hálálkodni neked, jó barátom, hosszú leveledért, melyet utolsó alkalommal vettem tőled.“

„Valóban bámulatos e levél az érzelmek és eszmék magasztossága által, melyeket tartalmaz. Hasonló levelek olvasása valódi gyógyszer a lélekre nézve. Szerencsétlenségemre a baj, melyet gyógyítani akarsz, alig gyógyítható, mert nagyrészt az egyéniség szervezetéhez tartozik. Ezen organisatiót kell módosítani, de nem remélhető, hogy meglehessen törni. Ez ad nekem bizonyos esetekben erőt, — sok másban gyöngeségemet teszi. Ez azon szellemi nyugtalanság, azon emésztő türelmetlenség, élénk és ismételt érzelmek szüksége, melyet atyáinkon látunk. Ezen hajlam nekem bizonyos pillanatokban nagy lendületet ad. Legtöbbször azonban kinez ok nélkül, izgat s szenvedéseket okoz azoknak, a kikben megvan. Elismerem, hogy nálam ez eset gyakran fordul elő. Gyakran szerencsétlen vagyok minden ok nélkül, s elég okot adok ez által arra azoknak, a kik környeznek. Mi hiányzik hát bennem? Helyesen gondoltad s mondtad: nyugalom a lélekben s a mérséklet kívánságaimban.“

Reeve Henrikhez, az edinburgi Review kiadójához 1837. martius 22-én így ír:

„Teljességgel pártembert akarnak belőlem csinálni, s én

nem vagyok az. Szenvedélyeket tulajdonítanak nekem, pedig csak véleményeim vannak; vagy inkább csak egy szenvedélyem van s ez a szabadság és emberi méltóság szeretete. Minden kormányforma csak többé kevésbé tökéletes eszköz az ember e szent és jogszerű szenvedélye kielégítésére. Rám fognak felváltva democraticus vagy aristocraticus előítéleteket. Lehetnének pedig bennem az egyik, vagy a másik fajtából, ha más században, avagy honban születtem volna. Születésem véletlene azonban könnyűvé tette, megóvnom magamat mind az egyiktől, mind a másiktól. Egy hosszú forradalom végén jöttem világra, mely, miután a régi állapotot megrontotta, semmi állandó újat nem teremtet. Az aristocratia már halva volt, mikor élni kezdtem, s a democratia még nem létezett. Ösztönöm tehát nem vihetett vakon se az egyik, se a másik felé. Oly országban laktam, mely 40 évig mindenből megpróbált egy keveset, a nélkül, hogy valamiben megállapodott volna. Nem voltam tehát egykönnyen fogékony a politikai illúziókra. Hazám régi aristocratijának magam is egy részét tevén, természetesen nem volt bennem se gyűlölet, se féltékenység az aristocratia iránt; de ezen aristokratia le lévén rontva, természetesen, szeretet sem volt bennem iránta; mert csak ahhoz lehet erősen ragaszkodni, a mi él. Elég közel álltam hozzá, hogy ismerhessem, elég távol, hogy megítélhessem. S ugyanazt mondhatom a democratia-elemről. Semmi érdek sem ébresztett bennem természetes és szükséges vonzalmat a democratia felé. Én személyesen semmi sértést sem vettem a democratiától. Nem volt semmi különös okom azt szeretni vagy gyűlölni, azokon kívül, melyeket eszem köleszöntött. Szóval annyira egyensúlyban voltam a múlt és jövő közt, hogy természet- és ösztönszerűleg nem éreztem magamat vonzódva se az egyikhez, se a másikhoz, s nem volt szükségem nagy megerőltetésre, hogy nyugott tekintetet vessek mind a két oldalra.“

Igen érdekes Mr. Seniorhoz, egy angol nemzetgazdasági íróhoz ápril 10-én 1848-ban írt levele is:

„Nem kerülhette ki figyelmét, ugymond Tocqueville, hogy legnagyobb bajunk nem származott erőszakos politikai szenvedélyekből, hanem azon csodálatos tudatlanságból, melybe a nemzet tömege el van merülve a társadalmi jólét és termelés valódi föltételeire nézve. Nem annyira a politikai, mint a nemzetgazdasági álfogalmak tesznek bennünket annyira betegekké. Nem a szükség-

gek, hanem az eszmék idézték elő a nagy felforgatást, (a februári forradalmat) : mesés eszmék a tőke és a vállalkozó közötti viszonyos helyzetről; tulzott elméletek azon szerepről, melyet a társadalmi hatalom a vállalkozó és a munkások közt betölt, a tanok a tulzott központosításról, melyek az emberek tömegét végre arról győzték meg, hogy csupán az államtól függ, őket nemcsak a nyomortól megmenteni, hanem nekik kényelmet és jólétet is szerezni. — Mi e forradalom kitörését okozta, az csak véletlenség, habár sajátságos és parancsoló véletlenség; hanem végre e véletlen események nem idézték volna elő. De képzelje egy részről azon okokat, melyeket kifejeletem, másrészről pedig centralisatiókat, mely Franciaországot függővé teszi egy merénylettől, s birni fogja az 1848-ki forradalom magyarázatát.“

Grote angol történetíróhoz 1849. febr. 27. intézett levelében szól a februári forradalomról:

„Akár hogy van a dolog, a nemzet nem akart forradalmat; még kevesbbé ohajtotta a köztársaságot; mert habár Franciaországban a legesekélyebb ragaszkodás sem létezik egy királyi nemzetséghez se, — majdnem általánosan abban állapodott meg a közvélemény, hogy a királyság szükséges intézmény. A nemzet nem akarta tehát se a forradalmat se a köztársaságot. Hogy mindakettőt magára hagyta kényszeríteni, két okból ered: azon tényből, hogy Páris városa ötven év óta Franciaország első gyári városa, egy bizonyos napon a köztársasági pártnak egy egész sereg munkást állíthatott ki, s azon második tényből, mely a közigazgatási központosítás következménye, mely szerint Páris, bárki szóljon nevében, a dietaturának egy nemét gyakorolja az ország többi részére. — A lefolyt év nem volt egyéb, mint hosszú s fáradhatlan törekvés a nemzet részéről, hogy magát visszahelyezzer saját magának birtokába s hogy békes és törvényes fegyverek által, melyeket az általános szavazatjog kölcsönzött neki, visszaszerezhesse, a mi tőle elvétellett a februári merénylet által. Decemberben végre egy nevet választott symbolum gyanánt, mely visszatérést jelentett a monarchicus formához, vagy legalább szabatos és erős kormányhoz. Én részemről nagyon sajnáltam azon utóbbi cselekvést, mely az okszerű célon túlment, s nem csatlakoztam hozzá.“

1850. aug. 1-jén írja Mr. Corcelle barátjának az akkori helyzetről: „Félek, nem sokat nyertünk azon törekvések által,

melyeket tesznek, s a melyekről ábrándoznak, hogy a társadalmat visszahelyezzék a maga kerékvágásába. Félek, hogy egy gyógyszerről a másikra térvén, végre a szabadság életszerveit fogják megtámadni. Tudom, hogy azt nem kedvelik ez időszert, de én hiva maradok s mindig az fogok maradnia, bármi történjék. Nem hiszem, hogy az új társadalmak sokáig nélkülözhetik azt. A nevében elkövetett kicsapongások gyűlöletessé tehetik, de nem akadályoztathatják, hogy szép és szükséges ne legyen, s azt is találok, hogy az elvekkel, melyeket sokáig vallottunk s melyek egy perczig nem alkalmazhatók, úgy kell bánni, mint a régi barátokkal, a kiknek egy bizonyos perczben nincs igazuk, de magunknak tartozunk azzal, hogy őket ne sértsük s meg ne támadjuk.“

Beaumont-hoz 1851. sept. 14-éről ezt írja Tocqueville:

„Nem könnyű megmondani, minő tulajdonképen a közvélemény a departement-ban; mindenki nagyon ovatos eszméi közlésében, részint ildomosságból, részint mivel nem tudja, mit gondoljon. A hallgatás majdnem általános tény, pedig soha sem volt nép, melynek szelleme a közdolgok által annyira el lett volna foglalva, s szája annyira le lett volna zárva.“

„Azt hiszem, végre tisztába jöttem az iránt, hogy semmi rokonszenv a köztársasági elnök iránt; nagy a türelem azok iránt, kik őt nem szeretik, de általános a törekvés arra, hogy őt még egyszer elvásszák, csak azért, mivel már egyszer megvan. Másnak az ő helyén szintannyi chance-a volna; oly erős az ellenszenv a felforgatás iránt, s az irtózás az ismeretlentől. — Ha bizonyos emberekkel szólok, úgy rémlik előttem, mintha bolondok házában sétálnék. Igaz, hogy bennem nincs az illusiók forrása, a szenvedély. Bennem nincs szenvedély, s hogy is lehetne? a megoldások közt, melyek lehetségesek, egy sincsen inyemre.“

Bunsen akkori porosz követhez Londonból 1853. május 23. következőleg szól:

„Az ítélet, melyet munkáimról hozott, határtalan becses bir szemeim előtt. A legnagyobb jutalomnak tekintem azt, melyet folytonos törekvéseimért az igazság érdekében nyerheték. Meg voltam hatva ohajtása által, melyet velem közölni szives volt, hogy engem látni kíván. Jó ideje, hogy magamnak is nagy kedvem van önnel találkozni. Nem tudom mikor szerezhetem magam-

nak ezen örömet, mert ön nem hagyja el Angolországot, s nincs kilátásom, hogy az idén bármi utat tehessek. Egészségemnek és lelkemnek egyiránt nyugalomra, sőt magányra van szüksége. Tizenhárom év a közéletben, négy év forradalom közepett, s a mi annál is több, a szomorúság, melyet hazám állapota s jövőjének előre látása okoz, megrázkódtatták egész valómat. Csak a munka, visszavonulás mellett, állíthatja helyre testemben és lelkemben az egyensúlyt, melyet ohajtok; — miért is boldog vagyok, hogy Párist néhány nap múlva elhagyhatom és falura mehetek. A tanulmányok közé, melyeket tervezek, sorozom a német nyelvet is. Egy év múlva érteni akarom e nyelvet, hogy Németországot haszonnal utazhassam be.“

Freslon, volt közoktatási miniszternek 1853-ban május 9-én írja :

„Mindenesetre a tanulmányozás e perczben azon roppant előnnyel bir, hogy engem majdnem egészen absorbeál. Hogy jobban érjem el az eredményt, hozzá csatoltam a német nyelv tanulását, és sok olvasmányt, mely tárgyaimra vonatkozik. Sikertült tehát önmagamból kilépni, mely valóban rossz hajlék volt. De hiában törekszem, nem akadályoztathatom, hogy munkám között ne halljam az egykoru események viszhangját. Nyugott lettem, de nem vagyok jókedvű. Láttam, hogy az a maximum, a mit igényelhetek, s a mivel meg kell elégednem.“

Seniorhoz 1853. júl. 2-án irt levelében kiemelendőnek tartjuk e sorokat :

„Összehasonlítva Anglia hűbéri intézményeit Franciaország ugyan ily intézményeivel, a hasonlatosság tökéletes. Hanem Franciaországban s az egész continensen e rendszerből egy kaszt fejlődött ki, — Angliában az arisztokratia. Miért a lett gentleman, ki nálunk tisztán a vér productuma volt és maradott, önöknél a nevelés s társadalmi állás productumává, születésétől egészen elvonatkozva, elannyira, hogy a két honban ugyanazon egy szónak értelme tökéletesen megváltozott, a nélkül, hogy kinézése változott volna? Mikor eszközöltett ezen forradalom? miként? micsoda átmeneteken keresztül? Vajjon nem írtak-e Angliában könyveket e tárgyról? Vajjon önök nagy írói, böleselkedők, vagy politikai és történetírók, nem foglalkodtak-e

soha ezen, szintoly jellemző, mint termékeny ténynyel, hogy magoknak számot adjanak s felfedezzék, mikép álltattott az elő? Ha szerencsém volna Macaulay urat személyesen ismerni, bátor-kodnám neki írni s e kérdéseket elébe terjeszteni."

Mr. Grey angol írónak 1853. júl. 27-éről:

„Alkotmányos monarchiánk választásrendszerének egy ropant hibája volt, s ez, felfogásom szerint, e monarchia bukásának első oka. Fölötte kevés számú választókra volt fektetve. Innen következett, hogy a választó testület nem sokára egy kis polgári oligarchiává nőtte ki magát, elfogulva saját érdekei által; elkülönítve a néptől, melylyel semmit sem gondolt, valamint viszont az sem gondolt vele. A nép megszűnt legesekélyebb rokonszenvvvel viseltetni cselekvései iránt, míg a régi magasabb osztályok, melyeket a kormányzástól félénken visszautasított, megvetették azt s kizárólagos felsőbbségét türelmetlenül viselték. Ez úton majdnem az egész nemzet azon hitre jutott, hogy a képviseleti rendszer csak oly politikai gépezet, mely csak arra való, hogy bizonyos magánérdekek érvényesíttessenek, s a hivatalok bizonyos számú családok kezeibe jussanak; igen hamis vélemény, akkor is, de a mely egy új kormány felállításának inkább kedvezett, mint minden egyéb. 1848 ejtett bennünket az ellenkező tulságba, adván általános szavazatot."

Circourt grófnénak 1853. sept. 2-áról:

„Nem vette ön észre utazás közben azon benyomást, melyet érezünk, ha reggel valamely városba érkezünk, hol minden új, ismeretlen előttünk, — az emberek, a nyelv, a szokások. Nagy sokaság közepett vagyunk, mégis nagyobb mértékben nyom a magányosság érzelme, mint egy erdő mélyében. Úgy vagyok én honfi- és kortársaim közt. Azt veszem észre, hogy semmi érintkezési pont sincsen érzületünk s gondolkozásunk közt. Oly izléssem maradt, mely köztük nem divatozik többé, szeretem szenvedélylyel, a mit ők szeretni megszűntek; napról napra legyőzhetlenebb ellenszenvet érzek az iránt, a mi nekik mindinkább tetszik. Nemcsak az idők változtak, az egész emberfaj megváltozott. Régi embernek találok magamat új nép közepett."

Freslonnak 1853. nov. 3-áról:

„Öntől igen szép nekem azt mondani, hogy a közönség izlése a könyvekhez tér vissza, hogy azok megint bizonyos befolyást gya-

rolnak a szellemek felett. Megvallom, szeretem azt öntől hallani, de nem hiszek önnek. Nekem oly benyomásom van, hogy most az íróknak nincs közönsége Franciaországban. Ahhoz, a mi most történik, nem találunk hasonló esetet a két utolsó száz évben, s mindazon változások közt, melyeken keresztül mentek nemzeti jellemünk és szokásaink, ez a legrendkívüliebbek egyike. Europa legirodalmiabb nemzetéből, mely önmagát s az egész világot vastag könyvekből meritett eszmék segítségével mozgatta, oly nemzedék fejlődött ki, a melyet teljességgel nem érdekel semmi, a mit írni lehet, s a mely nem tulajdonít fontosságot csak a tényeknek, s pedig igen kis számú tényeknek, olyanoknak, melyek egyenes, kézzel fogható s közvetlen viszonyban állnak jólétükkel.“

Beaumont-hoz 1854. aug. 6-án :

„Még mindig Bonnban vagyunk. A házi életnek Németországban igen vonzó oldalai vannak, de vajjon ezen a magánéletben igen kitünő és tiszteletre méltó emberek lesznek-e valaha állampolgárok? Ha látom mennyire megszokták az abszolút kormányzást, — ha látom, mennyire eltűntek az erkölcsökből a szabadság hagyományai, ha látom a hivatalok utáni vágyat s az általános függőséget, kérdelem, lesz-e ezekből az emberekből még valami? de annak daczára el kell ismerni, hogy az általános állhatatlanság érzelme közönséges.“

Corcellenek 1854. október 23-án :

„Január kezdetén Párisba megyünk. Igen boldogok leszünk, ha önöket ott láthatjuk. Hihetőleg a társaság igen szomorú lesz a mi-fajta embereknek. Annál több ok, sokat lennünk együtt. Örömmel veszem észre, hogy szívem nem olyan természetű, mint azoké, a kik a sikernek hódolnak. Annál nagyobb szenvedélylyel ragaszkodom oly ügyhez, melyet elhagyatva látok.“

Swetchine Asszonynak 1855. október 6-án.

„Ne csudálkozzék, ha a közérényekből kivetkezett nemzethöl oly sereget lát kíválni, mely ez erényekkel telve van. Annyi önzés itt, annyi feláldozás amott megzavarják az embert. Gyakran látok parasztot ezredéhez menni; kétségbeesik és sir. A gondolat, hogy hazáját megvédeni, nem hat rá; csak szántó földjére gondol, s a maga apró dolgaira, és az apró érdekekre, melyeket el fog hagyni. Átkozza azon kötelességet, mely őt helyzetéből kiragadja. Egy év múlva hozzák nekem a leveleket, melyeket ugyan azon

ember családjának irt. Ezek szerint, már kész mindent tûrni, hogy hadkötelességét jól teljesítse; tudja már, hogy a katonának mindent fel kell áldoznia a sereg érdekében; megalapítva találta ezen elveket és szokásokat s felvette a katonai öltönnyel — ezzel együtt majdan azokkal is felhagyandó. Ugyanaz a szegény ördög lesz belőle, a kit ismertünk, s nem viszi át azon érzelmek egyikét se a nagy társadalomba, melyeket a kis társadalomban elsajátított. Mielőtt gondolkodtam arról, a mi seregeinknél történik, azt hívém, sok nagyítás van abban, a mit a régi népek közérényeiről beszélnek. Teljességgel nem tudtam felfogni, mikép lehetett az ember mind arra képes; mert végre az ember mindig egyforma. A mit naponként a seregeknél látunk, — megmagyarázza a régi világot. Sikertült a polgári társaságot úgy rendezni, mint a sereget. Azon idők polgárai egyénileg nem értek többet, mint mi, s a magán életben talán kevesebbet értek. Hanem a közéletben volt szervezés, fenyíték, uralkodó szokás és vélemény, biztos hagyomány, melyek őket készítették máskép cselekedni mint mi cselekszünk.“

Ugyanannak 1856. octob. 20-káról:

„Kortársaim meg én különböző s gyakran oly ellenkező utakon járunk, hogy soha sem találkozhatunk se érzelmeinkben, se gondolatainkban. Mi nem küzdünk többé egymással, hanem nem értjük egymást. Vannak rokonaim, szomszédaim, hanem szellememnek nincs többé se hazája se családja. Biztosítom önt, hogy erköcsi és értelmi elszigetelésem gyakran felkölti bennem a magányosság érzelmét, nagyobb mértékben, mint egykor az amerikai öserdőkben tapasztaltam. Olvastam multkor a régi világ bölcsei egyikéből egy phrásist, mely nagyon megihatott, s mely, ha nem csalatkozom, így hangzik: Viseld türelemmel a halál eszméjét, mert gondolhatod, hogy nem oly emberektől fogsz elválni, a kik úgy gondolkodnak, mint te. Hányszor éreztem ugyanazt?“

Ampére-nek 1857. május 12-kéről:

„Mind annak daczára, a mit ön mond s a mi szemünk előtt fekszik, nem félek kedves barátom, hogy oly végünk lesz, mint a római birodalomnak. A hasonlatosságok csak a felületen vannak, bensőleg roppant a különbség, mi alszunk s a rómaiak már halva voltak.“

Corcellenek 1857 július 29-dikéről:

„Sok mondani valóm volna Angolországról, melyet 20 év eltelté után, másod ízben láttam. Ez a legnagyobb látvány, mely a világon létezik, habár ott sem minden nagy. De látni ott főleg oly dolgokat, melyek egyebütt Európában egészen ismeretlenek, s a melyek látása könnyített rajtam. — Nem kétlem, hogy ott is az alsóbb osztályokban léteznek bizonyos ellenséges érzelmek a többi osztályok ellen, de nem látni azokat, hanem mindenben látni azon emberek közt, kik a felvilágosodott osztályokat képezik, az alsóbb polgárságtól kezdve, a legnagyobb arisztocrátiáig — szövetkezést s egyetértést arra nézve, mint kell védeni s közös erővel szabadon vezetni a társadalmat. Nem irigyeltem Angliától se gazdaságát, se hatalmát, hanem azt irigyeltem tőle, s szabadon lélekztem, hogy annyi évek után kívül találtam magamat az osztályok gyűlöletén s vetélkedésein, melyek minden nyomoruságunk forrásai voltak, s végre szabadságunkat semmivé tették. Nyújtott nekem Anglia egy más örömet is, melytől sokáig meg voltam fosztva; láttatta velem a tökéletes összhangzást a vallásos és politikai világ közt, a köz s a magán erények, a keresztyénség és a szabadság közt. Hallottam minden felekezetű keresztyénektől magasztalni a szabad intézményeket, mint szükségesekeket nemcsak a társadalmak jólétéhez, hanem egyszersmind azoknak erkölcsiségéhez; sehol sem láttam azon erkölcsi monstruositás egy nemét, a mit majdnem az egész continensen látni, hogy a vallásos emberek a despotismust magasztalják, a dicsőséget a szabadság mellett felszólalni azoknak hagyván, a kiknek vallásuk nincs.“

Freslonnak 1857 sept. 11-kéről:

„Meggyőződése, hogy társadalmunk ki van fáradva, ki van meritve, ha úgy tetszik; de nem elaggott beteg, hanem alkotása erőteljes. Őszintén hiszem, hogy hamis minden hasonlítás köztünk és a rómaiak közt. A keresztyénség, az új felvilágosodás, a titkos erélyesség, mely minden perczben felébred, a szolgaság emléke, a haza kötelékei — minden különböző. Mi nem hasonlítunk inkább az Augustusféle rómaiakhoz — habár Augustus képét színtelenül fölidézik elénk, — a mint nem hasonlítottunk 25 év előtt az 1688-ki angolokhoz, — daczára a két forradalom látszatos hasonlóságának, és III. Vilmos árnyékának, ki Lajos Fülöpben feleledni látszott. Semmi sem oly csalékony, mint az analogiák a törté-

netben. Jövőnkben valami más rejlik, nem a Caesárok Rómája, s azért mivel nem látom a napot, mely fölkel, nem hiszek a sötétségben. Egyébiránt vegye tekintetbe, hogy nem azt roszzalom, hogy a régi kormányrendszer lerontatott, hanem a modort, a mint lerontották. Én nem vagyok ellene a democraticus társadalomnak, — az nagyszerű, s Isten szeme előtt öszhangzó, ha a szabadság nincs kizárva belőle. Mi engem szomorít, nem az, hogy társadalmunk democraticus, hanem, hogy apáink bűneinek öröksége és saját bűneink oly természetűek, miknél fogva igen nehéznek látszik nálunk a rendes szabadságot behozni s megtartani. S megvallom, nem ismerék nyomorútlabb dolgot, mint a democraticus társadalom szabadság nélküli.

Érdekesnek tartjuk végre közölni Tocquevillenek még egy levelét, mely Beaumont gyűjteményében nem jelent ugyan meg, de előttünk kiváló becsesül bir, mivel egyik kitűnő hazánkfiához vala intézve.

1858. július 1-jén így irt Tocqueville báró E ö t v ö s J ó z s e f h e z :

„Könyve olvasása (A XIX. század uralkodó eszméinek német fordítását érti Tocqueville) nagyon érdekelt és igénybe vett. Véleményemet már előbb közlöm vala önnel, ha művének olvasása egy kis időbe nem került volna, mert habár annyit tanul-tam németül, hogy ha nem is beszélek, némi könnyűséggel olvasok e nyelven, de ha idegen nyelven elvont eszméket kell követ-nünk, sok figyelem és idő szükséges; minek folytán azonban csak annál képesebbek leszünk méltányolni, a mit olvastunk. Nem fogok szép műve részleteibe bocsátkozni. E vizsgálat messze vezetne s túl haladna a levél természetes határain. Arra kell szorítkoznom, hogy azon nemes érzelmekről szóljak önhez, melyek az egész munkát élénkitik; a valódi és törvényes szabadság sze-retete, az ember egyéni méltóságának tisztelete, s azon obajtás, hogy megtarthassuk a keresztyén polgárisodás apáinkról ránk szállt örökségét. É kérdésekre nézve, szívem mélyében rokon-szenvet érzek, s ugyanazon politikai valláshoz tartozom, mint ön. Örvendek oly valódi tehetségű férfit láthatni, mint ön, ki e hitet vallja, s mintán munkáját olvastam, obajtok önnel sze-mélyesen megismerkedni. Hajdan sokat utaztam, de most nem

utazom többé, s kevés kilátásom van, önnel hazájában találkozni. De hát ön nem fog-e soha honunkba jönni, melyet olyan jól ismer! Ha az történik s én Párizsban vagyok — hol az évnek egy részét töltöm — reményilem, tudatja velem hogy ott van. Ha ön Franciaországban utaznék, volna egy más mód egymást látnunk, mi nekem végzetlenül kellemes volna, azaz: ha önt falun fogadhatnám, e helyen, honnan írok, hol beszélgethetnénk azon nagy problema felett, melyet munkájában felállított. Kérem ne tekintse ezen meghívást egyszerű bóknak, hanem azon legőszintebb óhajtasom kifejezésének, hogy önnel találkozhasam.“

Igyekvém megismertetni Tocquevillet, mint író és államférfiút; de ki fogja őt festeni, mint embert, — mondja Beaumont. Ki fogja festeni szívét, lelkének báját és költészetét, azon gyöngéd lelket, erős értelmet, finom és biztos ítéletet, azt a mély és tiszta szellemet, mely soha sem volt mindennapi, soha kicsapongó, mindig eredeti és okos, — szóval mindazt, a mi benne a kiváló természetet és ritka férfiút képezé? Tocquevillének nem csak sok szelleme volt, — ő a szellem több nemével birt, szintoly szellemdús levén a beszélgetésben, mint könyveiben, szintolyan jól tudván elbeszélni mint írni, s — a mi még ritkább tehetség — szintolyan jól tudván hallgatni, mint szólni. Majd nem lázas és fáradatlan tevékenységgel megáldva, ideje használatában is tündöklött. Mindenre talál vala időt, s nem feledkezett meg soha se kötelességeiről, se az illedelemről. Tocqueville kézírataiban odavetve találunk egy gondolatot, mely egész élete folyamának rövid foglalata: „Az élet — úgymond — nem öröm, de nem is fájdalom, hanem komoly ügy, mely reánk van róva, s a melyet becsülettel kell folytatnunk és bevégeznünk!“

TREFORT ÁGOSTON.

EGY SCHWEIZI KÖVET MÁTYÁS KIRÁLY UDVARÁBAN.

Die Beziehungen der Schweizer zu Mathias Corvinus, König von Ungarn,
in den Jahren 1476 — 1490. Von Anton Philipp von Segesser. Luzern.
1860. 8r.

E monographia, mely Schweiznak a csatamezőn, a belkormányzás s a diplomatia terén egyaránt nagy Hunyadi Mátyás királlyal való viszonyait az eddig ismeretes források csekélysége mellett eddig nem is reményelt nem is teljesíthetett részletességben ismerteti, míg egy részről tisztán kifejti azon szempontokat, melyekből lehet és kell Schweiznak a külhatalmak irányában e korban folytatott politikáját helyesen megítélnünk, más részről a magyar történettudománynak is, számos eddig ismeretlen oklevél közlésével, melyek a schweizi levéltárakban heverték, a legkedvesebb szolgálatot teszi.

Mily keveset s azt is mily homályosan lehetett tudnunk Mátyásnak Schweizzal folytatott diplomatai viszonyairól, kiki megítheti, ha a „Hunyadiak kora“ halhatatlan érdemű írójának ezekre vonatkozó helyeit ¹⁾ az e munkában közlött hasonlíthatatlanul bővebb adatokkal összehasonlítja.

Segesser úr a schweizi levéltárak legavatottabb bűvára, a schweizi szövetségi régibb végzések gyűjteményének harmadik kötetét dolgozva, érezte magát ösztönöztetve, hogy a Schweiz és Mátyás közt 1479-ben kötött barátságos szerződés keletkezéséről részletes kutatásokat tegyen. Ennek következtében jött a luzerni, berni és zürichi állam-levéltárakban számos oly ok-

¹⁾ Lásd Gr. Teleki József, Hunyadiak kora IV. köt. 470—472. 484. V. köt. 91. 139. és 456. l.

irat ismeretére, melyek azt, mi eddig Schweiznak Mátyás királyhoz való viszonyairól tudva lehetett, részint lényegesen helyre igazítják, részint ha nem teljességben is, de tetemesen kiegészítik. E 27. szám alatt munkájához mellékelt oklevél, melyek közül eddig elszórva csak néhány jelent meg, e munkát, mint forrásgyűjteményt mind a schweizi mind a magyar történetbuvár előtt egyaránt becsessé, egyaránt használhatóvá teszi.

Szerző, mint előszavában kifejti, előadása lényeges föladatául tekintette az oklevelesen megállapított tényeket az egész kor történelmével helyes vonatkozásba helyezni, s e föladatát valóban szerencsésen meg is fejtette. „Állása s a rendelkezésére álló források és tudományos segédeszközök hozzák magokkal, — úgy mond, — hogy előadása nem annyira a magyar mint inkább schweizi történettudomány szempontjából indul ki. A magyar történettudományra nézve e lapok minden esetre csak másod rangú jelentőséget igényelhetnek: de mind a mellett is azoknak, kik azon diplomatiái fonalszálak tökéletes nyomozását tűzték föladatukul, melyek a nagy magyar király udvarából a nyugoti államokba elágaztak, nem kellemetlen adalékul tűnhetik föl.“ A Mátyás király kül politikáját tüzetesen tanulmányozó magyar történetbuvár nézetünk szerint Segesser úr fáradozása irányában oly őszinte köszönettel tartozik, mely szerény nyilatkozata igényeit bizonyosan s méltán túl fogja baladni.

Nem követhetjük szerzőt mind azon politikai bonyodalmak egyes fonalszálainak fejtegetésében, melyek az általa tárgyalt korszakban (1476 — 1490.) Nyugot-Európát gyakran nagyon is összekuszáltan behálózták, mely fejtegetések szerzőnek szorgalmas buvárlatai által szerzett széles történettudományi ismereteiről, helyes fölfogásáról, alapos és éles ítélőtehetségéről tesznek biznyságot. Rövid ismertetésemben, a magyar történettudomány szempontjából csak arra szorítkozom, hogy ez érdekes munkából azon helyeket emeljem ki, melyekben szerző tüzetesebben foglalkozik a hazánk és Schweiz közötti viszonyok fölvilágosításával, s ezáltal Mátyás királyunknak ez irányban folytatott diplomatiái működésére, ez eddig oly sűrű homályban állt ügyre, világot derít.

Mindjárt munkája elején kimondja szerző azon alaptételt, hogy „Mátyásnak a nyugot-európai politikai bonyodalmakhoz való állását III. Fridrik császárhoz való viszonya határozta meg.“ E tételt egész munkáján keresztül sikertűlten találjuk igazolva. Megemlítvén, hogy Mátyás már 1473-ban igyekezett Fridrik ellen magának a hatalmas Károly burgundi hercegeben szövetséget szerezni, kifejti szerző, mint törekedett Mátyás Schweiznek Burgund ellen folytatott háborúja alatt 1476-ban, követe Stein György által oda működni, hogy Károly herceg a vitéz és győzhetetlen

hegylakók ellen folytatott háborújával, melyet a császár által a hercegnek vetett törnek jellemez, hagyjon föl. E közbenjárás, Mátyásnak e távol nyugot-európai tartományok ügyeiben e legelső ismeretes diplomatiái föllépése, azonban sikeretlen maradt; a háború a felek közt elkeseredetten folyt s a schweiziak granzoni és murteni diadalai után (1476. mart. 2. és jun. 22-dikén) a nancy-i csatával, melyben Károly herceg is elesett, 1477. január 6-án Burgund teljes fölbomlásával végződött.

Azon nagyszerű politikai változás előadása után, melyet e birodalom fölbomlása hozott magával, áttér szerző Francia- és Magyarország, s ezek ellenében az osztrák ház által birt tartományok politikai szerkezetének, hadi és pénzügyi állásának fejtegetésére s kitünteti az osztrák tartományok s a szakadozottsága miatt gyenge német birodalom nehéz állását ez erőyes központosított kormány által vezetett, had- és pénzerővel bőven rendelkező hatalmas két állam nyomásával szemben.

Előadja azután Mátyás arra irányzott törekvését, hogy a legújabb diadalaik által méltán európai hírre emelkedett schweiziakkal Fridrik ellen minél szorosabb összeköttetésbe lépjen. Budáról 1477. május 30-kán kelt levelében megnyugtatólag írja nekik a király, hogy föllépése Károly herceg ügyében épen nem ellenök vagy a francia király, hanem egyedül közös ellenségek a császár ellen volt irányozva. Csakhamar ezután junius 13-án bizodalmasan közli velök Fridrik elleni háborújának okait, kijelentvén, hogy ő a császárt csupán osztrák tartományaiban támadja meg és soha semmit nem tervez a német birodalom ellen. Julius 2-án már kíséretet kér követsége számára, melyet velök kötendő szerződés végett küld, mire a szövetség július 9-én kedvezőleg válaszol.

Az értekeződés azonban e szerződés ügyében, melynek menetelére igen kevés adat maradt fön, lassan folyhatott; csak 1478. martius 11-én köszöni meg Mátyás a követének megajánlott kíséretet; sept. 9-én Budán ad megbízó levelet schweizi követének Renetzhauser Jakabnak, ki november 16-án kap a schweiziaktól biztosságlevelet; s az alkudozás a szerződés formászerű megállapításáig csak 1479. mart. 26-án jutott, maga a szerződés pedig az egyes államok akadályokkal járt megpecsétlése után csak october 18-án lön kicserélve.

E tíz évre szóló, s így a keletül fölvett 1479-ki mart. 26-tól a fogalmazás megállapítása napjától számítva 1489. mart. 26-án lejárandó szerződés jellemét, — melyről az eddigi írók, magát az oklevelet nem ismerve nem lehettek tisztában s többé kevesebb hibás nézeteket terjesztettek, — szerző igen helyesen fejti ki és határozza meg. Kimutatja, hogy e szerződés nem tartozott a szövetségek (Bund) közé, melyek esküvel pecsételve örök időkre,

támadásra vagy védelemre kölcsönös segély kötelezettségével szoktak köttetni; de nem tartozott azon állami szerződések sorába se, melyek kölcsönös védelmi segély kötelezettségével jártak, s melyeket az akkori schweizi hivatalos stýlben Vereinigungoknak szoktak nevezni; hanem, mint maga az oklevél mondja, csak barátságos egyesség (früntliche verstandniiss und eynung) volt, melyben a felek magokat, tényleges segélyadásra nem, s csupán arra kötelezték, hogy egymás ellenségeinek semmi nemű kedvezést nem nyújtanak.

Jelesen fölfejtí szerző, hogy e szerződésnek, bár negyedik pontjában a két állam polgárai közötti kereskedési viszonyokról van szó, teljességgel nem kereskedelmi célja volt, mi a két egymástól oly távol fekvő ország akkori viszonyai közt úgyszólván tekintetbe sem jöhetett; kimutatja, hogy Mátyás e szerződés által nem nyerte azon előnyt, mint némelyek állították, hogy haderejét Fridrik ellen schweizi zsoldosok fogadásával növelje: de mégis rá nézve különösen kedvező volt a szerződés fő s úgyszólván egyetlen lényeges pontja, mely a szerződő feleket tíz éven át egymás ellenségeinek adható bármi nemű segély- vagy kedvezéstől eltiltván, teljesen meggátolta a vitéz schweizi zsoldosok Fridrik táborába állását, s ezáltal Mátyásnak bár nemleges, de így is tetemes előnyt nyújtott hadműködéseiben.

Hogy ez egyesség létrehozása s föntartása Mátyásnak tetemes pénzáldozatba került, bizonyítják a Segesser ur által közlött okiratok, melyekből kitünik, hogy az egyes cantonok előjárói s tekintélyesebb férfiai kisebb nagyobb ajándékokat kaptak a magyar követől, s a királyi udvartól szerződés szerint kötelezett évdiát húztak.

Nemsokára szorosabban akarta Mátyás Schweizot magához kötelezni, s 1481. június 10-én előbbi követe Renetzhauser Jakab által védszövetséget indítványozott, színlég a törökök ellen sürgetve a schweiziak segélyét, valósággal azonban azt a császár ellen tervezvén használni. E terv szerint „ha a német nemzetből valaki a szövetségesekhez szomszédságában“ őt a törökök elleni vállalatában gátolni akarná, a szövetségesek kötelesek lettek volna neki bizonyos számú gyalogságot az ő költségére segélyül küldeni; miért ő is nekik viszont teljes erejéből való segítséget ajánlott. Egy ügy tárgyalás alá került, s augusztus 3-án az újabb szerződés ez értelemben fogalmazva is lett, de a cantonok helybenhagyását nem nyerhétvén meg, abban maradt. A 10 évre szóló régibb egyesség azonban teljes erejében maradt, s a magyar korona jó viszonya Schweizhoz csak Mátyás halálával szakadt meg.

Midőn Fridrik császár fia Maximilián 1486-ban római királylává választatván, maga részére Schweizban pártot s ezáltal szövetséget szerezni hatályosan működött, a francia udvar ellenzése

mellett Mátyást is erélyesen látjuk e terv ellen dolgozni. Követe a pozsonyi prépost 1486-ban az ez előtt 7 évvel kötelezett évdíjakat megerősítette, sőt hozzájuk újabbakat is csatolt. Hasonlóan járt el az egyes cantonokban Käkeritz Miklós, kit Mátyás a következő 1487-ben, midőn némely cantonok a Maximiliánnal kötendő egység felé hajlottak, fényes kísérettel Schweizba követül küldött, azon szín alatt, hogy Luzernt a milánói herezeggel kibékítse, mi sikerült is, valósággal azonban azért, hogy a Maximiliánnak adandó segély kötelezésének meggátolására működjék.

Ez alkalommal Käkeritznek királya nevében kifejezett sürgető kívánatára Zürich és Luzern követséget küldött Mátyás udvarába. Zürichből Schaub Mátyás czéhmaster és tekintélyes polgár, Luzernből Russ Menyhért, a schweizi krónikairó, és Schilling János aljegyző voltak e küldetéssel megbízva. Az első eljárásról semmi okirat nem maradt fön; Russ Menyhért azonban, ki társával 1488. tavaszán érkezett Mátyás bécsi udvarába, egy oly nevezetes emlékiratot hagyott hátra a luzerni levéltárban, mely Mátyás e kori politikai működésére, jellemére s udvarára, valamint hazánknak Mátyás halála után rögtön mutatkozó süllyedésére, több tekintetben érdekes világot vet.

Mind tartalmánál mind vonzó előadási módjánál fogva oly érdekes ez iromány, hogy azt hiszem, jobb szolgálatot teszek a magyar olvasónak, ha e régi alnémet szójáráson irt okiratot egész terjedelmében lefordítva közlöm, mintha tartalmát kivonatban ismertetném. A magyar történetbuvár, ki Segesser ur munkáját Mátyás kora tanulmányozása közben érdemlett figyelem nélkül nem hagyhatja, már csak az általa fölfedezett és közlött oklevelek ez egy darabjáért is bizonyosan szíves elismeréssel fog neki adózni hazája és hazánk történelmére egyiránt vonatkozó szorgalmas és eredménydús buvárkodásáért.

Russ Menyhért lovag emlékirata magyarországi követsége s a magyar király elleni követelése ügyében, Luzern bírójához és tanácsához (1493).

Jámor, körültekintő, becsületes, bölcs, kegyes uraim! Mind azon tárgyalások után, melyekben nevezetes követelésünk s a magyar ügy dolgában bölcseségték előtt pedig gyakorta megfordulunk, azon reményben vagyunk, hogy arról még nem felejtkeztek meg; de még is aggodunk arra nézve, hogy ti ez ügyről, hogyan és miért küldtek volt bennünket legelsőben Magyarországba, alaposan még nem vagytok értesítve; mert ha mindazon dolgokról, melyek panaszunkat érdeklik, tudósítva volnátok, talán hajlandóbbak lennétek bennünket segitni és pártolni, hogy a magyar és cseh király ellenében a magunkéhoz juthassunk s azt jogosan

megnyerhessük. Azért is kegyes, bölcs, kedves uraim! ügyünket hogyan rótták legelsőben ránk, t. i. rám Russ Menyhértre s boldogult Schilling Jánosra, hogy Magyarországba lovagoljunk, igen rövideden írásba foglaltuk, hogy bölcseségték az egész dologról tökéletesen értesítve legyen, mi okon indítottak s küldtek bennünket követekül a királyhoz; minthogy csakúgyan ti vagytok azok uraim! kiknek engedelme és elbocsátása nélkül mi semmit sem cselekszünk, sőt mindazt tenni készek vagyunk, a mi szolgálatotokra és tetszésekre lehet. Kérjük azért kegyelmeteket és bölcseségeket, hogy e folyamodásunkat, Istenre, az igazságra s szegény szolgálatainkra tekintve, hallgassátok meg, és még mai nap mutassátok magatokat arra nézve oly kegyeseknek és szíveseknek, hogy magunk és hitelezőink a szükségből menekülhessünk s a magunkéhoz juthassunk; mit engedelmesen örökre készek leszünk meg-szolgálni.

Elsőben is, az 1487-dik évben történt, hogy a magyarországi király derék követséget küldött Zürichbe, Kákeritz Miklós nevezetű urat hűsz lovaggal, és kérte tőletek kegyes luzerni uraim! valamint zürichi uraiméktól is, hogy a két város a szövetség közönségének nevében, a magyar királyi felség költségére küldjön követséget alá Magyarországba, s ezt a magyar korona kedvéért megtenni el ne mulasztjátok; miért ő egész szorgalommal rajta lesz, hogy az ügy rendben menjen, mert ő királyi szívét és jó indulatját a szövetségesek iránt egészen föl akarja tární, azonban nem másként, mint a hogy az egész keresztyénségnek, a római szent birodalomnak és a német nemzetnek javára lehet; a mint ezt maga azon levél mutatja.

Ezt a királyi felségnek ti luzerni uraim! a kis tanács, szívesen megajánlottátok; minthogy azonban az út Magyarországba akkor igen félelmes, bajos, s tanácsuraimék előtt is ismeretlen volt, úgy hogy senkinek sem akart hozzá kedve lenni, ti kegyes uraim a ferenczrendiek kolostorában tanácsot tartottatok s engem ajánlottatok követül. Erről én előttetek tisztéségesen leköszöntem, s három vagy négy okból nem akartam megtenni. Első okom volt, hogy himlőben igen beteg voltam és soká feküdtem. Erre ti uraim! azt mondátok: az úton újra egészséges leszek, s még javamra lesz, hogy edzem magamat. Másodszor: éppen akkor le voltam kötelezve s nyeregbe (hivatalba) jutottam, s az irással és nektek való szolgálattal igen jól ment dolgom; ti uraim! a tanácsban szerettetek és becsültetek; éppen akkor a krónikát szerkesztettem ¹⁾, s igen jól ment volna dolgom, ha otthon maradtam volna, akkor házamat megépíthettem, s most az enyém volna, a mi így másé. Harmadszor: a magyar követnek nem volt pénze, hogy nekem ad-

¹⁾ E krónikát, mely 1400-ig terjed, kiadta Schneller József 1832.

jon, s hogy osztán nekem kellett neki 200 forintot kölcsön adnom, Ritztól vettem kölcsön, s neki arra házamat és házi bútoraimat lekötöttem. Negyedszer: féltem attól, hogy ha le kellene mennem pénzt kellene fölvennem, s R ü s e g g e t z á l o g b a vetném, hogy magamnak lovat, eleséget s minden egyebet, a mi ilyes útra kívánatik, szerezhsek; a mint csakugyan tettem is, s 200 forintot vettem föl rá. Ötödször és legkiváltképen, barátaimmal kívántam tanakodni, hogy ha netalán rabbá esném vagy kirabolnának, segítenének-e rajtam minél szívesebben? De sem Russ bíró, sem barátaim egyike sem akart nekem ezért jót állani s azt mondták: hiszen ott jó haszonhoz lehetne jutni; az út nagyon is bátorságos; ne is juttassanak engem ahhoz; akad arra bizony még más is stb. A mint osztán én más nap a tanácsházban nektek tanácsuraim! azt a választ adtam, hogy a mi a más követet illeti, nagyon is fillenttetek, én barátaimmal tanakodtam, s azok a dolgot nem tanácsolták; úgy kértetek osztán másodszor is. Akkor boldogult atyám állta elő s így szóla: meg kell tennem s nem lehet tőletek ezt megtagadnom; ő kész rajtam segíteni, hogy pénzt kerithessek. Így állottam osztán én a dologra, ajánlkoztam nektek.

Erre ti uraim! tanácsuraimék közül hatot házamhoz küldtetek, hogy az utasításokat, szerződéseket és megbízó leveledet írják meg és hozzák rendbe; akkor Fer Leopold volt a tanácsbíró, kinek ez utasításokat és megbízó leveleket meg kellett pecsételni. S a mit azon uraim hatan, az írnokok és törvényszolgák, s a kiknek Magyarorszáiban ügyök bajok volt, két nap fogyasztottak, azt mind nekem kellett megfizetni s a király rovására írni; belé került 6 forintomba, mert minthogy potyára ment, kiki eleget akart enni inni.

Itt állanak az utasítás pontjai. S osztán boldogult Schilling Jánost is mellém adták követül.

Utasítás a magyar királyhoz.

Először is alázatosan ajánlják magokat bíró és tanácsuraimék a magyar királyi felségnek, és a niben a magyar koronának szolgálati készségöket mutathatják és bizonyíthatják, szívesen megtenni ajánlkoznak.

Másodszor, kívánjunk szerencsét ő királyi felségének, keresztényi tetteért, hogy a törökök ellen harczolt s rajtok diadal-maskodott; ezen tanácsuraimék szívökből örvendnek, és örömmel halották.

Harmadszor, tanácsuraimék örvendnek, hogy a magyar királynak oly szerencsésen és jól ment dolga, hogy Ausztriát meghódította; mert ezt ők neki egész világ előtt szívesen elnézik, minthogy keresztényies király, s örömet szívelnék szomszédjukül.

Negyedszer, mondjuk meg a királynak, hogy luzerni urai-

mék voltak azok, a kik a római császár, a római király és a szövetség közt az egyességet kötni ellenzették és a schwitziaikat s némely más községeket arról lebeszéltek, oly végből, hogy a császárnak és királynak a szövetségben többé senkijök se legyen, ki nekik zsoldosokat vagy embereket adjon, s Magyarországot királya annál könnyebben végezhesse dolgát Ausztriában.

Továbbá, hogy tanácsuraiméknak, kik harminczhatan vannak, mindegyiknek évdíjt vagy szolgálatpénzt eszközöljünk; hogy annál jobban ülhessenek, járhasanak kelhessenek, és a királynak helyt állhassanak, akár a császár akár a római király ellen.

Továbbá, s még előbb eszközöljük ki, hogy a község pénztárába évenként két vagy három ezer magyar forintot adjanak, hogy költhezhessünk, s jelentsük meg, mennyit ad nekünk esztendőnként a francia király, t. i. 5000 frankot.

Továbbá, hogy ha ez megtörténék, ők a magyar királyi koronának hasznára s nem kárára lennének, és minden úton módon a legjobbat tennék, hogy a szövetségesek se a császárral se a római királylyal semmi egyességet vagy szövetséget ne kössenek, vagy nekik segítséget ne ígérjenek. Ha ugyanis ez egyeség megtörténék, akkor a sváb városok Ausztriába alá vonúlva a császárnak segítségére nem mehetnének, mert félniök kellene tőlünk, hogy mi hátuk mögé nyomulunk.

Továbbá, hogy mi a francia királylyal nagy egyetértésben és egyességben vagyunk, az hozzánk kegyes király, s mi nála sokat tehetünk; és ha a magyar királynak tetszésére lenne s örömet találna benne, magunkra vállalnók, hogy a török császár, ki a francia királynál van, kezébe jusson és Magyarországra kerüljön ¹⁾, de a király költségén.

Továbbá, a gyémánt és más ékszerek dolgában, melyek a burgundi herczegéi voltak, s melyeket mi kezünkkel lovagias harcban nyertünk, ha neki tetszenek, vele készek volnának jó vásárt csinálni.²⁾

¹⁾ Ez a török császár (der türckisch keyser) Bajazed szultán testvére Dzsem volt, ki a szultán elleni harcokban megveretve Rhodusba szaladt, s kinek kiadatását Mátyás a rhodusi rend nagy mestertől már 1483-ban sürgette. Ez azonban Dzsemet már előbb mint foglyot a rend franciaországi birtokaiba küldte. Mátyás folytonos sürgetése Dzsem ügyében a pápa ellenzése miatt sikertelen maradt. Has. Gr. Teleki József Hunyadiak kora V. köt. 269. 276. 383. 403. 470. l.

²⁾ E drágaságok a nancyi csatában, melyben Károly burgundi herczeg elesett, 1477. január 6-án kerültek a schweiziek kezébe. Mátyás király ezek megvétele iránt alkudozásban volt; de eredménytelenül.

Továbbá, Tamás zászlótartó és Hans Müller dolgában hozzuk szóba, hogy nekik lejárt évdíjakat szolgáltatassák ki, a mint ezt ők beadták volt.

Továbbá, minthogy Hertenstein, Hasfurter és Fer birák elhaltak, kiknek évdíjak és szolgálati pénzök volt a királytól, kiknek azonban Kákeritz nem akart adni, kérjük meg a királyt derekasan, és mondjuk, hogy mind egyiknek derék fiai vannak s a királynak mind tehetnek annyi jót, mint apáik, hogy elégítse ki őket a lejárt évdíjra, s apáik helyére irassa be évdíjra.

Továbbá, Fer bíró, Fankhuser zászlótartó, Zoger bíró, Meiger András és minden mások ügyében, kik Kákeritz levelébe be vannak írva, s kik közül néhánynak három, néhánynak két, néhánynak egy éve van hátra, kérjük meg szintén a királyt, hogy elégítse ki őket, a mint ők írásban beadták volt.

Továbbá követeljük a kétszáz forintot is, mely a követnek kölcsön volt adva, hogy az a tiétek legyen.

Így lovagoltunk osztán el megbízó leveleinkkel és útasításainkkal, nagy költséggel, fáradsággal, gonddal és munkával; s az úton a Dunánál és Münchennél lovainkból sokat elvesztettünk. S mikor osztán Ausztriában Bécs felé jöttünk, a király tiszteséggel és pompával fogadott bennünket.

Azután hivata bennünket a király, s Kákeritzet is, és saját szájával beszéle velünk a kincstartó Orbán egri püspök ¹⁾ és István gróf ²⁾ jelenlétében a következő pontokról:

Azon pontok, melyekről a magyar király velünk beszélt:

(A kéziratban egy lap üres.)

A magyar királynál mindenféle ügyekben nagy követségek voltak királyoktól, császároktól, Velenczétől, Milanótól, s azt mondták nekünk a király Magyarországra akar lovagolni; akkor lovat vettünk, mindegyikünk hármat, felruházkodtunk tisztességesen; mert a király szeretett bennünket, s megbíz néhány urat, hogy a császárnak és velenceieknek rajtunk van a szemök, s hogy e követségek előtt mindenütt vezetőkül lovagoljanak, s a király velünk mindenütt három vagy négy urat küldött. Mindenütt így szólának osztán: „ezek a schweitziaak!” Ez ugyanis a királynak jól esett, mert tudta, hogy az osztrákok nem kedvelnek bennünket s ez nekik rosszul esik.

¹⁾ Her Vrban, ertzbischoff zu Agry. — Ez Nagy-Lucsei Dóczi Orbán kir. kincstartó s ekkor egri püspök volt, kit Segesser munkájában (48. l.) tévedve ír zágrábi püspöknek (Bischof von Agram.)

²⁾ Graf Steffan. — Kétségtelenül Szapolyai István szepesi gróf.

Mind e dolgok közt nagyon kezdénk unatkozni és örömet haza mentünk volna, egymással tanácsot tartottunk, hogy a király elébe menjünk s tőle sürgetőleg és komolyan kérjük, a mint meg is tettük s őt alázatosan megkértük, hogy adjon bűcsüt nekünk s bocsásson haza bennünket, mert sok a költségünk rá s ki nem bírhatjuk.

Erre válaszola a király s nagyon szívesen beszélgette velünk, hogy ne hagyjuk magunkat epekedni, két hét múlva el akar bocsátani bennünket, s hogy vígan, jó kedvvel legyünk; mert az elbocsátásnak időbe kell kerülni, sok ránk bízni valója, sok beszélni valója van velünk. Erre ti, luzerni uraim! irtatok neki és kértetek, hogy bocsásson el bennünket; ha azonban ez nem volna tetszésére, tartson meg bennünket s legyünk az ő követei. S aztán ti uraim! nekünk is irtatok igyekezzünk hogy kikeletkor haza menjünk; de a király akarhatja ellenére sehova se menjünk, hanem nála maradjunk, a meddig kívánja; miről még most is levelet és pecsétet mutathatunk.

Az után való nyáron keresztelő szent János napján¹⁾ a király Käkeritz Miklóst és Wissen Fridriket, kik mindketten lovagok, utánunk a szövetség követei után küldte, hogy menjünk a királyhoz s lovagoljunk utána. S a mint a királyhoz mentünk az egyházba, becsületesen széket adtak nekünk a többi idegen követségekkel, szent atyánk a pápa, urunk a császár, a római király, a francia király, a lengyel király,²⁾ a cseh király, a nápolyi király, a velenceiek, a milanói herceg és György herceg³⁾ követivel szemben. A mint osztán a misének csaknem vége lett, akkor az érsek Orbán kincstartó úr, hozzám Russ Menyhérthez jöve, hogy készüljek s ne ijedjek meg; ha a misének vége lesz, a király a szövetség tiszteletére engem valamennyi idegen követség előtt lovaggá akar ütni; mert akarja, hogy Schweizban is legyen lovagja. A min én csak nem holtra ijedtem s leköszöntem róla, s nem akartam megtenni, mert én azt nem tehetem, s féltem hogy most rá kényszerítnek; a kincstartó mondja meg ezt a királynak s a király ne haragudjék érte, mert nem akarom megtenni. Ezt a kincstartó megmondta a királynak. S a király erre elvörösödött s úgy megharagudott, hogy egészen tűzbe jött, s egész világ szeme láttára értem s boldogult Schilling Jánosért küldött s kérdé: miért nem akarok lovaggá lenni? s mon-

¹⁾ Junius 24-dikén 1488.

²⁾ A kiadásban kung von Holland áll, mi kézzelfogható olvasási vagy talán nyomtatási hiba; miután e korban hollandi király nem létezett. Legkevésbé sem kételkedvén, hogy az eredeti kéziratban P o l l a n d (Lengyelország) áll, bátran mertem fordításomban l e n g y e l királyt írni.

³⁾ A Mátyással jó viszonyban állott György bajor herceg.

dá : ha lovaggá ütünk , van módunk annyit adni hogy lovag lehess, és lovagnak kell lenned. Igért osztán nekem kétezer forintot készpénzben s hozzá azon szent rendet , melyet soha még egy lovagnak sem adott ¹⁾, ígért levelet háromszáz forint évdíjainak éltem hosszaiig való megerősítésére ; azon fölül most minden költségünket napidijunkat s vallott kárainkat is megtéríteni ajánlkozott. Ezen kivül boldogult Schilling Jánost főjegyzőjévé szándékozott tenni azon méltósággal , hogy arany keresztet viselhessen , milyen országában nem volt több tizenkettőnél. A mint hát a misének vége lett , Lukács cancellarius előlépett s mind a követek s egész világ előtt az egyházban főnhangon monda , hogy a követ a szövetség jó embere , hogy a szövetséges schweiziak neki kedves szövetségesei s hogy tisztességükre akarja , hogy országukban is legyen lovagja s beszél azon sok jó tettekről , melyeket a szövetségesek vele tettek és még majd tesznek. Így lettem én lovaggá a szövetség kedvéért. S midőn a cancellarius kibeszélte magát , a püspök Károly császár kardját az oltárról levette s a király kezébe adta , ki az nap engem egymagamat ütött lovaggá , s arra kényszerített és erőltetett ; mire elég bizonyságom van. S a kamarásoknak , ajtónállóknak s a siposoknak tizenhat aranyat kellett adnom.

Az erre következett másnapjőve meg Jäger Jakab, s beszélé, hogy a császáriak, az Oberheimerek, Linzen fölül, minden a királynak és nekünk követeknek szóló leveleit elvették. Ezt én megmondám a királynak ; ki is nagyon megharagudott, Jäger Jakabot előhívatta s szóról szóra kikérdezte, valamint arról is, kik voltak ott jelen. Ezt Jäger elmondá. Akkor a király parancsolá nekünk , hogy vegyünk neki róla bizonytságot, mit meg is tettünk Bécs város polgármestere és tanácsa előtt, a mint e bizonytságlevél itt következik ²⁾.

(3½ lap hézag az eredetiben.)

A mint osztán a király az egész leirt bizonytságlevelet meghallgatta, rögtön égettette a császári falvakat s kétezer darab marhát vétetett el tőlök. Akkor békéért rimázkodának s összejövetel lön rendelve Sant Pöltenbe. Oda kellett nekünk szövetségi követeknek is mennünk s ott panaszt emelnünk ; azonban a dolog félbe szakadt s más összejövetelt rendeltek Bécsbe.

A mint osztán Sant-Pöltenből a királyhoz Bécsbe mentünk s

¹⁾ E renden a Zsigmond király által felállított Sárkány rendet, mely Zsigmond halála után feledékenységbé ment, nem érthetjük ; hihetőleg arany sarkantyús Eques aureatus vitézi rendről van szó.

²⁾ Ez oklevelet, mely 1488. jul. 20-dikán kelt a luzerni államlevéltárban lévő eredetiből közli Segesser Beilage 21. szám.

más határnapot tűztek ki, a király elébe járultunk és kértük, ereszsen már bennünket útnak, hogy haza mehessünk. Ezt a király nem akarta tenni, s megtagadta tőlünk; úgy gondolkozott, hogy az elvett levelek ügye éppen úgy a miénk mint övé s hogy a határnapot be kell várunk. Tehát a mint láttuk, hogy másképen nem lehet, kértük a királyt, hogy irjon urainknak; erre rá is állott, meg is tette a mint következik:

„Mátyás Isten kegyelméből Magyar-Csehország stb. királya, és Ausztria hercege. Körültekintő, becsületes, bölcs, különös kedvelteink! Miután fölszólításunkra és kívánságunkra becsületes követségtöket, Russ Menyhért lovagot és Schilling Jánost töletek hozzánk küldtetek, s mi őket eddig itt-tartóztattuk, több ízben valánk azon szándékkal, hogy őket kegyelmessen kifizetve elbocsássuk, a mint erre csak ugyan általok gyakorta sürgetve föl valánk szollítva. Azonban a mi és ti ügyeitekbe közbe jött sokféle fontos esetek abban megakadályoztattak. Kérünk azért benneteket szeretettel, legyetek irántunk ez ügyben jóakaró türelemmel, s a mi kedvünkért e halogatás miatt ne legyetek semmi nehezteléssel vagy kedvetlenséggel követeitekhez, kiket rövid időn hozzátok bocsátni és kísértetni szándékozunk: a mint mi is hű szolgálataitokért és jó akarataitokért köszönettel hajlandók vagyunk irántatok minden úttal különös szíveségünket kegyelmesen kimutatni. Kelt Bécsben szent Egyed napja után való szerdán, (sept. 3-án) Urunk születésének 1488-dik, magyar királyságunk 31-dik s cseh királyságunk 21-dik esztendejében.“ — Körültekintő, becsületes, bölcs, előttünk különösen kedvelt luzerni bírónak és tanácsoknak.

Az alább következő levél szóról szóra való mása Käkeritz úr levelének, melyet nektek luzerni uraiméknak írt volt.

„Barátságos szíves jóakaró szolgálatomat, s a mi tisztességest és jót tehetek, mindenkorra ajánlom. Kedves uraim s különös jó barátim! Derék követeitek, kiket bölcseségtek a múlt bójtben a királyi felség parancsára s az én kérelmemre a magyar királyi felséghez küldött volt, a mint nem kételkedem, előbb is, de kivált most különösen tudósították kedves bölcseségteket a királyi felséggel folytatott minden ügyeikről, miért is nem szükség azokról bővebben írnom, csak ennyit: barátságos leveletekre, melyet követeitek dolgában hozzám intéztetek, s melynek értelménél fogva őket nekem ajánlottatok, a királyi felségnél s a hol a ti és az ő ügyökben szükség volt, megfeszített szorgalmamat nem kíméltem, s ezt ebben és más ügyekben ezutánra is szívesen teszem, nem kételkedvén, hogy jövőben a királyi felség és követségtök tökéletesen megnyugtató benneteket. A királyi felségnél, méltó okom van azt himni, hogy ő titeket föltűnő érdemeitekért mint különös barátait becsül, a mit reménylem idővel tapasztalni fogtok. Azon ügyekből és dolgokból, melyeket a királyi felség és követeitek

folytatnak, sok jót és hasznot húzhattok, ha a királyi felség becsülete és haszna iránt eddig követett szorgalmatoskodástokhoz ragaszkodtok, s legyetek bizonyosok benne, hogy követéitek a királynál igen nagy becsületben vannak, és a köz követség terhe alatt magokat körültekintő, jámbor emberekül viselik, Russ Menyhért úr mint lovag és becsületes derék ember; aztán kedves uraim! jegyzőtök Schilling János a királyi felségnél szóval és minden tétével úgy tudja magát kedveltetni, hogy a ti s a szövetség közönsége becsületéért szivemből örülök rajta s bizony sokért nem adnám, hogy itt voltak. Hosszas itt maradások kedvök ellen volt, s éjjel nappal mindenkép rajta voltak, hogy kegyes elbocsáttatást nyerhessenek: de mindennek sikere nem lehetett. Nevezetes nagy végzendőik vannak; miről, nem kételkedem, embereitek értesíteni s irni fognak. Azonban reménylem, nem sokára bevégzik, s ha Isten is úgy akarja, reménylem becsülettel és örömmel mennek haza, s minden ügyeikben királyi választ visznek magokkal. Azért kedves uraim! hosszas elmaradásukat ne magyarázzátok balra s legyetek türellemmel a királyi felség iránt, a mint a királyi felség bízik is bennetek. Kelt Bécsben ősi pecsétem alatt szent Egyed napja után való pénteken (sept. 5.) 1488-dik esztendőben¹⁾. Kákeritz Miklós.“ — Luzern városa becsületes, bölcs birájának és tanácsának, különös jó barátainnak.

E föntebbi levelekből minden jámbor, kinek esze van, átláthatja és megértheti, hogy nekünk az idő oda lent nem oly igen rövid volt, és hogy mi minden szorgalmunkat megfeszítettük, hogy a király bocsásson el bennünket: de nem lehetett, mint a föntebbi irományokból hallottátok.

Miután hát megint hosszas ideig vártunk és türtünk, Sz. Hilarius napján a királyi felséghez mentünk és alázatosan kértük, adjon nekünk kegyes bűcsüt, mert tovább nem maradhatunk. Erre a királyi felség válaszul adá: hallottuk már azon tizenegy vagy tizenkét pontot, melyekről velünk fontos és komolyan értekezett, ő most is azon előbbi véleményében és egészen azon szándékkal van, s azon pontok és ügyek dolgában derék követséget akar velünk együtt haza küldeni, e pontok dolgában mindent írásba akar tétetni, s minket követeket s azon fölül mindenkit ki akar elégíteni és fizetni, s megnevezi s elénk mutatja követét Wissen Fridrik nevezetű urat, jelenléttünkben parancsolja neki hogy készüljön.

Egyszersmind szándékozik ő királyi felsége egy úttal Milánóba is követséget küldeni, egyik cancellariusát, kit Gáspárnak

¹⁾ Valamint Mátyás fentebb közlött, úgy Kákeritz Miklós e levélének keltét hibásan másolta Russ Menyhért 1487-re 1488. helyett. Böven bebizonyítja ezt Segesser, munkájában (46. 47. l.) kifejtván, hogy Russ és követjárása Schilling csak 1488. mártius vége felé indult el Luzernből.

hivnak¹⁾. S minthogy osztán a király fiának, János lipthai herczegnek eljegyzendő neje a milanói herczegasszony részéről most Milanóban 80,000 aranyat fizetnek, azon követ az összegeket, melyekkel a szövetségeseknek s nekünk követeknek adós a 80,000 aranyból vegye ki, vigye a szövetségbe s mindenkit fizessen ki. Alkalmasabb lesz így, mint ha a pénzt előbb Magyarországból föl kellene vinni, és Milanóból megint újra le kellene hozni.

Továbbá mi szövetségi követek minden számvetésünket, legyen az élelmünk, költségünk, a mit magunkra tettünk, ezen kívül évdijunkat, magunk és szolgálók napi díját, s a mit ezenkívül a király nevében költöttünk vagy vásároltunk, kiki a magáét külön, számítsuk össze a kincstartóval. A kincstartó osztán írja be s adja a cancellariába, hogy írják be az utasításba, melyet a szövetségbe lovaglandó követeinek ad, hogy a szövetségeseket és minket követeket otthon ki tudjanak fizetni; mert ezt a mi javunkért teszi, hogy nem fizet ki bennünket ide lent, miért hogy attól lehet tartani, hogy a pénz el találna veszni és szégyent és kárt hoznának rá, mi neki kedvetlen lenne; azonban mindegyikünknek elegendő költséget akar adni hazáig. E szerint számot vetének velünk, s azt a kincstartó könyvébe beírják, a könyvből osztán kiírják és a cancellariába küldék, hogy írják be a szövetségnek szóló utasításba.

Russ Menyhért követelése, melylyel neki a magyar király tartozik:

Ez az én Russ Menyhért követelésem és számvetésem, mely a kincstartó könyvébe és a szövetségnek szóló utasításba be volt írva:

Először 356 forint lovaglási s napi díj, a mint nálunk minden követnek jár, a ki a szövetségből lovagol, napjára egy forint és költség.

Továbbá, 50 forint a szolgálók díjában.

Továbbá, Jäger Jakab, Kuffhauser Lénárt, és egy szolgáló beteg lett, magam is beteg voltam, s lovaimhoz magamnak és nekik más szolgát kellett fogadnom; került 39 aranyomba.

Továbbá, a mint egyre másra fölszámoltam, kiadtam és elköltöttem 540 rhénusi forintot.

Továbbá, egy lovam elveszett; ára 62 arany.

Továbbá, Münchenben lovaimban kárt vallottam 22 forintot.

Továbbá, hazamenet lovaimat lejártam; számitom 40 forintra. Ez azonban nem áll a kincstartó könyvében.

Továbbá, 2000 forintom volt ígérve a lovagi rangra.

Továbbá, 400 magyar forint rendjelemért.

¹⁾ Bodó Gáspár.

Továbbá, elmaradt évdíjam 3200 forint.

Továbbá, a császáriaknak leveleinkért, melyeket Jäger Jakabtól elvettek volt, 9000 rhénusi forintot kellett fizetniük; akkor a király nekünk akképpen ígért, hogy azért 1000 forintot követelek.

Boldogult Schilling János követelése, melylyel neki a király tartozik:

Elsőben, 600 forint költség.

Továbbá, 350 forint évdíj.

Továbbá, 356 forint lovaglási s napi díj.

Továbbá, Münchenben a lemenetel alkalmával lovaiban kárt vallott 20 forintot.

Továbbá, ő is követeli a maga részét a 9000 forintból.

Továbbá, haza jövet lovaiban kára esett 100 forint. Ez sem áll a számvetésben.

A mit továbbá a király saposainak, trombitásainak, egyéb zenészeinek, szavalóinak, hárfásainak s más efféle embereinekadtunk, esztendőn át 20 forinton fölül ment; nem ment be a királyi számvetésbe.

Továbbá volt nálam esztendőn át tizenkét apród, a legáltalmasabb emberek fiai, kik Bécsben voltak; került 16 vagy 20 forintomba; ez sínes a számvetésben.

A mi azonban magunkra, ruhára, lovakra, czipőre, ingre, nyeregre, csizmára, kardra, sarkantyúra, fürdőre, beretvákozásra, vendégségre, kovácsnak, szabónak, fogadósnak elkölt, bement a számvetésbe 540 forinttal.

E számvetés után a kinestartó bennünket a királyhoz vettett s osztán búcsút vettünk. S a királyi felség beszélt velünk s mondá: induljunk el, ő két kapitányát, Haubitzot St. Pöltenből és Schillingert Mauternből, adja mellénk, hogy velünk együtt Passauba György herezeg országába lovagoljanak s bennünket kísérjenek, a királyi követek pedig Velence felé fognak Milanóba s onnan hozzánk a szövetségbe lovagolni, s bennünket mind kifizetnek s mondá, hogy bőjt közepére Luzernben lesznek. Ez után parancsolta, hogy mindegyikünknek 100 forintot ajándékozzanak költségre. A király pecsétes levelet is adott vinnünk hozzatok luzerni uraim! hogy lássátok a király jó indulatját, hogy ő titeket és minket ki akar fizetni s követséget akar küldeni. Ezen levél másolata szóról szóra itt következik:

„Mátyás Isten kegyelméből Magyar- és Csehország királya s Ausztria herezege.

Szigorú, tekintélyes, becsületes, bölcs, különös kedvelteink! Russ Menyhért lovag tanácsotok barátja és Schilling János secre-

tariustok mint követeitek előterjesztéséből, melyet az általatok nekik adott utasítás szerint hűségesen és szorgalmasan élénk adtak, tetteik és eljárások után megértettük, hogy a régi jóakaró ajánlkozások és szivességek szerint, miben benneteket hozzánk mindig készeknek és tántoríthatatlanoknak találunk és ismertünk, most is azon mesterkedés és alkudozás hírül adásával, melyet a római császár és fia barátainknál a szövetségeseknél ellenünk szándékba vett s ti visszautasítottatok, valamint más ügyekben is, mint különös hajlandósággal és jó szívvel elismerjük, igaz hű szeretettel viseltettek hozzánk; mely ügyek minél többek és nagyobbak, királyi lelkünket annyival több kegyre, bizodalomra és szivességre ösztönzik irántatok. Ezt nektek nagyon és gondosan köszönjük, nem fogjuk elfelejteni, s e jó akaratot és jó indulatot akként akarjuk elismerni, hogy átlássátok, mennyire tetszésünkre volt, s hogy nektek is követeiteknek is hasznok legyen belőle, a mint ezt követieinktől, kik rövid időn nálatok és más szövetséges rokonaitoknál lesznek s kiktől a pénz is küldjük, melylyel embereiteknek tartozunk, meg fogjátok érteni; különösen nagyon gondosan kérvén benneteket, hogy e hajlandóságtokban és hűséges jóakaratokban irántunk továbbra is maradjatok meg ügyeinkben, mint eddig történt, ezután is mindig szorgalmasodjatok s a legjobbat tegyétek, a mint erre nézve kétségtelen teljes bizodalommal vagyunk hozzátok. A gyémánt dolgában egy másik szolgánkat, ki az effélékhez egy keveset ért, szándékozunk hozzátok küldeni, hogy nézze meg, s veletek erre valamint a többi ékszerekre is, melyek a burgundi herczegéi voltak s nálatok vannak, jámbor emberek becsüje szerint, a mennyiben megtehetjük, tisztességes illendő árban készek leszünk megalkudni és kifizetni. Szívesen kérjük azt is, hogy ebben magatokat hozzánk engedékenységgel és jó akarat-
 • tal viseljétek, s követeitek hosszas tartóztatásáért, kiket mint magok is megmondhatják, nevezetes ügyeink miatt elébb el nem bocsáthattunk, semmi kedvetlenséggel vagy nehezteléssel ne legyetek, és azt másra mint jóra ne magyarázzátok. Ha mind ezt kedvesen veenditek, bennünket irántatok mindig kegygyel és szivességgel hajlandóknak fogtok tapasztalni. Kelt Bécsben szent Katalin nap előtti hétfőn, (nov. 26.) az Ur 1488-ik, magyar királyságunk 32-ik, cseh királyságunk 22-ik esztendejében.¹⁾ — Szigorú, tekintélyes, becsületes, bölcs, különösen kedvelt szövetségeseknek, Luzern város bírójának és tanácsának.

A mint osztán a levelet megkaptuk, a király húsz lovagot küld kíséretünkre, s nagy zajjal és lármával visznek bennünket

¹⁾ Az uralkodási évek számításában Russ másolata egy évet különbözik a helyes számítástól.

Bécs városán keresztül, és mit volt mást hallani, mint, a schweiziak! a schweiziak! S a mint osztán haza értünk, a királyi leveleket nektek uraim tüstént átadtuk, s a mellett mindenről tudósítást tettünk, a mit a király velünk beszélt és értekezett, egyszersmind vizsgasztalók hitelezőinket, kiktől pénzt vettünk volt fel, böjt közepeig, hogy akkorra majd megjön a követség Magyarországból s kifizet bennünket.

Nos lássátok, hogy ment a dolog. A mint hát böjt közepe elmúlt és a követ sehogy sem akart jönni, csudálkoztam s nagyon álmélkodtam, hogy a király a mit irt nem teljesítette, és senki sem tudhatta, hogy áll a dolog. A mint osztán az emberek beszédeit hallottam, a király érdekében magyar szolgámat lóháton a királyi felséghez küldtem és ő kegyelmességének derekasan megírtam, ugyan mi fordíthatta meg a királyt a követség dolgában. Ez a szolgám lóval és költséggel 60 forintomba került. S a mint osztán azon szolgám írásaimmal s leveleimmel a királyi felséghez érkezett, a királyi felség szolgámat igen jól és kegyesen fogadta, tüstént haladéktalanul elbocsátotta, s két levelet adott neki, egyiket hozzátok luzerni uraim, másikat hozzám; a mint szóról szóra imitt hallani fogjátok.

„Mátyás, isten kegyelméből Magyar és Csehország stb. királya Austria hercege.

Becsületes, bölcs, különös kedvelteink! Az elmúlt napokban embereitektől, kik töletek legközelebb nálunk követségben voltak, irtuk és tudtotokra adtuk, hogy derék követségünk rövid idő múlva nálatok és a szövetségbeli más szövetségeseinknél lesz, s hogy ez alkalommal szándékunk megküldeni azon fizetési összegeket, melyekkel nektek és nekik tartozunk. Ez annak idejére eddig meg is történt volna, ha aranyérben nem szenvedtünk s ez által gátolva nem lettünk volna. A mint azonban isten kegyelméből ismét jó egészséghez jutottunk, nem felejtkeztünk meg előbbi föltett szándékunkról s azon követségünket a pénzzel együtt minden áron szándékunk hozzátok küldeni, komolyan és szorgosan kérvén, hogy ezt adjátok hírül többi rokonaitoknak is, s a haladékon, a mi ez ügyben a főntebb irt okból történt, ne botránkoztatok meg, sőt jó indulatokatok szerint, melyet töletek eddig minden alkalommal tapasztaltunk, olyanoknak maradjatok és mutakozzatok ezután is irántunk, a mint erre nézve hozzátok bizodalunk van. Ezt nektek hajlamunkkal és kegyelmünkkel készek leszünk megszolgálni. Kelt Budán Cantate vasárnapján (május 4-én), Urunk születésének 1489-ik, magyar királyságunk 33-ik, cseh királyságunk 23-ik évében.“ — Szigorú, becsületes, bölcs, különösen kedvelt szövetségeseinknek, Luzern város bírájának és tanácsának.

A levél, melyet hozzám Russ Menyhérthez írt, ez:

„Mátyás, Isten kegyelméből Magyar és Csehország stb. királya, Ausztria hercege.

Szigorú, különös kedveltünk! Kedvelt hívünk és secretariusunk Schnitzer Lukács leveledet, melyet neki irtál volt, előttünk elolvasta, melyből jó akaratodat, melyivel irántunk viseltetel, s hü szolgálatodat és szorgalmadat, melyet ügyeinkre fordítottál s ezentúl még inkább fordítani ajánlkozta, átláttuk és megértettük, miért neked szíves köszönetünket mondjuk. Ezenel megirtuk kedves luzerni szövetségeseinknek, mi gátolt eddig bennünket követségünk küldésében, s hogy azt most rögtön akarjuk küldeni, kérvén, hogy ezt többi rokonaiknak, a mi szövetségeseinknek is adják hírül s tartsák meg magokat irántunk jó indulatjokban, a mint ez neked is kétség kívül tudtadra fog jutni. Azért is kérünk, hogy ezen dolgunkat mozdítsd elő nálok, s ügyeinkben ezután is, valamint eddig tetted, szorgalmaskodjál; rólad a fizetésben különösen nem felejtkezünk meg s ezt neked kegyelmünkkel fogjuk megszolgálni. Kelt Budán Cantate vásárnapján, (május 4.), Urunk születésének 1489-ik, magyar királyságunk 33-ik, cseh királyságunk 23-ik évében¹⁾. — Derék, különösen kedvelt hívünknek Russ Menyhért lovagnak.

A fentebb leírt levélnek, melyet a magyar király hozzatok luzerni uraimhoz újolahoz s hozzám intézett, megörültünk s azt hittük, hogy jól lesz dolgunk, s így vártuk a követséget nyári sz. János naptól őszig Boldog asszony napjáig, de még is azt hittük, hogy a király teljesíti a mit fentebb írt. Midőn azonban senki sem jött, ha előbb nyugtalanok voltunk, ekkor még sokkal nyugtalanabbak lettünk, s bennünket követeket, a kik pénzzel tartoztunk s mások is untalan zaklattak. Erre asztán én elétek járultam uraim! és kértem, hogy irjátok meg, ugyan mi tartóztathatta a királyt, hogy követséget nem küldött. S újra alá küldtem magyar szolgámat tulajdon költségemen, mi ismét 60 forintomba s még többé is került. A szolga osztán oly soká oda maradt, hogy azt gondoltuk, talán az országból is megszökött.

Miután hát szolgám és követem sokáig oda maradt, én Russ Menyhért 1489-ben szent Márton napján újra nagy költséggel, munkával és fáradsággal lóra ültem, s akkor az Einsidelben együtt ült szövetségi uraimék s ti luzerni uraim nekem ajánló levelet adtatok, így lovagoltam osztán másod magammal a királyhoz Budára. Elébe járulván szükségemet és szorultságomat előadtam s oly igen panaszkodtam, hogy a király megszólala s mondá, hogy szíves örömet lát, mert hozzá az a hír jött, hogy szövetségünkben

¹⁾ Mind két levél keltében az uralkodási évek számításában egy év hiba van.

veszetten megy a dolog s egyik hely a másik ellen harczol ; ő a mit irt s igért, örömet teljesítette volna , s követségét erős parancsolattal el is küldte szövetségünkbe, hogy mindenkinek s nekünk követeknek is eleget tegyenek és megfizessenek. A királyi felség e követei három hónapig voltak oda, de egészen hiábán jártak s csak egy hete kerültek ismét hozzá haza. E követek azt mondták a királyi felségnek, hogy midőn Velenczébe értek s egy ideig ott voltak, magokat és cselédeiket fölruházták, s onnan Milanóba szándékoztak, hogy a pénzt fölvegyék s onnan a szövetségbe lovagoljanak, hozzájok követekhez éjjel nappal oly fontos és komoly intés jött a velenceziektől és milanóiaktól, hogy ha életüket szeretik, semmi áron a szövetségbe ne menjenek, mert különben halál fiai lesznek, s annyira intett k őket, hogy megrémültek s bűniük kellett. Mondá, hogy mi szövetségesek egymásra támadtunk az urak évdíja miatt, ki mint birja, úgy marja, egyik a másiknak fejét szedi, s mindez az urak dolgáért történik, s neki mint igazat beszélték, hogy minket követeket is lefejeztek, a mi neki fájdalmasan esett.

A király főttebbi beszédére én Russ Menyhért, a mint csak tudtam, oly jól előadtam az igazat, s elmondtam a királyi felségnek Zürich városi kedves szövetségeseink dolgát tulajdon emberekkel való zavargásuk ügyében, a mennyire akkor tudtam, hogyan fejezték le polgármesterüket Waldmannt s néhány tanácstársát és czimboráját, és hogy mi a szövetség többi községei eközben barátságosan gyűléseztünk, őket jó akarattal kibékítettük és hogy a dolog e szerint barátságosan el van igazítva. Elmondtam, hogy a szövetség más községeiben legkisebb ellenségeskedés volt volna, az nem igaz, jó békesség és jó barátság van a szövetségben, s ő királyi felsége követségét éppen nem várták kevesbbé a szövetségben, s ha megérkezett, részére nagy tisztesség történt volna.

Ezen a király szívéből örvendett és nekem bizodalmasan megköszönte, hogy lementem, mondá: hogy ezt kegyelmesen meg kell szolgálnia, megérkezésemet örömmel látja s még örömebb hallotta, hogy a szövetségben szövetségesei közt jól áll a dolog. És minthogy így áll a dolog, továbbra is egészen előbbi szándéka mellett marad s követségét velem föl akarja küldeni a szövetségbe, s minthogy ő királyi felsége húshagyó keddre Bécsbe akar menni, akkorra menjek én is oda, ott Bécsben követével majd végez s engem kegyelme sen elbocsát, s követét nem tartóztatja oly sokáig mint előbb. Erre alkincstartójának Bornemiszanak ¹⁾ parancsolta, hogy adjon nekem 40 forintot költségre. Így mentem osztán Bécsbe.

¹⁾ Bornemisza Jánosnak, kit Russ Menyhért „Unterschatzmeister parlamisten“ néven említ.

S a mint a király Bécsbe ment, boldogult Schilling János is lejött a szövetségből a szövetségeselek részéről a gyémánt ügyét illető némi megbizással, s a király elébe ment, dolgát elbeszélte s őt arra kérte, hogy bocsásson el kegyelmesen s ne tartóztatson bennünket sokáig. S a király azt mondta, nem sokára el akar bocsátni.

Épen ez időben voltak ott a császár, a római király, a cseh király és mások nagy követségei, úgy hogy a király úgy el volt foglalva, hogy velünk nem végezhetett.

Azután virágvasárnap előtti szerdán¹⁾ a király boldogult Schilling Jánost és engem hivat s beszélget velünk, hogy meghagyta az egri püspöknek a kincstartónak, és a győri püspöknek, hogy beszéljenek velünk s tudósítsanak akaratjáról és szándékáról, miben örömtünk fog telni; ő követségét erős parancsolattal rögtön szándékszik a szövetségbe küldeni; számvetéstünket, mivel tartozik nekünk, adjuk be újra a kincstartónak, s annak bennünket tüstént ki kell fizetni és becsülettel ki kell elégíteni. Ez éjszaka történt és elbúcsúzáunk a királyi felségtől, megköszönök neki alázatosan, s vígan távozáunk.

Tehát virágvasárnap előtti pénteken²⁾ a bécsi szent István templomában tartott Salve után a kincstartóhoz udvarába mentünk, a mint erre az időre voltunk rendelve, s a kincstartó a győri püspökért küldött, s az lóháton eljött. Akkor ők bennünket egy zárt kertbe küldtek a bécsi prépostságban, s a király parancsából nekünk e szavakat mondták:

Először is, miután jól tudjuk, hogy a királyi felség akaratja egy évvel ezelőtt mi volt a tizenkét vagy tizenhárom pontban, s mily szándékkal volt a szövetség közönsége iránt, most is abban van — még erősebben mint valaha, s az utasítást, a mint előbb megkésztette, abban hagyta, mind a fizetésre, mind az előkelő személyek megajándékozására mind egyébre nézve, s a király virágvasárnap utáni hétfőn derék követségét meg akarja indítani szövetségünkbe, s e követséggel Russ Menyhért lovagoljon föl országunkba, mert neki azokkal egy úton kell menni uraihoz, az ő jó barátjaihoz és bajtársaikhoz.

Továbbá a kincstartó a király nevében boldogult Schilling Jánosnak szállást és pénzt ad eleget, s azon kívül őt ki is fizeti, hogy pénzt haza küldhesse, de a király azt akarja, hogy nála maradjon, míg követsége a szövetségből vissza jön; — Milanóba is akar követséget küldeni, hogy az ott vegye föl a pénzt, mely a szövetséget illeti.

Tehát csak menjünk haza, legyünk jó kedvvel, s holnap

¹⁾ Mart. 31-én 1490.

²⁾ Aprilis 2-án 1490.

jöjjünk a kincstartóhoz, s mindegyikünk hozza el számadását írásban külön külön, a mi követelése a legközelebbi s az azelőtti számvetés óta van, a mennyivel bágott vagy szállott, e szerint kifizet s becsülettel kielégít bennünket; ezt neki a király is így parancsolta.

Tehát virágvasárnap jókor reggel a kincstartóhoz mentünk, s kértük hogy kegyesen végezzen velünk, a mint azt a király és ő is megajánlotta és megígérte, ezt ő kegyelmének alázatosan meg fogjuk szolgálni s erre mindegyikünk átadá neki írásba foglalt számvetését; azokat egészen végig olvasá s erre nyájasan mosolyogva e választ adá: „ez helyesen van, de virágvasárnap szent nap ily dolgokkal foglalkozni“ s kért bennünket, hagyjuk őt nyugton, hogy a passio szertartását hallgathassa, s holnap reggel, mikor a nyolezat üti, jöjünk el s egész becsülettel kielégít és kifizet bennünket; ha azonban öt-hatszáz forintra van szükségünk, ezt most is megadatja. Mi osztán néztünk a becsületre s mondánk: nem, mi őt éppen virágvasárnap kívánsága szerint nyugton hagyjuk.

Tehát elég bajunkra, Isten bocsássa meg! virágvasárnap éjjelére magyar és cseh urakat hívtunk vendégekül s nekik lakomát adtunk. S a mint csaknem jól laktunk, a királyi felség rosszúl lett s a király bolondja Tibrili¹⁾ jó futva és kiáltja: „Talpra uraim! a király meg akar halni!“ S mi mind talpra a vár felé. De a vár s a város valamennyi kapuja mind be volt zárva s oly nagy mozgás volt a városban, hogy lehetetlen leírni.

Azután hogy a király meghalt, megjelentem a kincstartónál, s kívántam tőle, hogy elégítsen ki bennünket, mint a király parancsolta volt, mire ő nekünk szomorúan e választ adá: „a kincstartó s ezenfölül saját vagyonát is tőle elvették s a várba vitték, ő többé a maga vagyonának sem ura, s ennélfogva bennünket a királyné, a herczeg és az ország elébe utasít, ő kegyelme kész bennünket pártolni s mellettünk bizonytságot tenni.“

Azután az ország, a királyné és a herczeg elébe járultunk és őket sürgetve fölszólítottuk és kértük, hogy igazítsák el dolgunkat. A kincstartó osztán valamennyi országnagy és ur jelenlétében saját szájával így válaszola, hogy mi a magyaroknak és a királynak, míg élt, szolgálai voltunk, tehát szolgáljunk neki halálában is s Russ Menyhértet azért választották lovagnak, hogy a király koporsóját vigye s küldtek is neki 50 forint költséget és három gyász ruhát. S ha majd ez is megtörténik s Magyarország 72 vármegyéje²⁾ összegyül, mellettünk elég bizonytságot tesznek,

¹⁾ Ez udvari bolondról más forrásainkban nincs emlékezet.

²⁾ Die LXXII. stätt. vs hungern. — Ez adat szerint, mint III. Béla idejében. Lásd Endlicher, Monumenta rerum Hung.

hogy nagy tisztességgel mehetünk ki az országból, és becsülettel ki leszünk elégitve és fizetve.

Azután Magyarország 72 vármegyéje vagy kormányzósága Pesten a Rákos mezején ¹⁾ a kincstartó szavával valamennyi ur jelenlétében ismét azt adta nekünk válaszul, hogy bennünket kifizetnek s legyünk türelemmel, míg királyt választanak.

Azután ismét a Rákos mezején az egész magyarságtól ily válaszunk lett, hogy mi a magyar koronának és a keresztyénségnek utolsó napig oly jól szolgáltunk, hogy illő, hogy az egész világ előtt kifizessenek bennünket, és megigérték, hogy az, a kit királynak választanak, a koronázás előtt meg tartozik esküdni, hogy bennünket és másokat, kiknek ily becsületes követelésök van, kifizessen. S engem Russ Menyhértet 11,000 forintig s boldogult Schilling Jánost 1406 forintig beirtak.

Azután az új király követsége, Rosenberg, Weitmüller, Sternberg és Schellenberg minden ellenvetés nélkül megigérté, miért nekik nagy ajándékokat adtunk, hogy ha királyuk a cseh király Magyarország királyává lesz, mindent elkövetnek, hogy a király fizessen ki bennünket.

Továbbá boldogult Mátyás király fia, János lipcai herceg is, ki a pénzt és kincseket elvitte, megigérté, hogy kifizet bennünket.

Utóljára osztán a magyar kincstartó s más magyar urak ily ünnepélyes ígértet ellenére, az országból bennünket kiutasítottak, s az igazságot elferdítették: „Hiszen, — mondák — a schweiziek Bécsben vannak, s Bécsset és Német-Ujhelyt a magyaroktól elvették s a római királylyal tartanak ²⁾. — Mit adjanak hát ők nekünk mikor mi schweiziek két kulacsosok vagyunk!” Ez nem igaz volt, s meg is bizonyítottuk a győri püspök és Lukács cancellarius előtt, hogy nem volt ott egy schweizi sem Stuben Jánoson kívül, azt is rútúl megvagdalták érte, s most sines más csak Bader Miklós. A mint osztán az említett magyar urak látták, hogy velünk nem jól bántak, újra Magyarországba akartak bennünket vinni! de Tirstein Wilmos, Salm és Sax nem tanácsolták, hogy ezt tegyük, mert el lennénk veszve.

Igy átláttuk osztán kedves kegyes uraim! hogy sok mindenfélét beszélnek ez ügyben, s ez által gyanúsítanak és gátolnak, és

Árpádiana 246. l.), úgy 1490-ben 72 vármegyéből állott Magyarország.

¹⁾ Zu Offen vff dem ragisch oder krepseveld. — Offen alatt itt a mai Pest van értve.

²⁾ Maximilián római király, Fridrik császár fia, Bécsset aug. 19-én 1490. foglalta el a magyar örhadtól; mire Német Ujhely vára is megadta magát neki.

ha ez ügyben körömszakadtig kitartók akarunk lenni, hitelezőnk pörül s mi sem igen jól járnánk, kivált minthogy némelyek beszéd közben ezt is mondják: „jól van, vessen számot a király velünk.“ Ezt azonban igaznak soha sem lehet bizonyítani, s a ki erre nézve strassburgi bizonyáglevelünket meghallgatja¹⁾, azonnal át fogja látni, hogy velünk igazságtalanul s embertelenül bánnak; mert a legfőbb magyar urak elég bizonyosságot tesznek mellettünk, hogy mi ezer forinttal kevesebbet irtunk be, mint a bizonyáglevelével mondja, melyet kérünk hallgassatok meg.

Továbbá némelyek így is beszélnek; hogy örömost hevertünk mi oly soká odalent Magyarországon, hogy onnan bizony eljöhettünk volna, hogy a király előtt nem volt becsületünk, s csak a rimák nem akartak bennünket haza csesztetni. Erre azt mondjuk, bárki beszéljen is efféle rólunk, azt rossz akaratból és ellenségeskedésből teszi, s ezt eléggé megmutathatjuk és bebizonyíthatjuk két vagy három királyi levélből, és azokból a levelekből, melyekben ti luzerni uraim két ízben is irtátok, hogy a király akaratja ellen ne jöjünk el onnan, hanem teljesítsük kedvét; minthogy mindenütt magával akart bennünket tartani, mint a királyi levelek bebizonyítják. Ha nem lett volna előtte becsületünk, bizony bücsút adhattott s elereszthetett volna bennünket. S ha osztán esztendőn át volt is nálunk egykét asszony, úgy hiszem nem kellene szemünkre hányni; hiszen itt is akad olyas, a ki épen ezzel nagyon fenn akar lenni, ki minden éjjel feleségével van s reggel mégis mindjárt bordélyba megy; az ilyen meglátja a szálkát a mi szemünkben s nem látja a maga szemében.

Azt is mondják némelyek, hogy mi nem voltunk követek s ti uraim nem küldtetek minket, s a mi utasításokat és megbízó leveleket vittünk, azokat nem ti adtátok uraim, hanem hamisak. Nem gondolom és nem hiszem, hogy ezt valaha meg lehessen mutatni; mert minket, mint az első pontban áll, tanácsülésben a ferencziek kolostorában s a város házában választottatok, s hogy kik tették föl és pecsételték meg az utasításokat és megbízó leveleket, nev szerint is tudjuk, valamint azokat is, kik a leveleket irták. S azt hisszük, ezzel erre eléggé megfeleltünk; tessék kihallgatni azokat, a kiket meg fogunk nevezni.

Tehát mindenütt csak a rosszat rántják elő, s ha az ember valami jót tesz, csak háta mögé nevetnek. Így történt velem akkor is, midőn első ízben Magyarországra alá lovagoltam és senki sem tudta, hova mentem: akkor is azt beszéltek, hogy a király előtt követnek adtam ki magamat. Ez azonban nem volt igaz, s hogy halljátok, miképen ment ez a dolog, tehát így történt. Mikor a

¹⁾ E levél tartalmát a luzerni államlevéltárban lévő eredetiből közli Segesser 64. l.

magyar király egyességet kötött a szövetségesekkel, én voltam az, ki azokat a leveleket helységről helysére körül hordoztam pecsételni, s némely helységek nem akarták s örömet vonakodtak volna, s hogy osztán én barátságos kéressel rájuk mentem, utóljára mind megpecsételtek¹⁾. S Moss Henrik és én a pecsételés kedvéért csak nem vízbe haltunk, s ha a kormányos és mi oly emberek nem lettünk volna, a levelekkel együtt mind elvesztünk volna. S a mint osztán Renetzhauser Jakab, a király követe, Luzernbe jött, nagy évdíjt és sok pénzt osztott ki az előkelő személyeknek, és sok embernek írásban is kötelezte magát, hogy esztendőnként ennyit s ennyit ad nekik. S a mint hozzám jött, nekem tíz forintot adott, s azon is osztanom kellett Wildhanssal s a többi aljegyzőkkel. Ekkor osztán megharagudtam s bosszankodtam, hogy másoknak annyit adtak, én pedig ezt életem kockáztatásával kerestem; lóra ültem s Magyarországra lovagoltam; meg akartam kérni a királyt s figyelmeztetni hogy mit tettem, s hogy érte semmit sem kaptam; tehát ahhoz mentem, a kinél a legfőbb hatalom van, hogy ő királyi felsége nekem is adjon valamit, mert követe semmit sem akart adni, pedig ugyancsak megszenvedtem a király kedvéért. S a mint Magyarországra értem a király Moldvában s ott százezer török volt ellene táborban. Oda is elmentem hát a királyhoz s elmondám neki minden dolgomat, miért vagyok itt, s hogy és mint történt velem. S a király mondá: „hallgas, nem tetted hiába” s azután folytatá: „adná Isten, hogy most a szövetségeseknek 20,000 embere volna velem, becsületes hasznokat vehetném” s azután kérdé tőlem: „voltam e háborúban?” Voltam, mondám neki, a burgundi herczeggel való háborúban ott voltam akkor is, mikor elesett. Akkor így szóla: „jól van, öltözzél te is páncélba, majd oda rendellek a szépesiekhez, az erdélyi szászokhoz, a vindekhez és horvátokhoz; azok mind tudnak németül.” Aztán megtámadták a törököket, s 20,000 veszett a Moldva vizébe és egyebütt, elfogtunk 800-at s nyertünk 24 fő zászlót²⁾. Azután nagy örömmel mentünk

¹⁾ 1479-ben. — Magát e nevezetes szerződést, melynek kelete mart. 26-ra az egyezkedés hivatalos megindításának napjára van téve, jöllehet a megpecsételés és a példányok kicserélése csak october 18-án történt, a luzerni levéltárban lévő eredetiből közli Segesser, Beilage I. sz. a. m. — Ez oklevélből világos hogy e szerződés nem 11 évre, nem is Mátyás haláláig volt kötve, mint eddig több író állította, hanem csak 10 évre szólt.

²⁾ Russ Menyhért, ki a török birodalom geographiájában nem igen lehetett jártas, s ki ez emlékiratát a kérdéses ütközet után 14 évvel írta, kézzelfoghatólag tévedt, midőn 1479 vége felé Mátyás királyt Moldvában harezoltatja a törökökkel. E tévedést belátva Segesser, munkájának 64. 65. lapján, ez ütközetet a kenyérmezei dia-

Budára. A mint osztán oda értünk, kértem a királyt, hogy bocssáson el. Tehát adatott 100 aranyat, s egy levelet, hogy esztendőnként 300 aranyat ad Luzernben, adott török selyem kaftánt, kardot, tegzet, s két nagy török zászlót. A levélért osztán 50 aranyat kellett fizetnem, ötvent elköltöttem s megint nem volt semmim, úgy hogy egyikét kereskedőtől kellett pénzt kölcsön vennem, pedig nem is volt inyökre.

A mint osztán a királytól elbúcsúztam, kértem hogy követének Renetzhauser Jakabnak írjon, a mit meg is tett, s hogy szöljön mellettem atyám urainék előtt, ezt is megtette.

Mikor osztán Luzernbe megérkeztem, a követ már elment. Akkor Russ bírónak, Ritze Miklósnak, boldogult atyámnak, Etterli Péternek és Meran Miklósnak mutattam elő a levelet, melyet a király követének írt volt. Hosszas alkudozás volt az más ügyekben, s legutolsó pontjában írt a király felőlem nem egyebet mint jót, úgy hogy abból jól lehetett látni, hogy nem voltam követ a királynál, s mindnyájan megörvendettek, mi kor leveletem hallották. Erről kész vagyok felelni s meg is mutathatom előttetek, mit írt volt a király.

SZABÓ KÁROLY.

dalra magyarázza, mely 1479. oct. 13-án történt. Azonban mintegy maga is érezvén e megfejtés tarthatatlanságát, ezt veti utána: „Ha Russunknak valami nagy geographiai ismereteket nem tulajdoníthatunk is, ha vele Moldvát Erdélylyel s a Moldva vizét a Marossal fölcseréltetjük is: mégis bajos dolog, hogy Mátyás király jelenlétéről beszél, minthogy tudva lévő dolog, hogy e csatát Báthori István és Kinizsi Pál nyerte.“ — Miután a kenyérmezei ütközetben Mátyás valószínűséggel nem volt jelen, miután oct. 13-án mikor e csata történt, a schweizi szerződés ki sem volt cserélve s így Russ Menyhért hazulról meg sem indult, kétségtelen hogy ő nem a kenyérmezei, hanem egy más későbbi diadalról szól. S ez nézetünk szerint nem lehet más mint Mátyás 1479-ki késő őszi bosnyák hadjárata, mikor ő hadaival a törökök megbosszulására, kik 1479-ben augusztusban a Dráván áttörve Vasvárig és Regedéig dúltak, a Száván átkelt, Jajczáig hatott, Verbászt megvívta, Bosnyákországot földulta, sőt még Herczegovinába is nyomult. Has. Gr. Teleki, Hunyadiak kora V. köt. 107—112. l.

OLASZORSZÁG ÚJABB TÖRTÉNETEI.

NEGYEDIK KÖZLEMÉNY. *)

Az olasz háború a sz. luciai ütközetig. — Olaszország belállapota maig.

Reuchlin nyomán, kit előadásunkban követünk, előadók e folyóirat XII. kötetében, minő hatással volt a bécsi forradalom s a lombárdiai fölkelés Olaszországra. A mi azonban Olaszország más részeiben történt, nem volt oly eldöntő, mint Piemont elhatározása. A király mindamellett, hogy az utóbbi időkben már nem takargatta Metternich iránti ellenséges indulatát, tartva a forradalomtól vagy Ausztria túlnyomó erejétől, politikájában most is tartózkodó, habozó vala.

A bécsi forradalom híre, a milanói posta kimaradása s a harez eredményére vonatkozó határozatlan tudósítások Turinban roppant izgatottságot szültek. Arese, milanói gróf, marc. 20. án reggel a ministereknél volt kihallgatáson, segélyt kérve a milanóiak részére, de nem bocsátották a király elé. 21. én egy népcsoport a miniszteri épület körül lármázva kért fegyvert, de a polgárőrség könnyűfegyverrel szétoszlatta. E közben egyebükt megkezdtek az önkénytesek toborzását. S midőn az ausztriai követ Boul-Schauenstein ezért panaszt emelt, egy 22. kén a külügyminisztertől nyert válaszbán azt kapta feleletül: „a miniszter biztosítja, hogy ő is fen kívánja minden módon tartani a jó baráti és szomszédi viszonyt.“

*) Első közl. XI. köt. 270. lap; a második közl. XII. köt. 76. lap; a harmadik közl. XII. köt. 336. lap.

A fölkelés terjedéséről szóló hírek az eseményeket olykor meg is előzve villámgyorsasággal érkeztek Turinba. Az izgatottság a fékezhetetlenségig növekedett. Marc. 23-dikán írja Abercrombi Palmerston lordnak, hogy a nevezett napon tartott miniszeri tanács véleménye szerint a piemonti kormányt az önfentartás kötelessége föllépésre inti. A felingerült nemzetiségi rokonszenv miatt még itt is lehetséges a fölkelés. A francia példa után Lombardiában is megtörténhetik a köztársaság kikiáltása, így két köztársaság közé szorulva, Piemont is, legalább a rendőriminiszter és tüzesebb honfiak véleménye szerint, valószínűleg meg fog kísértetni egy köztársasági fölkelést. Károly Albertet saját koronájának féltése — s a remény, hogy királyságát növelheti, önállóvá lehet, tette intették, e mellett sajgott a régi seb, a vád, hogy a szabadság ügyétől elpártolt, most dicsőségesen meghazudtolható.

A beavatkozásra jogos ürtüggyül szolgált, hogy Ausztria a hercegekkel kötött újabb szerződés által kötésileg a Póig terjedő határát a Középtengerig terjesztette ki, s ez által a király el van ütve Piacenza öröklésétől. A mint a ministeri tanács a beavatkozást elhatározta, alig telt el öt óra, már megérkezett híre, hogy az ausztriaiak Milanóból elvonultak, miért legsürgetősb teendő ennek megszállása lön. E czélra a szolgálat-köteles hadak rögtön beszóllítottak, az önkénytes adományok (pénz és lovak) beküldése azonnal megkezdődött, s még 23-kán kiirtak egy 5 százalékos nemzeti kölcsönt. Mindez nyugodtan, az eldöntő perc komolyságához illő biggadsággal, zaj nélkül történt. Látszott, hogy a gyümölcs meg van érve, egyszerűlván magától hull le.

24-dikén egy kiáltvány előzte meg a sereget, mely a lombardoknak testvéri segélyt ígér: „bizva Istenben, ki Olaszországnak egy Pust adott, a ki bámulatos rázkódások között is oly állásba helyezi, hogy ön magán képes segíteni.“ A kiáltványt 26-án egy piemonti hadosztály követte, melynek feladata volt Milanóban a rendetlenséget és köztársasági mozgalmakat megelőzni.

A király nem akart Milanóban harcz előtt diadalmenetet tartani, azért hátram aradt egy 23—24 ezerből álló sereggel. Páviába üdvözlétére jöttek 29-dikén a milanói és más lombardvárosi küldöttek, biztosítani őt, hogy az ausztriaiak már túl vannak az Álpokon, de Olaszország szabadsága addig nem lesz biztosítva, míg Istriát, Illyriát és Dalmatiát el nem foglalják. Mintha csak azt mondták volna a királynak, hogy nála nélkül is elvégeztek mindent. A bölcsek, kik utolagosan tudják, mit kellett volna tenni, azt állítják, hogy Károly Albertnek a dictatori gyeplőt kezébe kell vala ragadnia. Ő e helyett minden lépten nyilvánította, hogy nem önérdek vezeti előre, például Lodiban közzétett kiáltványában ez áll: „Hívástukra, s Isten kezétől vezetve seregeim élén jövök. Közétek jövök a nélkül, hogy előre valami szerződést ki-

vánnék veletek kötni, egyedül a nagy munka bevégezése végett, melyet bámulatos bátorságtokkal oly szerencsésen kezdettetek meg. Olaszok! hazánk rövid idő múlva megmenekszik ellenségei től; győzelmetek bizonyos. Az én fegyvereim siettetni fogják a győzelmet, s visszahozandják közétek azt a biztosságot, mely meg engedi nektek, nyugodt lélekkel kezdeni saját kormányotok szer vezésébe; a nemzeti akarat szabadon fog nyilatkozhatni; minde nek előtt hadd lángoljon most fel a honszeretet, s a szakadozott-ság gyűlölete, mely utat nyitott Olaszországba, hazánk ellenceinek."

Az annyi forradalomban levert népnek szüksége volt ily biztos győzelmi kecs egetetésre, és annál inkább, mert még a sereg Lodiban mulatása alatt megtudta, hogy az ausztriaiak nem szaladtak túl az Álpo kon, hanem igen erős állásban Verona és Brescia között állapodtak meg, — aztán még azért is helyén volt a biztató szó, mert a piemonti lovasság a béke idejéni rendes létszámot sem ütötte meg, a gyalogság nagyrésze pedig újonczokból vagy olyanokból állott, kik ezredeiktől több év előtt elbocsátva, csappantys fegyvert most fogtak először kezökbe. Ezért helyén volt kikerülni az ausztriai lovasságot, s Cremona felé vonulni, hol 3000 átállott olasz katona csatlakozott hozzájuk. Ez irányban Mantua felé nyomultak elő, de ennek obajtott lázadása elmaradván, a gyengén hagyott balszárny erősítésére a Mincio felé vonultak.

Radetzky ismerte fel először Veronának s mellék erődeinek fontosságát. Az Etsch és Mincio közti szabálytalan négyszög, melynek szögeit Peschiera, Mantua, Verona és Legnago képezik 18 □ mértföld területen, a legnagyobb katonai tekintélyek véleménye szerint már 1848-ban némely pont hiányos erődítménye mellett is természet- és mesterségtől egyiránt csaknem eszményképe volt a fenyegető védelmi állásnak. Willisen ítélete szerint itt egy sereg bátran szembe szállhatott két akkorával, és körül járva minden ponton tulnyomó erővel jelenhetett meg, és biztosan vonulhatott vissza.

Radetzky az olaszok erejét túlbecsülve a Mincio mögé vonult, Goitonál Mantuához 2 mértföldre a Mincio jobb partján őrséget hagyván. A császár-vadászok vitézül védtek ez állomást, azonban della Marmora ezredes vadász zászlóaljával kiverte őket sánczaikból; s midőn a tulpartra menekültek s magok után a hidat fölvetették, a hidnak egy épen maradt ivén az osztrákok erős tüze-lése között rohammal tört utánnok. Wohlgemuth dandárja egy le szerelt ágyút s 68 vadászt az olaszok kezében hagyva visszavonult.

Ápril 9 ikén Monzombanonál Peschierától 1 $\frac{1}{2}$ órányira is átkeltek a piemontiak a Minció n. Radetzky pedig 10-én Verona felé az Etschhez vonult.

Károly Albert túlbecsülve Peschiera jelentőségét, készületet tő n elfoglalására.

Ez alatt a sereg önkénytesekkel szaporodott. Ma nara 129 önkénytes kíséretében indult meg marc. 24 én Milanóból, de a létszám csakhamar 2500-ra szaporodott, 100 főből álló zázlőal-jok, 20 főből álló századok alakultak, melyeknek főbb tisztjei min-den esőseléket felszedtek, hogy a növekedett létszámmal mago-sabb tiszti állomásra tarthassanak igényt. Így alakult aztán egy oly sereg, melyből különösen a „halál ezred“ Anfossi ezredes alatt övéi között is minden alkalmat megragadott, hol lopni ra-bolni lehetett.

Az önkénytesek előcsapata apr. 3-kán Saloba érkezett. Bes-piemonti tábornok apr. 11-ére Peschiera ostromát tervelvén, köz-remunkálásra felszólította az önkényteseket. Ezek 11-dikén ott termettek Castelnouvóban, Peschiera közelében a veronai uton, hogy a piemontiak működését támogassák. Azonban délután két-óra tájt megkondul a vészharang, két zázlőaljal s 4 ágyuval tá-madást kezd Verona felől Taxis Vilmos herceg, s útczai harez kéveredik, melyben nem- és kor-külömbőség nélkül a város min-den lakosa részt vesz. A harez az önkénytesek elvonulásával s az egész város összerombolásával végződött. A lombardok között igen rossz vért csinált, hogy az ütközet színhelyétől egy mértföld nyire 10,000 piemonti katonaság tétlenül állott.

E közben a piemontiak megkezdték a Mincio jobb partja felől Peschierát bekeríteni és lövetni, ambár a vár 36 fontos ágyúinak csak 16 fontos tábori ágyúkkal felelhettek. — A király is megjelent 13-dikán a vár előtt, melyben Ráth altábornagy állott 1600 ember élén. Miután a vár feladása iránt tett felszólítás sikeretlen maradt; egy dandár maradt ott az ostromzár folyta-tása végett. A király megmaradt előbbi terve mellett, mely Pe-schieranak bekerítése Veronától s Tyroltól elzárása volt. Ez utóbbit a népfelkelés is megkísérté, de a felkelt nép rendetlen csapatait hamar szétszórták az osztrák fegyverek, s az Olaszor-szághoz csatlakozásra kész Trientet Zobel ezredes 4000 emberrel tartotta féken, ki, saját nyilatkozata szerint, 13 szökött katonát és 7 milanoi előkelő polgárt példadadás végett meglövetett. Így Károly Albert a tyroli oldalon tervei kivitelében csupán saját erejére lőn utasítva.

A piemonti sereg apr. 15-dikén 42,000 emberből állott 120 ágyuval. — A középolaszországi segéd csapatok is kezdtek meg-érkezni. A király, hogy seregét tömeges mozdulatokhoz és tűzhez szoktassa, 19-dikén Mantua felé kémszemlére indult, hogy egyut-tal az osztrák előőrsokból mentől többet beszorítson a várba. Azonban a mocsáros területen futóárkokat nem hányathatott, s az ez alatt megérkezett 6000 toskánait is csak nehezen állíthatta fel Mantua délfelöli bezárolására, miután itt csak az öt Mantuá-ba vezető töltés áll szárazon s a mocsáros térséget minden per-

ezen víz alá lehet borítani, s a töltéseken kellő távolban erődök vannak, melyek miatt a zárolás itt igen sok embert igényel.

Governoloba a Mincio jobb partján 3000 modenai és parmai sorkatonaság állott.

A hadsereg most egészen délre esett Peschierától, a bal szárnyat Bes a jobbat Bava vezette, a király Sommacompagna magaslatain állott. Ápril 28, 29- és 30-án véres ütközetekben nyomultak előre a piemontiak, ez utolsó napon a Wohlgemuth és Sigismund dandára Pastrengoból 800—900 halottat s 300 foglyot veszítve vonult ki s szaladt az Etsch másik partjaira. Ezen a napon a király kardot rántva küzdött a lesből reá rontott lovasság ellen.

Most már az Etsch jobb partja az osztrákoktól föl levén hagyva, a piemonti sereg a Rívoli fenlapályon, a Gardató és Etsch között kiterjeszkedhetett, elzárhatta a Verona és Tyrol közti közlekedést, és Peschierát ostromolhatta.

Károly Albert ügye a legkedvezőbbben látszott állani a magyarországi mozgalom következtében.

Azonban a maholnap megnyíló turini kamarát s a még mindig győzelemmámoros milanoiakat csak nagyobb fegyvertényenylehetett kielégíteni, aztán a pápa április 29-diki allocutiójának hatását is csak egy megnyert csata hírével lehet meggyengíteni.

Verona az Etsch két partján a térségben fekvő erősség várfalairól s erődjéből 300 ágyuval fenyegette a támadót, a vártól nyugat felé egy félóránnyira egy az Etsch fölébe emelkedett magaslattal kezdődik, mely félhold alakban vonul tova, mintegy uralkodva a téren, és a melynek délkeleti csucsánál Santo Lucia nevű falu, ez időben az osztrák balszárnynak tartozkodó helye, fekszik. A piemontiak szándéka volt kiverni az osztrákokat ez állomásból, mely katonailag igen jelentékeny pont, s beüzni a várba. De mint-hogy az osztrákok is fontosnak tartották ez állomást, az összeütközést Santa Lucianál elkerülni nem lehetett.

Szombaton május 6-dikán reggel indult meg a piemonti sereg.

A főtámadást Santa Luciana a három óránnyira fekvő Villa franca felől a jobb szárnynak kelle kezdeni. Santa Luciában 5000 osztrák volt 12 ágyuval, mely szám a körülfekvő helyekről könnyen 30,000 harczosra volt szaporítható. A sereg dereka már harczba volt keveredve, mikor a jobb szárny megérkezett, melyet útjában az apró csatározások feltartoztattak. Most öldöklő harcz kezdődött, a piemonti zászlóaljak: Olaszország! és Károly Albert! kiáltások közt rohantak a faluba, s foglalták el a temetőt, a harczvonal legfőbb kulcsát. De a piemontiak nem sokat adva ez előnyre, főerejüket a falura vetették, s mind a mellett, hogy itt a szűk utcákban minden rend felbomlott, a piemontiak egy a várból érkezett pihent támadó csapatot vitézül visszavertek. Ra-

detzky most a rendelkezése alatt álló erőből a legutolsó gyalog csapatokat s egy tizenkétfontos üteget rendelt a harcztérre, úgy hogy ezzel az osztrákoknak 62 ágyújuk volt az ütközetben.

Ekkor már híre jött Santa Luciába, hogy a vitézül harczolt piemonti balszárny az osztrákok rejtett ütegei előtt részint elesett, részint szétszaladt. Károly Albert ekkor a kitünőbb halottakat eltemettette, 4 órakor parancsot adott a visszavonulásra, mely az általános zavar közepett is minden feltűnő akadály nélkül ment végbe.

Schönhals a santa-luciai ütközetet az osztrákokra nézve a legdicsőségesebbnek s a legeredménydusabbnak tartja az egész hadjáratból; az osztrák sereg visszanyerte önbizalmát. Radetzky az olaszokból álló Danthen gránátos zászlóaljat, mely az olaszok felhívására: „jertek testvérek az olasz lobogó alá“! sortűzzel felvált, testőr csapatjává tette. Albert Károlyra nézve pedig, ámbár mindkét sereg estére reggeli állásába vonult vissza, nagy csapás volt, hogy nem győzött; az ujon alakult seregre, melynek főereje reményteljes lelkesülésből állott, e visszavonulásnak rossz benyomást kellett tennie; azonban katonái ragaszkodásában találhatott, a mi a jövőre iránt megnyugtassa: a sebesültek a mint a király előtt elvitettek, ezt éljenezve vonultak odább, egy haldokló, kihez a király részvéttel lehajolt, azt mondá neki, hogy most épen érte imádkozott. És ő e ragaszkodást katonái részéről teljes mértékben ki is érdemelte, megosztotta velök a veszélyt, körülötte mögötte hullott a legénység, de azért ő most mint mindig karddal kezében, ugyanazon veszélyeknek kitéve, együtt vívott embereivel. Azonban nem hiányoztak jóakarók, kik e ragaszkodást megakarták törni; estve midőn Sommacampagnában mindenki a sebesültek elhelyezésével foglalkozott, s a sereg kiéhezve várakozott a szakadó záporban, szánakozó uracsok vegyültek közbök, s a vezéreket kárhoztatták. Ezen urak bizonyos milanoi clubok küldöttei voltak, melyek a kávéházakban a népharczot istenítették, az ily királyok segítségével folytatott harczozal szemben.

Forradalmi időkben hasonló romlottságot vagy esztelenséget mindenütt találunk. Ezért sohajt fel Balbo, Albert Károly miniszterelnöke, ki a pastrengoi csatában öt fijával állott a király oldala mellett „az emberi természet nyomorultsága miatt“! „De még nyomorultabb, úgymond, a nagy tömeg, kivált az ugynevezett műveltek, elegans semmittevők nagy tömege. Ez a közvélemény bírójául s gyámnokául veti fel magát. Ez alkalommal is, mond Balbo, az volt kívánsága Olaszországnak, más szókkal a a közhelyek szóvivőinek, a népkörök bölcséinek, az újságíróknak és a milanoi ideiglenes kormányának, hogy a király a Mincion és Etschen átmelve, hagyjon 60,000 emberből álló ellenséges sereget a háta megett, nyujtsa kezét Velencének, Vicenzának, fegy-

verezze fel a lázzadást, holott a piemonti sereg számára se volt elég fegyvere és így vigye át az Alpokra a háborút.

A király nem halogatott rájuk, és így a santa-luciai ütközet után tökéletes lön a szakadás a király és a kávéházi strategisták között, mi egyébiránt a további hadfolytatásnak nem volt hátrányára, mert ez a lármás csoport részvéte és tanácsa nélkül komolyabb, katonaiabb jellemet öltött, de másfelől ugyanazoknak nyugtalankodása s fondorlatai a királyt és hadseregét kitartásuk gyümölcsétől fosztották meg.

Felső-Olaszország beviszonyai april- és májusban különös figyelmet érdemelnek, részint mivel jellemzik az ország lakosait és a pártokat, s a hadviselésre eldöntő befolyást gyakoroltak.

Meg kell először is emlékeznünk a lombardi nép nemes lelkiségéről.

Tömerdek rendőr, száz meg száz katonatiszti és hivatalnok család maradt a katonáktól üresen hagyott városokban, és bár csak Milanóban hivatalos összeírás szerint 44 asszonyt és 8 gyermeket öltek meg a katonák, s a hír rémitve szólt az önkénytesekről, kiket Zobel ezredes föbelövetett, bosszút a foglyokon s tüzszekul hátra maradtokon még sem álltak, sőt polgárőrséggel őrizteték azoknak házait, kiket a csőceselék nép olykorolykor fellobbanó dühétől féltetni lehetett volna. Még az alsóbb néposztály is csudának tekintette ezt a rendkívül gyors megszabadulást. S ezért jelenleg fölemelkedett vallásos és ajtatos hangulat képezé nála a lelkiület alapvonásait. Ennek kifolyása az is, hogy a közönséges büntények száma felényire apadt a rendes időkhöz mérve. A legelső családok delnöi szorgalmasabban látogatták a sebesülteket, betegeket, szegényeket, mint a kórházokban.

De ne hunyjuk be szemünket az árnyoldalak előtt.

Mihelyt az osztrákok kivonulásának híre szétterjedt, rajként szaporodott a talpig felfegyverzetek serege, s ezek iszonyú dolgozat beszéltek a horvátok és németek kegyetlenségeiről, s ballatlan vitéz tetteket az ő saját csapataikról. Ezen hősök (!) mondták leghangosabban, midőn a piemontiak Milanoba bevonultak: „Egyszer elkergettük a horvátokat s már itt vannak az újak.“ Mind a mellett szerényen megengedték ezeknek az új horvátoknak, hogy a halálos dőfést megtegyék a régieken, a mihez egyébiránt a Mazzinisták szava járása szerint a seprűn kívül nem is kellett más fegyver (!). Ezen szájhősök kávéházi harsaikat átvitték a gunylapokba, s ott hatalmasan csatároztak mindennekfelett a piemontiak ellen, mint a kik csupán „árulásból“ nem adták meg a halálos dőfést az osztrákoknak,

A lombardok eleinte csak ideiglenes kormányt állítottak Casati elnöksége alatt, mely a bélyegtörvényt eltörölte, a só árát lejjebb szállította s lelkes delnök közremunkálásaival aprilis 10-ig 1,710,000 huszas önkénytes adományt gyűjtött össze, mely mellett még egy 24 millio lirából álló kölcsönt kelle kiírni, melyre

egyébiránt a kamatróli lemondás mellett számos aláíró jelentkezett.

Azonban sokan tolakodtak a kormányba, mely miatt minden felett hosszasan tanácskoztak, hiányzott az egység és a kivetélrt neki sem volt felelős. Majd minden városnak két kormánya volt, az egyik a hivatás piemonti-monarchiai érzelmű, a másik a köztársasági, amaz a nemességben ez pedig a régi köztársasági emlékeket ápoló polgári rendben gyökerező.

A milanoi ideiglenes kormány egy tétlen különösen nagyon megbotránkoztak az olasz államférfiak és angol diplomaták. Ezen kormány küldöttsége fegyvert vásárolva Párisban alkalmat vett magának a franczia ideiglenes kormány iránti rokonszenvét ki nyilatkoztatni, elmondván, hogy annak a kormánynak, mely minden elnyomott nemzetségen segíteni kötelességének nyilatkoztatta, kötelessége az olaszokat válságos helyzetökben segíteni. Lamartine nem tette közzé ez okmányt, nehogy vele a beavatkozásra hajlandó pártot tette ingerelje. E közben Turinból is felbízatták a milanoiakat, hogy az idegen beavatkozás ellen tiltakozzanak.

Mazzini is megjelent Milanoban, hogy a köztársaság érdekében működjek, de alig tekintett körül, azonnal észrevette, hogy a többség nem akar köztársaságot, hanem Piemonthoz ohajt csatlakozni. Károly Albert és kormánya tartott tőle, hogy Mazzininek sikerülend a Piemont iránti hajlamot lassanként megrontani, ezért írta a király Martininek a lombardi felhatalmazottjának: „ohajtaná, hogy az idegen jármot oly vitéztől lerázott lombard nép mentől hamarabb határozná a lombard tartományok sorsa felett.”

Mazzini ezzel szemben „békétűrést és egyetértést” tanácsolt, más szókkal a háború végeig elnapolását a kormányforma megválasztásának, — s midőn az alkotmányosoknak sikerült egy piemontit tenni lombard hadügyministerré, ugyanakkor a köztársaságiak kiereszkolták, hogy egy zöld egyenruhás lombard hadsereg állítassék. Soha oly kézzelfoghatólag ki nem tűnt, mond Reuchlin, hogy Ausztriának jobb eszköze nincs, mint Mazzini. Némelyek azt is állítják, hogy Mazzini legtevékenyebb társai között sok osztrák ügynök volt.

Egyébiránt Mazzininek csak Milanoban volt pártja. Brescia Bergamo, Cremona, a többi nagy város, valamennyi vagyonos ember mind csatlakozni ohajtott Piemonthoz, mert látták, hogy Lombardia gazdag segélyforrásai és jóakarata csak akkor fognak elhátározó befolyást gyakorolni a függetlenségi harcra, ha Piemont ráteszi rendező kezét.

Ezzel a párttal tartott mint hü és nagyon hasznos szövetséges Gioberti is, ki Mazzinit, miután megtérítnie nem sikerült, azal szoritotta háttérbe, hogy a középponti ideiglenes kormánnyal íveket tétetett ki minden egyházmegyében, melyre a polgárok szavazataikat írták, hogy akarnak-e Piemonthoz csatlakozni

vagy nem? Most már Mazzini és társai alkotmányozó gyűlést sürgettek, mert a Gioberti által indítványozott, nem törvényes eljárás, a nép akarata ez által nem nyilatkozhatik. Tele torokkal kiáltották, hogy katonai uralmat erőszakolnak a népre, úton út félen becsmérelték Károly Albertet, s mindig az volt ajkukon, hogy a nemzeti harezot fejedelmek nélkül egyedül a népnek kell kivívni.

E visszavonás különösen káros hatással volt a hadikészületekre. A népharez hősei a milánói sikerre hivatkozva, Gardato melletti s Tyroli vereséget feledve, még a vár négyszög bevétele is gyermek játéknak tekintették. Pedig ha az igazat meg kell vallani az olaszok szokásaiban és hajlamában elegetendő ok volt, a miért a nemzeti erőket itt szervezni nem lehetett. A lombárd előkelők s a nép épen úgy iszonyodott a rendes katonáskodástól mint az egyházi állambeli vagy a szicíliai. Az önkénytesek számát is tömérdek költséggel a háború végeig csak 30,000-re tudták szaporítani; ezeknél is hiányzottak az alkalmas tisztek, ámbár nagy volt azok száma, kik képeseknek tartották magokat a tiszti vállrojt viselésére. „Esőként hullott a fiatal Nobilikra, írja egy katonai egyén, a tiszti vállrojt, ezekkel hasonló vágyakat tápláltak a gazdagabb kereskedők fiai, mert a bíbor-piros hajtókás zöld egyenruha, a kettős vállrojt, az aranybojtos esörgő kard álmadozása tárgya lett a lombardi ifjúságnak. A húsz ezer katonából, mely a papíron volt, alig jelent meg hatezer a hareztéren, s ötszáz tisztből alig kétszáz. A nagyobb rész valóságos gentleman volt, de nem katona, keresztbe vetett lábakkal üldögéltek a kávéházban, hősi dalokat énekeltek a delnöknek, zsoldot húztak és szidták az árulókat meg a piemontiak tétlenségét.”

De nem szabad elhallgatnunk, hogy igen sok volt a lombárd ifjak között olyan is, kik a szájhösködést kerülve, beálltak a piemonti seregbe és vitézül harezoltak.

A velenceiek még kevesebb erélyt mutattak a hadi szervezésben. Manin mester volt a beszédben, a só-hirlapbéllyeg és halászati adók beszállításában, Tomateo az írásban, a minden néphez, még a horvátokhoz is intézett kiáltványok és segélyt esdő levelek írásában.

A minnek bekelle következnie, bekövetkezett. Az ily harcokban bizonyos végzetszerűség uralkodik. A mely mértékben gyakorolja és edzi egy nép magát a törvény iránti engedelmisségben, abban a mértékben fog kitűnni az ütközet napján, vagy egy hájárát hosszas nélkülözései között.

Parmában és Modenában épen oly szavazati ívek voltak kitéve, mint Lombardiában, a nagy többség a Piemonti egyesülés mellett volt; Parmában a herezezség fentartása mellett csak 10-en, a Piemontali egyesülés mellett 37,000-en szavaztak.

A külhatalmak állása az olasz kérdésben, 1848.
aprilistóljuniussig. Az angol békitő közben-
járás.

Károly Albert, midőn Párisban elrendelték az alpesi hadsereg felállítását, meg volt róla győződve, hogy a Lamartine által kimondott programnak, mely szerint „Francziaország kész a fegyveres népfelkelést támogatni, ha erre felhivatik,” megfelelőleg, ezen hadseregeknek a köztársasági mozgalmakat kell támogatnia.

A piemonti külügyminister, Pareto márczius 24-kén közölte Ausztria Orosz- és Poroszország követivel a király és kormánya márczius 23-diki elhatározását. Francziaországnak bizalmatlanságból, s a beavatkozás miatti félelemből nem tettek közlést.

A turini osztrák követ Boul-Schauenstein gr. Paretótól egy jegyzéket kapott, mely márczius 23-dikán éjjel s így nyomban a határozás hozatala után kelt. Ebből kiténik, hogy Boul gr. már több ízben értekezett Paretoval a piemonti beavatkozás lehetőségéről. Pareto az események kényszerítő hatalmára hivatkozik, melyek a királynak az önfentartást teszik főkötelességévé, beszél a piemontiak jogosult rokonszenvéről, a milánóiak vitézségéről, a nemzetiségi szellemről, mely a mesterséges határok ellenére érezhető marad, s a király jogainak nyilvános megsértéséről, a Parma és Ausztria között Piacenzára vonatkozó szerződést illetőleg. „Ez által és a Modenával kötött szerződés által — ugymond — nagy és komoly elkeseredés támadt Piemontban és Liguriában, mert e szerződések, a helyett, hogy e kis államoknak segítségére szolgáltak volna, bekeblezték az osztrák monarchiába, és ennek határát, melynek a Ponál kellett volna végződnie, a Középtengerig terjesztették, és az olasz államok közt fenállott egyensúlyt megzavarták.” Ezért a király kötelességének tartja oly eszközökhöz nyulni, melyek megakadályozzák a lombard mozgalmat, hogy ne váljék köztársaságivá, és a melyek Piemontot és Olaszországot az ebből származó veszélyektől megóvják.

Boul gr. marc. 24-dikén így felelt: „Ezen jegyzék (a Paretoé) apologiája a forradalomnak, és megtámadja ő cs. kir. apost. Felségének souverain jogait. Azt hiszi a gróf, hogy ura és császára iránti kötelességét sérti meg, ha e terhes körülmények között továbbra is diplomatai összeköttetésben marad oly kormánnyal, mely annyira félre ismeri a szentesített és elfogadott szerződéseket, melyek ezelőtt a szárd király ő felsége politikai elveinek alapját képezték.” Boul gr. erre azonnal elutazott, április 1-én a porosz, majd az orosz követ kérte ki útlevelét, s április végeig ez utóbinak még helyettese is rendeletet kapott az elutazásra.

A Bécsben volt piemonti követ ministerétől marc. 24-dikéről

a következő közlést kapta. „A mult éjjel a király elhatározta Lombardiában katonailag beavatkozni. Ez elhatározás halaszthatatlan volt Olaszország jelen helyzetében, hol a nemzeti függetlenség érzete a legmagasabb fokra hágott. És attól is lehetne félni, hogy a számos politikai társulat Lombardiában, és Svájc közelsége a köztársaság kikiáltását fogják eszközölni. A király és kormánya nem vonakodott egy elhatározó lépéstől, azon mély meggyőződéstől vezéreltetve, hogy ezt saját veszélyére, Olaszország- a szárd korona és a többi monarchiai állam megmentésére, meg kell tennie.“ A követ kikapta utlevelét és így hadizenet nélkül megkezdődött a háború.

Szükségesnek látjuk részletesen kimutatni a Piemont és a francia köztársaság közti viszonyt.

Mind a mellett, hogy Angliának Franciaország iránti bizalmatlansága is befolyással volt arra, hogy a piemonti ministerium úgy viselje magát Franciaország irányában, a mint említettük, a piemonti kormány bátorsága, magatartása még is bámulatra méltó. A bizalmatlanságot határozottabban nem lehetett föltüntetni mint az által, hogy a beavatkozási elhatározásról Franciaország hivatalosan nem értesítettett. Ezen bizalmatlanság alkotja alapvonását a francia- piemonti viszonyoknak; Bastide, a köztársaság külügyeinek vezetője még mielőtt minister lett volna, nyilván kimondta Károly Albert iránti gyűlöletét, mert uralkodása kezdetén a forradalmárokat oly kiméletlenül üldözte.

A francia köztársaságiak uralkodásuk első napjaiban a mazzinista menekülteknek fegyveres segélyt ígértek. Lamartine manifestumában kimondta, „hogy az 1815 diki szerződés tényleg nem létezik többé“; s meglehetősen két értelmű külpolitikájának ekként hangzó alapja is: „Franciaország nem fogja föllázítani a népeket, de támogatni fogja a nemzetiségeket, melyek elég erősek, hogy kifejlődjének.“

Olaszország egy ily manifestum után Franciaország támogatására számolhatott, de Piemont el volt szánva a fegyveres támogatást bármely áron elhárítani. Egyébiránt Lamartine és pártja is megtanulta Napoleon történetéből, hogy Európa, mely békés időkben dynasticus, anyagi és felekezeti érdekek által vezéreltetik, mozgalmas időkben a nemzetiségi eszmék hatalmába kerül, és hogy Franciaország, ha idegen népek tügyeibe avatkozik, terhes háborukba keveredik s katonai kényuralom alá kerül, és végre dynastiák által felköltött nemzeti féltékenység segítségével a reactio karjai közé dobattik. Nem kerülte ki a párisiak figyelmét a német honfiak azon nyilatkozata se, hogy ha Franciaország Olaszországban beavatkozik, Németországnak ezt úgy kell tekinteni, mint a régi hódító politika megkezdését, s Németországnak azonnal fegyverkeznie kell. Cavaignac Oroszországot tekintette

a köztársaság legfőbb ellenségének s örömet szövetkezett volna ellene egy megifjított Németországgal.

Azonban egy, a francia nyugtalan- és hadakozó szellemre számító párt april elején, egy csőcselék, nagyobbára lyoni munkásokból álló csoportal betört Szavoyába, Chamberyt elfoglalta, ideiglenes kormányt állított, de a papoktól vezetett parasztok által ezek a szabadságterjesztők részint agyon verettek, részint elfogattak. Párisban a nagy tömeg fel volt ingerülve e „sérelem“ miatt. A „Moniteur“ aprilis 7-dikén jelentette, hogy Dijon és Var között 60,000-ből álló hadsereg fog összevonatni. Azonban Lamartine kinyilatkoztatta az angol követnek, hogy csak 30,000 lesz, s ez is részint a lyoni nyugtalan nép végett, részint pedig azért történik, hogy győzelem esetében Ausztria ne közeledhessék a francia határokhoz, s végre, hogy a nagyhatalmakkal Olaszország ujja alakítása felett kezdendő értekezleteknek nyomatékot adjanak. Lamartine több ízben értekezett az angol követtel az Olaszország függetlenségét rendező congressus tervéről, ez osztotta véleményét, s igyekezett a fegyveres beavatkozásról lebeszélni, figyelmeztetvén Lamartinet, hogy Ausztria készen nyilatkozik alkudozni, másfelől pedig az olaszok önmagoknak akarják köszönni függetlenségüket.

Hogy e beavatkozásra ne legyen ürügy, a Chamberynél foglyúl esettek megkegyelmezve, haza bocsáttattak. Pareto és a párisi piemonti követ folytonosan szorgalmazták a turini francia követnél s Lamartinnál az alpi sereg felosztatását, nehogy a nép fejébe vegye, hogy Franciaország be akar avatkozni, mert „sokat tartunk rá, hogy tudja mindenki, hogy Olaszország f a r a d a s e.“ A milanoiak is kénytelenek voltak a francziáknál kezdett segítségkéréssel felhagyni!

A turini francia követ táviratilag tanácsolta kormányának, álljon el a beavatkozástól, mert még a köztársaságiak is bizalmatlanok Franciaország iránt. A követ (Perrens) jelentésében ezt írja: „A mostani olasz mozgalom főjelleme, az eddigiektől egészen különbözőleg az, hogy mindenek előtt olasz akar maradni. Minden párt az elszórt erők egyesítéséről beszél, de egyik sem akarja Franciaországot Ausztria helyébe tenni. Franciaországban jegyezzék jól maguknak, hogy ha a köztársasági sereg az események kényszerítő szükségére nélkül átlépne az Alpokon, Franciaországnak és eszméinek befolyása sok időre meg volna semmisítve Olaszországban. Nehány milanoi köztársasági clubot kivéve, egész éjszaki Olaszországban senki se akarja, hogy Franciaország fegyverrel beavatkozzék, valameddig egy nagy verebőből ki nem világlik, hogy az olaszok magokra nem képesek az ausztriaiakat az Alpokon át kergetni.“

A piemonti ministeriumot a parlament kinyitása után mind-

járt interpelláltak a francia sereg Savoyába lehető bevonulását tárgyzó hirlapi tudósításokat illetőleg; a ministerek a legmegnyugtatóbb biztosításokat adták, kijelentvén, mennyire becses a királynak és az országnak Savoya, „mint Olaszország védbástyája.“

Ugyanis a francia nemzetiség ürtügye alatt Franciaországban vágyak kezdtek támadni a francziául beszéllő Savoya után, mely már ugy is I. Ferencz, XIV. Lajos és Napoleon alatt huzamos ideig volt francia tartomány. Hogy Savoya az olasz-nemzeti ügyért vagyont vért áldozzon, csak kítettető bánásmód által lehetett kivinni; a legközelebbi évekig a savoyardok az udvarnál kiváló becsben állottak, de mióta az olasz nemzeti párt a kormányra került, háttérbe hitték magokat szorítva. A katonai beavatkozásra vonatkozólag ugy nyilatkozott a minister, hogy Franciaország csak akkor avatkozik be, ha felszólítják. de felszólítani nem fog, és így a beavatkozás lehetetlen.

Károly Albert politikája egyszerűen az lehetett: megszerezni Lombardiát, de ha nem lehet, inkább azt ohajtani, hogy osztrák birtok maradjon, mintsem köztársasággá alakuljon francia védelem alatt. Lamartine biztosítása szerint az alpesi hadsereg azért volt ott, hogy Lombardiát, más szóval a köztársasági pártot Piemont ellen, valamint hogy Piemontot az osztrák beavatkozás ellen védelmezze; mert Franciaország épen ugy nem akarja mint Ausztria Piemont megerősödését. Lamartine, mint magányzó, az ő „Le passé, le présent et l'avenir de la république „czímű“ művében azt írja: „Károly Albert kívánságát, hogy helyeselm Lombardiába nyomulását, ismételten elutasítottam. Franciaországnak Piemont győzelme esetére, épen ugy kellett fegyverkeznie, mint fegyverkeznie kell, ha Ausztria győzelmesen nyomul be Piemontba. Mert ha a király az osztrákok elűzése után felső Olaszországot, Milanot, Pármát, Modenát s talán Toscanát is egyesíti régi államaival, Franciaország nem tűrheti, hogy közvetlen ajtója előtt egy másod rangú hatalom elsőrangúvá változzék. — Ez új Olaszkirályság határai majdnem Lyon kapujáig terjednének. Azon esetben, ha az Ausztriával megint egyesülne, Franciaország védelmi vonala megvan semmisítve, akkor az Alpok kétszeres értékűek a tulajdonos kezében, ésezen esetben Franciaország kénytelen kezét Nizzara, Savayára, mint biztosítékra rátenni.“ Ezen szavakban megtaláljuk kulcsát a francia politikának, mely politika fentartatott még akkor is, midőn Lamartine nem volt többé a kormányon.

Fiequelmont egy perczig sem volt abban a véleményben, hogy Anglia Ausztriát e válságban segítni fogja, midőn Károly Albert Lombardiába nyomulását Ponsonby angol követtel közölte, s kérdezé, hogy vajjon Anglia helyeslende azt, s e kérdés-

re kiterő feleletet kapott, így szólt: „Most már magunkra hagyunk hagyva, s nem vagyunk feljogosítva egyebet remélni ön kormányától, mint azt, hogy a szárd királyt és az angol diplomatiái ügynököket tanácsolandja, hogy ne lépjenek fel ellenséges szellemben ellentünk. Olaszországra jelenleg csak Angliának van befolyása.“ Ez utóbbi nyilatkozattal mintha azt mondta volna, hogy az olaszországi eseményekért Anglia felelős.

Anglia pedig a béke olajágával kezében a quacker szerepét játsza e perczben, békét tanácsolt minden oldalra, mi alatt kereskedői a háborúból és rendetlenségből annyi hasznot vontak a mennyit csak lehetett.

Bécsben a Milanoból kivonulás után nem csak a pénzhatalmasságok, az állam hitelezői, hanem még a népvezetők is kérték az angol követet, járjon közbe oly béke létesítésére, melyben a szabadon bocsátandó olasz tartományok egyrészét elvállalják az osztrák államadósságnak.

A piemonti külügyminister Pareto marc. 27-dikén úgy értesítette az angol követet, hogy Károly Albert az osztrákok elűzésére segédkezet nyújtani, s az ideiglenes kormányt támogatni megy Milanoba. E közlés folytán Palmerston utasította Abercromby követet, jelentse ki Paretonak, hogy „a Szárdinia által kezdett viszály kétes sikerű s az alapelv, melyen megindult, vészteljes.“ E vész alatt Palmerston mindennek előtt azt a szükségét értette, mely kényszeríti fogja Piemontot Franciaország segélyéért folyamodni, s azért majd jó árt fizetni.

Mind a mellett, hogy az olasz ellenes párt az engedmény adást illetőleg Bécsben még esőkönyösebb lett, s a nép is elkeseredett az olaszok ellen, mint az önkénytesek számának gyors felszaporodásából s a nuntius bosszantásából (insultálásából) kitént, Ficquelmont Hartig grófot a főhadi szállásra küldte. Ficquelmont ugyan akkor így nyilatkozott: Ausztria felhagy az őszpontosítással s visszatér hagyományos politikájához, s eleget tesz a nemzeti igényeknek. Terve volt Ausztria népségét Olaszországban a személyes unióval biztosítani. És ezzel 1846-ban a lombardok meg is elégedtek volna.

Ausztria e kibékítési tervében számított Anglia közbenjárására, Ponsonby erre vonatkozólag e szavakban fejezte ki az angol kormány gondolkozását: „Ezen háború foglalkodtat minket legtöbbit, mert Olaszország alkalmat szolgáltathat egy általános háborúra; a francia köztársasági kormánynak háborúra lesz szüksége, hogy fentartsa magát, mi ohajtjuk, hogy Ausztria ne nyújtson erre alkalmat Olaszországban.“

Ponsonbynak e szavait ismételve, kér támogatást Ficquelmont Angliától egy Palmerstonhoz intézett jegyzékben. Mulatságos, miként akarja Anglia terület-átengedésre bírni Ausztriát a francia beavatkozástól féltében, másfelől hogyan ijesztgeti Ausztria An-

gliát az általános háborúval, ez által az olasz államoknál buzgó közbenjárásra akarván rábírni.

A londoni osztrák követ a jegyzéket azon kívánság kinyilatkoztatása mellett adta át, hogy Palmerston az egyezkedés megkezdésére mindenek előtt a s z k ö z ö l j ö n f e g y v e r n y u g v á s t, bizsítván Palmerstont, hogy a Hartig grófnak adott utasítások a kibékülést lehetségessé teszik, és szoros összeköttetésben állanak az Ausztriában elfogadott új rendszerrel. A turini angol követ utasított, hogy sürgesse a fegyvernynyugvást. Azonban ezt illetőleg még Bécsben sem volt tökéletes megállapodás, s a végén is legokosabbnak tartották az ellenségeskedés megszüntetése feletti határozás jogát Radetzkyre bízni.

Bécsben az olaszoknak adandó engedmények felett igen eltérő nézetek uralkodtak. A kereskedői osztály és a democatia minden áron békülni akart. Az angol követ, az épen elutazni készülő Hartiggal társalogva, úgy vélekedett, hogy Ausztria elégedjék meg a Mincion inneni birtokokkal, Palmerston pedig úgy látta a dolgok állását, hogy Ausztriának sietni kell az olasz tartományoktól szabadságukért pénzbeli kárpotlást nyerni.

Hartig gr. április 19-ről bocsátotta ki kiáltványát, „a lombard-velencei olaszokhoz,” felhíván őket, hogy „térjenek vissza a jó uralkodó védelme alá, ki neki korlátlan hatalmat adott. „Én biztosíthatlak az ő nevében, hogy ti a megváltozott körülmények között a monarchiában, minden politikai, nemzeti és értelmi előnyt élvezni fogtok, a melyekért küzdetek. Szabadság és minden egyéb engedmény meglesz, a mit csak nemzetiség, nyelvetek, és hajlamaitok igényelnek. Ügyeitek igazgatása, az állam felügyelete alatt, reátok bízatik, s törvények befolyástok mellett hozatnak. A sajtó szabad lesz, s a szegény- és nagyobb néposztályra eső adó kevesítettetni fog.” S végül hozzá teszi: „okosabb ezt elfogadni, mint ezt is egyebet is a hadi szerencse kockájára tennetek. E közben országotok egy szomszéd fejedelem hatalmába kerül, a ki se születésére se érzelmére nézve nem igényelheti magának, hogy jobb olasznak tartassék, mint a ti uralkodótok, Ferdinánd császár, a toscanai Leopold unokája.”

E szép szavak nem találtak viszhangra. Ez olaszok a pastrengoi s csak hamar rá az osztrákok a santa-luciai siker miatt nem voltak hajlandók komoly engedményekre. Még alkalom sem nyílt az alkudozásra, melyből kiderült volna, hogy mit akart tulajdonképen az akkori osztrák kormány, a személyes uniót-e vagy a Mincio vonal felhagyását? Hartig grófot a kevés siker ez utóbbihoz hozta közelebb.

Más oldalon az angol békítő közbenjárás vonja magára figyelmünket; melyet Fiequelmont annyira ohajtott, de francia a belételegyezés nélkül.

Az angol békemesterek, míg Bécsben a francia beavatko-

zással ijesztgetve akarták kieszközölni a Lombardiáról lemondást, Párisban mindent elkövettek, hogy e beavatkozás meg ne történjék. Normanby lord kezeskedett Lamartinenak, hogy Ausztria hajlandó békealkudozásokba ereszkedni.

Május 11-dikén Bastide lett a köztársaság külügyministere. Ez Károly Albertben reactionariust látott, a kinek nincs más célja mint a nemzetiség álarca alatt az ausztriai olasz tartományokat meghódítani, s nagy veszélyt látott Franciaországra nézve egy 12 millióból álló felső olaszországi királyság alakulásából. „Franciaországnak talpon kell lenni, — írta turini képviselőjének — midőn ellene ily ellenséges dolgot kívácsolnak. Franciaország csak azon népek iránt mutathat rokonszenvet, melyek a dícső köztársasági formát fogadják el; azt hiszi, hogy csak a lombárd és velencei köztársaság bír igényt a védelmére.”

Azonban Franciaország nem tiltakozott formszerűleg Károly Albert már munkába vett megválasztása ellen, a népfelségben ily sérelmet nem követhetett el, de azért mégis ártott Károly Albertnek azzal, hogy pártfogolta a mazzinisták eselszövényeit Milanóban.

Franciaország egyideig a communistákkal folytatott harc miatt az olaszföldön harcoló feleknek békét tanácsolt; de alig végződött be a harc, Bastide júliusban, a mikor még Piemont ügye jól állott, felajánlotta Franciaország segítségét az olasz függetlenség kivívására. De hogy mily értelemben történt e felajánlás, kitérünk a levélből, melyet Bastide júl. 19-kén írt a turini követnek: „Mi őszintén ohajtjuk Olaszország felszabadulását, de ugyan akkor nem engedhetjük meg, hogy egy olasz hatalmasság javára, a félszigetre nézve még az osztráknál is nyugtalanítóbb hatalom állítassék fel. Más szóval: mi nem maradhatunk közönyös és szenvedőlegesen nézői az önző birtoknevelési szándéknak, melyet a szárd király táplál. Egy ily két tengerre dőlő monarchiának felállítása, mely (nem tekintve azt, hogy Olaszország többi részét is magába olvaszthatná) mint minden tekintetben megdöbbentő hatalom, mind Franciaországra mind Olaszországra nézve igen súlyos tény lenne. Mi megengedhetjük az olasz egységet, de csak független államok szövetségének alakjában, de nem úgy, hogy egész Olaszország egyetlen egy állam uralma alá kerüljön. És pedig attól lehet félni, hogy Turinban ez utóbbit célozzák.”

Franciaországnak Piemont iránti barátságtalan indulatát növelte azon körülmény, hogy Ausztria ajánlatát, melyben Lombardiát és Parmát szabadon eresztí, másokkal Piemontnak engedni, Piemont visszatámasztotta, a nélkül, hogy Franciaországnak legalább tudtára adta volna.

Franciaországnak Piemont iránti hangulata nem kerülte el az osztrák diplomácia figyelmét, s lehető hasznot merített belőle; egyebek között ennek lehet tulajdonítani, hogy már júliusban nem volt többé hajlandó terület átengedése felett alkudozni.

Franciaország olasz politikájának összege tehát az: Franciaország nem akar kétszer háromszor akkorára növekedett Piemontot, ránézve legkivánatosabb volna, hogy Olaszország apró államokból álljon, melyek Piemont és Ausztria foglalási szándékai között Franciaország védnökségére volnának szorulva.

Május 12-dikén Ponsonby egy emlékiratot küld Palmerstonnak, Olaszország kibékítésére vonatkozólag. Ez emlékiratban olasz szövetség ajánlatik osztrák souverainitas alatt, vagy ha az olasz parlament tökéletes függetlenséget akarna, illő kárpótlás Ausztriának. Ez emlékirat, mely a ministeri tanácsban elfogadott, alig indult útnak, két nap múlva és így 14-dikén Hummelauer báró egy más emlékirattal indul Londonba, mely emlékirat lényegesen különbözik az előbbtől, meglátszik rajta a santa-luciai, és a cornūdai (Nugent által vivott) győzelmek hatása. Ezen emlékirat tartalma röviden:

„A Lombard-Velencei királyság továbbra is a császár souverainitása alatt marad, de külön nemzeti kormányt kap, melynek alapját a nemzet képviselői függetlenül határozzák meg. A királyság különszakadt kormánya élére egy főherczeg állittatik. A birodalom központi költségeihez a királyság mintegy 4 millió forinttal járul évenként, az államadosságokból pedig tíz millió forint évi kamat fizetést vállal magára. A királyság katonai ereje nemzeti hadsereget képez, melynek nagyobb része mindig az országban fog fekünni, de háború esetén a császár felszólítására sietni fog a birodalom védelmére.”

Nevezetes Hummelauer emlékiratában, hogy Ausztria ebben feladja a pármái és a modenai herczeg ügyét, ugyan is a körülményeket megfontolva, ezt mondja:

„A pármái herczeg, ugy szintén fija országával szemben oly hátrányos helyzetben van, hogy vissza helyezésök lehetetlen. minek következtében birtokuk egy része Lombardiához, a délnyugoti kerületek Piemonthoz csatolandók.”

„A modenai hg. is tényleg megszűnt uralkodni, s nem lehetetlen, hogy ifjabb öccse, Ferdinánd részére lemond, mely esetben a császár ez utóbbit az olasz királyság élére állitaná, melyet hozzá járulása Modenával nevelne.”

Az emlékirat végén a francia beavatkozás lehetőségéről szól, melyet ugymond, egyedül Anglia közbenjárása háríthat el.

Később egy más emlékirattal állt elő Hummelauer, mely inkább inyére volt Palmerstonnak, a melyben t. i. Lombardia vég-

különszakadása terveztetik. Ez utóbbit föltételtül véve, elfogadta Palmerston a közbenjárást, de nem sokára azt kapta válaszul turini követétől, „hogy Olaszországban csak Ausztria teljes lemondása után lehetséges a béke.“ Fegyvernyugvásra sines kilátás.

Az alkudozás új jellemet ölt a curtatonei és goitói csata, továbbá Peschiera és Vicenza elvesztése s végre a Wessenberg ministerium alakulása után. Ponsonby jun. 12-ről írja Insbrukból a császár tartózkodási helyéről: „Wessenberg mondá nekem, hogy azonnal értesítendi párisi (hol a nemzeti gyűlés május 24-dikén kimondta az olasz függetlenséget) követét, hogy a kormány részéről hatalmazza fel a francia ministeriumot kinyilatkoztatni, hogy Ausztria kész a milanoi tartományok teljes függetlenségének elismerésére; és Radetzky teljhatalmat kapott a lombardokkal fegyvernyugvást kötni.“

Ponsonby a legjózanabbul fogta fel a dolgot, midőn úgy nyilatkozott, hogy oly határt kell vonni az ellenséges felek között, mely a támadásra való kedvtől mindeniket megfosztsza. Az ő terve szerint Ausztriának a várak közül csak Verona esett volna, Palmerston tovább ment, ő a közbenjárás díjában Velenczéből is Lombardiához akart csatolni egy jó darabot. Az olaszokat mindez természetesen nem elégítette volna ki, mert ezek Olaszország határát addig szeretnék terjeszteni, a hol az olasz nyelv végződik, ezen az alapon követelték a tulságosabbak még a magyar tengerpartot is s a nyelvben olaszszá lett Dalmatiát.

Általános vélemény volt Olaszországban, hogy béke Ausztriával csak úgy lehet, ha végkép oda hagyja Olaszországot, s midőn Anglia békeföltételtül ennél kevesebbel állott elő, osztrák rokonszenvvel gyanusított. Ekkor Károly Albert tehetett e egyebet mint visszautasítani a békeajánlatot? Másfelől Radetzky is kérte a ministeriumot, álljon el a béke-ajánlattól, mert ő kevés segítséggel legalább Velenczét meg fogja tartani s ha még 25,000 embert kap, Károly Albertet kiveri állásaiból.

Erre Wessenberg sietett jelenteni Londonba, hogy az ott kikötött feltételeket s azzal együtt a Palmerston közbenjárását nem fogadhatja el, minek következtében ez az egész ügytől visszavonult.

Cavaignac és Bastide, kik mindenek felett és mindenütt Oroszország ellen, mint a francia köztársaság ellensége ellen, kerestek szövetségest, igyekeztek meggyőzni Ausztriát, hogy csak Olaszország felhagyása után közelítheti meg hivatását, hogy egy nagy dunai államot alkosson, a mikor egyszersmind Németországban is inkább érvényesítheti érdekeit.

„Az olasz kórság,“ így írnak egy a bécsi francia követhez küldött sürgönyben, „veszélyes betegsége Ausztriának, mely meg-

akadályozza őt egy nagy dunai szövetséges állam alkotásában! Épen e célból utasította Ausztriát Oroszország Olaszországba (1797), s védelmezte ottani uralmát. Ellenkező esetben Ausztria rég ura volna a Duna-torkolatnak.“

Ausztria, mihelyt látta, hogy Angolország, még pedig Piemont javára kívánja tőle Lombardia sőt Velenceze egy részének is átengedését, azonnal közvetlen a fölkelt lombardokkal tette magát közlekedésbe, alapos remény volt Insbruckban az iránt, hogy Francziaország is Piemont elleni gyűlöletből pártolni fogja a független Lombardia föllállítását.

Wessenberg tehát Hartig gr. eredménytelen működését számba sem véve, Schnitzer követségi tanácsost, a lombárd ideiglenes kormány elnökéhez Casati grófhoz küldötte június 13-dikán egy ily tartalmu irattal: „Ő cs. kir. Felsége a béke és az emberiség érzelmeitől vezéreltetve, élénken ohajtja, hogy az olasz tartományokban dúló háborúnak vége vetessék. Ezen okból felvagyok hatalmazva a milanoi ideiglenes kormány nyal békealkudozást kezdeni, melynek Lombardia különválása s függetlensége szolgálna alapul. Ő Felsége kormánya a legméltányosabb föltételeket kötendi hozzá, névszerint az államadosságok aránylagos részének Lombardiára átruházását, az osztrák kereskedés részére némi előnyök biztosítását, a császári család birtokaiért, s a közelebbi események által vagyonukban megkárosított tisztviselők és katonák leendő kárpotlását. Gróf ur, ön láthatja, hogy a kérdést a legnagyobb nyíltsággal adom elő. Egyszersmind tudatom önnel, hogy ő cs. kir. Felsége egyuttal megparancsolta, hogy fegyvernyugvás köttessék, melyhez kétségen kívül örömmel fog csatlakozni az ideiglenes kormány. Csupán az van hátra, hogy mindkét részről neveztesse ki a felhatalmazottak, kik a kérdéses egyezkedést kívánt sikerre vigyék.“

Jun. 14-dikén estve vette át Casati, több kormánytag jelenlétében, az iratot. A főbb pontok felett azonnal tisztába jöttek, hogy t. i. ügyöket nem választhatják el a többi olaszokétól, s miután Lombardia elhatározta Piemontal egyesülni, még oly helyzetben sincs, hogy a fegyvernyugvás felett alkudozáshoz bocsátkozhassék.

Ezt Casati június 18-án írásba foglalva adta át Schnitzernek. A hivatalos bécsi újság július 1-ji számában a béketörekvésnek ezen megghiúsulását onnan származtatja, hogy az ideiglenes kormány félt a nép fanatizmusától. Wessenberg nem hitte, hogy Lombardiában oly ragaszkodást talál Piemont iránt. Ezen lépés Károly Alberthen még növelte az ellenszenvet Ausztria iránt, míg másfelől a visszautasítás Bécsben a harezias pártot szaporította, és a Bécsi újság említett cikkében azt mondja: „Mintán Lombardia Ausztria ajánlatait visszautasította, ez fegyverrel fogja a békét

kivívni.“ Ponsonby azt jelentette kormányának : hogy a közvélemény megelekedéssel fogadta a hivatalos lapban kimondott kormánynyilatkozatot, mert az egész országban csak egy vélemény uralkodik az olasz háborúra nézve, és mindenki igen érzékeny az osztrák fegyverek becsületére.“ A történetíró utána teszi, hogy Vicenza visszafoglalása Radetzky által, bizonyosan nem volt befolyás nélkül erre az új harczias hangulatra.

Itt vége szakad a diplomatizálásnak, sorsát mindkét fél fegyverre bizza.

Azonban az osztrák ministerium egy perczig sem szünt meg félni a francia beavatkozástól, úgy hogy Ponsonby már 5-ik juliában azt írta haza, hogy, ha Anglia közbeveti magát s határvonalúl az Etschet kieszközli, Ausztria meg fog nyugodni benne. De Palmerston is megunva a sok habozást, nem vállalt békítő szerepet, s azt akarta, hogy egy eldöntő csata nyújtson alapot a békeegyezkedésre. S így a harcznak folytnia kellett, még pedig mint rendesen szokott a meghíúsult békekisérletek után, nagyobb szenvedélylyel és elkeseredéssel, mint kezdődött.

JÁNOSI FERENCZ.

LEGÚJABB

FÖLFEDEZÉSEK ÉS TALÁLmányok.

IV.*)

A SZÍNKÉPI ELEMZÉS.

A természet philosophiája váratlan eredményekkel gazdagodott, egy vegyész és physikus egyesített nyomozása következtében. Eddig a meteoritek csak magok voltak bizonyosságai annak, hogy az általunk lakott planétán kívül is ugyanazon anyag találhatók; 1860. óta folyamatban vannak olyan tanulmányok, melyeknél fogva az emberi ész túl tevéen magát a közvetlen érintkezés szükségén, mi eddig lényeges feltét volt az elemezéseknél, magok az égi testek alkatrészeinek kipuhatólásához fogott, sőt az befejezett ténynek tekinthető. Ha a század elején, Davy kezei között, a villámosság a vegyelemzés általános és hatalmas eszközévé lett, mely az alkalik fémjeit a káliumot, nátriumot, nemkülönben a földekét kiválasztotta s az addig elemeknek hitt testeknek összetett voltát bebizonyította, ma a világosság Bunsen és Kirchhof heidelbergi tanárok kezében szintén eszközévé avatott az általános elemzésnek, még pedig olyanná, mely az eddigieket finomságra nézve messze hagyja maga után s ismeretlen elemek jelenlétét is kimutatja.

*) Aluminium. IV. köt. 362. l.; Új bujdosó a nap és Merkúr között VIII. köt. 246. l. A hypnotismus- vagy ideges álom. VIII. köt. 456 l.

Köztudomású dolog, hogy a nap-sugarak üveghasábon keresztül bocsátva, hét színre oszlanak, melyek egyenetlenül töretvén meg, képezik (még Newton által elnevezve) a nap spectrumát, vagyis színek épét, melyben alulról fölfelé vörös, narancs, sárga, zöld, világoskék, sötétkék és ibolyaszínek, valamint ezek mindegyikének végtelen sokaságú árnyalata látható. Ismert dolog az is, hogy ezen árnyalatok között vannak megszakadások, fekete sugarak által előidézve, a melyeket feltalálójoktól Fraunhoferféle vonalaknak nevezünk, de tisztán csak nagyító-üvegen keresztül vehetjük ki.

E sötét sugarak, mindig ugyanazon a helyen tűnnek elő, s így mind megannyi irányjegyek, melyek segélyével meggyőződhetni például, hogy a nap világa, melyben e sugarak se száma, se helyzetre nézve Fraunhofer észleletei óta (1814.) nem változtak, természetét megtartotta. A hold és a planéták, melyek mint megannyi tükrök, bocsátják hozzánk a nap világát, az üveghasábon keresztül vizsgáltatván, éppen olyan színekpet adnak, mint maga a nap. Nem így az álló csillagok. Ezek színeképében az igaz, hogy meg van a hét főszín, de a sötét sugarak másképp felosztvák; erre nézve minden álló csillagnak megvan az ő sajátága, és ezekre támaszkodva, e roppant távú világokban tán osztályozást lehetne megkísérteni.

Hogy a mi kis világtestünk némely anyaga a többé kevésbbé színtelen lángot megfősti, már régebben ismert dolog, s az az ásványtanban, a vegytanban fel is használtatik az illető testek jelenlétének kimutatására: a natrium sárgára, a kalium kékre, a strontium pirosra, a réz zöldre stb festi a forraszcső által meglehetősen színtelenné tett gyertyalángot. S e színezést magában a tüzi játékokban is igénybe veszik, az említett testek alkalmas vegyzeit használnván a tűz kívánt festésére.

Bunsen és Kirchhof az így színezett lángot bocsátották az üveghasábon keresztül s azt tapasztalták, hogy az ilyen mesterséges világítások is idéznek elő spectrumokat, de ezekben olyan színű és fényű sugarak fordulnak elő, a minők a napéban nincsenek.

A nap sötét s a lángok fényes és színes sugarai azok, melyeket Bunsen és Kirchhof úgy a csillagokban, mint a lángokban az elemek jelenlétéhez vagy hiányához kötven, alkalmaznak a vegyelemzésre.

Látták, hogy egy és ugyanazon fém minden sója lángba tartatván a színeképben színes és fényes sugarakat idéz elő, melyek azonosak helyzetre nézve is, s látták, hogy végtelenül kevés kell ezen sajátágos titnemény előidézésére.

A fémek vagy általánosabban a jelen vegytan minden eleme azon lángok színeképében, melyben gőzzé változtatjuk, bír valami

sajátsággal, mi annak jelenlétét árulja el; s ez az elemzési vegytannak egy olyan módszerét képezi, mely egyszerűsége, felette nagy érzékenysége, általánossága és biztosságánál fogva valóban rendkívüli; megtudjuk általa, hogy valamely összetett testben vagy keverékben micsoda elemek vannak, melyek hiányznak, és a mi csodálatosb, kimutat olyan elemeket is, melyeknek létezéséről sem volt tudomásunk.

Érzékenysége felülmúl minden képzeletet: ha például egy kilogramm kősót millió részre osztunk, s ebből mindegyiket még három millió részecskére, egy ezen utóbbiakból elegendő, hogy a lángban azon sajátosságos színeképet idézze elő, mely a natriumot, mint fémét a kősonak, jellemzi. Ezen kísérlet által kétségen kívül van helyezve, hogy a levegőben sőrészek folytonosan lebegnek; és semmitsem könnyebb megmutatni, mint hogy külbőrünk felületén mindig van só jelen.

Ezen a módon jött reá Bunsen és Kirchhof, hogy a ritkaságnak tartott elemek, mint a lithium, valójában sok testben s ezek között olyanokban is megvannak, melyeket közönségeseknek tartunk; e szerint sikerült nekik a régi, hitelt érdemlő vegybontásokat kiegészíteni, több nagyon elterjedt sziklafajban és réteges képletben bizonyos elemek jelenlétét mutatván ki, melyeket azokban senki sem gyanított.

Igy történt, hogy a színeképben oly jellemű tűneményt észlelve, a mely semmi eddig ismert fémnek sem sajátja, két új vegyelemnek lettek felfedezői, noha oly csekély mennyiségben vannak jelen, hogy azokra más módon reá bukkanni lehetetlen lett volna. Méltán helyezve bizalmat az elvbe, mely által vezetteték magokat, sikerült elválasztani nagyobb mennyiségben, s azt pontos tanulmány tárgyává tenni, úgy hogy a színeképi elemzés, miként a vegytanra alkalmazva ezen eljárás nevezetik, azonnal gyümölcsözőnek bizonyult be, s ezentúl az egyszerű testek lajstromába kettővel többet kell beírunk, a rubidium és caesium Bunsen és Kirchhof felfedezte új elemeket. Amazt a lepidolith nevű ásványban lelték, a mely többi közt Morvaországban nagy tömegekben fordul elő s rózsaszínű porzónak is használtatik; emezt a dürkheimi sósvíznek s kevesebb mennyiségben a kreuznachi ásványvíznek szilárd alkotórészei között. Azóta már több ásványban és ásványos vízben keresték, hol pozitív hol negatív eredménnyel.

A vegyész fürkésző szemét ezután semmi ismert vagy nem ismert elem ki nem kerülheti; az egyszerű testek sorozatában érezhető hiány, mely azok rendszeres osztályozását mindaddig hátráltatja, ki fog töltetni; az ásványvizek ellemzése kevésbé lesz képtelen számot adni a gyógyhatásról; a földtan, mely a szerves testek maradványain, mint a vízből lerakodott képletek egykorú-

sága bizonyítványain kívül, mint nem kevésbbé határozó ismejt, segítségül vette bizonyos vegyelemeknek is jelen vagy távollétét a hason korú kőzetekben, ezután számot tarthat rá, hogy képes lesz a vízőzön ellőtti tengerek alkatrészeit, a melyekben a rétegek leülepedtek, épen oly sikerrel összeállítani, mint ezt már közel félszázad óta teszi a külön korszakok állat- s növényvilágára nézve.

Nem kell ezután a testhez hozzá nyulnunk, hogy vegytermészetét kitudjuk, elég lesz azt látnunk. Valóban, hogy Kirchhof szavaival éljek, a nap színeke tanúskodik a nap légkörének vegyalkatáról; fölsimertetett a nap légkörében: a vas, a chrom, a nickel, az alkalik s földek fémjei sat.; hiányzani látszik az ezüst, az arany, az ólom, figyelemre méltó dolog, hogy az agyag két eleme, melyek földünkön oly roppant mennyiségben vannak, a silicium és aluminium, nem találtatott.

A mit az optika jelen szereinek állapota enged mondani a napra és az álló csillagok nevezetesbjeire nézve, újabb haladások tán majd lehetségessé teszik a legtávolibb csillagzatokra is kiterjeszkedni, s ekként majd hozzá szólhatunk azon anyag minőségéhez, melyből a mindenséget népesítő világok alkotvák!

Dumas méltán megjegyzi, hogy Lavoisier óta, ki a legelső állapította meg a testek valódi elveit, az anyag jelen elemeinek pontos ismerésére sikeresb munkát senki sem vitt véghez. Az ásványos testek vegytana, melyet újabb időben, mintha már be lett volna fejezve s tér újabb fölfedezésekre nem léteznék, a szervi testek vegytana tetemesen háttérbe szorított, most rögtön visszaveszi régi fensőbbiségét, s nincs ki megmondhatná, hogy a nyomozás ezen új módszerével mennyire nyomulhat előre.

A tudomány az egész világé, s méltán tölti be a franczia akadémia Párisban azon vezér szerepet, melyet a természettudományok haladásánál azt vagy közvetlenül eszközölve, vagy a külföldön elismerve s érdem szerint méltányolva szokott tanusítani. Annak a kebelében ta lálkoztak férfiak, kik, valamint néhány év előtt Wöhler göttingai tanárt a már ismert elemek hasonlíthatlanul tökélyesebb alakban sikerült előállításáért (mit nagy részt Deville franczia vegyészszel vitt véghez), úgy jelenleg Bunsen s Kirchhof tanárokat a császárnak megjutalmazás végett ajánlották, ki is az összes tudományos világ rokonszenvét lekötve, Bunsent, a franczia akademiának eddig is külső tagját, a becsületrend tisztjévé, Kirchhofot pedig annak keresztesévé nevezte ki.

S ez valóban méltó oly fölfedezésre nézve, melyben új elvet birunk az eljárást illetőleg s daczára annak, hogy mi láttuk létrejönni a távirást és a photographiát, eddig a század legnagyobb találmányának kell mondanunk.

V.

A METEORITEK VEGYELEMEI.

Azon vándor anyagok, melyek mint tüzes golyók mutatkoznak a levegő magas regioiban, s vagy kijutnak abból pályájokat a mindenség ürében folytatandók, vagy lehullanak földünk felületére, ha ennek vonzereje nagyobb mint saját erejük, a melylyel a légkörbe érkeztek, minden időben élénken foglalkoztatták az embert, s annál inkább fogjuk természetesnek találni, hogy a jelenkor azokban a természet egyik legérdekesebb tárgyát látja, s mindent elkövet, hogy tanulmányát tökéletesítse.

A régi korból érnek maradtak fen, melyeken azok „Boetyliák“ neve alatt imádás tárgyaiként vannak kitüntetve. A középkorban a krónikások följegyezték egy két esést, sőt Ensishaimban a XV. században egy lehullott meteorkövet a templom falába ragasztottak örök emlékül, hol meg is maradt mostanig.

Bonfin s több kronikás említi, hogy 1559-ben Miskolcznál 5 darab emberfejnyi meteorkő esett le. Nagyon megérdemelné, ha találkoznék valaki Miskolczon, ki a levéltárban a dolognak nyomára jönne; eddig hasztalan volt minden fáradozásom, mert olyanra, ki komolyan utána járt volna, nem találtam. Az ensisheimi után ez volna a legrégebb följegyzett esés.

Azon időt, melytől a természettudományok szigorú kezelését számítjuk, olyan előzte meg, mely a meteoritekre nézve szomorúnak mondható; ugyanis elkezdvén tisztázni a tudományt mindentől, miről kézzelfoghatólag nem lehetett meggyőződni, a meteoritek mint az „égből hullott testek,“ az exacttá lenni akaró tudomány szótárából kitöröltettek, s valóban mondhatni, hogy a tudósok e részben akkor tudatlanabbak voltak mint az ú. n. nemtudósok, kik, ha alkalmuk volt véletlenül szemtanúnak lenni, hogy ép érzékeik bizonyosságánál fogva csakugyan estek fölülről kőanyagok (a magyar ember valódi „mennyykőve“), azt a legjobb lélekkel hitték s vallották.

A mult század végén és a mostaninak elején voltak a meteoritek, mondhatni, üldözés tárgyai, mert még a gyűjteményekből is kidobták; a hívőkre pedig a legszelidebb epitheton volt a „creduliores.“

Ezen méltatlankodás korszakából nem lesz azonban érdektelen két adatot felhozni.

Werner freibergi tanár, ki az ásványtanban a mult század vége felé dietátor volt, egy meteoritról, melyet hozzá vittek azon kéréssel, hogy adna véleményt, azt mondotta: hogy az nem földi ásvány, olyan minőségű a kővek országában, a mennyire ő ismeri, nem fordul elő.

A másik adat bennünket hazailag is érdekel. Ugyanis 1751-ben Zágrábmellett Krasinán tavasszal késő délután a vasárnapi sétálók szeme láttára hullott két darab meteorit nagy robaj kíséretében, s magát a földbe mélyen befúrta. Az egyiket kiásták, s azt határozták, hogy mint igen nevezetes tüneményt adják át Maria-Therézia ő Felségének. Történetileg érdekes az, hogy a zágrábi káptalan, a helyszínén gyűjtött adatok nyomán önszántából jegyzőkönyvet készített, azt aláírásával s peesétjével hitelesítette, s azzal együtt vitték Pozsonyba, hol azt ő Felsége elfogadván, férjének I. Ferencz római császárnak adta, ki az ásványtant különösen kedvelte, s Bécsben, a mostani, minden létezőt messze maga után hagyó udvari ásványcabinetet alapította.

Borura a derű csak akkor következett, miután a vegyelemzésre szolgáló eljárás megállapított, és főleg miután Franciaországban 1814-ben a de l'Aigle departementben több ezer darabban hullott meteorkő, melyről a politikai hatóság a kormányt Párisban, ez pedig a tudományok akademiáját tudósította.

Nem csekély dolog volt véleményt adni oly dologban, a mely a beérkező tudósítások nyomán visszautasíthatlanul homlok egyenest állott a tudósok nézetével! azért az akademia oly emberét küldötte a hely színére, kinek észlelési képességében, szemességében, s erélyében az igazság kimondására nézve teljes bizalmát helyezte, s ez az akkor fiatal Biót volt, napjainkban Nestora a tudománynak, páratlan tisztelet tárgya az Institut-ben.

Jelentésében kimondotta, hogy azok valósággal fölülről hullott kövek, s hogy e szerint a tudósok kénytelenek nézetökkel felhagyni, s a múltban följegyzett ilyen eséseket is valóknak kell tartani, ha a tárgy minősége is e mellett szól.

Képzeltetni, hogy a káptalan okmánya, mely keletkezése után neveltség tárgya volt, mennyire növekedett becsében. Az jelenleg is megvan Bécsben, s néhány év előtt nyomtatásban is megjelent.

Mielőtt a meteoritek anyagáról részletesen szólnánk, még két honi meteoritról kell említést tennem, a melyeknek ismeretünk körének tágításában fontos szerep jutott: ez a kaba-debreczeni meteorkő s a lénártói meteorvas.

1857-ben april 15-én esti 10 óra tájban Debreczen közelében, Kaba helység határában hullott meteorkő, mely jelenleg legnagyobbrészt a debreczeni collegium gyűjteményében őriztetik.

A lénártói vas Pesten a nemzeti Muzeuumban teszi a gyűjtemény egyik fő kincsét. Azt 1814. Sárosmegyében Lénártó mellett találta egy juhász az erdőben, iszap s rothadó félben lévő galyak alatt. Eredetileg 194 fontot nyomott, de lefűrészelték belőle annyit, hogy a Muzeumba jutott 133¹/₂ fontot nyom, míg a többi, Európa több gyűjteményébe vándorolt. A pesti után Bécsben van

a legnagyobb darab, mely 5 fontot nyom. Találtatásának ideje tehát tudatik, de esés ideje nem; mindazonáltal kétséget nem szenved, hogy valódi meteorvas, ennek mind belső szerkezetére mind vegyalkatára nézve bir kellékeivel.

A meteoritek apró kis égi testecskek lévén, melyekről a csillagászok azt tartják, hogy valamely nagyobbak szétpattanása által képződtek, s pályájokat folytatván a föld vonzerejének határkörébe jutottak, s a légtengerbe estek, annak fenekére azaz a föld fölületére hullván.

Mint ilyenek, a bolygónkon túli világtestek gyanánt veendők, s így általok tudomást kapunk az anyag minőségéről azok eredeti honában.

Ez az oka hogy a vegytani vizsgálat eredménye philosophiai szempontból igen sokat mond, mert feleletet ad azon kérdésre, vajjon olyan anyagból állanak-e az égi testek, mint földünk, vagy nem.

A meteoritek általában kétfélék: meteorvasak, midőn a lehullott anyag valóságos vas; vagy meteorkövek, midőn kőkinézésűek. Amazok ritkábbak, mint a meteorkövek, de ezek ismét kétfélék: vannak meteorkövek, a melyekben elhintve apró vasszemeket találunk, és olyanok, a melyekben vasszemek nincsenek, sőt inkább földes kinézésűek.

A vegyelemzés fő eredménye az, hogy e túlvilági anyagokban ugyanazon egyszerű testek vannak, a melyeket a földi tárgyakkban észlelünk. A vegytan vagy 62 ilyen egyszerű testet vagy vegyelemet állít fel, a melyekből minden ásvány növény vagy állattest alkotva van, és ezek közül eddig 24 találtatott a meteoritekben. A különbség sokszor az, hogy ezen elemek oly társaságban találtnak együtt például a meteorvasakban, a minőre a földi ásványok között nem hozhatunk fel esetet; de éppen ezen együttlétet szolgáltat aztán biztos ismejt annak eldöntésére, hogy valamely talált vas meteorvas-e vagy földi vas.

Sokáig azon nézet volt általános, hogy a meteoritek honában csupa vulkáni erő működött, mert túlnyomó számmal vannak oly meteorkövek, a melyek bizonyos lávákhoz hasonlítanak. A kaba-debrecezi kissé földes kinézésű meteorkő, e nézetet megmásította. Ugyan is Wöhler göttingai tanár a meteoritek legszorgalmasb elemzője, abban szentet s azon kívül egy zsirféle vegyet talált, melyben a carbon hydrogenhez van kötve. Később más meteorokban is talált ilyen vegyet.

Legújabb Boussingault, a francia akademia tagja, ki hosszabb idő óta foglalkozik különféle vasak nitrogentartalmának meghatározásával, miután látta, hogy eljárása oly érzékeny, hogy ezen elem legkisebb nyomát is kimutathatja, e kísérleteit a

meteorvasakra is kiterjesztette, s különösen a lénártóit választotta tárggyul. Az eredmény az, hogy a lénártói meteorvas nitrogént tartalmaz, a mely benne vashoz van kötve éppen úgy, mint a kereskedésben előforduló minden vasnemben.

A vegyelemzés ezen egyszerű kimondása a természeti philosophiára nézve nagy hord erővel bír, mert a kaba-debrecezeni és a lénártói meteoriteink nyomán látjuk, hogy azon elemek közül, melyek földünkön a természet élő tárgyait képezik, egy sem nélkülöztetik a meteoritek eredeti honában, meg van ott az oxygen, a hydrogen, a carbon és a nitrogen, mint a szervképzés lényeges elemei. Az elemeken tehát nem mulik, hogy ott élő testek létezzenek.

VI.

A TÓ LAKÓI. — EGY FÖLTALÁLT ŐS NÉP.

Az ember történelmének kutatásával jelenleg, a történetírón kívül, az archaeolog és geolog is élénken foglalkozik, úgy hogy históriai, archaeologiai és geologiai korszakot állíthatni fel, a melyek elsejébe az írott, másodikába a művekben fennmaradt, de a legfelső, a geologiai jelenben képződött rétegekben talált emlékek nyomán kipuhatólható idők tartoznak, míg végre fajunk geologiai korszaka az, melyben legprimitivabb készítményei sőt saját csontvázának részei mint hőmpölyök találatnak olyan rétegekben, melyek a föld történetének a mostanit közvetlenül megelőzőtt szakában képződtek.

A geologián kívül a hasonlító nyelvészet, a hasonlító boncztan is nyujtanak néha adatokat, de ezek sohasem birnak a bizonyosság azon fokával, melylyel az archaeologiai és geologiai nyomozások felruházvák, úgy hogy csak segédeszközökül tekinthetők.

Az ember geologiai történelméről itt többet nem mondva, átterek archaeologiai korszakára, melyet, miként ismeretes, a kő-réz vagy bronz és vaskorszakra szokás felosztani. Az első korszakban az ember nem ismerte a fémek használatát, minden szerszámát, eszközét, fegyverét, ékszereit kőből, csontból vagy szaruból készítette.

A réz- vagy bronzkorban már ismeretes volt azon fémek használata, melyek vagy termés állapotban fordulnak elő: mint az arany, réz; vagy egyszerűbb kohászati eljárás segítségével nyerhetők, mint például a bronz (9 réz, 1 ón.) Végre, következik a vaskor, melyben a fémek ellőállításában tetemes haladás tétetvén, a nehezen kezelhető vasérczeket is hasznára tudta fordítani az ember.

Ezen archæo-geologiai tanulmányokra éjszakon a Kjökkenmødding, a tőzgetelepek és a sírhalmok; Schweizban a czölöp-

építmények (Pfahlbauten), Franciaországban és Angliában a mostankori földrétegekben találtató kovaszerszámok szolgáltatnak alkalmat. Ezeken kívül azonban egész Sziciliáig találni anyagot ilyen tanulmányozásra.

A K j ö k k e n - m ö d d i n g (szóról szóra: konyhahulladék) nem egyéb, mint a dán partokon talált nagy halmok tengeri csigákból és kagylókból. Eleinte azt hitték, hogy természetesek; de közelebről vizsgálva tapasztalták, hogy oly fajok vannak együtt, melyek a természetben különböző körülmények közt élnek; továbbá csupa kinőtt példányok. A lerakódásban semmi rétegeesség. Ezeken kívül kőszerszámok, nyers cserép, szén és hamu is van közöttük. Ebesontok fordulnak elő kihalt állatok csontjaival. Ezen sajátos halmok Dánia éjszaki részében vannak, a déliben hiányzanak; de Dánián kívül Genua mellett is ösmeretek a Mentonei barlangban, valamint Északamerikában s még egy két helyen. Magasságuk 3 — 5', ritkán 10'; hosszúságok 1000' s több is; szélességük 150 — 200'. Néha nincsenek földve, máskor földvék tengeri homok s kavicsból álló vékony réteggel.

A t ő z e g k é p l e t e k b e n f á k i s t a l á l t a t n a k s a z o k b ó l D á n i á r a n é z v e a z t k ö v e t k e z t e t i k ; h o g y e l ő s z ö r a f e n y ő , a z u t á n a t ö l g y s v é g r e a b ü k k u r a l k o d o t t . E m b e r i k é s z í t m é n y e k t a l á l t a t n a k a f e n y ő r é t e g f ü l ö t t ; a b r o n z k o r a t ö l g y i d e j e a l a t t k e z d ő d ö t t .

A s í r h a l m o k s z i n t é n b e e s e s a d a l é k o t s z o l g á l t a t n a k , s m í g a n y u g o t i o r s z á g o k b a n k ö k o i t á r g y a k k a l i s t a l á l t a t n a k , n á l u n k e d d i g i l y e n e k n e m f e d e z t e t t e k f e l . A m i s í r k a l m a i n k c s a k b r o n z é s l e g i n k á b b a v a s k o r b ó l v a l ó k : í g y a d é l i o r o s z o r s z á g i a k i s .

Ez úttal a c z ö l ő p - v a g y k a r ó - é p í t m é n y e k r ő l a k a r u n k t ü z e t e s e n s z ó l a n i , m e g i s m e r t e t v é n e g y s c h w e i z i t u d ó s k u t a t á s a i n a k e r e d m é n y é t a „Revue des deux Mondes“ nyomán *). Ezen eredmény után mondhatni: hogy fel vannak találva oly népfajok, melyek a polgárisodás jelentékeny fokára vergődtek fel, századokig szerepeltek, ismét letűntek, a nélkül, hogy a történelem legkevesebbé emlékeznék rólok.

* * *

1853—1854 telén a zürichi tóban a vízállás rendkívül alacsony volt: kimerült egy homok és kavics lepte sík, melynek anyagát a parti lakosok ásni kezdték és gátesinálásra hordták. Ober-

*) 1862. 4-e. Livraison. „Les cités lacustres de la Suisse. Elisée Reclus.“ A schweizi buvár munkája önállólag jelent meg „Habitations lacustres des temps anciens et modernes, par M. Frédéric Troyon; Lausanne 1860.“

meilen mellett az iszap alatt vagy fél meternyi mélységben czölöpökre, széndarabokra, füst barnította fákra, csontokra és edényekre bukkantak, mint bizonyítványaira egy hajdanilakhelynek. Zürihből Keller ment a hely színére tanulmányokat teendő, melyek eredményét nem sokára közzé is tette. Az időtől fogva sokan foglalkoznak a tavak fenekének s közel partjának ásatásával, sőt túl Schweiz határain hasonló tanulmányok Olaszország, a francia Jura és Savoya tavai körül is sikerrel tétetnek. Az eredmény az, hogy magában Schweizban vagy 150 helység nyomait fedezték fel a mostani vizek szintje alatt, s e szám folytonosan növekedőben van. Schweiznak nevezetesebb városai és több tudósa az utazónak egész archaologiai muzeumokat mutathatnak fel, a kiásott e nemű emlékek ezereivel; csak magából a Concise melletti ős laktanyából, (a neufchateli tó vize alatt) vagy 25 ezer tárgy került ki.

Könnyen elgondolhatni, hogy mi indította Helvetia ős lakóit a tavak csekély helyeinek fenekére építeni lakhelyeiket. A rómaiak ideje előtt az Alpok völgyeit rengeteg erdők lepték el, melyekben a medve, farkas, vadkan, bölény s egyéb félelmes állatok uralkodtak, s ezekhez jött az egyes törzsekben elszórt s a vad állatoknál is félelmesebb ember. Minden családcsopórt fő gondja volt magát a rögtöni megtámadás ellen természetnyújtó gátaikkal biztosítani. A hegyi lakók egyike meredek hegyfokot választott, másika mélyen bemenő barlangba vonta magát, melynek száját torlaszokkal látta el. A folyamdús sikokon a félsziget alakú földet foglalta el, végre a tavak által nedvesített területen, minő Schweiz vagy Savoya, legbiztosabbnak érezte magát, ha a szárazföldet odahagyva, kunyhóját a partról valamiennyire be a tóba építi. Itt a rögtöni megtámadástól félni nem kellett; veszély esetén csolnakjaival az ellenpart különféle pontjaira menekülhetett; végre ezen lakhelyekből egyszersmind a halászatot is kényelmes volt űzni.

Megkísérthetni azon kalibákat gondolatban visszaállítani. Pusztá szemmel is kivehetők néhol az átlátszó víz fenekén a párhuzamosan vagy rendetlenül beütött czölöpök, melyek közt egy végen szénitettek is vannak. Látni égetett agyagot, melylyel körfalat vontak; megtalálni a fahéjból vagy szalmából készülhetett tető maradványait is. Cserép edények, levelek vagy moh, mely ágy gyanánt szolgált, fegyverek, vadászati emlékek s némi ékszerek is képezték a házi eszközöket. A czölöpök mellett találni homorúra vajt fatörzsököt, miben egykori csolnakra ismerhetni; végre egy sora a czölöpöknek a tó-lakástól a partig követhető, mi valószínűleg hid volt. Nemcsak azt tudhatni a czölöpök száma nyomán, mily nagyok voltak a legnagyobb vízi városok, rendszeren 200—300 kunyhóból állók, hanem bizonyos esetekben az anyi század óta romban heverő lakok méreteit egyenként is kipu-

hatolhatni. Átmérőjük 3 — 5 meternyi, mibe egy család, mely csak menedékiül használta, bőven elhelyezhette magát.

A schweizi tudósok már a fölfedezés első szakában meg voltak győződve, hogy e től lakhelyek különféle időkből valók, s ők is azon eredményre jöttek, hogy történelmünk azon cyclusában kő-, bronz- és vaskort lehet megkülönböztetni. De a skandinávi tudósok által az ő hazájukra föllállított ezen időszakok nem voltak a schweiziakkal azonosak. A polgárisodás még igen lassan terjedett, s századok kellettek míg az emberiség haladásának valamely mozzanata Európa déli részéből az éjszak rideg vidékeire eljuthatott. A népek szokásaiban csak hosszan tartott háborúk vagy vándorlások idéztek elő változást.

Különösen a német Schweiz területén találni a kőkori tó-lakásokat; a nyugoti Schweiz szintén mutat fel elég fontosságu vizvárosokat, ú. m. a neuchâteli tó déli részén Concise mellett; de a zürichi és constanzeri tó mutatnak oda, hogy ott volt a legélénkebb nép-élet központja.

A mi ezen őskori építményeknél legelőbb szembe szökik, ez a véghez vitt munkának roppantsága olyan emberek által, kik egyéb eszközzel nem rendelkeztek, mint kavicscsal és tűzhe-lyők parázsával. Sudár fa az ős erdőben bármennyi volt a part közelében, de azt levágni s kidolgozni nem volt más lehetőség, mint tűz és éles kövek által, mit váltakozva használtak. Így hegyezték a karókat is, hogy a nedves földbe annál könnyebben beüthessék. A törzseket keresztbe vágni, hogy így a deszkát pótolhassák, melylyel a pallót kirakták, még nagyobb feladat volt. Hát mennyi munkát kívánt meg 10 — 15 meternyi tölgytörzs, hogy abból csónakot készítsenek! A tó-lakók (mert ezen a néven kell őket történetünkbe bévezetni) készítettek a parton gödröket a házi állatok számára, halmokat s egyéb vallásos emlékeket állítottak a magaslatokon; hadakoztak, vadásztak, halásztak, a földet-mivelték, s mindezt csont meg kőből készült eszközökkel éltek.

A balta volt a legfőbb szerszám s azt néha százanként találni egy helyen. Gyakran serpentinből van, éle 4—6 centimetre, s jóval kisebb mint az, melyet a kőkorbán Scandináviában használtak; azután jött a nyíl kovából vagy csonthól, a nyilak hasonlitanak a Franciaországban, Angliában és a Mississippii partjain találtakhoz, de nincsenek oly nagyok mint a skandináviaiak. Ezenkívül kés, fűrész, véső, kalapács, őrlőkö és tük találatnak. Cserépedények is jönnek elő szabad kézből készítve minden czíftáság nélkül, s a kézmű gyermekkorát igen is magokon hordva. Wangennél a constanzeri tó partja felé és Robenhausennél a Pfäeffikon tóban kender és lencszöveteket találtak, valamint apró kosarakat, melyek mindenben hasonlitanak az egyiptomi sírokból ismertekhez; úgy szintén a kötélkészítésnek is maradtak fen emlékei.

A constanzeri tó egyik ős vízi városának romjai között tetemes mennyiségű búzát és árpát találtak szemben és kalászbán; találtak szénítés által megtartott kenyeret, mely durva darából állott, melyhez a korpa is tapadva maradt. A tojás és szárnyas állatok kivételével a táplálkozásra akkor is az szolgált, a mi jelenleg.

Már maga a gabona elég bizonyíték arra, hogy ama névtelen nép sok századot számlálhatott fejlődése történetében; erre mutat biztos nyoma annak is, hogy a munka felosztását gyakorolták. Vannak ugyan is helyek, a melyeket nem lehet másnak mint szerzőgárnak tulajdonítani, annyi ott az eszközök száma és a kikészítés stadiumának teljes sorozata. Kereskedést is kellett már üzniök, a Földközi tengerről szerezhatték a klárist, a mit ékszerű használtak, a Bálti tengerről a borostyánkővet, keletről a becses nephritet, miből szintén találni faragványokat.

De már most a történelem melyik századába helyezhető azon körök, melyet Schweiz tavai kitérnek előttünk? Ez egyike azon kérdéseknek, melyeket méltán fehetünk, magunknak. Troyon megkísértette a megoldást kiindulásul vevén olyan tözegtelepet, mely az eltemetett városok fölött képződött, de ez nem vezetett célhoz, mert a tözeg egy helyen sebesebben, másutt lassabban fejlődik, a helybeli viszonyok kedvezőbb vagy mostohább volta szerint, tehát kénytelen volt más módhoz folyamodni, melyet neki az ásatások vezetése nyújtott.

A genfi és neuchâtel-i tavak árvízi rétegei alatt több csoportban találtak cölöpöket, melyek világosan kőkoriak. Egy ilyen Villeneuve mellett több mint 450 meterre van a genfi tó jelen partjától. A kor megtudására Troyon meghatározá a távot a jelen és az akkori part között, és e két concentricus vonal közt keres egy oly pontot, melynek kora ismeretes. Ilyen pont azon buczka (dune), melyen Eburodunum gallo-római város romjai vannak. Azon buczka és a part között semmi római régiség sincs, miből azt következtethetjük, hogy időszámításunk kezdetén a tó partja közelebb állott a buczka aljához. Ezen a nyomon indulva a főnebbi tudós két ezer esztendőre teszi K. e. a Chamblon melletti tó-lakások építését.

A fém tárgyak ezen vizlakók előtt nem voltak egészen ismeretlenek, miként azt két lelhely bizonyítja; de azok gyérsége és készítésök tökélyénél fogva méltán feltehetni, hogy máshonnét kerültek oda cserekereskedés vagy háborúk útján. A réz és ón ötvényének, a bronznak megjelenése alig magyarázható ki elégségesen másképp, mint hogy új nép jött oda, magával új civilizációt hozván. Hindustánban, közép Ázsiában és Amerikában a rézkor csak lassan és fokozatosan következett a kőkorra, s a bronz szintén halk léptekkel haladva váltotta fel a réz időszakát; Helvetiában éppen úgy mint egész nyugot Európában a rézkor nincs képviselve:

a bronz rögtön jött a kő után. Ezt két ember faj összeütközése által lehet megfejtetni. Az első kor végén borzasztó dolgoknak kellett történniök. Csaknem minden tó helységben a két korszak határa tisztán jellemezve van a hajlékok felgyújtásával, s a lakosság lemeszárlásával. Az újonnan jött faj fémkardot villogtatván kezében, a benszülöttel épen oly könnyen bánt el, mint a spanyolok az indiánokkal, midőn szilaj paripákon és a haláltávólból is osztva lepték meg első ízben Mexiko és Peru ős városait.

Különösen a keleti Schweiz tó- népe szenvedett sokat az ily lerontások által. A lakhelyek elhagyattak s azóta romjaik a víz alá temetve maradtak.

A nyugoti Schweiz tó-városain szintén vannak a tüzipusztítás világos nyomai, de némelyek felépültek ugyanezen a helyen, mások új helyen, de a parttól még belebb a vizen. A bronz korszak elején e vándorlások nagy mérvben történtek valószínűleg azért, hogy a keleti Schweizot elfoglalt népfaj ellen mentől nagyobb biztonságba helyezték magokat. Visszahúzódván azon területre, melyet jelenleg Schweizban a francziák foglalnak el, szerencsések voltak az ellen berohanásai ellen védve lenni s előre elrejtteni mindazon titkait az iparnak, melynek birtokába a keleten jutottak. Itt egy sokkal polgárisultabb néppel érintkezvén, vagyonban és számban emelkedett, úgy hogy a helységek száma ezen korban jóval nagyobb, mint az előbbiben.

Általában már a czölöpök kopásáról is megtudni, hogy kő- vagy bronzkoriak-e? amazok elkorhadtak a víz fenekéig; emezek nem, s abból egy, néha két meternyre is kiállanak. Zürich városa egy kőkori tó-város romjai fölött áll; míg a bronz korszak alatt egy czölöpváros díszlett azon a helyen, melyet jelenleg Genf foglal el. A cserépedények ezen korszakból jobbak és cifraságokkal ellátvák, sőt azok gyárilag készültek, miként a nemsikerült példányokból következtethetni, melyek kereskedésbe nem jöhetvén, egy helyen felhalmozvák. Egy ón-rud, melyet Estavayer czölöpromjai közül húztak ki, világosan a mellett szól, hogy a bronz ott öntetett s nem kívülről hozatott. A házi állatok szaporodtak, különösen sok a ló, melynek az előbbi korszakban alig találni nyomát.

A bronzkorszak igen hosszan tartott, ítélve a rom-rétegek vastagságáról, s az ugyanazon helyen egymásra következett építményekről; de a vég elpusztítás itt is csak oly erőszakos volt, mint a kőkorszakban, a mi a vizek alatt közvetlenül találatik, rombolásra és gyújtásra utal. Ismét egy más népfaj tört ide fegyverkezve vassal, mely a vidékre s lakóira általános vést hozott. A katastropha csaknem teljesnek mondható, mert e kor 70 — 80 helységéből csak tizenegynél van nyoma, hogy a következő korszakba átjutott. A nép letűnt, a nélkül hogy a történet enyészttét csak föl is jegyezte volna. A vaskorszak alatt nyomoru kalibák, épületek az azelőtt virágzott nép hajlékai helyén, s

halászok foglalták el, kik a hullámok fölé fészkelvén magokat szegényes lételőket igyekeztek fentartani. A rómaiak idejéből fennmaradt durva cserép munka bizonyítja, hogy a mi korszámlálásunk elején e vízi tanyák még nem voltak végkép lakók nélkül.

A tó-városok leginkább akkor pusztultak el, midőn a vas használata terjedt el e vidéken, s ezen berontás korszakát egypár századnyi különbségig tán meghatározhatni. Gallia éjszaki részébe vándorolt phocaeaiak Massiliából és a belga cimnerek (vagy cimberék) hozták be a vasat, amazok Kr. e. a VI-ik, emezek a IV-ik században. A benszülötteknél azonban még sokáig fentartotta magát a bronz, s így hadakozás esetén a jobban fegyverzetek által elnyomattak. A berontó népfaj ismeretes, az nem lehetett más mint a galliai vagy a délnémetországi helvétek, ez iránt az ottani archaeologok mind egyet értenek.

A helvétek mindenesetre magasabban állottak a polgárosodás fokán mint az előttök ott lakott ősnép: a két első korbeli emlékek közt korán sem látni olyakat, minőket Bern mellett (Tiefenau) a helvétek korából egy harcztéren találtak. Nemcsak vas-készítményeik között vannak kardok, melyeket ma is mesterműveknek tarthatni; de ismerték az üveget, zománczot, és ha a latin írónak hitelt adhatunk, az írást is.

Tudva van, hogy néhány évi tartózkodás után az Alpok és a Jura völgyeiben, a nyugtalan helvétek odahagyták a hegységet s Gallia lapályait foglalták el. Csak ekkor lépnek a tulajdonképeni történelem színpadára, Caesar által vezetettvéen be ez előtt vagy 19 századdal, de multjokról többet azóta nem tudtunk egész a mostani archaeo-geologiai tanulmányok eredményéig. Most e népfaj története általános vonásokban vissza van vezetve a multba Kr. e. IV.—V. századdal; de korán sem mondhatjuk ezt azon tó-lakókról, kiket a helvétek kipusztítottak vagy rabszolgaságra juttattak.

Kik voltak azon benszülöttek, kiket az archaeologia, tanulmányozva a tavak iszapja alatt nyugvó emlékeket, feltámaszt? Finn, sicul, iber vagy pelasg eredetűek voltak? Hazájukat Iran főlíkjain vagy Európa nyugoti részein kell-e keresni? Annyi áll, hogy alakra nézve alacsony emberek voltak s inkább kiténők ügyességben mint erőben. Azonban még koponya is kevés van találva, s így e tanulmány még a jövőtől várandó. Sajátságos el-lentét, hogy némely népnél az eredetet, a viselt háborúkat, vándorlásokat sőt a királyi családi viszonyokat is ösmerjük, a nélkül hogy a népszokásokról valamit tudnánk; itt ellenkezőleg a nép belső életéről, házi szokásairól van tudomásunk, a nélkül hogy a népet megnevezni volnánk képesek.

Ha minden tartományban folyamatra tételnek e tanulmányok rendszeresen, eljöhét az idő, midőn a tó-lakók osztályozásához is jobban hozzá szólhatunk. Addig is megjegyezhetni any-

nyit, hogy nemcsak olyan népek gyakoroltak nagy és maradandó befolyást az utódokra, melyekről fennhangon szól a történet, hanem hogy azok is megtették a magokét, kik a következő nemzedékek emlékezetéből is hamar elenyésztek.

A tudomány barátai méltán üdvözölhetik Helvetia tudósait, hogy napfényt derítettek a szerény s a víz által oly sokáig temetve volt romokra. Ezen emlékek is beszélnek, pedig nem kevésbé ékesen mint a rómaiaktól reánk maradt büszke építmények. Még tegnap nem tudtuk magunknak kimagyarázni a víz színe alól mutatkozó karókat, noha helyenként annyi van, hogy a nép fa-bánya gyanánt használja; s íme ma már tudjuk, hogy az egy ős nép, melytán 20 század alatt csinált előmunkálatot azon fokára a polgársultságnak, mely azon a területen ma díszlik. Az állotta ki az élethalál harcát a vad állatokkal; az irtotta ki az ős erdőt, hogy szántóföldet állítson elő; az vitte véghez a gyarmatosítás nagy művét, melyet a görögök az ő fél-isteneiknek tulajdonítanak; nem hangzik át korunkba az ő Herkuleseik s Theseusaik neve, de megmaradt igényök teljes épségben a mostan ott lakók hálás visszaemlékezésére!

SZABÓ JÓZSEF.

MACAULAY EMLÉKEZETE.

(Olvastatott a m. akadémia 1862. márcz. 3-ki ülésében.)

Azon korban, mikor hajfűrteink öszülnek s a férfiú nemesak az élet örömeit, hanem minden szenvedését is megízlelte, könnyen esünk azon gyanuba, miszerint a mult időt,—mert ifjúságunk ideje — magasztalni szeretjük. Én nem fogom kerülni e gyanut s nyíltan kimondom, hogy az idő, melyet azon nemzedék, a melyhez én tartozom, e honban 1840-től 1848-ig élt, szép idő vala. Nem voltak ugyan vasútaink s telegraphjaink, nem bővelkedtünk tőkepénzekben — institutióink s törvényeink nem feleltek meg korunk igényeinek, — hanem erős meggyőződésünk volt, hogy hazánk anyagilag, de szellemileg is virágozni fog, hogy alkotmányunk korunk uralkodó eszméivel öszhangzásba fog hozatni. Hitünk volt, az eszmék hatalmában s tudván, hogy a jog s az igazság isteni eredetű, isteni hatalmat tulajdonítottunk neki. Ebben állott ez idő szépsége. Ez időben, mint minden nagy felforgatásokat megelőző időszakban — az irodalom nagy befolyást gyakorolt a szellemekre. Az emberek olvasnak s tanulnak, — mert ki eszméket szellemi fegyverekkel akar érvényesíteni, erőt csak a tudás s ismeret forrásából merithet.

Egy kitűnő könyv megjelenése ilyenkor valódi esemény. S így, midőn 1845 nyarán Macaulay dolgozatait, melyek egy részét már az edinburghi Reviewból ismértem, összegyűjtve először vettem, nem irhatom le azon nagy benyomást, melyet azok reám tettek. Az eszmegazdagság — fényes előadás — élénk színezet az emberek jellemzésében s a tárgyak leírásában, az erős ész s egészséges érzület, mely ez iratokat átlengi, s mi még több s mi a könyvnek varázserőt kölcsönöz, hatalmas egyéniség, melynek természetszerű kifolyása a mű, mely tehát az egyéniség jellemét magán viseli, annyira elragadtak, hogy sokáig nem tudtam más olvasmányhoz nyúlni s én nem valék az egyetlen, kire Macaulay dolgozatai annyira hatottak. Mily mesés hatást szült volna Macau-

lay nagy történelmi műve, ha amaz időben jelenik meg. E mű, melylyel valamint én, úgy honfitársaim is csak 1849. s 50-ben ismerkedhettek meg, — e mű egy része magyar nyelvre s pedig kitünően fordíttatván le, Macaulay nevét honunkban nagyobb körökben is ismertté s tiszteltté tevő.

Ha a nézetek, melyeket magunknak a jelenről mindenkor képezni szoktunk, nem opticus csalódások, hinnünk lehet: hogy hazánk történetében, azon időszak, mikor sok szenvedések közt Macaulay nagy történelmi műve élvezetéhez, szint enyhítő balzsamhoz jutottunk — 1858-ban bizonyos nyugpontot képezett, s 1859-el történelmünkben egy új fejezet kezdődik. Ezen bevégzett időszak egyik mozzanatja, a magyar akadémia új élete, s oda sorozandók az 1858-iki választások is. A t. akadémia a külföld első nagyságait tagjai közé sorozta — őket ekként megtisztelvén, megtisztelte magát s nemzetünket is. De mily nagy nevek hiányoznak, már az akkor elválasztottak közül! — Humboldt, Tocqueville, Macaulay nem tagtársaink többé!

Engedje meg a t. Akadémia, hogy valamint minapában a tisztelet s kegyelet érzelmeit egy nagy halott felett Önök előtt itt kifejeznem szabad volt, most egy másik nagy halott, Macaulay emlékének hódolhassak. Kiben nincs tisztelet a halottak iránt, az nem fogja tisztelni az élőket sem. E szép és szokásos tisztelet — az emberi kedély legnemesebb manifestatióinak egyike. Ily szokásokat fentartani s ápolni — akademiánk tisztehez is tartozik: mert senki sem tudhatja jobban, mint mi, mily szerepet játszik a kedély a népek életében. A kedély magasabb tulajdonai nélkül — megengedem, hogy a polgárosodás azon nemét lehet elérni, melyet felsőbb állatiaságnak nevezhetni, s melyben az ember bizonyos anyagi jólétet élvezhet, esendes házi életet élhet, de a hol e tulajdonok hiányzanak, ott az emberi szellem legszebb virágait soha sem nyitandja meg, — ott nem fognak nagy költők elragadó dalokat zengeni, ott nem fognak a művészek halhatatlan műveket alkotni, nem fog ott a hazaszeretet hős tettekre buzdítani s a szabadság nagy jellemeket szülni.

De miért vettem ismét én magamra, hogy e nagy férfiú emlékéit megünnepeljem — én, ki történetíró nem vagyok — habár egyszer e pályára lépni szinte készültem! Uraim, Macaulay nemcsak történetíró, ő főleg irodalmi államférfiú, oly szerep, mely csak szabad s a műveltség magas fokát elért honokban létezhetik, s a történetírás azon szaka is, melyet ő oly fényes sikerrel mivelt — az államtudományokhoz is tartozik; mert habár Macaulay nemzete újabb történeti eseményeit nagy képekben előnkbe tünteti, csatákat számunkra oly elevenen fest, mintha azokat közellevő magasságokról néznők, — Macaulay főleg a státusférfiút tanítja, miként kelljen az államban a catastrophákat kerülnie, miként kelljen, ha azok végszertüleg egyszer beállottak, azok között az államot vezetni;

miként kelljen azok után az államot szervezni s a forradalom rossz s messze terjedő következtéseitől megóvni. És van-e az államtudománynak fontosabb feladata?

Macaulay e század legfényesebb, legtermékenyebb tehetségeinek egyike volt; hatása hazájára s azáltal a világra — nagyszerű s pedig három külön irányban — mint irodalmi férfiú, mint szónok és államférfiú, végre mint történétíró.

Macaulay versek s prózai dolgozatok által korán nevet szerzett magának, s 1825-ben 25 éves korában az edinburgi Reviewban Miltonról írott cikkével lépett fel, s több mint 20 éven át, időről időre a legbecsesebb értekezéseket e folyóiratban bocsátotta közre.

E cikkek egy valódi irodalmi kincsét képeznek tartalom s irány tekintetében, s e cikkek által Macaulay az angol műveltségre s különösen az angol nézet s érzületre nagy befolyást gyakorlott.

E cikkekben Macaulay mindig angol s whig maradott, mi dolgozatainak épen különös zamatot kölcsönöz, de azért ő a világot a legnagyobb szempontból — elfogultság nélkül tudja tekinteni, — ítéleteiben mindig mértéket tartani — anélkül, hogy megrendíthetlen szeretetét a szabadság iránt csak egyszer is háttérbe szorítsa. — Rövid szemle e cikkek felett, őt legjobban fogja ez irányban jellemezni.

„Kezdjük a Machiavelliről írt cikkel. „Kétlem, mondja Macaulay, hogy volna egy más név az irodalmi történetben oly gyűlöletes, mint azon férfiú neve, kinek jellemét, munkáit fejtegetni szándékom. — Azon szavakból, melyekkel közönségesen jellemeztetik, következtetnünk kellene, hogy benne a gonosz elem meg van testesülve, hogy ő feltalálója a nagyravágyásnak, a boszúnak, az esküszegésnek, hogy előtte nem élt soha se zsarnok, se képmutató, se áruló. Böles emberek azonban mindig gyanakodva néznek a sokaság ördögeire és angyalaira.“ Mi e nevezetes férfiú jellemében s irataiban oly rejtélyesnek látszik — annak magyarázatát Macaulay az erkölcsi fogalmakban találja, melyek Machiavelli kortársai közt divatoztak. Nagy avatottsággal festi Macaulay Olaszország állapotát a 15-dik században, azon melegséggel, mely neki sajátja s melylyel minden nagy szellemek tekintik azon országot, hol nemcsak kék az ég s a czitromok illatoznak, hanem mely az új műveltség bölesője, hol szabadság létezett, mikor Német- s Franciaországban szolga népek művelték a földet; de mint sok természeti testekben, úgy az olasz államokban is az időelőtti aggtság volt következménye az időelőtti érettségnek, — megszűnt ott a hadi szellem, épen mikor túl a havasokon még fél barbárságba merült nemzetek nagy katonai vitézség által tündököltek, melyek Olaszországot kalandjaik s rablásaik színhelyének választák, s azon nyomort hozták e classicus

földre, melynek a mai olaszok az egész művelt világ sympathiái mellett, véget vetni törekednek, s melynek véget vetni nem tudnak, mert hadikészültségükben nem bizhatnak. E tüneményben egy nagy tan rejlik az európai nemzetek számára. Ily viszonyok közt fejlődött ki azon sajátos erkölestan, mely Machiavelli „Il Principe“-jében van formulázva, e viszonyok közt fejlődtek azon finom s szellemdús olasz státusférfiak, kiket Macaulay oly kitünőleg tud jellemezni, mondván a többi közt: hogy még a veszélyek, melyeket majdnem kislelkű ovatossággal kerültek, sem zavarták meg soha felfogásaikat, sohasem zsibbasztották tehetéseiket, sohasem préseltek ki sima nyelvükből, áthathatlan tekintetükből egy titkot se.

Burleigh s korszaka, nem különben lord Baconról irt dolgozataiban — Macaulay jellemzi az angol státusférfiakat a 16. és 17. századból, — kiknek erkölesisége oly színben tűnik föl, — mely a legszigorúbb bírakat is az olasz státusférfiak iránt némi engedékenységgel és elnézésre fogja hangolni. Burleigh, Erzsébetnek negyven évig hivatalban levő minisztere Macaulay szerint: nagy figyelmet fordított az állam érdekeire, de nagy figyelmet fordított egyszersmind családja érdekeire is. Barátit nem hagyta el soha — míg nem volt alkalmatlan velök tartani, — jeles protestáns volt akkor, mikor nem igen előnyös volt pápistának lenni, — mértékletességet ajánlott úrnőjének, ha azt kegyelme koczkáztatása nélkül tehetné, — kintpadra senkit sem vitetett, kitől valami hasznos vallomást nem várt, kívánataiban oly mérsékletes volt, hogy halála után csak háromszáz jószágot hagyott hátra; — baráti szokták volt róla mentségül mondani, hogy többet is hagyhatott volna. — Elszomorodott szívvel olvassuk Baconnak életrajzát, az emberi gyarlóságok ezen gyászos illusztrációját; — alig tudjuk fölfogni, mikép férhetett meg oly hatalmas ész mellett — mely művei által az emberiség jóltevőjévé vált — oly alávaló kedély.

Igen jelentékenyek Macaulaynak mindazon munkái, melyek az angol forradalomra vonatkoznak s melyek az angol közönség nézeteiben szinte forradalmat szültek. Nevezetesek Macaulaynak czikkei lord Clive s Warren Hastingsről. Lord Clive s Warren Hastings azon hősök egyike, kik az angol birodalmat Indiában megalapították, s kisebb készüllettel esodálatosabb dolgokat vittek véghez, mint Cortes s Pizzaro Amerikában. E czikkek valódi eposok; — melyek azután irattak, miután Macaulay több évet Indiában töltött. S vajjon nem nagyobb mértékben hathattak-e a fantasiára az oly jellemek, mindezen eposok hősei, — mint a Szajna partjain létező regénygyárakban készült átalakok? Clive egy szegény család gyermeke — ki mindenkinek alkalmatlan, kit Indiába küldenek, hogy keressen magának kenyeret, — vagy haljon meg a madrasi Chinában, ki egy pár évig Indiában mint kereskedelmi

írnok nyomorral küszködik s magát két ízben meg akarja ölni, — ki a veszély percében katona lesz s bámulatosabb dolgokat visz véghez, mint a mese hősei — s mint nagy férfiú s nagy úr ropant kinesekkel tér vissza — s kimerítve minden élvezeteket s üldöztetve ellenségei által mint a vad az erdőben, saját keze által vet véget életének 49 éves korában. Míg Clive a dicsőség tetőpontján áll — készül ugyanazon szerepre a tisztviselők alsó spae-rájában egy más férfiú Warren Hastings — ki szinte fogragyogni — ki nagy erények mellett nagy bűnöket fog elkövetni s alkalmat ad azon nagyszerű államperre, melynek mását a parlamenti törvényben nem találni. Ezen két dolgozat a legérdekesebb olvasmányokhoz számítandó az angol irodalomban. Nem hiszem általában, hogy volna egy más író, ki az angol állam s társadalmi életbe oly mélyen behatott, — s a mit maga látott, másokkal úgy megértethette volna.

II.

De Macaulay minden téren, a melyre lépett, kitűnt. Ő kitűnő államférfiú s nagy szónok egyiránt. A szabad államok természetében fekszik, hogy kitűnő államférfiakat s nagy szónokokat szülnek. Mint nyilvános szónok, először 1824-ben egy nagy meetingben lépett fel, beszédet tartván a rabszolgaság eltörlése mellett, s így ő is a tényezők egyike volt Anglia e dicső tettében, melynek párját csak az úrbéri viszonyoknak a magyar nemesség által eszközölt rögtöni megszüntetésében találhatni. Ezen fellépése s az ügyvédi pályán tanúsított szónoki tehetsége — feléje irányozta a whig-párt figyelmét, — mely a nagy talentumokat mindig magához tudta húzni, s melyek a reform mozgalmak közt új erőkre volt szüksége. — 1830. l. Landsdowne közbenjárása mellett egy rottenboroughban megválasztott a parlamentbe, — hol, mint mindenütt, babérokat aratott. Valahányszor felszólalt — megtelt a ház, oly kitüntetés. miben az angol parlamentben nem minden szónok részesül, — de birt is mindazon kül- és belső tulajdonokkal, melyek a nagy szónokot képezik, nagy impozant alak — szellemdús szem — jó hang — eszmék és ismeretek gazdagsága — elmésség — a hol kellett, finom ironia — erős dialectica. — Macaulay azonban ritkán szólalt fel; böles szokás, miszerint az angol parlamentben, a ki nem premier miniszter vagy az ellenzék vezetője, nem szokott gyakran szólani, — fiatal emberek egy néhány évig ülnek a parlamentben, mielőtt felszólalnak — s a választók is nagyon természetesnek találják, ha képviselők hallgatva jól szavaznak; s vannak igen tekintélyes parlamenti tagok, kiknek tehetségein s tudományán senkisésem kételkedik s kik sohasem szólnak, ellenben szorgalmasan dolgoznak a bizottmányokban. Macaulay maga adta ki beszédeinek gyűjteményét, me-

lyeket legnagyobb részt a parlamentben tartott. — A parlamenti reform ügyében hat beszédet mondott, egyszerű practicus beszédek erős dialectiával a toryk ellenében. Egyik beszédében mondja: „Önök mindig szólnak őseink bölcseségéről, — ők valóban legalább egy tekintetben bölcsőbbek valának, mint mi. Ők alkottak törvényeket saját korszakuk számára. Ők csak azon Angliát tekintették, mely szemök előtt volt. Nem tartották szükségesnek Yorknak még egyszer annyi képviselőt adni, mint Londonnak, mert York Constantin Chlorus idejében Britannia fővárosa volt, valóban bámultak volna, ha azt előre láthatják vala, miszerint egy város, melynek népessége több 100,000 embernél, képviselő nélkül maradhat csak azért, mert oly területen áll, hol a XIII. században csak néhány kunyhó állott. Ők alakítottak oly képviselői rendszert, mely nem volt hibák s hiányok nélkül, de az akkori Angliá állapotának megfelelt. — Angliában azóta nagy forradalom ment véghez. A régi corporatiók jelleme megváltozott. A tulajdonnak más nemei jöttek létre. A társadalom más osztályai emelkedtek jelentőségre. Városok falvakká aljasultak, falvak városokká lettek, melyek ma nagyobbak, mint London volt a Plantagenetek idejében. A társadalom természetes növekedése haladt, s a mesterséges államszerkezet nem változott. A képviselőlet régi formája megmaradt, s épen mivel a forma megmaradt, a szellem eltávozott. Beállott tehát a nyomás, majdnem a felpattanásig, s a társadalom úgy találta magát a régi institutiók közt, mint az új bor régi palaczkokban. Idején van, hogy férfias, illedelmes s észszerű tiszteletet tanúsítsunk eldőideink iránt, nem elfogult ragaszkodás által ahhoz, mit ők hajdanán tettek, hanem az iránt, mit ők a mienkhez hasonló körülmények közt tehettek volna.

„Több tagja a háznak a másik oldalon azt állítja a javasolt reform ellen, hogy az eddigi rendszernek jó hatása volt. — Mondják ők: mily nagy a mi hazánk, mennyire kitünő jólétben s tudományban, művészetben, fegyverben. Lehet-e hinni, hogy azzá válhattunk volna — a mi vagyunk — rossz kormány alatt? S ha kormányzatunk jó, minek azon változtatni? Távolságtól legyem tölem mind ezt tagadni — de emlékezzünk meg, hogy kormány és társadalom folyvást egymásra hatnak. Némelykor a kormány előzi meg a társadalmat s siettetni a társadalmat előre. — Némelykor a társadalom sürgeti a kormányt, hogy siessen előre. Ha a kormány bölcs, enged ezen igazságos és természetes követelésnek. — A forradalmak főokai annak, hogy a nemzetek haladnak s az alkotmányok megállanak. Angolhonnak különös szerencséje, hogy sok nemzedéken keresztül az alkotmány előrehaladt a nemzettel együtt, történetünk, a korszerű reformok egymásutánjának története.“

Macaulay parlamenti életének második szakából miután Londonból visszatért s 1839-ban Edinburghban parlamenti tagnak meg-

választatott, igen jeles szónoklatok léteznek. Így 1842. máj. 3-án a chartisták petíciója ellen. — Macaulay, ki az angol reformerek első sorában áll — ki nem vonakodik semmiféle előítélettel s igazságtalansággal szembe szállani, akár az egyház, akár az aristocrátia, Anglia és két nagy factora az államban, legyen érdekelve, — ki meggyőződését mindig követte, habár tudta, hogy parlamenti állása s legközelebbi választása veszélyeztetve lesz, mint 1847-ben, midőn a népnevelés dolgában tartott beszéde miatt a legközelebbi választásnál a parlamentből egy időre kimaradt, — a chartistáknak is igen jeles beszédben az egész igazságot megmondani nem vonakodott, — mert Macaulay jellemében az erkölcsi bátorság egyik kitünő vonás, — ezen becses tulajdon, mely nem minden politikusnak sajátja.

Parlamenti szónoklat mintájának tekinthetni I. Ellenborough indiai adminisztrációja ellen 1843. márczius 9-én tartott beszédét, mely elmésség s finom ironia által is tündöklök. Igen szép s szónoki lelkesedés által jellemzett beszéde, melyet Glasgowban mondott, midőn az egyetem által lord rectornak választatott meg. Előttünk van azonban még Macaulay a történetíró s búcsút kell vennünk a szónoktól.

III.

„A történelem a maga idealis tökéletességében, — mondja Macaulay Hallam munkájáról írt cikkében — a költészet s a bölcsészet vegyülete. Általános igazságokat nyújt az a szellemnek, egyes jellemek s események rajza által. Nem tudjuk azonban, hogy ezen két külön elem valaha tökéletes összeolvastásba hozott volna, sőt végre tökéletesen elválasztatott egymástól, — s a történetírás két külön neme fejlődött, — melynek egyikét hasonlíthatni a földabroszhoz, a másikat a festett tájképhez. A képen nem látjuk a tárgyak nagyságát s távolságát — a mappa megismertet bennünket a tárgy mértékeivel s helyzetével — de nem adja a tárgy képét.“

Macaulay mint történetíró a két elemet egyesíté s nagyobb sikerrel mint bármely más történetíró. Nagy munkájának címe: Angolhon története II. Jakab trónralépte óta. De mielőtt munkája a kijelölt korszakhoz ér — nagy vonásokban mesterileg ecseteli Anglia történetét a norman hódítás óta. — Látunk keletkezni a sokféle nemzettöredékekből egy új, az angol nemzetet; — látjuk fejlődni a feudális monarchiát külön rendekkel, melyek azonban közelebb állanak egymáshoz, mint más feudális monarchiákban — mert a szabadság eszméje, mint közvetítő áll közöttük; látjuk a reformatiót szintén sajátos angol formában életbe lépni, érkezünk végre azon nagy harcokhoz, melyeket, a continentalis fejedelmek példájára, az absolutizmusra töre-

kedő angol királyok idéznek elő, Károly 10 évig parlament nélkül kormányoz — az adót, melyet a törvényhozás nem szavazott meg, különféle nevezetek s czímek alatt szedi — börtönbe veteti, a kik ellenszegülnek. A mű majdnem be van fejezve, ura ő három nemzetnek, lehet az egyiket a másik ellen felhasználni, az egyik a másikat fogja fékezni. De az események hatalma s az angol nemzet ragaszkodása százados törvényeihez s institutioihoz nagyobb a király hatalmánál s neki 1640-ben parlamentet kell összehívni, melynek neve gyűlöletes előtte. Az angol nemzet örömmittas, ki akar békülni a királylyal, küld tekintélyes, józan, békés hajlamu férfiakat képviselőkül, a kik mielőbb akarják az adót a királynak megszavazni, csak a király orvosolja a sérelmeket; a király azonban ez eljárásban csak jogainak új sértését látja, rögtön eloszlatja a parlamentet, hiszen 10 évig kormányzott a nélkül, miért ne tudna tovább is kormányozni nélküle. De a skótok elleni hadjáratban látván, hogy seregére nem támaszkodhatik, kevés hónap mulva kénytelen ismét parlamentet egybehívni; de a parlament a királyban többé nem bízhatik, követel s igen bölesen új biztosítékokat, melyek a király felfogása szerint zendüléshez vezetnek — s a parlament ily királylyal szemközt nem engedhet, s bekövetkezett a polgári háboru — s a király kivégeztetése, mely ugyan nem a parlament, hanem Cromwell s katonáinak műve volt — s mely főleg azért következett be, mert Cromwell a király sajátkezü levelei által meggyőződött, hogyha a király életben marad s valaha hatalomhoz jut — szavát, miszerint neki, Cromwellnek a kötelet szánta — be fogja váltani. — Cromwell, ezen visszataszító személyesség vegyülete a nagy államférfiúnak s puritanus praedicatornak, — nemcsak otthon tudta a pártokat fékezni, hanem Anglia tekintélyét a külhatalmak irányában is tudta emelni. Jól tudta ő azt is, hogy Angliában a dictatura nem tartható fen, — ő kívánta helyreállítani az alkotmányt, de rajta is valósult s fog valósulni minden merényleti hősökön az, hogy azok, kik a szabadságot megbuktatják, azt nem állíthatják vissza. Nem alapított dynastiát, valamint Bonaparte Napoleon sem alapíthatott, a Stuartok visszajövének. II. Károly halálával, ki talán a legkönnyelműbb s legelvtelenebb király volt — ki valaha uralkodott — kezdődik azon kor, melynek részletes történetét írta meg Macaulay. II. Károly halálának leírása a legélénkebb történelmi képek egyike. A királyi palota tömve van udvaroncokkal — Jakab rendelkezik mint leendő király — Károly haldoklik — az anglican püspökök előkészítik őt a hosszú útra, a megjelenésre az örökös bíró előtt; míg a francia követ katolikus gyóntató atyát kerestet, mert a király, feje az anglican reformált egyháznak, ki egész uralkodása ideje alatt jó reformátusnak tartatott, nemcsak életét akarja befejezni, mint hive a római egyháznak, hanem ő egész élte folytán hive volt az

egyháznak. Sirba szállt az erkölcstelen, könnyelmű, de szelleműs és jóindulatu király; — utódja lön egy bornirozott — makacs fejedelem, kinek szíve nem ismerte az emberi szeretet sugallatait, a zsarnokok legroszabb fajtája, ki országa ellenségének, XIV. Lajosnak zsoldjában áll, kinek uralma alatt követettek el a legkegyetlenebb dolgok, minőket csak a spanyol inquisitio történelmében találhatni. Mesterileg írja le Macaulay azon hosszú szabadsági pert, mely a király futásával s a Stuartok száműzetésével végződött. A monarchicus érzelmek, főleg a tory pártban oly erősek, hogy a királynak habár senkit sem tudott kimélni, senki jogait sem tisztelni — számtalan barátja van, kik őt megmenteni, kik Angliát egy új forradalomtól megóvni, a Stuartoknak a trónt megtartani akarják s a külhatalmak is törekednek reá ez irányban hatni; de ő végzetserűleg leghivebb embereit magától eltaszítja, Angliának katolikus országnak, az angol királynak abszolút királynak kell lenni, végre is elérte, min dolgozott: Anglia nem lett ugyan katolikus s királya nem lett abszolút uralkodó, de őt katonái, őt udvaroncza, őt végre saját gyermekei elhagyták, ő megszűnik király lenni s idegen földön fogja sirját találni.

Ime egy új alak lép az előtérbe az angol államéletben, Macaulay kedvence s hőse, Oraniai Vilmos, ki az angol whig párttal azon nehéz feladatot fejté meg, miszerint nemcsak ezen új forradalmat rögtön be tudta fejezni, hanem bölcsesége által ezen alapon az alkotmányos monarchiát consolidálta, mi nem csak az angol nemzet dicsősége, mi nem csak őt tette nagygyá s hatalmassá, mi az emberi nemre a legnagyobb jótétemény, mert ez mentette meg a szabadságot Európában.

De Vilmos életének még egy más czélt is tűzött ki s ezt is szerencsés volt elérni. Hatalmas Franciaország s abban hatalmas abszolút uralkodó, minden tekintélynek megtestesítése — l'etat c'est moi — ez volt XIV. Lajos politikája. Ily politika nem idegen semminemű eszközöktől, melyek czéljait előmozdítják, — bigot catholicismusa mellett otthon tüzzel-vassal üldözte azokat, kik a katolikus egyház tanaitól eltérnek — szövetkezik külföldön protestánsokkal; otthon valódi római imperator, szövetkezik a külföldön azokkal, kik a legitim uralkodók ellen fegyvert emelnek, — őket természetesen az eldöntő perczben elhagyandó. Franciaország suprematiáját megtörni, ez vala Vilmos külpolitikájának feladata, s ez is sikerült nekie. Macaulay, történetét, mely e politikának története, a ryswiki békekötésig befejezte s kiadta.

Halála után testvére még egy kötetet bocsátott közre, mely az 1701. eseményekről szól, s mely egészen kész volt sajtó alá. A sors nem engedte, hogy Macaulay hőse — Oraniai Vilmos haláláig folytathassa s azzal befejezhesse történelmi művét. E munkával elfoglalva — Macaulay 1859. deczember 28-án, szívbjá következtében, rögtön kimult az élők sorából — élte. 58. évében.

Macaulay 1800-ban Rothley Temple-ban, Leicestershire-ben született. Nagyatyja presbyteriánus lelkész volt Inverraryben, apja mint kereskedő jött Angliába, munkássága, de még inkább becsületessége által állást s vagyont szerze magának. — Sierra Leona angol colonia kormányzójává neveztetett. — Wilberforce-cal közreműködött a feketékkeli kereskedés s a rabszolgaság megszüntetésén. Az ifjú Macaulay Cambridgeban végezte tanulmányait, korán lépett fel mint író, de nem foglalkozott kizárólag az irodalommal, mert ügyvéd is vala. Nagy tehetségei korán nyiták fel neki a parlament ajtait, hol 1830 — 1833-ig ült, ez évben Indiába küldetett, a hindu törvények codificatiója végett. — 1839-ben ismét a parlamentbe választatott Edinburgh városa által, s később a miniszteriumba lépett. 1857-ben peernek neveztetett, de gyengélkedő egészsége s irodalmi foglalatosságai által visszatartóztatva — a felsőház Macaulay hangját nem hallá soha. Macaulay pályája jellemző az angol társadalmi s állami viszonyokra nézve, ő egy könyvárus s egy presbyterianus pap unokája, mint lord Macaulay fekszik a westminsteri templomban. Hol az érdem s a fényes tehetség úgy tiszteltetik, s az aristocratia kis körre szorítkozva az ország legnagyobb illustratioit kebelébe vonja, s új erők által, új életet nyerve nemcsak a szabadságot védi, hanem minden szép és nemes vállalat élén áll, ott az aristocratiának jövője van, mert az ilyen aristocratiát a democratia is tiszteli.

„Macaulay halála nemcsak Angliában, de az egész civilisált világon mély benyomást okozott, a népek ösztönileg érzék, hogy nem egy mindennapi író, ki kortársait mulatni s figyelmüket futólag igénybe venni képes — mult ki a világból, hanem az irodalmi fejedelmek egyike, kiknek munkáit olvasni fogják a míg csak az olvasás a civilisált emberek életszokásaihoz fog tartozni — s a kibben fényes tehetségek mellett, fényes polgári erények is éltek, melyeket, mert, fájdalom, szinte nem mindennapiak, ép úgy tisztelni kell, mint a legfényesebb szellemi tehetségeket. Londonnak vannak nagybecsű s világhírű gyűjteményei — vannak óriási rak-tárai, s kikötője, mely első a világon, — de mitsem lehet annyira irigyleni tőle, mint a wesminsteri apátságot — hol annyi férfúnak tetemei nyugszanak, kik arra voltak érdemesek, hogy hazájuk nekik emléket állítson. Hol annyi nagy férfiú volt, ott jelenleg is sok jeles férfúnak kell lenni s e föld fog ezután is nagy férfiakat szülni — s ohajtsuk, hogy ez így legyen, — mert kell hogy az európai szabadságnak, s azzal a legszorosabb kapcsolatban álló keresztény civilisációnak egy erős védbástyája legyen — s ez még sokáig nem lehet más, mint — Anglia.“

TREFORT ÁGOSTON.

IRODALMI SZEMLE.

VÁROSAINK MONOGRAPHIÁI.

V.

Szathmár-Németi szabad kir. város egyházi és polgári történetei. Összveszedte Sarkadi Nagy Mihály, rendszerbe üttötte s kiegészítette Bartók Gábor. Kiadta s nyomatta Kovács Márton. Szathmárt 1861.

A munka elején Bartók Gábor ur, mint szerkesztő, számot ad eljárásáról, de csak általános szavakban, s így az olvasó—egypár például idézett hely kivételével — nem fogja megtudni, mennyit köszönhet Sarkadinak s hol folytatta annak munkáját Bartók ur. A 107. lapon említi ugyan, hogy a „páratlan antiquarius“ munkáját összehasonlította a forrásokkal, de többnek nyomára itt sem jöhetünk. E nyilatkozatnak azonban volt egy haszna; az adatok hitelességéért most már Bartók ur a felelős. Észrevételeinkkel tehát egyenesen hozzá fordulhatunk.

S ezt tesszük is. Ránk Bartók urnak egy kimondott elve igen roszul hatott: „az egyházak és iskolák történetei sokkal vonzóbbak, mint a polgári események, melyeket merev és száraz voltuk miatt öltöztetni is alig lehet.“ Sajnáljuk, hogy valaki ilyen elv mellett vállalkozik monographia „szerkesztésére“, s még jobban, hogy azt olyan módon alkalmazá, mint a jelen munkában látjuk. A 320 lapra terjedő munkából 228 lap van az egyházi és iskolai történetre szánva, s csak 36, mond: harminczhat a politikai történetre és a város ismertetését tárgyzó egyéb adatokra. A szathmári püspökség, mint tudva van, 1804-ben lön felállítva, s ez 23 lapot vesz igénybe. Nem irigylem a tért Szathmár, többnyire jeles püspökeitől, azt sem sajnálom, hogy a népiskolák tanítói életrajzára lapokat s összesen íveket szán — de hol itt az arány? S mivel érdekesebb adat az, hogy melyik tanító hol született, hol végezte iskoláit, mikor lépett hivatalába, mint azok, melyek e sok küz-

delemben részt vett s hazánk polgári történeteiben oly nevezetes szerepet játszott városnak bel vagy kül életére vonatkoznak?

Soha sem fogom az egyházi történet fontosságát kétségbevonni. Azt is megengedem, hogy az ily munkákban a helyi érdekeknek több tért kell engedni, s hogy némely biographia, mely nekünk nagyon is obscurusnak tetszik, helyi érdemek szempontjából, ott a hol jó hatással közölhető; azon meg plane, hogy Szathmár Némethi hemzseg a „kedélyt felderítő“ „bizalmas és ügyes társalgású“ férfiaktól, hogy abban bőven találhatnak olyanok „kiknek szónoklata bájos édesen hatja a lelket“, kik „salaktalan szeretetet“ vivnak ki, „vonzó külsővel, ékes magyar ajakkal“ megáldattak, kik — mint Haas Mihály — „vonzó külsővel“ bírnak és a „mohó bárgyuságot és felületességet természetes irtózat és utálattal mellőzik“ — azon csak örvendeni tudok, de végre is azt kérdem, hogy egy helynek egyházi monographiája ilyen phrasiskból áll-e? s e léha dicséretetek adják-e a felsőséget az egyházi történetnek a politikai felett? s e biographiáknak, melyek a jellemzést illetőleg úgy hasonlítanak egymáshoz, mint két tojás: fog-e valaha valaki valami fontosságot tulajdonítani a positiv adatok felett?

Bartók ur sok helyt hivatkozik a historia ítéleteire, s mégis maga kortársait olyforma magasztalásokban részelteti, mint a vidéki levelezők a bálkirálynékat. Ezekből se a jelen, se a jövő nem fog okulni. Mintául vehette volna azon biographiai jegyzeteket, melyeket munkájában a mult századok érdemes férfairól létező adatok alapján, írói munkásságuk följegyzésével készítet, s melyeket mind az egyházi, mind az irodalomtörténetíró, a mennyiben adatok alapján készültek, kütfőknek fognak elismerni.

Ezek és csak ezek adnak a monographiának irodalmi becsét. S e részben sok új, sok érdekes ténynyel, sok becses részlettel találkozunk: melyeket szerkesztő levéltári adatokból közöl. Csak kár, hogy sok helyt ez is alig több ujjmutatásnál vagy ki nem meritő idézetnél. Ha szerkesztő tapasztalá, hogy „dulcius ex ipso forte bibuntur aquae“, élvezetét miért nem közlé terjedelmesebben? a bókoknak szánt ivéköl mért nem gazdálkodott meg egypárt ezek számára?

Talán minden elfogultságtól és felekezetességtől ment, páratlan gondolkodásmódját akarta kitüntetni? Talán a szivességet, melylyel a levéltárak előtte felnyiltak, kívánta jutalmazni. De mindezt más módon is eszközölhette volna; azt pedig, hogy az olyan adatokat, melyek „valakinek rossz órát csinálhatnának“, a Sarkadi munkájából kihagyá: épen rosszul tevő. Hisz maga mondja, hogy Sarkadi az iskolák történelmét csak 1749-ig folytatta — s nem látta-e szerző teljesen alkalmazhatónak Cicero örök igaz parancsát: „prima lex est historiae, ne quid falsi dicere audeat, deinde ne quid veri non audeat.“ Az ilyen pártatlansági törekvés gyakran meghamisítása a historiának s annál nagyobb hiba, mert egy századnál régibb dolgokra vonatkozik.

Azonban hagyjuk ezt s ismertessük a mit Bartók úr nyujt, úgy, a mint van.

Szathmár-Németit Szent István alatt alapítják a németek. Patronatusi jogát ez egyház felett II. Endrétől nyeré a város. A XIV-ik században Szathmártt minoriták, Németiben domonkosiak vannak, de e szerzetek a XVI-ik században elenyésznek, s 1622-ben Bethlen Gábor a vártemplomot is a reformáltaknak adván, a kath. istenítisztelet megszűnt. 1630-ban Pázmán Péter II. Ferdinántól egy telket nyer, az úgynevezett residentiát, melybe jezsuitákat szállíttat, kik közül itt rendesen 6 tartózkodott. E szerzet anyakönyve 1687-ben kezdődik, mely időtől fogva a priorok — köztük Bojda András, az irodalmi munkásságáról ismeretes Gyalogi János — rendesen bejegyezték. A jezsuiták helyét 1776-ban pálosok foglalják el, de ezek sem maradtak itt tovább tiz évnél.

Eszterházy Károly 1773-ban Tumlierecz Ignácot administratorul Szathmára küldi, azon utasítással, hogy fizetését a városi pénztárból huzzza. A város erre nem levén hajlandó, vizsgálat rendeltetett, s ennek következtében Szathmárt s a hozzá tartozó 30 helységben 800 katholikus lélek találtatván, a város, habár kijelenté, hogy a patronatust egyáltalán nem akarja gyakorolni, e joggal mégis megajándékoztatott. Ekkor lön az is elhatározva, hogy a város saját költségén templomot építtessen a katolikusoknak, melynek fölszentelése 1797-ben megtörtént.

A püspökség 1804-ben alapítottatott s első püspök b. Fischer István volt. A káptalan 1836-ban hiteles helynek nyilvánítottatott. A seminarium 1805-ben nyitattott meg. Az iskolában a tanítást a jézsuiták 1634-ben kezdék meg, kiknek birtoka 1773-ban a studiorum fundushoz csatoltatott. Az irgalmas nének zárdáját 1842-ben Hám János alapítá. Az irgalmas barátok szerzete Németiben 1837-ben lön meg-erősítve.

A görög katolikusoknak szathmári egyháza 1803-ban szenteltetett fel. Sokkal régiebb a németii egyház, melynek Szent-Miklós nevű temploma egyike a legrégiebbeknek. Ez egyház a XVII. században Nagy Várads és Boros-Jenő eleste után megnövekedett e városok görög lakosaival, kik azonban az ő lakosok által vallásuk gyakorlatában háborgattatván, I. Leopoldhoz folyamodtak. A császár a Szathmár, Ugoesa, Beregh és Szabolcs megyei görögöket Monaszterli Jakab németii lelkész főkormányára alá helyezte s vallásuk szabad gyakorlatára engedélyt adott. Templomukat 1690-ben a munkácsi püspök szentelte fel, de az, Németi a várkapitány által a kuruczok közelgése miatt felgyujtatván, leégett. A várba szorult görögök s ráczok Rákóczy ellen a császári őrhadnak tetemes segélyt nyujtván, miután 1705-ben a vár elesett, ezek javai zsákmányra bocsáttattak, magok pedig fél évig börtönbe zárattak. E tény által a ráczok megakadván, a város nem akarta őket hivatalra alkalmazni, mignem az 1747-ben Ternyei biztos alkalmazásukat elrendelé.

Szathmár reformatiója 1527-ben ment véghez, ha Sarkadi számitását elfogadjuk, melyhez azonban kétség járulhat. De hogy nem

sokkal azután csakugyan megtörtént, kétségtelen. Luther tanát utóbb a Kálvinéval cserélé föl s első lelkészeül Hevesi Mihály említették.

A szathmári egyház egyike a legfényesebbeknek s legkitünőbbeknek. Lelkészei gyakran hivattak meg a fejedelmi udvarba, lettek superintendensekké s általában mindig az előkelőbbek közt állottak. Komoly tudományosság, nevezetes irodalmi működés többeket közülök irodalom-történeti nevezetességgé tön. S e könyvnek tulajdonképeni fontosságát és kiváló becsét e szakasz képezi. Sarkadi, levéltári adatok alapján a magyar Athénás és más biographusok által készített életrajzokat sok helyt kiigazítja s még több helyütt kiegészíti: szóval a protestans irodalmat nevezetes kütfővel gazdagítja.

Igy látjuk a lelkészek sorában Melotai Nyilas Istvánt, ki 1618-ban Bethlen Gábor udvari papjává lesz, kinek fizetése volt „kész pénzben 150 frt, búza asztalára cubuli 40, bor-cubuli 25, szekérfa 24, terminusa Szent Gergely napja, s kinek idejében a vásár vámjövédelme a ref. egyház kórháza javára fordított; Tofeus Mihályt, kinek a Budapesti Szemle 4-dik kötete 223-ik lapján közölt biographiáját S. következő adatokkal egészíti ki: „A szathmári csizmadiaczéh jegyzőkönyvében fel van jegyezve, hogy Diószegről 1658-ik év április 28-ikán hozatott el s legelőször Luk: 24. 13, 14, 15 verseiről papolt. Született Székelyhidon, megjárta a hollandiai akadémiákat s Leydában 1649-ben írásmagyarázó tudor czímet nyert; 1650-ben nagyváradi, 1651-ben sárospataki tanár lett, honnan Keresztúrba vitetett lelkészül; onnan Diószegre ment s 1658-ban onnan hozatott Szathmárra. A város levéltárában 1662- s 1663-ki két végrendelet emlékezik róla; amabban Uray Zsigmond, kinek adósa volt, tartozása elengedésén felül két aranyat; ebben Tarhos Mihály neki s Kaposi Pál paptársának 16 tallért hagy. Szathmárról 1663-ban Erdélybe költözött s Apafi Mihály udvarában hirdette a tisztított ígét; 1679. jan. 4-én erdélyi püspökségre emeltett. Halála 1684-ben történt.“ A méltán magasztalt „Sz. zsoltárok resolútióján“ kívül Sarkadi még „De perseverantia sanctorum“ czimű munkájáról is emlékszik (1650 kinyomva?).

Tofeus tisztvársa Kaposi Pál jelen volt 1667-ben Berenczén azon beiktatási ünnepélyen, melyen a szathmári egyház a Rhédey Ferencz által hagyományozott telket kezéhez vette. Ez időben veszett el a reformáltakra nézve a várbeli templom is, melynek utolsó papja Tarczali Péter is a jezsuiták beköltözésével levonult a városba. De magára az anyaegyházra is szomorú napok következtek. Papjai 1674-ben a pozsonyi rendkívüli ítélőszék elébe hivatnak, 1698-ban pedig a tanácsból, mert eddig egyház és tanács egy volt, a ref. bírót elmozdítván, a hatóság a jezsuiták közbenjárására helyét katholikussal töltötte be, sőt a dözma-negyedet is elvették a ref. papoktól, elvették Berenczét malmával együtt, s ezzel sem elégedvén meg, a kórház malmának egyik követ katonasággal foglalták el a jezsuiták.

A XVIII-ik századi papok sorában találjuk Debreczeni Ember Pált, a protestans történetíró s Szőnyi Nagy Istvánt a „Martyrok koronája“

szerzőjét. Az 1721-ki pesti commissiók előtt a jószágelvételei sérelmeken kívül fenforgott az is, hogy a jezsuiták a reformáltakat a kath. ünnepek megülésére pénzbirsággal kényszerítik, sőt a reformatusok az 1703-ban leégett templom helyett 1712-ben mást építvén, a jezsuiták ezt arra magyarázták, hogy a szathmári egyház csak az utóbb említett évben alakult s ezért templomát el akarák foglalni. Az ügy a Carolina resolutió által hallgatással mellőztetett. De egy más dologban czélt értek a jezsuiták, egyik szathmári papság a század közepe táján eltöröltetett (1654). 1761-ben ugyancsak a jezsuiták eszközzésére a ref. paplak építése betiltatott s az építés folytatására csak két év mulva nyerek engedélyt. József alatt és után az üldözések megszűntek.

Szathmárnak a reformatióval egy időben volt iskolája, mely 1610-ben gymnasiummá emeltetett. A tanárok fizetését következő ez évbeli jegyzőkönyvi czikk határozza meg: „Minthogy az úr Isten városunkban az ő plántás kertét scholánkat oly helyen mutatta, melyben a tanuló ifjaknak tágas helyök lehet, annakoaáért a jelenvaló és jövőendő időeknek állapotjokhoz képest a becsületes tanács úgy rendelte, hogy mikor alkalmatosság adatik, v i t t e m b e r g a i s c h o l a m e s t e r t tartson, a mikor pedig abban fogyatozás lenne, honn hazánkban tanult deákok Hogy pedig valami innovatio se a fizetésben, se az didactrumban ne lenne: tetszett a becsületes tanácsnak, hogy mind az két rendbeli scholamesternek fizetését megjegyezne.“

„Németországban tanult scholamesternek esztendeig való fizetése ez: készpénz 80 frt. 20 köből bor, 17 véka buza, didactrum, halotpénz.“

„Hon hazánkban tanult scholamesternek fizetése ilyen: készpénz 56 ft, 6 véka buza, didactrum, halotpénz, bor 12 köből.

Ezen végzést irtam be a város könyvébe az becsületes tanács akaratjából. Milotai István a szatmári ecclesia lekipásztora. Jan. anno Domini 1610.“

Ez évben Foktúi Mihály volt a tanár, kit folytatólagosan különböző jeles egyéniségek követtek, s ez időtől fogva 1662-ig 1278 deák tanult az intézetben. Tanítói sorából Veszprémi Istvánt Kemény Jánosné udvari papjává tette, s ennek idejében történt Rhédei Ferencznek berencei 56 telket tevő adományozása. Másod oktató volt mellette Otrókósi Főris Ferenc, ki utóbb oly nevezetessé lön áttérése által s mint író egyforma buzgalommal szolgálta a két egyházat. Berencze 1678-ban elveszett s néhány év mulva siker nélkül parancsolta a pozsonyi kamara a szépesi kamarának e falu visszaadását.

1754-ben a szathmári collegiumot felsőbb parancsolat feloszlatá, csupán két elemi tanítónak tartása s a grammaticáig történhető tanítás engedtetvén meg. Hiába nyilvánítá a nép, hogy e segélyezés nincs terhére, hiába volt a főgondnok b. Vesselőnyi Ferencznek ellenmondása, hiába követek küldése Bécsbe. A tanügyi bizottmány s Biskó püspök elnöklete alatt a helybeliek és vidékiek által megajánlott alapról tudomást sem véve, elutasítá a folyamodókat. Laki Sándor tanító

1797-ben professori czímet vett fel, s a XIX. század eleje óta örökös igazgatók választottak, kik a VI osztályra növekedett intézetet vezették.

Németiben a reformáltak egyháza a fejedelmi korszak alatt hasonlóan virágzó volt. Az itt tartott 1641-iki nemzeti zsinat a legnevezetesebbek egyike. Iskolája hajdanában kitűnő hírben állt, de első történelmi említés róla csak egy 1665-iki végrendeletben van. A németii iskola a szathmárral 1746-ban egyesült. Ezenkívül a szathmári hegyen is van a reformáltaknak iskolája.

E viszontagságteljes, a multban oly nevezetes szerepet játszó, oly sokat szenvedett egyházak s iskolák történelmének megírása kétségtelenül kitűnő érdem. Midőn látjuk, hogy ez jobbadán a városi jegyzőkönyvek alapján hajtattott végre, mélyen kell sajnálnunk, hogy a polgári történetnek alig maradt néhány lapnyi üres tér. De kövessük a történet folyamát.

Szapolyai halálával mindkét város I. Ferdinándra szállván, ez 1543-ban a három Somlyai Bátori testvérnek ajándékozá, kik a pusztá ikervárost felépítették, viz közé vették s kapitányává Bátori Andrászt tették. E férfiú kapitány-utódainak névsorát az utolsó Galambos Ferenczig összegyűjtve találjuk e munkában, ki alatt 1705-ben a vár széthányatott; a néphagyomány következő szavakat adja szájába:

Keresztyének, ne hagyjatok,
Jaj Galambos, oda vagytok.

Szathmár-Németi végház volt s mint ilyen sok viszontagságokon ment keresztül. 1561-ben Balassa a Bátoriak őrsgét kikergeté a városból, 1605-ben Jan. 14-ikén Bocskai fogja ostrom alá, a két város lakosai hasonlagrészt vettek az ostromban s ezek a polgármestert Fésüs Andrászt egy házzal ajándékozá meg. A nikolsburgi béke következtében Bethlené lett, majd I. Rákóczy György kezébe került. A II. Rákóczy György idejében támadt villongások miatt a város sokat szenvedett. 1660. júl. 15-én a várbeliek s utóbb a városok is Barcsainak meghódoltak, miért Szejditől protectionalist nyertek. De ez időben a nyomor akkora volt, hogy egy Lukács Mihály nevű ember egy köböl buzáért magát s maradékait a város jobbágyaivá tette. 1662-ben a szathmáriak egy oklevelekkel s pénzzel terhelt ládát tettek le Eperjesen, melyet Spork tábornok lefoglalt. 1670-ben I. Rákóczy Ferencz a várkapitány sergét Aranyos-Megyesnél szétverék, mire Rákóczy csapatot küld a városba, de a várbeliek ezeket éjjel megrohanták s leölték. A legnagyobb csapás a várost 1703-ban érte, melynek történetét érdekesnek tartom egészen közleni. „1703-ban II. Rákóczy Ferencz a kormány ellen fölkelvén, aug. elején a szathmári várat megszállotta. Gróf Löwenburg várkapitány megtudván azt, hogy a németiek Rákóczinak meghódoltak, a németii bírót Losonczy Jánost tanácsos társával együtt magához hivatva, őrizet alá vetette s Németiben meghirdette, hogy hat óra multán a várost el fogja égetni. A nap aug. 16-ka

volt, a hirdetés d. u. 6 órakor történt. Éjfélkor égő kanócokkal rohantak át a német katonák Németibe s azt elhamvaszták! — Ekkor Rákóczy Vetéshez mozdult táborával: — de sept. 5-kén visszatért, s hogy a várhoz könnyebben juthasson: sept. 28-án Szathmárt felgyújtatta s az utolsó tyúk-ólig leégette, lakosait kifosztotta; fegyverfoghatóit besorozta, a többi szétkergette, kik a szőlőhegyre menekültek s 1705-ig ott nyomorogtak. — Míg a város égett, addig egy öreg tanácsbéli ember, Bagaméri István a város féltöbb okleveleinek megmentésével foglalatoskodott. Hátrahagyott iratában okát adja annak: miért maradt ő a várban s mik történtek ott vele. Látván — így ír — a veszedelmet: a város pénzét, becsesebb irományait, a ref. egyház szent eszközeit magához vette és egy falba berakván, kívülről téglával, mésszel becsináltatta. Égés után, midőn a német katonaság mindenféle zsákmányt kutatott, a tisztek őt magok elé állították s a város drágaságainak előadására kényszerítették. Ily szorultságban attól is tartva, hogy az új meszelés titkát elárulja s az elrejtett irományok oly katona kezébe kerülnek, ki azokat elprédálja — hollétüket fölfedezte. Jól is esett — így ír tovább — az nem tagadás, mert már a németek előtt minden tudva volt, sőt magok vezették őt a kérdéses helyre. A pénzt, mely 5—600 frt lehetett, félretették; egyebeket pedig ládába rakva a várkapitányhoz vittek, ki azokat több tisztek előtt összeíratta s utóbb a városnak, s illetőleg — az egyháznak viszszaadta, mely összeírás mind a két rész levéltárában látható.

A vár 1705. újév napján feladatott, melynek folytán Rákóczi a a megye azon kívánságát, hogy a szatmári vár rontassék le s helyette az ecsedi erősítették meg, helybenhagyá. Ez idők folytán a városnak sokat kelle adóznia. — Károlyi egy ízben, midőn a várost adófizetésre szólítá fel, levelét következő utóirattal kísérte: „Kire nézve, az kik már committálva vagynak, meglegyenek; mert a mi kegyteken esik, magának tulajdonítsa. Nem argumentálódhatom én innét oda. Debreczen városának legalábbvaló tagja többet szolgál egész várostoknál. Nem hiába emésztett meg Isten tüzzel; tovább nincs egyéb hátra, hanem: elsülyedtek.“

1710-ben a pestis lakosait nagyon megtizedelte. 1716-ban három boszorkány, Böde Anna, Fodorné s Rubáné megégettetnek. E két utóbbinak pere jegyzőkönyvi adatok alapján közölve van. 1717-ben tatárfutás volt, melytől a város szerencsés csel által menekült meg. A fegyveresen kiállított lakosok mindenütt az utcákon meghordozott kán elébe kerültek, ki e szerint nagyobb erőt gyanítván, elvonult. — 1742-ben újra pestis dulta a várost. 1768-ban a jelenlegi tanácsház alapja letétetett. Ezután az 1848-iki eseményekről olvasunk némi töredékes följegyzéseket.

A munkát geographiai-statistikai jegyzetek zárják be Szathmárról és vidékéről, továbbá történelmi adatok kiváltságairól, birtokosairól, melyeket az, ki hazánkban mult századokban fennállott statistikai viszonyait akarná ismertetni, sikerrel használhatja. De itt is sajnálat-

tal kell megemlitenünk, hogy nagy fontosságú s nagy érdekű dolgokra csak ujjmutatást találunk.

Bizonynyal Bartók Gábor ur történeti irodalmunkat sok becses adattal szaporítá. De a történetet részletek illusztrálják, ily részleteket pedig szerintem bőven találhatni a szathmári archivumban. Kétségtelenül így is használt Bartók úr munkájával az irodalomnak, de ha nem sajnált volna munkájához néhány ivnyi okmánytárt is toldani (két Árpádkori oklevelet csakugyan közölt) csak akkor szaporította volna történeti irodalmunkat érdekes forrásokkal. SZILÁGYI SÁNDOR.

A TEMESI BÁNSÁG MONOGRAPHIÁI.

Schwicker Ján. Henr.: Geschichte des Temeser Banats. Gross-Becserek, Verlag von Fr. P. Bettelheim. 1861. — Böhm Leonhard: Geschichte des Temeser Banats. Két kötet. Leipzig Verlag von Otto Wigand. 1861.

Újabb időben többször részesültünk azon örömben, hogy hazánk történet-irodalmát oly munkákkal gazdagítva vagy szaporítva lássuk, melyek a nagy egésznek jobb szolgálatot véltek tenni, ha figyelmüket egy kiváló korszak, egyes kiható történeti esemény, vagy a haza egyes részének tüzetes, lehetőleg kimerítő ismertetésére irányozzuk, ha a részletezésben és a feltalálható minden adat feldolgozásában keressik feladatukat, mintsem ha újra meg újra országos történetet akarván írni, csak új, de azért nem mindig jobb alakba öntik a régi anyagot.

Örömben részesített bennünket e tapasztalás, mondom, s nem hiszem, hogy ez örömet valaki kisebbiteni akarná, mert rajtam kívül még sokan vannak meggyőződve, hogy hazánk történetének csak úgy válandnak hasznára a sok még feldolgozatlan források, e források csak akkor fognak még gyarapodni, a száraz élvezhetetlen történeti vázból csak akkor válik lelkünkre, képzelődésünkre ható, szívnünk nemesebb gerjedelmeit ébresztő kép, s e történelem a gyakorlati közéletben csak akkor lehet bölcs tanácsadóvá, ha a hivatottak közül minél többen szánják magokat arra, hogy hazánk történelmét részletes művekkel, monographiákkal gazdagítsák.

Tudjuk, hogy az irodalomtörténet és a miveltségi történet írása miért volt az újabb időkig lehetetlenség; de a politikai és diplomati-kai történet terén még egy Teleki József és Szalay László sem mondhatták, hogy a másutt oly gyakran található emlékiratok és monographiák ohajtott számban és minőségben megvolnának; pedig ezek mennyire nem tették volna élvezetesebbé, nagyszerűbbé az általános hazai történetet.

Minden esetre már csak azon körülmény is nyereménynek volna tekinthető, ha a monographiák szükségéről való nézet általánossá lesz, mert így remélhető, hogy e nézet írókra és olvasókra ki fog hatni.

Hazánk egyes területeire vonatkozó monographiák hiányában azonban még sem vagyunk. Így birjuk többi közt Gömör monographiáját Bartholomaeidestől; Nógrádét Mocsárytól; Szathmár, Zemplén Ugocsa vármegyéét Szirmaytól, Temes, Torontálét Báránytól, ugyanő leírta Keve vármegye emléket és Bodrogvármegye előkorát, de az utóbbi két munka meg nem jelent. Megvan továbbá Szepes, Sáros leírata és adattára Wagnertől, Pozsony (a Notitia Hungariae-ban) Bél Mátyástól, Arad Náraytól; Doboka Hockertől; ismét Pozsony, aztán Nyitra, Heves Gyurikoviestől; Csongrád, Csanád, Békés, Hont, Palugyaitól; Győr vármegye — noha még kiadatlan — Czech Jánostól; Szerém és Verőcze Hobliktól; Marmaros Szőlősi Balázstól, Baranya Papanektól; Hunyad Dobai Istvántól; ismét Baranya Haastól; Mármaros Darvay Péter ezen megye alispánjától, kinek műve azonban még kéziratban hever; Bács Szép Ferencztől, kinek műve: Bács vármegye évszázadai, Ujvidéken jelent meg 1837-ben; Zaránd Kozma Páltól; Somogy Csorba Józseftől; a Jász- és Kunság Palugyaitól; a jász-kunok története dr. Fekete Lajostól; Csallóköz idősb Bartal Györgytől; Csik-, Gyergyó- és Kászsorszék Benkő Károlytól. Ezenkívül a városok monographiái is szaporodnak, említjük Budapest városát Palugyaitól; Korponaától Braxatoristól; Szarvas Helebrandt Jánostól; Nagylak Haan Lajostól; Békés-Csaba Haantól, Gyula Mogyoróssy Jánostól; Kecskeméti Szokolai Hárló Jánostól, egy másik Katona Józseftől, egy harmadik igen jeles, Hornyik Jánostól; Eger idősb Gorove Istvántól; Temesvár Preyer Jánostól; Miskolcz Benkő Samutól és egy másik Kún M.-től; Késmárk még kéziratban Kray Jakabtól; Modra Schreibertől, Rozsnyó Lányitól, Munkács Balajthytól, és egy másik Tabody Józseftől; Pétervárad Schamstól; Udvarhely még kéziratban Szeles Mártontól; Marosvásárhely szintén még kéziratban Lókody Györgytől; Pest Schams és Schusztertől, közelebb Hunfalvy Jánostól. Szombathely még kéziratban Horváth J. E.-től; Szentcsanak szintén még kéziratban Kiss Bálinttól; Nagy-Körös Szilágyi Sándortól; Pécs Haastól, Székesfehérvár Csapó Kálmántól; Szathmár-Németi Nagy M. és Bartók G.-től; Kassa Tutkó Józseftől; Esztergom Baranyaitól; Győr Czech János után kéziratban Karvasytól; Brassó még kiadatlan — das alte und neue Kronstadt czim alatt — Hermann Mihálytól; stb. Nem akarok azokról szólni, melyek most vannak készülöben, mint Debreczen, Szeged (melynek leírására most van pályadíj kitűzve) és Décs monographiái (mely utóbbi Torma Károlytól várható) sem azon nagyszámu idetartozó munkákról, melyek kevésbbé önállók lévén, Bél Mátyásnál, Palugyainál, a Tudományos Gyűjteményben és még több helyütt találhatók, és többé kevésbé kielégítik a buvár igényeit.

Elöttem két munka fekszik, mely mindkettő a mult (1861) évben jelent meg, és mindkettő ugyanazon tárggyal foglalatoskodik, de se nem a megye, se nem a város monographiája, hanem ennél valamivel szélesebb körű. Mind két, német nyelven írt munka czime: Ge-

sichte des Temeser Banats. Schwicker János Henriké Nagy-Becskereken egy, Böhm Lénárté Lipcsében két kötetben jelent meg. Már ezen monographiák czíme ellen is kifogást kell tennem, mert nemcsak hogy „Bánság“ nevű tartományt történetünk, közjogunk és törvénykönyvünk nem ismer, hanem az 1834-ki országgyűlés alatt a „Districtus Banatici“ nevezet egy törvényjavaslatból való kihagyása egyenesen kívántatott is. A „Bánság“ nevezetének alkalmazásáról Temes, Torontál és Krassó megyékre, én egy más helyen már bővebben értekeztem, és nagyon ohajtanám, hogy ezen elnevezés, mely ma leginkább csak a kereskedelmi életben divatos, a történetírásból valahára kiküszöböltessek. Keletkezését azon időben vette a név, midőn a bécsi udvari haditanács és udvari kamara, törvényekkel, történettel nem gondolva, mint magán jószágot igazgatták e három megyét; akkor midőn az ősi szörényi bánság helyébe, mely a Duna mellett Orsova alatt elterült, egy árnyékéletű másik szörényi bánságot alakítottak az adriai tenger közelében; akkor midőn országos mérnökök Galicziát és Ramát soká a magyar birodalomban keresték; akkor, midőn a bécsi cs. k. udvari haditanács rendeletet intézett egy horvát végvidéki ezredhez, hogy a Capellát romboltassa le és hordassa tovább, mert ezt nem hegynek, hanem kápolnának gondolta az udvari haditanács; akkor midőn Torontál hol fekvésének fölfedezésére bizottmányt küldtek ki, és a megyét nem találták meg, mert a földképek még úgy készültek hazánk vidékeiről, mintha csak Mercator mérte volna ki a térányokat, és Giacomo Cantellio óta valamennyi író Bihar és Külső-Szolnok szé-
lére helyezi Torontál megyét — miként ez Müller és Kreckwitz térképein is látható — Temes levén közvetlen határos Bácskával.

A mi a két munka érdemét illeti, nézetem szerint nem állanak a mai történetírás színvonalán, és mind a két szerző, egypár igen lényegtelen kivétellel, nem csak hogy a maga részéről új buvárkodások eredményével nem gazdagította a maga monographiáját, hanem mások fáradságának gyümölcseit sem használták fel kellőleg, és ez különösen áll a magyar történetírás haladására nézve. Már pedig a ki Magyarország vagy annak egyes része történetét tudományosan akarja megírni, bár ki legyen az, a magyar írók munkáit nem nélkülözheti, és azokat nem ismerve, nem használva, csak tökéletlen művel fog a közönség elé lépni.

Schwicker a maga részéről ezt érezhette és előszavában (IX. lap) úgy nyilatkozik, hogy neki esze ágában sem volt munkájával a történettudományt gazdagítani, vagy annak körét új felfedezésekkel és felfelvilágosításokkal tágitani, hanem szándéka csak abban állt: hogy a „Bánság“ lakóinak lehetőleg tiszta vonásokban honuk multját lerajzolja. Ezen kitűzött szempontját Böhmnél is, noha hasonló kijelentést nem tett, figyelembe vevén, nem akarom tagadni, hogy mind a két munkát szívesen látjuk és üdvözljük, reménylve, hogy maguknak olvasó kört szerezve, a hazai történet ismertetéséhez járulandnak.

Ohajtván azonban, hogy csak valódi ismeretek, nem pedig téve-

dések is terjedjenek, az idézett két munkát néhány észrevétellel akarom kísérni, mely alkalommal a mulasztási bűnököt alig akarván érinteni, csak a valóban előforduló állításokhoz fogunk ragaszkodni.

A két munka közül kiállítás tekintetében Böhme sokkal előnyösebb, és Wigand Otto jóhírű kiadói czégéhez méltó; Schwicker munkájának külseje szerényebb, de ezen szerző irálya nyelvészete jobb németiségről tanúsít Böhménél. Schwicker irálya emelkedettebb, és a virágos nyelvet néha többet használja, mint történetírónak illenék, Böhm az eszmék természetes átmenetelét oly kevésbé tudja eltalálni, hogy már ezen egy körülmény eléggé elárulja, hogy feldolgozandó anyagát nem tudta áthatni.

Abban épen semmi feltűnő nincs, hogy Grisellini erős nyomokat hagy minden munkában, mely az ugynevezett Bánság történetét tűzte ki tárgyául. Ezen tudós olasz 80 évvel ezelőtt adta ki már ritkává lett munkáját a Bánságról, de ő nem csak nyomokat hagyott hátra az általam most ismertető két utódaiban, hanem ezeket igazabban dominálja. Schwicker nevezetesen még a történeti időhatárt sem hágtá át, melynél Grisellini megállt, és úgy mint ez, 1779 évnél, midőn az ugy nevezett Bánság ismét három alkotmányos megyére felosztatott, előadását ő is befejezi. Schwicker azt hiszi, hogy a jelenkor nem lehet tárgya történelmi szemléletnek. „A kor folyásának közepett — ugymond — körülzajongva a nap és pártok véleményeitől, nehezen sikerül az emelkedés azok fölé, hogy tárgyilagos tisztasággal, nyugodtan és részrehajlástól szabadon, történet dolgok igazság szerint elmondassanak, melyeknek mozgatói részint még köztünk járnak, részint csak alig távoztak körünkől.” Igen ám, de szerző maga mondja, hogy Grisellini „Bánság” történetére nézve főforrás marad, kivált a visszafoglalás idejére nézve. Már pedig ezen vallomásnál Schwickernek nem kellett volna felejtetni, hogy a hol Grisellini csakúgyan és méltán főforrás, ott ő épen a maga korát, mint szemtanú vagy mint összeköttetésekkel bíró ember írta meg. Ha pedig Schwicker azt, a mit maga látott és tapasztalt, a közéletben le nem írja, soha sem várhatja, hogy azon dicséretben részesülhessen, melyet ő ruházott Griselinire. Böhm a maga monographiájában 1:60-ig hozza le a történetet, — persze nincs köszönet benne. Szívesen lemondtam volna azon tárgyilagosságról, melyről Schwicker szól, a legújabb kor történetére nézve, ha Böhm legalább oly számos adatokat hordott volna össze, miket a történetíró az emlékiratokban, minden alanyias alaphanguk mellett oly örömet keres. De Böhm pártemberré szegődött, a nélkül hogy a történeti anyaggal kármentesítene.

Közönségesen el van fogadva azon nézet, hogy a régi Dacia három részre oszlott, ugymint Dacia transalpina, mediterranea és ripensis. Az utóbbi lett volna a mai „Bánság”). Böhm is e nézetet fogadja

* Megjegyzem egyszer mindenkorra, hogy a hol Temes, Torontál és Krasó megyére vonatkozik a „Bánság” név, ezt mint tulajdonnevet nagy

el. Ámbár e kérdés még távol sincs végkép megoldva, minthogy némelyek e tartományokat feliratok nyomán Dacia Apulensis, Aurlae és Malvensis-re kívánják felosztani (Jahrbuch der Central-Commission zur Erhaltung der Baudenkmale II. 73. 74. lap). Laureani Trebon pedig történetirő letére, mint általában az oláhok az újabb időkben, nem sokat gondolván a történeti alapossággal, a régi Daciát önkényleg öt részre osztja, t. i. közép-, (Erdély) déli (Havasalföld), keleti (Moldva), nyugati (Bánság és Bihar) és északi Daciára, vagyis szerinte Marmarosra, (Uj M. Muzeum 1857. II. 318) mégis elismerem, hogy Böhm nem számhatott annyi időt e tárgy tisztábazatalára, melyből magából egy új monographia nőhetne volna ki magát.

Francohorion holléte ismét zavarba hozta a mi monographusainkat. Tudva levő dolog, hogy Nagy Károlynak hódítványai az ő 814-ben történt halála után, e vidéken Ájtatos Lajosra, attól pedig 843-ban Német Lajos császárra szálltak. A frankok Tétellel ellenében erős várat építettek az avarok megfékezésére; se helységnek Francavilla, a körüllevő tartománynak pedig Francohorion nevet adtak, miként ezt Böhm is meséli. — De tudván ezt, Böhm mégis megütözés nélkül — tán mert Bárany Ágoston is hasonló hibát követett el? — egypár sorral alább azt mondja, hogy Nagy Károly Francohorionja Horom hercezséggé változott át. Ezen átváltozásról Grisellini hitelességére Schwicker is tesz említést, de legalább kételyeket fejez ki, és kérdi: „miután Horum vára a mostani Újpalánka helyén állt, hol terjedett el Horum hercezsége? és valóban csakugyan a karolingi Francohorion volt-e ez?” E kérdés nem válhatott volna oly bonyolodottá, ha szerzők meggondolják, hogy a frankok erőssége — mint maguk is állítják — Tétellel szemközt valahol állt. Ezen tájékozás pedig semmikép nem érthető Horum várra, hanem inkább Szerém valamelyik pontjára, miként ezt nagyon nagyon jól fogta föl Spruner a maga történeti térképein, ki Francohoriont a Duna és Száva által képezett földnyelv vagy félszigetre helyezi. Ha fáradságot vesznek magoknak a szerzők, már Cinnamusnál találják Szerém fekvésének meghatározását, a mit pedig Cinnamus Szerém alatt ért, azt Nicetas Francohorionnak nevezi, midőn Manuel császár hadjáratáról így szól: „Átszállván a Szávn, és így berontván Francohorionba (Magyarországnak nem legkisebb része, mely a Duna és Száva közt fekszik, és most Sirmiumnak neveztetik) ezen tartományt kegyetlenül pusztítja.“ Átaljában tökéletesen kielégítő felvilágosítást találnak, ha Koller a pécsi püspökségről irt munkájának I. kötet. 33. 34. 44. 45. 46. és ugyanott 244. 245. lapjait olvassák.

Francavilla ugyan e kerületben feküdt, és közösen még 1392-ben Nagy-Olasz (ma Nanyelosz) nevével volt ismeretes, midőn ott a törökök Maróth Jánossal verekedtek.

betűvel írom, másutt pedig kis b-vel, mert a szőrényi, macsói stb. bánságról szólván, a bánság szó oly közönséges főnév, mint: megye, kerület és járás.

Közlő.

A mit Tibiscumról, azon római municipumról mondanak a szerzők, melynek létezéséről csak egy feltalált emlékkörül nyertünk tudomást, szintén nem lehet észrevétel nélkül hagyni. Ezen kö ott találattott, hol a Bisztra a Temesbe folyik, a Tibiscum municipium pedig Böhm szerint ott állt, hol a Maros a Tiszába szakad, — állítólag Ptolomeus és Strabo is azt mondták volna. Schwicker Griselinít követve, azon hiedelemre hajlik, hogy Tibiscum a későbbi Sunád, és itt nagyon rossz helyen hibáztatja Bárányt, ki a mint kell is, e helynévben Csanádot ismeri fel, holott Schwicker Tibiscumot Szanádra (mi nála ugyanaz Sunáddal) értelmezhetni véli. Böhm is, ki Tibiscumot a Maros torkolatjához a Tiszánál teszi, hogy irhatja a 21. lapon, hogy ezen Tibiscum ugyanaz, a mi Sunád vagy Csanád; hisz Csanád nem fekszik ott, hol a Maros a Tiszába szakad? — Szerzőknek úgy látszik sejtelmük sincs arról, hogy a Tibiscus folyó név alatt a 16. századig éppen nem a Tiszát, hanem a Temes folyót kell érteni, és hogy e szerint valami római municipiumot, mely e folyótól vette nevét, nem a Tisza, hanem csak a Temes mentén szabad keresni. Hogy e vonalnak melyik helyén állott a római Tibiscum, arra nézve létezhet egy kis véleménykülönbség, a meddig régi geographiánk még nagyobb szorgalomra vár, mint a melyben eddig részesült, de mindenesetre érdemes lett volna felhozni mindazt, a mi eddigelé különféle munkákban mint tudományos vélemény kifejezést talált. Azon körülmény, hogy a római feliratú kö, mely Tibiscum emlékét fentartá, a Bisztra és Temes összefolyásánál találattott, nagy érvül szolgál arra, hogy a municipium is közel állt valahol. És csakugyan Groshoffinger térképén a régi Austriáról ott áll Tibiscum a mai Kavarán Krassó megyei falu helyén, mely közel fekszik a Bisztra torkolatjához. Bedens is Kavaránhoz teszi a római telepet. Birken Zsigmond 1664-ben kiadott „Der Donaustrand“ képes munkájának 91. lapján állítja, hogy Becse Tibiscum nevet is viselt, és Bárány Ágoston, minthogy azon tévedésben élt, hogy a Tibiscum régenten is Tiszát jelentett, e nézetet nagy combinatio után elfogadni hajlandó. Kátancsieh (orbis antiquus I. köt. 372. 374.) egy mansio Tibiscumot és municipium Tibiscumot különböztet meg; szerinte az első Kavarán, a másik a mai Temesvár helyén lett volna. Löwenberg történeti térképén is ott találjuk Tibiscumot Temesvár helyén. Volt oly abroszunk is, melyen Tibiscum Szentes táján látható, a Cluver geographiájához tartozó térképek egyikén ezen municipium oda van írva, a hol a Tisza a Dunába szakad. Ezen ingadozás daczára mégis meglehetősen a közudalomba átment azon eszme, hogy Temesvár és Tibiscum közt bizonyos összefüggés létezik. Így Tubero (Schwandtner kiadása) midőn Dósa György lázadását leírja, Temesvárt mindig opidum Tibiscanumnak nevezi, és a Báthory István által segédül hívott Zápolya Jánosról írja, hogy: „magnis itineribus Tibiscum contendit“, a mi itt egyértelműleg Temesvárral van véve.

A vármegyei rendszerről Schwicker és Böhm azon merész állítást koczkáztatja, hogy már Géza herczeg osztotta Magyarországot

vármegyékre, de vajjon ezen intézményben a mi hazánk is (ez alatt Schwicher a bánágot érti) részesült-e, eldöntetlen marad, mert — ugymond — már a legrégibb korban itt sajátságos állapotok fejlődtek, és a régi hit, valamint a régi erkölcsök és szokások mélyebben gyökereztek, mint az ország nyugoti részeiben.

Szerző illő dolgot tesz vala, ha ily fontos kérdésben előbb körül néz a hazai történetírók kutatásai közt. Tudtunkra azon véleményt, mintha éppen Géza herczeg osztotta volna Magyarországot vármegyék-re — hacsak az 1827. évi Banater Zeitschriftot nem vesszük — senki sem fogadta el, hanem igen is van két párt, melynek egyike vitatja, hogy a megyerendszer a vezérek korában vette eredetét, míg a másik azon nézet mellett kardoskodik, hogy ezen intézmény Sz. István alatt lépett életbe. Az elsők közé tartoznak Kollár, Pray, Katona, Timon, Engel, Péczely, Bartal, Szalay, Frankl Vilmos, Récsy Emil, az utóbbiakhoz Botka Tivadar, Perger, Palugyai, Wenzel Gusztáv, Ráth Károly. (Az utóbbi a győri történelmi és régészeti füzetekben II. 106. lap a moson-nyi főispánokról szóló cikkben). De itt aztán nem is vármegyékről a mai értelemben lehet szó, hanem katonai várszerkezetről, mely megfelelt a magyar 108 nemzetségnek, melyeknek kezei alá adattak szintannyi kerületei az új elfoglalt hazának. E tárgyra nézve különös kihallgatást érdemelt volna Botka Tivadar. Schwicker utóbbi mondatában helytelenséget talállok és ellenmondást; mert azt semmikép el nem ismerhetem, hogy a Duna, Maros és Tisza közé foglalt tartományban a haza többi részeitől elütő állapotok fejlődtek, ha ezen állapotok alatt közintézmények szervezetei értetnek; ha pedig a régi hit és a nemzeti sajátság mintegy ősiebb erőben érvényesítik magukat a vidéken, vajjon miért tennők föl, hogy ez később ismerkedett meg a jeles megyei intézettel, mint a haza többi részei.

Ugyane szerző az 1241. évi tatár vészt érintvén, a Kuthen kúnjai elleni méltatlanságot is említi, s azt mondja, hogy Arad, Torontál, Temes, Krassó főispánjaival együtt Búlesu csanádi püspök is elesett a kúnok elleni kétségbeesési harcban. Ez nem áll, mert Búlesú életben létezését oklevelek tanúsítják 1230-tól 1253-ig, tehát a tatárjárás utáni időben is még 12 esztendeig. Böhm is a nevezettek közül Búlesú csanádi püspököt és a temesi grófot hagyja a csatában veszni.

Azon véleményt, hogy István ifjabb magyar király 1262-ben Szakulón Krassó megyében tartott országgyűlést, már több helyen olvastam. Ha nem tévedek, Fessler volt, a ki ezt legelőször állította, de mi alapon? nem tudom. Ráth Károly szerint az Új M. Múzeumban (1854. folyam, II. kötet 99. lap) az egyezkedés István és Béla közt Szokolon — tehát nem Szakulon — Sárosmegye déli részén jött volna létre; de itt is azt kérdem, mi alappal bír ez állítás? Ráth Károly, úgy látszik, később lemondott ezen véleményéről, legalább: „A magyar királyok hadjáratái“ című legújabb munkájában nem ismétli ezt többé. Szokoló nevű helyek Tolnában és Hontban, sőt némely más megyében is lévén, ha csak a név után indulunk, választásunk mellett

semmi érv nem szól. Az egyezkedésről szóló oklevél Praynál Annales I. köt. 314—316. lap, de Fejér, Katona, Bél, Hevenesinél is olvasható, és ott a berekesztő szavak csak így hangzanak: „Datum prope monasterium Zo k o l“, azért nagyon helyeselhető Szalay óvakodó eljárása, ki csak „szokolyi“ egyezkedésről szól, a nélkül hogy a hely fekvéséről közelebbet mondana, minthogy erre nézve fölvilágosításunk nincsen. Szakulon bizonyosan nem tartatott országgyűlés, mert a Szakul helynév „Székely“-nek felel meg, Szokol pedig szláv eredetű. A chronologia ellen is van kifogásom, minthogy a szokolyi országgyűlés és egyezkedés 1263. évi május 3-án (in inventione sanctae crucis A. D. 1263) történt, nem pedig 1262 évi december 5-én, miként Preyer János (Temesvár monographiája 5. lap) és Bárány Ágoston (Torontál megye hajdانا 17. lap) Fesslerrel félreértve, hiszi. Az utóbbi napon egy más, t. i. a poroszlói egyezkedés jött létre V. István és IV. Béla közt, (nem 1261. évben, miként Rath írja). E helyreigazítás Böhmöt is illeti, ki szóról szóra ugyanazt mondja, mint Schwicker, példáját adván egyszersmind mind a kettő, hogy a hibás adatok mily hamar terjednek.

Egy másik „bánsági“ helyről is mondja a két szerző, t. i. Fény — vagy miként a Mocsonyi család királyi adománylevelében iratik: Foen torontáli helységről, hogy ott országgyűlést tartott volna Kún László 1289-ben. Legelső Fessler volt, a ki csupán névhasznalat alapján a Torontálban fekvő Fényt kívánta érteni az országgyűlés említett helye alatt. Noha Bárány Ágoston is megelőzte szerzőket e nézetben, s habár örömet veszek tudomást mindenről, a mi e sokat hányatott déli megyék történeti érdekességét növeli, még sem érzem magamat eléggé meggyőződve arról, hogy ezen torontáli helységben országgyűlés tartatott volna. Majláth és Szalay hallgatva mellőzik e gyűlést, magából az oklevélből, melyet Fejér után Bárány is közöl, egy árva szó sem utal arra, hogy ezen Fuen alatt (miként ott iratik) ama Fénynek nevezett torontáli falut kell érteni; valamint két más oklevélmaradványban sem, mely évszám nélkül ugyanott kelt. E név tisztábahozatalával többen bajlódtak már, Fejér Fűen, Vien, Wien, Hawen-t hoz ki belőle, és mindig kérdőjellel kíséri; Palugyai (Magyarország leírása III. 134. lap) azt véli, hogy „tán“ Fényszarut kell alatta érteni. Mindezeknél helyesebbnek látszik azon olvasás: Fövény, miként ezt Czech János is olvassa (Uj M. Muzeum 1851. I. 212. lap) de hol fekiűt a hely, mely Torontáltól elvitázza az országgyűlés di-csőségét, még eddig biztossággal el nem dönthető.

Országgyűlésről szólván, az időrendet megelőzve, megjegyzem, hogy Böhm, ki, mint látni fogjuk, tárgyatól sokszor oly nagyon eltér, Nagy Lajos működéséről a „Bánságban“ semmit sem tud mondani, de azon országgyűlést sem említé, melyet Zsigmond király 1397-ben tartott Temesvárott. Schwicker is csak érinté e tárgyat, és hogy mindaz, a mit Petrovics Fridrik és Knauz Nándor ez országgyűlésről írtak, előtte ismeretlen volt, csak sajnálni lehet.

Robert Károlyról azt olvassuk a két szerzőnél, hogy a nevezett

király 1316-ban költözött Temesvárra. Ez állítás is Preyerből szóról szóra van átvéve, de hibás, mert már 1313. 1310 sőt 1307-ből is bírunk innen kiadott királyi okleveleket. Schwicker ugyanazon forrásban találhatta volna Preyer ezen hibája helyreigazítását, a melyből ő a hánsági helynevek magyarázatait, és azok régiségére, valamint az oláhok őskorára vonatkozó adatokat merítette.

Temes és valószínűleg Krassó megye lakosai is Schwicker szerint (71. lap) Nagy-Lajos idejében oláhok voltak. E nemzetiségnek itt sokkal nagyobb területet adott szerző, mint maga is munkája 58. lapján adni akart. Már IV. Béla megbízta a csanádi püspököt, hogy a Temes partján megtelepedett kúnokat térítse a keresztényenségre, és IV. Kún László alatt is több adatból tudjuk, hogy a kúnok leginkább a Temes és Maros közt tanyáztak. Ezen útmutatás szerint legfeljebb azt lehet megengedni, hogy az oláhok a Temestől délre fekvő részt, hová némelyek a Temesközt helyezik, lakták; és legalább annyit el kell ismerni, hogy a kúnok Torontál megyén kívül, még Temes és Krassó megyének a Temes és Maros közé eső vidékét tartották megszállva. Különben, hogy ama részekben sem lakott az oláhság oly tömegesen, mint ma, dönthetetlenül bizonyítják a helynevek, — ezen annyi esetben legrégibb emlékirataink, — melyek a magyar nemzetiség nyomát Lugostól kezdve Száraz (ma Szarazan) Szurduk, Váradia, Szászka, Zsidóvár, Szakul, Jász, Vár, Karansebes, Örményes, Mehadia (Miháld) Bárkány, Almáson (Halmos) stb. át hazánk legszélsőbb határáig viszik. Ma, fájdalom, ez nem így van, és nemzetünk vádolói itt, és hasonló jelenségekben Erdélyben — hol nemzetiségünk szintén tért vesztett — czáfolatot láthatnának azon ráfogás ellen, mintha mi mások kárára terjesztenők nemzetiségünket.

Helyneveket említvén, meg kell rónom azt, hogy mind a két szerző, de kivált Böhm azokat mód felett elferdíti. Az utóbbi például következetesen Keve helyett mindenütt Kevce-t ír, Szilágyi mellékeve nála nem Horogszeg, hanem Horogszék; Rakita, Balinez, Kiszetó, Klek, Barcellona, Beregszó, Kanak helyett azt írja: Ragita, Bulinez, Ketau, Glech, Bracellona, Perexova, Manach; Abanjvár megye nála Alba-Újvár; sőt a források különfélesége szerint különféleképp is írja a helyneveket más-más lapon, úgy hogy például Cobila és Kovil azonságát sejtteni sem látszik. Szintoly módon bánik a személynemekkel. Kadusa helyett Kadresát ír; Pattantyus Balás, ki Temesvárnál vitézkedett és életével áldozott, nála Pattanlyus, Rhédei folyvást Rhédai, Bothos főispány nevét Batoryra rontja, alkalmasint mert Bothos családnak még hírét sem hallotta soha. Hivatkozik Glaus magyar történetíróra és Oláh érseket érti. Heusler Donát csak ezen néven ismeretes; csak zavart okoz tehát, midőn őt néha Heidersheim, és Heytersheimnek nevezi; és az olvasót csak utólagosan ismerteti meg a név azonságával. A temesvári capitulatióról Jenő herczeg győzelmei következtében szólván, mondja hogy: „die Koriczen (eine Gattung Räuber) müchten sich nach Belgrad flüchten.“ Nem hallotta szerző soha sem

a kurucok hírét? vagy nem méltatja a haramiáknál jobb elnevezésre?

Meg nem tagadhattam Schwickertől némi elismerésemet, hogy irálya a hol a tárgy kívánja, emelkedettebb hangulatával jó hatást gyakorol, és ez különösen Hunyadi és Capistran nagyszerű belgrádi győzelmére vonatkozó előadásáról áll, de fordulnak elő munkájában szerencsétlen, úgynevezett erős kitételek is, melyek közül legsértőbb azon hasonlat, hogy az ellenségek megrohanták a Hunyadi-családot, „miként az undok férgek (Ungeziefer) a dögöt.”

A történet fonalán, 1459-ben, Schwicker a ráczok harmadik bevándorlását hazánkba elmeséli. Szerző fenakad, midőn ez új vendégeknek székhelyeket kellene kitzúzni, és nem tudja, vajjon a forrásuk által említett „Janopolis” alatt a Temes alsó vidéke értendő-e, avagy Jenő Arad megyében. Dicsérnem kell szerzót, hogy egy neki kétesnek látszó kérdés felderítésére egy lapnál többet elfoglaló jegyzetben legalább több idevágó forrást összehasonlított, ha ezen összehasonlításnál több ítélőtehetséggel jár vala el. Szorongatását mutatja azon körülmény, hogy hosszú latolgatását azon kérdéssel fejezi be: „hát ha Janopol és Jenopol két különböző vidék elnevezése?” Ezzel ellenmondásban a jegyzet fölötti szövegben (97 lap) mégis azt mondja, hogy ezen szerb bevándorlók Temes vidék alsó részeiben, a hajdani Keve és Horom vármegyékben telepítettek meg, mely tartomány Janopolnak nevezetett. Ugyanezt mondja 448. lapon ezen szerinte negyedik, Szalay szerint harmadik bevándorlásról szólóban. Szerző abban hibázott, hogy a korábbi, és illetékesebb forrásoknak habozott elsőséget adni a későbbi felett; ő maga hivatkozik Csernovics Arzén egy Czörnig ethnographiájában érintett udvari kérvényére, melyben az érsek a kérdéses kerületet „Districtum Jenopolitanum” aut „Campum Gyulensem nominatum inter fluvios Crisiensem et Marusiensem” szavakkal közelebb megjelöli. Leopold császár kiváltságleveleiben, mindig csak Jenopolisról és jenopoli püspökről van szó, egyetlen kifejezés sem mutat arra, mintha Temes megyében, vagy a régi Keve és Horom megyék helyén valami külön szerb kerületet kellene érteni. De különben hogyan is tehetett volna Leopold intézkedéseket Temes megye alsó részein 1690-ben, oly időben, midőn e tartomány még nem volt az ő hatalma alatt? Azon írók, kik egy Janopolist Temes megyében keresnek, újabb koruak, mint Engel, ki, mint látszik, e tévedés első árusa volt, azután Bárány, Meynert, Stojacskovics stb., de ezek fel nem gathatják az azon korból eredő bizonyságokat. Jenöpolia nem egyéb, mint az aradmegyei Jenő és környéke, és midőn később a plaskói g. n. e. püspökség Károlyvárosra áttétetett, a kozztaniczai pedig beléolvasztatott, lett a jenei püspökségből is az aradi; a mit egy temesvári g. n. e. püspök fenállása mellett nem is képzelhetnénk, ha egy ehhez sokkal közelebb eső Janopoliát Temes megye déli részein elismerünk. Vegyük hozzá, hogy midőn 1439-ben Végszendrő, Brankovics György deszpota székhelye Murad szultán által megsemmisítetett, Brankovics

magyarországi uradalmaiba, nevezetesen Világosvárra vonult, hova fejedelmüket a többi kiszorult szerbek is követvén, ezek különösen Becse és Jenő környékén telepedtek meg. Hogy ezen Jenő nem Hunyadi János után neveztetett Janopolisnak, Schwicker maga helyesen megczáfolta azon kimutatással, hogy Jenőről már 1387-ki oklevél tesz említést. — Bóhm a jenői vagy janopoli kerületet szóra sem méltatja.

Nagyon méltánylom, hogy Schwicker a csanádi püspökök pénzveretési jogáról tesz említést, mint oly tárgyról, melyről még igen hézagosságok ismereteink, és melyről az éremtanban classicus tudományu Schönvisnerünk is hallgat, de éppen ez okból szerettem volna, ha állításának forrását megnevezi, és nem kíván éppen ily helyen vakhítt az olvasó részéről. Tudjuk, hogy a pénzverési jog kizárólagosan királyainkat illette, de hogy ezek kiváltság erejénél fogva másokat is részesítettek e jog gyakorlásában. Így osztogat II. Endre a németrendi lovagoknak ily kiváltságot; Mátyás király 1458 évben (Kaprinai sz.) Kassa városának, mások más városoknak bizonyos föltételek alatt. És mielőtt Mátyás a hon felső részeiben dülő zavargások könnyebb megfékezésére a kassaiaknak ama kiváltságokat kiadná, már Giskra ott tettegleg gyakorlá a pénzveretést, és 1456-ban inti a kassaiakat, nehogy e működésükben az ő embereit akadályozni merészeljék, képesnek állítván magát, hogy a király különös parancsát erre nézve előmutassa, valamint ezt több ízben közlőtte is mára a várossal. (Teleki, Hunyadiak kora X. 524.) Kassának pénzverési joga 1461-ben ottani polgár, utóbb bíró Toklár Jánosra ruháztatott, mely jog részére 1467-ben királyi megerősítést nyert. (Tutkó: Kassa Évkönyve). Pénzverő helyek voltak Kaprinai szerint Pozsony, Vissegrád, Buda, Pécs, Szerém, Nagybánya, Körmöcz, Kassa, Rozsnyó, Lőcse; Erdélyben Seben, Kolozsvár, Gyulafehérvár, Brassó, Segesvár, és Nagy-Enyed. Hozzá kell még adni Schönvisner után (Notit. Hung. rei numariae 181. lap). Esztergom, villa Pannonia, Székesfehérvár, Gölniczbánya, Zágráb, Selmecz, valamint a munka folyamában említett Medgyes városát. Székesfehérvárra nézve Schönvisner tanúságán kívül, egyéb emlékek is bizonyítanak, és Szvorényi egyenesen Szent Istvánról állítja. (Uj M. Múzeum 1850. I. köt. 440. lap.) hogy „Regia Civitas“ fölíratu pénzeket itt veretett volna, és a fehérvári szőlőhegyek éjszaki szomszédságában fekvő, ma is „Pénzverő“ néven ismert mély völgy jelenleg is emlékeztet e körülményre. Vass József azon jeles értekezésében, melyet „Az Anjouk és miveltségünk“ czím alatt a Budapesti Szemle 12-dik kötetében kezdett, megnevezi azon pénzveredéket, melyek ama korszakban hazánkban léteztek, és ez alkalommal több városaink említését nem leljük ugyan, melyeket fent mint pénzverő helyeket kimutattam, de viszont a fenebbi névsort is a tisztelt értekező szerint Szomolnok, Eger, Somogy, Pozsega, Szeged, Lippa és talán Verőczével lehet kiegészíteni, hol szintén pénzveredék léteztek. Szeged és Lippának ezen minőségének emlékét Rupp Jakab mentette meg: „Magyarország ekkorig ismeretes pénzei“ czimú munkájában (Második darab 160—166.

lap), és ezen két város mindenesetre a csanádi püspökség megyéjében feküdt, valamint ma is fekszik. De hogy az Anjouk koránál jóval előbb voltak már a csanádi püspökségben pénzverdék, tanúsítja, Honorius pápának egy 1221. évi, Fejér, Theiner, és a Magyar Történelmi emlékekben (VI. kötet Okmánytár 178 lap) olvasható levele, melyben az esztergomi érseknek a pénzverés utáni jövedelmét ismeri el; t. i. azon pénz utáni tizedet, mely a csanádi püspökmegyében veretik (*cum decima monete, que cuditur in Cenadiensi Dioecesi*). E levélből azt kivehetem ugyan, hogy a csanádi püspökségben pénzverő helyek léteztek, hogy ezekről a csanádi püspök jogtalanul vett tizedet igénybe, melyet aztán az esztergomi érseknek kellett átengedni, de az nem világlik ki belőle, hogy a csanádi püspöknek pénzverési joga lett volna. Az esztergomi érsek régebben a pénzverő házak főfelügyelője lévén, mint az ország supremus pisetarius-a a pénzverés ügyére felügyelt, és mint ilyen bizonyos jövedelmek illeték. Midőn az 1523. 40. t. cz. a pénzverést kirekesztő királyi jognak nyilatkoztattván, másokat ettől hűtlenség bűne alatt eltilta, az esztergomi érsek főpisetariusi czimén még mindig húzott némely jövedelmeket. Mária királyné, II. Lajos özvegye, tudja, hogy a primás ezen kiváltsága András királytól származik, gyakorlatát 1550-ben is életben találta, és szeretne volna megszüntetni, de nem merte a megszüntetést I. Ferdinándnak javasolni.

A Nagy-Becskereken megjelent „bánsági“ történet szerzője szerint, CzibakImre közvetlen utódja lett volna Petrovics Péter a temesi főispánság méltóságában. De ez korántsem oly bizonyos dolog, miként ott elmondatik, sőt ezen állítás épen két főispán emlékéét elhomályosítaná. Átaljában mind két monographusnál a főispánok és basák névsorát nagyon hiányosnak találtam, a min alig van jogunk csudálkozni, ha meggondoljuk, mennyire idegenkedtek az első forrásokkal való megismerkedéstől. Ez idegenkedés különös naiv kifejezést talált Böhm (I. köt. 25. lap) azon nyilatkozatában, hogy a csanádi püspökök névsora nem létezik. Dehogy nem létezik, csak keresni kell. A sok tárgyon kívüli eltérés helyett méltóbb lett volna Zápolya János király és Török Bálint tömösi főispán egymás iránti viszonyát elmondani; el azt, miként lett Temesvár engedetlen János király iránt, hogy őt még hazaárulónak is nevezte, ő pedig a város ostromához készült; miként történt, hogy egypár évvel utóbb békésen látogatta meg a várost és két hetet töltött annak keblében. Alkalmilag meglepetésemet fejezem ki a fölött, miért tette Ráth Károly e látogatás idejét 1533-ra, midőn Szerémi György világosan 1537 évről szól. Ha ezt teszi, legkisebb ellenkezésbe sem jö okmánytáraink adataival, miket tisztelt tudósunk a királyok holtartózkodása kimutatására oly nagy szorgalommal és kritikával gyűjtött, mert fenebb idézett munkájában 1537 év alatt János királynak augusztus hónapban túl nem tud tartózkodási helyet kimutatni, e szerint az év utolsó négy hónapja mintegy charta bianca; János király azonban Ráth Károly szerint is

október havában jöven Temesvárra, mi akadály sem foroghat fen, ezen október hónap fölé Szerémivel 1533 év helyett 1537 évet írni.

Martinuzzi egyénisége csak azon félszegségben és darabosságban lép elénk e monographiákban, miként ez mindig történt, mielőtt Horváth Mihály e jellemet a maga valódiságában elénk állítá. Ha ily főbecsű munka mellőzését tapasztaljuk valamely írónál, kérdem, lehet-e akkor mentség azon kijelentés, hogy neki nincs szándékában a történettudományon valamit lendíteni?

Schwicker nem igen dicséretesen jellemzi álláspontját, midőn a protestans vallásmozgalmakról szólván, csak úgy szórja az Irrlehre és Afterlehre szavakat. Az a modor, melylyel Calvinról, és azon türelmetlenség, melylyel az egész protestantismusról szól, nem a mai kor szelleméhez, nem egy történetíróhoz méltó. Még midőn valaki theológiát ír is, elvárjuk ma, hogy semmit se mondjon olyant, a mi túl megy azon szükségesen, hogy az illő vallás- vagy tantételeket érvekkel támogassa, és meggyőződés erejére emelje. Sajátságos, hogy szerző az ingadozásban oly kitünő Báthory Zsigmondot sokkal inkább magasztalja, mint Báthory Istvánt, ki Lengyelország büszkesége volt, és hogy Zsigmondot dicséretes kivételnek mondja az erdélyi fejedelmek sorában, dicsérvén őt többi közt a török szövetség visszautasításáért, mely szerinte Erdélyt veszedelembé sodrá. De tiz lappal tovább szerző egészen ellenkezőleg szól, ott Báthory Zsigmondot nagyon korholja nagyraágysáért, ingadozó lelkületeért, és — hogy a törökökkel szövetségben Kolosvárt ostromlá!

Czörnig nyomán Schwicker azt állítja, hogy Torontálmegye köznyelven Rasciának nevezetett a XVI. század vége, sőt a megelőzőtt század első fele óta. Ezen állításnak semmi alapját nem találom, ha valaki e kifejezésben meghatározott területet akar érteni, miként Czörnig, ki tán Tserning „das Königreich Ungarn, nach 12 accuratessten Karten“, Nürnbergben 1687-ben megjelent munkája után indult, hol a hajdani Torontál területére Rascia nevű földet igitatva találhattott. Igaz, hogy — mint Bethlen Farkas írja — Izabella királyné 1542-ben Petrović Pétert az egész Rácztartomány főnökévé kinevezé, de Petrović Temesmegye főispánja volt, és nem Torontálé; avagy mert a török foglalás előtt Torontál megyét ismerünk ugyan, de torontáli főispánt egyet sem, felhatalmazva érezhetjük-e magunkat Petrović főispáni hatáskörét Torontálra is kiterjeszteni, és Torontálban egy Rasciával egyjelentésű területet látni? A török foglalás előtt a ráczok épen Torontálban sehol sem voltak együtt népesebb rácz falvakban, hanem igen is a Temesvár alatti sikságon. A Ráczság minden területi szigoru határ nélkül legfelebb oly értelemben vétethetik itt, mint midőn valaki hazánk éjszaki részeibe utazván, azt mondja, hogy a Tótságba utazik. Tudjuk, hogy a törökök ellen fellázadó „bánsági“ ráczok 1594-ben Báthory Zsigmondhoz, „mint Ráczország királyához“ levelet intéztek oly esdekléssel, hogy fővezért adjon nekik, de abból egy Ráczország létezését hazánk belsejében oly kevésbé lehet követ-

keztetni, mint nem egy temesvári szándzsákságét már 1541-ben, talán azon okból, mert akkor Petrovicsnak a temesvári szándzsáki méltóság küldetett. Szerémi György emlékiratában ily helyet találunk: „Et ad provinciam jussit persarum, vaivode de Karansebes, et vaivode de Logas, et Valacorum proceribus de parte Keresbanya.” Bizonyosan nem perzsákról van itt szó, hanem hazánk délkeleti részéről, nem is karansebesi vagy lugosi vajdákról, se nem mánásokról, mert ilyenek nem léteztek. Ugyanott 110. lap mondatik: quod in Persia iuxta fluvium Ister arcem Zeremy sub defensione erat. Wenzel Gusztávunk, Szerémi kiadója, a Persia szóhoz nem helyesen megjegyzi, hogy itt vagy Szerviát vagy a Szerémséget kell érteni; mert hisz világosan a Duna melletti Szörényről van szó. Szalárdi egyébiránt Rácország alatt mindenütt vagy Szerbiát, vagy általjában az aldunai szláv tartományokat érti, melyek török járom alatt voltak. Hunyadi János pedig 1448-ban a pápához hadi segélyért folyamodik „ex terra Rasciae alias Serviae.” (Teleki II. 78. lap).

Bocskay István királyltyá emeltetése kihozza szerzőt sodrából, erősen korholja a nemzeti egyoldalúságot, mely e tettben nyilatkozott, és magasztalja a német elemet, mely nélkül Schwicker szerint hazánk megsemmisült volna, — épen akkor, midőn egy lappal előbb Basta vértetteit emlegeti. Oglar Beg, sikulai török parancsnok levelét méltán dicséri, sőt majd túl megy az illő magasztaláson. E levél írója körülbelől azt vitatja, hogy ki hazája földét szorgalmasan miveli, a ki fákat ültet, és azok gondját viseli, az soha sem lehet rossz ember. Rosszalja a magyarok pártszellemét és sajnálja, hogy egy jóra való magyarra már is ezer kores számítható. Schwicker e levelet csak az „Österreich. Schulbote“ fordításából ismeri, de eredetije megjelent a „Gazdasági Lapok“ 1857. évi 34. számában, és utána a Magyar Néplap is közölte.

Ali basa seraskiernek 1664. tavaszán Temesvárott történt halálát emlegetvén, Schwicker azt mondja, hogy utódául kapta Kucsuk Mohamed jenei pasát. Ha szabad valakit olyasmiért hibáztatni, a mit nem ő mondott legelőször, megjegyzem, hogy Kucsuk Mohamedet, mint temesvári basát, először 1666-ban olvassuk, közte és Ali basa közt még Vezir Dzserrah Kaszim basa volt Temesvárott, és pedig minthogy Kaszim még 1664. évi májusban jenei basa volt, és 1672. évben, Gévay szerint, másodízben volt temesvári basa, első ízben temesvári basa csak 1664. évi május, és 1666 év eleje közt lehetett.

Azok után, a miket szerző Báthory Zsigmondról és Bocskayról mondott, meg sem lephet, a mit Tököly és követőinek lázadásáról mond. De különösen hangzik, midőn szerző (208. lap) már 1623. évben látja a török őríást a mostani „beteg emberré“ összezsugorodni, holott e nép elégszer érezteté még azután is erejét Európával, s Bécsnek második ostroma csak 1683-ban történt Kara Mustafa alatt.

A török foglalás korszakát mind a két szerző a temesvári basák névsorával rekeszti be, de ezen lajstrom nagyon hiányos. Hogy ne

kelljen oly nyomozásba ereszkednem, mely a nekem szánt tért jóval túlhaladja, csak röviden érintem, miszerint Güzeldsche Rusztem, Amhat, Dsáfer, Ferul, Frenk, Mustafa, Ismeel, Karajasidschi, Mehemet, Szefer, Deák Mehemed, Ibrahim, Deli Dervis, Szilidar Mustafa, Ypsir Mustafa, Fasli, Karantsauch, Tsengizade, Ali basa, Vezir Dzerrah Kaszim, Ahmed, Saatschi Mohamed, Husein Silihdar temesvári basák nevét nem találom a monographiák lajstromában; 1682. évnél Sidisade Mahommed említették, 1684-ben Mahommed basa, mit úgy lehetne érteni, mintha két személyről volna szó, pedig a két név csak egy személyre vonatkozik.

Szerző nézete szerint a törökországi szerbeknek legjobb dolguk volna, ha Ausztria hatalma alá adnák magokat. Erről nem akarok szólni, minthogy ez állítás különben sem lehet a történet tárgya, mely a múlttal foglalatoskodik. De már azon dicsérete, hogy a „Bánság“ külön kormányoztatott Magyarországtól, valamint állítása, hogy Jenő savoyai herceg soha sem kívánta volna a „Bánság“ visszakezbelezését, ki ezt inkább külön tartománynyá szerette volna alakítani Erdély példájára, nem tartozik e rovat alá. (294. lap). Eddigi történeti adataink szerint Jenő herceg Magyarország államjogi igényeinek mindig különös méltánylója volt, sőt nem egy ízben oda nyilatkozott, hogy Ausztria ereje Magyarországbán fekszik, és hogy ennél fogva minden politikai eljárásban és cselekvényben Magyarországot kellene alapul venni.

A rákóczi forradalomról hibásan mondja, hogy a kassai — e helyett, hogy a szathmári — béke által fejeztetett be 1711. april 27-én. Rákóczy Ferencz is nem april 2-án hanem 8-án halt meg. Mikor a dögvész a „Bánságban“ megint elenyészett, mond Schwicker, a nép hálát intézett az egyházakban a tartomány védszentjéhez, Nepomuk Jánoshoz. Minthogy egy 1771. november 2-án kelt udvari decretum, — miként ezt a politikai igazgatás élén állt „k. k. Landes-Administration“ a temesvári hatósággal közlé — az egész „temesvári Bánság“ számára Szent István magyar királyt rendeli a tartomány védszentjéül választandónak, és annak ünnepét megüendőnek, bizony nem tudom, hogy fog ez megférni a Schwicker által oktroyált védszenttel, ki még 1850—1860 közt sem nyert, de nem is kért polgárjogot. E kérdés annyiban veszi igénybe a történetíró figyelmét is, mert oly időben élünk, hol a külön védszent létezéséből képes lehetne valaki a haza egyik részének statusjogi különállását is kirabulistikázni.

A törökök kiveretése után e hazából, Temes, Krassó, és Torontál megyék, a helyett hogy a haza egyéb részeivel egyforma alkotmányos lángra állíttattak volna, német burocratikus rendszer alá kerültek, és a Temesvároott székelő kir. kincstári igazgatóság kezdetben polgári és katonai főhatósága volt az egész tartománynak. Ezen hatóság és a nép közt minden faluban knezek, minden kerületben főknezek tarták fén az érintkezést. Nem lehet tagadni, hogy ezen knezek miveltisége a legalsóbb fokon állt; hogy se írni, se olvasni nem tudtak, an-

nál kevésbbé birtak ezen természet emberei hivataluk valami fensőbb fogalmával. Schwicker ezen tényt Tocqueville-ből vett egy idézetével tudja szépitni: „A XVIII. században a falu oly község vala, melynek tagjai szegények, tudatlanok és durvák voltak. Tiszti testületük ép oly durva és megvetett volt, mint ő maga; syndikusuk nem tudott olvasni, adószedőjük nem volt képes azon számadásokat megcsinálni, melyektől szomszédjai és saját vagyona függött. Ilyen volt Franciaország népe Rousseau, Diderot, Voltaire korában. Pedig Franciaország nem nyögött 164 esztendeig a barbarok járma alatt.

A déli megyék hosszú barbárság, és háboruk által elnéptelentett, elpusztított területére új telepítőket, új munkásokat, polgárokat kellett megnyerni, mert csak ez által lehetett az épen elfoglalt tartományt meg is tartani. Az osztrák kormány, mely e tartományt a foglálás után magánbirtokul nézte, igen sokat tön az elhagyott falvak új benépesítésére, s új községek alapítására, és elismerendő tevékenységet fejtett ki. Schwicker azon kornak bevándorlási történetét, a többnyire idegen elem a haza keblére fogadtatását terjedelmesen, és világosan előadja, úgy hogy oly apró botlásokat, mint midőn a 401 ik lapon azt állítja, hogy Trübswetter falu német telepítőket nyert, holott két lapal azelőtt e községnek francia telepítőket adott, föl sem kell venni. A colonisatio korát és eredményét Schwicker, mint mások is tevék, rettentőleg dicséri. De minden elismerésünk mellett azon serénység iránt, melylyel az akkori kormány a barbárság nyomait elenyésztetni iparkodott, még sem lehet azt azon megjegyzés nélkül tenni, hogy az akkori kormány csak némileg gyógyítá egyik karjával azt, a mit másutt másik karja vérig hatólag sebzett,— tehát csak kötelességét teljesíté annyira mennyire. Ugyanazon kezek, melyek a gyarmatosítást vezették, legalább is annyi pusztítást vittek véghez az országban, mint a török, mire egyik tanúságaul szolgálhat gróf Esterházy Pál nádornak a Pesti Hirnök 1861. 250. számában közlött, s 1685. január 20-n kelt levele I. Lipóthoz, hol azt panaszolja, hogy a hon lakosai az ellenséghez futnak, és hogy a király nem sokára pusztá országban csak erdők és sziklák fölött fog uralkodni. A colonisatio foganatosítására a kormány egy pár jeles egyéniségre, kik közgazgatási képességgel birtak, támaszkodhatott, és ezek közt kétségtelen a legjelesebb, legemberségeseb Mercy tábornok volt, ki a „Bánság“ kormányzását mindjárt a törökök elűzetése után vette át. De még ő sem tiszta a zsarolás vádjától (miként a Budapesti Szemle 41. füzetében Gyárfás cikikéből láthatni).

A mit az akkori bécsi kormány a népnevelés ügyében tett, nem elismerést, de kárhoztatást érdemel. Schwicker meggyőző adatokkal felvilágosít arról, hogy az iskolák nem oktatásra és kimivelődésre, hanem germanizálásra szánt intézetek voltak. A nagy német bevándorlások daczára a németek mégis nagy kisebbségben voltak az oláh és szerb lakosok ellenében. Legfelsőbb parancs értelmében a katonai végvidéken minden századnál legalább egy német iskolát kellett fel-

állítani. Valamennyi kerületben a németbánsági határőrezred leginkább megközelítette a parancsot. Igen, de minők valának ott még a tanítók is. Egy az udvari haditanácshoz intézett jelentés tíz iskolamester közül egyet „nyomorult“nak, háromat rossz“nak, kettőt közepeszerű“nek, és csak egyetlen egyet mond „tűrhetőnek.“ Képzeltető, mekkora haszon háromlott az oktatást szükségű népre az ilyen tanítóktól. Ezek a birodalom minden részéből csődültek ide, és ha a nép nyelvét, mely közé jöttek, nem értették, a mi rendesen úgy volt, elnézte a hatóság, és ezen idegen tanítókat mint a rosszúl értett germanizálás apostolait használa. 1773-ban az udvari haditanács megrotta a temesvári katonai főparancsnokságot azon aránytalanság miatt, melyben a kerületbeli 3 német iskola a 24 illir iskolához áll. — „A grancsárok — ugymond — oda utasítandók, hogy gyermekeiket, kiket majdan al- és főtiszti állomásokra kívánnak előmozdítva látni, többször, még pedig a nélkül, hogy előlegesen az úgy is kevésbbé szükséges illir nyelven való olvasás és írás tanulásával vesztegetnék idejüket, azonnal német iskolába küldjék.“ A statushöleség egész törekvése egyformaságra, és a nemzeti lét mechanikai szabályozására volt irányozva. Azon időben b. Gebler cs. k. államtanácsos következő vezérelveket javasolt alkalmazásul: „A statusnak oda kell működnie, hogy lassanként egy néppé alakuljon. Tudom, hogy egész és fél saeculumok szükségesek erre, és hogy távol sem valami kényszerűség alkalmaztatik. De a status örökké él, azaz: minden emberi koron túl, és ezen nézetet nem a maga rövid életkora szerint köteles a fejedelem és álladalmi szolga gondolni és cselekedni.“

Mind a két szerző a politikai történet előadását ethnographiai rajzzal rekeszti be, melyben a „Bánság“-ot lakó népek jellemzése, és ideszármazása talált helyet. A magyarokról Schwicker méltánylólag és rokonszenvvel szól, érdemeiket az állam alkotása, és a haladás eszméi iránt mindenkor kiemeli, de itt is, valamint a 296—297. lapon szemléletének elvi alapja hangosan kiri, és ezen alaphang a Gross-Österreich-hez való szítás. — Az oláhok eredetéről írt soraiban saját összevetéseimre, melyek évek előtt az időszaki lapokban megjelentek, ismervén, erről, valamint a bánsági helységek legrégibb múltjára vonatkozó nézeteink reproducálásáról nem tehetek megjegyzést. A mit Böhm mond az oláhokról, sokszor a tények czáfolata, sokszor szerző saját ellenmondásai következtében összeroskad. Nem új s eléggé megvan czáfolva azon állítás, hogy Hunyadi János, I. Mátyás király, és Kinisy (kit a szerbek is maguknak követelnek) oláhok voltak. Egyik lapon mentegeti az oláhok restségét, s azt inkább testi gyengeségnek nevezi, melyet a rossz ételek okoznak; de már a következő lapon dicseri e népnek ép természetét, mely az időjárás és sanyaru éghajlattal daczol, és az oláhok „eisenfeste Natur“-ja sok szép szóval kiemeltetik. Ilyen ellenmondás az, midőn a cigányokat hallgatag fajnak nevezi, és kevésbé alább fecsegő, csacska természetük ellen kikel.

Állítja azt is, hogy az oláh sohasem koldul, mert nagyon büszke. Vajjon szerző sohasem fordult-e meg valamely vásáron? A szerbek többszörös bevándorlását hazánkba, azok közjogi álláspontját, elterjedését, erkölcsét és szorgalmát oly higgadtan és méltányosan beszéli el Schwicker, hogy előadásához csak kevés módosítással lehetne járulni. Szintoly jónak lehet mondani, a mit a németekről ír. De Böhm sarkantus német parasztokat emleget, a kiknek hírét azonban legalább vidéken soha sem hallottam. Azon arány is, melyet Böhm ethnographiai leírásánál követ, igen különösnek tetszik előttem. A magyaroknak csak néhány sort szán, s még ezen sorokat is holmi kimagyarázat veszi igénybe. Azt akarta vele szerző mondani, hogy a magyarokról irhatott jellemzést eleve közismeretűnek tette föl? de hát akkor ezen föltevással a németekre nézve is kellett volna élnie. A többi nemzeteket majd annyi lapon ismerteti, mint a mennyi sor jut a magyarok jellemzésének, és a cigányokról oly áradozólag ír, mintha azok monographiáját akarván írni, egyetlen ismert adatot sem merhetett volna el mellőzni.

Eddigi ismertetésünk fonalán a két monographia közül inkább Schwickerét vettem szemügyre, a másakra csak akkor terjeszkedve ki, mikor tárgyaik összehasonlításra kínálkoztak. Mielőtt tehát hosszúra nyúlt czikkemet berekeszteném, Böhm munkájára még néhány külön megjegyzést kívánok tenni.

Csak érinteni akarom, hogy noha Böhm a magyarok előtti idő-kort leírván, sok latin forrásra hivatkozik, én mind a mellett egy önálló buvárlat nyomát nem tudtam felfedezni. Attila életirói közül emliti Juvenus Coelius Calanust, Callimachust, Oláht, Fesslert, — de az újabb irodalom egyik jeleséről Thierry Amadéról hallgat, kinek e nagyszerű történeti alakhoz méltó rajza egypár új eszmével termékenyítette volna ezen korról szóló előadását. Morisenum és Csanádról oly módon emlékezik Böhm (I. köt. 21. lap), mintha két különféle város lett volna Nagy Károly idejében, egyuttal Keve nevű városról is szól; pedig akkor, t. i. a magyarok bejövetele előtt sem Csanád, sem Keve várról nem lehetett szó. E könyvből azt tanuljuk, hogy ugurok, unuguruk vagy ungarok, — mint ázsiai eredetű népek e vidékre költözének. Ha a „vagy“ szót nézem, azt kellene gondolnom, hogy a magyarok három tulajdonnevekkel fordulnak elő, ha pedig a „mint“ szót, csak azt lehet érteni, hogy a magyarokkal ugurok és unuguruk is költözököttek hazánkba. Talán érezte a szerző, hogy e kérdést neki nem igen kell feszegetni, mert csillag alatt azt mondja, hogy a magyarok eredetére nézve nem egyeznek meg a tudósok, utalja tehát az olvasókat, kik többet akarnak tudni — — Fesslerre! Fogalmi zavarát árulja el, midőn (I. köt. 23. lap) azt mondja, hogy Sunád unokája Glad herczeg, sereget küldött Árpád ellen, holott ma már minden történetkedvellő tudja, hogy Glad nemzetségéből származott azon Ohtum, kit Csanád megölt Szent István korában. Csak egy lapot kell fordítani ezen hibás helyről, és ott Ohtum kimulása

ugy van előadva a mint kell; de a helyett ott a szabatosság ilyen hiánya bánt, mint: Géza Árpád utódja; István Géza utódja.

A kereszthadak Magyarországon keresztül vonulását oly módon emlegeti Böhm, mintha Kálmán király 1096-ban a Temes mellett hadat gyűjtött volna, hogy a kereszttesek átvonulását Konstantinápolyba gátolja; minthogy azonban magát gyengének érezte, hogy azzal kiköszön, tanácsosabbnak vélte egyezkedésre lépni, mely szerint élelmi szerek kiszolgáltatása iránt a kereszttesek békén fognának átvonulni az országon. Ez mindenesetre könyelmű állítás. Böhm alkalmasint csak azért érinté e tárgyat, mert némely író szerint Kálmán a Temes mellett gyűjtött sereget. De a sereggyűjtés a Temesnél nem oly bizonyos dolog, miután Turóczy, Palma, Bárány, Jászay róla szól, míg Szalay, Horváth Mihály szóval sem említik, és maga Bél Mátyás Temes megyéről fenmaradt kéziratában Bonfinra hivatkozik mint arra, kinek állítása szerint Kálmán király a Temes mellett sereget gyűjtött, de a mellett alig egy szóval nyilatkozik, hogy e véleményt magáévá tette volna. Hogy is akadályozhatta volna a király a kereszttesek konstantinápolyi útját, hisz ha őket a Temesnél bevárja, akkor jóformán már elérték az ország déli határát a kereszttesek. Mennyire lehet pedig igazságosan Kálmánról mondani, hogy ő meghunyászkodott, kitetszik azon körülményből, hogy nem szólván az első két, t. i. Gauthier, Walther, és amiensi Péter keresztthadáról, mely az országon csendesen átvonult, és csak Zimonynál garázdálkodott, hol már a boszuló kar utól sem érhetette, — a harmadik sereg, melyet Volkmar vezérelt Nyitra táján, majdnem egészen leöletett, és hasonló sorsa lett Gottschalk pap hadának, mely Óvárót embertelen kicsapongásokat vitt véghez, de a hirtelen ott termett Kálmán által megtámadtatván, oly nagyon megveretett, hogy alig három ezren menekültek hazájukba. E csapatoktól alig szabadulván, jött Emico, rajnamelléki gróf a határszélhez, 200 ezerre menő gyülevész néppel, mely már Németországon keresztül mindenféle erőszakot elkövetett, és hozzánk sem köszöntött be jobban. E had Mosonyt ostromlá, onnan a király kirentott és a keresztteseket tökéletesen szétszalasztá, s a krónika szerint „miként a juhok a farkasoktól, úgy szórattak szét a kereszttesek a rájuk rohant magyaroktól.” A roppant sereg majdnem tökéletesen megsemmisült. Végre szeptember végén Bouilloni Godofréd jelent meg százezernyi fegyvelmezett szép had élén, ki miután a történetekért magyarázatot nyert, Kálmán irányában annyi tiszteletre érzé magát készítve, hogy saját testvérét Balduint adván tüzszül a magyar királynak, annak engedelmével a legjobb rendben vonult át Magyarországon. És még annyi zaklatás után elég erőt érzett magában a király, hogy seregével Horvátországra törjön, és a tengerpart meghódítását befejezze. Ugyan hol van itt gyengeségnek jele, melyet Kálmán a kereszttesek irányában mutatott volna?

Nagyon sajnálja szerző (I. köt. 30. lap), hogy a régi temesi grófokról semmi emlékeink nem maradtak fen, és csillag alatt mondja,

hogy „II. András idejeig Temes megyének székhelye Kubin (Kovac) lett volna. Ezen király alatt Temesmegye két részre osztatott; azon rész, mely a Csernától az Alutáig terjed, szörényi, — az pedig, mely a Temesnél vagy Temesvárnál kezdődik, temesi Bánságnak nevezetik. Később a bán székhelye Temesvárra tétetett.“ Itt majdnem annyi a tévedés, a hány szó. Temes megyének székhelye soha sem volt állandólag Kevén; Kevének neve később Kubin-ra, de Kovac-ra soha sem változott át, Temes megye területe soha sem szakadt a fenebbi módon két megyére; és ha csak II. András alatt alakult volna Szörény megye, még pedig, a mint Schwicker a 300. lapon ír, 1209-ben Lehoczkymár 1141 évnél nem nevezhette volna Sarmasági Istvánt és Pált szörényi bánoknak. A temesi Bánság említése is roppant anachronismus. Szerző szerint Temesvár a temesi főispánok itteni tartózkodása következtében igen szépült. Ha elölgadom szerző állítását, hogy az első temesi főispánok Kevén laktak, akkor ezen szépítő befolyásra legfeljebb 35 év maradna, t. i. a szörényi bánságnak állítólagos első bánjai óta (1228) egészen Kún Lászlóig. De olyanok voltak-e közmívelődési állapotaink amaz időkorban, hogy az ily rögtöni felemelkedést valószínűnek tarthatnók? nem hiszem. Temesvár neve csak 1278. évben említették először, és ezen idő előtt még egy 1212-ki oklevél szól a temesvári várról (castrum Temes). Alkalmasint csak Robert Károly kölcsönzött Temes megye székhelyének városias szint, ki itt 1307—1332-ig — tehát nem csak két évig, mint Böhm gondolja, tartá udvarát.

Hogy az a sokszor emlegetett temesi bánság igen helytelen kifejezés és fogalom, kivehette volna szerző Losonczy István 1387. évi adományleveléből a három Decsy testvér javára, melyet maga is idéz. Losonczy ott így írja magát: „Mi Losonczy István szörényi bán, és többi méltóságaink közt Temes megye főispánja stb. Különben így kellett volna magát írnia: „Mi L. I. szörényi és temesi bán.“ Losonczy István utóda nem volt közvetlenül Ozoray Fülöp, mert közte még Sáray László, Csáky Miklós és Marczali Miklós, Gara János, sőt ha Palugyainak hitelt adhatni, Latzk Jakab és Tamásy Henrik is foglalának helyet. Ezek közül néhányat Böhm ismer a főispánok általa közlött névsorában. Zsigmond király egyébiránt Losonczy Istvánt kormányzása kezdetén csak temesi főispánná nevezhette, nem egyszerűen szörényi bánná is, mert Istvánt az utóbbi hivatalban már 1383-ban találjuk, midőn Zsigmond még nem volt magyar király.

Macedoniai Péterfy Miklós Temesvár vidékén az ozmanokon éreztetett vitézségeit hibás összevetéssel 1421-re teszi, míg Majláth, Horváth Mihály, Bárány, Szalay e vitéz tettet 1416 év alatt mondják el. Azt is állítja Böhm, hogy Ozoray Pipo 1414 körül volt temesi főispán. Sokkal jobban megfelel írói tisztének, ha szabatosan azt írja, hogy Ozoray 1407—1424-ig volt e hivatalban.

Szerző állítása szerint Zsigmond király a bal kimenetű galambóczyi vivás után, mely 1428 évre esik, a német rend vitézeit hívta meg

a szörényi bánságba, ezt, és a Duna balpartján minden tartományt egész Belgrádig — (ezen tájékozás homlokegyenesen ellenkezik egymással) — nekik átadván. E tekintetben nehéz biztos úton haladni. Szalay is mondja, hogy a német vitézek 1432 elvesztették Szörény várát, miből következik, hogy azt előbb bírnok kellett. Majláth bővebben szól a német vitézek Magyarhonba jöveteléről, de Szörény általuk történt megszállását nem említi, hanem azt mondja, hogy nekik Neumarktot örök időkre átengedte. Mi legyen ezen Neumarkt, vagy Neue Mark, több magyarázatot igényelne, mint a mennyit Bethlen Elek e rend történetében közölt 1429 évi oklevél kivonatban lehetni. Szalay szerint a német vitézek 1432-ben vették el Szörényt, Bethlen Elek szerint Radnics Miklós szörényi bán, német vitéz vala. Hosszu 22 évig, t. i. 1410—1432-ig, miként Lugossy József a Történelmi Tár I. köt. 182. lapján, Fejér és Lehoczky alapján, kimutatja, a szörényi bánok sorában névüresedés van; de 1434 és 1435 Radnics Miklós mint bán felbukkan. Bethlen Elek azt is mondja, hogy Zsigmond Mirza oláh vajda oltalmára német vitézeket hívott meg, és nekik darab földet adott Szerbiában, Belgrad mellett. A lovagrend nem igen sokra mehetett, mert a tartományok lakosait, az oláhokat, szerbeket, minthogy a görög egyházhoz szítottak, Róma ellenségének tekintvén, köztük és a törökök közt nem nagy különbséget tőnek. (Voigt: Geschichte Preussens VII.) Ezek után a jánosvitézek szállták meg Szörény megyét 1247—1260 vagy 1263-ig.

Az előadási nyelv sokszor sértőnek, és történeti mértékarány nélkülinek mondható. Hunyadi János halálát elég szárazon elmondván, rögtön minden átmenet nélkül a család származásának fejtegetésére átszökik, és a nagy kormányzó pályája kezdetét vezeti az olvasó elejébe. Valóban selejtesebb előadás alig képzelhető a tudományok mai állása mellett, mint a mely egy Hunyadi János jellemzésével így foglalatoskodik. Hunyadi Lászlóról mondatik, hogy a temesi grófság hódolatát fogadta. A hódolat divatozását valamely megyegróf irányában alig bizonyíthatná be szerző, tehát nem kellett volna annyit áldozni a romantikának.

A második könyv meséjét nagyon zavart előadással kezdi. Irálya olyan, mintha úton útfélen hallott dolgok hírvivője levén, csak ezeket hozná forgalomba. A „bán“ szó eredetét a szláv Pan-ról veszi. E részben is alaposabb Schwicker, ki Schaffarik a szláv régiségekről irt munkájára hivatkozik, melyben a „bán“ szó avar eredete kimutatatik. Ezuttal csak félénken érinti a kérdést, miként kaphatta a három megye Bánság nevezetét, Schwicker bővebben kiereszkedik, ki noha mélyebb nyomozásokat e téren el nem árul, mégis az igazságot jóformán megközelíti. Hol tanulta Böhm Lénárt, hogy Cilley Ulrik V. László „erster minister“je volt? hol azt, hogy a király Hunyadi Jánost a szentek közé emelte, hol azt, hogy Hunyadi László azt ajánlotta Cilleynek, mondana le méltóságairól, és kísértesse magát az országból a Hunyadiak seregei által?

Csak futólag érintem, hogy Szilágyi kormányzó keresztneme Mihály volt, nem György; nem II. Rákóczy Ferencz, hanem fia Rákóczy József katonáinak hazudták magokat az oláhok, midőn az 1738-ki hadjárat alkalmával a törököknél nagyobb kegyetlenségeket vittek véghez és keresztyéneket fogván el, a törököknek potom áron eladták. Stephanus Taurinus a Stauromachia írójának neve, nem Steinöch-sel, hanem Stieröch-sel; Zápolya János Erdélynek nem bánja, hanem vajdája volt. Bizonyos vadabb, a kor bélyegét magukon hordó kegyetlenségek rajzolásánál (csak Kinisy, Zápolya és Dósa neveit emlitem) a szerző némi tetszéssel állapodik meg, mint valami francia regény-író. A mohácsi csatáról elismeri szerző, hogy ez az országra nézve tömérdek baj forrásává lett, mégis e catastrophát két ízben „ütközet”-nek nevezi. Egy pár sorral alább mindjárt azzal kezdi, hogy most azon dicső korról akar szólni, melyben a magyar nép annyi csapás és szenvedés után „von der Volkschaft zur Nationalität in des Wortes höherer Bedeutung fortschritt.” No, ezt nem tudtuk volna, mire virrad a nemzet 1526. évben! így már aztán szomorkodni sínes okunk Mohács fölött. Martinuzit oly egyoldalú alakban kapjuk, minőben majdnem valamennyi írónál előnkbe lépett, mielőtt Hatvani Mihály nekünk rejtélyes és hazafias czélú életéhez a kulcsot szolgáltatá. Eljövök most Temesvár hős védelmére Losonczy István által. Itt is tartózkodom a szerző irályáról szólni, csak az ellen van kifogásom, hogy midőn a legnemesebb harczról van szó, mely költőket képes dalra lelkesíteni, szerző azt találja mondani: „es wurde heldenmüthig gemordet.” Isabella királynéről, Zápolya özvegyéről, kiről Verancesics írja, hogy omnibus animi ac naturae dotibus adornata, a legilletlenebb hangon szól, kirívólag csak azért, mert nem eléggé hajlékony volt I. Ferdinánd alkudozásai iránt Erdély ügyében. Báthory Zsigmond ingadozó jellemét, melyvel 1598-ban Erdélyt a császárnak átadta, maga pedig Oppoliába visszavonult, Diocletian és V. Károly nagyszerű lemondásához hasonlítja; de ezen dicséretet szerző maga is elfelejtette, mert egypár sorral alább Báthory Zs. ingadozó jelleme ellen élesen kikelt.

Gyakori eset, hogy szerző, ki csak a Bánság történetének írását tűzte feladatául, tárgyától fölötté eltér. Ezt tanusítja az egész 3-dik könyv, melyben Ausztria magasztalásai nagy helyet foglalnak, a nélkül, hogy hozzájuk valami köze volna a Bánságnak. Az 5-ik könyv szövege Preyer temesvári monographiájának majdnem szószerinti átkölcsönzésével kezdődik. II. Leopold és I. Ferencz korát bőven festi, és nem veszi észre, hogy az elmondott események nem érintik a „Bánság” közéletét, átaljában az első kötet vége felé az ember nem is gondolná, hogy bánsági történetet olvas, — annyira eltévedett a szerző tárgyától. Nagyobb előnyére szolgált volna, ha tárgyilagosabb; de midőn Napoleont szidja és hydrának nevezi, e tulajdon a legkisebb mértékre leolvad. A bécsi kormánynak igazgatásáról a Bánságban, a török hódoltság megszüntetése után, Schwicker és Böhme nagyon híven élnek Griselin tanácsával. Az 1737 évnél Böhme azt írja, hogy a csá-

száriak Hildenburghausen herczeg alatt Bosniában, Banyaluka mellett megverettek, és hogy a törökök a császáriakat a legjáratlanabb hegyeken át, melyek a bemenetet Erdélybe elzárják, üzték volna. E geographiai ismeretet valóban nem irigylem.

Két helyen új adatokkal járul szerző történeti ismereteink gyarapításához. Az egyiken családi hagyomány szerint elmondja, hogy az oláhok, kik Rákóczy József nevével visszaéltek, és annak katonáinak vallották magokat, szagláló kutyákat vezettek magukkal, kik minden rejteket fölfedeztek, hova az emberek e csordák elől menekedtek. A bokrokban, barlangokban így feltalált embereket lófarkhoz kötözve török vásárra hurczolták, és így került sok lakója e hazának török fogságra, hogy övéit többé sohase lássa. A másik helyen (312. lap) szerző egy, 1808-ban Fehértemplomban forralt szerb széeszküvésről érdekes részletekkel tesz említést.

Minthogy Böhm történetét a legújabb korig lehozza, alkalmat vesz magának az utolsó forradalom rövid menetét és előzményeit is érinteni. Ez alkalommal a magyar nemzet irányában nagy elfogultságot árul el. V. Ferdinánd — úgymond — nagyon kegyelmesen viselte magát „gegen die ungestümen und eigensinnigen Wünsche dieser egoistischen Nation.“ Mennyire lehet a magyar nemzetet épen egoismusról vádolni, nem ezen helyen gondolom vizsgálhatónak, de ilyen ítélet meglep még szerzőtől is, — ki csak egypár lappal azelőtt II. József törekvéseivel együtt melegen emlékezik a „nemes“ és „nagylelkű“ magyar nemzetről. A nagylelkűséget az egoizmussal összeegyeztethetni valóban sajátságos kísérletnek mondható. Szerzőnek alapnézetével egyező azon sajnálkozás is, hogy a nemesség nem teszi már többé fényessé Temesvárt a megyei gyűlések által, de a mely veszteségért bő kárpótlást talál abban, hogy megszűnvn az alkotmányos élet, Temesvár egy koronaország fővárosa lett.

A katonai határvidék szervezéséről egypár hasznavehető sőt jó megjegyzést találhatni a munkában, és szerző — kinek szavát itt annál inkább figyelembe veszem, minthogy ha emlékezetem nem csal, több év óta Fehértemplomban tanári és gazdai foglalkozással élén, saját tapasztalásából és szemléletéből merített, — nem habozik kimondani, hogy ez intézmény magát túlélte, és hogy a határvidéki terület polgárilag volna már igazgatandó.

Az első kötet végére érven, az oktatási és műveltségi állapotoknak szán néhány szót. Említi, hogy Temesvárott 1851-ben gymnasium lépett életbe, de fontosabb lett volna elmondani, hogy ez tulajdonkép visszalépés volt, mert a forradalom előtt Temesvár jogakadémiával dicsekedett. A „Bánság“ írói és művészi jelességeit vonzólag, ámbár csak röviden ismerteti, és a mondottakra csak annyit jegyzünk meg, hogy Temesvár és a déli megyék első magyar lapja már 1858-ban jelent meg, és hogy a költők egyik legnemesbike Lenau, nemcsak első nevelése szerint, hanem érzelmével és lelkületével is magyar volt. Ezzel be van fejezve a történeti előadás.

A második kötetben a „Bánság“ természettörténetét nyerjük. A föld tulajdonai, az éghajlat, folyók, mocsárok aránylagos, a hegyek és bányamivelés ismertetése a kötet legnagyobb részét foglalja el. Szán azután egyegy fejezetet a fürdők és ásványos vizeknek, a rovaroknak, vagyis inkább csak a kolumbácsi legyeknek, a tartomány ethnographiájának, végre a római és barbar régiségek maradványainak. Észrevételeimet e kötetről kevés szóba akarom foglalni, miután a mi e kötet magvát képezi, t. i. orographiai részét már Hunfalvy János nemrég szakértő kritikával hozta szóba a magyar akadémia egyik ülésében. Böhm Lénárttól mindenesetre különös gondolat volt, hogy midőn a „Bánság“ hegyeit ismertetni akarja, egy hosszú geologiai értekezést előre bocsát a földgolyó átalakulásáról, melyben csak ismétlését találtam Burmeister és Zimmermann tanainak. A következetesség azt kívánta volna, hogy midőn az első kötetben a „Bánság“ történetének írásához fogott, az emberi társaság keletkezéséről és alakulásáról szintén értekezett volna tüzetesen. A bányászat ismertetésénél a szerző szakértő kezek segélyével élhetett, és jó forrásból merített, hiszem is, hogy ezen fejezet statistikai és iparélet tekintetében a munka egyik maradandóbb becű részét képezi. Kevésbé elégít ki az érczes forrásokról szóló czikk, melyben sokszor nélkülözöm a legújabb kutatások eredményét. A vaskapunál 1856-ban a Dunahajózás könnyítésére tett munkálatok a szerző által már a munka elején elég terjedelmesen és méltánylólág hozatnak szóba, de joggal megvárta volna az olvasó, hogy midőn gróf Coronini nevét ez üdvös munkálatokkal hozza kapcsolatba, gróf Széchenyi István dicsőségét se felejtette volna ki, kinek áldásdús tevékenysége az anyagi érdekek mezején a Dunát is úgyszólván első oldá fel azon bilinesek alól, melyek arra a vaskapunál voltak verve.

Lennének ugyan még egynémely észrevételeim szerzők tévedéseire és kivált kihagyásaira nézve, de miuthogy mindezek csak onnan származtak, mert monographusaink ritkán dolgoztak első forrásból; és mert inkább az előttem fekvő könyvekben valósággal előforduló állításokról, mintsem a mulasztásokról, kihagyásokról — melyek felhordása igen messzire vezetett volna, — akartam véleményt mondani, nem zárhatom be soraimat jobban, mint azon ohajtással, hogy a kik a történetben a magistra vitae elismerik, midőn írni akarnak, leljék gyönyörüket nem azon könnyűségben, melylyel a közeliükben levő adatokat egy egészszé összefűzhetik, hanem közéletünk még ismeretlen oldalainak feltüntetésében, még lappangott adatok felleplezésében, magyarázásában, multunk homályosabb szakainak felderítésében, és általjában azon forró szeretetben a tudomány minden vívmánya iránt, mely nélkül alig teszünk szolgálatot az igazságnak, és alig fogjuk lelkesíteni az olvasót azon tudomány iránt, melynek híveiül szegődtünk.

 PESTY FRIGYES.

MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADEMIA.

1862. Január — Február.

Mielőtt e sorok írója megkezdene az ez évi tudományos előadások ismertetését: legyen szabad visszatérnie a decz. 16-ki ülésre, mely közvetlen a nagygyűlés előtt tartatott.

Az érintett napon akademiánk egy még 1847-ben választott jeles tagja, BOTKA TIVADAR, derék történetnyomozónk, székfoglaló előadását hallottuk felolvastatni a titoknok által. A rövid, de igen érdekes és szépen irt értekezés czíme: „V á z l a t o k a m e g y e i a l k o t m á n y o s é l e t m u l t j á b ó l”; s czélja: fölébreszteni a tudományos vizsgálódást minden irányban a megyei rendszer körül.

De halljuk magát az értekezőt.

„Magyarország alkotmányos életének — úgymond Barsmegye egykori érdemes követe — két főtényezője: a hongyűlések és a megyék. Az újabb öntetű országos közmondás, mely szerint „a megyék tartották fen, a megyék mentették meg az alkotmányt” ezeknek ítélte a hazának e köztéren tett szolgálatokból a nagyobb részt. Múltán-e, alaposan-e? hol van e kérdésre tudományosan megfejtett, begyőzősileg indokolt felelet? — Pedig kell, hogy legyen. Ám de lapozhatjuk a jogtörténeti irodalom termékeit, melyek sok szépet és valót tartalmaznak, de a keresett felelet helyett eszmetüredékeknél többre alig fogunk akadni. Sajnos, de igaz, hogy a megyei alkotmányos élet történelme, úgyszólván, árván hagyatott mindeddig, holott az épen oly hasznos, mint nélkülözhetlen, jelenben még inkább mint azelőtt, mióta hazámfiai közt is a municipium iránti lelkesedés nem jár mindig karöltve multjának jelességéhez mért tudással, és mióta érdekünk, hogy a külföld nagy és kis tudósai, kik róla nem csak vitatkoznak, de immár fölötte tanácsban is ülnek, egyenesen tőlünk merítsék, mit keletkeztéről s fejlődéséről tudni akarnak és hogy tévútra ne vezessék, tudniok szükséges.

„A haza tehát megvárja lelkes fiaitól, kikben a kellő készülség megvagyon, megvárja kivált a reménydús fiatal nemzedéktől, hogy az érdekes tudományos megoldásának terhe és dicsősége övék legyen. Mihez elosztott munka, egyesült irány, hosszú vas kitartás és oly vonzó példánynak komoly követése kívántatnak, milyent

Franciaország az ünnepelt Tocquevilleben bir; ki hogy a *L'ancien régime* tiszta kútforrásból tanulmányozhassa, bement a francia megyék rideg levéltáraiba, felhányta a penészes iratsomagokat és munkája több egyes fejezeteinél, pedig huszonötből áll, egész esztendőnél tovább ült, ő, az amerikai demokratiának szellemdús írója.

„Ott fekszenek a moly és portól sorvadva megyéink levéltáraitban a felhalmozott gazdag anyagok, melyeket eddig tudósaink, csekély kivétellel, alig méltattak olvasásra; pedig ezeknek tüzetes áltanulmányozása nélkül a megyék jogtani történetét megírni, s azon themának „mikép és miáltal tartották fen és mentették meg megyéink alkotmányunkat és magukat“ alapos megoldását adni lehetetlen.“

Értekező e bevezetés után, tetteg is példát adandó azoknak, kikhez serkentő szavait intézte, mindenekelőtt a megyék egykori demokrat alapjáról szól, melyen fokozatos fejlődésük történt: értvén ez alatt a néposztályok teljes mérvű részvételét a megyei ügyekben, azon néposztályokét, úgymond, melyeknek hozzájárultával, Hartvik bizonyossága szerint, első királyunk trónra emeltetett „favore principium et plebis“. Ha csak annyit foglalnának magukban az egykorú emlékek, hogy a néposztályok jelen voltak a megyék gyűlésein, azzal még nem sok lenne mondva; de idézi értekező Dénes nádornak 1273-ki ítéelő levelében azon szavait, hogy a Zalamegye közgyűlésén részvevő nemesek és nemnemesek *t ö r v é n y e s e n* jelenlevén, mindnyájok egyetértésével döntettek el a dolgok. Még világosabb Debreczeni Dósa nádornak Bihar, Szabolcs, Szatmár, Kraszna és Szolnok vármegyék 1317-ki közgyűlésére vonatkozó ily kifejezése: hogy arra nem csak a nemesség, hanem a városok és faluk *k ö z ö n s é g e s e m b e r e i* is — *communes homines* — meghivattak és együtt bíraskodtak. Ennél is több, a mit Pozsony megyének 1322-ki bírói leveléből tanulunk, hogy a négy csallóközi szolgabíró a nemesek és nemnemesek közösen választották „*per nobiles et ignobiles totius provinciae* Challóköz constituti“, és hogy ezekkel a pór udvarnokok is a törvényszéken közösen mondtak ítéletet.

Nagyobb bizonyosság okáért közli továbbá értekező a nagy Lajos királyunk alatt divatozott úgynevezett futó levél (körlevél: *currens*) következő mintáját: „T. Megyének főispánja és szolgabírái minden nemes és *n e m t e l e n e k n e k* és minden más rendű és állapotú embereknek, kik a mondott megyében laknak, tisztelt barátinknak, késő barátságot és illő tiszteletet. Mivel minekünk veletek fölséges Lajos király urunk és az ország fontos ügyeiről szükségképp tanácskoznunk kellenek, azért ezennel kérjük, intjük és felszólítjuk kegyelmeitek, hogy mindnyájan és egyenként, minden más dolgotokat félretéve ekkor s ekkor ilyen helyen összegyűlni és király urunk meg az ország érdekelt ügyei iránt éretten tanácskozni köteleztessetek, mást cselekedni nem mervén, mert ha valaki a mondott gyűlésre maga vagy képviselője által nem fog megjelenni, azonnal három gira bírságában

marasztaltatik, melyeket minden késedelem nélkül rajta megveszünk stb. Hogy pedig e gyakorlat a nagy királyt túlélte, mutatja a budai káptalan követeinek jelentése a Pest-Pilis megyei közgyűlésről, melyen az 1405-ki törvények kihirdették: „a mondott nemesek és ott lévő minden más rendű és méltóságu emberek, úgymint egyháziak meg világiak, nemesek és nemtelenek hallván király urunk ebbeli törvényeit, azokat egyesült akarattal jóváhagyták és elfogadták.”

A csallóközi szolgabírák választásához a nem-nemesek is járulván, ebből a választhatási képességet is következtethetni. Több egykoru adattal bizonyítja értekező, hogy a megyei hivatalokra mind előbb mind utóbb nem-nemesek is alkalmaztattak. Így De Senis Péter aranyműves és pecsétmetsző, 1331-ben szepesmegyei alispán. Hogy Mátyás király a főispáni székekre több nem-nemest is ültetett, az 1470: 15-ik cikk tilalma is mutatja: bizonyosság a pesti polgári családból Csongrádmegye főispánságára emelt Szegedi István.

A XIV. századtól kezdve erős léptekkel megy a megyei szerkezet az aristocratismus felé: mindazáltal még II-ik Ulászló erélytelen kormánya sem engedte meg az ugocsamegyei nem-nemes alispánt, Nagy Albertet, a Karok és Rendek panaszára letétetni, inkább meg-nemesítette. Barsmegyében még 1506-ban nemes és nemtelen békebírák együtt bíráskodtak pór és nemes felek közt. Egy 1616-ki egyezség-levél a máramarosí nemes és nemtelen összes lakosságot azon megye közönségének nevezi. A török hódoltság korában az országos bajok közössége fűzte össze a szenvedő haza polgárait teherben és jogban. A mezővárosok és falusi községek nem csak a megyei gyűlésekre és a megyei tisztikar választásába tétleg befolytak, hanem néha, mint N.-Kőrös, Kecskemét az 1687-ki országgyűlésre követet is küldtek.

A democrat alap maradványait az aristocratizált megyékben semmi sem mutatja, értekező szerint, inkább, mint a kis és nagy birtoku, gazdag és szegény úr és jobbágy-sorsu nemesség egyenjogúsága, mely már az 1433-ki u. n. „Banderia regestum“, királyi szavaiban ki van fejezve. Az egyenjogúság kiváló hordereje az oligarchia visszanyomásában érdemesítette magát. Verböczy is a jogközösség tanárának erélyes apostola.

A népelemeknek a megyei közéletből kiszoríttatását, Károly, nagy-Lajos és Zsigmond korára teszi értekező. „A XIII-dik században foszlásnak indult honvédelmi rendszert, a néposztályok és birtokjogát, a korona és s eredeti vagyona viszonyait, melyek alapján fejlett ki az ős megyei szerkezet, annyira kiforgatta az idő és történetek hatalma eredeti alakjukból az Anjou és Luxemburgi sarj fejedelmei alatt, hogy a régi alapokra fektetett állami szervezeteknek mind új idomot és alakot kellett felvenni.” A népelemnek ösjogu részvéte is tehát a megyei tényezők közt a többi állami változások kérlelhetlen sorsára jutott, mely ellen hasztalan küzdött Mátyás népszerűsége.

Egyébiránt az ős megyék ezen democrat alapjának földéritesével nem az volt célja értekezőnek, hogy az átidomult aristocrat szer-

vezetű megyéktől az őket joggal megillető érdemet megtagadja. „Európa középkori más államaiban, úgymond értekező, az aristocraticus szervezetek a leejtett democratia romjain nőttek fel; hazánkban nem így; mert itt egész néposztályok a nemesi rendbe fölvétetvén, magokkal vitték oda a gyakorlott népjogokat és azokat nemesítő galyakként a vénülő törzsbe oltották.“ Európa azon államaival szemközt, melyekben a hűbériség adta a politikai életnek az irányt, kellemes ellentétet képez a magyar közép és kis nemesség alkotmányos megyei élete, a XVI. és XVII. században. Az értekezés utolsó lapjain nagy vonásokban megragadólag rajzolja e megyei alkotmányos életet szerzőnk, tekintvén nem ugyan a téres megyei teremekbe, mert ilyenek akkor nem voltak, hanem nyáron a lombos tölgyek vagy fasorok árnya alá, télen és zordon időben a várurak és kastélyos birtokosok szívesességéből nyitott csarnokokba vagy a mezővárosok és faluk olcsón bérelt szerény házaikba.

„Akárhol mindegy; — mond értekező — a gyűlés helye szent volt, mint az Isten háza; egész puritanusi szigorral sújtott minden sértő, erkölcstelen feleselés vagy rágalmazás. Száma nincsen azon széksértési marasztalásoknak, melyek mostani felfogásunk szerint kicsinyded bántalmakért akkor mondattak.“

„Az igazság részrehajlatlan és szigorú kiszolgáltatása a hasonlók szintűgy mint nagyok, saját fő és alispánjaik irányában is, a megyék gyűlhelyein talált menedéket.“

„A közterhek és adó különböző nemeinek arányos és igazságos elosztása a nemes és pór rend közt, ennek pedig az elnyomás ellen erőyes és kitartó védelmezése azon említett századok protocollumainak legszebb és legjobb lapjait töltötte be.“

„A nyilvánosság és velejáró ellenőrség s felelősség, régi eredeti kincsei a megyei szervezetnek. Nem csak névszerint, hanem tényleg gyakoroltattak elválaszthatlanul.“

„A hivatalnokok csekély száma magával hozta a közigazgatás olcsóságát. A fő és egy vagy több alispányon kívül, a megye nagyságára nem tekintve, csak négy szolgabíró és legfeljebb 12 eskütt (kiknek egy neméből a táblabírák származtak) meg egy jegyzőből, összesen mintegy 20 tagból állott az egész tiszttakar a XIII. század végétől háromszáz év lefolyta alatt. Ezeknek összes fizetésük három legfőlebb négyszáz forintnyi öszletet nem mult felül. Ezt pedig, valamint a sok küldöttség és országgyűlési követségek költségeit a nemesi rend és a rovás alól fölmentettek viselték egyedül, mikép a jobbágság a rovásadást egyedül.“

„A tiszttakar választása többnyire az évenkénti patriarchalis bocsánatkérés és egyhangú megerősítéssel váltott fel. A föltűnőleg ritkán előforduló választási vagy gyűlési mozgalmak a komoly közönség higgadságán megtertek. Egy megyének, mely emlékezetünkre a korteskedésben többször remekelt, minden régi jegyzőkönyveit megolvasván, kétszázados időtérén csak három tisztújításra akad-

tam, melyeken előleges készület és véleménykülönbség látszott, de ezek is békés és példás szavazattal végződtek. Az elsőre 1576-ban megjelent 90 szavazó, a másodikra 1579-ben 40, és a harmadikra 1600-ban 60 szavazó, mind tekintélyes emberek vagy urak képviselői.

„Mily égő hazaszeretetet lelkesítette a megyei élet ezen kiváltságos tényezőit, bizonyítják azon minden határt felülmúló fáradozások, melyeket a sűrű gyűlésezések (néha havonként három, négy), a királyhoz, nádorhoz, ország főkapitányaihoz, a hon- és tartományi gyűlésekre, a törökügyi ügynevezett tractákra küldött biztosok és követek készségesen viseltek sőt a megyék szerény tisztviselők karába küldettek a portához és a külföld más helyeire is országos követségek.”

Kiemeli továbbá értekező azon ildomosságot és keresve keresett egyetértést, melylyel a haza legválságosabb körülményei közt a megyék átvirágodtak és eredményhez jutottak. Jelentékeny ügyekben a megyék egymással tanácskozás előtt soha sem határoztak. Ehhez időt nyerendők, a gyűlést és tárgyalást gyakran elnapolták; minden gond arra volt fordítva, hogy a megyék összetartása megővassék. Majd minden országgyűlési utasításban, melyekkel a XVI. XVII. századbéli követek elláttattak, különösen szívökre van ezeknek kötve a szoros összetartás a többi megyékkel. Végre a történelemből tudva van a magyar nemzet kiváló monarchikus érzelme; de — úgymond értekező — mennyivel festőibb a látvány, mit a megyei múlt élet belseje tár föl előttünk; mihez a kulesot az ős hagyományban, a XVI. és XVII. században is élő azon jögeszme adja, hogy a király képe a főispánban van személyesítve, és ez okon a főispáni szék megüresedtével a főispánság magára a királyra önként visszaszáll, míg mást nem nevez. Ez alapon nyeri megfajtását, többek közt, az 1492: 100. t. czikk, hogy Pest és Pilis megyének, mint Budához közellevőknek, nem volt szükségük főispánra. És csakugyan dicső Mátyás királyunk 1467-ben Pest Pilis megye közgyűlésének 39-ik napi ülésében személyesen elnökölt.

— Ugyanezen ülésben foglalt széket HEGEDŰS LÁSZLÓ lev. tag egy igen tiszta, szabatos nyelven irt philosophiai értekezéssel, melyet Erdélyi János r. tag olvasott fel. Ez értekezésnek még folytatását várjuk, s akkor bővebben szólunk róla.

A folyó 1862. évi ülések sora a január 2-ki összes üléssel nyílt meg.

Mint e lapok egyik közelebbi számában irtuk, f. évi heti üléseit jan. 2-án csakugyan megkezdé az akademia.

Szalay László, mint titoknok, most foglalá el székét, rövid de szép megszólítást intézvén az akademiai tagokhoz, melyet kitörő éljenzés kísért, az általános tisztelet és szeretet kifejezése, a méltán köztisztvisletben álló férfiú irányában. Ime az új titoknok rövid beszéde:

„Engedje meg a tisztelt Társaság, hogy mielőtt a titoknoki széket elfoglalom, néhány szót intézhessek pályatársaimhoz, választóimhoz.

„Az akademia a nemzetnek első tudományos intézete. Ennek tagjává választatni nagy megismerése az érdemnek; ily érdemes férfiak által titoknokká választatni nagy jele a bizodalomnak. E bizodalom bár kit ér, nagy kitiüntetés lett volna, csekély személyemre nézve kétszeresen az. S én mégis haboztam, ha szabad-e, ha kell-e e széket elfoglalnom; haboztam éppen azért, mert kitiüntetés.

„Noblesse oblige“ mondja a franczia. Kitiüntetéssel kötelességek járnak. S én talán nem leszek képes, kötelességeimet az akademia megelégedésére betölteni, én, ki magamat gyengének érzem, kinek magánviszonyai parancsolják, hogy ezentúl is az akademia ügyein kívül több rendbeli egyéb tárgyakkal foglalkodjék, s kinek nagyérdemű előde e széken a tudomány több ágaiban lévén jártas, s mindig éber buzgalommal s harmincz évi pályá avatottságával s tapintatával járván el az intézet ügyeinek kezelésében—az utód fogyatkozásai annál érezhetőbbek lesznek.

„Ezeknek tekintetbevétele azt látszott tanácsolni, hogy eddigi rendes tagi kötelességeim teljesítésére szorítkozzam.

„Másrészről jóakaróim úgy vélekedtek, hogy a teendők czélszerű felosztásának az leszen eredménye, hogy mind az akademiának kárvalása, mind saját ügyeim hátráltatása nélkül fogok eljárhatni az új tisztsben, s mintha csak azt mondták volna néha: ne akarj bölesebb lenni barátaidnál; aztán eszembe jutott, hogy már huszonnég évvel ezelőtt mint huszonnég éves ifju választatván e testület segédjegyzőjéül, mint ilyes, több éveken át az akademia színe előtt mértem magamat a tárgyakhoz a tárgyakat magamhoz, s tehát még sem vagyok egészen új ember e pályán; azon szíves fogadtatásról is megemlékeztem, melylyel hétévi hányatásaim után visszajöven e tudományos Ithakába, tagtársaim által részesíttettem, s mely engem újra szorosabban fűzött a tarsasághoz; és végre meggondoltam azt, hogy hivatalbeli társam azon férfiú leszen, ki nekem tizennyolcz év óta politikai, irodalmi, személyes barátom, s kivel azonegy célra közösen működnöm mindig kedves dolog volt előttem; s ime elfogadom a tisztelet, köszönöm a megbecsülhetetlen bizodalmat, ajánlom magamat szíves hajlamukba, s a jó szándék díjául már most előre a hiányok elnézését kérem.“

Az ülés napi tárgyaitra térvén által a titoknok, felolvasá mindek előtt a következő iratokat:

I. Magyarország királyi helytartójától. Mélt. gróf Dessewffy Emil úrnak, a M. Tud. Akadémia elnökének Pesten. — Sz a l a y Lászlónak a M. Tud. Akademia 1861. évi decz. 21-kén tartott vegyes ülésében az akademia titkárává lett elválasztását az alapszabályok 31. § értelmében helybenhagyom. Miről mélt. 1861. decz. 23-kán kelt előterjesztése folytán értesíteni sietek. Fogadja mélt. különözö tiszteletem kifejezését. Budán, decz. 27. 1861-ben Gr. Pálffy atn.

II. Mélt. gróf úr! A M. Tud. Akademia f. évi nagygyűlésén véghezvitt választásokat, és pedig

1) a nyelv- és széptudományi osztályban Jókai Mór rendes tagul, — Dr. Budenz József, Szilády Áron, Torkos Sándor és Ormos Zsigmond levelező tagokul;

2) a történettudományi osztályban gróf Teleki Domokos tiszteletbeli, — Ipolyi Stummer Arnold rendes, — Kerékgyártó Árpád, Rosty Pál, Urházy György és Torma Károly levelező tagokul;

3) a törvénytudományi osztályban Lónyay Menyhért tiszteleti tagul, — Dózsa Elek, Falk Miksa, Horváth Boldizsár, Szinovász György levelező tagokul, Roscher Vilmos külföldi levelező tagul;

4) a matematikai osztályban Hollán Ernő rendes, — Martin Lajos és Kondor Gusztáv levelező tagokul;

5) a természettudományi osztályban Chyzer Kornél, Petkó János, Tóth Sándor és gróf Vass Sámuel levelező tagokul, továbbá Lyell Károly, Murchisson Roderik és Regnault Viktor külföldi levelező tagokul történt elválasztását az alapszabályok 27 — 30. §§. értelmében ezennel megerősitem.

Sajnálattal kell egyuttal kijelentenem, miként Tóth Kálmán, ki jelenleg politikai vétség miatt fenyték alatt áll, mint levelező tag éppen jelen perczben választatott, kinek elválasztásához ennek következtében jelenleg helybenhagyással nem járulhatok.

Miről mélt. f. hó 23-kán kelt előterjesztése folytán értesíteni sietek s egyuttal felhivom, hogy nékem a M. Tud. Akademia tagjainak összes névjegyzékét, és pedig az elnököket, az izgató tanács tagjait, a tiszteletbeli, rendes és levelező tagokat és az akademia tisztviselőit név, rang, és fizetés szerint külön megnevezve, mielőbb felterjeszteni sziveskedjék. Fogadja mgod különözö tiszteletem kifejezését. Budán, dec. 30-kán 1861. Gr. Pálffy altbngy“.

Ezek után bejelentettek a Teleki- és Karácsonyi-féle szinműi jutalmakra beérkezett pályaművek.

— Január 13-kán nyelv- és széptudományi oszt. ülése.

Mindenek előtt POMPÉRY JÁNOS lev. tag olvasá föl, köztetszés kíséretében, a következő székfoglaló értekezését a vigjátékról:

„Tisztelt Akademia!

„Első felszólalásom ez érdemes gyületkezetben bocsánatkérés, hogy mit már régen kellett volna teljesítenem, csak most mondok köszönetet azon kitüntetésért, melylyel engem a t. akademia tagjai közzé fogadott fel.

„Ily kitüntetés az akademia minden tagjára köteleességeket ró, köteleességeket, mik alól nincs felmentve a kitüntetést megelőző érdem, az író azon nagy neve, mely, midőn az akademia tagjainak nevei közzé jut, a kitüntetést azon fényvel viszonozza, melyet attól maga a testület nyer.

„Mennyivel több kötelességeket ró tehát a t. akadémia kitüntetése az irodalom azon egyszerű munkásaira, kik, mint én, kitüntetésüket nem megelőző érdemeiknek köszönhetik, a kiknél a kitüntetés nem a kiérdemelt koszorú, hanem a gyűrű, melylyel a tudomány eljegyzí tiszteelőit, az ösztön, melyet a tudomány avatottjaitól nyertünk.

„A ránk rótt kötelesség, az akadémia minden tagjának feladata, mivelní a magyar tudományosságot, munkálni irodalmunk fejlődésén, munkásságunk által mivelní azon szellemi és erkölcsi tőkét, mely minden nemzet legnagyobb ereje, mert tartósan csak a szellemi fensőbb-ség hódít.

„E kötelesség ismerete kinzó öntudatul élne bennem, ki vajmí csekély részszel járultam e töké növesztéséhez, ha mentségemül, en-megnyugtatósomul nem lehetne elfogadnom azt, hogy a megválasztatásomat közvetlenül mind megelőző, mind követő időben egy oly hivatás vette igénybe csekély erőmet és folytonos munkásságomat, melynek, igaz, hogy csak az írói becsszomj leküzdésével felkelhetünk meg, s melynél, igaz, hogy közvetlenül a tudománynak nem élhe-tünk, de mely hivatás mégis, főleg viszonyaink között, nem ke-vésbbé magas kötelességeket ró reánk; és e hivatás a journalistika.

„És kik a journalistikának munkásai vagyunk, habár közvetle-nül nem mivelhettjük is a tudományt, mégis azáltal, hogy a közönség fogékonyságát a tudományos munkásság iránt fejleszteni, érdekelt-ségét felébreszteni, ébrentartani igyekszünk, szövetségeseikké válunk azon érdemes férfiaknak, kik hosszas tanulmánynyal, lankadatlan ki-tűréssel és nélkülözések közt is folytatott munkássággal szerzik meg a magyar nevének azt, mit eddig csak a magyar hősiessége és törvény-hez ragaszkodása birt megszerezni: a külföld tiszteletét.

„De a magyar journalistikának, mely a nemzet érzetének, gon-dolkozásának hű kifejezője, ez időben más feladata is van, nem ke-vésbbé fontos, mint az, melyről imént szóltam. E feladat: elvekért küzdeni. A magyar journalistának dolga tehát ez időben nem csupán kellemetes emótióból áll, s ki, mint én, e hivatásnak él, tán szá-míthat a t. akadémia elnézésére, ha mind köszönetével, mind bekö-szöntésével ily későn érkezik meg.

„Jelen értekezésem tárgyaul a vígjátékot s különösen a vígjátéki jellemet választám.

„Tudom, t. akadémia, hogy a vígjáték nem a nagy szenvedé-lyek, nem az erős küzdések tere, hogy abban az emberek apróbb hibáikkal, mulatságos szeszélyeikkel, szeretetre méltó gyarlóságaik-kal jelennek meg; hogy a vígjátékban az erős gyűlölet helyét a sze-lidebb furfang, a rontó haragra gyult lélek helyét az engesztelődésre képes és kész kedély foglalja el, szóval, tudom, hogy a vígjáték nem tragoedia, nem dráma. Midőn tehát a vígjátéki jellemről szólok, nem azon arányt kívánom a vígjátéki jellemre alkalmazni, mely csak a drá-

mai jellemre illik, s a vigjáték hőseit nem mint erkölcsi herosokat, nem mint oly jellemeket képzelem, melyeknek bizonyos erkölcsi elvekkel történő összeütközésök miatt drámai bukásra kell jutniok. Azonban a vigjáték feladata sem levén merően a mulattatás, mint a drámáé, a tragoediáé nem csupán az emotió-ébresztés, a vigjátéknak is, mint általában minden költői műnek a nemes gerjedelmek felélesztése, a sziv-nemesítés jutott feladatul; a vigjátéknak is küzdenie kell minden ellen, mi rút, mi nemtelen, mi gonosz, és elégtételt szereznie azon elveknek, melyeknek megsértése jobb érzetünket bántja.

„A vigjáték tehát, a mennyiben az eszmét, az elvet egyénítve állítja elénk, szintén megkívánja a jellem egységét, a cselekvények természetes, igazolt, következetes fejlődését a jellemből. A jellem tehát a vigjátékban sincs alávétve az író szeszélyének, az a vigjátékban is az egység törvényének van alávétve, s az egyén a vigjátékban sem lehet egyszerre vagy felváltva jó is, rossz is.

„E mellett, minthogy a vigjáték célja, mint említém, szintén az erkölcsiségi elv diadala, a nemesb gerjedelmek felélesztése, e cél ellen vét az író, ki sikerhez segíti, győzni engedi azon lélek- és szívvonásokat, mik az emberben mint gyarlóságok, bűnök léteznek.

„Érintém fentebb, hogy nem a drámai jellem követelésével bírálok a vigjáték jellemeit; nem akarom, hogy, mint például Shakespeare-nél, a legkisebb hiba, gyengeség is bűnhődjék; nem kívánhatom, hogy például az elhatározatlanság a vigjátékban is Hamlet sorsára jusson, hogy a hevesesség úgy büntetessék meg, mint például Romeóban. De nem lehet helyeselnem, hogy az író azt, mit az életben a vallás, az erkölcsiség, a szemérem, az illem szempontjából kárhoznia kell, nem csak az érdekesítő bonyolodások, a mulattató helyzetek tényezőiül használja fel, de könnyelműleg mindazt boldogulni is engedi; nem lehet helyeselnem, hogy a vigjátékíró a bűnnek oly könnyen bocsát meg, hogy a feslettség, a könnyelműség nem csak a modern drámákban, de a vigjátékokban is, oly szálnalmat ébresztőleg állittatik elénk, oly vonzóvá, mondhatni szeretetreméltóvá tétetik, hogy, mint Schlosser a Claurenféle elbeszélésekről megjegyzi: lassanként eltűnik az ür, mely az erény és a bűn közt tátong s alig tudjuk megkülönböztetni az erényt, mely nélkülöz, a bűntől, mely szenved.

„Ha az itt röviden elmondottakat példákkal kellene felderítenem, az újabb vigjátékok mindegyikéből kölesönözhetném azokat. A bíráló bátran elmondhatja, hogy kevés kivétellel, jelen vigjátékíróink a külhatásnak feláldozzák a mű erkölcsi célját, hogy a komikum eszközeit célul tekintik s nem költői, hanem merően színpadi hatásra törekednek.

„Az eddig és az ezután mondandók helyességét csak az ismerendiel, ki a vigjáték célját nemcsak a tantième szempontjából fogja fel, ki tudja és tudni akarja, hogy a vigjátéknak feladata nemcsak a nevetetés. De vigjátékíróink közül vajmi kevesen akarják ezt tud-

ni; hiszen naponként tapasztaljuk, hogy a hatás eszközeit, a közönség tetszését, azon az úton keresik, mely a bohózathoz vezet. És vajmi kevés azon művek száma, melyek egy vagy más tekintetben ne vétessenek az erkölcsi fogalmak, a moral törvényei, a családi élet ellen, melyek enmagukhoz hű jellemeket állítanak elénk.

„Meritsünk ki a tengerből néhány cseppet, a nélkül, hogy egyik vagy másik vigjátékiróink műveit vennők bonczkésünk alá; lássuk általában, mi elemekből alkottatik össze többnyire a vigjáték?

„A munkás középosztály egyik becsületben élő tagjával ismeret meg bennünket az író. E becsületes ember, kinek vagyona igaz keresmény, ohajtáná, hogy gyermekét, egyetlen leányát egy szintén munkás ember vezesse oltárhoz. De a becsületes ember neje fenhéjázó, ő leányát, ki szép, magasb osztálybelinek szánta. A férjnek e szerint, hogy az író a mű meséjét könnyebben elkészíthesse, természetesen gyenge embernek is kell lennie, kinek neje ellenében nincs akarata, s ki ennél fogva beleegyezik, hogy neje és leánya a farsangi időszakot a fővárosban tölthessék. A szép gyermekbe majd beleszerethet a magasabb osztály valamelyik tagja, s a szép gyermek méltó sorsra jut. Azzal nem sokat gondol a vigjátékiró, hogy a munkás élet embere, lélektani indokoknál fogva legtöbbször becsüli a munkás osztály tagját, hogy az atya, ki gyermekéért fárad, nem a véletlentől várja annak boldogságát, és a vót, a kérést, nem keresi, hanem várja, elvárja magához, hogy megbírálhassa. Mondom, ezzel nem gondol az író, kiforgatja jelleméből az atyát, csak hogy az anya, a nőiség megsértésével, férjvadászatra mehessen. Az atya azért még becsületes, derék ember maradhat, gondolja az író, hogy neje fenhéjázó, s hogy ennek nőietlen terve ellen nem küzd. De fog küzdeni majd, ha a fővárosi kérés a házhoz érkezik s az atya péld. egy elejtett levélből megtudja, hogy a magasb rangú kérés egy nagy örökségen már túltett, s most a hitelezőktől szorongattatik. Ez érdekes jelenetekre adhat alkalmat. A férj, ki verítéssel szerzett vagyonát nem szeretné prédakezekre hagyni, teljes erélylyel lép fel neje ellen, ki a kérés pártján áll. Az író ily anyát vezet a színpadra az életből, a szükséges költői igazságszolgáltatás nélkül.

Építőes családi jelenetek fejlődnek ki a szülők összeütközéséből, míg végre, mert vigjátéknak, a hagyományos szabály szerint, házasággal kell végződnie, az anya egy csapással kettévágja a csomót az által, hogy elősegíti a leány s a kérés szökését. Az atya már késő tudja meg az anyai szív e gyönyörű tettét, mert mint egybekelt pár tér vissza, nem ugyan Gretna Greenből, hanem a szomszéd lelkészről, ki a kérésnek jó ismerőse, a leány s a főrangú nő. A lelkész is kénytelen a párt rögtön összeadni, mert ezt az író genialis könnyűséggel így rendeli. Mit tegyen az atya? Az író nem tragédiát írt, tehát meg kell bocsátania. Marad egy vigasztalása, veje legalább főnemes. E vigasztaló szavak mint illenek az atya ajkára azzal nem sokat gondol az író, de e szavak is derűtséget kelthetnek fel.

„Az író azonban sokszor még drasztikusabb gyógyszert használ

az atya ellenkezésének megtörésére. A leány oly vallomást tesz, minek kimondásánál a szégyen pirja fut arczába. Az atya dühöng, de dühösségét is feltudja használni az író a végre, hogy nevetessen.

„Ez egyszerű vázlat, itt kevés inventióval előadva száz változatokban szolgált már vigjáték tárgyul. E vázlat, ne annak megbízonyításul szolgáljon, hogy az író legkisebb gondot sem fordít arra, hogy a mű tejlődése, befejezése megfeleljen az expositióban megismertetett jellemeknek. A könnyelmű kézzel elszórt métélyek egyikét kívántam felmutatni abban. A költészet tehát, mind a családiasságról ránk szállt nemesb fogalmak lerontója, mint a nőiség megsértője lép a színpadra; az író mesterévé válik a bűnös ármánynak, s a komikus helyzetnek feláldozza sokszor a szemérmet is.

Kik buzgó látogatói a színháznak, emlékezhetnek arra, hogy habár az író ötletei, a műben nyilatkozó komikai erő, sokszor mosolyra, nevetésre ragadták is őket, megbotránkoztak gyakran azon könnyelműség felett, melylyel az író az erkölcstelenség magvát szórja el.

Hányszor találkozunk a színpadon kaczer, hűtelen nővel? Többször, mint az életben, mert az életben a kaczer, a hűtelen nő többnyire fél véteni legalább az illem ellen; elrejtőzni igyekszik vétkével s kaczerságát leküzdi ott, hol ártatlan leánysereg környezi őt. De a mi írónk elővonja rejtekéből a vétket, leplezetlenül vezeti elénk a hűtelenséget, nem hogy igazságot szolgáltatson a megsértett kötelességérzetnek, a bántalmazott illemnek, nem, hanem hogy azt a komikum eszközévé tegye.

„Az író genialitása azonban, ha már elégtételt nem nyújt, legalább mentséget talál a vétek számára. A hűtlen nő férje könyvei közé temetkezik; a férj egész nap kenyér után lát, a férj pedáns, a nő unja magát. Itt a moral, gondolja az író, a nő unja magát. Az író ugyan, ki mindenható, dolgossá is tehetné a nőt, de a dolgos nő nem jó vigjáték tárgy. Tehát alkalmasb tárgyat keres. A férj magára hagyja nejét, habár az író művének morálja szerint, nem jó a nőt magára hagyni; a férj egyre a poros könyvek- és iratoknak él. De ha a férj mindig otthon vagy hivatalában ül, s a nő háborítlanul üzheti kedvteléseit, ebből igen egyszerű mese kerekednék ki; a közönségnek pedig nevetnie kell. Tehát az író bonyolít. A nő imádója egyuttal a nő hajadon testvére is udvarol. Már miért ne, gondolja az író; ez az életben is megtörténik, aztán ez szükséges a kifejlődésre. A férj elutazik s elebb, mint hitte, térve meg, neje ajtaját zárva találja. Hova bujtassa most a nő imádóját; a hajadon testvér szobájába kell menekülnie, azonban az ajtót eltéveszti s a férj szobájába zárkozik. Ujabb zavar. A nő már késő veszi észre a tévedést, mert a férj egy mellékajton betoppan. Érdek-feszítő jelenet; a közönség jól mulat a házi boldogság ez épületes jelenetén. A férj szobájába akar menni; a nő útját állja; mind érdekesebb, komikaibb situáció; a lármára megjelenik a nő testvére; a férj egy gyengédtelen kézmozdulattal eltolja az ajtó elől nejét s a megnyíló ajtó küszöbén megjele-

nik az imádó. Meglepő fordulat. Az imádó meghajtja magát, s a visszahökkenő férjnek minden zavar nélkül jó estét kíván, s megkéri a kisasszony kezét; a nő egy esdő tekintetet vet testvérére, ki azon nagylelkű hazugsággal segít a testvér baján, hogy lesütött szemmel közeledik a bácsikához (t. i. a pedans férjhez) s bocsánatot kér, hogy kedvesét a bácsika szobájába bujtatá. A férj homloka kiderül; bocsánatot esdekel egy ideig duzzogó s a közönség nevetése mellett még neheztelő nejtől, ki végre azon feltétel alatt, hogy a férj többé gyanakodni nem fog, megbocsájt. A kárpit legördül, és mi a tanulság?

A férj, ki veritékes homlokkal keresi a család kenyerét, megcsalatik büntetlenül, nevetségessé válik. Valóban vonzó képe a családi életnek. A nő büntetlenül csal, a hajadon bűnrészesévé válik a hűtlenségnek, s férjéhez hozományul az esemény emléket is viszi el.

„Nem folytatom e példákat; úgy is kevés azokban a változat; az egyikben több, a másikban kevesebb a komikai erő, az inventio, az érdekes helyzet, de mindegyikben egyenlő a törekvés t. i. a színpadi hatás elérése.

„Tudom, e könnyelműség öntudatlan; de azért nem kevésbé vétkes, mert hatása már is felismerhető a közönség ízlésének romlásában, minélfogva az, az ily jelenetekben, a családi élet ez undok képeiben is kedvét tölti. Valóban az író és a közönség egymásra hatásában, ízléseiknek viszonyos irányzásában, circums vitiosusba jutottak. Az író megrontá a közönség ízlését s a közönség tetszésével igazolja az író.

„De hiszen az élet is igazolja,“ fogják tán sokan mondani. „Az író az életet másolta; hibája, vétke csak az élethűség.“

„Igaz az élet sokszor, de nem mindig ilyen. Az államéletben nagy tényező az erőszak, az igazságtalan, a jogtalanság, sokszor előkerül a törvénysértés, de azért az államok szilárd alapja csak az igazság, csak a jog, csak a törvény; s midőn az állam fogalmával foglalkozunk, nem a bitorlás, nem az erőszak, nem a brutalitás birodalmának fogadjuk el.

„Igy vagyunk a családdal is.

„Ki a családot akarja élénk állítani, hogy tekintetünk azon, mint oazison megnyugodhassék, mint azon nyomort, azon vétket, szemünk elé állítandja-e, melyek a családi élet átkai, mik boldogságunknak megrontói?

„A költőnek, a színpadnak nem lehet feladata hogy a családélet fertőit tárja csupán fel. Mint a napsugár megaranyozza a posványvizet is, a költészetnek ép ily eszményibb világításban kell feltüntetnie az életet. Ha az ember, az élet nem volna is jobb, mint milyenül a mostani vigjátékiró a jellemet s a társadalmat feltünteti, az író hivatása azokat eszményítve élénk állítani; a költészet varázsának nemesítő hatása alatt kell az életnek, az embernek a költő művében megjelenni.

„Nem a való,“ mond Arany,

„Nem a való hat; annak égi mása

„Lesz, a mitől függ az ének varázsa,
 „E hűtlen hívség, mely szépít, nagyít, —
 „Ez önmagánál szebb, dicsőbb természet.“

Igen; szebb legyen az élet, jobb az ember a költő művében, hogy midőn az író az élethűséghez hűtlen lesz, azaz, midőn eltávozik az élettől, az embert, az életet közelebb vigye azon eszményhez, melynek megközelítése a jobb ember feladata, törekvésének célja: mely eszmény a valótól, ha elűtis, azért még nem elérhetlen távol, nem eloszló köd, nem hiában sóvárgott lehetlenség.

„Az életben, igaz, többnyire az erény szenved. Nem mindig az igazság, nem mindig az értelem ül a hatalom polezán; a szűkkeblűség, az önzés, a jellemtelenség boldogul, míg a becsületesség nélkülöz. De azért senki sem tagadhatja, hogy a bűn büntetésre, a jellemtelenség, a czudarság megvetésre méltó; és mindenki tudja, hogy a gonoszság magában hordja a büntetés magvát, mely előbb-utóbb kikél, hogy elégtételt nyújtson azon elvnek, mely az erkölcsi világnak alapja. A hatalmas bűnös, a dözsölő önzés, a boldoguló jellemtelenség azon öntudatban viseli ennek büntetését, hogy idegen-ség, megvetés az, mit iránta az emberek éreznek, hogy szeretetet, becsülést még a hasonlóktól sem várhat.

„Ha ez érzet, e tudat nem gyötörné a hatalom polezán is a bünt, az esztelenséget, a kényelem párnáin heverő aljasságot, ha a bünt, a gonoszságot, habár a heted izen is el nem érné az isteni Nemesis sujtó keze, akkor a bűn, a gonoszság lenne a háborítlan örömek kútfeje, akkor kétségbe kellene esni a becsületes embernek, kinek pályabére csak az üldöztetés, a szenvedés lenne. És ekkor többé nem emelné fel tekintetét az ember bizalommal az égre, nem volna értéke az erénynek.

„De a jobb ember hiszi a jónak győzelmét.

„E hitnek hirdetője a keresztény dráma is, mely elégtételt nyújt az erkölcsi világ megtámadott törvényeinek, mely a merész megtámadót a bukás szirtjéhez vezeti.

„Igy válik a költészet a halandó vigasztalójává.

„És e hivatást a vigjátéknak sem szabad eltéveszteni. A vigjáték feladata szintén az igazságszolgáltatás, nem pedig igazolása a hóbortnak, az ármánynak, a képmutatásnak, a jellemtelenségnek, és az emberi szív, kedély és lélek mindazon hibáinak, mik ha nem rettentenek is, de becsülésünket nem bírhatják.

„S ha azt tekintjük, hogy a vigjáték a közönség nagyobb részének vonzalmát bírja, hogy az észrevehető hatást gyakorol főleg a társadalom azon tagjaira, kik életnézetüket, nem szemlélődés, nem az ön- és ember vizsgálat, útján állapítják meg s kiknek elvei, életnézetei a közvetlen érintkezés benyomása alatt támadnak, mondhatni mások életnézetei, elvei és szokásairól verődnek vissza; ha, mondom, meggondoljuk, hogy ép a „gyengébbek“-re hat leginkább a vigjáték, vissza kell riadnunk azon könnyelműségtől, melylyel a jellemek a

vigjátékban kezeltetnek, melylyel feláldoztatik a vallásos érzet, az erkölcsiség elve a komikumnak.

„Miótán az újjabbkori vigjáték gyarlóságainak, botlásainak elemzésében ennyire haladtam, legyen szabad a vigjátékok néhány, inkább technikai hibáját még megérintenem. E hibák főleg a valószínűtlenség, s a magány- és félrebeszélések.

„Sok vigjátékot ismerek, melyben a bonyolítás a véletlen alapjára építették, melyben a komikum nagy részét a félrebeszélések képezik. Ismerhetünk színpadunkon is darabokat, melyekben a mű meséjének fejlesztésére szükségtelen személyek léptetnek fel, mint például nyelves szobaleányok, impertinens inasok, bárgyú parasztleányok, csakhogy közbeszólásuk által mulattassák a közönséget.

„Több tehetséges és színműirodalmunkban nagyérdemű írónk lélekzik e hibában.

„Midőn még az itészet tisztét teljesítém mint egyik jelesb napi lapunk munkatársa, hasonló megjegyzéseim ellenében, egyik legtehetségesebb színműírónk azt állitá, hogy a középosztály életéből merített jellemek s jelenetek rajzánál, mint staffaget nem nélkülözhetjük az inast s a szobaleányt. Nem tagadva ez állítás helyességét, a mennyiben a magyar közép- és alsó osztály házi életének kiegészítő része a hű cseléd, ha a hazánkban otthonos patriarchális élet festése megkivánja e kiegészítő részlet figyelembevételét, de a vigjátékban ne birjon több joggal e részlet, mint bir a cseléd a családeletben.

Mínthogy a vigjáték nem az erős szenvedélyek, nem a nagy küzdekések tere, reám nézve mindig bántólag hatott az úgynevezett magában- és félrebeszélés. Lehetlen, hogy az illusiót ne rontsa az, midőn valaki a párbeszéd közben a szembeállótól elfordul s magában elkezd beszélni, gúnyolódni fenhangan.

„E gyarlóság igaz általános hibája a vigjátékoknak, de nálunk annyival ohajthatóbb, hogy az legalább mentül gyérebben alkalmaztassék, mert művészeink s művésznőink nagyobb része szeretetreméltó naivitással nem gondolva a színpadi illusióra, nem arra, hogy az általuk személyesített jellemeknek semmi közük a közönséghez, ép ehhez intézik magány- és félrebeszélésüket.

„E szerény észrevételeimet azon kéréssel fejezem be, hogy vigjátékíróink a szójátékok, a sikamlós élczek, a burlesk alakok sikere által ne engedjék magokat elesábitatni s csak hogy nevettesenek, ne alkudjanak meg minden eszközzel. Ne feledjék, hogy a művészet és a költői műnek nemesebb céljai vannak. Az, hogy a közönség sok élczet megnevet, még nem igazolja az aesthetikai és művészeti szempontból nem igazolhatót. Céljuk legyen a jó, a nemes magvának elhintése; egyik feladatuk a közönség izlésének nemesítése. Igyekezzenek, hogy a vigjáték is egyik méltó ága legyen annyi szellemi áldozattal alapított s annyi nemes buzgalommal ápoltnemzeti irodalmunknak.“

— Ugyan ez ülésben még egy székfoglaló előadást hallottunk. BUDENZ JÓZSEF, közelebb választott lev. tag, foglalá el székét. E jeles nyelvtudósunk 1856-ban hallotta az első magyar hangot, s azóta annyira elsajátítá nyelvünk ismeretét, hogy hibátlanabban beszél és ír azon, sok született magyarnál, csupán kiejtésében van még némi idegenszerű. A hasonlító nyelvészettel, az indogerman nyelvek körében már Németországon nagy eredménnyel foglalkozott. Munkáját, mely nyomtatásban is megjelent, hazája legelső nyelvészei kitüntetéssel fogadták. Most az altaji nyelvek körében folytatja nyomozásait, mely nyelvek között különösen bírja a törököt. Módszere, melyet nagy-nevű mestereitől elsajátított, helyes, s nem lehet kételkednünk, hogy ugyanazon eljárás a magyar nyelv ismeretét is rendkívül elő fogja mozdítani.

Budenz székfoglaló előadásának címe: „A török-magyar nyelv hasonlítás és a hasonlító magyar-altaji hangtan.” Ime ez értekezés rövid tartalma, mennyire lehet értekező saját szavaival.

Mindenekelőtt a török-magyar nyelv hasonlításról szóla Budenz ur, célja levén hasonlító nyelvtudományunk ezen eddig tekintetbe kevesebb vett ágára fordítani nyelvészeink figyelmét. Ezt nem lehet jobban, mint ha szorosabban meghatározza vala azon viszonyt, melyben a török nyelvek rokonságilag a magyarhoz állanak. Szorosabb e rokonság Budenz szerint, mind eddig képzeltük. S ebből kitűnik azon fontosság, melylyel a török nyelvek hasonlító nyomozása bír a magyar nyelvtudományra nézve. Tudjuk, hogy a magyar nyelv a finn és török jellemű nyelvek közt középen áll, s legközelebbi rokonai a vogul, mordvin, osztják nyelvek, melyekkel egy jellemző közös sajátság nál, a kétféle igeragozásnál fogva, egy közép csoporttá egyesül. Az ezen közép csoporttól jobbra-balra eső török és finn nyelvekre pedig magyar nyelvtudományunk azérszorul, mert azon közép csoportbeli rokon nyelvek részint szegényesen fejlődtek, részint nem birhatunk elégséges ismeretökkel. A mi azon kérdést illeti: hogy a magyar nyelv az említett közép csoportban, melyik részén áll, inkább, azon-e, mely a finnség felé, vagy azon, mely a törökség felé néz? értekező úgy vélekedik, hogy a magyar nyelv határozottan a törökség felé hajlik, azaz, hogy a törökséggel tovább fejlődött együtt járva, mint a finnséggel. E nézetet azzal indokolja értekező, hogy a magyar és török nyelvek még abban is, a mi legutóbb állapotik meg a nyelvekben, a syntaktikai szerkezetben kiváló egyezést mutatnak. E tekintetben, mint különösen jellemzőt a magyar birtokos ragozásnak a török rendszerrel öszhangzását de a finntól elütését emeli ki értekező más ily öszhangzások és elütések mellett, milyen a tárgyeset kifejezése az attributumként használt névszók ragozása és nemragozása. Innen az alaktani egyezésnek (a törökben és magyarban) vizsgálására tért által értekező, mint a természet szerint később fejlődött syntaktikai egyezés után

egyelőre is lehet várni. — Kimutatja itt több névszó—és igeszóképző mindkét nyelvben azonos voltát, gyök szerint is előttüntetvén azt rokon szókban. — E részben valóban figyelmet érdemlő, hogy, a mint értekező állítja, a törökség egy egész csoport egybetartozó képzőt bir fölmutatni, mely a magyarban is megvan hasonló rendeltetéssel, t. i. hét igéből névszókat származtató képzőt, még pedig igen rendesen és gyakran használtató képzőt. Ezek a következők:

1) Török **ak, ek**, melynek változatai **uk, ük, ik, ik**, megfelel a magyar **ó, ö**-nek: tud-**ó**, tör-**ő**, p. o. **kork-ak** fél-**ő**, **tut-ak** fog-**ó** (ansa), **bin-ek** ráülő (ló, v. ö. hál**ó** szoba). Hogy a magyar **ó, ö** ennek valóban megfelel, arra fölhozza a borsó=tatár bors**ak**, haj**ó**=kaj**ik**, csagatajtör. Kaj**uk**, kopors**ó**=ja-kut kuoresakh s egyebek analogiáját, s egyszersmind a magyarból kivethető azon nyomokra figyelmeztet, melyek az **ó ö** képzőnek a magyarban is eredetileg **k**-hanggal végződöttét láttatják velünk. E **k**-hang t. i. még ragozáskor elötlünik lágyultan (**j**): vel**ő**, velej-e=tör. jil**ik**; apr**ó**, apraj-a=tör. javr**ik**, javr**uk**, melyekre nézve értekező azt tartja, hogy aprah-ja (apraj-ja), veleh-je (velej-je) ből lettek.

2) Török **dí, di, (du, dü)**, mely a török praeteritum historicumnak alapját teszi (kapti kapa, ver-dí ada), de magában csak névszóképző (participium); teljesebb alakja (dik, dik (duk, dük)), a jakutban takh, täkh. Az ezzel képzett névszó nomen agentis és egyszersmind nomen actionis, mely két kategória a törökben általában még nem igen vált külön egymástól. Értekező ennek magyarját látja a szán-dok (szándék) és bir-tok-ban, és némely ol, el képzőjü igék alapszavában: hal-dok-lani, ful-dok olni, nyel-dek-elni stb. E szerint hal-dok-lani mintegy halál-olni.

3. Magyar **am, em**, p. o. foly-am (ebben is: folyam odik), vetem-edik, nyilam-lik, stb. Törökben **am, em, im, im, um, üm**, p. o. tut-am, mintegy tart-am (a mennyit kézben lehet tartani, vagy fogni), szegird-im, fut-am, gej-im armatura öltözék stb.

4) Magyar **m**: tud-ni, él-ni. A ragozott alakokból: tudnom, tudnod, tudnonk (tudnunk) tudnotok, értekező a képző ilyen eredetibb magyar alakját következteti: tud-nok, él-nek, melynek ilyen eredeti ragozása volna: tudnoh-m, tudnoh-d, tudnoh-muk, tudnoh-tok; azután - tudnóm, tudnód, tudnómuk, (tudnomk, tudnonk) tudnótok. A törökben ennek a **mak, mek** infinitivus-képző felelne meg, melynek szintén már **n**-nel való párja mutatkozik, p. o. csagatajtör, iger-nek=igirmek.

5) Magyar **ás, és**: látás, tevés; törökben: is, is, us, üs, p. o. gid-is menés, alghais áldás.

6) Török **mīs, mis**=jakut mīt, mit (bīt, bit, but, put, büt, püt, stb.). Képi a török perfectumot, azaz azon névszót, mely a személyragok hozzájárultával a perfectumot teszi. Értekező ennek a magyar **ott, ett**-et állítja ellenében, s fejtegetéséből csak ezen egy példát vesszük ki: jakut khargut-put=magy. haragud-ott. Ugyan

ő a H. Beszédheli **odut ta** (adotta)-ból azt sejtí, hogy a még látható magyar **ut** alaknak (v. ő. **hivutt, ivutt**) legközelebbi megelőzője **vut** volt, mely szerint a **haragud-vut** vagy **haragud-ut** ebből: **haragud-vut** eredett volna, a mi majdnem utolsó íziglen a jakut **khar-gut-put**.

7) Török **ar, er** (elváltozatai: **ur, ür, ir, ir**); képzí azon nomen agentist, mely személyragokkal a jelenidőt teszi (gid-**er-im**, vur-**ar-im**); ezen kívül a véle képzett alak, különösen a keleti törökben és jakutban nomen actionis is: kör-**er**, jak, kör-**ör**, látó és látás. A tagadó **ma, me** szótag (jakut **ba, pa, bo, po** stb. is) az ige-törzshöz hozzájárultával, mi által különben a rákövetkező képzők meg nem változnak (kal-**mak**, kal **ma mak**; vermis, ver-**me-mis**) ugyanazon **ar, er** képzőnek **r**-je helyett **sz** lép föl; kör-**mesz** (oszmanli gör-**mez**) kal-**macz** (oszm. kal-**maz**, holott azt vártuk, hogy kör-**mer**, kal-**mar** lenne. A jakutban ily helyt meg **t** van: kör-**böt**, khal-**bat**. Ebből értekező azt következteti, hogy az **ar, er** nek eredeti török alakja **at, et** volt, mely **asz, esz-re, s** végre **ar, er**-re változott, mit egyéb a török és jakut nyelvek között mutatkozó esetekkel is bizonyít. De kimutatja még az **at, et**-nek **ma, me** tagadó szótag nélkül előfordulását is néhány török és jakut szóban, p. o. geccs-**it** átkelő hely, vadum; jak. **tongot** karagsz (tatár), **ton-gar**, fagyás azaz fagyott hó, és a török jellemű csuvas nyelvben, hol az még rendesen, úgy mint török **ar, er** a jelen idői ige-alakot képező nomen agentis: bolat = jak, boular, csagataj-tör, bolur; bolad pír = kojbáltatár boler-besz (vagyunk, leszünk), csag. tör. bolur-bíz. Legérdekesebb az egyezés, melyet értekező e képzőre nézve a magyarban mutat ki. Magától érte-tő, hogy ezen török **at, et** képző a magyar **at, et**: járatat, ismer-et, koronáz-at, (régiesen = koronázás) stb; s ezekben: ismer-et-es, állhatat-os, nyer-t-es (régí nyeretes) röpt-iben, holt-iglan stb. De ugyanabból magyarázza a régi m. nyelvemlékekben előforduló „látja ötet ület-te“-féléket, a megfelelő jakut képződés hasonló használatát hozván elő; ugyanavval magyarázza a **vagyok**, melynek **val, vol** a gyöke, sajátóságos alakulását is (a H. Beszédbeli **vog-muk**, azaz **vogy-muk** e helyet való **volgy-muk**, mely **vold-muk**-ból eredvén, egészen a csuvas **bolad pír** mellé áll); ugyanabból végre az **esz-em, visz-ek** stb. igék nem gyökszerű **sz-jét, is, mint**-hogy az **at, et**-nek a török **ar, er**-re átvezető alakja ez: **asz, esz**, — s úgy hisszük, méltán mondja e fejtegetés végén, hogy „eléged-jünk meg ezennel a magyar igealakok alakulásába ezen lopva való bepillantással.“

Végre a török-magyar gyökrokonságról szól értekező, melyet ezen és egyéb alaktani egyezések után még legjobban föltehetünk. Ha itt mégis a finn nyelvek szótárát a magyartól kevésbbé ige-gennzük találjuk, mint a törököt, értekező ennek okát részint abba látja, hogy eddig tűzetes török-magyar nyelvhasznításunk nem levén, sok oly föl-

tetsző gyökhasonlatot nem is ismerünk, mely a török és magyar között különben meg volna; részint abban, hogy a magyar gyökszók hangbeli fejlődése csakugyan inkább a finn nyelvekkel egy irányban indult, de a török nyelvek ebbeli fejlődését még nem ismerjük tisztán mert még nem kutattuk. Ebből következteti azon feladat sürgetősségét: hogy a török és magyar nyelvek közti hangviszonyokat és hangfejlődéseket tüzetesen nyomozzuk, — szóval, hogy egy hasonló hangtant állítsunk elő.

Hogy ily hangtan hasonlító nyelvészetünkre egyébként is szükséges, valamint azon eljárás fejtegetése, melylyel azt, újra és e célra nagyobb és biztosabb kritikával teendő szóhasonlításokból elő lehetne állítani, s mint kellene abba a többi altaji főnyelveket befoglalni: ezek teszik az értekezés második részét, melynek végén még azon munkákat jelöli meg értekező, a melyek előállítását kell magyaraltaji nyelv tudományunknak célul tűznie. Ezek — a hasonlító **hangtanon** fölépülve egy **magyar-altaji alaktan**, és végre egy magyar-altaji **hasonlító-szótár**, mely az egész altajiság szókinsét hasonlítólág összefoglalja.

— Pompéry és Budenz előadása után összes ülés.

Ez összes ülésnek két tárgya volt.

Szabó József lev. tag egy oly tárgyra hívta fel az akadémia figyelmét, melynél a találmányi elsőség biztosítása forog fen. E felszólalást pedig Czimeg János szegedi hazánkfia érdekében tévé, ki az akadémia előtt, mint az üvegezüstölés egy saját módjának felfedezője, már ismeretes, s ki jelenleg az alkalmazott vegytannal Párisban foglalkozván, ott a selyemszálak fémezésére saját eljárást talált fel, melynek segítségével a nyers selymet arannyal, ezüsttel, rézzel vagy más fémmel bevonhatni. Nevezett hazánkfia Párisban, 1861. decz. 26-kán kelt levelében kérte az előadó lev. tagot, tegyen említést az akademiánál eljárásáról, s egyszersmind mutassa be eljárásának mellékelve küldött gyakorlati példányát, mely aztán, őrizet végett a n. Muzeumban tétetnék le. A küldemény egy kis üvegben van, s három rétegből áll: alul az aranyozott selyem, középett az ezüstözött, felül a rezegett. Az üveg be van kötve s a zsinórhoz Czimeg János ur pecsétviaszszal egy papírt függesztett ily fölirattal: „A legeslegelső sikerült mutatóványa azon szövetszálak arany-, ezüst-, réz- vagy más fémekek bevonásának, melynek legelőszörő készítés-módját felfedezte szegedi Czimeg János 1861. évben.“ Ehhez még az akadémia pecsétét véli függesztendőnek a bemutató lev. tag, egy papírdarabbal együtt, melyen a bemutatás napja s azon határozat kelte volna, melynélfogva az a Muzeumba küldetett.

Ez előadásra megjegyzé ugyan Sztoczek József r. tag, hogy — a mint Dingler Polytech. Journ. általa idézett számai bizonyítják — az állati és növényi rostok fémezésével, közönséges arany-oldatba mártva s kitéve könny-léghezamnak, úgy szintén galvanoplastikai úton is tétettek már kísérletek; azonban viszont megjegyeztetett,

hogy Czimeg eljárásában lehet valami új: s ez okból, találmányi előjoga biztosítására, a bemutató lev. tag által kívánt intézkedések megtételnek, a titoknoki hivatal bizatván meg e végett a szükséges teendőkkel.

Az összes ülés másik tárgya K u b i n y i F e r e n c z tiszt. tag indítványa volt az akadémiai palota ügyében, melyre azonban, a lapok közlései után, az ügy jelen stadiumában, fölösleges immár visszatérnünk.

— Január 20-kán a philos., törvénytudományi és történelmi osztályok tartották közös ülésüket.

Az ülést HORVÁTH CZIRILL r. tag értekezése nyitá meg: S c h e l l i n g philosophiai álláspontjairól.

Igaz-e, hogy Schelling atheus? igaz-e, hogy pantheista? igaz-e, hogy mysticus? Hogy romanticus? A philosophia ügyében megannyi nyomatékos kérdés, melyeknek megfejtésére csak egy út vezet: t. i. a Sch. rendszerével való megismerkedés. E végett azonban mindenk előtt azon álláspontok iránt kell eligazodnunk, melyekről Schelling philosophiai életének fejlődése tárgyalatni szokott; különben—ugymond értekező—lehetetlen ama nézetbeli ködrétegek eloszlatása, melyekbe immár a Schellingre vonatkozó ítéletek burkolódtak. Értekező ez okból megismertet bennünket azon véleményekkel is, melyek a Sch. philosophiai álláspontjaira vonatkoznak. S nem kevesebb érdekes és tanulságos volt értekező előadásában a kritikai szempontok felállítás, s e szempontok alapján a Schellingre vonatkozó vélemények helyreigazítása, mint a hirneves német bölcész valódi philosophiai álláspontjai felől nyújtott tájékozás. Értekezése első szakaszában a materialis álláspontokról, a másodikban a formalis álláspontokról s a harmadikban azon viszonyról szolt értekező, a mely közöttök előfordúl. A tartalmas előadásból itt csak egy pár töredéket emelünk ki.

Schelling philosophiájának alapeszméje, értekező szerint az általány. Eleinte Fichteaus volt Sch. A mindent önmagából szabadon tevő én őt is elragadta. A Fichte által érvényesített álláspontot a végső eredménnyel együtt magáévá tette. A Schelling által szerkesztett philosophia első időszakának álláspontja tehát azon egy az atheismusával. A második időszakban Sch. Fichte elvének: az én = minden, azt állította ellenébe: a minden = én. E két elv egymáshoz viszonyának érvényesítése által szükségkép fogamatossított azon érvényesség is, mely az én és nem-én, az ideale és reale azonságát illeti. Itt tehát az általány azon egy az ideale és reale azonságával. Következőleg a második időszak elve az általános azonság. Azon álláspontot, melyről ezen elv kifejtetett, maga Schelling pantheisticusnak nevezi. Tehát egyfelől atheismus, másfelől pantheismus. Álláspontok, melyek homlokegyenest ellenkeznek. Míg amaz előtt az én minden, az Isten semmi: addig emez előtt az Isten minden, az én semmi. Amott az általános én, emitt az általános azonság lett középponttá. Az általánosság mind a kettővel közös. Ebből azt lehetne következtetni,

mintha akkor, midőn középponttá lettek, mind az egyik, mind a másik kiszakasztatott volna a közöttük levő szükségképi viszony határai közül. Az én saját erejüleg teszi önmagát és önmagának tevése által tesz mindent. Az azonság elsimít minden ellentétet, s ezt tevén, tagadólag lép föl az egyedek önállósága, tehát az én iránt is. Szélsőségek, melyek annál kevesebbé tarthaták föl magokat, mivel Schelling szellemének hivatásában állott a mindenkép általános egység után törekedés. Schellingnek haladnia kellett. Haladott is. Harmadik időszakának álláspontját ő maga nevezte monotheismusnak. Már csak ez elnevezés is mutatja, hogy ez álláspontról az általány se nem én, se nem azonság, hanem szellem. Tehát általános szellem, mely az előbbi álláspontok mind negatív mind pozitív oldalainak érvényesítésekor szabadon tesz önmagáról bizonyosságot. Az általános szellem öntudatos és szabad lény. Valódi személyiség.

Ime az eredmény, melyre értekező az első szakaszban jut Schelling philosophiájának materialis álláspontjairól. A mi a formalis álláspontokat illeti, elismeri ugyan értekező, hogy a dialektika határai közt nem Schellingé, hanem Hegelé a koszorú: azonban Schelling is elismerte a dialektika szükségét, alkalmazta is azt többször, kivált a negatív philosophián belül, habár nézete arról elütő volt a Hegel által kifejtett nézettől. Ő e tárgyra nézve a görög bölcsezszer felé hajlott. Általában úgy vélekedik értekező, hogy Schelling szelleme nem csak bölcsezszi, hanem művészi szellem is volt. Szellemén belül folytonos volt a szépség eszméje és az igazság eszméje közötti versengés. Innen az a homály, mely a materialis, úgy szintén az a vegyültség, mely a formalis álláspontok ügyének áthathatását oly igen nehéznek mutatja.

Azonban legyen elég ezuttal figyelem-ébresztésül a tartalmas értekezésről, melynek vázlatát sem adhatók e néhány sorban. Ohaj tandó, hogy értekező Hegel philosophiai rendszeréről is mondja el nézeteit. Egyáltalában semmi sem mozdíthatja elő inkább hazánkban a bölcsekedési hajlamot, mint a jelesebb bölcsezszer rendszereinek elfogulatlan ismertetése, bírálata. Sokat tenne ez irányban a philosophia történelmének terjedelmes kézikönyve. S egyes bölcsekedők tüzetes ismertetése nagy mértékben előmozdítaná e munkát. Minő hatással volt Cousin hasonló irányu működése a francia irodalomban, mindnyájan tudjuk. De a Szajna partjaira sem szükség mennünk. Ki nem emlékszik, minő hatással voltak annak idején nálunk Szontagh Propylaeumai? Emlékszem, hogy táblabíráink is szelvényben olvasták e művet. Hol volnánk azóta, ha kevesebbet vesződünk magyar philosophia föltalálásával, inkább Cousin eljárását követjük vala? Hol volnánk, ha a Propylaeumokon túlmenvén, a rendszerek tüzetesebb ismertetését átültetését tüzzük vala első feladatunkul, azzal a világos előadással, melyben szintén oly jó példát adott Cousin a francziáknál? Az ily előadás hasonló munkában lényeges föltétel. Hogy a rendszerek ismertetésének helyes bírálattal kell történnie: ma-

gától érthető. S ez irányban hasznosak hasonló értekezések, minő Horváth Czirillé, melyek a bírálati szempontokat helyesen állítják fel.

Horváth Czirillt a titoknok követte a szószeren.

SZALAY LÁSZLÓ annak fölemlítése után, hogy herczeg Eszterházy Pál, ki nevelője Görög Demeter, a Magyar Hirmondó szerkesztője által korán érintkezésbe jött a magyar irodalommal, — mit magyar nyelven szerkesztett s még most is fenlévő ifju korabeli naplót is tanusítanak, — ottkünn s a hazában egyiránt kegyelettel viseltetett a magyar tudományosság iránt, s ki az által hogy európai híru képesarnokát Pesten, az akademia palotájában fogja felállítatni, hálára kötelezte le maga iránt a hazai művészetet — előadja, hogy ő, Szalay, midőn ezelőtt egynehány évvel visszajöven a külföldről, a herczeget fölkerlte: „engedné meg, hogy a kismartoni levéltár kincseit történet-tudományi czélokra vizsgálhassa, tanulmányozhassa, nemcsak a legelőzékenyebb készséggel fogadtatott kívánsága, hanem alkalma volt tapasztalni, hogy a herczeg maga is kétnagy ősenek, az ország nagynevű nádorainak, gróf Eszterházy Miklósnak és herczeg Eszterházy Pálnak terjedelmes életrajzaikat — természetesen első sorban a kismartoni, valóban megbecsülhetetlen irományok alapján — szándékozik közrebocsátani.“ A munka azóta folyvást előbbre haladt, a herczeg titkárának Mayr Fidélnak felügyelete alatt, kit az elemi oktatás s a magyar nyelvészet ügyében közrebocsátott munkájából már eddig is ismertünk, s ki rövid idő mulva Forgács históriai commentariussait, melyeket Horányi Elek tudnivalóképen nem a legcastigatusabb szöveggel bocsátott közre, — átnézve s a herczeg könyvtárában őrzött egykoru, és Forgács Simon a hadvezér által magyar jegyzetekkel kísért kézirat segédével javítva szándékozik az akademiának be-
küldeni.

Eszterházy Miklós életrajza, mely három kötetre fog terjedni s melyhez a kismartoni levéltár valamennyi irományait az előadónak rendelkezésére bocsátotta a herczeg, már nagy részt készen áll. Szalay belőle két érdekes okmányt közölt az üléssel.

Az egyik gróf Pálffy Katának, Illésházy István özvegyének levele Eszterházy Miklóshoz, midőn ez, a kassai főkapitány, Mágocsi özvegyével lépett házasságra. Miklós, fia volt Ferencznek, a pozsonymegyei alispánnak, kit neje Illésházy Zsófia számos gyermekkel ajándékozott meg, s ki különben sem birván nagy vagyonnal, csak szerény örökséget hagyhatott fiára. Midőn ez az özvegy kezével a Mágocsiak s a Dersffiek roppant uradalmainak is birtokába jutott és az ország első dynastái között fogott helyet, az irigység nem késelt ellene felszólalni, s névszerint azt is gáncsolni eljárásában, hogy szerfelett sietett a menyegzővel. Ugyanis akkoron az volt a szokás, hogy minél nagyobb ur volt éltében a halott, annál később, néha kimulása után egy évvel temettetett el. Eszterházynek tehát azt is szemére lobbantották, hogy a menyegző szövétnekei megelőzték a teme-

tés fáklyáit. Még nagynénje, Pálffy Kata is elégedetlen volt a sebesen történt házassággal. Jellemzetes levelére Eszterházy e jellemzetes ígékert írta: „Mivel sem a kegyelmetek nemzetének, sem hazánknak nem tettem kárt vele: azért társul vettem.“

A másik levél Thurzó Imréhez van intézve. A Forgács Zsigmond nádor által 1619-ben Márton napra Pozsonyba összehívott országgyűlésen, melyen Eszterházy nem volt jelen, ellenei úgy emlékeztek meg róla, mint a közélet mezején már Cicero idejében szokták a homo novus-t rostálni a senatorok. Eszterházy gyanította s úgy látszik, helyesen gyanította, hogy a kissé scurrilis vádak első szerzője Thurzó Imre, a kétségkívül nagyramenendett ifju férfi, ha a sors hoszasabb életet enged neki, ő ki már ekkor is magára vonta a közfigyelmet, de ki ifju levén, nem bírhatott az éltesebb kor mérsékével és tapintatával, s fia levén a nádornak, az alispán fiáról gögösen szólt. Eszterházyhoz hozzáintézett feddő levele nem csak mint politikai védírat s mint történelmi okmány, egyike a korszak érdekeisebb emlékeinek, hanem philologiai tekintetben is. Tösgyökeres hatalmas magyarságánál fogva, minő az ősrégi csalóközi nemzetség ivadéka-hoz illett, s pszichologiai tekintetben, mint rendkívüli egyéniség nyilatkozata, egyaránt nevezetes mű.

Az akademia osztatlan tetszéssel fogadta ez érdekes közléseket.

— Január 27-kén a math. és term. tud. osztályban, XANTUS JÁNOS foglalta el székét akademiánkban.

Nagy számú közönség gyűlt egybe, s a közváramozást teljesen kielégíté a nem csak igen érdekes és tanulságos, de egyszersmind vonzó, többször emelkedett előadás.

A d a t o k a t kívánt nyújtani értekező egy sajátlag még új, s már is nagy sikerrel művelt tudományhoz, melynek alapítója Maury, a hírneves amerikai tengerész, — t. i. a t e n g e r t e r m é s z e t t a n i föld ir a t á h o z. Oly tudomány, melyhez mond értekező most már a tenger összes háztartása tartozik viszonyában mindenhez, u. m. sava, vizei, éghajlata, hőmérséke, állat és növényélete, s mindaz a mi akár a tudományok bármely ágával, akár a kereskedelmi és iparos üzlettel bár a legtávolabb kapcsolatban áll. A szelek immár annyira meghatározvák, hogy a hajós csaknem biztosággal tudhatja, minő szelet talál ekkor s ekkor, itt vagy ott, s kikerülheti a szélesendet. Azt is tudjuk miért lakatlan az oceán egyik része s miért tele élettelle a másik, miért uralkodik néhol örökös szárazság, miért van az éjszaki csöndes tengeren csak egy, s a délin két esős évszak. Az ellenkező és párhuzamos, úgy az alsóbb árfolyamok okairól szintén van fogalmunk; s tudjuk okát, miért kell az északi sarkon egy nagy nyílt tengernek lenni, aránylag mérsékelt éghajlattal. Hiszszük, hogy a só szükséges arra, hogy a napsugarak a tengerbe hassanak, s ennek alapján, hogyha a tenger nem volna sós, a forró övi országok éghajlata még forróbb, s az északiaké még hidegebb lenne. A tropikus tenger vize melegebb volna mint p. o. a vér, s az északi tenger örökös jéggel volna bezárva

mig földünk bizonyos részeit az eső örökös vizözön alatt tartaná. Kisé különösnek tetszik s mégis úgy van, a felhők villámai is főkép az ocean savából származnak. stb.

Értekező nem akar új dolgokat mondani, csak már ismert tényeket, de oly oldalról s oly nézetre és viszonyok közé alkalmazva, melyek másokat utánkutatásra és utánbölcselkedésre indíthatnak. Nem követel értekező csatlhatlanságot, tudva, hogy új tudományoknál a valódi haladás nem csak a tények és a való meghatározásából, hanem a tévedések fölfedezéséből is áll. De talán adatai közel állanak a valóhoz, miután nemcsak sok új fölfedezés állt rendelkezése alatt, hanem évekig volt értekező a személyes gyakorlat terén, csaknem egyedül e tárgyakban tevén észleleteket.

Ehrenberg évek előtt felkérte az európai tengerészeket, szerezzenek neki a legnagyobb mélységekből különféle microscopicus rovarokat. Az európai kormányok feleletre sem méltatták! de az amerikai kormány azonnal utasítá tengerész tiszteit. Xantus ur maga, mint egyik amerikai tiszt, 15 ezer palaszk és papírhüvelybe zárt példányszorozatot gyűjtött a csendes tengeren, minden szélességi és hosszúsági fokról, s minden mélységről le egész $1\frac{1}{2}$ mértföldig, Amerika és Ausztralia, s a Vancouver és Navigator szigetek közt. A ki nem tudja e microscopicus állatkák fontosságát, mosolyog; pedig mily nagyszerű azok hivatása! Az ő feladatuk nemcsak az ocean dynamicus mozgását elősegélni, s a tenger tisztaságát fentartani, de egyszerűsmind elősegélni a föld éghajlati szabályozását. A tengervíz ugyanis a só mellett más anyagot is tartalmaz, p. o. meszet, miből aztán óriási kiterjedésű korallszigetek, kagylózátonyok és habaroztelepek alapíthatnak a puhányok és habarczok által. Hogy jobban felfoghassuk, mi nagy befolyást gyakorolnak e kis teremtetések az árfolyamokra és éghajlatokra, képzeljük magunknak az ocean tükéletes nyugalomban, azaz egészen egyensúlyozott tétlenségben; képzeljük hogy ezen állatkák felfüggesztették működésüket: mihelyt ezek közül egy puhány vagy habarcz megkezdi működését s a tenger vízből lakása alkotására egy részecske tömör anyagot elválaszt, megváltozik azon vízrészecske fajsulja, melyből a tömör anyag elválasztatott, könnyebb lesz, engedni kénytelen a nehezebb víznyomásának, mely helyét elfoglalni törekszik, s az ocean részecskéiben ide s tova keringve nyomul, míg a tömör anyag illetősége visszaadatott. Egyik legfontosabb vizsgálódási tárgy jelenleg, mennyiben okoztatnak az árfolyamak azon egyensúly háborítása által, melyet a tengeri állatkák fent leírt működése idéz elő. Tudjuk, hogy ez állatkák oly mennyiségű tömör anyagot választanak el, hogy abból egész continenseket építhetnek föl; az is tudva van, hogy a tenger egyensúlya nagy mértékben háboríttatik fel a kipárolgás következtében hátrahagyott savak által. Így ha egy részről a tenger savait tekintjük, látjuk, miként működnek a szelek és tengeri állatkák a vízre, s az oceanban mint fejtik ki működéseik által az ellentétes erők azon alapelveit, melyek földün-

ket is egyensúlyozzák. A szél a tengerszint seprí, édes vizét gözzé párologtatja s a tömör anyagot hátra hagyja a tengerben, mi által a színvz fajsúlyára nehezebb lesz s alászáll. Más felől a kis építészek alant, a mint korallházaikon szünetlen dolgoznak, az alsó vizekből folyvást elválasztják a tömör anyagot, megkönnyítik azáltal az alsó víz fajsúlyát, s a víz fölszáll a felszínre, hogy az onnan alányomuló tömeg helyét kitöltse, mely a szelek működése által küldetett, terhelve új táppal és anyaggal az alant működő munkások számára. Az apró tengeri állatkák feladata ez okból, a természet nagy háztartásában megváltoztatni a tengervíz fajsúlyát, megzavarni egyensúlyát s árfolyamokat hozni létre és tartani fen. Ezáltal egyszersmind szabályozni segítik az éghajlatokat s bizonyos szélességek hőmérsékét.

Kiemelvén itt értekező azon körülmény fontosságát, hogy a tenger vize sós; s egy szép hasonlatban feltüntetvén, hogy mint a csillagászati műszereknél, úgy az ocean gépezetében is compensatio által történik a rend és szabályosság fentartása: mutogatja, hogy a puhány és habarczféle állatkák szolgáltatják a szükséges compensatiót, azok az ocean valódi fentartói, mint a melyeknek működése nélkül a tenger túltelnék savakkal.

A tényekről, melyeket érinténk, mindig magasabb szempontokra emelkedik értekező. Mélyebben hagy pillantanunk a természet nagy háztartásába, párhuzamba állítja a telescop és microscop csodáit, bölcselői szempontra emelkedve, fölmutatja, hogy azon apró tengeri állatkák, melyekről szólott, nemcsak nem haszontalanok, hanem jelentékeny befolyásuk a teremtés összhangzásban fentartására, s — a mint a vizsgálódások utóbb igazolni fogják — bizonyos kiterjedésben még az éghajlatok, és pedig a működésektől távol eső éghajlatok szabályozására is hatással vannak.

— Ugyan ez alkalommal összes ülés tartatván, — akademiánk belső szervezetében lényeges javítás történt, a nyelvtudományi állandó bizottság működési körének szabályozásával.

Magának a bizottságnak kebeléből jött ez iránt az indítvány.

Az 1855-ben megalkotott állandó nyelvtudományi bizottság ugyanis az alkalommal, midőn az elnök a bizottságokat felszólítja, hogy 1862-re költségterveiket az igazgatósághoz eléterjesztés végett nyújtsák be, saját magának a többi állandó bizottságok módja szerinti rendezése, s ehhez képest körének szabados kitüzése iránt szintén javaslatot terjesztett elő.

A nyelvtudományi osztálynak minden időben voltak és lesznek is oly teendők, melyek csak társas (collegialis) munkásság útján elvégezhetők. Ez okból az akademia kezdettől fogva sokfelét dolgoztatott bizottmányilag a nyelvtudományi szakban is, sok tárgyban hallgatott meg nyelvt. bizottságokat. Így nyelvtani tárgyakban az első nyelvtudományi bizottságot az akademia legott első nagy gyűlésében 1831-ben küldte ki a „Magyar helyes-írás és szóragozás elemei“ készítése végett.

Egy újabb bizottságot 1842-ben a „Magyar nyelv rendszere“ szerkesztésével megbízta.

Szó t á r i t á r g y a k b a n az első bizottság 1832-ben működött, elkészítvén a „M. nagy szótár“ tervét, mely ki is nyomtatott. De a munka maga nem bizottságilag, hanem összes-akademikailag kezdetet meg s ez ut nem vezetvén célhoz, az akadémia 15 évet vesztett sikertelen munkával.

1832-ben külön bizottságra bízott egy „Magyar zsebszótár“ készítése, mely létesült is.

Bizottsági tervek nyomán készültek el 1834. egy „Philos.“ s egy „Mathematikai műszótár, 1838. a „Tájszótár“, 1843-ban egy „Törvénytudományi műszótár.“

Bizottsági új terv szerint vőtetett, s már egy kéttagu bizottság által munkába 1844-ben a „Nagy szótár,“ mely most immár készen áll.

N y e l v t ő r t é n e t i t á r g y a k b a n , t. i. a nyelv emlékek felkeresése, másoltatása, gyűjtése, szerkesztése, kiadása ügyében minden bizottsági hozzájárulás nélkül járt el egy tag; s bármely fényes sikerrel, még csak az akadémiai nyelvtan és helyes-írás szabályai sem tartattak általa szemmel.

Mindezen osztálybeli munkálkodások tehát, az utolsónak kivételével, időről időre nevezett bizottságok által vagy terveik szerint vitettek véghez; s nem tagadhatni, hogy a kellő egység, a mennyiben bennök feltalálható, bizonyos vezértagoknak mindezen bizottságokban részvétele eredményezte.

1855-ben végre egy állandó bizottság neveztetett ki s bízott meg a helyesírás, revisiójával, utóbb véleményezésekkel; így a „M. Nyelvészet“ folyóirat, a Corpus Grammaticorum, a „Nyelvemlékek,“ az „Abutka“ kiadása, a Vámbéry tatár útja sat. ügyeiben ez hallgattatott meg. Azonban munkálkodása csak eventualitásokra volt eddig utasítva.

A bizottság végre meggyőződött a felől, hogy az akademiának, s különösen a nyelv- s széptudományi osztályának, magyar nyelvészeti fontos és folytonos teendőinél fogva nem csak állandó, s így az elemek azonságánál fogva határozott s következetes irányú, nyelvtud. bizottságra van szüksége, de olyanra is, mely teendőinek szabatos kitűzése mellett rendes társas munkásságot folytasson. Így az osztály nyelvészeti ügyei egységes, összevágó, következetes vezérlet és felügyelés, folytonos szemmeltartás és kíváncsok gyakrabbi eszmecsere mellett élénkebb, összhangzó és nyomas haladást tanusíthatnak.

Mindenekelőtt tehát k ö r é t ó h a j t j a a nyelvtud. bizottság szabatosan kitzetni; melyet, véleménye szerint a következő munkássági ágak tennének:

I. N y e l v t a n i a k. Ide a Helyesírás, a Nyelvrendszer s a Nyelvjárások ügyei folytonos figyelemben tartása tartoznék.

II. S z ó t á r ü g y. T. i. ide nem értve a „Nagy Szótár“t, mely befejezett, ténykép áll előttünk, a „Tájszótár“ folytatása, a „Mester-

műszótár"ról gondoskodás, a műnyelvi kérdések véleményezése, helynevek, szójárások, phraseologia stb. gyűjtése tartoznék ide.

III. A Nyelvtörténet ügye, tehát a „M. Nyelvemlékek“ szerkesztője, ki eziránt maga óhajtja a bizottság támogatását és közreműködését, ettől venné utasításait másolások, kiadások, egyes szerkesztési kérdések körül.

IV. Az alapszabályok 3. § a az irodalom emlékei felkérését s a tudomány gyarapodására szolgálók ismeretbe hozatalát is kötelességévé tevén az akademiának, a „Nyelvemlékek“ szerkesztője ilyek iránt a bizottság elé terjesztené jelentéseit, indítványait, s a melyeket az magáévá tesz, kerülnének az osztály és igazgatóság elébe. Jelenleg e szakból a „Corpus Grammaticorum“ van sajtó alatt.

V. A hasonlító nyelvészet mind fontosb, sőt immár mellőzhetetlen kiegészítője levén az összes nyelvtudománynak, a bizottság ez irányu eszmecserének és vizsgálatoknak is nyitna tért, mi által az eszmék kisurlódása s tisztulása legbiztosabban várható. Ide pedig nemcsak az összes altaji nyelvészet — minden azt tárgyazó munkákkal — hanem a sémi, az árja, s így a classici nyelviek is tartoznának, nyelvhasznítás tekintetében.

Ezek szerint a bizottmány teendői meghatározatván: miután a nyelvtani és szótári, úgy irodalmi munkálatok körében eszközözendő egyes munkák előre meg nem állapíthatnak: ilyek iránt évenként vagy esetenként külön tenné előterjesztéseit az osztály útján az elnökséghez és igazgatósághoz, állandó, rendes, folytonos kiadásai egyelőre volnának.

1. A régi nyelv- és irodalmi emlékek folyamatban levő kettős gyűjteménye. (Nyelvemlékek és corpus Grammat.) Emez 40 ivet fogván tenni, költségei tehetők 800 forintra; (amabból az igazgatóság évenként egy fél kötetre mintegy 35 ivre) adván engedélyt, ezek költsége felmehet ez évben 1050 forintra. Ide számítandó a kezdettől fogva utalványozott évdíja a „Régiségek szerkesztőjének“ 210 forint.

2. A nyelvjárási és szótári anyagok, úgy nyelvemléki anyagok iránti levelezésre, másolásokra, szerzésekre maximunként utalványoztatni kéretik 300 forint.

3. Kisebb anyagközlések és dolgozatok közzétételére kívánatos, hogy e bizottságnak, mint a többinek saját organuma legyen: Nyelvtud. közlemények, 30 iv erejéig, mely díjai és nyomtatására kell 1230 forint; a szerkesztő díja 90 forint; összes budgetje tehát 1862-re tenne 3680 forintot.

E budgetre megjegyeztetik, hogy az 1) alatti sajtó alattiak, ú. m. 800 for. és 1050 — 1850 forint már ki van rendelve, s nem új költség, csak hogy most e bizottság czime alatt járna; 2) hogy a nyelv-emlék szerkesztési díja 210 frt. szintén rendszerezve van; s hogy a 2) alatti czélokra kevesebb, de valami szinte utalványoztatik, még pedig elnőkileg előforduló esetekben most is, határozatlan ösz-

letig évenként; 3-or hogy Hunfalvy Pál kijelentvén, miszerint, a nyelvtud. Közlemények létesültével a M. Nyelvészet füzeteit megszünteti s így e czím alatt az akadémiai subventio is megszűnik, mely tesz 250 forintot, s így a fenálló költségek ez évre tevén 1310 frt. új költség csak 2370 forint.

Azonban ez öszletre nézve is meg kell jegyezni, hogy annak nagy része is kilátásban van, ha meggondoljuk, hogy a) a 2) alatti czélokra minden évben úgy is költetik, hol több hol kevesebb; 6) hogy a nyelvtud. közlemények létesülvén, a nyelv- és széptud. Értesítő évenként egy kötetre szorítható, holott a nélkül a munkásság szaporodtával az Értesítő nem egyszer 30, hanem kétszer 30 ivre is felszökkenhet, mit az Akadémia nem könnyen szoríthat meg.

A bizottsági terv elfogadása mellett tehát, minden költség, mely az értesítő 30 iven túl menő füzeteket terheli, ide áthozható.

T. i. az Értesítő ezentúl magában foglalhatná 1. a székfoglaló értekezéseket; 2. minden nem szorosan nyelvészetieket, miután az osztály a széptudományokra és irodalomtörténetre is kiterjeszkedik, még pedig nem csak a magyarra, hanem az egyetemesre is; 3. mindent, a mit tagok külön az Értesítőben ohajtanak kiadatni; 4. az osztályi tagok feletti emlékbeszédeket.

Ellenben minden specialis nyelvészeti előadásokat az osztály ide utasíthat, mind azt történelmi osztály gyakran teszi, áttevén némely tört. és archaeol. előadásokat a Tört. Társa s Archaeologiai közleményekbe ajánlja a bizottságnak ekkép saját budgettel rendeztetését azon nagy erkölcsi haszon, melyet a többi bizottságok abban is tanúsítanak hogy segédkező hozzájárulását eszközölvén akademián kívüli férfiaknak is, kapesul szolgálnak az akadémia és az író-közönség közt, erőket költenek, működtetnek s mind a tudománynak előbbvitelére hatnak ekkép tágabb körben; mind növelvét képeznek az akademiának.

Azon reményben, hogy az előadás elfogadtatik, egyszersmind kiegészitetését is kérte a bizottság Arany János r., Budenz József Riedl Szende és Vass József lev. tagok hozzácsatoltatásával. Megjegyeztetett végre, hogy közleményei szerkesztését s az előadó jegyző tiszttét, a bizottság kérésére, Hunfalvy Pál kész elvállalni.

Miután a bizottság előadása támogatására az akadémia jegyzője szót emelt: az összes ülés egyhangu felkiáltására határozatba ment, hogy az akadémia teljesen méltányolja mindazon okokat, melyek a nyelvtudományi bizottságot e javaslatok előterjesztésére indították s annyival inkább pártolandóknak véli e javaslatokat, minél inkább megvan győződve, a többi állandó bizottság sikeres működéséből is, hogy csak ez uton várható a tudomány minden irányban rendszeres előbbre vitele s az osztálybeli eddigi sporadicus működés helyett szerves, összhangzó a tudományt minden részeiben fölkaroló munkásság előidézése irányok folytonos kitűzése mellett, melyek után az akademián kívüli erők is biztosan indulhassanak. Midőn ez okoknál fogva a nyelvtudományi bizottság, az általunk fentebb előadott működési körrel szabá-

lyoztatott, s a szintén fentebb nevezett tagok hozzáadásával kiegészített: a bizottság költségvetése az elnökséghez és az igazgató tanáchoz, az akadémia egyértelmű, hő pártolásának kifejezése mellett tettett által.

— Végre szinte ezen alkalommal olvastatott az állandó math. és természettudományi bizottság jelentése, mely szerint e bizottság közelebbi ülésében Szabó József előadó Petényi Salamon hátrahagyott munkáinak kiadása iránt tön indítványt. E munkák kiadása még 1855-ben elhatároztatott, s a szerkesztésre az osztály Kubinyi Ferencz tiszt. tagot kérte föl. E férfiú Petényi hátrahagyott papíradarbjait és jegyzeteit szakok szerint rendezte, a következő főosztályokat állítván föl: I. Paleontologiai rész, melyhez jőne bevezetésül Petényi életrajza Kubinyi Ferencztől; II. Általános állattani s különösen az emlősökre és halakra vonatkozó rész; III. Ornithologiai munkálatok. Az elhunyt természetbuvár iránti kegyeleten kívül a tudomány érdeke is megkívánja, hogy az akadémia határozata minél előbb életbe lépjen. E végett azonban szükséges, hogy az osztály helyett az állandó bizottság vegye át ez ügy vezetését. Annál sietősb dolog, mivel a teendők sora még nagy. Először is az egyes jegyzeteket kell összeállítani nagyjából; azután így összeállítva magyarra fordítani; s csak ezután kerül a sor a valódi szerkesztésre, különválasztván, a mi általánosságra vonatkozik és a mi nem eredeti. A jegyzetek összeállítása azonban annyi munkával jár, hogy a ki e munkával foglalkozik, érdemes a szokott akadémiai díjazásra, holott az akadémia igazgató tanácsa kevesebb díjt ajánlott e munkára. Ez indítványokat elfogadta s most az akadémia elé terjeszté a bizottság. Az összes ülés pedig kimondá, hogy a még kiadatlan s újból szerkesztendő dolgozatokra a rendes értesítői díj megajánlását javaslatba hozza az igazgató tanácsnak. Szükség azonban, hogy az igazgató tanács az öszlet iránt, melybe a kiállítás kerülni fog, tájékozva legyen, minél fogva a bizottság utasítottatott, hogy költségvetése alkalmával e kiadásokra is megszabott öszletet hozzon javaslatba.

HAZAI KÖNYVÉSZET.

MAGYARORSZÁG TÖRTÉNELME. Irta Horvát Mihály. Új dolgozat. I—IV. kötet. Heckenástnál. Pest, 1862. Ára 10 frt.

Történetirónk régibb munkájának nem újabb, átnézett javított kiadása, hanem egészen újból dolgozott mű, melyben a derék szerző hazánk történeteit nem csak háromszorta nagyobb terjedelemben adja mint előbbi munkájában, hanem egyszersmind fölhasználta a régibb műve megjelenése óta közzé tett újabb forrást, mely források gyűjtésében maga is nagy erélylyel fáradozott. Az újabban megjelent kötet az I. Leopold trónra léptétől a szatmári békekötésig terjedő, rendkívül érdekes korszakot foglalja magában.

MAGYAR TUDOMÁNYOS ÉRTEKEZŐ. Szerkesztik és kiadják Knauz Nándor és Nagy Iván m. akad. tagok. Előfizetés félévre 4, egész évre nyolcz forinttal. — Megjelent eddig két füzet. E füzetek tartalma: Bevezetés melyben az egyik szerkesztő alaposan vitatja, mennyire szükséges irodalmunkban ily folyóirat, mely az u. n. revuek és heti encyclopaedicus lapok vagy politikai hírlapok tárczái közt közép utat tartson, s a szaktudományi fontos és érdekes, de még a kísérletek és clemzések végeredménye hiányában teljes egészszé ki nem kereshetett nyomozásoknak és fölfedezéseknek is tért nyisson s az Új M. Múzeum megszűntével támadt hézagot kitöltse. Tartalmát teendik e vállalatnak: 1) Tudományos értekezések, nyomozások, monographiák, életrajzok irodalmi s egyéb áttekintések. 2) Történelmi és régészeti apróbb czikkek fölfedezések, kísérletek és buvárlatok eredményei. 3) Irodalmi napló. 4) Könyvismertetések és bírálatok. 5) Adattár, olykor történelmi becsü okmányok közlése. 6) Könyvészet. A bevezetést Bartal György czikke követi: A parthus-hunmagyar scythákról. További czikkek: M.—K A hold- és csillagok behatása a föld melegségére. Knauz: A budai királyi várpalota kápolnája. Szilágyi S.: körütekintés történeti irodalmunkban. Tárcza. Kachelmann: könyvszemle, könyvészet Aignertől. A második füzetben: Bartal cikkének folytatása. Csery József: Korpona városának ismertetése. Rakovskij István: Pozsony két régi egyháza. Vezsely Károly: Oklevéltár. Garády könyvszemle. Tárcza: főleg tudományos intézetékné krónikai jegyzetek; apróságok; halálozások; könyvészet 1851-ből. — Előfizetést mindkét szerkesztő elfogad: Knauz Esztergomban és Nagy Iván Pesten (Újvilág utca 19. sz.)

AZ ERDÉLYI MUZEUM-EGYELET ÉVKÖNYVEI. Szerkesztette Brassai Sámuel, erdélyi muz. h. igazgató. Kolozsvár 1860.
— Megjelent I.—III. Füzet.

Foglalat: Előszó. Az Erdélyi Múzeum-egylet alakító közgyűlésének jegyzőkönyve. Rómaiak nyoma Erdély északi részeiben Torma Károlytól. Adalék népünk költéséhez Gyulai Páltól. A növénytaplálkozás ügye napjainkban Brassai Sámueltól. Feridun Beg „Szultáni okmányok gyűjteménye“ czimű könyvének ismertetése mutatványokkal, Vámbéri Armintól. A madarakról, különös tekintettel az erdélyi honos fajokra gr. Lázár Kalmántól. Az erdélyi bányákból került viasztáblák és az ósrómai folyóirat Finály Henrik Lajostól. A cserhalmi ütközet 1070-ben, és helye, körülményeikkel, nagyajtai Kovács Istvántól. Békes Gáspár versengése Báthory Istvánnal (1571—1575.) Szilágyi Sándortól. A magyar korona feletti küzdelem a XVI. században, Jakab Elektől. Aquila pennata és minuta gr. Lázár Kalmántól.

TÖRTÉNELMI TÁR. Kiadja a m. tud. Akadémia történelmi bizottsága. X ik kötet 1861. Ára 1 frt. 60 kr.

Tartalma: I. Kismartoni regesták 1617—1645. Horváth Mihálytól. II. Királyi, nádori s némely más nevezetes levelek Nógrád vármegyéhez 1563—1686. Nagy Ivántól. — III. Az arany bulla (egy transsumma) Knauz Nándortól. — IV. Újabb családani adalék. I. Botka Tivadartól. — V. Kisebb közlések. I. — VI. Podhradezky Józseftől.

MACHIAVELLI ÉS MONTESQUIEU.

POLITIKAI TANULMÁNY.

I.

MACHIAVELLI.

Különös dolog, hogy Machiavelli életéről nagyon keveset tudnak. Most nagy gonddal kutatják, hasonlítják és állítják össze kittäinó buvárok azon adatokat, melyek a kis köztársaság segretario-ja jellemére, életfolyamára világot vethetnek; életében úgylátszik, habár jeles főnek is tartották, a világért sem gyanították, hogy több száz év múlva is visszafordulnak a nem magas hivatalokat viselt, a küzdő és nyomorgó Machiavellihez, tanait, jellemét tanulmányozva. S annál különösebb, hogy nem vették annyira számba a mint megérdemelte, minthogy Machiavelli nem egy kezdődő nagyság feltűnő csillaga, nem ismeretlen világrész elrejtett kincse volt, hanem a hanyatló Italia szabadságért küzdő és kétségbeeső harczosa. A nagy korokat követő hanyatlási korok pedig rendesen a mechanikai tökély viszonyos nagyságával szoktak kitűnni: adatgyűjtők és kül alak után kapkodók, habár a szellemet nem is tudják megtalálni. Uglátszik Machiavelliről is el lehet mondani: „nemo profeta in patria.”

Közügyi, irodalmi tevékenységét mindenkinek csak akkor lehet valóban átérteni, ha magánélete folyamával tudjuk egy egészszé önteni. Annnyival nagyobb kár, hogy ily talányos irodalmi és politikai tevékenységű óriási szellem magán-élete csak

elmosódott kevés vonásban maradt meg számunkra. Okom van pedig már csak ama kevés adatból is következtetni, hogy a jellemét érthetlenné tevő ellentmondások legnagyobb része magától elenyésznek, életfolyama pontosabb ismeretével.

Machiavelli sokat irt, világhírűekké vált munkákat hagyott hátra, mindemellett őt helyesen nem lehet csakis irodalmi műveiből kiismerni. Ő, főként nem író, hanem hivatalnok, diplomata és tevékeny államférfi volt. Irodalmi nagyobb művei alkalmiak. Politikai működésének eredményeit a vész már esirájában megsemmisítette, elseperte; a politikai tér lábai alól kifordul, hazája mondhatnám megsemmisül, — borzasztó sors! — nem marad egyéb hagyománya fáradhatlan és sikeretlenül annyit fáradt életének: mint irodalmi munkássága. Csak akkor válik szerzővé. Irodalmi műveit pedig, habár azok saját viszonyaikra alkalmazva voltak is írva, úgy ítélték meg, mint általános elméleti rendszereket. Nem elkerülhetlen volt-e a tévedés, a félreértés?

Machiavelli született Firenzében 1469-ben. Atyját hamar elvesztette. Anyját eszes és műveltnek mondják. Tőle örökölte volna Machiavelli a nagy tehetséget és nyerte a szellemi fejlődés első elemeit is. Tanítója egy nevezetes tudós Marcello Virgilio, a görög és latin nyelv tanára és a Medici-k kiűzése után hivatalnok. Úgy látszik azonban, hogy Machiavelli nem igen nagy előhaladásokat tett az idegen nyelvészetben. 1494-ben, adatok tanúsága szerint, Marcello Virgilio mellett titkár és egyszersmind hivatalsegéd lett. Négy év múlva, 1498-ban, 29 éves korában, a második kanczellária kanczelláriusa (cancelliere), kevéssel azután pedig a tizek tanácsának (dieci della libertà), vagyis igazgató tanácsnak titkára (segretario) lesz. Hivatala nem valami fényes, de fontos volt. Foglalkozása: a kis államnak bel- és külföldi levelezése; ilyen hatalmakkal kötendő egyezmények fogalmazása; a tanács végzéseinek beiktatása. Ezenkívül azonban követségekre is használták. Valódi nagy követ (ambasciatore) ugyan soha sem volt, de azért nagyon sok diplomatiái küldetésben járt; a nagyobbakban névszerint csak mint második, valósággal azonban esoda ha nem mint vezető. Azonkívül, hogy sok belföldi küldetésben járt, huszonháromszor járt külföldi legatiónban¹⁾. Négyyszer Franciaországban, kétszer

¹⁾ Dr. Th. Mundt. *Nicolo Machiavelli* Berlin. 1861.

volt a császári udvarhoz küldve. — Mindez nem foglalta el minden idejét. Az állam-férfit lelekkel bíró férfi, az állami- és polgári biztosság teljes hiányában, az idegen, zsoldos katonaságtól látja Olaszország legfőbb veszedelmét. Az állandó rendes katonaságra utal, mint egyedüli mentőszere; s mint bölcs hazafi éppen nemzeti katonaságot akart teremteni. Belátása egypár századdal megelőzte kortársaiét. A mit pedig az államférfi helyesnek vélt, annak létesítésén a fáradhatlan hivatalnok, a kettűnő segretario, meg nem szünő szorgalommal munkált, — a hű hazafi az első eredményeket ápolta, — és reménye, ügylátszik, egészen abban élt. — Ily sok oldalú politikai, diplomatikai és hivatalnoki tevékenységben telt élte 1498-tól 1512-ig. Akkor azonban anyagi, és a mi sokkal keservesebb, szellemi hajótörést szenvedett.

Olaszországban a középkor folytán sok kisebb nagyobb független és félig független állam volt. Ezek egyike volt a firenzei (florencai) köztársaság. Állott ez magából a kecses vidékű Firenzéből és Toscanának kisebb nagyobb hozzá tartozó részéből. Minden testvér-államok közt leginkább ez hasonlított a régi classicusféle köztársaságokhoz. Meg volt központul a viszonyosan nagy főváros: valójában maga az állam. Megvolt annak fejlettsége, ipara, kereskedése, gazdagsága, később fényűzése. Megvoltak a republicanus, az egyenlőségre törekvő formák, s meg a sok lázadás, az államszerkezet sokszori változtatása; és végre akadtak tyrannokra, önkény szerint igazgató urakra, a Medici-kre. Midőn VIII. Károly francia király 1494-ben haddal jött Olaszországra, a Medici család és Firenze feje M. Péter volt. Ez oly módon viselte magát a francia királylyal szemben, mely a közvélemény nagy ellenszenvét keltette föl ellenében. Minek folytán a Medici-k elszaladtak a városból; kardesapás nélkül adtak fel egy oly uralkodást, mely családjuk hatalmában volt hatvan év óta. A Medici-k menekülése után népies kormány állott fel Firenzében; államszerkezet változtatása következett és sok mozgalom. 1502-ben, új alkotmányozás nyomán, élethossziglan hivataloskodó igazgatót (gonfaloniere) tettek. A választás Pietro Soderini-re esett. Ezen új rend fennállott 1512-ig; ekkor azonban a menekült Medici-k fondorkodásai nemcsak idegen nyomást tudtak számukra kieszközölni, hanem Raymond de Cardone Toscanában, részükre, egy diverziót tett. Ez Firenzében nagy mozgalmat okozott. A gonfaloniere,

Soderini, el lön kergetve. Megint a Medici-k alá jutott Firenze. Előbb volt ugyan remény arra, hogy a szabadság megmarad, de későbbre minden hatalmat magokhoz ragadtak a Medicik; eltöröltettek minden 1494. óta hozott törvényt, — megváltoztatták a kormányzat rendét, — új kezekbe adták a közügyek vitelét. — Machiavelli 1512-ben nov. 8-iki rendelet által minden méltóságaitól megfosztva, egy évre száműzetett (nov. 12-én). Ezen utóbbi büntetés később enyhítve lön.¹⁾

Azon csapás, mely a Medici-család visszatértében rejlett, inkább sujtotta Machiavellit, mint többi tisztársait, inkább mint honfiait. Nemcsak kereset nélkül maradt, ő, ki szegény ember vala; — nemcsak elvesztette szabadságát, ő, ki erős szabadság-érzettel és democraticus eljárással birt; hanem a ki fáradott, munkás életet alapított, a rendkívül tevékeny, nyugtot nem ismerő szellem maga körül egyszerre mindent megsemmisülni látott és kietlen semmittevésre volt kárhoztatva; s mindezekon felül politikai és diplomatikai reményeit is füstbe látta menni. Mondhatnám szelleme tört meg, midőn megingott benne a hit, hogy kedves hazáját, a classicus Italiát szabad, független, egyesített, önkormányzat alatt láthatja.

A lelkiismeretes kutató és a nyomozó történetírást egész a művészetig emelő Ranke mondja róla: „Machiavelli élete, úgyszólván, két részre oszlik. Mig hazájában Firenzében népies kormány volt, 1512-ig jól ment dolga és ő elégedett volt. Nem volt ugyan nagy méltósága, mert soha sem volt tulajdonképi *ambasciatore* hanem csak *segretario*; mindemellett követségei különböző udvarokhoz és megbízatásai otthon, bizonyos szerepet szereztek neki a nagy politikában, nem csekély befolyást Toscanának belviszonyait illetőleg, és oly elfoglaltatást nyújtottak, mely hozzá illett s a melyet ő szeretett. Kevéssel a Medicik visszatérte után vége lett befolyásának, vége foglalatosságának, vége elégedettségének. „A börtönben” — panaszkodik — „meg akarták fosztani életétől. Isten és ártatlansága ugyan megmentették azt, de mindent átszenvedett és hivatalát elvesztette.” Családját „szegénynek és kegyet vesztettnek” nevezi. Egyszer szándéka volta politikáról

¹⁾ Dr. Fr. W. Ebeling *Nicolo di Bernardo dei Machiavelli*. Berlin 1856. 7-ik lapon.

politizálásraól merőben lemondani. És valóban 1512-től 1521-ig semmi küldetést sem is fogadott el, azután is csak olyakat, melyek nagyon szegénytől tüntek fel: bizonyos barátokhoz, kik firenzei földön egy provinciát akartak alakítani: a gyapju-szövők czéhe részéről Velenczébe, mivel három firenzeit egy velencei megrabolt: a legvalamirevalóbbat Guicciardini-hez ¹⁾.

Ime a nyugtalan tevékenységű, az óriási szellemű diplomata és politikus, ösmeretlen barátok és holmi rablók miatt kap követiséget. Nevetségesnek mondhatnók, ha a való nagymértékben komoly és keserves nem volna.

Valamint Machiavelli életét úgy munkáit is kétfelé oszthatni. Életének első felében el volt foglalva hivatala által. A gyakorlati élet államférfia a mozgalmas korban a politikai, diplomatiái küzdők sorában állott. Azon időben neki valami nagyobb, rendszeresebb munkát készíteni, sem ideje, sem kedve nem volt. Egész sereg irata maradt azon korból. Azok összegyűjtve tömegesen láttak már napvilágot és alkalmasint még ujak is kerülnek elő; mindazok azonban a mennyiben közügyet tárgyazók, tisztán hivatalos jellemű iratok. Legérdekesebbek a szövetségi küldetésekől intézett jelentései, melyek *l e g a z i o n i* czím alatt jelentek meg. „Jelentései a lehető legmulatságosabb és tanulságosabb gyűjteményt képeznek. Az előadás tiszta és kellemes; az egyéneket és dolgokat illető megjegyzések ügyesek, eszesek. A beszélgetések elmésen és jellemzőleg vannak adva. Társaságában vagyunk bevezetve azon egyéneknek, a kik hűsz eseménydús év alatt vezették Európa ügyeit. Elméjük és esztelenségeik, szorongásaik és örömeik előttünk állanak. Alkalmunk van meghallani fecsegéseiket, szemlélni fesztelen mozgásaikat. Vonzó és érdekes oly körülményekből, melyek kikertülik a történetírók figyelmét, ösmerni ki XII. Lajos gyenge erőszakosságát, fellengős észjárását; Maximilián hánykolódó csekélységét, melyet bizonyos tehetlen viszketeg bántott a hirnévért, mely hirtelen vala de félénk, nyakas de változékonny, mindig sietkezett de mindig elkésett; azon merész és büszke erélyt, mely méltóságot kölcsönzött Julius excentricitásainak; azon síma és kellemes modort, mely palástolta Borgia Césár telhetlen hiúságát

¹⁾ L. R a n k e. Zur Kritik neuerer Geschichtschreiber. Leipzig und Berlin. 1824. 132-ik l.

és kiolthatlan gyűlölségét¹⁾. Különösen ez utóbbit illetőleg Machiavelli adatait rendkívül hecseseknek tartják a történetírók.

Ezen kívül jelent meg Firenzében 1857-ben egy kötet Machiavellinek kiadatlan írományaiból C a n e s t r i n i-től összeegyűjtve. Ezek az 1499—1512-iki időközből valók, a történetre és nemzeti katonaságra vonatkozó hivatalos iratok. Élő bizonyítványai emezek annak, hogy Machiavelli mily neki adással munkált a nemzeti katonaságnak nem csak tervezetén, de közvetlen kivitelén is a legcsekélyebb tárgyakig le; egyszersmind szomorú vonásait adják azon versengéseknek, folytonos belháboruknak, melyekben a külön olasz államocskák, és jelesen Firinze és Pisa voltak.

Bármennyire ügyesen fogalmazottak voltak is azok, bármennyire hatalmas a nyelv azokban, bármennyire értékes adatok legyenek is ezekben elszórva s bármi mély megjegyzésekre is akadáhatni bennök eredetileg, még sem a nagy közönség, még sem az irodalom számára valának szárvá; oly nemű munkái életének második, életének kétségbeesett részében készültek. Midőn Machiavellit mint rendes szerzőt látom, úgy tetszik nekem, mintha oly dalszínész állana előttem, ki, miután hangja elnémult, a drámára adta magát.

Életének azonban még ezen korában is csupán szépirodalmi művei és némi apró töredékek azok, melyekről egyenesen ki ne lehetne mutatni, hogy közvetlen kihatás következtében lőnek irva.

Nagyon érdekesnek tartom épen ezért, nagyobb és rendkívül híres munkáinak genesisét vizsgálni. Ama világhírű munkák: *Il Principe* (A fejedelem); *Discorsi sopra la prima deca di Tito Livio* (Értekezések Titus Livius X. első könyve felett); *Dell arte della guerra* (a had mesterségéről); *La istorie fiorentine* (Firenzi története). Ezen munkák itt körülbelől időkori rendben vannak elsorolva.

A *Principen* vagy legalább ahhoz illő részekben, csakhamar azon csapások után kezdett dolgozni, melyek Machiavellit kis hazájával együtt érték. Egy 1513. december 10-én

¹⁾ Macaulay. Machiavelli. Tauch. ed. 92-ik l. — Macaulaynak Machiavelliről írt kitünő műve közölve van csaknem egész terjedelmében a „Pesti Napló“ 1856-iki folyamának néhány aug. számaiban Könyves Tóth Mihály urtól.

kelt Vettori-hoz egykori követtársához és akkor Rómában székelő követhöz intézett levélben már említést teszen róla. Akkor „De principatibus“ neven említi, később „Del principe“-nek nevezi ¹⁾. Ezen művét még ugyanazon évben bevégezte. — A Discorsi-nak egyes részei ugyan majdnem egy időbeliek lehetnek a principe-vel, sőt mint látszik részben azt megelőzte ²⁾. Mindemellett is magát az értekezés összevágat barátai kérelmére és társaságában 1518 és 1522 közt alkotta össze ³⁾. A Dell'arte della guerra a discorsi-hoz hasonló körülmények közt és azzal majdnem egy időben készült. Már 1521-ben nyomtatásban is megjelent és egyetlen műve volt Machiavellinek, mely életében ily módon világot látott ⁴⁾. Legutolsó nagy műve a halhatatlan lángésznek a firenzei történet. Ennek elejét 1525-ben írta meg ⁵⁾.

Be kellene most tekintenünk azon műhelybe, melyben ama rendkívüli eszme művek készültek, hogy azonban azt sikeresebben lehessen tennünk, hogy megérthető legyen az előttünk fekvő rendkívül finom és részben csodálatos és megdöbbentő erőknél egybe-vágó működése, egy kis kitérést tartunk előbb szükségesnek.

Az államok alakulásának egyik fő okozója a biztosságra törekvés. A biztosság oly fontos feladata az államnak, hogy némelyek azt egyedüli céljának mondják. Az államszerkezetek célja a jó élet, ezt pedig soha seholy nem lehet biztosság nélkül elérni. Ha nincs biztosság, tulajdonképpen nem lehet állam. Akkor a netaláni sértéseket, megtámadásokat személyesen kell orvosolni próbálni; mert ha volna, ki azoktól védne, ki azoktól megvédne, akkor rendes kormány lenne, akkor biztosság is volna. Ha tehát nincs biztosság, megszűnt az államhatalom, a tudvalevő, szokott törvények szerint igazgatni.

¹⁾ M u n d t Niccolo Machiavelli 39 l.

²⁾ A p r i n c i p e II. Cap. kezdete: Io lascerò indietro il ragionare delle repubbliche, perchè altra volta ne ragionai a lungo. — Ilyenmő utalás azon helyre, hol a respublicáról értekezik, a VIII. cap. elején is van. Mire célozhat ezekkel ha nem a Discorsi-nak egyes készülő részeire.

³⁾ R a n k e Machiavelli. 188. l.

⁴⁾ M u n d t Niccolo Machiavelli 66-ik lapon jegyzet.

⁵⁾ Ugyanott 74 l.

Akkor bizonytalanná válik a jövő. Az ember nem számíthat arra, hogy a mint történik ma úgy fog történni holnap is; a polgár nem számíthat arra, hogy jogi képzetait minduntalan meg ne sértsék; a család nem számíthat arra, hogy fáradságának gyümölcseit élvezhesse: elvész a vagyon értelme; sőt a család sem számolhat lételre, mert megsemmisülnek a családi kötelékek. A hol nincs biztosság, az események rohanva folynak de bizonytalan irányban. Nem lehet tudni, mely titkos catastropha rejlik a jövő óra leple alatt.

Jól tudom én, hogy ily módon szoktak a zsarnokok is beszélni. Jól tudom, hogy nagyobb részint a rend helyreállításának szükségével, az emberek önkormányzási képtelenségével takaróznak. Távol legyen tőlem, hogy én azok eljárását kívánnám kimenteni, erkölcsi bűneit lemosni. Csak arra akarok itt figyelmeztetni, hogy valamint a csirázni képes mag, meleg, levegő, és nedvesség nélkül képtelen fejleni kezdeni, úgy az államok fenállása képtelenség biztosság nélkül. A hol tehát a biztosság megszűnt, ott mindenek előtt a valódi biztosság visszaállítása az első feladat; ezen lépcsőn túl lehet csak a jólétnek többi tényezőit feltalálni. Ezt kérem jól megjegyezni.

És most legyen szabad egy futó pillantást vetni Olaszország középkori állására.

Rómának hatalma megdőlt saját vétkei és a vándorló néptörzsek csapásai alatt. A mint magának a központnak fogyott hatalma, úgy növekedett vidéken a fejletlenség. Az egyes részek ugyanazon nagy birodalomnak voltak részei, de köztük az egyedüli kapocs maga a hatalmas főváros volt, nélküle sok millió ember, nagy kiterjedésű föld volt, az addig annyira rettegett és azelőtt valóban nagyon hatalmas birodalom, de mint a testnél, melyből elszállt a lélek, az összetartás megsemmisülvén, málltak szét az egyes tagok. Az enyészet felett pedig új élet kezdődött: ez a természet rendje. Egymásután árasztották el a szép Itáliát és tették semmivé a művészetnek és tudománynak ki nem aludt szikráit a gótok, hunnok, vandalok, herulok, turingok, és habár előbb a vándorokat a rablás és pusztítás ki is elégítette, már Odoacer országot alapított Itáliában. Odoacer országát Theodorich foglalta el; hetven év múlva meg Narses a gót államot semmisítette meg és ezzel a gót név is elvész Olaszországban. Ezután meg a longobardok uralma következik Itália éj-

szaki részében, a saracénoké és normannoké a déliben. Mig azonban egymást váltogatták azon polgári szerkezetek, melyekben a nemzet egy végtelen tábor volt, — az állam addig terjedett, a mennyire pillanati hatalmát fegyvereseivel terjeszteni képes volt a fejedelem, észrevétlenül emelkedett Itáliában egy addig jelentéktelen hatalom, mely később, közvetve és közvetlen, döntő befolyást gyakorolt az olasz föld viszonyai alakulására. A pápa hatalmát értem. — Ez kezdetben igen csekély volt; miután azonban a pápák a keresztyénség fejének ösmertettek el, meg volt a mag, melyből az óriási hatalom vala kifejlendő. A hitnek és ez által némileg a szellemi világnak fejeivé levén, oly erkölcsi erőhöz jutottak, mely nem ösmert távolságot: ott végződött, hol megszűnt a nyugoti keresztyénség; nem ösmert válaszfalakat: mert az erkölcsi bíróság alá tartozik mindenki, bibor takarja bár, vagy koldusbot legyen kezében. És hogy ezen hatalom épen oly magos polczra jusson, minőn volt, több pápának a legkövetkezetesebben egy-kézre dolgozása eszközölte. — Eredetileg nem birtak világi hatalommal a római püspökök, országuk a szellemi világra terjedt. Rendeleteiknek, saját személyöknek, nem adott súlyt anyagi erő. És így, mig a messze távolban, gyökeret vevén a hit buzgósága s könyörögve és fejet hajtva állottak a hit fejével szemben a nagy fejedelmek: addig a római nagyok versenytársat találtak fejlődő nagyságában, melytől saját hatalmukat és függetlenségüket féltették. Mig a távol birodalmak népei benne csak az egyház fejét látták és tisztelték, addig a közel Orsiniak és Colonnák előtt a pápa személye állott előtérben, — ki családjaikból került ki, — kit sok esetben pártembernek ösmertek, — s a kihez, mig egyik fél, mint rokonához és oltalmazójához bizton folyamodott, addig a másik remegve tekintette annak növekedő hatalmát, vagy daczolt vele. A dolgok ily viszonyában a szentszék, hatalmas, zsaroló környezete ellen, — valamely elnyomással fenyegető megtámadás miatt, — valakinek túlhatalmassága ellen, — vagy saját hatalma kiebb terjesztése végett többször folyamodott külföldi hatalmas fejedelmekhez. Pedig csak egyszer kellett megnyitni a külföldi beavatkozások sorát, hogy azok a megelőzött eset nyomán minduntalan ismétlődjenek. Ebben rejlik egyik nevezetes forrása Olaszország középkori széttziláltságának. A pápa kérelmére legelőbb a hatalmas Pipin aláta meg a félelmes longobárdokat; és ő nemcsak a római-szék szellemi hatalmának volt

bajnoka: világi uralmat is adott kezébe. Fia, nagy Károly, követte atyja példáját; megsemmisítette a longobárdok hatalmát és ezáltal megmentette Rómát és a szentszéket a fenyegető veszélytől. Hálából ezért nagy Károlyt a rómaiak és a pápa császárrá teszik. Így lőnek nagy Károly és utódai, a római császárság örököseivé. Előbb a francia királyok, nyomukon Németország fejei igénylik magoknak a császári koronát és azzal magát Italiát. Sorra jártak a német királyok Németországból Olaszországba, hogy magokat Milanóban a vas koronával Lombardia királyának, Rómában az arany koronával római császárnak koronáztassák, és magokat a szép Italia birtokában megerősítsék. Sorban tétek vissza, aratván sok bajt és kevés dicsőséget, okozván véghetlen nyomort, a polgárisulás, a miveltség egy új szikrájának kioltását. Ama vad erély ugyanis, mely a vándor népeket jellemezte, nem szűnt meg akkor, midőn a római birodalom egyes tartományaiban letelepedtek. Igyekeztek független és saját fogalmaik szerinti államokat alakítani. A megelőzött civilisatio maradványait is részben elsajátítván, mindenfelé új államocskák, kis köztársaságok, hatalmas városok alakulnak. Különösen Itália éjszaki részében Velenczét, Milanot, Pisát, Genuát, Firenzet látjuk emelkedni. A déli részen meg normannok és saracenok tettek foglalásokat és Amalfi, Nápoly és Gaeta hatszáz éven át tartják fel függetlenségöket a lombárdokkal és saracénokkal szemben. Lett volna egyszer máskor hajlam ezen külön kis államokban a szövetségre, különösen a lombárdiaiakban, — de állandó szövetség meg nem alakulhatott. Egyik bontó szellem a császári volt, a másik, mely gátolta az egyesülést, a pápai; oly sok apró állam pedig meg nem lehet egymás mellett a nélkül, hogy ha őket más nem bántja, egymást ne nyeljük el. Miután nem egyesülhetett Itália, miután a hatalmasabb szabadság-fészek a német, a mint akkor tekintették, barbar rohamok alatt, vagy az egyház menykövei előtt porba hulltak és sorba alázták egymást Pisa, Genua, Velencze, Florencz, előállott azon idő, midőn Olaszországban, mondhatni csak városok voltak, de nem állam. Előállott azon szomorú kor, midőn az országban állandósulva volt a fejetlenség, a biztosság hiányának rendkívüli mértéke. Mondhatni minden vár a vidéken: rabló fészek; minden rablófészek: fejedelmi lak volt. A városok magokban külön próbáltak élni; mintha a fej külön éle-

tet akarna a testtől. A biztosság megszűnése ott is, mint mindenütt, rendkívüli erkölcsi aljasodást eredményezett. Az önzésnek bizonyos lelketlen, vad neveit eredményezte, gyávaság kíséretében. A hazugság, a hitszegés, meg valának engedve; a gyilok, méregkeverés intézte igen sokszor, nemcsak a magán, de a közügyeket is. Magok pedig nyíltan harczolni igen elpühultak, igen gyávák levén, zsoldosokat fogadtak, hogy azok ontsák véreket értők, a hazáért, azok legyenek bátrak helyettők az elpühult gyávák helyett. Lehet képzelni, hogy gazdálkodtak amaz idegen zsoldosok, saracenok, schweiziak, németek, spanyolok, francziák, sőt angolok is a gazdag, a fényűző országban, midőn majdnem egyedül képezték a fegyveres erőt. Nem egyszer csináltak több kárt a bérbefogadónak mint az ellenségnek; kirabolták a szövetségest, kikérték az ellenséget; egymáshoz átállottak; várakat és városokat adtak el egymásnak stb. — Így Italia, a szabadság, hatalom és miveltség classicus földje, az elnyomásnak, a féktelenségnek és elaljasodásnak vált classicus földjévé.

Erősen érezé e nemzeti súlyedés, megaláztatás súlyát, a ki csak legkisebb szabadsági hajlammal, legkisebb nemzeti érzéssel birt. Erősen kellett e tekintetben érezni azon kornak, mely Petrarca és Boccaccio nyomán oly hajlammal fordult a régi classicus korok tanulmányozásához, mely magát a nagy Róma örökösének vallotta.

Mi volt természetesebb ily viszonyok közt, mint, hogy a dolgokba belelátók, és utánok maga a kor, meggyőződésök egész hatalmával, és, a költészet amaz országában, képzelő tehetségek egész fellengésével fordultak azon első tény felé, a biztosság felé, melyet már fenebb érinték?

S hogy lehetett biztosságot adni Olaszországnak? — Miként lehetett szilárd kormányt szerezni? — Mint lehetett nagygyá válni, minők voltak az ősök? Miképen lehetett az idegen zsoldosok barbar invasióitól menekedni? Vagy úgy, ha az itáliai apró államok államok szövetségévé válnak, egy egyesült-államot képeznek; vagy pedig, ha valamely egyes uralkodó lesz képes szilárd és maradandó kormányzatot képezni.

Figyelmeztet reá Mundt, hogy az olasz ghibellinek már a XIV. században egész neki adással csüggyöttek a császárság visszaállítása eszméjén Olaszországban. Ezen eszméhez ragasz-

kodott Dante, hazafi szívének egész melegével, költői szelleme egész hatalmával. Ily szellemtől áthatva üdvözölte Lützelburgi Henriket, midőn 1310-ben Olaszországba jött magát megkoronáztatni, — ezért szólítja fel Italiát, hogy egyedül saját üdvéért, a közelgő győzelmes vezérnek és szabadítóinak hódoljon meg¹⁾.

Ezen megelőző kornak, amaz eszmének volt szülöttje Machiavelli; s habár nagy mértékben különbözött politikai terve az óriás politicusnak és költő óriásnak, midőn emez, mint ghibellin kész volt az idegen, német főt elfogadni, amannak meg, mint a welfek szellemének örököse, állandó célja volt, az idegen uralom alól megmenteni hazáját.

Machiavellinek szíve fájt, midőn az idegen csoportokat, vad kalandorokat, látta dűlni Italia classicus földén, szép hazájában. Nemzeti büszkesége ébredett fel, midőn a miveletlen zsoldosok, mint gyáva csoportot riasztották ide s tova hazafiait, kikben habár Róma nagyságának élénken élt emléke, tetteikben az elfajzott utódokra kellett ösmernie. Elkeseredve győződött meg a felől, hogy az út, melyen addig az olasz szabadságot egyes helyeken biztosítani, vagy egész Italiára terjeszteni törekedtek, célhoz nem vezet. Munkásai a Sisyphus követ emelik, mely mindannyiszor visszazuhan, valahányszor célnál gondoltak lenni. Maga próbálta ezt 1498-1512-ig, midőn hazájában a szabadságot, öngazgatást nemzeti katonaság által törekedett megszilárdítani. Saját szülőföldén látta, miként esett egyik zsarnokságból a másikba: most egyes tyrannusok emelkedtek, majd a demagogia ütötte fel fejétlen, vagy nagyon is sok fejű alakját. Ha kül ellenség nem volt, egyesek, családok meg a polgárság, veszekedtek, vérengyeztek, vitézkedtek. Ha meg kül-ellenség támadt, eltűnt a vitézség: nem volt a ki ellentálljon annak. Ha egy csata veszett: minden veszve volt; következett a dolgoknak új rendje, — vagy jobban egy új rendetlensége. Saját szülőföldén láthatott reá esetet, hogy maga a csend is válhatott oly zavarossá, oly félelmissé, hogy a vétkes hatalmassal szemben nem mertek vádlóul föllépni. Minő szomoru idők voltak azok, melyek kényszeríték Florenzeti törvény hozatalára, mely szerint a gyanúsok el-

¹⁾ Mundt. Nicolo Machiavelli X. fejezet. Die Idee des National-Kaiserthums.

ítélésére a szóbeszéd, a hallomás is elég ok volt, további bizonyítvány nélkül¹⁾. A ki a közhelyeknek, az utcáknak tényleges birtokába jutott és nem engedte az ellenpártiakat egybegyűlni, mindig felforgathatta a kormány rendét, sokszor látta azt. Meggyőződött felőle, hogy egy oly kis állam, mely majdnem egy pontba egyesíthető testileg és lelkileg, valamint sem bel sem külhatalmak ellen biztosságot nem nyújt, úgy, másfelől egészen az igazgató egyesek, vagy igazgató tömeg, pillanati benyomása alatt áll. Egy szónoklat: és a dolgok addigi rendje felfordult; egy más beszéd és a dolgoknak egészen más iránya van. Ha valamely elv kimondatik: teljesedésbe veszik ugyanazok, kik a nézetet felállították és elfogadták. Eltalálták az igaz utat vagy tévedtek, az ingerült sietkezésben csaknem mindig ez utóbbi az eset, — a határozattól a kivitelig csak néhány óráköz. Az eredmény: a mily gyors a változás, épen oly hosszú a bánkódás a multakon.

Mit kell tehát tenni? Egy országot kell alakítani az elhulló részekből, mely elég erős legyen a kül- és belviszályokkal megküzdenni és elég állandóságot nyújtson arra, hogy a nemesebb, lassabban fejlődő tulajdonok is megteremjenek az államban. Egy szóval: Itáliát egy közös kormány alatt egyesíteni; szilárd nemzetikatonakerő kezében; megszüntetni a zavart; megmenekedni az idegen uralomtól.— Ez Machiavelli munkásságának iránya, ez a 'Principe' szelleme.

De mikint, vagy kitől várhatni Olaszország egyesítését, a szilárd nemzeti kormányt?

II. Julius a harezias, hatalmas pápa, öt hónappal azután, hogy a Medici család visszatért Firenzebe, meghalt. 1513ban martiusban, hat hónappal azután, hogy a spanyolok kezébe került a főuralom Firenzében, és általok a Medicikhez jutott, pápa lön Medici János, X. Leo neven. Szándék volt Juliust, Leo testvérét, nápolyi királyiá tenni; Lorenzot, Leo unoka öcsését, milánói herceggé. Ha egy család egyesíthette Itáliát, nem a Medici tűnhetett-e fel, mint amaz egyetlen? A nemzeti, sőt polgári eredetű hatalmas család, mely fogékonysággal birt a szép és nagyszerű iránt, mely ura

¹⁾ Machiavelli. *Istorie fiorentine*. Lib. II. Cap. XIII.

volt Firenzének, mely a szent-szék hatalmára támaszkodott. Julius jámborságát jóslással és csodákkal akarták nagy tettekre hangolni. Lorenzo magában is harcias vad fickó volt. Még harciasabbnak akart azonban látszani, minő vala. Közönségesen beszélték, hogy ez majd egyesíteni fogja Italiát a Tyrrheni tengertől az Ádriáig, hogy belőle toscanai király lesz. Ezen Medici Lorenzóhoz intézi a Principe szavait Machiavelli. Elmondja, mint válhatik hatalmas fejedelemmé viszonyaik közt s miként állandósíthatja meg hatalmát. Neki ajánlja és egyenesen hozzá szól, de a maga személyét sem felejtí el: „Kívánván magamat nagyságnak szolgálatommal ajánlani, készletemben semmit sem találtam, a mit úgy szeretnék vagy annyira becsülnék, mint a nagy emberek tetteinek ösmeretét, melyet én a jelen viszonyok hosszas tapasztalataiból, és a régiek folytonos olvasásából merittem; azokat én szorgalommal és hosszasan átgondolván és vizsgálván, most egy kis füzetbe öszvesítve¹⁾ küldöm Nagyságnak. Nem cziczomáztam fel ezen művet és nincsenek abban fennhangzó mondatok, sem ledér máz, külső czifraság, a hogy sokan szokták eszméiket leírni és feldíszítani; mert én azt akartam, hogy vagy semmi se ékesítse ezt, vagy csak az eszme valódisága és a tárgy fontossága. Fogadja Nagyságod ezen kis adományt oly szellemmel, melylyel azt én nyújtom; ezt ha figyelemmel elolvassa és átgondolja, látni fogja az én forró óhajtásonmat, hogy azon nagyságra emelkedjék, melyet a sors és személyes tulajdonságai ígérnek.“²⁾

Mihelyt az ember elfogadja azon nézetet, hogy a Principe nemcsak nem akar egy elvont elméleti rendszert adni a kormányról, — nemcsak Medici Lorenzónak van ajánlva, hanem egyenesen számára dolgozva, a munkának minden lapja és az egésznek öszvefüggése érthetővé lesz. Nemcsak lehet érteni azt, a mit mondott; de érthetővé válik, hogy miért mondta azt épen úgy, a mint mondta; miért beszél némely tárgyakról kissé másképen, mint más mun-

¹⁾ A 'Principe' kis mű. A firenzei 1857-iki Le Monnier-féle kiadás szerint, kis octáv alakban 79 lap. Magyarul is megjelent egy önálló kis füzetben. Fordította Perla k. y. Nyomatott Trattner-Károlyinál. Pesten.

²⁾ A principe ajánlásából.

káiban, pl. a tyrannusokról, Borgia Cesárról; sőt még azt is meg lehet érteni, miért ugrott el némely fejtegetéseket.

Úgy kezdődik a *Principe*, mintha rendszeres tant akarna adni, nagyon hamar elhagyja azonban ezen utat. Tétélei az elméletet nem merítik ki; töredékesek. Általánosan hangzó feliratok alatt fejezetei egészen saját viszonyaikat világosítják. Midőn a XV. fejezetben azt mondja, hogy használni akar annak, ki őt érti, nagy bihetőséggel Medici Lorenzót érti. Hiszen: neki nyújtotta be művét. „Szerzés és fentartás egymástól nincsenek is jó móddal megkülönböztetve, annál kevésbé kimerítve. Egy szót sem szől azon fejedelemségről, melyet a polgár, városa szolgálatában állván, a felett alapít; sem arról, mely az ítélő bíró hatalmából eredt; sem a papi fejedelemségről; nem azt értem, mely az egyház tartozandósága, hanem a valódi hierarchiát. Sőt sok minden olyanról sem, mit Aristoteles nyújtott és a mi oly jól talált volna egy tyrannusnak olasz viszonyaihoz: az idegenek befogadásáról a városba, — a társulatok megsemmisítéséről, — a népnek és nemességnek elválasztásáról, — ama megtisztításról, melyet Plato az orvosi tisztítás ellenkezőjének nevezett, — mert az orvos megmenti a testet a rosztól, a tyrannus pedig a polgárzatot a jótól, — a három fő szemponttól: a polgárokat bátorságtól, önbizalomtól és hatalomtól megfosztani — minderről semmit sem szől. Nem minthartartózkodott volna azokat elmondani; hiszen, minek elmondásától tartott ő? Előadásának azonban úgy látszik saját célja van. Meg kell jegyezni, hogy, habár a fejezetek címei általánosak, a fejtegetések részletiek. A nevezetesebbek közé tartoznak a harmadik és a hetedik. Nem arról szólnak, mikről címek beszélnek, nem a principati misti tárgyak, sem a *principatiche con forze d'altri e per fortuna s'acquistano*, hanem ez Borgia Césár helyzetéről és tényeiről, amaz XII. Lajosról. Lorenzóhoz, kihez intézte Machiavelli munkáját, senki sem hasonlóbb mint Borgia Césár; a pápa fia a pápa unoka öcséséhez. Senki sem jártatta eszét akkora foglalásokon, mint ezek, vagy ha igen, nem volt a pápának se unoka öcsese, se fia. A példák egyenesen Urbinot, Sinigagliát és a Romagnat tárgyzák, melyekre most is legelőször került volna a sor. Ezért állítja fel Machiavelli ezen Césárt mint példányképet abban, mint kell barátokat szerezni, mint kell ellenségtől biztosítani magát, hatalommal vagy ravaszsággal nyerni, hűtlen és veszélyes egyéneket meg-

semmisíteni; általán: miként lehet teljhatalmu fejedelemmé lenni. Szerencsétlen végét, melyet, míg a l e g a t i o k-ban azutáni teljes meggondolatlanságából magyarázza, miután a szerencse elhagyta, itt egyetlen hibás lépésnek tulajdonítja; Sándor pápáról, kiről decennáljában azt mondja: dobzódás, simonia és kegyetlenség vala három hű szolgálója ¹⁾, itt a viláért sem mond rosztat. Azon példa elégséges lett volna, ha csekély földterület elfoglalásáról lett volna szó. De nem csak az, fő tekintély kellett egész Italiában. Miként kell azt megtartani, Machiavelli a XII. Lajos hibáin tanítja meg. Meg kell továbbá gondolni, hogy az első két fejezet csak bevezetés; a harmadikról szoltunk; a két következő megalapítja a különbséget az elfoglalásában egy zsarnokságban levő, egy feudál és egy szabad ország elfoglalása közt; (épen a két utóbbi neműek voltak Italiában); a hatodik, hogy a dolgoknak új rende, a mi, hogy szándokában áll, kimondja, soha fegyveres hatalom nélkül fenttartható nem vala; a nyolczadik, mert a hetediket már ösmerjük, — hogy a hódoltató miként érheti el célját legjobban, valamely rögtöni, habár vérlázító kegyetlenséggel, — oly dolog, mire Lorenzonak eredetileg hajlama volt: a kilenczedik legkülönböbben, miként juthatni valamely városban polgári állásból korlátlan hatalomra, épen a Medici család szándoka és esete; a tizedik miként oltalmazhatja magát külellenség ellen a gyengeség mellett, — hasonlólag talál egy florenczi hatalom viszonyaira; a tizenegyedik *de' principati, ecclesiastici* tulajdonképen X. Leonak ajánlja a Colonnák és Orsiniek fékezését és különösen, hogy ne adjon bibornokságot ²⁾.

Sorban végig menvén a Principe fejezetein, nagyon sok bizonyítványát lehetne még annak találni, hogy az nemcsak alkalmi mű, nemcsak Olaszországnak épen akkori viszonyaihoz, Medici Lorenzo állásához volt alkalmazva, hanem célja egyenesen az,

¹⁾ Decennale primo ban az erre vonatkozó hely:

Del qual seguira le sante pedate

Tre sue familiari e care ancelle,

Lussuria, simonia e resultate.

Opere minori di N. M. — Le Monnier Firenze 1852-ben 445. l.

²⁾ Ranke. Zur Kritik neuerer Geschichtschreiber. — Machiavelli: Il principe.

hogy Lorenzot egy egységes olasz kormány élére állítsa. Ugy hiszem azonban, nem is szükség ennek bebizonyítása végett tovább egyenként fürkészní a fejezetekben. Azt jegyzem még meg, hogy a katonaságról szólva, ellenszenve rögtön kitért a zsoldosok ellen; és valamint egész politikai felfogásán, — politikai életének tevékenységén veres fonalként vonul végig a nemzeti katonaságra törekvés, úgy fejedelmét is arra szólítja fel, hogy rendes katonaságot tartson és pedig nem idegen zsoldosokból. Mert soha annak kormánya nem fog erős alapon nyugodni, a ki zsoldosokra támaszkodik; mivel a zsoldosok nem tartanak öszve, saját hiú céljaik vannak, rendetlenek, hűtlenek, vitézek a baráttal szemben, gyávák az ellenség előtt. Nem félik az Istent, hitszegők az emberekkel szemközt. A megveretés csak addig marad ki, míg késik a megtámadás. Ha zsoldosokat tartasz, békében azok rabolnak; hadban az ellenség ¹⁾. Ne legyen tehát magának a fejedelemnek semmi más foglalkozása és más gondolata, mint a had, a katonaság és annak rendje; mivel azon mesterség egyedül illeti meg azt, ki uralkodik. És oly hatalmas dolog, hogy nemcsak megoltalmazza azt, a ki fejedelemnek született, de nem egyszer csinált már az alattvalóiból uralkodót ²⁾. Ugyan kérdem, nem olyan-e ez, mintha mondyva lenne készítve Medici Lorenzo számára?

Hogy a bizonyítványok gyűjtésében a túlsoknak határáig menjek, a *Principe* legutolsó (XXVI). fejezetének adom fordítását. Annnyival szívesebben teszem ezt, mert abból nemcsak teljes világosságban látszik a *principe*-nek célja, de egy pillantást is vethetünk magának a nagy hazafinak politikai érzelmvilágára, s tiszta fényben látjuk öszhangzó egészszé alakulni élete tevékenységét, politikai működését.

Ama fejezet címe: felszólítás megszabadítani Italiát a barbaroktól (*esortazione a liberare l'Italia da' barbari.*)

„Megfontolván tehát mindazokat, miket fennebb mondtam, és meggondolván magamban, hogy olyak-e az idők, melyek egy új fejedelmet fölemelnének, s olyanok-e a viszonyok, melyek alkalmat adnának egy okos és vitéz fejedelemnek, olyan új rendet alapítani meg,

¹⁾ Principe-nek lásd XII. fejezetét.

²⁾ Principe-nek lásd XIV. fejezetét.

mely becsületére válnék, valamint a nemzei tömegének javára: úgy látom, annyi minden áll most egy új fejedelem segédére, hogy nem tudnám, arra minő viszonyok lehetnének kedvezőbbek. És ha, mint mondtam, szükség volt arra, hogy Izrael népe rabszolgaságban legyen Egyiptomban, hogy kitűnjék Mózsés erénye; hogy megösmérjük Círus szellemének nagyságát, hogy a persák el legyenek nyomva a médektől; és hogy nagy fényben tündököljön Theseus neve, hogy az athenebeliek el legyenek szórva: épen így, arra, hogy megösméressük egy olasz szellem nagyságát, szükség volt, hogy Itália a mostani viszonyok közé jusson, hogy legyen nagyobb rabszolgaságban mint a héberek, inkább megalázott mint a persák, inkább elszórva mint az athenebeliek; fejtetlenül és rendetlenségben; megverve, kifosztva, marczangolva, nyomorgatva, hogy a csapások minden nemét kiszenvetted legyen. És jóllehet némelyek már birtak a látszat némi színével, hogy Isten által megváltására vannak rendelve, mindamellett tényeik további folyamát megtagadta a szerenese; így tehát: (Italia) mintegy élettelenül áll, — várja azt, ki képes legyen sebeit beheggesztetni, véget vet az olasz föld pusztításának és szaggatottságának, véget a Nápolyi királyság és Toscana rablásának, fosztogatásának és meggyógyítja sebeiből, melyek a hosszas idő alatt állandosultak. Ím, miként kéri Istenét, hogy küldjön valakit, ki megmentse ezen kegyetlenségektől és a barbar insolentiától. Ím, mennyire kész egy zászló körül csoportosulni, csak legyen valaki, ki azt föltartsa. És egyébben nem bizhatik, mint hogy kegyelmességed fenséges háza teszi magát ezen megváltás fejévé, miután az mind saját erényei mind a szerencse által annyira kitünő, Istennek kedvence, valamint az egyházé is, melynek most fejedelmi székét is elfoglalta. És az nem is lesz igen nehéz dolog, ha nagyságod szem előtt tartja azon tényeket és azon jellemeket, melyeket fennebb megírtam. És jóllehet azon férfiak ritkák és bámulatra gerjesztők, mindamellett csak emberek voltak, és nem volt oly jó alkalmuk mint a mostani; nem volt vállalatuk igazságosabb mint ez, nem volt könnyebb; és nem volt az Isten nagyobb védőjük mint nagyságodnak. Itt van az igazság; mert igazságos azon háború, mely szükséges; becsületesek a felfogott fegyverek, ha egyébben nem lehet remélni csak bennök. Itt minden el van reá készülve; az pedig nem lehet, hogy nagy legyen az akadály ott, hol minden előre készen áll, csak azon rendszabályokhoz kell folyamodni melyeket figyelmeztetésül felhoztam. Aztán, maga az Isten páratlan

csodákban nyilatkozik: megnyílt a tenger, a felhő jelölte ki az utat, a kőből víz fakadott, manna hullott, minden egyesült nagyságod fel-emelésére; a mi hiányzik, azt nagyságod tegye meg. Az Isten nem akar minden dolgot elvégezni, mert a szabad ítéletet tartotta meg, a dicsőségnek is egy részét reánk hagyta. És nem csoda, ha valaki az előbb nevezett olaszok közül meg nem tudta tenni azt, a mit, bizony lehet remélni, megtehet nagyságod magas családjá; és ha Itália annyi belháborújában és annyféle hadjáratban úgy tűnt fel, hogy az olaszban kihalt a vitézség: onnan jött az, hogy a katonaság régi rendezése nem volt jó, olyan meg nem akadt, ki újjá tudta volna azt teremteni. Semmi sem dicsőíti azt, ki ujonnan emelkedik fel, annyira, mint az új törvények, az új rendezés, melyek tőle erednek. Azok, ha jól vannak alapítva és nagyság lakik bennök, őt tisztelet tárgyává és bámulttá teszik; Itáliában pedig nem hiányzik az anyag, bármilyen rend megalapítására. Itt nagy erő van a tagokban, csak a fejekben ne hiányozzék az. Meg kell csak tekinteni a párviadalokban és midőn kevesen tanácskoznak, mekkora felsősége van az olaszoknak erőben, ügyességben és észben. De a mint a hadra kerül a dolog, nem jelennek meg, a mi a fejek gyengeségéből következik; azok, kik tudnának rendelkezni, nem találhatnak engedelmeskedőkre ¹⁾; mindenki tudni látszik, hogy mostanig még senki sem emelkedett fel annyira vitézségben és szerencsében, hogy a többiek meghajoljanak előtte. Innen származott, hogy a hosszú idő alatt, az elmúlt husz év annyi harca között, midőn valamely sereg tisztán olasz volt, mindig rozszul viselte magát. Bizonyítják azt Taro, aztán Alessandria, Capua, Genua, Vaila, Bologna, Mestri. Ha tehát nagyságod magas háza nyomdokát akarja követni, azon rendkívüli embereknek, kik megmentették hazájokat, mindenek előtt szükséges, hogy magokat saját fegyverökkel lássák el, mint bárminő vállalatnak helyes alapjával, mert azoknál nincsenek hűségesebb, biztosabb és jobb katonák. És ha mindnyájan kitünők lennének, mindnyájan még jobbakká válnak, midőn fejedelmök fogja őket vezetni, megbecsüli és velők lesz. Szükséges tehát állítani amolyan sereget, hogy olasz vitézséggel védhessük magunkat a külföldiektől. És jóllehet a schweizi és spanyol gyalogságot félelmesnek tartják, mindamellett mindkettőben van hiba; ezért

¹⁾ Inkább értem: „non sono obediti,” — mint: „non sono ubidienti. — Lásd a „Le Monnier“-féle 1857-iki kiadás 78-ik lapját.

egy harmadikféle katona nemcsak szembe állhatna velök, de le is győzhetné. A spanyolok ugyanis nem tudják feltartóztatni a lovasságot, a schweiziek pedig kétségen kívül megfélemlenek a gyalogságtól, ha a harcban oly kitartókra akadnak, minők magok. Láttuk is már és a tapasztalás megmutatja, hogy a spanyol gyalogság nem tud ellentállani a francia lovasságnak, a schweiziek pedig megveretnek a spanyol gyalogság által. Jóllehet ez utóbbira még biztos tapasztalat nincsen, mindamellett van egy ezt felvilágosító adat, a ravennai ütközetben, midőn a spanyol gyalogság a német seregekkel állott szemben, a melyek pedig úgy vannak rendezve mint a schweiziek; akkor a spanyolok, fűrgeségök és kis paizsaik segítvén, közibe mentek amazok lándzsáinak, és biztosan sérthették a néméteket, a nélkül, hogy azok oltalmazhatták volna magokat. Ha ekkor nincs a lovasság, mely őket megrohanja, mindnyájokat levágták volna. Miután mindkét nemű gyalogságnak tudva van hibája, lehetne behozni egy újat, mely ellent tudjon állani a lovasságnak és ne rettegjen a gyalogságtól; ezt fogja eszközölni új fegyverek alkotása és új berendezés által¹⁾. Ezek azon dolgok, melyeknek újjá teremtése, hirt és nagyságot adnak az új fejedelemnek. Nem kell tehát elszalasztani ezen alkalmat: hadd lássa Itália annyi idő multával megszabadítóját. Nem tudom kifejezni mily szeretettel fogadnák őt mindazon tartományokban, melyek szenvedtek ama külföldi ár özönétől; a visszatorlás minő viszonyával, mily kitartó hűséggel, minő kegyelettel, mennyi könnyhullatással. Melyik ajtó csukódnék be előtte? Hol van a nép, mely megtagadná neki az engedelmességet? Minő irigység állana ellenében? Melyik olasz tagadná meg tőle tiszteletét? Mindenkinek büdös eme barbar kormányzás. (A agnuno puzza quaesto barbaro dominio). Fogjon tehát hozzá nagyságod magas háza ama műnek, oly lélekkel és oly reménynyel, minővel az igazságos vállalatokhoz fognak, hogy vezéri zászlója alatt e haza megnemesedjék, és hogy vezetése mellett beteljék Petrarca-nak eme mondata:

Virtù contra furore
Prenderà l' arme; e fia 'l combatter corto;
Che l' antico valore
Nell' italici cor non é ancor morto.²⁾

¹⁾ Helyesebbnek látszik nekem: „lo fará la generatione de l' armi, et la variatione degli ordini,” — mint: „lo fará non la generatione delle armi, ma la variazione degli ordini.” — Lásd a Le Monnierféle 1857-iki kiadás 79-ik lapját.

Valóban oly szavak ezek és a szavakból oly érzelmek tűnnek ki, melyek nagy mértékben meglephetnek mindenkit, a ki Machiavelliben csak is a politikai gonoszságnak nagy mesterét, a hitszegés, árulás, orgyilkok, mérgezés apostolát, ki előtt nincs semmi szent, vélte feltalálhatni. Avagy lehet-e mélyebb érzéssel, nagyobb méltósággal, a nyelvnek, a kifejezésnek nagyobb hatalmával, több nyíltsággal és az aggodásnak komolyabb, mondhatnám komorabb sejtelmével, habár ki nem aludt reménynyel szólni fel, akkor oly nyomorult hazája ügyében, mint Machiavelli tette? A letiport, a halál küzdelemben erejét napról napra fogyva érző, a kétségbe eső haza hírnökének tekintem, ki keresi a hatalmat, mely azt megszabadítsa a gonosztól. Tisztelet Machiavelli emlékének! És meg fognak hajolni mindazok, kik tudják mit teszen egy beteg ország felett virrasztva, tisztán látva aggodni; kik tudják, mily végtelen nyomornak, nemzete nyomorának tanuja az, ki hazáját ádáz ellenséggel szemben a lételeért látja küzdeni; a kik láttak hideg, taglaló, nagy szellemeket, valódi colossust,¹ hazájok sorsa által megrendítve; a kik láttak óriási jellemet, a haza sorsa iránti kétségbeesésben megtörni.

Nem mindenki fogja fel azonban így Machiavelli működését, a principe szellemét. A szorgalmas vizsgáló, a tudós M u n d t pl. másképen ítél róla. Azt mondja, hogy a Principe tulajdonképpen nem egyéb mint egy oly memoire, melylyel annak szerzője azt akarta bizonyítani, hogy a megváltozott viszonyok közt is képes hivatalt folytatni. Magára akarta fordítani a hatalom figyelmét, mint a ki minden áron hivatalt akar kapni és bebizonyítani kész diplomatikai és politikai képzettségét. És ennek bizonyítása végett hivatkozik egy levélre, melyet Machiavelli 1519-ban dec. 10-ikén Vettori követhoz intézett.

Igaz, hogy e levélben rendkívül erősen van kifejezve vágya, hogy hivatalt kapjon! ¹⁾ — de azon nem bámulok. Machiavelli szegény volt. Nem ugyan oly szegény minőnek saját szavai után gyanítani lehetne: tanúskodik róla két végrendelete. De épen ezen végrendeletek közül az első több mindenről rendelkezik, miről az utóbbiban nincs szó. Bizonyosan több szüksége volt, mint jövődelme: azok elkeltek. Tán követségei miatt is csinált adósságot:

¹⁾ Használtatni akarja magát: „se dovessero incominciara a farmi voltare un sassa“ — mondja.

azokban rendkívül rosszul fizették¹⁾. Az irodalom akkor közvetlenül pénzt nem hajtott. Ipar, kereskedés, gazdaság sokkal kisebb kimerőbb viszonyok közt mozogván, kétségen kívül nehezebb volt akkor Itáliában pénzt szerezni, miből becsülettel meg lehessen élni, mint jelenleg a nagy világban. Aztán, még ha lehetett volna is más úton módon kényelemmel megélni: nem olyan könnyű egy 40 és néhány éves embernek, falba rugván minden addigi tanulmányait, készségeit, egészen új tanulmányokhoz folyamodni. Sőt ha teljes kényelemben is tölthetné napjait élete addigi rendétől, kedvencz elfoglaltatásától, s mint épen ez esetben keble bálványától, majd lehetlen lenne megválni. Machiavelli úgy látszik azt meg is kísértette, de nem sikerült. Nem bámulok tehát, ha hivatalt akar viselni, és semmi szégyent sem látok benne, mihelyt azt saját nézeteinek, valódi célzatainak feláldozása nélkül tehetné. Pedig ugyan kérдем: nem ugyan azon nemzeti katonaságra törekvés, nem ugyanazon törekvés szilárd kormány alkotására, nem ugyanazon sóvárgás megmenekedni a külbefolyástól, felszabadítani a zsarnokságban nyögött Itáliát, tűnik-e ki a Principeben, mely végig vonul minden munkáján, jellemzi élete működését?

Vannak ugyan egyes különb ségek ítéleteiben, tételeiben; mint azok a Principeben és más helyeken állanak. Meg volt már jegyezve, hogy Borgia Césarról, VI. Sándor, II. Julius pápákról, némely két össze nem vágó ítéletet mond, sőt arra is figyelmeztettem, hogy midőn valódi jelleme, felfogása, köztársaság hívének mutatják, midőn Medici Lorenzohoz szöll, ezt elfeledni, némileg megtagadni látszik. Ezek azonban részint mellék kérdések, alárendelt tételek a nagy összefüggésben, részint mint eszközök szerepelnek nagy cél elérésében. S mihelyt ama kijelölt nagy célok elérésére csak annyira tért el az igaztól, mennyire az nélkülözhetlen vala: nem oly sötét színben tűnik föl eljárása. Oly dolog, mely — a mint tudjuk — naponként előfordul a politikában, diplomatiában. Miért lennének túlszigorúak csupán Machiavelli irányában? Én nem mindennapi önmegtagadást, nagyságot látok abban,

¹⁾ Lásd Carestrini összeállítását ezt illetőleg azon értekezésben, melyet Machiavelli „scritti inediti“-hez csatol. Firenze, Barbera, Bianchi et Comp. 1857. „Notizie risguardanti N. M.“

hogy a ki, úgyszólván mindent elveszített a Medici-k által, ki tömlőczre jutott, kintpadon állott miattok, képes volt annyira felülemelkedni a pártnézeteken, melyek egyes tényekhez, egyes személyekhez szoktak kötve lenni, — képes volt a nagy czél miatt, Italia felszabadítása miatt, megtagadni saját multját, és miután köztársaságok szövetsége által azt elérhetőnek többé nem vélheti: leküzdi személyes ellenszenvét, azokhoz fordul, kik mellett a lehetőség kilátása szólt. Biztos jele annak, hogy ő inkább tudott szeretni mint gyűlölni: inkább szerette hazáját mint gyűlölte a Mediciet: előbb volt hű hazafi, csak azután párt ember: inkább volt olasz még mint toscanai is.

A kihez fordult Italia egyesítése felszabadítása ügyében, attól minden jellemesorbulás nélkül fogadhatott volna el hivatalt.

Hiában való volt azonban Machiavellinek minden fáradozása; nyomtalan repültek tova tanácsai; füstbe mentek tervei; megghiúsultak művei, aggodalmának vészterhes pillanatai sokasodtak. Medici Lorenzo, Itáliának feltűnendő csillaga, letűnt, mielőtt feljött volna; az olasz szabadság, az olasz egység, a nemzeti katonaság lehetősége mindinkább enyészett.

Machiavelli, megszűnván hivatalos pályája, egy darabig jószágán visszavonulva élt, emésztve önmagát oly tétlenségben, mely lélekhangulatát közel vitte a kétségbeeséshez. Későbbre többet mulatott Firenzében. Ott, úgy látszik, hogy egy mivelt, közügyekről gondolkozó, hazája lealáztatását mélyen érző körnek középpontja lett. Különösen szívélyes viszony fejlődött közte és Rucellai Cosimo közt, ki habár testére nyomorék, erős volt észben. Ezen kívül a társaság tagjai voltak Buondelmonte Zanobi, — Strozzi, — Lorenzo Diaceto Jacopro, — Alamanni Luigi, — della Palla Baptist a, kik hivatva látszának magos polczot foglalni el az olasz jövőben, irodalomban, és művészetben. ¹⁾ Ezeknek találkozási helyök Rucellai pompás kertje volt; ama híres kert, melyről már a Medici-k visszajövelekor egy politikai társaság, mondhatnám párt, vette nevét, — és a melynek árnyaiban későbbi mozgalmaknak szövődtek számai.

Hatalmi tétellel, kardesapással könnyű megsemmisíteni va-

¹⁾ Mundt Nicolo Machiavelli 49. lapon.

lamely kormány működését, új kormányzási rendet lehet parancsolni és behozni; de nincs erő és hatalom, mely eszközölje, hogy a kebel ne érezzen, míg a szív benne dobog, hogy az agy ne gondoljon, míg éppen áll a vállak fölött. Meg lehet semmisíteni valamely államnak szabadságát, el lehet seperni önigazgatását, de semmi emberi hatalom nem képes eszközölni, hogy a szabad nemzet fainak, kik az önigazgatás erőfejtő és tettűs mezején növekedtek, tessenek az, ha az államban minden történik nélkülök, a hazafiak nélkül, sőt gyakran ellenére. Így volt ez mindig, így van ez jelenleg, és így lesz, míg ember lesz a földön. Mi érdekelhetne volna a Rucellai kertben össze-jövöket annyira, különösen miután azon összejöveteleknek szövívője lett Machiavelli, mint a közügy, mint Italia sorsa, mint a politika? Hiszen mentől inkább el van zárva az ember előtt a közélet, annál ábrándosabb lélekkel keresi fel annak tanait; s minél sötétebb a jelen, annál szívesebben, sőt bizonyos szorongással fordul a jövő felé, építvén magának fellegrakát,—s hogy azok lehetőségét önmagával elhitesse, szorgos tekintettel kutatja a múltban a támokokat, forgatja a történelem lapjait.

Machiavellinek és barátainak társalgása a régi nagy kort, a boldognak vélt időt, Róma classicus korát kereste fel. Elmélkedtek felette, mi volt ott; egybeköttetésbe, párhuzamba tették azt, mi régen volt, azzal, mi szemök előtt terült el Itáliában. Machiavellit szólították fel nézeteinek előadására és megírására ¹⁾ — őt a képzeletben szabad Itália hű harcosát, a mélyen gondolkozó fejét, a tapasztalt államférfit és felülmulhatlan tollú író.

Két munkája született Machiavellinek ama kert ritka fájának bájos árnyában, majdnem ugyanazon időben ugyanazon benyomások alatt,—és habár különböző tárgyakról, ugyanazon célra: barátainak elmondani a közügyekről azt, a mit a közéletben maga nem alkalmazhatott; tanítást adott viszonyaikról, megerősítette keblökben az olasz szabadság, függetlenség, nemzeti katonaság eszméit. Egyik műve: *Discorsi sopra la prima deca di T. Livio* (értekezések F. Livius felett ¹⁾); a másik: *dell' arte della guerra* (a hadfolytatás mesterségéről).

¹⁾ *Discorsi*, az ajánlatban: . . . „voi . . . mi avete fortato a scrivere quello ch'io mai per me medesimo non arci scritto. . . .“

²⁾ A *Discorsi* magyarul Pados János-tól megjelent 1862.

Az értekezések nem képeznek rendszeres tant; nem Livius bírálata; nem történelmi kutatás az. Esetlegesen Liviusra támaszkodva, vagy tárgyakat véve fel belőle, sok egymásmellett álló politikai értekezésből áll. Azt a világot sem lehet mondani, hogy azon egy fő szempont ne vonulna el, hogy tervnélküli rendtelenségben állanak azok egymás mellett. Majd minden értekezés abban alkalmazhatósággal bír Itáliának akkori viszonyaihoz; majd minden lapról visszatükrözik a sóvárgás a rendezett kormányú, nemzeti katonasággal rendelkező, a külföldi hatalomnyomása alól felmentett Itália után — Machiavelli tulajdonképen democraticus jellemű ember volt, a köztársasági kormányforma iránt volt előszeretettel, számtalan adattal lehet bebizonyítani. E tekintetben kezei kötve voltak a *Principe*-ben, ámbár nézeteit szerfelett abban sem palástolta. Mindenesetre úgy látom, hogy emez értekezésekben inkább eredeti másíthatlan nézetei vannak e tekintetben. A *Discorsi*-ban azon mély felfogással, azon gyakorlati hajlammal, azon hatalmas nyelvvel, kristály tiszta előadással vannak különböző politikai tételek és viszonyok taglalva, mint Machiavellinek munkáiban lenni szokott és sokkal több oldalú mint a *Principe*, — a minthogy sokkal is terjedelmesebb. Méltatlanul jutott nézetem szerint a *Principe* annyival nagyobb hirre, mint ez. Oka pedig alkalmasint azon mellék körülményben keresendő, hogy azon Medici Lorenzo, kitől Machiavelli egy perczig Italia újjászületését várta, a híres, az annyiszor megátkozott Medici Katalinnak, a francia királynénak, a szt. Bertalan éj okozójának volt atyja. Azon indokolt véghetlen keserüségből, melylyel a francia protestansok Katalin királyné ellen viseltettek, jutott még atyja tanácsadója ellen is bőségesen. Már Machiavelliben sem akartak semmit egyebet látni mint rosztat mint megromlottságot; az ő állítólagos gonosz szellemének öszpontosított kinyomatát, megtestesülését, tekintették a *Principe*-ben. Ezen rendkívüli becsmélés által vált a *Principe* valamint oly rendkívül híressé és rosztat hírvé, ez által került a *Discorsi*-nak annyira felibe. Nincs azonban miért most is a dolgot oly szenvedélyes szempontból tekinteni; sőt nagy hiba volna az.

Pest. Laufer és Stolpnál, következő czímmel: „Értekezések T. Livius Római Történeteinek X. első könyve felett. Írta Machiavelli Miklós. Magyarította Pados János.“

Történt, hogy Fabrizio Colonna hadvezér, átmenvén Florenzen, néhány napot mulata ott, hogy meglátogassa a „duca“-t, azaz Medici Lorenzot, kit nagy-bátyja, X. Leo, Urbino hercegevé (duca d'Urbino) tett. Egykor ezen Colonnát Rucellai Cosimo, néhány barátjával együtt, kertjének eldugott, árnyékos részébe vezeté, menekedni a nap hevétől. Ki a hives gyepe, ki pedig székre telepedett a pompás lombozat alatt. Bámuló tekintetet vet Fabrizio az óriás fákra, melyek közül többeket nem ösmer. Észrevévén ezt Cosmo, megmondja az ösmeretlenek nevét és figyelmezteti, hogy azok inkább régebben voltak divatosok, mint akkor. Bár csak a régieket nem a puhaság tényeiben igyekeznénk követni, jegyzé meg kis szünet után a vezér, hanem tevékenységek hatalmában, nem a kéjelmes árnyékban, hanem a nap verő fényén.

Im, így van bevezetve Machiavellinek a hadfolytatásról írt munkája. Mintha Fabrizio adna tanítást barátainak, úgy hangzik tovább a mű. pedig Machiavelli adja elméletét am az új belrendezésnek és fegyverkezésnek, mely neki oly kedvenz eszeméje, s melyet ő nemzeti katonaságnál szeretet volna minden áron alkalmazva látni.

Elmondja azon munkájában miként kellene a katonaságot rendezni; mikint a lovasságot, hogy a gyalogságot; szóll a puska-
 kapor használatáról és úgy látszik nem nagyon sokat adott reá. Kedvenz katonasága a gyalogság volt. Elmondja miként kell mozogni a katonasággal; lefesti miként kell táborba szállni és beszél az erődítésekről.

Némelyek ebben a katonáskodás újabb elméleteinek már előharczosát vélik látni. Még Machiavelli életében ki volt nyomva, és úgy látszik, nemesak a tömegnek, de magoknak a szakértőknek méltánylásával, nagyrabecsülésével találkozott.

A mi ebben engem, mint nem szakértőt, leginkább érdekel, az a fáradhatlan törekvés, meg nem szünő tanács, állandó nemzeti-katonaságot állítani; és a mit ki akarok emelni az, hogy a had folytatásról írt munkáját is meghatározott ösmerősök számára dolgozta, nem annyira azért, hogy elméletileg tökélyest állítson elő, mint hogy hasznost irjon.

Utolsó nagy műve Machiavellinek Firenze története (le istorie fiorentine.)

Medici Lorenzo halála után (1519.) X. Leo pápa Florencz

igazgatását Medici bibornokra, Juliusra bízta. 1522-ben pedig X. Leo pápa meghalván, kevéssel azután pápa lőn Julius bibornok VII. Clemens név alatt.

A Lorenzo halála után egy darabig jó viszony látszott létezni a Medicik és a népies kormány hívei közt. Leo pápa több nevezetes államférfit felszólított, hogy tervet adjanak Firenze újra szervezéséről. Ilyenmű megbízást Machiavelli is kapván, irt egy nagyon eszes értekezést: *Discorso sopra il reformare lo stato di Firenze fatto ad istanza di Papa Leone X.* Medici bibornok, úgy látszott kezdetben, általán jó viszonyban kívánt állani a Rucellai kert társaságával. Machiavellivel alkalmasint egyidőben, ama társaságnak egy más nevezetes tagja is dolgozott egy értekezést a firenzei igazgatás újra szervezéséről ¹⁾ Remélték, de csalódtak. Hihetőleg ez oka amaz összeesküvésnek a bibornok személye ellen, melynek fejei *Alamanni Péter* és *Diaceto* volt. Az összeesküvés felfedeztetett, a két vezető vérpadra került; többen menekültek. Ezen fergeteg nem bántotta Machiavellit. Csakhamar kiderült azonban, hogy nemcsak Leo pápa nem követte a szabadelvűek tanácsait, de a jó indulatú Julius, VII. Clemens sem. Némileg azonban nem tartotta illendőnek oly nagy tehetséget, minő Machiavelli volt, félre vonulva semmivé lenni engedni. Holmi apró követségekre használta és megbízta, hogy írja meg Firenzenek történetét ²⁾. Így született Machiavellinek emez utolsó nagy műve.

Ez gyönyörű nyelven, nagy gonddal látszik írva lenni, de kétlem, hogy a valódi történelmi bírálatot kiállja. Nemesak az van benne, miről közvetlen tudomása volt; s nem látszik, hogy okmányokat kutatót volna ennek megírására. Innen van, hogy míg Ranke oly nagy becsűeknek tartja követi jelentéseit, míg egész tisztelettel áll meg Machiavelli előtt mint nagy politikus, kitűnő diplomata előtt és neki igen nagyra becsüli nézeteit az akkori viszonyokról, aránylag csekély nyomatékot teszen Florenz történetére. Pedig az előadás valóban jeles: világos, egyszerű; közbe közbe általános megjegyzések vannak csusztatva, melyek mutatják, hogy a jelen az, mely mindig szeme előtt lebeg; helyről

¹⁾ Mundt N. Machiavelli 52 l.

²⁾ Mundt N. Machiavelli 58 l.

helyre kikerekített oratiókra bukkanni; aztán, — nem is annyira Firenze foglalja el, mint maga Itália.

Nem tartozom annyira a történelmi adatok dicsőítői közé; miszerint higgyem, hogy ha egy órányi időt, száz lépésnyi helyet tévesztett a történet-buvár, már képtelen jó történetet dolgozni. A történetíró előadása hibátlan, helyes képe legyen az eseményeknek; hogy pedig azt tehesse, eszményesítenie kell: a fővonásokat kiemelni, a jelentéktelenebbeket háttérbe sülyeszteni; s amaz órányi idő, száz lépésnyi távolság csak akkor nagy jelentőségűek, midőn magoknak az alapvonásoknak megállítására szükségeseek. Mindamellett a jó történelmi munkának nélkülözhetlen kelléke a pontos adatkutatás. Igen érdekesek lehetnek a történelmi czég alatt megjelent munkák adatkutatás nélkül, de akkor aesthetikai, bölcseleti vagy politikai tökélyekkel kell azoknak birniok; és akkor tulajdonképen nem a történetíró vonz azokban. Machiavelli története emez utóbbi szempontból igen érdekes.

Nem mellőzhetem még itt említés nélkül, hogy nem egyszer a legeszesebb, tárgyösmerő és elfogulatlan fejek, ugyanazon dolog felől minő különböző ítéletet hoznak. Machiavelli történeti munkájáról szólván, azt írja Ranke: „A Mediciknek bizonyos befolyása alatt van azon mű írva, a kiktől a szerző száz arany nyugdíjat húzott; tehát nem egész függetlenül. Elején ezt nem igen lehet észre venni. . . . Később azonban erőltetés látszik rajta. Azon szigorú, erőszakos eszközöket, melyekkel a hatalmat Medici Cosmo megalapította, Lorenzo fentartotta, sokkal nyíltabban elbeszéli Nerli, ki bevallotta a Medici-k részén volt, mint ő, ki határozottan a népies párthoz tartozott.“¹⁾ „A pápa rendeletére írta, — úgymond Macaulay, — ki mint a Medici ház feje, egyszersmind Florenz fejedelme volt. Mindamellett Cosmo-nak, Pietronak, Lorenzonak jellemét oly szabadsággal és részrehajlatlanul vázolja, mely egyaránt becsületére válik az írónak és a pártfogónak.“²⁾ — Mily különböző ítéletek!

A fennebbieken végig tekintvén Machiavelli nagyobb munkáin, látjuk, hogy, habár világra szöllő könyveket írt, őt még

¹⁾ Ranke. Zur Kritik neuerer Geschichtschreiber 186. lapon.

²⁾ Macaulay Machiavelli. Critical and Historical essays Tauchnitz ed. 108. lap.

sem annyira úgy kell megítélni, mint író, hanem mint politikust, mint diplomatát; némileg irodalmi munkássága amannak csak függeléke. Machiavelli sokat elmélkedett, tömérdeket gondolkozott, de nem akkor érezte magát jól, midőn elhagyott szobájában könyveire volt utalva: az élet tevékenysége, mozgékony-sága kellett neki, hol eszméit alkalmazni lehetett. Mélyen érezte az övéinek, hazájának sorsát, de nem abban lelt vigaszt, mint nagyon sok ábrándos lélek, ha fájdalmait, gyötrelmeit másokkal közölven, másokkal megoszthatta és a rokonszenv érzetében elolvadt: a tettdús közélet nyújtott neki egyedül enyhét, mely habár a kínzó-padra is juttatta, képes lehetett Itáliát szabaddá varázsolni át. Úgy írt, minél jobban, szebben senki, de nyugtat nem lelő szelleme nem talált kielégítést abban, hogy nagy igazságokat, a vonzó helyest és szépet, helyesen és szépen adja, saját szellemi ösztöne kielégítésére, az emberek hasznára: csak akkor írt, midőn mint politikus, mint diplomata nem tehetett. Nem volt ugyan fukar a szavakban, tollát is szívesen hozta mozgásba, ha eredményt várhatott, de sohasem elvont, kikerekített, bevégzett tant írt; annak veleje mindig oda ment ki: Itáliát meg kell szabadítani! Midőn azt írja, szabadság, érteni kell: Itália szabadsága. Midőn emlegeti: az emberek roszak, — saját magoknak adja kétségbeesetten képét. Midőn felhossa a classicus nagyságot, Itáliának egykori nagyságát és akkori hanyatlását kiemeli, hogy az nem lehet, hogy a kik tisztán látják fényét ama nagy kornak, a kik érezni képesek fájdalmát, nyomorát, a jelennek, mindnyájan ne egyesüljenek a szabadság zászlói alatt. És aggódva keresi: még meddig tür a szolgaságnak népe?...

Szólok még valamit apróbb műveiről is, habár azokat tüzetesen nem ösmertetem is.

Castruccio Castracani életében, miként a történetirők állítják, nagy mértékben van vegyítve valótlan a valóval. Ajánlva van Buondelmonti Zanobi és Alamanni Luigi legkedvesebb barátainak (amicissimi). 1522 előtt, az „Értekezés“-ekkel és a hadról írt munkáival majd egyidőben készülhetett.

Történelmi töredékek (Frammenti istorici) alkalmassint Firenze története tovább folytathatására voltak gyűjtve.

Jelentés a németországi dolgokról (Rapporto delle

cose della Magna) (1508); — értekezés a németországi dolgok és a császár felett (Discorso sopra le cose d' Alemagna e sopra l' Imperadore); — vonások Németország dolgairól (Ritratti delle cose della Alamagna); — vonások Franciaország dolgairól (Ritratti delle cose della Francia); — a francziák természetéről (Della natura de' francesi): illető követségeivel, és részben egymással, közvetlen összeköttetésben állanak.

Németországot nem igen ösmerte közvetlen tapasztalatai után. A császárról ezekben is egy pár életvidor vonás van adva. Franciaországot jobban ösméri mint Németországot; néha igen különös megjegyzéseket teszen róla és népéről.

Franciaország hatalmának egyik tényezőjét abban látja, hogy a francia urak vagyona mint örökség csak az első szülöttekre száll; miből az következik, hogy a család ifjabb tagjai katonákká lesznek; annak meg következménye, hogy a francia lovasság a legjobb: mivel azokat a nagyravágyás ösztönzi. A francia gyalogság, mondja tovább, nem lehet jó. Mindnyájan nem nemesek (ignobili) és kézmivesek; ezek pedig annyira alávannak rendelve a nemeseknek, és minden tényeikben annyira elnyomottak, hogy gyávák (vili) is. A francziák eredetileg inkább hiúk mint vitézek vagy ügyesek, mondja még tovább. És az, ki első rohamukat kiállja, könnyen fölikbe kerül. Ezért mondta Césár, hogy a francziák kézzetben többek mint férfiak, a végén kevesebbek mint asszonyok. — Négy fő, két alsóbb rendű tantézet van ott, de azok keveset érnek (vagliono poco). — És mondja, a francziák természetéről szólván: oly nagyra becsülik a jelent, hogy elfelejtik érte a mult jótéteményeit és bántalmait és keveset gondolnak a jövőre. Az első egyezmények velök mindig a legjobbak. Ha veled jót nem tehetnek, azt megígérik; midőn azonban azt tehetnének, nehezen teszik, vagy épen nem teszik. Alázatosok a szerencsétlenségben; insolensek a szerencsében. Változékonyok és könnyelműek. Nem szeretnek a rómaiakról és azok dicsőségéről beszélni. — (Mint látszik a Machiavelli és a későbbi francziák közt mutatkozó ellenszenv kölesönös).

Legjelentékenyebb Machiavelli kisebb politikai dolgozatai közt azon értekezés, melyet Firenze állama reformjáról írt X. Leo pápa felszólítására (Discorso sopra il reformar lo stato di Firenze,

fatto ad istanza di papa Leone X.) — Érdekes nézeteket mond abban az egy főségről és köztársaságról és nem sokat takargatja a Florenczben fő ur pápa előtt, hogy hajlamai őt a népies, az önigazgatás felé vonják. Mondja benne: az egy főségnek egy útja van a feloszlásra: köztársaságba szállni le, a köztársaságnak is egy útja van a feloszlásra: a fejedelemség felé emelkedni. A köz-belső államoknak két útja van: leszállni a köztársaságba, vagy emelkedni a fejedelemségbe. „Tehát szentséged ha Florenczben egy nem ingadozó államot akar alapítani, saját magának dicsőségére és barátainak üdvére, nem akarhat mást mint vagy tiszta fejedelemséget, vagy jól rendezett köztársaságot. Minden más nemű szerkezetek léhák és legrövidebb tartamuk. A mi az egy főséget illeti, azt nem fogom vizsgálni különösebben, mind azon nehézségekért, melyek itt elébe gördülnek, mind mivel az eszközök hiányzanak arra. És, bizonyosan jól tudja szentséged, a hol nagy a polgárok közt az egyenlőség csak, a legnagyobb nehézséggel lehet egy főséget hozni be.” Ott hol a fejedelemség, illik köztársaságot állítani és megfordítva nehéz dolog; és mint hogy nehéz dolog, embertelen is, és méltat an ahhoz, ki kegyesnek és becsületesnek akar tartatni. Florenczben pedig a legnagyobb egyenlőség van a polgárok között. Ezért nem is szóll a fejedelemségről. — És hogy ezen rendkívül eszes igen ügyes tollal írt munka egészen magán hordozza eredete bélyegét, annak rendkívüli tökélyeit és ferdeségeit: míg egyik felől, csak hogy választási módját elfogadja a pápa, abban a meghamisítást teszi kilátásba, továbbá oly nyilatkozatot találunk, mely valamely fellebbező, ábrándos szabadság-hős szájából kikapottuak látszik. „Ugy gondolom, hogy a legnagyobb tisztesség, mely embert érhet, az, melyet önként nyújt hazája; s azt hiszem, hogy a legnagyobb jó, mit ember tenni képes és, a mi Istennek legkedvesebb, az, ha hazájával teszen jót.“

Megemlítem még egyéb apróbb közügyeket tárgyazó dolgozatai közül a jelentést azon szemléről, melyet Florencz megerősítése végett tett (*Relazione di una visita fatta per fortificare Firenze*). Ezen szemlében Machiavelli, pápai megbízás következtében szakértőkkel együtt vett részt. VII. Clemens féltvén Florenczet a császáriaktól (1526-ban meg akarta erősíttetni Firenzet. Machiavelli mint hely és tárgyismerő nyerte ezen megbízatást.

Mint poetáról nem sokat tart Machiavelliről Macaulay; de szindarabjait figyelemre méltóknak mondja. „Mandragolá”járól különösen azt mondja, hogy jobb mint a Goldoni legjobb darabjai, és Molière-nek csak legjobbjainál gyengébb. ¹⁾ — Ranke következőleg szól róluk. „Szindarabjait az antique-ok sikerült utánzása teszi kitünökké. . . Machiavelli különösen okoskodik természetök felett: „Az emberek vagy bolond, vagy goromba, vagy szerelmes beszéden nevetnek. — Miután a szindarabnak nevetetnie kell, inkább választotta a szerelmes dolgokat; úgy viszi azonban, hogy nem lesz oka a nőknek pirulni.“ ²⁾ . . . Minő nőknek kellett azoknak lenni! Ezen darabok nagyon illetlenek. ³⁾ — Machiavellinek hatalmas nyelve volt, mely nem lelte gyönyörét az áradozásban, sok humorja és úgy látszik némi ügyessége jellemét nem csak gondolni nem csak írni, de azt a közönség előtt alkotni, működtetni. Ezek mindenesetre nagy előnyök egy szindarab szerzőben. — Tulajdonképen azonban csak két darabja van, Mandragola és Clizia. ‘Andria’ csak átdolgozás, — más két cím nélküli darab nem bizonyosan az ő munkája. Amaz előbbik csak hamar nagyon kedvelté vált; nemcsak Florenczben de Rómában is adták; és pedig magának a pápának X. Leonak nemcsak jelenlétében de eszközlésére. Pedig, nagyon ostorozva van benne egy gyóntató atya személyében maga az egyház. Sőt Mundt azt abban épen egyik főszempontnak tekinti ⁴⁾.

Miután Machiavelli sokat hányatott életének tevékenységét, működési szellemét egypár fővonásban láttuk, s igyekeztünk kimutatni azon természetes összefüggést, mely gondolatjárása, czélzátai, tettei és irodalmi művei közt van, vessünk még egy futó tekintetet élete utolsó napjaira.

Mint már említve volt, VII. Kelemen irodalmi megbizásán kívül, kis körű diplomatikai sőt katonai tevékenységbe is hozta. Mint már felhoztam, tagja volt azon bizottmánynak, mely megvizsgálta, miként kell Florenczet megerősíteni. Sőt Machiavelli

¹⁾ Macaulay. Machiavelli 86. l.

²⁾ Lásd Clizianak prologját.

³⁾ Ranke. Zur Kritik neuerer Geschichtschreiber 185 l.

⁴⁾ Mundt Nicolo Machiavelli XIV. fejezet. Die Mandragola oder Komödie und Kirche.

az erődítési munkálatok vezetőjévé vált. Florencz városa kétszer küldi pápai vezér Guicciardinihez, a híres történétíróhoz, kivel Machiavelli jó barátságban volt. És Guicciardini sőt maga a fővezér is, Urbino hercege, bebocsáták a katonai tanácsba.

Úgy látszik, hogy mint a kártyás, ki hosszú időn keresztül visszatartotta magát a játék asztaltól, midőn újra ahhoz sodratik még hatalmasabb inger lánczolja ahhoz, — Machiavelli a hosszúas tevéketlenség után annyiival nagyobb tevékenységet fejtett ki. Munkált, rendezett; polgártársait bátorította, tüzelte, nézetei elfogadásában fáradott felfelé. Úgy látszik remélte újra, hogy a nagy politikába bocsátkozhatik; és törekvéseinek állandó célja, vezető csillaga: Itáliának, a felszabadított Itáliának egysége, újra egy reménysugárt lövelt lelkébe. Ezen időben írja Guicciardininak: „*Liberate diuturna cura Italiam; exstirpate has immanes belluas, quae hominis praeter faciem et vocem nihil habent.*“

Ez volt hattyú-dala; újra éledni látszó reményei: a letűnő nap fényjének visszaverődése.

A pápai sereg fegyelmetlen csöcselék volt. Rómát 1527-ben május 6-án elfoglalták a császári sergek. Ekkor történt amaz irtózatatos pusztítás, melyet *il sacco di Roma* neveznek. VII. Kelemen az Angyal-várba vala zárva. Alig tudták azonban meg ezeket Florenczben, és a nép ellenszenve a Medici-k ellen teljes hatalmában nyilatkozott. A pápai kormány minden rázkodás, vérengzés nélkül meg lön semmisítve.

A ki csak egyszer látott népesoportot, mely kezébe vette, vagy kezébe képzelte venni a főigazgatást, jól tudja, hogy az ingadozó mint a nád, logikátlan, szenvedélye hevében szívtelen. Felemeli nem azt, ki irányában mindig jó volt, nem azt, ki érdekében dolgozik, nem azt, a ki megérdemli, hanem a ki pillanati kegyét ki nyerni elég szerencsés, vagy elég léha, avagy elég gaz; letiporja nem azt, ki valóban gaz, nem azt ki valódi ellensége, hanem azt, ki pillanatai szeszélyének, célzatainak ellenállani látszik.

Mintha hallanám mikéntlön okadatolva, hogy Machiavelli áruló; a zsarnok Medici-k-nek jobb keze. Vagy tán nem áruló-e az, ki tanácsokkal látja el a zsarnokságot? És a bazarulók legrosszabb fajtájához tartoznak azok, kik eszélyes tanácsaikkal a zsarnokság

hatalmát, a nép szolgását megörökítik. — Zsarnoki hajlamai már rég ki is tűntek; esoda, hogy azt eddig nem látták, hiszen midőn a szerencsétlen Savonarola atyát, a valódi népbarátot kellett volna segíteni, a helyett őt Machiavelli folytonosan gúnyolta. Jellemtelen gazsága bizonyos; hiszen, miután a szabadságban segretario volt, a Medici-k későbbre magok számára alkalmazták és zsoldjokban tartották őt: száz arany nyugdíjat húzott a pápától. — Legjobban kitűnik jellemtelen két nyelvűsége, ha összehasonlítjuk, mit nekünk mond, azzal, a mit Rómában mond, azzal, a mit teszen. Így lehet megérteni, hogy addig, míg barátjai a szabadság ügye miatt számkivetésben töltik szomorú napjaikat, addig ő fényes hivatal után jár. Egyszóval: bizonyos, hogy Machiavelli áruló. És Machiavelli neve, befolyásos barátainak fáradozásai daczára, a közmegvetés pellengérére lőn kitéve.

Nem is tartom szükségesnek mérlegelni e vádak becsét az előre bocsátottak után; csak azt jegyzem meg, hogy a mint keblemetlen, bántó lett volna az mindenkire nézve, Machiavellit is nagyon sértette. Lehet, hogy a legnagyobb kételyek közt hányattott, — a kétségbeejtő célban erejét fogyni érző nagy hazafinak kedélyét még inkább bántotta, mint kellett volna — e talán váratlan megtámadás. Elannyira, hogy vannak, a kik ama vádak miatti kétségbeesésnek tulajdonítják halálát. Holott, fiának egy leveléből, jócska bizonyossággal lehet következtetni, hogy halálát egy önmaga által készített orvosszer okozta, melyet azelőtt maga is többször használt s másnak is ajánlott.

Meghalt 1527-ben jun. 22-én.

A legroszabb időben, gondolhatja valaki; a politikus, a diplomata, vád alatt, a nélkül, hogy magát védeni tudná; mintha a hadvezért elragadná a halál, midőn rendezné a csatát. Mint olyan csata kezdetén, mondhatná erre valaki, mely okvetlenül a sereg megsemmisülésével végződne fővezére hibáján kívül: Machiavelli számára nem teremhetett babért akkor Itália; a szabadság harczosának buknia kellett hazájában.

És nemcsak hogy szidalom kísérte sirjába, de átok lebegett a felett századokon át. Oly neműek voltak erényei, melyeket kora nem értett, minden óriásságuk daczára nem látott; — hibáit nem sokkal halála után már a gyermek is reá süthette.

Mint említém, a francziák és épen a protestáns francziák

valának az előharczosok ellenében. Medici Katalin a protestantismus halálos ellensége volt; Medici Lorenzo meg Katalin apja. Lorenzonak mert tanácsokat adni Machiavelli. És pedig minőket!? Felületes tekintésre, Machiavelli helyzetének vizsgálása nélkül, könnyen tűnhetik ki a *Principe*, mint olyan mű, a mely zsarnokságot törekszik megalapítani alávaló kétszinteséggel, hideg kegyetlenséggel, mely, miután a kegyes becsületességnek hordozza magán színét, miután az emberi gyengeségeknek, megromlottságnak mély ösmeretéből meríti tanácsait, megingathatlan hatalmu és maradandó lesz.

Minden reformatió a törekvésben áll, a dolgok rendét helyes, természetes alapokra visszavinni. A reformatorok mindig az igazat keresik és megvetik annak elfajzását. A természetes következmény: az elméletnek és a valónak össze nem illése. A kik a természet tiszta igazságainak kútforrásából vélnek meríteni, saját eszményi világukban élnek, megvetik a mindennapi élet szabálytalan menetét, lenézik és kárhoztatják annak tekervényes folyamatát. — Ez általában áll a reform hatalmába nyügöztöttekről, áll tehát a vallásujtókra és azok között a francia protestánsokról is. Miután a létezett tekintély hatalma megingott, miután az élet tekervényes útjai helytelenek, erkölcsteleneknek valának kikiáltva, — mindenki önalkotta eszmék szerint kívánta képezni, érteni a világot, és miután az ember egyik szélsőségből könnyen csap át a másikba, a szövevényes, a sokoldalú élet helyett a túlegyyszerű, a kimért szabályosságra, a merev puritanismusra jutott.

Valóban a hajlékony, a gyakorlatias, a szenvedélyes, az egészen e világban élő segretariónak alig lehet valaki inkább szellemi ellenlábasa mint a merev, mindig eszményi világában élő puritan, a ki nyugodt világnézetében soha nem felejtí, hogy országa a jövő életben van. Mig ezek vitték a tollat—Machiavellinek mindig elitéltnek kellett maradnia.

És én nem bámulok rajta, ha saját kis hazája fiai elitélték. Hisz ő határozottan pártcserélő, politikai hittagadó volt; hiszen ő, ki határozottan a szabadelvű, népies párthoz tartozott és a zászlótartók között állott, átpártolt a Mediciek önuralomra törő zászlói alá. Nem bámulom, ha nem vették észre, hogy egy sokkal magasabban álló zászlónak állandó valódi hive ő, melyre ugyan nem volt írva: „Toscana,” — és nem is: „Medici,” — ha-

nem: „Italia.“ Nem bámulom mondom ezt, mert ugyan jelenben hánynak van elég belátása, elég higgadtsága, hogy mint párt-emberek elfogulatlanul ítéljenek pártállásukról? Végre azonban mi a higgadt, a szenvedélytelen távolból, mi legyünk hozzá igazságosak.

Senkitől sem kívánom, hogy szellemét, erkölcsi felfogását merőben hibátlanak, épnek tartsa. Hiszen, mellőzve annak taglalását hogy egészen épen senki sem fejlik, mindenki némileg környezetének, a közönséges világnézetnek szellemi productuma. A közkeletű eszmékbe bele nőünk és gyakran azt sem vesszük észre, hogy azok hatalma nyűgöz. Midőn Machiavelli szembeveti egykedvűséggel, hidegséggel, nyíltsággal vitatja a hitszegésnek, a kegyetlenségnek, az árulásnak természetét, hogy az ember nemcsak meghökken, de elborzad rajta és érzelmeit érzi ellenében lázadni: akkor a középkorban elnyomorodott, elaljasodott Itália felfogása szől belőle. Annak kell belőle szólni, különben kortársait épen úgy sértették volna ama nézetek, mint minket; különben kígyót, békát kiáltottak volna rá azokért. Ez azonban nem történt.

Ha az eszményi tökélyhez mérem Machiavelli szellemét, erkölcsi felfogását, több nagy hiányt és hibát találok; miután azonban helyes és helytelen, szép és rút, nemes és nemtelen bizonyos részben változó fogalmak, melyek minden korban külön, közkeletű, mondhatnám conventionalis meghatározásokkal bírnak, — **v i s z o n y o s a n** Machiavellit rendkívül nagynak kell tartanom. Ha egyfelől hibák disztelenítik, vétkek nyomják, melyek korát jellemzik, másfelől mint Gigas állott kortársai, hazafiai közt, ha nemcsak szellemi kutatásai mélységét tekintem, de hazafiai érzelmei tisztaságát, nemességét is. Úgy képzelem, mint egy óriási heglánczolatot, melynek sziklatetői magasan emelik fejüket a föld mindennapi göröngyei fölibe; ha közelebb vizsgáljuk, csak akkor lehet még valódi képzetünk a természet romboló hatalmáról, a szakadások nagyságáról, a tátongó mélységekről. Erény és bűn oly közel, egymáshoz oly hatalmas mérvekben állottak benne.

És ha mindenki elítélné, ha a világ az emberi nem sorából emlékét ki akarná lökni Machiavellinek, nekünk nem szabad érzéketlennek lenni irányában. Mi, mi tudjuk igazán, mit teszen egy nemzetnek századokon át lételért küzdeni. S nem tarthatunk attól, hogy egészen magunkra maradunk rokonszenyvünkkel:

kik hazájoknak hű fiók, kiknek képzetök van a hon szeretetről, nem tagadhatják azt meg. Pl. Macaulay, a nagy Macaulay mondja: „Machiavelli politikai munkáinak különös érdekét ad azon bús komolyság, mely azokból kilátszik valahányszor azon tárgyakat érinti, melyek összeköttetésben állanak szülőföldje szerencsétlenségeivel. Nem is lehet kinosabb állást képzelni, minő egy nagy emberé, ki arra van kárhoztatva, hogy végig virraszsza egy kimerült ország fájdalmas halál-tusait, — hogy azt végig kísérje mindazon rohamain az ájulozásnak és az eszeveszetségnek, melyek megelőzik annak feloszlását, és látja, hogy az élet jelei miként enyésznek el, egyik a másik után, míg semmi sem marad, csak hiedség, sötétség, és romlottság. Ezen örömtelen és háladatlan kötelessége volt Machiavellinek. A propheta erőteljes szavai szerint: „megháborodott, az ő szemének látása miatt, melyeket látott vala.“ És tovább folytatván eme rokonszenvteli jellem- és helyzet-festést, azt következő gyönyörű képpel végzi: „Mint az antique egyház, melyet későbbi kor barbar építészete eltorzít, jelleme még érdekesebbé válik azon részek által, melyek azt lealacsonyítják. Az eredeti rend szembeötlőbbé azon ellentét által válik, melyet az újabb és oda nem illő részek okoznak.“¹⁾

BÁRÓ KEMÉNY GÁBOR.

¹⁾ Macaulay. Machiavelli. Tauchnitz ed. 106. és 107. l.

AZ 1817-KI
INSÉG ÉS ÉHHALÁL
ERDÉLYBEN.

(Olvastatott az erdélyi Múzeum 1862. apr. 9. tartott tudományos ülésében.)

Az újabb kori háborúk a politikai szabadság gyarapodásával szokták kárpótolni a nemzeteknek a hozott áldozatokat.

Hol és mikor lesz vala ez inkább maga helyén, mint a két testvérhazában a jelen század elején folyt francia háború alatt.

Úgy Magyarországnak, mint Erdélynek fejlődésre képes alkotmánya volt, s ámbár mindkét ország érzékeny áldozatokat hozott, a háború mindazáltal Magyarország csak egy kis részét érintette, Erdély pedig egészen érintetlen maradt annak közvetlen súlyától.

Mindemellett a birodalom egyedül alkotmányos két országában is a politikai szabadság a francia háború alatt semmi haladást nem tett, s ha ezt egy részben a loyaltás azon érzetének tulajdoníthatjuk, mely szerint az említett országok kiváltságos osztályai a birodalom szorult állapotát alkotmányos érdekeik előmozdítására felhasználni nem kívánták, e túlságos gyöngédség igazolását egyedül abban találhatja vala, ha az említett kiváltságos osztályok a háború befejezése után semmit se késnek alkotmányos ohajaik érvényesítésével.

E helyett mindkét országban, de különösen Erdélyben az általános béke beálltával is még évek hosszú sora folyt le, míg

az alkotmányos élet e század negyedik évtizede elején élénkülni kezdett.

Erdély a francia háborúnak csak áldozataiban részesült, melyeknek nyomasztó következményei a háború végénél tovább terjedtek.

A háború utolsó erőfeszítései a köznép ingyen kiszolgáltatásait tetőfokra csigázták. E rendkívüli terheltetés hatása az erdélyi adózó népnél is a legteljesebb kimerültségben mutatkozott, s egypár terméketlen év folytán egyik oka lőn a helyreállott béke után csak hamar bekövetkezett inségnek és éhhalálnak.

Erdély főkormányzója gr. Bánffy György, mint királyi biztos, a főhadi kormánytól arra volt megbízva, hogy az Erdély határainál fekvő úgynevezett békesereg (Friedenstruppen) számára az 1813-dik évre szükséges természetmennyeket Erdélyben felbajtsa és legnagyobb részben Bukovina szélére Dornára szállítsa.

Az irt királyi biztosnak dec. 24 ről kelt feljelentéséből kiviláglik, ¹⁾ hogy az utolsó 8 hónapban Erdély kiszolgáltatása sánczásásokra, vár és útesinálásokra 100,000 munka napot, több ezer szekerest, ezer előfogati és 1676 podgyászlovat, 4491 vágó marhát foglalt magában, s ezen felül decemb. haváig 66149 köből gabona, 230298 köből zab, 215894 mázsa szénára ment. A téli szükség kielégítésére pedig 1813 april haváig még 18000 mérő tiszta búza, 72000 mérő rozs, 260000 mérő zab és 75000 mázsa széna kivántatott. Az egész 1813-dik évre végül 42018 mérő tiszta búza, 120592 mérő rozs, 324120 mérő zab, és 215453 mázsa szénára ment a szükséglet. De mindezen terheknél lehetőleg még nyomasztóbb volt a fenn említett nagy mennyiségű gabonának, az ország különböző részeiből Dornára való szállítása, melylyel részletes kimutatás szerint naponként 5000 szekér foglalkozott, gyakran a legrosszabb úton élelmi szerekkel és hajlékkal el nem látott, zordon vidéken, a nélkül, hogy azért a földnép legkisebb kárpótlásban részesült volna.

Innen megfoghatónak találja a kir. biztos, ha a paraszt kétségbeesve, marhájától mindenképen menekülni kíván, vagy eladja, vagy ha ezt nem teheti, levágja és felemészti.

¹⁾ Ursachen der Verarmung der siebenbürgischen Contribuenten. Maros-Vásárhely. Teleki könyvtár. Fasc. misc. 445² 3 II. köt. 12. lap.

A „Nemzeti gazdának“ az akkori időből közönségesen ismert hirlaphoz a „Magyar Kurir“-hoz csatolt táblás kimutatása, mely a két hon némely piacain a gabonának és más élelmi szereknek az 1814. év tavaszán divatozott közép árait foglalja magában, igen érdekes alapul szolgálhat a nemsokára bekövetkezett drágaság megítélésénél.

A testvérhazai gabona árak befolyása Erdélyre, azok közlését is kívánatossá teszi, s csak azt sajnálhatjuk, hogy a következő évekből hasonló szélesb terjedelmű kimutatások birtokába nem juthattunk.

1814. tavaszán Kolozsvártt egy pozsonyi mérő ($2\frac{1}{2}$ erdélyi vékánál valamivel több) tisztabúza ára 7 frt. és 13 garas volt váltóban, — az elegybúzáé 6 frt. 17 garas, — zabé 2 frt., — törökbúzáé (tengerié) 6 frt. — Szegedenben tisztabúzáé 7 frt. — elegybúzáé 6 frt. — rozs 5 frt. — zab 1 frt. 13 garas, — szemes törökbúzáé 6 frt. — lencse 6 frt., — lednek 4 frt. — burgonya 2 frt. — marhahús fontja 5 kr. — szalonna mázsája 60 frt. — új túróé 65.

Debreczenben a tiszta búza 7 frt. 15 garas, a rozs 4 frt. 5 garas.

Váradon az árpa 5 frt. 15 garas, a törökbúza 7 frt. 5 garas.

Szegeden a tiszta búza 5 frt. 10 garas, — elegybúza 4 frt. 10 garas, — árpa 2 frt. 15, a zab 1 frt. 17 garas, — szemes törökbúza 3 frt. 15 grs.

Temesvártt a tisztabúza 6 frt., — az elegybúza 5 frt. 10 garas, — az árpa 2 frt. 10 grs. a zab 2 frt. 10 grs. a törökbúza 3 frt. — ökör 160 frt.

Ez árak még kétségen kívül magasak nem voltak. A szarvasmarha ára azonban a többi élelmi szerek árához képest még alább állt, minek oka legtöbb Lihetőséggel egy részről abban feködt, hogy amazok arányában a kevésbbé keresett czikkek közé tartozott.

E mérsékelt árak mellett is 1814. első felében a szükség már akkora volt, miszerint az uralkodás az erdélyi kormányshet felhatalmazta ¹⁾, hogy a nép felsegítésére visszafordítás fel-

¹⁾ Udvari szám ¹⁷¹⁷/₁₈₁₄. Kormányshéki sz. ⁷⁰¹²/₁₈₁₄.

tétele alatt, valahányszor a szükség kívánja, a kamarai pénztárból előlegezéseket tehessen, egyszersmind pedig a kamarai pénzek és élelmi szerek kiosztására éhségi királyi biztosnak (*inaedialis commissarius*) gróf Haller Gábort nevezte ki, kinek eljárásáról vitt jegyzőkönyvei az erdélyi számvevő hivatal pénztári osztályában láthatók az éhség ügyéhez tartozó minden okmányokkal, melyek szerint a szükség enyhítésére szolgáló első előlegezés 1814. július 14-én történt 100,000 forintban, melyet még azon évben ismét 50,000 forint követett. Ez összeg kezdetben a tartományi pénzalappal együtt kezeltetett, később azonban külön éhségi (*inaedialis*) könyvvitelt nyert.

Egy 1814. május 11-én Erdélyben Alvinezről ¹⁾ kelt tudósítás szerint az ország legtöbb részében április utolsó napjain, midőn már az erdők és kertek kivirítottak, egy sanyarú északi szél credvén, két napi szakadatlan havazást hozott magával; a hó 4 napig állott meg a földön, s a szépen kiderült tavaszt a lábnyi hó téli takarója alá borította. A nyomor — folytatja a tudósító — melyet két évi terméketlenség után az idő szokatlan járása okozott, leírhatlan. A takarmányt a több hetekig tartó kitavaszkodásnál elfogyasztván, a mezei gazdák könnyező szemmel nézik éhező marháik sorsát. A szőlő és gyümölcs-termés semmivé lett. A levelezésbe indult fáknak porhanyó ágai a hó terhe alatt letörtek, elannyira, hogy azokat szekereken kellett elvinni, s így a fák több évekre terjedő pusztulást szenvedtek. Végre az őszi és tavaszi vetéseket is, melyek még némi reménynyel biztattak, május 11-én egy napig tartó havazás semmivé tette. Mi fog ebből következni — így fejezi be panaszát a tudósító — két évi terméketlenség és már is nagy szükség után!

E rendkívüli időjárás, habár nem a fenebbi mérvben, mindazáltal nagy kiterjedésben s az egész nyár folytán tartott. Megtetszik ez azon tudósításokból, melyek Bécsből és Magyarországról több vidékéről szólnak, ²⁾ minek következtében nem csak az aratás, de a szüret is feletle silányul ütött ki, s a természetmények ára tetemesen felszökkent.

¹⁾ „Magyar Kurir 1814. 1-ső félév. Honi levelek, tudósítások és egyebek a lap 43-ik darabjához.

²⁾ „Magyar Kurir“ 1-ső félév, lap 207—226. — 2-ik félév lap 31. 291.

A következő két év is, bár a fennebbiekhez hasonló időjárás iránt nem értesültünk, a terméketlenebbek közé tartozott, s az élelemszerek ára folytonos emelkedésben volt, a nélkül, hogy a kormánynak az ellen irányzott rendszabályai eredményre vezettek volna.

A fő kormányshék 1815. január 26-án 96 sz. alatt kelt rendelete által legfelsőbb engedelem következtében a szomszéd országokból a gabona vámmentes behozatalát megengedte. Április 6-án 2939 kor. sz. szám alatt e rendelet oly intézkedéssel lön bővítve, mely szerint némely kevesebb fontosság kereskedelmi cikkeknek, például kendernek, nyúlőrnek, szarunak stb. vámmentes kivitele megengedettett oly feltétel alatt, hogy ugyan annyit erő gabona hozassék be. Ez intézkedéseknek azonban alig leheté valami sikere, a folyamatban levő pénz elértéktelenedése és a közlekedési eszközök rosz volta miatt.

Fenn említett év martius 15-kén 2297. szám alatt a kormányshék megrendelte, hogy azon spekulánsok, kik a szomszéd országokból gabonát hoznak, a megyék és városok helybeli rendszabályai által tüzleteikben ne gátoltassanak, azon piáczok, melyeket a vállalkozók szállitmányaik fő lerakó helyeikül választanak, legott közhírré tétessenek.

A kormányshék június 5-én 5000. szám alatt kelt rendelete által legfelsőbb parancs következtében a gabona vámmentes behozatalát aug. végéig meghosszabbítja.

A helyzet világosságban tartása végett a törvényhatóságok oda lőnek utasítva, hogy a szükség állapotáról 15 naponként tudósítást tegyenek, ismételt felsőbb rendeletek különböző meleg szavakkal, sőt a fejedelem legmagasb meglegedésének ígérétével buzdították a magánosokat, hogy gabonájokat a szűkölködőkkel cséppeltessék, s azt hitelben jobbagyaiknak adják, hogy a szűkölködők számára csupán költség megtérítése mellett a szomszéd országokból gabonát szállítsanak, ily vállalkozóknak a katonaság által átengedett magtárak használat végett átigértetvén. ¹⁾ Azon helységeknek továbbá, melyek valóságos szükségét látnak, megengedetett, hogy az előbbi felsőbb rendeletek megváltoztatásá-

¹⁾ Kormányshéki rendelet 1815. febr. 23. sz. 1661. febr. 23. sz. 1662. martiusban sz. 2229. febr. 13. sz. 1416.

val kölesönt tehessenek. Meglőn rendelve, hogy a burgonya-termesztésre főgond fordíttassék, miután annak művelése igavonó marha nélkül is lehetséges. ¹⁾

A kormányzék a szűk termés egyik okát abban találta, hogy a faluk határain a törökbúza az őszi gabonával vegyesen vettetik, s aratás után is lábán kell hogy hagyassék, hogy továbbá a földesurak a legelő közelében levő földeket kerítés nélkül vetés alá használván, ez által a jobbágyok marhái kárba mennek s az okozott költség és kellemetlenség a jobbágyokat a marha tartás iránt elkedvetleníti s abban gátolja. A kormányzék tehát megrendelte, hogy a földesurak a törökbuzát külön szakasztva műveljék, felfogott földjeiket bekerítsék, a jobbágyok marháit be ne hajtsák, a legelőket bérbe ne adják. Végül pedig rendeltetik, hogy a marhátlan jobbágyok földjei egy régibb rendelet értelmében a marhások által bevettessenek ²⁾.

E rendeletnél egyaránt kétség férhete a baj valódi okának felismerése, valamint az óvszerek czélszerű megválasztása iránt.

Az oláhországi fejedelem dícséretes példáját adta a felebaráti szeretetnek, megbízván brassói óhitű esperes Tempián Rudolfot, hogy 1000 köből törökbuzát, a szállítás költségét be nem számítva, a vételárban a szegénység közt kioszszon ³⁾.

A kormány 1815-ben hozott rendeleteit 1816-ban nemesak ismételte, de újjakkal szaporította.

A termésről évszakok szerinti tudósítások, a gabona-nemek piaczi áráról heti fölterjesztések rendeltettek, a marhának és gabonának vámmentes behozatala Bessarabiából is megengedtetett, végül pedig a pálinkafőzés iránti régibb tilalom megújíttatott ⁴⁾.

A kormányzék mellett működő éhségi bizottmány kiadása 1815-ben 350,000, 1816-ban 40,000 forintot tettek, azonban e tényleges segélyezések is, melyek az események súlyához képest csekély mérvűek voltak, fölötte kevés eredményre vezettek.

Kolozsvárt 1815. dec. hóban gabonaár erdélyi köblönként,

¹⁾ Kormányzékai sz. 1815. febr. 9-én 1007.

²⁾ Főkormányzékai sz. 1815. december 28-án 12214. sz.

³⁾ Korm. sz. febr. 23. szám 1489.

⁴⁾ Főkorm. sz. 1816. octob. 11. 8461. jul. 4-én sz. 5587. — octob. 24. sz. 9621. aug. 29. szám 7086.

mely egy pesti mérővel egyenlő, továbbá a takarmány, marha és marhahús ára következőleg állott váltóban:

Legjobb tisztabúza 28 — 30 frt., leggyengébb tisztabúza 24—26, — rozs 20—21, — árpa 14—16, — zab 4—5, — törökbúza 14—16, — szénának mázsája 2 frt., — ökör párja minőségéhez képest 350—390, — egy tehén 120—150, — marhahús 10—12 kr.

1816-ban ugyancsak a kolozsvári piacon az évi közép ár, úgyszintén a legmagasb és legalsóbb évi ár, a legkisebb törtéket nem véve, következő volt váltóban:

A legjobb tisztabúza évi közép ára köblönként 32 frt, a leggyengébbé 27 frt, — legmagasb ár a legjobb minőségűé 42 frt. decemberben, legalsóbb májusban és júniusban 35 frt. A leggyengébb minőségűé legmagasb szeptemberben 30 frt, — legalsóbb october- és júniusban 24 frt, a rozs közép ára 25 frt, legmagasb octoberben 28 frt, legalsóbb májusban 20. Az árpa közép ára 17 frt $\frac{1}{2}$, — legmagasabb áprilben 22, — legalsóbb januárban 14 frt. Zab közép ára 7 frt, — legmagasb decemberben 10 frt, — legalsóbb octoberben 5 frt. A törökbúza közép ára $21\frac{2}{3}$ frt, — legmagasb decemberben 25, — legalsóbb januárban 16 frt. — Széna közép ára 2 frt 12 kr., legmagasb 2 frt $\frac{1}{2}$, legalsóbb 2 frt. Ökör ára minőségéhez képest, közép ár 433 — 562, — legmagasb áprilben 670 frt. s 700, — legalsóbb januárban 200—390. Tehén közép ára minőségéhez képest 134—154, — legmagasb ápril és májusban 240—260, — legalsóbb szeptember- és octoberben 90—100. Hús közép ára 16 kr., legmagasb ápril, május- és júniusban 24 kr, legalsóbb october és decemberben 12 kr.

A fővárosihoz hasonló tudósításokról értesítnek nemcsak Erdély többi vidékéről, hanem a testvérhonból is ¹⁾ s a szűkség már országszerte nagyon érezhetővé vált.

A szűk évek — így szól egy május 26-án kelt erdélyi tudósítás ²⁾ megszoktatták a népet, hogy a zabot, alakort és krum-

¹⁾ „Magyar Kurir“ 1815. 1-ső félév sz. 27. toldalék. 2-ik félév lap 537. — 1816. 1-ső félév sz. 15 told. sz. 16 told. sz. 28 told. sz. 35 told. sz. 36. told. — 1816 2-ik félév sz. 16. told. sz. 14 told. sz. 51 told. — A kolozsvári tanács tudósítása a korm. székhöz 1816. aug. 28. Kormányszéki rendelet 1816. szám 8848.

²⁾ „Magyar Kurir“ 1816. 1-ső félév sz. 51 toldalék.

plit műveljék, mivel ezek rossz időjárásban is megteremnek, különösen az utolsó ternesztése iránt a kormány kemény parancsot tett közzé. Némely uraságok több holddal vetik, hogy embereiket táplálhassák. A köznép többnyire csak zab és alakor kenyérrel él, de azt is bajosan kapja, mert drága. Az alakor vékája 3 frt 20 kr., a zabé 2 frt, a törökbúzáé 5 frt, a krumpli 2 frt, melyet szekerekkel lehet a piacon látni, — a marha felette drága, 100 forinton alól nem lehet valamirevaló tehenet venni; a föld népe kifogyott a marhából, azért a szántás szűk és drága, egész táblákat lát az ember kapa alá vetni. A tavaszi időjárás még jó, de még mind félhetni a hóharmattól, miután a hegyek még rakva vannak hóval.

A gabonanemeknél nem volt kedvezőbb a bortermés is.¹⁾ 1813. és 1815-ben silány, 1814-ben pedig semmi bortermés sem volt. Az ember — így szól Erdélyből egy junius 1-jén 1816-ban kelt tudósítás — 10 korsma előtt is elmehet, mielőtt egyben bort kap, s ha az idén sem lesz bor — folytatja a tudósító — csak a patikában orvossággépen fog az ember bort kapni.

Az erdélyi udv. korlátnokság 1816. febr. 9-én a fejedelemhez tett felterjesztésében²⁾ úgy nyilatkozik, hogy Erdély adója 1815-ben a múlt évihez képest, midőn 1,751,386 forint 29¹/₃ kr. volt — 101,756 frt 41 krral apadott, jöllehet az adó alatti földek összege ugyanazon idő alatt általában növekedett.

A nyilatkozat szerint a fennebbi hiánynak okul szolgált:

1) hogy az ökrök száma 1815-ben 1814-hez mérve 50298 darabbal, a teheneké 40093, — a bornyúké 18325, — a juhoké 157162, — a sertéseké 45,622 darabbal, és így összesen a barmoké 311498 darabbal apadott.

2) A főadó az említett utolsó évben 48996 frt. és 47 kr. apadást mutatott, mely részint onnan eredt, hogy számos adózók ujonezoknak állítottak, részint onnan, hogy az országban uralkodó nagy inség miatt számtalan család kivándorolt vagy kihalt, a hon maradtak közül pedig sokan régi főadójuk helyett — mely

¹⁾ „Magyar Kurir“ 1816. 2-ik félév sz. 1. told.

²⁾ Ursachen der Verarmung der siebenbürg. Contribuenten und der hieraus entstandenen Abganges in der Landes-Cassa. Fasc. misc. 445²/₃. II. 13.

2—3 forintot tett, mint miserabilisek 18 krral adóztattak meg. A kivándorlottak száma 1813-ban és 1814-ben 14554 egyént tett.

A kormánysszéknek 181⁶ 7-k-i katonai évre készített előleges adófelszámításából kijő, hogy az országos pénztár, részint az 1811-ik évi devalvatio és az 1812-ben rendelt rendkívüli költségek miatt 1,198500 frt. 30²/₁₂ kr. deficitben volt.

A kormánysszék úgy vélekedik, hogy miután a számtalan adózó kivándorlása, halála vagy insége miatt, most is számos föld miveletlen hever, az ország kiadásai pedig a közigazgatás fennakadása nélkül lejjebb nem szállíthatók, a fennebi hiányokat se az adó emelése, se az ország kiadásai apasztása által nem lehet fedezni. Ez okoknál fogva nem kevesebbet indítványoz az irt hivatal, mint hogy ő felsége a kész pénzben fizetendő hadi adót vagy a kamarai kincstárból fizesse, vagy annak fizetésétől a folyó évre annál inkább mentse fel az országot, minthogy ezen tartozásának az adózó tizszeresen teszen eleget a katonaság számára természetben tett kiszolgáltatások által, midőn a búzának vékáját 12—16, a zabét 5—6 frton, a széna adagját 40—50 kron veszi. Azonban az 1759-k-i árszabály szerint a búzától 20, a zabtól 12, a széna adagjától 2 kr. pótlékot kap. Hogy ha pedig a fennebbi segédeszközök közül egyik sem alkalmaztathatnék, a kormánysszék nem látott egyéb módot, mint az 1811-ben elnapolt országgyűlés összehívását, — melyet az adó nevelésének ügye illet — hogy módokról gondoskodják, melyek által a pénztár hiányának fedezése az adózó nép újabb terheltetése nélkül eszközlöthetessék.

A kormánysszék e nézetében osztoztak az udvari korlátnokság, valamint az udvari számvevő hivatal is, mind a hárman megegyezvén, hogy az adózó nép szomorú helyzetében, hová azt négy terméketlen és szűk év, s a lovasságnak a szabott áron el látása juttatta, jelen adóját sem képes fizetni s több termékeny év alatt gyarapodhatik csak oda, hogy úgy a kamarától mint földesurától és más magánosoktól tett kölcsönzéseit kifizethesse.

Az ország főhivatalainak aggasztó fölterjesztései a beállott eseményekben csak hamar legszomorúbb igazolásra találtak, mert 1817. elején az inség és éhhalál egész irtózatosságban köszöntött be.

Kolozsvártt 1817. január hóban a gabona, a takarmány,

szarvasmarha és marhahús ára következőleg állott: a legjobb tisztabúza köble 40—44, a leggyengébbé 25—32, a rozs 26—28 az árpa 16—22, a zab $9\frac{1}{3}$ —12, a törökbúza 26—28, a burgonya 8— $10\frac{2}{3}$ forint. A legjobb ökör párja 560—650; a leggyengébbé 222—290. Legjobb tehén darabja 160—180; leggyengébb 70—85 frt. Marhahús fontja 12—14 kr. Széna mázsája 3 forint.

Ez árak a következő két hónapban egy kevésbé alább szálltak; april elején azonban megfordúlva, a következő két hóban oly hirtelen emelkedésnek értek, hogy a félév végével az év elején létezett áraknak csaknem kétszeres magasságát érték el. Egy juniusról szóló hivatalos és hiteles tudósításban ugyan is a következő árakat találjuk: a legjobb tisztabúza köble váltóban 60—68 forint, a leggyengébbé $50\frac{2}{3}$ —60, rozs 40—48, árpa $33\frac{1}{3}$ —44, zab 16—22 törökbúza 42—58, burgonya 20 frt. Legjobb ökör párja 400—480, leggyengébb 150—190. Legjobb tehéné 125—145; leggyengébbé 50—60 frt. Marhahús 14 kr.

Figyelemre méltó e kimutatásban, hogy a marha és marhahús ára a gabonaneműek árának emelkedését egy bizonyos fokon felül nem követte, de sőt ennek emelkedése amarra nyomasztólag hatott, mi könnyen megfoghatóvá válik, ha fontolóra vesszük, hogy a forgalomban levő pénzt a legnélkülözhetlenebb legátalánosabb élelmi szerek annál inkább igénybe vették, mennél magasabb áron keltek, s mellettök a szarvas marha és marhahús, mint kevésbé keresett cikkek alább szálltak.

E válságos helyzetben a kormány nem késett rendeleteivel.

A gabona vámmentes behozatalának engedelve, — mi a nyomasztó honi viszonyok miatt majdnem használhatlanná vált — ismételtetett; ¹⁾ a gabonának kivitele — mi különben sem történhetik vala — megtiltatott. ²⁾ Magtárak felállítása rendeltetett akkor, midőn csupán a teli magtárak kiürítésétől várhattak volna sikert. ³⁾ A közönség az élelmi szerek természetének különbféle czélszerű és könnyített módjára, valamint az eledelnek különböző pótneme és olcsó megkészítése iránt értesítve lön.

¹⁾ Főkörmányszéki rendelet 1817. január 20. szám 807.

²⁾ Főkörmánysz. rendelet 1817. július szám 7734.

³⁾ Főkörmánysz. rendelet 1817. május 16. szám 7461.

Ilyenek voltak, hogy a törökbúza vízbe tétessék, s csak a mi lefeneklik használtassék vetésre, hogy az, ki földjét meg nem szánthatja, hegyes fával szúrt lyukba vesse a törökbúzát, a lyukat lábával benyomkodván.¹⁾ Miként használhassa a szegénység eledeül a tölgy és cser valamint a bükk makkot, már 1816 ban részletes utasításban tárgyalatott, s meg volt rendelve, hogy ez utasítások az egyházi szószékekről adassanak a közönségnek tudtára.²⁾

Most az ismeretes rumfordleves hasonló terjedelmes intézkedés tárgyát tette, s midőn ez eledel is igen költségesnek mutatkoznék, a kormányzék a fogházakban és koldusok számára egy oly leves használatát rendelte meg, melyből a tett kísérlet szerint egy személy egyszeri ellátása $7\frac{3}{4}$ krba került, mi czélből a marhák csontjainak, — melyek különben el szoktak dobálni — meggyűjtése elrendeltetett.³⁾ E csontokat kormányzéki tanácsos id. gr. Teleki Józsefhez kellett beszolgáltatni, ki azoknak czélszerű alkalmazását magára vállalta.

A kiköltözés ellen szólló régiebb szigorú szabályok szelídítették a nélkül hogy egészen megszüntettek volna⁴⁾.

A főkormányzéknek május 30-án 1817, a kolozsvári főbíróhoz intézett levele a gabonával nyerészkedést szorosan tiltja, s rendeli, hogy az e czélból árult gabona összeírás mellett rendes árra szoríttassék.

A jobbagyok árvái feletti örököség végett az 1791-beli 52-ik törvény pontos teljesítése az illető előjáróságoknak újból kötelezővé tétetett.⁵⁾

¹⁾ Főkormányz. rend. 1817. mart. 31. 3725 sz. május 8. 4249. szám.

²⁾ Kormányzéki rendelet 1816. sz. 9167.

³⁾ Kormányzéki rendelet 1817. sz. 760. május 13. szám 4528.

⁴⁾ Kormányzéki rendelet 1817. január 20 sz. 821. jul. 19 szám 5758.

A főkormányzónak 1816 octob. 23-án a kolozsvári főbíróhoz intézett levele oláhországi seductorokról s oly kivándorlottakról tesz említést, kik csoportosan kelnek át a város utczáin.

⁵⁾ Főkormányzéki rendelet 1817. 17. aug. sz. 2742.

Az éhségi bizottmány által az inségben szenvedők felsegélésére 1817-ben fordított összeg 382,415 frtot tett.

Kolozsvár a főkormány székhelye, azaz az ország főhivatalnokainak s legvagyonosb nemességének gyűlpontja. A kormány figyelmének főtárgyát, a területi és magán munkásságnak főszínhelyét képezte. A koldusok gondosan összeíratlak¹⁾. Előbb a koldulás a hét különböző napjain, a város különböző negyedeire szoríttatott. Midőn azonban ez intézkedés czélellesnek nyilvánult, az utczai koldulás szorosan meg lőn tiltva, városnegyedenként alamizsnagyűjtők rendeltettek, s tápintézet alakíttatott²⁾. A koldusok osztályoztattak. Az elaléltak és betegek gyógyítása s úgy ezek mint a többiek közös táplálása végett, helyiségek jelöltettek ki.

Ily helyiségek voltak : a színház-épület, a közép utcza előtti városmajor, hol a koldusok őriztetése a koldulás meggátlására elrendeltetett.³⁾

A testületi, valamint magán vállalkozás azon kifejlett szellem, mely hazánkban a szenvedő emberiség ügyében is jelenleg oly szép eredményeket mutat fel, ama korszakban még ismeretlen volt, mindazáltal akkor is nemcsak a magános adakozásnak, de a könyörület egyesületi munkásságának is legdicseéretesb jelenségeivel találkozunk. A Kolozsvártt jelen volt főrangú és nemes fiatalság némely tagjai 17,780 forintot tettek le a kormány-székhöz a szűkölködők felsegélésére, oly hozzáadással, hogy e jótékony-ság gyakorlására azért használják alkalmul a császár születése napját, hogy ezzel egyszersmind a császár iránti hódolatukat is tanusítsák.⁴⁾

A fennebbi összegből 130 szűkölködőnek 4 hónapig adathatott rumfordleves.⁵⁾

A haza főhivatalnokai, valamint a társadalom legfőbb köréből valók, egész készséggel egyesültek a városi eljárósággal és

¹⁾ Kolozsvári tanács jegyzőkönyve 1817. lap. 38. 83.

²⁾ Tanács jegyzőkönyv. 1817. lap 135. 261. 288. 306.

³⁾ Kolozsvári tanács jegyzőkönyve 1817. lap 422 és 457.

⁴⁾ „Magyar Kurir“ 1817. 1-ső félév sz. 37. toldalék.

⁵⁾ „Magyar Kurir“ 1817. 1-ső félév sz. 38. toldalék.

lelkeseb polgárokkal a nyomor enyhítésére. Rumfordleves intézet állítottott, alamizsnák gyűjtésére bizottmányok alakultak, a különböző városnegyedekben és czéhekben gyűjtések történtek, s a német színház az éhezők táplálására színi előadásokat rendezett. Hasonló czélból tánczmulatságok is tartattak.¹⁾

A kormány rendelete, a főváros példája, de mindenek felett a felebaráti szeretetnek e haza műveltebb és vagyonosabb lakosaiban mindig föltalálható élénk szelleme az ország több városában és vidékein is megtette hatását, s mindenütt a köznyomor enyhítésére irányzott legdicséretesb buzgalmat találunk.

Számos földesúr, a százados gyakorlattal is megegyezőleg, gabonát előlegezett jobbágynak, mások a piaczi árnál olcsóbb áron adták gabonájukat a szűkölködőknek. Azonban a földesuri magtárak is már legnagyobb részt ki voltak ürülve.

Hogy a legtisztább emberbaráti érzelem dicséretes példái mellett az önzés, az inségen nyerészkedés kárhuzatos jelenetei is néhol felmerültek, alig csodálhatni.

Több oldalról panasz hallatszott az iránt, hogy a kormány segélyének a nép közti kiosztásánál a megyei tisztviselők közül többben részrehajlást sőt hűtlenséget követtek. Állították, hogy egy előkelő asszonyság, kedvetlen nyilatkozattól tartva, nem mert a császár előtt — ennek csakhamar bekövetkezett erdélyi körútjánál — megjelenni, minthogy halomra gyűjtött gabonájával a legnagyobb fukarkodást és nyerészkedést üzte, e lelketlen eljárásával vetvén meg jövő gazdagsága alapját. Beszélték, hogy egy magasb állású megyei tisztviselő neje elég aljas volt megtenni, és elég esztelen bevallani, hogy a kormánytól a szegények számára férjéhez rendelt gabonát csekélyebb minőségűvel cserélte fel, mi a szegénységnek különben is elég jó volt. Legyen szabad ezen történelmi biztossággal különben sem tanúsított tényeknél a neveket elhallgatnunk.

A tisztviselők hűtlensége iránti vád is inkább csak kőszapaszokban és közhiedelmen alapult, a nélkül, hogy tudtunkra egy eset is köz megtorlás vagy csak bírói eljárás elé is került

¹⁾ Kolozsvári tanács jegyzőkönyve 1817. lap. 306. 240. 320. 206. 437.

volna, s könnyen megeshetik, hogy az itt-ott felmerült panasz, legalább egy részben onnan támadt, minthogy az inséggel küzdő nép az igazságtalan kiosztásnak tulajdonította a segély elégtelen voltát, mely a leglelkiismeretesebb kezelés mellett sem felelt volna meg az inség kiterjedésének, sem hűzamos tartamának.

A több oldalról nyújtott segedelmezések daczára az éhhalál az ország több vidékein nagy mértékben dühöngött. A magánosok magok is segélyezéseikben az országos körülmények által korlátozva voltak.

A kormány rendszabályai közül, miként fennebb láttuk, több a kaptaszerű rendelkezések hiányát hordozta magán. Általában pedig hiányuk volt, hogy a helyzet magaslatára nem emelkedtek. Tagadhatlan azonban, hogy a legnagyobb mérvű s talán a kormány erejét is túlhaladó intézkedések lettek volna egyedül képesek a körülmények súlyának megfelelni.

Kolozsvárral bővebben foglalkoztunk, hogysem az eddigiekből az ottani állapotokról fogalmunk ne lehetne. Azonban még egy két adat nem lesz felesleges a szomorú kép hű ábrázolására.

A kormányzónak 1817. május 30-án a kolozsvári főbíróhoz intézett s már fennebb is idézett levelére a tanács többek közt ezt határozza: ¹⁾

„A fertálykapitányoknak ő kegyelmeknek szoros kötelességévé tétetik és kemény felelet terhe alatt megparancsoltatik, hogy a fertályaikban levő lézengőket kikergettetvén, az elgyengült betegeket és sínlődőket minden nap szemes ügyelet alá vévén, azokat a város közép kapu előtt levő majorjába kirendeltetett szinben azonnal elszállítsák, és úgy vigyázzanak, hogy akármely tisztátalanság, nevezetesen pedig az elalélt beteg koldusok elhalálózása által származható valamely dög fog taláztatni, ezen rendetlenség azonnal az e tárgyban engedetlen kapitánynak fog tulajdoníttatni s azonnal 48 órai árestommal fog büntettetni.“

Nem vizsgáljuk hosszasan az itt kiszabott büntetés mennyire felelt meg a vétségnek. Hajlandók vagyunk e határozat fogalmazásának marczone színezetét egy részről a toll járatlanságának tulajdonítani, de a mellett, hogy annak drasticus őszin-

¹⁾ Kolozsvári tanács jegyzőkönyve 1817. lap 422. -

tesége a helyzet jellemzésére nem kis nyomatékkaal bir; világos másfelől, hogy az érintett határozat arra mutat, hogy az utcákon halva talált koldusok az előfordult esetek közé tartoztak.

Augustus 2-án a királybíró jelenti, hogy 246 oly gyermeket szedetett fel az utcán, kik árvaság neve alatt lézengetek. Mire a királybíró megbízott, hogy az utcákat a koldusoktól megtisztíttatván, azokat elzárassa, gyógyíttassa, — a betegeknek egy kis pálinkát is adván.¹⁾ Ugyancsak aug. 2-ról a tömlőcz inspector jelenti, hogy a fogházban több oly egyén találtatik, kik éhségtől kényszerítve, apróbb tolvajságokba elegyedtek, s kik fiscalis keresetet s nagyobb büntetést nem érdemelve, pálcza vagy más testi büntetés kiállása után annál inkább szabadon bocsáthatók, mivel ezek többnyire elbetegesedett s botránykozásig megtelen személyek, úgy annyira, hogy azok miatt a ragadós nyavalyának — mely már is kiütött — elharapódzását gátolni nem lehet. Erre a tanács megrendelte a rendőrigazgatónak, hogy a maga kevesebb hibájú rabjait — kik közkeresetet nem érdemelnek — haladék nélkül büntesse meg s bocsássa szabadon.²⁾

Aug. 8-ról a királybíró jelenti, hogy a szerfelett egybegyűlt koldusok tartása alig fedezhető költségbe kerül. Határoztatott: „hogy a fertály kapitányok 48 órai árestom büntetés alatt szedjék fel az ígért alamizsnának második rátáját. — A koldusok megvizsgáltatván, az erősebbek utasíttassanak dologra, az idegenek haza kísértessenek, a gyengék alá szekeret adván.³⁾

Igaz, hogy a szűkölködők és nyomorultak legnagyobb számmal a fővárosba tódultak; de igaz az is, hogy ott a segélyezésnek hasonlíthatlanul leghatályosabb eszközei állottak úgy a közigazgatásnak, mint az emberbarátoknak rendelkezésére, s ha mind e mellett itt a nyomor akkora volt, minőnek azt a fennebbi adatok ábrázolják, mennyivel kebelrázóbb lehetett az állapot az ország más vidékein. Ez oldalról is nem egy adattal szolgálhatunk.

¹⁾ Kolozsvári tanács jegyzőkönyve l. 566. 1817-ik évről.

²⁾ Kolozsvári tanács jegyzőkönyve 1817. lap 573.

³⁾ Kolozsvári tanács jegyzőkönyve 1817. lap 576.

Egy Ebesfalváról kelt tudósítás így hangzik: „A városi tanács és vagyonosabb polgárok sokat tettek az inség enyhítésére. A türethetőbb állapotban levő sinlődőkön kezdve azokig, kik már a halálos bóduláshoz jutottak, különböző osztályok állíttattak fel, hogy így a segély rendszeresebb és sikerebb lehessen. Az erdőn, utakon és lidak végén fetrengő betegek nyavalyájukhoz képest gyengébb vagy erősebb eledellel láttattak el, kik pedig még járn tudtak, egy héten 3-szor törökbúza kását és két adag kenyert, más napokon pedig csak kenyeret kaptak ¹⁾).

Nem kevésbbé szomorítók azon tudósítások, melyeket Erdély és a testvér haza némely vidékeiről, például Váradról, Aradról, ²⁾ Borsodból, ³⁾ Hevesből, ⁴⁾ Szathmár, Kraszna, és Középszolnokból, ⁵⁾ Sárosmegyéből ⁶⁾ és Debreczenből olvasunk. ⁷⁾

Váradról egy január 16-ról kelt tudósításban azt olvassuk: ⁸⁾ „Egy köből búzának ára 50 frt. — elegy 40 frt. — rozs 35 frt. — törökbúza 26 frt. — árpa 24 frt. zab 18 frt. — egy font lús 16 kr. A koldusok száma akkora, hogy ha naponként 20 jó az ajtóra, még nem sok; de a mi több, gyakran a piacon és utcázakon halva találtnak a nyomorultak.

A Szathmár, Kraszna és Középszolnoki tudósító szerint különösen a két utolsó megye azon ponton állott, hogy a társadalmi kötelek teljesen felbomoljanak, midőn az emberek a fák rügyeivel és füvekkel oltva epestő éhségöket, azzal táplálkoztak, mit az emberi nemnek vadsága eredeti korszakában a természet ingyen nyújtott. Tudósító legalább is 12000-re teszi a három megyében éhenhaltak számát. Szerinte Szathmár megyében legkevesebb nyomornak voltak aránylag kitéve a Károlyiak birtokában levő jobbágysok, kiknek nagy része a vizenyős és sovány hegyes vidékektől távol lakott, s ezen kívül valamivel több mi-

¹⁾ „Magyar Kurir“ 1817. 2-ik félév sz. 20. oldal. —

²⁾ „Magyar Kurir“ 1817. 1-ső félév sz. 26. told. — ³⁾ „Magyar Kurir“ 1817, 2-ik félév sz. 5. told. — ⁴⁾ „Magyar Kurir“ 1817. 2-ik félév sz. 7. told. — ⁵⁾ „Magyar Kurir“ 1817. 2-ik félév sz. 8. told. — ⁶⁾ „Magyar Kurir“ 1817. 2-ik félév sz. 12. told. — ⁷⁾ „Magyar Kurir“ 1817. 2-ik félév sz. 17. told. — ⁸⁾ „Magyar Kurir“ 1817. 1-ső félév sz. 10. told.

veltséggel és szorgalommal bírván, jobban tudtak magukon segíteni. Azonban itt is az inség nagy volt, jöllehet a Károlyi árvák gondnoka, a nemes lelkű gróf Waldstein nagy készséggel és tetemes áldozattal járult a szegénység gyámolítására.

Az 1817-ki termés, bárha nem volt teljesen kielégítő, mindazáltal a jobbak közé tartozott.

A kolozsvári tanácsnak július 19-ről a tartományi főbiztosághoz intézett tudósítása az őszi gabona termést középszerűnél jobbnak, a szénáét jónak állítja, kevésbbé biztatólag szól a tavaszibúza és törökbúzáról, mely utolsó azonban még távol volt attól, hogy végleges ítéletet lehetett volna mondani róla ¹⁾).

A fennidézett ebesfalvi tudósítás végén értesítettünk ²⁾ hogy aratás után a tisztabúza köble 52 frtról 16-ra, az árpáé 32 frtról 12-re, a zabé 24 frtról 12-re szállott.

Sárospatakon a bő termés reményében a tisztabúza köble 10 forintra ment le ³⁾).

Veszprémben ⁴⁾ a tisztabúza pozsonyi mérőjéért 14 frtot kértek, de így se vették, a rozs 8 frt, az árpa 6 frt volt.

A pozsonyi tudósítás csak meglehetősen aratásról szólt, s a termékek ára, talán a külkereskedelmi viszonyoknál fogva, még mindig meglehetősen magas volt. A legjobb búza pozsonyi mérője ugyanis 23 frt, a kétszeresé 15 frt, a rozsé 14 frt, az árpáé 9—11 frt. a zabé 4—6 forinton kelt váltóban.

Pesten már aratás előtt a gabonaárak majdnem hasonló fokon állottak ⁵⁾).

A gabona árának oly mérvű rögtönös leszállása minőről az ebesfalvi tudósítás szól, kevésbé vág össze a Királyhágón inneni többi tudósításokkal, melyekből úgy jő ki, hogy itt a jó termés csak mérsékelt hatással volt a gabonaárak lejjebb szállására, mi oly nagy inség után könnyen megfogható.

¹⁾ Kolozsvári tanács jegyzőkönyve 1817. lap 549.

²⁾ „Magyar Kurir“ 1817. 2-ik félév sz. 20. toldalék.

³⁾ „Magyar Kurir“ 1817. 2-ik félév sz. 11. told.

⁴⁾ „Magyar Kurir“ 1817. 2-ik félév sz. 10. told.

⁵⁾ „Magyar Kurir“ 1817. 2-ik félév sz. 7. told.

Mi fokon állottak a kolozsvári piaczi árak az 1817-ki 1-ső félév végével, fennebb láttuk. Ugyanott a 2-ik félévi árak következők voltak:

Legjobb tisztabúza közép ára köblönként 33 frt 26 kr., — legmagasb júliusban 56 frt, — legolesóbb ár aug. 26 frt., leggyengébb tisztabúza közép ára 22 frt 18 kr., — legmagasabb ára júliusban 48 frt. legalsóbb septemb. 16 frt. — Rozs közép ára 17 frt 36 kr., legmagasb júliusban 40 frt, legalsóbb october 12 frt. — Árpa közép ára 12 frt. 28 kr., legmagasb júliusban 32 frt., legalsóbb december 6 frt 40 kr. — Zab közép ára 8 frt 4 kr., legmagasb júliusban 22 frt., legalsóbb december 5 frt 20 kr. — Török-búza közép ára 20 frt. 47 kr., legmagasb júliusban 48 frt., legalsóbb octoberben 10 frt. — Burgonya közép ára 4 frt. 32 kr., legmagasb novemberben 8 frt., legalsóbb octob. decemb. 3 frt. 12 kr. — Legjobb ökör párja, közép ára 379 frt., legmagasb august. 450, legalsóbb november 260 frt., leggyengébb ökör párja, közép ára 203 frt 20 kr., legmagasabb decemb. 275 frt., legolesóbb júliusban 150 frt. — Legjobb tehén darabjának közép ára 137 frt 55 kr., legmagasb septemb. 175 frt., legalsóbb novemb. 100 frt. Leggyengébb tehén közép ára 73 frt 40 kr., legmagasb septemb. 100 frt, legolesóbb novemb. 50 frt. — Marhahús fontja közép ára 12 kr. legmagasb júliusban 14 kr., legolesóbb a félév többi havaiban 12 kr. — Széna mázsája közép ára 3 frt 33 kr., legmagasb septemb. 4—5 frt, legolesóbb novemberben 2 frt.

E kimutatásból világos, hogy ámbár az 1817-ki 2-ik félévi középár az előbbi félévinél jóval alább állott: mindazáltal a rendes színvonalat még korán sem érte el, s jelesen az 1815-ik évi utolsó havi árakkal — midőn már a hazában érezhető szűkség volt — összemérve, még némely igen fontos élelmi czikkeket, például a török — és tisztabúzáét illetőleg amazon még felül állt. Tanulságos továbbá látni, hogy a természetmények legmagasbb ára a félév elejére esik, azonban közülök a legfontosabbak már a következő 2—3 hónapban a legalsóbb árakat elérik, ugy azonban, hogy azután ismét emelkedésnek induljanak.

Nagyon sajnáljuk, hogy gondosabb utánjárás folytán is országos kimutatás csak egy jutott kezünkbe u. m. 1817. october hórl. Ily kimutatások azon időben az ország minden részében történt

följelentések nyomán a kormányshéknél havonként készülték: de jelenleg azok a kormányshéknek Kolozsvárról a közlebbi időkben történt el és vissza költözése miatt az adatok tömkelegébe meritvék. Az irt kimutatás Erdély minden részeiből, 34 különböző városából és községéből kél. Tanulságos egy részről arra nézve, hogy a gabonaár még 1817 vége felé meglehetősen magas volt, más részről meglepő, mennyire különbözők e gabonaárak az egymáshoz közel álló vidékeken, melynek oka főképp a rossz közlekedési eszközökben keresendő. Tanulságos végül az is, hogy a havasalföldihez közlebb fekvő vidékeken inkább magasabb mint alantibb gabonaárakat találunk, dacára a megszüntetett beviteli vámoknak, minek oka a rossz közlekedési eszközök mellett kétségen kívül a folyamatban levő pénz elértéktelenedésében fektött.

Az említett hónapban a legjobb tisztabúza köblinek közép ára az országban $29\frac{1}{6}$ forint volt, a leggyengébbé $19\frac{1}{2}$; mialatt az első rendbeli Abrudbányán 43 frton kelt. Hadadban 16. Zilahon 18 forinton lehetett azt venni. Az egymáshoz közlebb fekvő helyeken is habár nem a fennebbi, mindazáltal tetemes különbségek mutatkoztak, például Medgyesen 28 — Segesvárt 36 fort. A legmagasabb árt t. i. 43 frt. mutat. Abrudbányáról nem felette messze, Gyulafejerváron 30.

A közép ártoli tetemes eltérések e nagy különbsége a közel fekvő helységek között természetesen a gabona különböző nemeinél is majdnem hasonló arányt mutattak. A rossz közép ára 18 frt. 47 krt. tett. A legmagasabb ár Abrudbányán 30 frt; a legalsó ár Hadadban $9\frac{1}{3}$. Árpa közép ára 13 frt. $25\frac{1}{6}$ kr., a legdrágább Abrudbányán 22 frt. a legolcsóbb Hadadban 4 frt. 40 kr. A tönköly közép ára $7\frac{50}{60}$. A legdrágább Sepsz-sz.-Györgyön 12, — a legolcsóbb Tordán, Kolozsvárt és Somlyón 5 frt. 20 kr. E nagy különbség a kevésbbé mivel gabona nemeknél onnan is származhatott, hogy azok némely vidékeken felette gyéren miveltek. Törökbúza közép ára 16 frt. 44 kr. A legdrágább Gyergyósz.-Miklóson 26 frt; a legolcsóbb ismét Hadadban, valamint a Szilágyság más helységeiben 8 frt. A zab közép ára 6 frt 5 kr. A legdrágább Abrudbányán 11 frt. a legolcsóbb Hadadban 3 frt. 44 kr. A széna mázsájának közép ára 3 frt. 43 kr. A legdrágább Gyulafejervárt 12 frt. A legolcsóbb Medgyesen 1 frt. Fejervárt

ez alig megfogható ár magasságot, — ha ez nem penna hiba — csupán helybeli körülmények p. o. az árvíz, vár ellátása stl. okozhatták. Itt is azonban feltűnő, hogy az irtt várostól nem messze Enyeden 2 frt. 30 kron találjuk a széna árát, midőn az ország más vidékein is a széna mázsája 6 frton kelt. A hús közép ára 13 kr. Legdrágább Enyeden és Tasnádon u. m. 16 kr.

Mi végül a dunai fejedelemségek szomszédságát illeti, azon vidékeken p. o. Háromszéken, Csikban és Fogarasban a közép árnál jóval magasabb gabona-árakkal találkozunk.

A lassanként szálló gabonaárakkal aránylag, természet szerint a szűkség és inség is csak lassanként mérséklé pusztító hatását. Kolozsvár állapota az 1817-ik év második felének kezdetén még mily szomorú volt, fennebb láttuk; s a kormányzék és városi tanácsnak az irtt év későbbi hónapjaiban kelt intézkedéseiben is még folytonos bizonyítékaira találunk azon nehezen hegedő sebeknek, melyeket több évi nyomor ütött nem csupán a város, hanem az egész haza alsó osztálya népességén.

A nyomor hosszú évei után az 1818. év termékenysége a legörvendetesebb fokra emelte az 1817-ik évi termés jótékony hatását.

Az 1818-ik évben ugyanis a Kolozsvári piaczi közép legmagasb és legalsóbb árak ekként álltak :

Közép ár legjobb tisztabúza köble 14 frt. 53 kr., — legmagasb januárban 30 frt. 40 kr. legalsóbb decemberben 6 frt. Leggyengébb tisztabúza közép ára 7 frt. 46 kr., legmagasb januárban 22 frt legalsóbb decemberben 3 frt. 20 kr. Rozs közép ára 6 frt., 12 kr. legmagasb januárban 14 frt. 40 kr. — legalsóbb decemb. 2 frt. 24 kr. Árpa közép ára 2 frt. 22 kr. legmagasb januárban 3 frt. 40 kr., legalsóbb decemb. 1 frt 36 kr. Zab közép ára 2 frt. 22 kr. legmagasb januárban 5 frt. 20 kr. legalsóbb december 1 frt. Törökbúza közép ára 4 frt. 51 kr. legmagasb januárban 12 frt. legalsóbb november és decemberben 2 frt. Burgonya közép ára 1 frt. 16 kr, legmagasb januárban 4 frt. legalsóbb december 36 kr. — Legjobb ökör párja közép ár 349 frt. 30 kr. legmagasb januárban 458 frt. legalsóbb september 180 frt. Leggyengébb ökör párja közép ár 202 frt. 40kr. legmagasb januárban 270 frt. legalsóbb szeptember 150—160. Legjobb tehén darabja közép ár 113 frt., leg-

magasb aprilis és julius 120—140 frt. legalsóbb octoberb. 50—70 frt. leggyengébb tehén közép ára 74 frt. legmagasb juliusb. 100,—legalsóbb novemb. és decemb. 45—50 frt. Marhahús közép ára 11 kr., legmagasb juniusban 15 kr., legalsóbb novemb. és decemberb. 8 kr. Széna mázsája közép ár 3 frt 47 kr., legmagasb 10 hónap alatt 4 frt, legalsóbb juniusb. és juliusb. 2 frt 40 kr. — A szarvasmarha és marhahús árváltozásai előbbi ide vonatkozó észrevételeinket igazolják. A legörvendetesb körülmény volt az, hogy a többi czikkek némelyikénél az évi közép árak a mult év nemesak első, de másod feléhez mérve $\frac{1}{5}$ -re szállottak, mindeniknél pedig $\frac{1}{2}$ résznél alább állottak — továbbá a legmagasbak az év elején voltak, s onnan kezdve az év végéig folytonosan szálltak alább, míg végre azon színvonalhoz értek, mely sokkal alantabb volt mint az utolsó 5 évben bármikor.

Ily árak mellett nemesak inségről, de szükségről sem lehetett többé szó.

A kormánynak a szükölködők részére tett előlegezései 1817-ben végöket érték. Nem lesz azonban felesleges ez ügyre itt még egyszer visszatérnünk.

Az éhségi bizottmánynak 1814-ben és ezt követett 3 évben tett s fennebb alkalom szerint megemlített előlegezéseihez még a következők járultak:

A kamarai pénztárból Aradról vett elegy gabonáért fizetett 91228 frt 56 krt. A tartományi 1814 és 1815-ben előlegezett összeg tett 192965 frt 20 krt.; mihez képest az éhség enyhítésére előlegezett egyetemes összeg 1356590 frt 56 krra ment. Az ország törvényhatóságai a segélyezéseket a fennebbi összegből részint készpénzben részint gabonában, részint azon úton kapták ki, hogy a katona-tartás, melylyel valamely törv. hatóság tartozott, az irtt alapból lön segélyezve.

E különböző nemű segélyekben az ország különböző törvényhatóságai következő arányban részesültek: ¹⁾

Törvényhatóság neve	Készpénz		Természetben köv. értéken		Összesen		A katonaság ételmezésére tett kölcsönzések, köv. értékben.	
	fr.	kr.	fr.	kr.	fr.	kr.	fr.	kr.
Felső Fehér	6,000	—	18,701	57	24,701	57	300	—
Alsó Fehér	79,000	—	96,070	12 ³ / ₄	175,070	12 ³ / ₄	—	—
Küküllő	58,026	—	18,180	—	76,206	—	17,000	—
Torda	17,802	21	13,925	42 ¹ / ₄	31,728	3 ¹ / ₄	10,000	—
Kolozs	58,408	48	44,028	46 ³ / ₄	102,437	34 ² / ₄	11,000	—
Doboka	47,000	20	14,400	—	61,400	20	38,000	—
B. Szolnok	62,118	40	19,092	57 ³ / ₄	81,211	37 ³ / ₄	45,000	—
Hunyad	53,308	—	35,000	—	88,308	—	—	—
K. Szolnok	40,000	—	—	—	40,000	—	30,000	—
Kraszna	55,000	12	15,694	3 ³ / ₄	70,694	15 ³ / ₄	12,000	—
Kövár	38,800	—	16,862	37	55,662	37	—	—
Zaránd	16,052	17	18,250	—	34,302	17	—	—
Fogaras	16,172	52	15,219	12 ³ / ₄	31,392	4 ³ / ₄	—	—
Udvarhelyszék	37,000	—	20,183	23 ² / ₄	57,183	23 ² / ₄	5,000	—
Marosszék	15,000	—	—	—	15,000	—	4,000	—
Szebenszék	875	—	18,298	34 ² / ₄	19,193	34 ² / ₄	—	—
Szászsebeszék	2,000	—	—	—	2,000	—	—	—
Medgyesszék	—	—	—	—	—	—	8,000	—
Ujgyházszék	10,000	—	—	—	10,000	—	4,000	—
Besztercze	—	—	—	—	—	—	12,000	—
Szászváros	3,138	—	—	—	3,138	—	—	—
1132 köből hariszkának ára, mely az oláh szélbeli katonaságnak adatott.	—	—	13,828	8 ³ / ₄	13,828	8 ³ / ₄	—	—
A katonák raktárakból visszaszolgáltatott gabonák árából elengedett.	57,236	8 ³ / ₄	—	—	57,236	8 ³ / ₄	—	—
A vett gabona mellékes költségei és zsákok ára.	21,655	12 ³ / ₄	—	—	21,655	12 ³ / ₄	—	—

¹⁾ Számvevői szám 7432—1836. Korm. széki szám 9733—1837.

Számvevői szám 6788—1840. Korm. széki szám 803—1841.

Számvevői szám 6015—1838. Korm. széki szám 1127—1841.

Szükségesnek tartottam a katonaság élelmzésére tett segélyezéseket külön rovatba tenni, miután ezek csak azon törvényhatóságokban fordultak elő, hol katonaság feküdt, s a többi törvényhatóságok, valamint általában az ország ez időszertinti állapotától külön álló körülményt foglal magában.

A fennebbi kimutatás nem érdektelen következtetésekre szolgálhat alapul, melyből ha nem is teljes részletességgel és pontossággal, mindazáltal megközelítőleg következtethetni, az ország mely részében uralgott az inség legnagyobb mértékben.

Általában és aránylag is legkevesebb segély osztott ki a százsz törvényhatóságok közt, hol némely törvényhatóságok nem is említetnek, mi a nemzet szorgalmáról s még inkább kedvezőbb helyzetéről tesz tanúbizonyságot, mennyiben az úri szolgálattól felette kevés kivétellel ment volt, — törvényhatóságai leginkább az ország belsejében, vagy — kivéve Beszterczét — az országnak a háború színhelyével ellenkező szélén feküdtek, ennél fogva az ingyen kiszolgáltatásoknak, s még inkább a fuvarozásoknak kevésbbé voltak kitéve, mint a háború színhelye felé szegálló megyék.

Figyelmet érdemel továbbá, hogy a határbeli katonaság lakta törvényhatóságok sem fordulnak elé a segélyezett közt.

Hogy ezek más forrásból segélyezést nem kaptak, arról egyenes tudósításaink nincsenek, de miután az oláh határőrségnek adott haricska itt van említve, hihetően a székely határőrség is hasonló esetben előfordul vala a kimutatásban; mi még világosabban áll az irtt törvényhatóságok polgári osztályú szabad lakosaira és urbéreseire.

Aránylag is legtöbb segélyezésben részesült Kolozsmegye, minek oka kétségen kívül nem egészen az inség aránylagos nagy voltában, hanem abban is keresendő, hogy az irtt megye a kormányszéknek inkább szeme előtt volt.¹⁾

¹⁾ Valamint kezdetben kinyilatkoztatta volt a kormány, hogy a segélyezés előlegezésnek tekintendő: nem késett — a köznyomor szüntével — a visszafordítást követelni azon pénztárakba, melyek az előlegezést tették, — igyekezete azonban kevés eredményre vezetett. A törvényhatóságok a felhajtást lehetetlennek állították, azon igaz és méltányos okból, miszerint azok közül, kik a jótéteményben rész-

Ha már a köz nyomornak — melyhez hasonlót a mívelt világ újabb történelme alig mutathat fel — okait vizsgáljuk, nemcsak a közönség panaszai, de miként fenneb láttuk, az ország főhivatalai, az inségre nem kis befolyást tulajdonítottak az ismeretes devaluationnak, s általában az ország teljesen megzavart pénzügyi viszonyainak.

A devalvatio kétségtelenül önkényes és birtokviszonyokat sokképen megzavaró mütétel volt, a nélkül hogy a célnak, — mely a forgalomban levő pénz becsének helyre állítása és állandósítása lesz vala — megfelelt volna. Az eddiginél ugyan is még nagyobb terjedelmet nyert háború újabb áldozatokat tett szükségessé, s a tető pontra hágott pénzügyi zavar nagyobb volt, sem hogy annak következményei a háború befejezése után is még hosszasan érezhetők ne lettek volna. A forgalomban levő papír pénz folytonos ingadozást tanúsított s beese inkább szállott, sem-hogy emelkedett volna.

Az árfolyam 1815. elején 272. volt, ugyanazon év július első napjaiban 357-re emelkedett, s az év végén 363-an állott.

E viszonyok között kezdette meg a kormány 1816 közepén újabb pénzügyi mütételeit a nemzeti bank felállítása s azzal összekapcsolt több rendbeli intézkedései által, a nélkül azonban, hogy ezen sok tekintetben czélszerű rendszabályok tüdvös eredménye rövid időn érezhető lett volna.

A papírpénz árfolyama ugyan is hihetőleg az újabb intézkedésektől várt nagyszerű eredmények reményében 1816. jul.

sültek, számosan elhaltak, s maradékaik, valamint általában az adózó néposztály oly szegény, hogy a visszafizetésre merőben képtelen.

A kormánysszék látván, hogy a megkezdett úton a cél hova tova elérhetlenebbé válik, a közép útát ajánlá s oda nyilatkozott: (számvevői szám $67^{68}/_{1840}$. Korm. sz. szám $80^3/_{1841}$), hogy az előlegezett összegnek fele engedtéssék el, fele pedig az adóforint után kirott krajczárokkal vétessék fel az adózó népen.

Mielőtt a kormánysszék fennebbi véleményére a legfelsőbb határozat megérkezett, 1842. végéig a visszatérített összegek tettek a kamarai pénztárban 645,750 frt $36^{1/4}$ krt, — a tartományiban részint visszafizetések részint elengedések folytán 77,169 frt. 34 krt. (Számvevői szám $60^{15}/_{1838}$. Korm. sz. szám $127/_{1840}$.

2-án 246-ra szállott, de később ismét emelkedésnek indulván 23-án már 343-on állott a nélkül, hogy a következő év végeig is csak valamenyire tetemesb szállást tanúsított volna.

A fennebbiekhöz képest az inség legválságosb szakában az akkori váltó czédula és a jelenleg forgalomban levő bankjegyeknek a conv. ezüst forinthez való arányánál a különbség úgy áll, mint 343 : $141\frac{1}{4}$ -hez, vagy is 343 váltó forinttal lehetett annyi conventios ezüst forintot venni, mint most $141\frac{1}{4}$ forinttal vesz az ember. Ha pedig az ezüstnek, mint az érték legbiztosabb mértékének az élelmi szerekhez való arányát vesszük 1817. júniusban, midőn a kolozsvári piacon a legátalánosb élelmi czikk a törökbúza köblinek ára 58 frt. volt, 16 és $\frac{312}{343}$ ad conv. ezüst forintot adtak ugyanannyi törökbúzáért, melyet f. év február 9-én ugyancsak a kolozsvári piacon 3 frt. $33\frac{1}{2}$ krt. fizettek conventios ezüst pénzben.

E számításnál conventios ezüst forint van alapul véve s nem csak az 1817-ki és a jelen forgásban lévő pénz árfolyama, hanem az osztrák értéknek a conventios értékhez való aránya is figyelembe van véve.

A számításnál továbbá egy régi erdélyi köblet vagyis 4 kis vékát 3 jelenlegi nagy vékához vagy egy pesti mérőhöz vettünk egyenlőnek. Egy régi erdélyi köből egy pesti mérőnél valamivel kevesebb, e különbség azonban csekélyebb, semhogy a legapróbb törtekre venni szükségesnek tartottuk volna. Számításunkból tisztán kijön, hogy 1817-ben június hóban a kolozsvári piacon a törökbúza 4-er szinte 5-ör volt drágább, mint most.

Ha végül fontolóra vesszük, hogy az államgazdaság tapasztalata szerint különben rendes viszonyok közt az országok fejlődése és népesedésével az élelmi czikkek becse lassú emelkedés, a nemesebb érczeké pedig lassú csökkenésnek vannak alávetve, e nézpontról még felüllobbbé lesz, mennyivel volt magasabb 1817. az élelmi czikkek ára a jeleninél.

Másfelől a fenebbi számításból nem kevésbbé tanulságos adatot meríthetünk a pénz jelen szüke iránt. Jelenleg a gabona árak 4-szerte 5-szörte állanak alább mint 1817. júniusában, s ez árak a köznépre nézve máris nyomasztók kezdenek lenni. Ily körülmények közt a szükség, majd az inség s végre az éhhalál a jelen árak kétszeres vagy legfennebb háromszoros emelkedésénél bizo-

nyosan nem maradna el. — De térjünk vissza az 1817-ki állapotra.

Bizonyos, hogy a forgalomban levő pénz tetemes elértéktelenedése és gyakori ingadozása az ország általános birtok viszonyaira káros befolyást gyakorolt.

E káros hatást tetemesen nevelte azon körülmény, hogy az ország legalább egy részének a Dunafejedelemségekből olcsóbb gabonával való ellátása, — melyet a rosz közlekedési eszközök már nagy mértékben akadályoztak — a forgalomban levő pénz elértéktelenedése miatt teljesen akadályozva lön.

Mindemellett nézetünk szerint a devaluatio s általában a zavart pénzviszonyok a köznyomornak nemcsak egyedüli, de legfontosabb okát sem képezték, mely okok számosak voltak és mélyebben feküdtek.

Földmívelésünk a fejlődés csaknem legalsó fokán állott, mely mellett a természetnyenyek tetemesb készlete általában hiányzik, s a termelés egészen a kedvező időjárástól függ, s épen ezért felette nagy ingadozásoknak van kitéve.

A köznép közötti sűrűbb halálozások s kivándorlások, melyek nemcsak az ország határvidékeiről, de belsejéből is tömegesen történtek; az igavonó marháknak a tömérdek ingyen fuvarok miatti igénybe vétele, rongáltatása és elpusztulása, a nemzeti szorgalom egyik legfőbb tényezője — a munkaerőnek megfogyatkozását vonta maga után, s mindemellett a meglévő munkaerő is nagyrészt tétlenségre volt kárhoztatva. A pénz ugyanis, — valamin az emberi test táplálékául szolgáló vér — mindig oda siet, hol közvetlen és sürgetőbb igényeket elégít ki.

A létező viszonyok közt az ország vagyonosabb része, különösen a középosztály jövedelmét, valamint megtakarított tőkésckéit az élet nélkülözhetőlenebb szükséglete, az élelmi szeszerek beszerzésére volt kénytelen fordítani, s ez által a lehető legszűkebb korlátok közé lőnek szorítva a keresetmódok, melyek a legalsó néposztálynak foglalkozást és élelmet nyújtottak volna.

A természetnyenyek tetemes részének az országból felette csekély áron történt kivitele más körülmények között is legkárosabb lett volna, jelenleg pedig érezhetőleg emelte a bekövetkezett és több éveken át tartott terméketlen időjárás nyomasztó hatását, minek következtében a legnélkülözhetőlenebb s aránylag legolcsóbb

élelmi cikknek, a gabonának ára, rémitő magasságra, a megelőző korszakbeli közép áraknak 8-szoros, sőt magasb arányára emelkedett. A baj okai tehát mélyen feküdtek, s az állapot súlyos volta, az ország beruházásának, munkáló erejének és termelésének, s ezek folytán az élet legnélkülözhetlenebb szükségleteinek megfogatkozásában gyökerezett.

Ez okokból fejlődött lassanként, s így érte végét a természet hatalmas eszközei által a földi csapások egy legnagyobbika, melynek orvoslásában az emberi igyekezet társadalmunk még annyira hiányos eszközei mellett éveken át oly csekély eredménnyel fáradozott. Fejlettebb társadalmi viszonyok közt kétségen kívül a baj nem lesz vala akkora, s ez esetben atyáinknak is sikeresebb eszközök állottak volna rendelkezésükre a baj orvoslásánál.

Ne adja a mindenható, hogy bármikor hasonló okok miatt szükségünk legyen a fennebbi tanulságok alkalmazására. Mi hogy a közel jövőben megtörténjék, nem több mint még egy terméketlen év szükséges. Ezen legsajnálatosb esetben használjuk az óvszereket korán és egész erélylyel, mert ha valahol, úgy itt bizonyos, hogy a baj könnyebben kikerülhető, semmint orvosolható.

A fennebbiekből is meggyőződhetünk, hogy az átmenet a szükségből az inségre lassanként történik, de az inségtől az éhhalált csak egy lépés választja el.

ID. GRÓF TELEKI DOMOKOS.

ZICHY MIHÁLY.

MŰVÉSZI JELLEMRAJZ GAUTIERTÓL.

Érdekesnek tartjuk közölni olvasóinkkal egy szellemdús francia író, s kitűnő műtész véleményét egyik jeles művész hazánkfia felett, a ki tőlünk, fájdalom! kora ifjúságában elszakadva mintegy arra látszik hivatottnak, hogy a távol éjszak fővárosában tartsa fenn a magyar név becsületét.

Zichy Mihály született somogy megyei ősi birtokán Zalán 1827-ben. Első neveltetése keveset különbözött egyéb sorsosaiétól. A latin iskolákat kelle előbb Veszprém-ben, majd Pesten végigjárnia, s csak üres óráit volt szabad Marastoni mű-termében tölthetnie; de ez utóbbi csakhamar oly vonzerőt gyakorla reá, hogy csak vajmi ritkán látták őt a t. piarista atyák, s akkor is nem annyira leczkéi szabatos felmondásával, mint inkább a könyve széleire firkált rajzokkal, melyek tanítói s iskolatársai arcvonásait nagy élethűséggel s néha torzítva is tükrözték vissza, s átaljában gyermeteg, jó kedélye által biztosítá magának jó indulatukat s elnézésöket.

Nemsokára Bécsbe került, hol a jeles Waldmüller vezetése alatt kizárólag hivatásának szentelheté magát. A művészet ez érdemtelen veteránja akkor egy merész újítással lépett fel az annyi költségbe kerülő, s annyi évek óta semmi eredménnyel nem dicsekthető bécsi képző művészeti akadémia elavult, lélekölő módszere ellenében, s azon makaessáig menő erélylyel, mely csak egy férfias jellem sajátja s azon kifogyhatatlan buzgalommal, melyet csak a művészi lelkesültség s az igazi ügyszere-t adhat, nem törődve az akadályokkal, mikkel küzdenie kelle, szóval tettel mindent elkövetett, hogy a képző művészetet jelen

súlyedéséből ismét eredeti kútforrásához, melyből az úgynevezett iskolák első alapítói is merítettek, a soha ki nem apadó, nem csalható természethez visszavezette. Nagy elégtétele volt, hogy ifjú hazánkba e tanmód célszerűségét oly fényesen s rövid idő alatt igazolá. — Közönségünk még emlékezik azon festményekre, mikkel a 19–20 éves ifjú a pesti műtárlatot s majd Bécs és Németország műértő köreit oly váratlanul lepé meg, s a legnagyobb reményekre jogosítá. Muzeumunk képtára birja a „gyermek halott“-at, s a művész hazafias ajándokából: a nagymérvű keresztlevételt; a család erekyeként őrzi egy gyönyörű Krisztusát, és a mentő csónakot, e szép allegoriát, melyről egy Gautier új cikket írhatna; több művei Németországban szétszórva, s a szellemdús francia utazó kissé nagyon is naiv, midőn azt hiszi, hogy Zichyt, — mert Párisban még nem ismerték, — ő fűdözte fel!

E közben a véletlen, — mely oly nagy szerepet játszik életünkben, — Ilona nagy fejedelemlő udvarába s innét Sz.-Pétervárra vezeté művésztünket.

Itt találja őt Theophile Gautier, kinek érdekes cikkét a *l'Artiste* és a *Journal de St. Petersburg* hasábjairól átvesszük s közöljük.

*

*

*

Ha Sz. - Pétervárott az úgynevezett Newsky - perspectíván végig sétálsz, — mit elkerülni annyi volna, mint Velenczében lenni s nem menni a sz. Márk terére, vagy Nápolyban nem látni a toledói utcát, Madridban a Puerta del solt, s nálunk (Párisban) a boulevard italient, — kétségkívül szemedbe fog ötleni Beggrow műtárlata. E helyen az utca mindig ellepve van kíváncsiakkal, kik nagy érdekléssel nézegetik az olaj- s víz- festményeket réz s nyomtatottak, fényképeket, szobrászati műveket le egész a festék szelenczéig, sokszor 7—8 foknyi hidegben; a csoport feje felett a lélekzet felhővé sűrűdik s a hideg léghen mintegy állandó ködöt képez. Bizonyynal te is oda lépsz, leheleteddel növelni e ködöt, várva, míg a kirakat ablakához közelebb férkezhetsz, helyet adván a bámulók egyike, a kinek éppen jókor még eszébe jut, hogy a város másik végére hívja dolga, az Anitskoff hídon túl, a

Ligowkára, vagy a folyam túl partján a Wassili-Ostrow legvégső perspectivájára; de ha nem vagy még eléggé acclimatizálva, s a légmérséklet szigora borzongat, fordítsd bátran az ajtó kilinesét s nyiss be tartózkodás nélkül a szentély belsejébe. Beggrow egy igen mivelt kellemes modorú ifjú ember, tökéletes gentleman, ki, bár mit se vásárolj nála, kittünő udvariassággal fogad s a legnagyobb szívésséggel mutatja meg kincseit. A művész, a világfi, az író, a műkedvelő úgy járnak hozzá mint Párisban Desforges-hoz; az ember kényelmesen lapozgat albumaiban, nézegeti az ujonnan érkezett metszeteket, műtészkedik, s művészi ujságokat hall.

Egy izben, midőn nála valánk, fényképi lenyomatokat mustrálgatni, az egyik szegletben egy állványon egy nagy aquarelle voná magára, s valami különös melegség s fényes színezet által ellenállhatatlanul ragadá el, egész figyelmünket; noha az esthajnal már békőszöntött, de gyakran a képek, — ha jók, — éppen ez órában birnak valami bűbájos phosphortűzzel: mintha vissza tartanak s egy pillanatra magokban öszpontosítanak a tőlök búcsúzó napsugarat.

Közelebb megyünk s egy remek művet látunk magunk előtt, melyet nem tudtunk bármely ismert mester művének tartani, noha azok mindenike büszke lehetne reá. Nem volt az Bonnington, nem Boulanger Lajos, nem volt Lami Jenő, sem Cattermole, nem volt Lewis, se nem volt Delacroix, sem Decamps, sem bárki azok közül, a kik úgy értik az olaj szín erejét s teljességét az aquarellebe átvinni; ez egészen új modor, eredeti kezelés, egy meglepés egy fölfedezés volt, melyet nem hitt nem classificált még a műtész, a leghiresebbekhez fogható csak, erő, zamat, izlés szokatlan, de valami kittünő. A mű tárgya egy flórenczi orgia a tizenhatodik században. Vén signorik, kiszolgált kéjenczek, az ősi elegancia romjai, vacsorájokat végzik ifjú courtisane-okkal. Egy kiprédált s össze vissza kuszált asztalon serlegek, kancsók, edények s Benvenuto Cellini-féle drága szeleenczék csillognak: a maradék borok rubin — vagy topázzá festik az üvegeket: zöld levél közt egy kis gyümölcs hentereg zománczos tálczákon. A háttérben átlátszó árnyékba helyezve, mely a világosságot az előtér alakjaira öszpontosítja, félíg elfakult szőnyeget s frescókat venni észre, melyekből a buffet, állványok, faragott művü polczok körvonalai némi kékelő színezet által domborodnak ki; nehéz szövetű brocat-

függönyök hatalmas redőkbe omlanak, a meleg és nyomasztó melegség érintései alatt, míg a plafond rajzai egymásba fonódva nem annyira mutatják mint gyaníttatják a festett s aranyzott arabeszkeket.

Az alakok fesztelen szabad mozgása, állásaik változatossága, lopva ellesett taglejtéseik, a rendkívül merész rövidítések, a könnyedén s tiszta szabatossággal oda vetett körrajzok, egy oly tehetséget árulnak el, mely tisztában van önmagával, mely szigorú tanulmányokon éveken át edződve, a nagy mérvű alkotás érzékével bír s oly könnyűséggel hajtogatja az emberi testet minden kigondolható helyzetekbe, melyeket az élő minta mondva soha sem utánozhat, s csak az igazi mester keríthet hatalmába. Az ifjú hölgyek ledér s kissé zilált öltözékben, nevetnek, hente-regnek, s a kéjhölgy mesterkélt vidorságát mutatva, csak félig szegülnek ellen a kisértéseknek, melyekről tudják, hogy veszélytelenek. De a csinált külszin s kölesönzött mosoly alól átlátszik az undor s unalom: az egyik, kissé félrehajolva, mintha ifjú kedvesére, ártatlansága éveire gondolna vissza; a másik, ironicus odaengedéssel, mintegy kedvét látszik tölteni a vén kéjencz parókája szellőztetésében, megmosolygva ennek kissé fáradságba kerülő letérdepelését s korához rég illett udvariasságát; de az arany hatalma lenyűgözi s megszelídíti ez ábrándokat, s tetszelgős magoktartásából, mely titkos előzékenységet sejtet, világosan látjuk, hogy az e fajta nők előtt a gazdag férfi, bár legyen rút és vén, soha sem válik nevetségessé. Különben a signorik, daczára az évek és kicsapongásaik rajtok meglátszó nyomainak, melyeket az eltitkolásukra fordított erőlködés csak feltünőbbekké tesz, még nagyon fentartják a látszatot, mintha túlzott elegantiájú ruháik, melyek Vittore Carpaccio szép costume-jeire emlékeztetnek, de melyeknek ifias szabásaik rajtok elformátlanodnak, nem is oly kiaszott megesontosult testet takarnának; kisikált arczedőkben nem egy Machiavellire méltó gondolat olvasható s ama gonosz önelégültsége egy blasírt aggastyánynak, a ki silány pénz árán, az ifjuság és szépség gyenge virágait profanálja. Az egyik boldognak látszik érezni magát, mint egy rózsán legelő csiga, a másik szomorú tekintete mintegy bevallja a kimerült test és lélek helyre nem hozható türességét, s földhöz veri magát, mintegy megvénült paripa, bűne súlya alatt; mind ezen árnyalatok oly élénkséggel, oly hűséggel, oly mély emberismérettel, oly gyengéd ecset-

tel vannak adva, mely bámulatra ragad, azon könnyű érintésével a torzításnak, melynek féken tartásában áll művészete, mert a festés komoly dolog inkább s egy mozdulatlanul ránk vigyorgó torzalak csakhamar kiállhatatlanná válik.

E remekmű egyik sarkán egy bizarr, olasz hangzású magyar név volt olvasható: Zichy.

Miután annyi hévvel fejezők ki csodálásunkat, Beggrow egész egyszerűen válaszolt: „igen, ez Zichy“ mintegy magától érthetőnek vélvén, hogy Zichy egy ily pompás aquarelle-t festett, majd egy cartont tárt föl előttünk, mely az ifjú művész több se pia-rajzait tartalmazá, mely művek oly sok oldalúságot oly egymással ellenkező jellem-vonásokat mutattak, hogy az ember mind-egyiket más más mesternek tulajdonítaná.

Egyik egy véghetetlen költői s szívre ható jelenet: „a sivatagban eltévedt szegény család“, egy jégszirt tövénél, megdermedve a hidegtől s az erős szél korbácsolásától, megvakulva a hótól hasztalan keresett egy kis menedéket. Azon ellenállhatatlan álmoasságot, mely nem annyira az álmot, mint a megfagyást jelent, s mely rendkívül erős hidegben szokta meglepni az embert, itt már a halál váltotta fel. Az orr meglohad, a szemöldek rángatóznak, az ajkak végvonaglásban megfásulva, ép most adták ki az utolsó lehetet, mely azonnal megjegyedt. Az anya mellett félig egy rongyba takargatott alvó kisdede van kiterítve, rajza a fő megetti kurtitással hihetetlenül merész és sikerült. Egy fiatal, 13—14 éves leány, a kinek erősebb testalkata s ifjú meleg vére a vészes alélásnak jobban ellenállott, anyja körül nyugtalanul buzgólkodik, ijedten, önfeledéssel, gyengéd szeretettel s örült rémtüléssel: szólítja, rázza, ébreszti, haj! hasztalan, a mély álomból, mely előtte oly megfoghatatlan. Látni, hogy még nem ismeri a halált, de benső félelme, titkos borzadása elárulja, hogy már sejti azt. Nem sokára az imádott édes anyától félni fog, mint egy kísértettől; a kedves tetem helyett egy hulla lesz előtte; de azt is rövid idő múlva az egész jelenettel együtt elfogja takarni az égből hulló fehér szemfedél.

Menjünk tovább.

Im egy „dogaressa“ áll előttünk, a ki Marino Falieró-ja oldala mellett ábrándos figyelemmel hallgatja egy előtte játszó ifjú zenész játékát, dús velencei szobában, mely oszlopkákkal s át-

tört czifrakkal diszitett erkélyre nyílik, a lombard vagy mór építészeti egy remekét mutatva. Zichy, úgy mint Doré Gusztáv, élénk érzékkel bír a középkor iránt; ismeri jól annak építési, butorzati, fegyverzete s öltözeke stíljait, s hiven vissza tudja azt adni nem valami fáradtságos archaeologiai mű gyanánt, hanem saját szabad és játszó modorában, s oly eleven példányokban, mintha ültek volna hozzá az élő minták, vagy sokáig a legmeghittebb pajtáságban élt volna velök. Nem emeli ki groteszk és fantasticus oldalait annyira mint Doré; inkább kecses, elegans árnyalatait szereti adni, kerülve mégis a troubadour- és lovag-genret Marchangy érzelő modorában.

Egy harmadik rajz egészen magunkon kívül hozott bennünket. A két előbbeni, az egyik egy Ary Scheffer s Octave Tassaért érzelő pathosára, a másik egy Chasseriau erős színeire velencei szerecsenében emlékeztetve, sem egyik sem másik távolról se hasonlított a „flórenzi orgia“ nagy aquarelle-re. Ez, a mely most vala előttünk, más meg, egy Gavarni legjobb, legelevenebb, legszellemdúsabb sepia-rajzát tünteti csalódásig hiven előnkbe. Ez egy spahi- vagy afrikai vadásztiszt, a ki csapatához indul s katonás közönyösséggel vesz búcsút szép s felette gyengéd kedvesétől, a ki sírva zokogva hajtja vállára fejecskejét, igazán szívreható fájdalommal. A spahi, — mint egy egy utazó Ulysses, ki előtt az illető garnizonok szigeteiben hátrahagyott Calypsók jajvezeklései nem szokatlanok, — a könnyek langy harmatát úgy állja ki, mintha esőnek fordítana hátat, kissé unatkozva, béketűrő, mogorva, kis ujja körmével piszkálja le a szivarkája végén képződött fehér hamvat, s lábát előre hajtja mint egy olyan ember, a ki már nem sokat tart külsejére. Nem képzelhetni azt a szellemet, finomságot, elevenséget, melyet oly könnyű ecsettel s oly biztos kézzel fejt ki bármely élébe vetődő rongy papír darabon.

Gavarnitól egy ugrással Goyánál vagyunk, a „Caprices“ szeszélyes szerzőjénél, ha Zichy egy másik rajzát, „a nászét“-et szemléljük. Egy vén ember elvett egy szép fiatal szegény leányt, eljön a lefekvés ideje, s íme a férj leveti darabszámra nem csak ruháit, hanem teste egyes részeit is; a leemelt vendéghaj egy kopasz és fényes koponyát tüntet elő, minőt a trappisták szoktak ujjjaikkal simogatni; az üvegből csinált szem egy vizes pohárba téve, ama fekete ürt láttatja, melyben a sár férges üti fel tanyá-

ját, az ál fogsor, az ágy melletti asztalkára vetve, a mesterséges állkapczák undorító csikorgását s a halál mezetlen gúny-hahotáját állítja eléünk. Semmi sem oly borzasztó mint e csontok nevéteése, így különválasztva a fétől, megfosztva az ajkaktól, magában hagyatva egy sarokban. Eszünkbe juttatja Edgar Poe ama rémületes visióját, melynek czime: „Berenice fogai.“

Szegény gyermek azon bielelemben, hogy csak egy aggasztánhoz kell nőül mennie, lektüzdé szüzies ellenszenvét, mert anyjára gondolt, kit az inségtől s ifjabb nővérére, kit a bün kísérleteitől kelle megmentenie, de visszaborzad az ijesztő esontráztól, mely rég megérett a sirgödör vendégei számára, s mely, reszketve vágytól és vénségtől, utána tárja köszvényes karjait. Kiugrik az ágyból, s az éji mécs viszhatása a batiszt-üng leple alatt is elámulja bájoló testének szép körvonalait, melyekre szerényen árnyékot vet a művész, a nélkül, hogy keesei bármelyikét is elejtené. — A mi ez eszmében minden más kéz alatt, közönségessé aljasulhatott volna, az itt merőben elenyészik a conceptionnak részletekben nyilatkozó mélyisége s hatalmas eredetisége megett.

Ha egy Párisban még ismeretlen festész ¹⁾ könnyebb jellemzése végett kénytelenek valánk neveket felhozni s őt rokon tehetségekkel párvonalba állítani, azért senki se gondoljon plagiumra, másolási vagy utánzási hajlamra; Zichy egy oly természetes genie, mely mindent önmagából merít, s habár véle a művészet minden ösvényein találkozunk, de más valaki nyomdokain lépdelni soha sem látjuk. Saját esze után jár, nem követi egyikét sem a mestereknek. Legtöbbjeit — az újabbakat értve — még névről is alig ismeri. ²⁾

Honnét van az, — kérdém Beggrowot, — hogy Zichy semmit sem küldött egyetemes műtárlatunkba? hogy se rézmetszetben nem találjuk valamely compositióját, se festményei vagy

¹⁾ A szellemdús írónak, személyes barátsággá fejlődött művészi enthusiaszmusa következtében, nem ismeretlen többé. Csak hazájában tudnak róla kellőnél kevesebbet! K.

²⁾ E rejtély kulcsa az, hogy a genius isten ajándoka; az alakítás művészetének pedig egyetlen iskolája, kimeríthetlen kútforrása a természet. K.

rajzai egyikét valamely gyűjteményben? ¹⁾ Tehát Oroszország oly féltékenyen őrzi s titkon csak a maga számára tartja e ki-váló, új s eredeti talentumot?

Igen, válaszolt nyugodtan Beggrow; Zichy sokat fest az udvar s a városi közönség számára; egy rajza sem marad soká boltomban, s hogy ön ezuttal néhányat együtt látott, ez különös véletlen; a keretek nem készek még. A florenczi orgiát még ma estve elviszik s ön épen jókor jött hozzám.

Kimenénk a raktárból, s mint Lafontaine, a ki Baruch olvasása által épen magán kívül ragadtatva minden embert azzal állítja meg: „Olvasta ön Baruch-ot?“ Úgy mi is minden beszédünket e kérdéssel kezdők: „ismeri-e ön Zichyt?“

Igen jól, lön mindig a felelet, s ha ön meg akar vele ismerkedni, e szerencsében könnyen részesülhet.

Van Sz.-Pétervárott egy club, melynek czíme: „pén t e k i társulat.“ Művészekből áll, a kik, mint a cím mutatja, hetenként egyszer, t. i. pénteken összejövetelt tartanak; nincs bizonyos helyiségök, hanem sorjába mindig egyik tag fogadja magánál pajtásait, s mikor a névlajstrom végét éri, újra kezdik.

Hosszú asztalon ernyős lámpák vannak felállítva, velin- s színes papír, cartonok, fekete s színes kréták, vízfestékek, sepiák, chinai tussok, szóval, mintegy Scribe mondaná, „minden oda van készítve a mi csak a rajzoláshoz szükséges.“ Minden p é n t e k i tag elfoglalja helyét, s ez estvén egy rajzot vagy vázlatot¹ saját modorában elkészít, mely aztán a társulat tulajdona marad, s eladatván egy pénzalapot növel, mely szerencsétlen vagy pillanatnyi zavarba jött művészek segélyezésére van szánva;²⁾ a szivarok és papirosok, — így nevezik Pétervárott a

¹⁾ A lipcsei és pesti muzeumot figyelmére még nem méltatá a francia műítész. K.

²⁾ Ismertető feledi megemlíteni, hogy e szép eszme is Zichy M. hazánkfától származik. Egy izben a magasb körök, az udvar példája után indulva, divatba hozták, hogy estélyeikre s mulatságaikra művészeket is hívjanak meg. A művészet ifjú adeptejei megjelentek, de minő volt meglepetésök, midőn a számokra készen tartott asztalok s rajz-eszközök, a legudvariasb bókok daczára, világosan elárulták a szándokot, hogy nem annyira szellemdús társaságukra, mint néhány

papír-szivarkákat, — csinos fa faragványú vagy agyag tartóikból az állványokon szerteágoznak mint kobozban a nyilak; kiki vesz magának, a nélkül hogy munkáját félbeszakítaná, vagy egy havannát, vagy egy papirost, melynek füstjei csakhamar befellegzik a készülő tájat vagy alakot. Az alatt a forró theát poharakban körülhordják, mely apró kortyokban fogyasztatik el, s egypár perc pihenésnek s csevegésnek van áldozva: a kik kevesebb ihletést éreznek, felkelnek s a többiek dolgozatába vetnek egy pillantást, s nem ritkán, vagy versenyre buzdulva, vagy rögtön egy világsugarat nyerve, kettőztetett szorgalommal térnek vissza helyeikre.

Egy óra tájban rövid kis vacsora, melyet a szívélyes társalgás fűszerez, s a legérdekesebb művészi értekezések élénkítenek, közben úti kalandok, elmés badarságok, bolondos tréfák, s némely bohó, szóval előadott, minden színpadot felülmúló, caricaturák, melyek titkát csak a természetet szüntelenül tanulmányozó művészek birják, s melyek bárkit ellenállhatatlan kacagásra indítanak, s végre mindegyik azzal megy haza, hogy jó cselekedetet tett, sőt egyúttal tán egy remekművet alkotott, s a mellett, a mi ritkaság, még jól mulatott is. Vajha Párisban is alakulna egy ily egyesület ¹⁾ a hol a művészek egymást alig látják s épen csak versenygeik által ismerik meg.

Oly szerencsések valánk egy ily p é n t e k i gyűlésben részt vehetui, s ez alkalommal láttuk legelőször Zichyt.

A gyűlés ez estve a Wassily-Ostroff-on, Laverrazzinál tartott, egy cosmopolita festésznél, a ki mindent látott mindent festett. A falakon víz festmények függének, melyek Alhambrát, a Parthenont, Velenczét, Konstantinápolyt, Karnak rómjait s Lycia siremlékeit mutatják, félig eltakarva ama tropicus növények

— felette olcsón vásárolt — csinos rajzra számított a „charmant” házi úr vagy asszony. E visszaélésnek, melyet nem rég Rómában a francia követ termeiben másik híres hazánkfia Liszt Ferencz oly erősen torolt vissza, — az éjszak fővárosában Zichy állá útjába, összekötve a fentírt s általa indítványozott társulat által a humanitási czélt a művészet méltóságával.

K.

¹⁾ Hát minálunk!?

óriási levelei által, melyeknek szobában tartását, csak szokott hévmértéke itt megengedi.

Egy állvány előtt papírvát, ecsetjeit s vizes poharat rendezgetve egy 30—32 éves fiatal ember áll, hosszú szőke haja rendetlen fűrtökben hullámszerű, hamvas-kék szeméből tűz és lélek szikrázik, világos kissé bódor szakála, arcvonásai szelidek s vonzók, ezüst csengésű, igazán gyermeketeg nevetéssel válaszolt pajtásai egyikének valamely enyelgő megjegyzésére. Ez volt Zichy.

Bemutatattván, meleg szavakkal fejezők ki csodálásunkat s azon hatást, melyet reánk a florenczi orgia, s Beggownál látott többi rajzai tettek; ő maga részéről, nem vonhatván kétségbe őszinteségünket, szembetűnő örömmel s egyuttal a szerénység azon meglepetésével hallgatott, mely bizonyny al nem vala színlelt. Magában mintegy kérdeni látszik: „valóban olyan nagy ember volnék-e én?” nem mintha tehetsége teljes öntudatával nem birna, hanem kevesebb fontosságot tulajdonít neki, mint kellene; könnyűnek hiszi azt, a mit ő könnyen csinál, s csudálkozik kissé, ha valakit extasisban lát oly valami felett, a mit ő két vagy három óra alatt pipafüst mellett s beszélgetés közben elkészített. Nem is hosszú fejtörésbe kerül az a néhány genialis vonás annak, a ki genie, Zichy pedig az.

Irántunk i udvariasságból egy compositiót rögönzött „Candau-le király”ból vett tárgy felett, egy ó franczia novellából, mely már Pradiernak egy szoborra s Geromenak egy festményre adott ihletést. Azon pillanatot választá, midőn Nyssia el nem tűrhetvén, hogy két élő lény ismerje titkos bájait, bevezeti Gygest a nászszobába s törét az álomba merült király mellének irányozza. A művész és gyors keze alatt egy fényes görög-ázsiai lak benseje táru fel mintegy varázsütésre előttünk; az athleta idomzatú Heraclida már kifáradva fekszik vánkosain, Nyssia, oly gyengéd oly fehér mint egy parosi márványból faragott szobor, felejté legutolsó leplét is, de a kék látvány itt borzalmat gerjeszt jelentősége által, mert ez volt a kicsinált jeladás a gyilkosságra: a doryphor Gyges egy tigris lépteivel közelget, görcsösen szorítva melléhez a hideg vasat; a művész keze akadozás nélkül járt le fel, mintha valamely láthatatlan minta után másolt volna.

A nyájas olvasó engedelmeivel itt átugorjuk a többi pénteki

tagok ez alkalommal készített műveinek s egyes kittünő oldalainak részletes leírását. Swertschkoff, kinek lovai Vernet-vel vetélkednek, a francia Blanchard, Popof, az oroszok Tenier-je, Laverazzi, Lvoff, Premazzi, Hoch, Rühl Aiwazowsky stb. kiki a maga módorában s végre még műtészünk is kitett magáért, egy virág s szálmával koszorúzott Opheliát nyújtván be, a tagtársak elnézésére számítva, mintegy székfoglaló rajz gyanánt. E nyilvános próbatét alól, mert avatatlan nem vétetik be a társulatba, — csak az ismert francia zenész, Musard, mentetett fel, de azon világos kikötéssel, hogy a helyet beszélni kell neki.

Mig ezek történnek s Zichynk nagy vonásokkal mossa papírját s amla jellemző fény- és árny pontokat nyomogatja bele, melyek ellentétével oly ügyesen tud bánni: bejelentették a vacsora: — egy tál izletes és kittünő zamatú macaroni tevé ennek legkeresettebb részét, melynek classica i tőkélyét a falon függő bájos olasz női profil tevé némileg megfoghatóvá.

Másnap Zichytől egy levelkét kaptunk, melyben tudatja velünk, hogy újra megolvassván a Candaule királyt, tegnapi rajzát összetépte—a barbár, a vandál!—egyuttal ebédre hi magához, hogy mig a leves felhoznák, látásra érdemes dolgokat mutathasson, melyek irántai előszeretettünket némileg igazolhassák. Leveléhez egy kis térrajz volt mellékelve, melynél fogva lakását könnyebben megtalálhassuk, nem épen felesleges elővigyázat, ha az orosz nyelvben tökéletes járatlanságunkat számba vesszük. Ezen tér-rajz után s ama négy szó segítségével, melyből az idegen s az izvostsik (bérkocsis) közötti párbeszéd rendesen állani szoktak: préma (előre) naprava (jobbra) na leva (balra) stoi (állj meg) szerencsésen elértünk a Wosnesensky-hídig, melynek közepében Zichy lakik.

II.

Daczára azon kiméletnek, melyet utazásaink alatt mindig szabályul tűztünk ki magunknak, bevezetjük a nyájas olvasót Zichy lakába, tán nem élünk vissza az ajánlott vendégszeretettel; ha a legbensőbb házi tüzhely küszöbétől szerényen vissza kell vonulnunk, úgy hisszük szabad lesz benyitnunk a művész dolgozó

teremébe. Zichynk tehát megbocsáta, hogy néhány látogatót viszünk hozzá, kik nem voltak szabályszerűleg bemutatva.

Oroszországban minden lakásnak egy ruhatárszerű előszobája van, a hol az érkező vendég bundájából kibontakozik, melyet az inas fogásra akaszt; aztán leveti felezipőjét, mint keleten a mecset bejáratánál saruit a hívő.

A saruk hosszú sorának első terve, mely annyira meglepé a párisiakat, Gérôme: „Arnauták imája“ czimű festményében, itt minden ház előcsarnokában föllelhető, ha csak a gazda egy kissé hatalmas, vagy híres vagy kedvelt ember: ezzel annyit akarunk mondani, hogy Zichy előszobájában mindig bőséges cipő kiállítás van; mindazonáltal e napon, egyetlen egy galosni, belölt botos, vagy lábtű nem volt látható a bundák állványa alatt. Zichy ezúttal őt állított ajtaja elé, hogy szabadabban s meghittebben csevegessünk.

Legelőbb is egy jókora terembe léptünk, melynek egyik falát a vadász-eszközök pompás díszravatala foglalja el. Mindennemű puskák, karabinok, kések, tarisznnyák, löportartók, szarvas- és dām-szarvakra aggatva, hiúz, róka, farkas, medve s egyéb állatok bőreivel egy csoportban, melyek gazdánk vadászati szenvedélye áldozatai s egyúttal művészi esetének mintaképei voltak. Az ember valami nagy Nimródna, vagy legalább is egy sportmannál képzelne magát, ha a falon függő egy sötét árnyalatú Rembrandt, mely a prófétát barlangjában, vagy ama rézmetszete Henriquel Dupoitra, mely Delaroche Pál hemicycle-jét ábrázolja, meg Horace Vernet „Smala“-ja, s ama néhány üres keret, mely képre vár, nem emlékeztetnék, hogy bizonynyal művésznél kell lennie.

Az ablak fölöl nagy levelű melegházi növények állottak edényekben, kétségkivül, hogy fentartsák, traditióban a zöld szint, mely e hideg országban évenként nyolcz hónapra eltűnik, de melynek benyomásait egy festész még kevesbbé nélkülözheti mint más ember.

A szoba közepében a p é n t e k i egylet nagy dolgozó asztala terült el.

Innét egy második, valamivel kisebb szobába megyünk át; szegletbe hajtott kettős kerevet foglalja el ennek két oldalát, szemben egy felette csinos á jour-munkájú válaszfallal, mely a

zárdai karzatok rostély ablakaira emlékeztet, s a nemzeti asztalos művészet egyik remeke; a fa itt kovácsolt vasként van hajlítva, s egész lombokat, rácsozatot, oszlopkákat czifra arabeszeket s mindenféle veszélyes alakokat képez, míg a repkény s felfutó növények, melyek tövei ügyesen elrejtve, zöld leveleikkel fonják körül a faragott leveleket s az egésznek valami bájoló tekintetet kölcsönöznek.

Ezen csinos, átlukgatott, félíg átlátszó csipkepapiroshoz hasonlítható választófalak segítségével az ember magát akár a salon közepében akár valamelyik szögletében elszigetelheti, s csinnál magának háló- vagy öltöző szobát stb. El vagyunk rejtve, a nélkül, hogy elzárkóznánk, s az egész terem közös levegőjét szívjuk. A díszítményekből kiszögellő álványokon Pollet' két kecses szoborkája: a hajnali csillag s az éj foglaltak helyet, s a rács megett a legkülönbözőbb népek, cserkesz, circassiai kozák s kaukazi törzsek eredeti jelmezeiket látjuk a falon függni, melyek változatos színvegyülete dús és meleg hálapot képez, melyről a válfal finom szabásai előnyösen válnak ki.

Az oldalfalak egyikén a Huncsatát s Jeruzsálem pusztulását látjuk, Kaulbach híres frescóinak, melyek a berlini muzeum lépcső-csarnokát ékitik, jól sikertült német lenyomatait; alattok hosszú sorban, pastel-rajzú arcképeik a művész barátjainak, gömbölyű keretekben, Zichy saját készítményei; a túlsó oldalon Guise herczeg meggyilkoltatása, néhány tanulmány, czifra tálak s egyéb csecsebecsék.

A benső szobában, hol Zichy által fogadtatánk, legelőször egy a 16-dik századbéli gyermekfegyverzet voná magára figyelmünket, a kandalló tetején, már hová a philisterek rendesen órát szoktak állítani; a tükör is hasonló ízléssel volt helyettesítve, egy cosmopolita gyűjtemény által; egy rakás mindennemű fegyver, toledói kardok, kék damascén aczélok, kabyli flissah-k, yagatanok, krissek, török, hosszú öblös csővű löfegyverek, melyek agyai turquis és klárisokkal kirakvák. — Egy másik ravatal, melyben kobozok s nyilak, pisztolyok, georgiai, dús zománczú, sisakok, khorassani narghilék, persa munkájú támaszokkal, s ezer más tárgyak, mikre csak egy művész terjesztheti ki fürkésző figyelmét, festőileg felhalmozva valának, egy egész falat foglalt el. Zichy igen járatos mind sz.-pétervári mind a moszkovai Tsukin-

dvorban; s Konstantinápolyban bizonynyal ki se menne a fegyverbazárból; ez néki szenvedélye; az effélét ő felkutatja, megveszi, elcsereéli, rajzaiból ad érte; ajándékba is kap, s nem ritkán romok közt, barbárul összetördelve, töredékekben fedezi fel: s rá mutatván e zsibvásárra, elmondhatja Rembrandtal; „íme az én antik ékszereim!“ A szoba tulsó felét egy polyglott könyvtár foglalja el, mely a művész izléséről s tudományáról tesz tanúságot, a ki majd nem az összes európai irodalom remekeit eredetiben olvassa: ¹⁾ a két másik falat nagy ablakok s ezek közeit, leírásra kevesbbé érdemes, kisebbszerű tárgyak foglalják el.

Az olvasó azonban, kit e kissé hosszú leírással meglehet untattunk is, tán azon észrevétellel szakít félbe, hogy Zichy dolgozó műhelyébe igértük őt vezetni, s mindeddig csak egy két többé kevesbbé festőileg felszerelt s butorzott lakszobában felejtjük magunkat. Nem a mi hibánk; de Zichynek nincs atelierja, valamint a többi pétervári művészeknek sincs. E városban, — mely pedig az éjszak Athénje, — a festészetről elfelejtettek gondoskodni; legalább a házbirtokosoknak nem jutott eszébe; a művész úgy helyezi el magát a mint lehet s nem ritkán hiában keres valamely közép-rendű szálláson egy alkalmas helyecskét állványának, egy kis napvilágot valamely sarokban; pedig hely, mód s anyag az építésre épen nem hiányzanak. Zichy egy támlán dolgozott, asztala szélén, az ablak közelében, használva a szürkültől nap rövid perczeit. Épen egy nagy tusch-rajzot végezett, rézmetszet alá. Tárnya egy Werther volt, öngyilkossága főperczében. Sarolta érnyes szeretője, vétkesnek, lehetetlennek találván szerelmét, végrehajtani készül az ítéletet, melyet maga monda ki önmaga felett. A szőnyeggel borított asztal mintegy ítélszék, mely előtt megjelent saját ügyét tárgyalandó, Werther mint bíró s Werther mint vádlott, a pislogó mécs kialudni készül, szomorú tanúja az éji vitának. A művész Werthert fennállva képzelé, mint egy törvényszéki tagot, a ki ítéletet mond; míg ajkai görcsösen összecuszkodnak, két szélről lekonyulva mintegy az ítélet hallatára, keze finom, mintegy ábrándozó vagy henye emberé, a papírosok között tapogatva keresi a pisztoly agyát. Feje, melyet a lámpafénye alulról világít meg, ama lenéző derűtséget fejezi ki, melyet az

¹⁾ Vörösmarty, Eötvös, Petöfi stb. köztök vannak.

érez, a ki már biztos, hogy örökre megszabadul e földi lét gyötrelmeitől, s a ki az életre már a tulsó partról tekint le. Tudni való, hogy a hajpor, a fodrozott haj, s az 1789-diki divat nem igen alkalmasok valami tragicus hatásokra; Zichy mindamellett módját tudta találni, hogy Wertherből, daczára a kor függelékeinek s a híres kék frakknak, egy merőben eszményi lényt alkosson, s a költészet és stíl teljével ruházza fel. A hatás oly élénk, hogy egy Rembrandthoz méltó volna; az alulról fellövellő világosság a tárgyakat váratlan árny- és fénypontokkal jelzi, mindent magus, élethű bűbájjal domborítván ki. Sarolta imádójának háta megett, kísértetszerű árnyéka emelkedik fel egész a padlásig, mintha készen várná, hogy elfoglalja helyét az embernek, a ki pár percz mulva eltűnik. Alig képzelhetni a színezet erejét a chinai tusrajzban, mely többnyire oly hideg szokott lenni.

A mint mondók, Zichy sok oldalú tehetség; azt hiszed, hogy már ismered, meghatározott rangját, modorát, stíljét; egyszerre egy oly dolgozattal lep meg, mely egészen új előtted, más irányba térít, s ítéletedet tökéletlenné teszi. Ki várta volna már egy ilyen Werther után, azt a három állat darabot nagy aquarelle-ben, remek másolatait egy rókának, egy farkasnak, s egy hiúznak, melyek búreit szobájában láttuk, s melyeket ő maga lőtt? Barye vagy Jadin vagy Delacroix nem festhették volna jobban: ezen egy tökélye már elegendő volna arra, hogy nevét Párisban híressé tegye, s ez csak egyik legesekélyebb tulajdona; oly való a színezés, oly mélyen tanulmányozott a rajz, oly szabad, könnyű, és szerencsés kezelése, oly hű felfogása minden egyes darab természetének, mely minden képzeletet felülmul: mindegyik állat a halálban is megtartja saját jellemét; a róka koma félszemmel hunyorítva, kissé megkoppasztott pofával, szája sarkait finom ránczokba szedve egy végső csel felett elmélkedik, mely ez egyszer nem sikerült; a farkas fogait, agyaráát láttatja, mint ha haragjában a golyót akarná szétharapni, mely gyilkosa lön: a hiú felséges a maga vadságában, lázadó de tehetetlen dühében; vad arczfuntorítással, mely egész a szeme tájáig terjed, hol üvegesedett szemgolyói dülednek ki, mintegy sardonicus nevetésre vonja izmait, s elveti magát; azt hinnéd egyike az új világ vad hőseinek, kit előtte ismeretlen fegyverrel, orozva ölt meg a fehér, kinek végvonaglásában megvetését dobja utána.

E vízfestmények mindegyike csak egy napi munkát vett igénybe, a minták rothadásba indulása kényszerítvén Zichyt e gyorsaságra, mely különben is sajátja, s melynek kedvéért mitsem áldoz, mitsem hagy el, keze és szeme egyaránt sebes és biztos lévén. Ezután indulva, ha azt hiszed, hogy Zichyt az állatfestők közé sorolhatod, nagyban csalódot; ő bizonyval inkább történeti festő; nézd meg csak ama nagyszerű compositióit, miket tollal rajzolt, régi moscovita csatákról, a keresztyénségnek Oroszországba behozataláról, stb. ifjúkori műveit, melyeken még német mestere Waldmüller befolyása észrevehető; ha valaki azt mondaná, hogy e tiszta, nemes stílű rajzok, e hősi, daliás alakok, a feltalálás e bősége Kaulbachtól vannak, szívesen elhinnéd.

Nem is kétkedünk, hogy Kaulbach e harezosokat talán éppen ilyen vad s érdekes fölszereléssel állítaná ki; a biztos történeti adatok hiánya itten bő tért engedvén a művész képzelődésének. Ezen szabatos, szép rajzokat csak nagyobb alakba kellene áttenni, hogy a legkitűnőbb cartonokat adják, ha bármely palota vagy nyilvános épület falai fresco-festményekkel lennének díszítendők¹⁾.

Mit szöllandsz ahhoz? Ha eme szigorú s komoly compositiók után, melyek egy Goupil ablak tüvegén, vagy a Corneliusok és Oewerbeckek modorában metszve a komoly düsseldorffi iskolából kerülteknek tűnnek fel, azonnal ismét egy könnyűded eleven fantázia szüleményeit látod, melyek egy képtelen szerelem lázas álmaiként kápráztatják szemeidet, a kék egekben lebegő könnyed rózsaszín felhőket egy fekete göndör hajú délibábot, miket utánozhatatlan könnyű rajzónnal a művésznek egy pajzán szeszélye mintegy oda lehelt! Azon vélemény kifejezésére fogsz fakadni, hogy ifjú művésznök egy divatszerű Watteau vagy egy az angol elegantia s a Book of beauties kecsével díszelgő Boucher, kit a Robinsonok és Findenek finom vésűje fog azonnal igénybe venni. Ez pedig kétségtelenül igen vakmerő ítélet lenne, mert Zichy — az őt oly találólag jellemző gyermekded üde mosolyával — azonnal elővonand cartonjából egyegy lámpavilágnál rögtönzött komor

¹⁾ Hát ha arról lesz szó, hogy muzeumunk kopár falai hazai történetünk fontosabb pillanatait megragadó képekben tükrözzék vissza?

saepia rajzot, mely baljóslatú elevevségével a legszilajabb és legdrámaibb mesterek műveivel vetélkedik.

A rajz (jelenete) temetőt ábrázol; éj van; halvány hold sugar verődik át terhes felhők tömegén; fekete fakeresztek, síremlékek ketté tört oszlopai, melyeknek némelyikén fátyollal borított urnák látszanak, — másikon a halál nemtője, midőn lábával tapossa el az élet fáklyáját, szóval a síremlékek összes építészetiének gyászos változatossága van eme rejtélyes borzadályok láthatárán élénk tárva. Az előtérben feltúrt földbe szúrott két ásó villog; három rémalak foglal kozzik szóval nem jellemezhető munkával, kiknek mindegyike Macbeth boszorkányaira emlékeztet, ember ábrázatú hyenák ezek, — sírok rablói, kik az eltemetettek nyughelyeit törik fel, a halottak ékszereiért; — a nő halott arany jegygyűrűjét, a gyermek ezüst esergőjét, a hű szerelmes emlék-medallionját keresve — dúlják a sírokat! — ezek most egy fényes koporsót ástak ki, melynek ezüst rojtokkal szegélyezett fedele bársony szemfödél nyílásán által ifjú hölgy halottnak csipkés vánkoson nyugvó szép fejét látni; arcának kifejezése az örök nyugalom álma, jobb keze a dobbanásában megállított szívre hajol, melyen belől már az enyészet férge évődik. A rablók egyike durva bagno alak, szennyes füveggel, kezében egy darab égő gyertyát tart, melyet az éjjeli szél ellen markával óv; a rezgő gyertyafény kétes világot vet a halottnak sápadt arczára; egy másik rabló félig látszik ki a sírgödörből, melyben áll, — ennek kegyetlen ábrázata egy turkáló vadkan agyarára emlékeztet, — durva markában tartja a halottnak viasz sárga sápadt kezét; a hulla kísértetes közönynyel látszik átengedni gyűrűs ujját, melyről ez az elszakítással határos erővel von szol egy drágaköves gyűrűt — alkalmassint a megrablott halottnak jegygyűrűjét. Egy harmadik rabló előörsön áll egy újon fölhányt sír dombján, köpenye sarkát hallásának fokozása végett acusticus szögletbe hajlítva tartja s feszült figyelemmel látszik hallgatózni valamely távol nyivító ebnek ugatását, vagy az őrző felügyelő véletlen jövetelének neszt gyanítva; a legnemtelenebb félelem remegése torzítja sötét arcát; szennyes ruházata, mely a temető zsíros földjének nyomait viseli magán, majomszerű test alkatot fűd.

Alig lehetne a borzadály költészetét magasabbra fokozni.

Emez általunk dicsőített rajzot Páris látni fogja, mert az tu-

lajdonunká lett, Zichy megtisztelt bennünket e remek művével, melynek szemlélése Rembrandt Lázárját, Decamps öngyilkosát, Delacroix Ödön Hamletjét juttatja eszünkbe, s mindez emlékek legkevesebbet se vonnak le az előttünk fekvő remek mű értékéből! — Egy kis veres sacpiával színezett előtér s a háttérben használt kevés touche a leírt rajzon, ily egyszerű segédeszközökkel oly nagyszerű hatást idéz elő, hogy azt a leggazdagabb esetelés színvegyülése se mulná felül.

Eme hajmeresztő ábra után — mely a varjak lakmározására emlékeztet — művésztink egy satyr által meglepett bachaus nő rajzát veté elének, mely a styl antique tisztaságával lep meg, s azt hinnéd, hogy e csoportozat rajza valamely romokból felszedett minta után, egy régi camésról, Pompejiben kiásott fresco vagy antique görög serlegről van másolva!

Az őszertű remekektől a középkorba varázsoltatunk által a „zsidó vértanúk“ szemléleténél.

Eme nagy értékű művében Zichy a mély fölfogás egész eredetiségével híven ábrázolja ama kettős — politikai és vallási — üldözést, melynek az Istenfia halála megboszulásának ürügye alatt Izrael szerencsétlen népe ki volt téve.

Egy pince odujában, vagy helyesebben szőlva, egy kétes menhelyül szolgáló földalatti üregben előttünk áll egy kétségbenes és félelem remegésével összebújt zsidó család. Rejtekek izmos ajtaja — erős toló-zárjainak závarjainak s támaszainak daczára — a külső erőszak ütései alatt, görnyedve enged, s már sarkaiból kifordulva a levezető lépcsőkre zuhan. Az e nyíláson betörő világosságnak egy sugara a rejtezők csoportjára esve, láthatóvá teszi e meglepett bűvő hely titkát. A mennyei és földi hatalom képviselőinek villámokat szóró tekintetével találkozunk a lépcsők előtt, honnét a kereszt és a bárd csilláma kétes világot vet vissza az utolsó bűvő helyükön meglepett üldözöttek arczaira. — Legelől a katonák és a barátok csapatonkint látszanak jelentőségteljes léptekkel közeledni; arczuka a kérlelhetetlen dogmatikus szigor s a fanatizmus nyugalma van jellemezve; következik az igazság szolgáinak csoportja, urak és főrangúak, kik az egyház szolgálatában hatalmukat hozzák nyomatékul, sujtandók a testet, míg amaz inquisítiójával a lelket viszi kínpadra. Önbizottságában kevélykedve lépdel vértesen öltönyében a középkori világi hata-

lom képviselőjének meglepő alakja, mely mellett a barát főnök széles szögletes arca tűnik föl; Jean d'Eutomeuresi vastag természetén s arczkifejezésén a leküzdhetlen hatalom jellege, s fején mintegy diadem tonsurájának koronája ül, — s egész valóján át meglátni, hogy nagy dolgot képvisel; mögötte baromi ábrázatot látunk buta gyűlölet és kíváncsiság kifejezésével, fürkésző szemei az emberi gyarlóság hivalkodásával feldúlt menedék reszkető áldozataira vannak irányozva, kiket, mint a vérese a körmei közé került galambot, meghunyászkodottságukban hidegen vizsgálgat. Emez alak arczkifejezésében látszik — hogy daczára annak, hogy nem sokkal romlottabb sok egyéb embertársainál, — mulhatatlanul el fog menni a máglyához s kaczagva fogja az élő áldozatok égő testeinek sütését nézni.

Azonban az egész rajznak — valóban legirtózatosabb alakját egy másik barátunk túlvilági arca képezi, melyen az egész jelenetnek mintegy eszméje van kifejezve; arca az azt ellepő árnyék daczára rémületesen sápadt, hasonló Herreranak öreg sz. Bastidejéhez; hasonló világításban tűnik föl sovány csontos keskeny orra s kámzsájából szunnyadó kénkö tűz gyanánt pislog kifelé két égő szem, mely eme túlvilági alak egész élet erejét látszik magában foglalni. Ezen élő halott arc látszik kifejezni azon jég merev szenvedélyek dülását, melyek ezen egész jelenetnek irányeszmejét adják.

Az üldözött zsidó család feje — kinek keleties nagy arcvonásai a biblia ó-testamentomi prophétáira emlékeztetnek — méltóságteljesen emelkedik föl; arczkifejezésén látni, hogy minden menekvés remény elvesztéről meggyőződött s nem fog sikertelen mentegetődzések s hazugságokhoz folyamodni; félre hajlott ruházata, melle táján fedetlenül engedi látnunk a héber betűk jegyeit, melyek az ó-testamentom szerint a Thalmud szavait jelzik; tekintete meggyőz, hogy nem fogja megtagadni hitét, — Ábrahám és Jakab ősi hitvallását, hanem babér nélküli áldozat gyanánt fogja a gyalázatos halált szenvedni Jehovah isten dicsőségére, ki pedig üldözőinek is istene! — Felesége, kinek arczán a hajdani Racheli szépség félreismerhetlen jeleit, melyeken a bü bánat és keservek rágódtak, most az iszony és rettegés eltorzítá a nélkül, hogy rúttá tehetné volna, — keresztbe kulcsolt kezekkel ül az ő szelyle széken, szemei behunyvák, mintegy azért, hogy ne lássa a

rettentő valót; ölében kis unokája nyugodt szenderbe merülve fekszik, kit emez iszonyat robaja se riasztott föl gyermek álmaából; gyönyörű alak, hasonló a gyermek Jézushoz. Az égien szép ifjú anya fél ájultan rogyott le, haja szétbomolva, ingadozó feje mellére esting; az erő akarata s gondolat nélkül eleresztett karok az ijedtség örületét, az arcz tiszta héber jellege pedig Ivanhoe álmodott Rebekáját tünteti föl előttünk. Az előtérben művészi merészséggel van oda vetve egy az ijedtség villámától sújtott síheder guruló helyzetben; mögötte kuszik a család öreg atyja, kinek vonásaiban tükrözi magát fájának minden aljas tulajdonsága; most is azon látszik iparkodni, miképen menthetné meg reszkető vén kezével arany ezüst serlegeit, melyeket izrael népe soh' se feled Egyptomban, s eme végső pillanatban is fügöndjének látszik lenni, hogy megmentse a pénzes ládát.

E rajz kivitele tág s egyúttal szabatosan körülírt; kréta s dörzsike ¹⁾ valóan eszközei; világos ezüstös pontokkal hatályos ellentétet képeznek amaz átlátszó sötét helyek, melyeket az angol rézmetszők oly szépen adnak. *E z s i d ó v é r t a n ú k* nagyszerű rézmetszetet fognak képezni s ha nem tévedünk, ez a rajz rendeltetése.²⁾

Ha Meistonier vízben festene, másképp alig kezelhetné azt, mint Zichy. Láttunk ez utóbbitól egy lándzsást, a ki, miután nagyot ivott, kipödrí hosszú szürke bajuszát egy asztalnál, melyre sisakját tévé le a sörkancsó mellé. Ez rá illene egy amolyan burnót szelenczére, minőt nagy Fridrik viselt; de nem azt a kipetytyegtetett finomságot, azt a kifogyhatatlan szorgalmat értem, mely e festésnek sajátja; itt minden nagy vonásokkal, bátor, könnyű és biztos ecsettel van jelezve. Az a kéz, mely a bajusz szálait sodorja, egy mestermű, az uj, a csont, a köröm, az erek, még az a vöröses, rostos bőre is a vén katonának, mind remek. A mellvas csillogása kápráztató, s a bivalbőrön, mely a hosszú használat alatt már megkopott, meglátszik a hozzá dörzsölődő vas kékes szennye. A hadi szemében az alig tűgomb

¹⁾ Ha szabad így nevezni azon tekercset, melyet a franczia *estompe*-nek, a német *wischer*-nek mond.

²⁾ Az most már ama gazdag orosz műbaráttól függ, a ki a rajzot 2000 ez. rubelért megvette s Zarskrezelói villájában mint legféltettebb kincsét őrzi.

nagyságú fénypontocska, a pupilla s az iris a szemgolyón, mind jól kivethetők; a nap és a bor által egyaránt világított pofók képének egyetlen árnyaeskája sines feledve vagy mellőzve. E majdnem mikroskopicus arez egy életnagyságú olajfestmény plasztikájával s erejével bir, s ha csak néhány perezig látjuk, azonnal betéve tudjuk egész jellemét. Durva, jó fiú, s egy kis ravaszsági hajlammal, részeges nagyon nagy szájhős. Egy két ellenséget bizonynyal a más világra küldött, de hát még minő Achillese volt a baromfiaknak, s gyiklesője hányszor nem szolgált nyárs gyanánt!

Különös, hogy senki sem különbözik annyira Meistoniertől mint Lami Jenő; s Zichy mind a kettőt egyformán reproducálja s a mi még különösebb a nélkül, hogy valaha akár az egyik akár a másik mestertől valamit látott volna.¹⁾ A koronázási jelenetekről készült vázlatai, az ész, izlés s aristocraticus elegantia megannyi remekei. Soba a high life valamely festője nagyobb fényvel, pompával s gazdagsággal nem adta a körmeneteket, szertartásokat s díszjeleneteket; a művész ecsete csak úgy csillog villog, midőn ez tűnnapélyek fényes és zajos csoportosulásait kell adnia; s eltalálja azonnal a stílt, ha a byzanti templomok arany mozaikkal kivert boltozatait, s ama nehéz selyem szőnyegetek kell láttatnia, melyeken a szentek tiszteletes képeit vesszük észre.

A moszkovia színházban tartott udvari díszelőadás egyike volt azon művészi lehetetlenségeknek, melyet hihetetlen ügyességgel varázsolt át. Látpontját az erkély tövébe tette, a szép s magas vendégekkel tömött, rendjelek, gyémántok, s szép delnöktől csillogó páholyok s karzatok körvonalai itt folynak össze; fehér és sárga fénypontok a kétes alapszín felett az arany és drágakövek vakító csillámlását tüntetik fel; néhány vonás félreismerhetlenül jelzi a történetileg s hivatalosan elengedhetlen arcképi hasonlatokat, s mindez a szépség és pompa aranyos, gyémántos, égető atmosphaerába van burkolva, azon nemével az agiornó világításnak, melyet a festészet eddigi segédeszközeivel oly nehezen tud visszaadni.

Már most, hogy fejtegetéseinket kiegészíthessük, lássuk még Zichyt mint egy Grant, egy Landseer, Jadin, de Dreux s a c y-

¹⁾ Kár is volna egy lángésznek, a ki közvetlen az eredeti forrásból merithet, valamely „modor“ rabjává sülyedni. K.

n e g e t i e n s festészet, egyéb jelességeinek is vetélytársát. Művészünk az orosz czár számára egy nagyszerű Vadász albumot készített, melynek minden lapján, üres hely levén hagyva az elejtett vadak névjegyzéke számára, — a legválasztékosabb körrajzok a császári vadászatok különböző, életből vett jeleneteit ábrázolják; a legelméletesebb módon levén a tér és keretalak nehézségei el-mellőzve. Medve-, hiúz-, jávor-, farkas-, nyúl-, fajd-, húros-, stb. vadászatok neveit; mind a maga illető vadász készületével, s jellemző saját vidékeivel. Egyszer a hó, másszor a dér, majd hajnali majd esti szürkület, hol esalit, hol moesár, a mint az illető vadak természete kívánja. Ezek különböző nemei, továbbá a telivér vadászebek, a löfegyverek; vadász kések, löpor szaruk, s a többi aprólékos szerszám, hihetetlen finomsággal, élethűséggel, szabatossággal vannak adva, s bizonyos könnyűséggel, nehogy a díszítmény hanglétráját túlhaladják s a táj pírhan-yós, kékes, elmosódott színezetének harmoniáját megzavarják: mindenik vadáskép központját valamely magas egyéniség képezi, kinek körömnagyságú arca a legkedvesebb miniature — arczkép gyanánt szolgál. Az albumot egy igen finom, szellemdús ötlet zárja be: mind ezen — híres vadászok s Isten kegyelméből Nimródok sorából nem volt szabad kizárva lennie. A . . . grófnak a ki, mellesleg mondván, nem vadász. A művész tehát a császári palota lépcsőire állítja őt, midőn a vadászból haza térő császárnak elébe megy. — S így ezen alak is helyet foglalt a vadászalbumban, a nélkül, hogy hazudni kellett volna.

Elhagyjuk, mert soha sem lenne vége; noha még nem mondánk el mindent. A vadászati könyve, mintegy 20—25 lap, egy külön cikket igényelne ¹⁾ s íme most vesszük észre, hogy még egy szót sem szöltünk a máglya boszorkányairól, s amaz orosz lány bőrbe öltözött s Hereulest majmoló Omphaléról, mely a nyers erőt kinevető bájat jelképezi, stb. De Zichy, úgy mint Dore Gusztáv, egy óriási lángész (un monstre de genie), egy portentum, hogy latin kifejezéssel éljünk, egy örökké forrongásban levő crater. Cikkünk bár tökéletlen, de hiszszük, elegendő lesz annak megértésére, hogy Zichy egyike a legmegdöbbentőbb egyéniségeknek, a melyek 1830. óta, a képzőművészet haladási korszakában, feltűntek!

¹⁾ Jellemző, hogy e művészet lőn a festész-gyűrűvel, érdemrenddel stb. kitüntetve, míg mely emberismeretet s igazi költészetet lehelő compositioi csak az avatottakat ragadják bámulatra. K.

ÉL-E ÁRPÁD FIÁGA?

(Les Fils d'Arpad. Par Germain-Sarrut Ancien Representant de Peuple
Paris chez Dentu Librairie 1861.)

ELSŐ KÖZELMÉNY.

„Opinionum commenta delet dies.“

Ezen munkát hazámfiak a „Pesti Napló“ és más honi hírlapok említése után talán név szerint ismerik, azok pedig, kik a belga hírlapokat is szokták olvasni, tudják, mily nyilatkozatokra adott alkalmat erőpirat a szerző részéről és a kiknek érdekében írva van.

Tárgya, a magyar történelem által eddig, szabadjon megvallanom, - félszegen s könnyeden kezelve, most egész kifejlésében áll előttünk; annál alkalmasabb nemcsak áttekintése, hanem kritikai megbirálása is.

A magyar történelmet, különösen annak legszomorúbb részét, mely az Árpádokat a szeretett hazától végkép elbúcsúztatja, a szajnaparti tudósok, és a hatóságok tekintélyes emberei, hatán nemis egészen perfid hallgatással, de lényeges hézaggal vádolják. Ők többet, igazabbat tudnak egykorúinknál. Atilla és Árpád tiszta vére, nemzeti királyaink fiága, szerintük nem enyészett el, náluk lelt mostanig menhelyet.

Mi pedig azt hisszük: a magyar történelem e részben teljes és hü.

A külföldnek, mely történelmi s régi közjogi viszonyainkat kellő részletességben nem tanulmányozta s mint alább látni fog-

juk, alaposan nem ismeri, nem lehet joga, kihallgatásunk nélkül, mintegy sine nobis de nobis, ily nagyszerű drámát abba beleszőni.

Első szó e vitában — a tudomány terén — minket magyarokat illet.

Nekem pedig az igen tisztelt olvasó közönséghez egy kéresem vagyon: mivel ezen röpirat messze hazámon kívül került kezembe ¹⁾ és e feleletet arra nyomban ott a honi történelmi könyvészet nélkülözésében állítottam össze, ez idő szerint mehetsen fel a kútfők időzésétől. Állításaim ismert és nem új dolgokat tartalmaznak és a források, melyekből meritvék, nyitva állanak a hazában.

Mielőtt e munka kritikai bírálatába ereszkedném, meg kell emlitenem: hogy nekem az igen tisztelt családnak, melyről szól, franciaországi jogai s czímeivel semmi dolgom, ezeknek ottani erejüket még csak érinteni sincs eszem ágában. Ezek a magyar történelem, következőleg bírálatom határain kívül esnek. Én egyedül a hazai történelem szempontjából fogom fel a tárgyat, mint már mások is előttem, különösen fáradhatatlan s mély belátásu történetírónk, Horváth (Hatvani) Mihály, kinek annyi megbecsülhetetlen kieneset köszön a hon.

És ez utat most jártabbá biztossabbá teszi még azon körülmény is, hogy a Croy (Croÿ) hercegi család, kit I. Maximilian császártól kezdve, koronás fők, kit írók és genealogok a XV. századtól kezdve még csak iméntig, a magyar régi nemzeti királyok kétségtelen utódinak tartottak, mi a magyar írók, Szegedy, Palma, Dugonics, Koppi munkáiba is átment, az illető francia hatóság által, az Árpád fiági utódok sorából ítéletileg ki vagyon törölve. — Intő példa, hogy a századok előitéleteit egy nap törli el.

Lehet, de nem tudom, hogy ezen hercegi házra is fájdalmasan hatott, midőn azon hit, mely századokig, mint bona fides benők élt, mely fejedelmi köröké és az irodalomé volt, egy toll vonással megsemmisült; de a Croy hercegi ház királyi fényvel vetekedő történelmi nagy multjában és roppant gazdagságában

¹⁾ E cikket Brüsszelből vesszük, f. é. február folytán.

kellő enyhületet találhat. — Lehet, de nem tudom, hogy ezekhez hasonló kritikai taglalatok által is, melyekre ezentúl nagyobb kilátás van, újabb remények és szinte százados családi jó hiszeműség képei el fognak enyészni; de nekünk első kötelességünk az ősök becsületét, a hazai tudományosság, a történelem érdekét szem előtt tartani és elmondani azon igazságot himezetlenül, melyet Isten keblünkbe ihletett.

A munka tárgyának első stadiumát a magyar olvasó közönség a hazai dolgozatokból alkalmasint ismeri; ránk nézve tehát érdekesebb foglalatját azon adatok teszik, melyek a közbenesű és legújabb stadiumokra, különösen a legközelebbi múlt két esztendő — 1860, 1861 — alatt Franciaországban folyott tárgyalásokra vonatkoznak. Itt lesz bő alkalmunk megismerkedni sok újjal, mit eddig nem tudtunk, megismerkedni a francia hivatalos eljárás egész szorgalmával, az ottani tudósok és szakemberek történelmünkbeli hibás felfogásaival. Mind ezeknek taglalását azonban későbbre hagyom, előbbre tévén magára a főkérdésre tartozó döntő érveimet.

A körül forog tudniillik a fő kérdés: voltak e III. András, utolsó magyar királynak az Árpád házból, fiai, vagy nem voltak? A bíráló alá vett munka igent mond és állítólagos utódokat Franciaországban bemutatja; mi pedig nemmel felelünk.

Hogy II. András királyunknak utolsó nejétől Beatrixtól István fija született, még pedig atyja holtá után, ettől pedig III. András király, ezt nálunk mindenki tudja. Germain-Sarrut ur minden történelmi hagyományainkkal szemközt hajlandó lett volna II. András halálát és István születését III. Honorius pápa bullájának roszul értett kivonata alapján 1223-ra tenni, mégis azonban beleegyezik, hogy a nálunk divatolt följegyzés szerint, — sőt erre több száz számra menő egykorú hiteles adatok bővében vagyunk, — az 1235-ik év legyen II. András halálának ideje, de egyszersmind ugyanaz a fiú születésének is esztendeje; holott II. Andrásnak 1235-ki ősszel történt halála mellett sokkal hihetőbb Istvánnak 1236 ban születése. De G. Sarrut urnak nagy szüksége van a születés esztendejével takarékoskodni, hogy számolási szorultságában, az 1235-ki év által néhány hónapot nyerjen. A nélkül tehát, hogy a régi naptárak mivolta és az esztendő akkori kezdete, hogy a „l'année florentine, l'année pisanaise, ab incar-

natione, ab annunciatione, a nativitate domini“ tekervényeibe, melyekből a híres Szent-Móri Benczék sem tudtak tisztán kigázolni, kénytessünk, készségesen elfogadjuk István herczeg születési idejeül az 1235-ik esztendő; mert a köztünk lévő eltérések-nél, a mi számolásunk scalaja, a Chronologia minden megsértése nélkül, nemesak néhány hót, hanem néhány évet is engedhet.

Azonban igen megnehezítettnek G. Sarrut ur számolása még másképp is, ha mind valóknak ismerném, miket Langlais államtanácsos ur a francia czimervizsgáló hatóságnál és maga a szerző is, István herczeg kalandos járásairól, melyeket olasz, spanyol és francia földön tett, mielőtt Velenczébe menekülve megházasodott, felhoznak. Mennyi terhére vannak ezek a vitatott leszármazásnak, kitetszik ismét, hogy azoknak nagy részét nálunk is, kik e tárgy iránt a küzd sorompóba állottak, jónak látták elbányini. Ám legyen, én e gyöngét nem használom fel.

III. András király születése a viták egyik leglényegesebb sarkpontját teszi. Ezt okvetetlenül szükséges legalább közelítőleg meghatározni, hogy a mi és az ellenfél okoskodásai közt a különbség kitűnjék. Birjuk e részben a Velencei Morosini család két hitelesnek elismert okmányát, melyek G. Sarrut ur előtt ismeretlen újabb történelmi kűtfűink sorában kitűnő helyt foglalnak.

Egyik azon 1292-ki országos bonfiúsítás, melylyel a magyar nagyok, nemesek, székelyek, szászok és kunok Maurocena (Morosini) Albertint III-ik András király nagybátyját megtisztelték. El van abban ugyanis ismerve, hogy ez András onokáját gyermekkorától egész ifjúsága koráig, mint apja fiját folyton a maga házá-nál hiven tartotta, nevelte és azután az egész ország kívánságára Magyarországba hozta. „Quod dictus Dominus Albertinus Dux totius Sclavoniae et Comes de Posega avunculus Domini Andreae Dei Gratia Illustris Regis Ongariae suum nepotem a tempore pueritiae suae usque aetatem juventutis, in domo sua, ut pater filium naturalem ac tandem accepta totius Regni petitione, eundem Dominum Nostrum Regem tamquam pretiosum Regni thesaurum sub fideli custodia conservatum in medium nostri adducendo educaverit, innumeram pecuniae quantitatem pro eo expendendo.“ Ezt mondja az egész nemzet, a Budán ekkor tartatott országgyűlésen összegyülekezve. Ez érdek alapján fogadta őt kebelébe és indigenatussal tisztelte meg.

De maga III-ik András is országlásának és életének vége

felé 1299-ben kiadott fiúsitási diplomájában, melylyel nevezett nagybátyját fijának és trónörökösének fogadta, az előbbi okmány nyelven teljesen összehangzólag nyilváníttja: hogy ezen nagybátyja öt gyermekkorától legénykorig saját költségén nevelte és teljes készülettel Magyarországra vezette. Használjuk fel a híres okmánynak ide vonatkozó latin passusát is: „Dominum Albertinum Maurocenum Ducem, carissimum Avunculum nostrum, cuius impensis et studiis ab ipso puerili aevo usque ad an nos adolescentiae propensis educati, in Ungariam tandem devenimus eo duce inter nostrum prosequente omnis generis cum apparatu et expensis innumeris, voluntate omnium regni nostri Praelatorum Procerum atque Nobilium de Veneciis ad nos fecimus evocari.“

A nélkül hogy gyermek-, ifju-, legénykor, — „pueritia, juvenus, adolescentia“ — szavak értelmének szörszálhasogatásába ereszkedném, a római vagy canoni törvények alkalmazását szorgalmaznám, én azoknak csak oly értelmet tulajdonítok, milyen közbeszéd és írásban minden kor emberei közt divatolt és melyet azon időbeli okmányaink is követtek. Szerinte tehát, midőn III. András 1278-ban Magyarországra érkezett és Sclavonia vezérének (Dux) tétetett, „juvenis vagy adolescens“ lévén, körülbelöl — figyelmet kérek e szavakra — mondom körülbelöl húsz éves lehetett. Egy két év az én számolásomban különbséget nem teszen; azért, ha ki egyikét évvel idősbnek vagy fiatalabbnak fogja öt mondani, csak némi okokat mutasson, harczra nem kelek vele.

Ismervén ekkép III. Andrásnak a leghitelesebb kútfők után, minden csalást vagy csalódást távoltartó közelségben születése idejét, szükségesnek tartom még, a következő érvek megértése végett, annak, mint már királynak, vérsége családjára iránti jellemét szóba hozni. — Alig került tehát 1290-ben a trónra, alig menekült a czudar Gissingiek áruló fogságából, első gondjai közé tartozott anyját az országra meghívni. Ez már 1291-ben szeptemberben útban volt, a Trauiak hajót adtak alája. Thomasina végig maradt az országban. A király gondoskodott kitiűntetése és udvaráról, Főlség (Serenissima) czimét és Sclavonia meg a tengerpartok fejedelemséjé czimét nyerte, „Ducissa Sclavoniae et Maritimarum Partium.“ A Zrínyi elődök a Tengerparti Báni Méltóság fejében, mit a királytól kaptak, a király anyjának újévi ajándékkal és női drágaságokkal szolgálnik köteleztettek. Így bánt az anyjával; de talán ennél nagyobb fényt kölcsönzött III.

András koronájának azon szinte fiúi pietas és hála, melyel Morosini Albertin nagybátyja gondos nevelője, megtartója és hű kísérete iránt viseltetett. Nemesak Selavonia vezérének (Dux) és Pozsega vármegye örökös főispánjának nevezte, az ország által indigenának tétette, hanem fijának és trónörökösének is fogadta.

Íme itt állunk már a döntő fordultnál. A fennebb idézett 1299. diploma nemesak III. András születése évének meghatározására való, minek majd alább nagy hasznát veendjünk, hanem a felállított főkérdést is, „hogy III. Andrásnak nem voltak gyermekei“ végleg eldönti. Tudniillik mintán elmondotta volna a király az idézett iratban nagybátyjának maga iránti érdemeit, el azt, hogy az egész nemzet közkívánságára jött az országba, hogy a nemzet őt indigenatussal megtisztelte, hálája bővebb bebizonyításul nagybátyját fijának fogadja és őt a fiágon töle leszármazó utódokkal a királyi trón örökösének kijelenti akképen, hogyha a királyt az Isten fiúval vagy fiakkal megáldaná, nagybátyja vagy fiörökösei a királyfiak sorába számíttassanak, mint legfiatalabbak, különösen úgy, hogyha a királynak egy fija leend, Albertin ez esetben a király második fiának tartassék, ha a királynak két fija leend, Albertin harmadik fiának tekintessék, ha három fija lenne Andrásnak, Albertin a negyedik helyet foglalja el, hozzáteszi a király: „és így tovább folytatva.“ E világos szavaknak olvasására lehet-e valaki, ki még kételkedhetnék, hogy III-ik Andrásnak 1299-ig, midőn az isten jóságától fia maradékokat ohajtott magának, nem voltak [gyermekai? És ha ily világos szavaknak még nagyobb világosságot lehet kölcsönözni; ott áll a diplomában: hogy a király Albertinnak azért adta Selavonia vezérségét, mert ez a királyi gyermekek első méltósága. Az ide vonatkozó egész latin passus ez: „Et quoniam ipsum ducem vice parentis habuimus, et una affectu occurrimus parentali, speciali privilegio ipsum ducem cum posteris ejus masculis videlicet per masculinam lineam descendantibus ab eodem, loco nostri filii, quantum ad omne jus possessionis honoris atque successionis super regale solium suscipientes, propter quod et Ducatum totius Selavoniae, qui est prima dignitas regiae prolis et insuper Comitatum de Posega qui ad jus pertinet regale seu reginale, perpetuo concessimus et contulimus pleno jure. Si autem nobis filium vel filios Divinitas fuerit elargita, ipse Dominus Dux totius Selavoniae et perpetuus

Comes de Posega vel ejus haeredes masculini, scilicet pes masculinam lineam descendentes, cum filio nostro, vel filiis annumerati, inter eos locum obtineat omnium junioris. Puta: cum unum habuerimus filium, idem Dux vel praescripti eorum haeredes in loco secundi, cum duos loco tertii, cum tres loco quarti et sic deinceps habeantur, dummodo Dux et praedicti haeredes ultimo gradu inter regis filios computentur.“ Elnézve attól, mennyi joga volt a királynak a nemzet hozzájárulása nélkül ily trónöröklési fiúsítást tenni, mi talán a király tanácsosainak vagy környezetének inkább felrovandó, de mire későbben is egy századdal Zsigmond alatt példát látunk, itt most csak a tény és szavakban keressük az erőt azok ellen, kik Andrásnakt ávol a hazától száműzésben hagyott, szinte magától eltaszított gyermekeiről álmodoznak és lealacsonyítják jellemét azon királynak, ki atyai leggyöngédebb keblének és gondoskodásának már azzal is kitűnő jeleit adta, hogy az Isten jóságától gyermekekkel magát megáldatni kérte, hogy minden példás hálája és kegyelele mellett nagybátyja iránt, leendő fiai trónöröklési jogát az adoptio szoros meghatározásával biztosította.

Langlais államtanácsos ur véleménye azon nehézség ellenében, melyet a magyar történelemből merített, hogy tudniillik András fiai azért nem jöhettek Franciaországból Magyarországra királyi atyjokhoz, mert 1290. előtt meghaltak, szánelmi mosolyt hoz ajkunkra, kivált ha igaz volna az, mit ott hisznek, mi pedig itt tagadunk, hogy 1290-től 1301-ig — András országlása idejében a francia földön állítólag száműzött királyi apró család legalább hat fiunoka és másod fiunoka, többnyire legény és emberkor felé hajló tagból állott; miről majd ezentúl bővebben.

Az ország akkori fejtelenségével, az életbiztosság hiányával a királyi ház kiirtására Rómában és Nápolyban köttetett camarillával, mely csak Dante visiojiból van merítve, az egy Hornek költő beszédére épített de eddig kevés hitelre talált méregetési merényekkel, miket maga Langlais is sokallott, gondolják a túlsó oldalon állók megfeythetőnek azon körülményt, hogy a király Franciaországban lévő fiai életét féltve, nem hozta őket az országba.

És íme maga András fiatal korában a legnagyobb anarchia közepett az országba jönni nem félt, a nápolyi és római fon-

dorkodások daczára a trón legitim elfoglalására jönni nem félt, anyját behozta, nagybátyját, kihez fiúi hálával volt lekötve, az országban marasztotta, két külföldi nővel egymásután megosztá a koronát, Erzsébet kis gyermekleányának a trónt biztosítandó, azt élteben a cseh királyság örökösének eljegyeztette, minden hazafit és külföldit, ki viszontagságainak társa volt, megjutalmazott, Erdélybe, Máramarosba, Szepesbe külföldi gyarmatokat szálaltított; mindezeket és főleg azokat, kik szívéhez oly közel állottak, nem féltette behozni, behíni, itt marasztani, róluk gondoskodott, velük osztozott: van-e egy szikra lehetőség ily jellemzés mellett feltenni, hogy akár gyáva félelem, akár túlgondosság, vagy bűnös tervek tartották volna vissza a királyt a külföldön száműzésben élő apró családja behozatalátul? Sőt ellenkezőleg saját vallomása a királynak az, hogy gyermekkorában személye a külföldön veszélyezve volt. Kalothai Gyerőfi mesternek érdemül teszi, hogy „ab ineunte aetate nostra adhuc puerili, dum exteris in oris sortem fortunamque nostram periclitari contigit, lateri nostro jugiter adhaerendo fideliter exhibuit.“ Volt volna-e tehát egy csepp oka Andrásnak apró családja számára több biztosságot várni külföldön? És annyira elfajult, elparlagosodott Árpád vére száműzött fiaiban, hogy az őket joggal illető trón örökléséért még csak újjakat sem emelték fel volna? A korona fényének nagy vonzereje van. Arra, hogy Árpád utódi a koronát minden igaz ok nélkül, ilyen, hogy úgy mondjam, korbely elhanyagolással vessék meg, nincs példa a magyar történelemben. Szent István udvarában is nagyszerű volt az Árpádház kiirtására ezéltzott fondorság; a hercegek, ki hova mehetett, szétfutottak a világba, de az idők enyhültével mindnyájokat visszahozta trónöröklési vágyuk és a jogérzete régi hazájukba.

De még hátra van a nemzet, az ország szava. Feltéve, de meg nem engedve, hogy András az idézett 1292-ki, 1299-ki bizonyosságok ellenére csak külsőleg bárány, de belsőleg tigris volt, hogy tehát képes lett volna számosb gyermekeit a külföldön száműzésben hagyni, trónöröklésöktől megfosztani: mit felelt, mit tett volna erre a nemzet? Legbiztosb választ ad magának a külföldön felkeresett, az országba behozott, a Slavonia vezér-ségébe, majd a megürült királyi székbe ültetett Andrásnak életfolyama. Az ország hongyülésileg együttlévő Rendei Morosini Alber-

tinnek nagy érdemül veszik, hogy Andrást mint az ország drága kincsét „tamquam pretiosum regni thesaurum“ a nemzetnek megtartotta, érdemül veszik, hogy az egész ország kérelmére „accepta totius regni petitione“ közükbe hozta: hogyan férhetett volna meg tehát ugyan ezen nemzet jellemével, avagy csak ösztönével is, hogy, midőn a legnagyobb anarchia közepett, az apa jogait csak imént ennyire védi és érvényesíti, akkor a számos királyi fiak és fiunkák jogát egészen ignorálja? Hiszen Adrásnak 1301-ik január 14. történt halála után semmivel sem volt zavartabb az ország, semmivel több veszély, semmivel romlottabb a nemzet gondolkodása, mint Kún László alatt és halálakor? Maga Morosini Albertin is, a királyválasztási mozgalmak közepett benmaradt az országban, nem csak, hanem 1301. decemberben az ország tanácsa és a pápai követ előtt is Budán megjelent és az idézett 1292. és 1299. diplomáit, hihetőleg a trónöröklés igényében, nálok bemutatatta.

Azt talán csak nem fogják a tulsó részen állók mondani: hogy a francia földön honolt királyi apró család létezése fölött a titok fátyola függött és a nemzetnek arról tudomása nem volt. Ámde kik közjegyzők és számos tanúk előtt megjelennek, szerződéseket nyilván kötnek, esküt fogadnak, köz bíróságok előtt perlekednek, Picardiából Dauphinéba és Dalmatiába utaznak, (mint az állítólagos királyi család tagjai Franciaországban) azokat bizonyára a titok leple nem takarhatta volna el a nemzet éber szemei előtt.

Eddigi bírálatunk a magyar történelmi szempontból folyt. A másik oldalon azonban a döntő érveket nem innét, hanem a francia okmányok tartalmából merítik. Forduljunk tehát oda és vegyük bírálat alá a leglényegesebbeket, melyekkel a francia földön letelepedett első ősök királyi leszármazását II-ik András királyon kezdve hiszik igazolhatni.

Mindenekelőtt a család birtokában maradt legrégibb okmány az 1279-ki veszi legkomolyabb figyelmünket igénybe. Felteszszük, hogy tisztelt olvasóim hosszú latin tartalmát ismerik. Én nem esodáлом annyira a francia tudósokat, kik — sit venia verbo — a középkori okiratok latin barbar nyelvét, mikép G. Sarrut ur is elismeri, alig értik, mint inkább hazámfiat, kik abban egészen jártasak, hogy elég fáradságot nem vettek magoknak a fő

okmány gondos megolvasására és megértésére. Én jól értem és egyszerű szavainál maradok. Tartalmának veleje pedig és logikája ez: peres kérdések támadtak Croy Chanelis Felicius ur és (a Dalmatiában fekvő) Brastol helység lakossága közt onnét, mivel az iménti földesur az eddiginél nagyobb legelőbért követelt tőlük a Veyga erdőbeni legeltetésért, olyat tudniillik mint más idegenektől. A brastoli nép ellenben azon okon, hogy ők és őseik ember emlékezet óta soha sem fizettek többet, mint nagy lőtül hat, esikótül három denárt, kérték magokat mondott földesuroktól továbbra is ezen gyakorlatban meghagyatni, melyben őket mind ő maga Crouy Chanelis ur mind elődei békében tartották, főképen pedig régen Crouy-Chanelis András ur, mostani uruknak előde és atyja, ki méltó volt királyi nagyatyjához. A folyamodó lakosok állításukat igazolandók, ajánlatot tettek, mikép előmutatandó közokmány által be fognák bizonyítani, hogy ő maga Crouy Chanelis ur már többször megerősítette őket ezen mostani legelőbér használatában és erre az Isten szent Evangeliumára esküt is tett legyen.

Eddig van a peres eljárás első stadiuma; következik a második stadium azzal: hogy 1279-ik martius 1-ső napján a közjegyző Aynardi Antal helyt foglalván, előtte és tanuk előtt, Chrouy-Chanelis Felicius ur egy részről és a brastoli népnek ugyan ezen jegyző előtt meghatalmazott képviselői más részről megjelenvén, ezek előbbeni ajánlatuk folytán előadták azon hiteles tanúvallomásokat, melyek mondott uruk meghagyása crejével szedettek és melyekből Crouy-Chanelis ur világosan látta, hogy a követelő lakosok csakugyan a nevezett erdőben lovaikat a mondott bérért legeltették és annak gyakorlatában voltak és vannak oly régtől, hogy emberek ellenkezőre nem emlékeznek. Látván továbbá bizonyos közokmánynak tartalmát is, melyet Utraiei Konrád közjegyző az urnak egy ezer két száz hatvanadik esztendejében írt és melyben a többi közt különösen az foglaltatott, hogy ugyan ezen ur (Crouy Chanelis) kitaníttatván hiteles tanuvallomásokból, mikép a kérelmező emberek és elődeik a mondott erdőnek legeltetését a mostani bér mellett régtől gyakorolták, őket abban továbbra is megerősítette, ezt valamint az említett közokmányban más irottakat is megtartani magát letett esküvel kötelezvén. Akarván tehát iménti esküjéhez hű lenni, a brastoli képviselők és a

közjegyző kérelmére jelen levelével (1279-ki) az előbbi gyakorlatot ismét megerősíti és mind azokat, melyek a fentebb megjegyzett, előtte felolvasott s megmagyarázott engedményező és erősítő okmányban (1260-ki) foglaltatnak, mind összesen, mind egyenkint ezúttal is helybenhagyta, tudniillik: hogy ezentúl is a nevezett Veyga erdőben a legeltetést mostani bérért, nagy lótúl hat, csikótúl három denár fizetésért, minden más adózás nélkül, élvezhessék. A mire a tanúk és közjegyző előtt ismét esküdött.

Következnek ezután hosszú közjegyzői *stylistica* modorában lényegtelen szavak, melyeket mellőzve, az okmány érdekes végét említem meg. A brastoli képviselők ugyanis ezen megerősítés daczára oly okbul, hogy ezen szeretet és hajlandóság, melyet ez uruk életének minden idejében — „*totis temporibus vitae suae*“ — irántok mutatott, még inkább erősödjék, magok jóakaratukból és a lakosság beleegyezésével mostani uruknak a mondott eddigi legelőbőren fölül még egyszer annyit eskü alatt ajánlottak és köteleztek. . . . Történetek pedig ezek (íme a legsúlyosabb szavak!?) Brastolban András király mondott Crouy Chanelis urnak ős atyja tisztelendő emléke előtt.

En is a döntő érvet azonkép, mint az érdekllett család és védei, ezen okmányból meritem, azon különbséggel, hogy a döntő érv nem az 1279-ki, hanem az abban hivatkozott 1260-ki irományban fekszik. Különösen kívánom a tisztelt olvasó közönséget arra figyelmeztetni, hogy ezen 1260-ki közokmányra (*instrumentum publicum*nak nevezik ott) az 1279-ki iratban hatszor történik hivatkozás. Első az midőn a brastoliak az 1279-ki martius 1-ső napját megelőző peres tárgyaláskor kijelentik, hogy készek oly közokmánynyal behizonyítani a régi legeltetési és bérfizetési gyakorlatot, mely közokmányt maga Crouy Chanelis ur esküvel megerősített. Második hivatkozás ezen közokmányra az 1279-ki martius 1-ső napján megújított peres tárgyaláskor történik, megemlítetvén annak írója Utraici Konrád közjegyző, kelte pedig minden kétség elmellőzése végett betűkkel, nem számokkal van feljegyezve, tudniillik az 1260 ik esztendő. Harmadik hivatkozásul olvasom e szavakat: „*quodque et alia in dicto instrumento superius narrato declarata attendere . . . promisit.*“ A negyedik hivatkozásnak szavai ezek: „*concessionemque praedictam seu confirmationem o l i m per ipsum dominum factam.*“ Nyomban folytatva áll az ötödik hivat-

kozás ekkép: „Universa et singula in instrumento concessionis seu confirmationis praedictae superius designato contenta, scripta et declarata.“ Végre az iménti szavakkal szakadatlan folytatásban találjuk a 6-ik hivatkozást imígy: „tenore instrumenti ad plenum sibi lecto.“

Iha nem esalnak szemeim, a család oldalán állók az iménti 1260-ki iratról, habár az hatszor van említve és az 1279-ki egységnék jogi alapját tette, csak egy árva hangot sem hallatnak. Ők tudják legjobban miért? De én azt hiszem, hogy ha benne van, e hallgatás nekik mitsem használ, nekem pedig jogot ad annyiszor az 1260-ki okmányt említenem, a hányszor űk az 1279-kit idézték.

Szerinte tehát Crouy Chanelis Felicius már 1260-ban Brastolnak birtokosa volt, ezen év előtt pedig atyja Crouy Chanelis András előzte meg őt annak birtokában, kit a brastoliak maguk iránt különösen jóságosnak mondanak oly annyira, mikép érdemesnek tarták azzal megdícsérni, hogy királyi nagyatyjához méltónak mutatta magát.

Ime előttünk a döntő adatok.

Menjünk nyomrul nyomra. Már fentebb tettem említést G. Sarrut urnak számlási szorultságáról, midőn István herczeg hihető születése évét 1236-ról 1235-re tette. Később ugyanazon szorultságában az 1279-ki brastoli okmányból 1280-kit kiokoskodván. ezen különös hermeneuticával „egyszer hátra, másszor előre“ két évet nyert, mihez életkérdést kötött, azt hívén, hogy Horvát (Havani) Mihály chronologiai csapásait csak úgy gyöngitheti meg, ha három nemzedék, úgymint István herczeg, — III. András király, — Crouy Chanel Felix — számára 1235-től 1280-ig 45 évet sikerül neki kisajtolnia. Ám őrtőljön mütételén, de mit sem használ, mert 1235-től 1260-ig csak huszonöt év és mégis három nemzedék áll előttünk. Hogy pedig ez emberileg — legalább Európa ezen éghajlata alatt — lehetetlen, nem szükség bizonyítanom.

Tovább egy nyommal. III. András király születése évét az 1292-ki és 1299-ki hiteles okmányok alapján közelítőleg 1258-ra tettük és kijelentettük, hogy egykettővel több vagy kevesebb év miatt — csak némi okot felhozva lássunk — senkivel haczra nem kellünk. Iha tehát valakinek az iménti okadatolt próbák ellenére kedvé volna III. András király születése évét még egykét

évvel hátrább rántani, még akkor is bizonyos marad: hogy III. András királyunk fiatalabb volt Crouy-Chanel Feliciusnál, tehát ennek apja nem lehetett. Következöleg Crouy-Chanel Felix és család, se III. András, se II. András királyok véréből nem származhatik.

Iha nem érezném azt, hogy G. Sarrut ur egész chronologiai épülete az iménti adatok nyomása alatt összeomlott, volna okom egy kis akademiái szemrehányást neki tenni azon merész s minden alapot nélkülözö pusztá ráfogásért, (pag. 106.) hogy Felix az 1279-ki okmánykor még kiskorú lévén, ezen egyesség eszközzését nagybátyja Morosini Roger Spalatro és Olmismus főnöke, ki csak, úgymond, néhány mértföldnyire lakott Brastolhoz, mint jelenlövö, mint tanácsadó s mint quasi gyám vezette; holott Felix már 1260-ban nagykorú volt, annál kevesbé lehetett tehát tizenkilencz évvel utöbbs kiskorú; a mi pedig Morosini Roger befolyásáról és viszonyairól van mondva, az Isten és világ előtt egybetűig rögtönzött kohlomány.

Haladjunk ismét egy nyommal előbbre. Iha III. András király nem lehetett apja Crouy-Chanel Felixnek, nem lehetett az 1282-ik osztálylevélben megnevezett ifjabb testvér Crouy-Chanel Márk is azon király fíja. Ezen osztálylevélben tehát II. András királyra, mint Felix és Márk fivérek ösapjokra hivatkozás szembeötlö valótianságot árul el.

Mikor a Crouy-Chanel család 1790-ben először lépett fel Franciaországban királyi származásával, az illetö Dauphinei törvényszék, nem sokat törödött a magyar történelem kijelentéseivel az Árpád ház magbanszakadását illetöleg; rövid idő alatt kész volt a törvényszéki elismerés. Úgy látszik, hogy midön 1820 után ezen családi tárgyalások megújultak, a francia hatóságok ekkor sem gondoltak sokat a magyar történelmi kütfökkel. De a legújabb családi mozgalmak mérve a francia tudósok és hatóságok figyelmét a magyar történelem felé vonta már. Az 1861-ki tárgyaláskor maga a hivatalos jelentés is hazai történelmünköl idézéseket hoz. Sajnos ugyan, hogy a kütföket jobban meg nem választotta, de még sajnosabb, hogy midön a magyar történelmi adatok a tárgyalás sükerének útjában állottak, ezeket mellözve, a francia okmányoknak adta az elsöséget és döntö eröt.

A magyar történelmi kütfök nem tudnak III. András király

más nejeiről, mint Fenennáról és az osztrák Ágnesről, melyek egyike sem örvendeztette meg a királyt fia örökössel. A francia tudósok itt nagy hézagot látnak történelmünkben és azt az Amiensi Necrologok által pótolják akkép, hogy Cumana Sybilla velencei nőt adnak még harmadik házastársul Andrásnak, kitől Felix és Márk születtek. De akár mit mondjanak azon Necrologok, erősebb azoknál az örök természet törvénye, mely nem engedi, hogy az élők és nemélők közt házassági és nemzési szövetség létezzék. III. András király, mint imént láttuk, Crouy-Chanel Felixnél fiatalabb levén, ennek anyját Cumana Sybillát nem bírhatta nőül.

Az eddigi untató bírálatnál czéлом nem ment tovább, — figyelmet kérek — mint egy lehető rövid rajzot készíteni III. András családi viszonyairól és némi oldalvágásokkal megvédeni a magyar történelem tisztaságát, egyszersmind pedig a nemzet hűségét az Árpádházhoz és a vérszerződéshez. Ugy gondolom, hogy ezt a sükernek bizonyos közép fokáig tán el is értem; de ennél — bizton tudom — több lesz az, mit tudós hazámfiainak bővebb és kölcsönös megvitatása fog eredményezni; azért messze vagyok attól, oly elbizakodásnak engednem magamat, mintha bírálatomhoz nem férhettek volna fogyahtkozások, és igazítani való nem lenne benne. Lehet, de az nem lehet, — bátran mondhatom — hogy vállalatom függetlensége és szándokom tisztasága érzetében szemeimet valaha kezeimmel eltakarjam.

Az általam mostanig körvonalozott képet annyira tájékozónak nézem, hogy nincs okom többé késni a felvett röpirat kissé visszatartott ismertetésével és tüzetes taglalásával. Hozzá látok tehát, mennyire tollam a vándorbot társaságában tért tudhat foglalni.

(Folytatása következik.)

BOTKA TIVADAR.

A SOCIALISMUS ÉS COMMUNISMUS RENDSZEREL.

NEGYEDIK KÖZLEMÉNY.

AZ ÚJABB SOCIALISTÁK, KÜLÖNÖSEN PROUDHON.

A mélyenható eszmemozgalom, mely Nyugateurópában a fentebb jellemzett három nagy rendszer alapítótól indult ki, minden gondolkozó főt a legkomolyabb elmélkedésre birt. Hivatottak s hivatlanok, szakemberek, és laikusok egyaránt kezdék érezni, hogy azon társadalomnak, melynek körében ily eszmék és elvek fogamzhattak meg és találhattak apostolokra, mégis sok hiánynak kell lennie; s hogy tényleg sok oly kérdés és föladat van még az elméleti és gyakorlati élet terén, a melyre az eddigi tudomány vagy gyakorlat megnyugtató feleletet nem adott, és így új megoldási utakhoz és módokhoz szükség folyamodni.

Egy másik közvetlen folyamánya e rendszerek megalapításának az volt, hogy: kapcsolatban az egykorúlag mesés gyorsan kifejlődő gép- és gyárüzlet meghonosulásával s a munkáosztályban ez által előidézett keresetesökkenéssel, a vagyon és jövedelem mindinkább egyenlőtlenebb megoszlásával, az adóterhek folytonos súlyosbodásával, az állampénzügyek mindig nyomasztóbb összebonyolódásával, főleg pedig a demokratikus szabadsági és egyenlőségi eszmék előtérbe nyomulásával: a tömegekben ép úgy mint a helyzetében erősen fenyegetett középosztály egy részében folytonosan növekedett ez elvek és törekvések iránt a fogékonyság, s hogy az utópiai tévtanok még oly

körökben is találtak pártolókra, a hol kevésbé azelőtt képzelni sem lehetett.

Hogy magok e tanok hirdetői ily körülmények között nem csak bátrabbakká és követelőbbékké váltak, hanem ösztönyszerűleg is arra utaltattak, hogy minden erőfeszítéssel és kitartással a kivivott tért diadalmasan megtartani, s elveiknek kiebb-kiebb terjesztésére felhasználni iparkodjanak, szükségtelen említünk. A Saint-Simonismus és Fourierismus Francziaországban, az Owenismus és Chartismus Angliában, a socialismus Belgiumban és egyebütt napról napra merészebben kezdé fejét fölemelni; úgy annyira, hogy a fenálló társadalmi rendnek még igen életképesnek és szívósnak kelle lennie, hogy alapjai e szellemi és erkölcsi alásásnak ellentállani képesek. Az eszközöket és módokat illetőleg, a melyekkel a socialismus bajnokai ez időszakban (jelestül a júliusi forradalomtól egész a 48-ki februári forradalomig) rendszereiket tüzetesebben kifejteti, a köz- és magán élet minden körében megalapítani, s a n a g y t ö m e g e k között is terjesztetni törekedtek: általában a journalismust, és a napi sajtót, titkos társulatokban összejövetelet, magán propagandát, s a nemzetgyűlési vagy községi választásoknál kifejtett rendkívüli mozgékonytságot, rábeszélést és hitegetést említhetjük, minek sükere, mint az 1848-ki franczia forradalom és annak torlaszharczai nagyon is hangosan bizonyíták, oly nagy vala, hogy borzadálylyal tölt el minden higgadtan gondolkodót azon eshetőség megfontolása, hová vezetett volna ez irány, e tanrendszer, ha diadalra téve szert, az összes polgárosult világon körütat tesz vala.¹⁾

Alig szükség mindezek folytán tüzetesen utalni arra, hogy a socialismus és communismus rendszerei magában az irodalomban és a társadalmi bölesészet terén is több fényes tehetségit szövívőre találtak, kik a három nagy mestertől átvett eszmekört határozottabban és böleseletileg is teljesebben kifejtetni, s belőlök ügyszólván egy egészen új társadalmi tudományt alkotni, tűzték feladatukul. Francziaország és Németországban találjuk a legalaposabb, a szellemdúsabb socialista böleselőket, s a St.-Simon, Fourier és Owen által megvetett alapokon, az új világboldogító theoriák felállításában ez országok mutatnak legnagyobb termékenységet; — ámbár a többi művelt állam sem maradt e tekintetben hátra, mert Belgium és Helvetia, Olasz és Spanyolország, sőt a tengeren túli államok, Éjszakamerika és Brazília is mutatnak fel socialista írókat és irodalmi műveket.

A socialismus és communismus ez újabb rajongó bajnokai figyelmesb tanulmányozása azonban csakhamar azon észrevételre

¹⁾ Hogy még ma is igen nagy kiterjedtségnek örvendenek különösen Francziaországban a socialistikus rendszerek és tanok, kitűnik egyebek közt Erdő munkájából „La France mystique“ (1859.)

vezet bennünket, hogy a mily egyértelműség és összhang uralkodik közöttük a fennálló társadalom, ipar-élet és polgárosultsági állapotok hiányai és bajai tekintetében; szintoly nagy és szembeszökő közöttük az eltérés és ellentét az úgy pozitív oldalára vagyis a bajok és hiányok orvoslására vonatkozó intézményeket és reformjavaslatokat illetőleg. Egyáltalában igaza van Roschernek, midőn azt mondja „hogy valamennyi socialista szerencsésebb a negatio és rombolás, mint az építés, alkotás terén.“ E körülmény azután természetesen nagyon megnehezíti a különböző írók és iskolafőnökök csoportosítását. Míg például az egyiknél a közgazdasági vagy a socialis momentum a túlnyomó, a másiknál a vallási-erkölcsi elemet látjuk előtérben; míg az egyik csak a birtokjogot akarja átalakítani, addig a másik általában az összes köz- és magánélet gyökeres reformját tartja szükségesnek; míg az egyik az életbeléptetendő újításokat csak lassan s minden erőszakos rázkódtatás mellőzésével hiszi foganatosíthatóknak, addig a másik a legkiméletlenebb felforgatást és rombolást hirdeti, sőt annyira megy, hogy utópiai rendszerét a despotismus és a guillotine védszárnyai alatt szeretné bevezetni.

Ezeket szem előtt tartva megkísértjük a következő sorokban a modern socialismus és communismus legkitűnőbb irodalmi képviselőit néhány fővonásban megismertetni.

II.

A francziák a kezdeményezés népe; velők is kell ez átnézetet megkezdennünk; s pedig annál is inkább, mivel Franciaország hozta elő tulajdonképen azon újabb socialistákat, kik mint tulajdonképeni társadalmi bölcselők, ez eszmék és törekvések rendszerezése, elméleti megalapítása körül legsükerebben fáradoztak. — Kezdjük meg körültekintésünket a communistákkal, és jelesen azok legkitűnőbb s legismeretesb apostolai egyikével, Cabet-tel.

A francia úgynevezett vörös republikánismus egyik leghatározottabb pártfele Cabet, már fiatal éveiben élénk figyelemmel kísérte a keletkező utópiai eszmeforradalmat, de mint iskola alapító csak 1840-ben lépett fel, midőn egykorúlag a francia proletariátus s a juliusi monarchia minden árnyoldala kifejlődésével, világszerte ismeretessé vált „Voyage en Icarie“ (Utazás Ikáriában) című művét közrebocsátá, s vele a communismus egy új és sajátos rendszerét állítá fel. Cabet e műve az akkori eszme-forrongás és fogalomzavar közepett sok rajongó kebel által valódi evangéliomként fogadtatott, s oly befolyásossá vált, hogy kevés idő múlva a communisták nagy tömegéből egy külön osztály kivált, s „az ikáriai communisták“ nevezete alatt, Cabet zászlaja alá szegődött.

A mi a főszmékkel illeti, melyek e meglehetősen terjedelmes és sokoldalú olvasottságról tanúskodó de egyébként semmi magasb becsesl nem bíró munkában a szerző által kifejtettek, ezek a következőkben öszpontosulnak.¹⁾ A társadalomnak czélszerű újjászervezése és rendezése csak a z e g y e n l ő s é g e l v é n e k alapján foganatosítható. A népek jólléte és boldogsága a javak, a munka, az élvezet, és a növelés közösségén alapszik, s a meddig ez nincs megvalósítva, igazi tökélypoleczra a köz- és magánélet fel nem juthat. A társadalmi szervezet egyik fő eleme a v a l l á s, mely (Cabet szerint) egy mindentudó, mindenható, legigazságosb s legjobb fölénybeni hitben nyilvánul, a mely fölénynek, e minden dolgok ösforrásának természetét és eredetét fűrkészni szükségtelen, mert erre az emberi ész általában elégtelen. A társadalom minden bajainak és szenvedéseinek kútfeje a s o c i á l i s és politikai e g y e n l ő t l e n s é g, s jelesen a tulajdonjog, meg a szabad elidegeníthetés s adás-vevés, mely a gazdagok és szegények legtöbb vétkeinek forrása, s a világtörténet legvészesb kinövéseinek egyike. A mi az államformákat illeti, Cabet nem kárhoztatja föltétlenül a monarchiát, s annak hely és idő szerinti jelentőségét el is ismeri; de annál kérlelhetlenebb ellensége az aristocratiának, mely (nézete szerint) az egyenlőtlenségi elvet képviseli, s a szabad demokratiai elvek érvényre jutását akadályozza. Esményképe ennél fogva a democrata államforma által előkészített közösségi (communisticus) kormány, melynek életbe léptetésétől minden baj és nyomor azonnali megszűnését várja. A népuralmi államalkat nézete szerint csak „régime transitoire“ (átmeneti státusidom) vagyis előfok a teljes birtok- és éltközösséghez; a mely állapot többékevésbé azonos az á l l a m t a l a n s á g g a l, vagy mint látni fogjuk: Proudhon anarchiai kormányzás módjával. — A birtok-munka- és élvközösség elvének gyakorlati megvalósítása, Cabet szerint, mindenekelőtt azt tételézi föl, hogy a nemzeti országterület mint közös birtok határozottan körülírasék, a társadalom által megállapított szabályok szerint kormányoztassék és szerveztessék, a polgárok összesége azt művelni köteleztessék, s a közös munka és erőfeszítéssel előállított és begyűjtött jóságok az államtagok közt osztassanak meg. A műipar tekintetében Cabet azon szellemdús nézetből indul ki, hogy valamennyi ipari foglalkozás és üzletág mint egy nagy ipartevékenységű organismus vétessenek tekintetbe, s e g y k ö z ö s k ö z p o n t i fővezetés alatt álljon, hogy minden ferde kinövés, surlódás vagy fenakadás megnehezítessék. A gazdasági működés terén Cabet az egyéni érdek fontosságát egészen tekinteten kívül hagy-

¹⁾ V. ö. Grün. Die soziale Bewegung etc. (1845.) pag. 325 — 328. Sudre: Histoire du Communisme. Chap. XVII. és L. Stein: Soc. und Communismus in Frankreich. II. 528. s köv. lap.

ja, s azt állítja, hogy a „közérzület“ és „versenyzés“ elégségesek az anyagi munka productivitását a legmagasb fokra emelni. — Ami a törvényhozást és a tulajdonképeni igazgatást illeti, ez Cabet szerint legésszerűbben egy 2000 (átalános szavazattal megválasztott) követet, azután meg 15 ministert s egy elnököt magában foglaló „nemzeti végrehajtóság“ kezébe adandó, mely két államhatalom azután egymást folytonosan ellensúlyozza és kiegészíti. Sajtószabadság, journalismus az icariai államban nincsen, de szükségtelen is, mivel ügyis minden nyilvánosan történik, ellenzék nincsen s a kormány erre a célra ügyis közzétett hivatalos közlönyében tudósítja a lakosságot minden pillanatban az ügyek állása és menete felől. Előfeltétele mind-ezeknek Cabet véleménye szerint egy célszerű s egészen communistikus szellemű növelés rendszer, melynek az is feladata, hogy oktatás útján az elméket e reformra előkészítse, fogékonyakká tegye, s eszközül szolgáljon arra, hogy minden erőszakos rázkódtatás kerülésével, a békés szellemi propaganda segítségével tétesék lehetővé az új társadalmi rend megalapítása. E mindenesetre figyelemre méltó elvet Cabet olyképen érté, hogy a fennlévő nemzedék tulajdonjogától meg ne fosztassék, se kényszer által ne szoríttassék, mert e téren a szabad belátás és megegyezés kívánatos. Az ekként szükségessé váló átmeneti időszaknak e szerint volna feladata egyfelől a növelés útján az új nemzedéket az új irányban fölnevelni, másfelől pedig az öröklési jog megszorítása, a progressív adó behozása, a munkabérvizonyok rendezése, s az associáció minden irányban megkísértése által megvetni új társadalomrend alapjait. Ez Cabet tanainak magva, mint említett művében, számos gyűlési beszédében, communistikai szellemű világtörténelmében, s számos röpiratban kifejté s kortársainak követendő és megvalósítandó rendszerként eléállítja. A hatás, melyet e művek gyakoroltak, a legújabb időkben tetemesen csökkent, s azon communistikai böleselők között, kik elveikben Cabethez leginkább közelednek, csak Dézamy „Code de la Communauté“ (1842.) s „L'organisation du travail et du bien-être général“ (1845.) cz. munka szerzője; Lahautière a „Catechisme social“ írója; Boyer, Noiret, és Pillot érdemelnek említést, míg a genialis Pequeur, a ki 1842-ben „Théorie nouvelle de l'Economie sociale et politique“ cz. dolgozatában a közgazdaság egy új rendszerét törekvék megállapítani, inkább közvetítő állást foglal el a communisták, socialisták és nemzetgazdák között.

Nagyobb figyelemre méltó azonban mindezeknél a februári forradalomban is kiváló szerepet viselt Louis Blanc. Egyike Franciaország legszellemdúsabb s legalaposb készülségű szakembereinek. L. Blanc élete legnagyobb részét a socialistikai eszmék tisztázásában tölté, s egyike azoknak, kik a journalistikában, a tudományos irodalomban és a nemzetgyűlésekben a szó-

ban forgó elmélet meghonosításán a legnagyobb erélylyel fáradoztak. Munkái sorában kiváló helyet foglalnak el az általa szerkesztett „Bon Sens“ „Révue de Progrès“ s egyéb hírlap és folyóiratokban közlött eszmédús értekezései; az 1841-ben közzétett „L'organisation du travail“ cz. röpirata; azután a világhírűvé vált (s 1841—1844. és 5. kötetben megjelent) „Histoire de dix ans 1830—1840“ és „Histoire de la Révolution française (eddig tudtunkra 8. köt. 1847-től fogva) cz. nagy történelmi és politikai művei, melyekben a forradalomnak, democraticus és socialistikai eszméknek mintegy eredetét vagy genesisét törekszik felmutatni, s azon feladatot látszott magának kitűzni, hogy bebizonyítsa, hogy az egész újkori respublicai és socialis mozgalom csak szükséges folyománya a századtól fogva korunkig lefolyt eseményeknek, az egyénesítési és testvériességi nagy világelveknek, s hogy előbb nem is fognak Európa népei a béke és nyugalom áldásainak örvendhetni, míg a szóban forgó elveket társadalmi és közgazdasági életök rendszerében érvényre nem emelik. — A mi különösen socialistikai hitvallomását illeti, ennek főltételeit a fent említett „Munkaszervezés“ című dolgozatában fejtegette, s következő pontokban foglalta össze. Korunk legsúlyosb baja a munkás néposztály végtelen szegénységében, nyomorában rejlik. E nyomornak okozója a fennálló hiányok, ipar- és forgalomrendszer, főleg pedig az abban korlátlanul uralkodó véstetjes „szabad verseny“, mely a szegényt a gazdag, a gyengét az erős által elnyomatja, s a legszivtelenebb önzés és üzérzszellem kifejlését mozdítja elő, egyedáruságokat és előjogokat teremt, szóval végeredményeiben és hatásában tekintve, a népek boldogtalanságának s a proletariatus elterjedésének egyik főfő oka. Louis Blanc cz. alapnézetéből kiindulva, azon következtetésre megy által, hogy a „szabad verseny“ előbbutóbb magát az egész középosztályt is tönkre teszi, hogy Anglia valamennyi socialis bajainak forrása a szabad versenyben keresendő, hogy idővel az egész társadalmat fel fogja oszlatni, s hogy e szerint módok és eszközökről kell gondoskodni, hogy e kóros állapoton segíthessünk. — E segílyt Blanc abban véli találni, hogyha a verseny a verseny által győzetik le, vagyis, hogyha az állam önköltségén nagy nemzeti műhelyeket (ateliers nationaux) állít fel, melyekkel mint a nemzeti termelés s ipar központi legfőbb képviselője és vezetője az összes népháztartás gyökere reformja volna foganatosítható. E nemzeti műhelyek jelesen olykép volnának szervezendők, hogy ott a munkások szabadon fordulnának egyik foglalkozástól a másikhoz, a munka elosztása és díjazása a hatósági közlönyök által történne, a nyereség pedig évenként három részre osztatnék, melyből egy részt a társasági tagok, egy részt a szűkölködők és nyomorékok, egyet végre a hatóság kapna munkaszerek bevásárlására. E műhelyek küzdelme a fenálló magániparosi gyárakkal és műhelyekkel soká

nem tartana, mert mindnyájan rövid idő alatt belátnák az új intézmény észszerűségét s hasonló műhelyekben sereglenének össze; míg másfelől a tökebirtokosok is illőleg jutalmaztathatnának (miből?) Az állambatalom pedig folytonosan bírna alkalommal, a nemzeti productió forgalom és fogyasztás helyes egyensúlyának biztosítására intézkedéseket tenni. — Louis Blanc ez eszmével mindekkoráig nagy hódításokat nem tett, s 1848. évben, a nógatására államkormányilag fogantatosított kísérlet is oly siralmas véget ért, hogy leghívebb pártfelei is odahagyták a merész izgatót, ki ugyanakkor, midőn hazája a szabadság feltámadása ünnepét ülte, a legridegebb államdespotismusnak és kényuralomnak iparkodott ajtót nyitni.

III.

Nemesb és eszményicbb formában találjuk a socialista tanokat azon két társadalmi böceselőnél, kik Franciaországban az úgynevezett „humanitárius iskola“ főnökeinek tekintetnek, vagyis Lamennais és Pierre Léroux-nál. A mi különösen Lamennaist illeti, ennek vallásböcesleti eszméi sokkal ismeretesebbek, hogysem tüzetes tárgyalásuk itt szükséges volna, miért is azonnal társadalomelméleti nézeteire térhetünk át. Ez utóbbira vonatkozólag pedig a következők tartandók szem előtt. Lamennais socialistikai rendszere kiválólag vallási-theologiai színezetű, a mint tényleg ő is azon egyénisége korunknak, kiben a század mélyjeiben forrongó hitkételyek és küzdelmek legteljesb kifejezésre és képviselőre találtak, s a kiben mindaz a mit tett és szenvedett, gondolt és célba vett, csak a kor hatalmas lüktetéséként jelenkezik megtestesülve és egy nagy központban összefolyva, egy rendkívüli tehetség szellemmunkájában. Lamennais szerint a szabadság és egyenlőség elve valódi vallási elv, isteni paraneson és észjogon alapuló közvélemény. A szegény szenvedő és nélkülöző munkás osztály csak a szabadságban leli fel a védpaizsot a társadalom súlyos csapásai és ferdeségei ellenében; s a népek boldogsága szilárdul meg nem állapítható, míg a család és a tulajdon, az öröklési jog és a munka, a vallásszabadság és egyenlőség követelései szerint át nem alakittatik. Egyébiránt többször hozzáteszi Lamennais, hogy ő ez átalakulást korántsem akarja a kényuralom és erőszak segédelmével keresztül vinni, hanem mint magát kifejezi „a társadalmi gazdaságban megvalósítandó reformok csak akkor lesznek igazán gyümölcsözők, ha minden anarchiai rázkódtatás és rendetlenség nélkül léptettetnek életbe, egyébként inkább ártalmasak és vészesek.“

Némileg hasonló eszmekörben mozog a szelleműs, és tagadhatlanul sokoldalú és alapos ismeretekkel bíró Léroux a „Réfutation de l'Éclecticisme“ (1839) és „De l'Humanité“ (1840.) „De l'Égalité.“ (1838.) „Les origines démocratiques du christi-

anisme“ (1848) című munkák szerzője. Léroux e dolgozatai túlnyomólag szemléleti jelleműek, a dolgok eszményi és metaphysikai természetével foglalkodók, s azért nem is annyira a közvetlen hatásra, mint inkább a socialismus alapjainak igazán magas szempontból böleseleti megszilárdítására célzók. Nézetei a következőkben öszpontosulnak. A társadalom megújhodása nem a politikai vagy ipari állapotok, hanem az egyetemes socialis, vallási, műveltségi viszonyok gyökeres átalakulásától van föltételezve. Ez átalakulás vezérelve: az egyenlőségi eszme minden irányban érvényre emelését, az emberek harmonikus együtteségét és a humanitás minden követelményeinek megvalósítását teszi szükségessé. A társadalmi ipar, munka és jövedelem megosztása egy szabad választás útján felállított legfőbb központi hatalom által igazgattatik olyképen, hogy mindenki ereje, szük-sége és egyénisége szerint fog dolgozni és az élvezetben részesítettetni. — Egyáltalában igen sok eszmét Platonból látszik Léroux átvenni, mint a kinek művei a tisztább irányú társadalmi böleselő által mintegy eszménykép tekintetnek.

Az egyenlőségi világlátelv megismeréséig az emberiség három fő fejlődési szakon ment át; tudniillik: a családi kaszták — a hazai kaszták, — és a tulajdonjogkaszták uralmának szakán, melyek mindegyike az egyenlőtlenség egyegy külön alkatát képviselte. Az ember magában hordja az emberiség eszméjét, s az emberiség egy, úgy hogy észszerűleg külön állam, egyes család, egyéni tulajdon nem is tétélezhető fel; s minden fejlődés oda céloz, hogy az emberiségből egy nagy család, egy nagy állam, egy nagy birtokközösség képeztessék, a mely alkotványok azután megint egy nagyobb egységben egyesülnek, vagyis „isteben“ stb. stb.

A „humanitárius socialisták“ sorába tartoznak még: Luc-Desages, Auguste Desmoulins, Buchez, s némileg Littré a franczia tudósok legkitünőbbjeinek egyike, Abbé Constant, Alphons Esquiros, J. Rey, Comte a legújabbban Franciaországban elterjedt „positiv-bölesészeti párt“ iskolafőnöke s szerzője a „Cours de la philosophie positive“ (1842. óta 6. köt.) című szellemdús, ámbár felette sok ferdeséggel bővelkedő terjedelmes munkának.

Volnának e helyütt még többen is elősorolandók, a kik a legújabb időkben Franciaországban a socialismus és communismus rendszerei egyikét vagy másikat felkarolva, s tovább fejtvé, maguknak ez eszmemozgalomban nevet szereztek, rövidség okáért azonban mi e helyütt ezeket egyenként föl nem hozzuk, s ama

¹⁾ Ismeretesebb művei: Paroles d'un croyant.—Essai de la philosophie. — De l'absolutisme et de la liberté. — Livre du peuple. — Politique à l'usage du peuple. — De l'Esclavage moderne.

világhírű elvképviselő egyéniség jellemzésére térünk által, ki a socialismus leglángelműbb s legnagyobb befolyású, legmerészebb és legnagyobb készülségű bajnoka — Proudhon-t értjük.

IV.

Proudhon (Pierre Joseph) 1809-ben január 15-én Besançon-ban szegény szülöktől eredvén, életének első éveit nehéz munka és nélkülözések közepett töltötte. Később betűszedő segéddé, javítokká, s végre kereskedővé lett, mely hivatáskörök mindegyikét arra használá fel, hogy ismereteit és tapasztalatait bővítse, különösen pedig az általa már ifjúsága óta nagy figyelemmel kísért socialistikai eszmeirány elméleti igazolására anyagot és adatokat gyűjtsön. A tudományos világ figyelmét Proudhon legelőször egy 1836-ban kiadott jogtudományi értekezéssel vonta magára, melynek alapján a besançon-i tudóstársaság őt három évi ösztöndíjjal is ellátta, s a lángelmű s nagy reményekre jogosító férfiúnak Párisban tanulmányai folytatására alkalmat nyitott. Az 1837—1840-ki időszakban Proudhon folytatóván irodalmi működését, több kisebb terjedelmű, de mindannyi érdekes és sok képességet tanúsító dolgozattal gazdagította és pedig különböző irányban a francia irodalmat. Ez időtájban a besançon-i akadémia által a tulajdonjog kérdésének nyilvános pályázat útján megoldása tüzetvén ki, Proudhon is a pályázók sorába lépett, s megírta világhírűvé lett ily című munkáját „Qu'est-ce que la propriété“ (1840. 1841.), melylyel az összes tudományos világ figyelmét fölkelte s egyszersmind annak is tanuságát adá, hogy az ő agyában az uralkodó communistikus tanok hatalmas viszhangra találtak, s hogy merészebb, ügyesb és genialisb szövetségest az utopisták maguk sem kívánhattak Proudhonnál. Az említett munka ugyanis: szerzőjének tekintélyét és hírét kivált a socialisták táborában egyszerre oly nagymértékben megalapította, hogy mint apostolaik legkitünőbbjeinek egyikét fennhangon dicsérni és magasztalni kezdtették. A szerző maga művének hordereje és jelentősége felől oly mély meggyőződést táplált, hogy nem egykor jelenté ki, hogy Lajos Fülöp országlása korában fontos eseménye könyv megjelenésénél nem történt, s hogy valamint a francia forradalmi kokárda, úgy e könyv főelve is, hogy t. i. a tulajdon: lopás, idővel az egész művelt világot be fogja járni, és meg fogja hódítani.“ — 1841. évtől fogva Proudhon egész a februári forradalom kitöréseig szakadatlanul tanulmányozva s a világirodalom kiténőbb termékeivel megismerkedve, több kisebb nagyobb művet bocsájta ki, melylyel a socialismus valamennyi nagy feladatát fejtegeté s a fenálló ipari, politikai és erkölcsi társadalom rendet a legmerészebb fegyverekkel, a legmetszőbb ítészettel, gúnynyal és bámulatos dialectikával ostromlá.

Természetes eredménye volt ennek, hogy 1848-ban a forradalom bekövetkeztekor Proudhon egyike lön azoknak, kik a francia társadalmat megérettnek tarták arra, hogy az utópiai tervek kivitele benne megkísértesse, vagy a politikai alkotmány új rendszerébe legalább egyik másik eleme és elve a socialismusnak fölvetesse. Képviselővé választatván ugyanis csakhamar megmutatá a legszélsőbb baloldalra állott Proudhon, hogy mily irányban hiszi hazája átalakulási mozgalmait értékesíthetni. Ez időben alapította tulajdonképeni hírlapi organumát a „Représentant du peuple“ című folyóiratot, mely egy ideig a leghatározottabb radikál irányú czikkekkel izgató kivált az alsóbb osztályokat, s anynyira ment, hogy a kormány által betiltatott, s okul szolgált arra, hogy még barátai és bámulói is kezdték elhagyni az utópiai s gyakorlatiatlan terveket forraló agitátort. A forradalom azonban magát Proudhont, mint a többi túlzókat (egy Barbést, Blanquit, Raspailt, Caussidiéret, Ledru-Rollint, Louis Blanc-t, Pyatot s másokat), nem sodorta el; a mi egyrészt annak tulajdonítandó, hogy Proudhon az elméleti izgatás teréről ritkán lépett le, másrészt annak, hogy a bámulatos ügyességgel tapintattal és önállósággal mozgó sima dialektikus még azokra is tekintetparancsoló hatást gyakorolt, a kik egyébként tanait és elveit kárhoztatták, vagy a kormányrúdon állva, egy ily hatalmas szellemi fegyvert végkép maguk ellen büszíteni tartózkodtak. Így történt, hogy Proudhon, daczára mindannyi azóta megjelent s valóban égő üszökként a fenálló társadalom építletébe bevetett műveinek, egész a mai napig bántatlanul tartózkodik honában, s hogy többszörös befogatásának sem volt más eredménye, mint az, hogy a merész és hajthatlan férfiú folytonosan új meg új tervekkel és eszmékkel lép fel, s nem szűnik meg izgatni azok ellen, a kik vagy a hatalom polezán állanak, vagy általában utópiai terveinek ellenzői. A forradalom után egyszer megkísértette Proudhon az általa alapított „Banque du Peuple“ (Népbank) segélyével rendszerét valóítani; a kísérlet azonban szintügy meghiúsult, mint megannyi, melyet a socialisták tettek, s a vállalat megbukott, ámbár Proudhon erősen állítja, hogy ha a kormány őt meg nem zavarta volna beleelegyedésével, az érintett „népbank“ fényes eredményekre vezetett volna. Ezek Proudhon nyilvános életének fővonásai; térjünk által most már tulajdonképeni rendszerének ismertetésére.

V.

Proudhon socialisticus tanainak öszletes ecsetlése igen nagy nehézségekkel jár; egyrészt azért, mivel az örök negatívóbol és kritikai skepticismusból kibontakozni nem tudó büszke bölcselő mindekkoráig egy határozott és élesen körülvonal-

zott eszmekör megállapításáig el nem jutott; másfelől azért, mivel e scepticus természetű, s tanulmányainak és élményeinek minden phásisában új meg új eszmék kifejtésére áttérő írónak műveiben, annyi ellenmondás annyi sophisma és következetlenség találkozik, hogy a csillogó szóhalmaz, az erőltetett dialectika r a b u l i s t i k u s fordulataiban bizonyos összefüggő, közös alapelvek kimutatása általában lehetetlen. A ki tehát Proudhon nézeteit tüzetesen akarja méltányolni, úgy jár el legbiztosabban, ha, valamennyi jelentékenyebb munkáit egyenként veszi figyelembe, s mintegy fokról fokra előhaladva, iparkodik ezen mindenestre kiváló és sok tekintetben korunk legérdekesebb lángelméi közé tartozó, büleselkedő eszmefejlődését követni. Kezdjük tehát mi is ezen az alapon átnézetünket.

A mi fentérintett első nagyobb művét „a tulajdonjogról“ illeti, ebben Proudhon egyfelől az egyéni birtok természetét és jogalapját, másfelől - a jog és az államhatalom föltételeit és hatását tüzte ki vizsgálódása tárgyául, s mindennekfelett azt iparkodik bebizonyítani, hogy az egyéni tulajdonjog ökonomiai tekintetben a legnagyobb rossz, jogi tekintetben képtelenség, szabadsági tekintetben ellensége minden szabad fejlődésnek és haladásnak s általában folytonos lopás a gazdagok részéről a szegények és a munkás néposztályok vagyonán. Nézete szerint ugyanis minden ember joga mindenre az egyesnek egyes tárgyak feletti joga által meg nem semmisíthetetik, vagyis minden jószág igazság szerint csak az összességé közősen. Minden embernek okvetlenül van joga bizonyos birtokra, melylyel létét s fejlődését biztosíthatja, s a nélkül örököké szolgálai és nyomorú állapotban volna. Jogilag e szerint semmiféle tulajdon el nem ismerhető; de köz gazdaságilag sem, mert hamis azon sokaktól vitatott állítás, hogy munkával és fáradsággal tulajdon szerezhető és előállítható; s a ki például egy telket megművel, legfeljebb annak gyümölcseire tarthat igényt, a földre soha sem, ez a községé, az egész társaságé! A munkások fáradsága és erőfeszítése az, amely a javakat előhossa, a minék következménye, hogy minden munkásnak jogos igénye van még a megkapott bérén felül magára a jószágra is, a melyet előállított, s mert ez a gyakorlati életben nem ismertetik el, a tulajdon nem nevezhető másnak, mint „lopásnak“, a csalás, az erőszak, a hazugság szüleményének! A munka utolsó szakában végre egybe akarván foglalni a talált eredményeket, azt mondja: a st. simonisták és a communisták a tulajdon felfogásában szintűgy tévedtek mint a juristák és a nemzetgazdák; a birtokközösség ép oly kevéssé felel meg az ész követeléseinek, mint az egyéni magánbirtok; s hogy egy egészen új elv, és formula keresendő, mely e két el-lentétességet kiegyenlítse és összeegyeztesse. Hogy azonban ez el-

vet, e formulát Proudhon maga sem találta ki, azt többé kevesbbé maga is bevallja és őszintén elismeri.

Második nagyobb művében, mely „La création de l'ordre dans l'humanité” cím alatt 1843-ban megjelent, Proudhon met-sző kritikáját az emberélet ideális köreire, a vallásra, bölcsészetre, történelemre, s általában a tudományra terjeszti ki, s ezeket kezdi alapjaikban ostromolni. Kifejti egyebek közt, hogy a tudománynak lassanként a vallás helyébe kell lépnie, hogy az emberi szellemnek az őt illető hatalom élvezetébe teljesen be kell helyeztetnie, és hogy az összes morális és politikai társadalmi rend működési szerveit és közlőnyeit meg kell változtatnunk, ha igazán előre akarunk haladni, s emberiségi rendeltetésünknek megfelelni. Az egész munka tele a legelvontabb szörszálhasogató okoskodásokkal és sophismákkal, s ép úgy mint az előbbi, igazi eredményt, a fölvetett kérdések és kételyek megoldását nem adja.

Sokkal jelentékenyebb, s több tekintetben valóban mivelt-ségtörténeti fontossággal bíró azonban a nagyszellemű agitator harmadik munkája „Contradictions économiques ou philosophie de la Misère” (közgazdasági ellentmondások vagy a nyomor philosophiája), mely 1846-ban két vastag kötetben jelent meg, és Proudhon nemzetgazdasági kritikai nézeteinek tulajdonképeni rendszerét képezi; s azért tüzetes ismertetésre valóban érdemes is. A fölve jelesül, a melyből Proudhon e művében kiindul, s melyet mint rideg kérlelhetlen igazságot kimutatni erőlködik az: hogy az összes társadalom és ipari életrend nem egyéb mint nagy halmaza az ellenmondások és antinomiáknak, melyek kivált a közgazdasági téren folytonosan és mintegy természetszerű szükségességgel keletkeznek, fejlődnek, s azután egymással küzdelembe elegyedve, kölcsönösen hatnak s megint új meg új ellenmondásokat szülnek. Ez ellenmondások végeredménye az emberi világban folytatott szakadatlan társadalmi háború, azután a l á t s z ó l a g o s gazdagságnak meg a t é n y l e g e s nyomornak és elszegénységnek kifejlődése, a pauperismusnak, s ennek alapján a szüntelen rázkódtatásoknak, elégtelenségi és forradalmi mozgalmaknak keletkezése. — Munkája kezdetén az Isten létezése vagy nem létezése feletti elvont elmélkedéseket vévén alapul, a fenálló ipari- s gazdasági rendet egészen Hegelféle szellemben az ö k o n o m i a i c a t e g ó r i á k fejtegetésével kezdi ostromolni, s legelőször is a politikai gazdaságtan sarkalatos tanai, az „érték” elmélete ellen kel ki. Megmutatni törekszik ugyanis, hogy a használati és csereérték felállított tanai közt a legnagyobb ellenmon-

¹⁾ Ez ellenvetések czáfolatát e sorok írója is megkíséرتette épen sajtó alatt levő „Nemzetgazdaság- és Pénzügytani kézikönyvében, a 32-ik §. Nro II. alatt.”

dások vannak; hogy azok szerint a használati érték szaporítása s dolgok csereértékét csökkenteni, holott éppen megfordítva áll a viszony; s hogy a valódi „socialis érték“ még mindekkoráig a tudósok által nincs feltalálva, pedig csak ez volna az egyetlen módszer, a mely által a szegény munkásoknak a fáradságokért járó illő jutalmat biztosítani lehetne; hozzá függesztvén, hogy: minden munka egyenlően díjazandó, s minden jószág ára a szerint állapítandó meg, a mennyi munka és idő fordítottatott előállítására, míg másfelől az arany és ezüstpénz kiküszöbölendő, s helyébe terményekben fizetendő értékek (bons) teendők, melyek egy központi főbank által volnának kiosztandók. — P. nézete szerint a nemzet- és államgazdaságtan alapját a javak értékeinek helyes meghatározása képezi, s a hol ez nem történik, ott zavar és fejetlenség, csalárdság és igazságtalanság, forgalmi válság és nyomor foglal helyet, a melynek közepette végre is az egész felbomlása következik be. Az érték hiányos megállapításának egyik eredménye az is, hogy a leghasznosb jószágok, mivel tömegesen állíttatnak elő, a legolcsóbbak s így a szegény munkás fáradságát legsilányabbul jutalmazók szoktak lenni, a haszontalan és ártalmas fénytűzési cikkek pedig, mert ritkábbak, oly drágán keltek, hogy előállítóik nagy nyereségekre tesznek szert. Innen, és az e tünetményekeken alapuló bérvizonyokból, szabadversenyből és gyárüzleti bajokból erednek korunkban azon nehéz és megoldhatlan ellenmondások, melyek a nemzetgazdák és a socialisták annyi sükertelen erőlködéseire szolgáltatnak okot, s odavezettek bennünket, hogy a meg hasonlítás és a kétségbeejtő kétely rágódó férgé szaggatja kebleinket, a nélkül, hogy nyugalomra és szellemi vagy társadalmi békére csak a legkisebb remény és kilátás is nyílnék. Ez ellenmondások, vagy mint Proudhon a bölcselők nyelvén nevezi „antinomiák“ legvilágosabban ismerhetők fel az emberiség közgazdasági és ipari fejlődésében, melynek egyes stádiumai és fokai megannyi új megúj bizonyítékai annak, hogy nemtünk kárhozata: egyik félszegségből és ellenmondásból a másikba esni. E fejlődési folyamat Proudhon következőleg eseteli. A népek első polgárosulási fokán szegénység és nyomor volt mindnyájuk közös sorsa, s e szerint a negatív egyenlőség az uralkodó szabály. E nyomorból az emberiség a munkának megosztása meg az ipar szerveződése által ragadtatott ki, de valóban nem javára az egésznek, mert kapcsolatban ezzel egyidejűleg azon átkos viszony alapjai vetettek meg, a mely a tulajdonunk megszilárdulására s a szegénység és gazdagság közötti ellentét kifejlésére szolgáltatott alkalmat; s a munkásokat a legnyomasztóbb függőségbe hozva a tőkésektől, a legveszedelmesb egyenlőtlenséget idézte elő. — E bajok orvoslására a második s harmadik fejlődési fokon a gépek feltalálása volt látszólag hivatva; de a helyett,

hogy áldást és békét hoztak volna, a helyett, hogy a munkás néposztályt rabigába görbesztő fáradalmaiktól fölmentették volna, méginkább fokozták függésüket a vállalkozóktól és tőkebirtokosoktól. A negyedik fokon meghonosuló „szabad verseny” ismét egyike vala azon intézményeknek, melyek a fenálló bajok gyógyítására alkalmasak lehetnek volna, mennyiben a munkaerőt a lehető legmagasb fokig kifejleszté, termelőségüket és értéküket emelé, s az egész társadalmat jótékony mozgásba hozta. De mint minden többi újítás, úgy ez is csak átkunkra vált, mert a szegényt még szegényebbé, a gazdagot még gazdagabbá tévé, egyedárúságra, csalárdságra, tőke-despotismusra, pénz-oligarchiára, és proletariatusra vezetett. — A monopól, mely Proudhon szerint szintén hatalmas rugója lehetendett az értelmiség, a talentum, az ügyesség érvényre juthatásának, nemzöje sok feltalálások és fölfödözéseknek, az ötödik fejlődési fokon felszégiségének egész ártalmasságában kezd uralkodni, s tényezőjévé válik a még egyenlőtlenebb vagyon megosztásnak, eszközévé a legszivtelenebb pénz-despotismusnak és tőke-mindenhatóságnak. — E visszaélések megakadályozását az állam hatalom veszi a hatodik fokon czélba, jelesül az által, hogy a monopolistákat nagy vámdíjak és adóknak veti alá, hogy népnövelési, közoktatási, közigazgatási intézeteket állít, s a munkás néposztályt a hatalmasok ellenében némileg véd-száryai alá fogadja. De ez is csak azoknak válik kárára, kiknek épen támogatására czélozott, a mennyiben az adók utoljára is a szegény munkásokra esnek vissza, az államkormánykat mindig drágább és költségesebb lesz, a státus végre is a pénzoligarchák kezeibe kerül, s így a kivált könnyelműsége következtében módfelett meg is szaporodott alsó néposztály mindig mélyebbre süllyed, s mindig nagyobb és nagyobb mérvben lesznek martalékául az erkölcstelenség, a fajtalanóság, a nyomor, és kétségbeesésnek. A hetedik fokon a társadalom a szabad kereskedésben és külforgalomban keres menedéket, mely azonban rövid idő alatt szintén kárára válik, mennyiben a protectionismus és a védvám elvét hirdetők a szabad kereskedést követelőkkel harczba elegyednek, és mindaz a mi az egyik félen nyeretik, a masikon annál nagyobb veszteséget idéz elő. — Miután ezek szerint az emberiség be kezdi látni, hogy semmiféle intézkedés, semmiféle új elv vagy eszme sem képes a bajokon gyökéren segíteni: a tulajdon jogot magát, mint a fennálló társadalmi rend sarkkövét és alapját támadja meg s megsztintetését vagy legalább gyökeres átalakítását vévén czélba a socialismus és communismus elvköre szerint kísérti meg a társadalom megújítását és reorganisációját. És ime! még ez úton sem bír sikeres eredményekre eljutni. A socialismus és communismus ép úgy mint annak ellentétele, az emberiség boldogítására tehetlen,

elégtelen, mert (ezt maga Proudhon mondja,) minden communisticai reform végre is önmaga megsemmisítésére vezet, mert a kommunizmus most tele van ezer meg ezer ellenmondással, mert oly alapokra s pszichológiai föltételekre építi rendszerét, melyek egyáltalában hiányzanak, s mert minden erőlködései és vajdásai már a kiindulási pontok félszagságénél fogva is örökké sükertelenek és eredménytelenek maradának! A kommunizmus (mond Proudhon) a társaságot a testvériség elvére akarja fektetni, mely azonban csak akkor volna kivihető, ha már a néposztályok valamennyi érdekei kiegyenlítették, összhangba hozattak volna; a kommunizmus teljesen megjavult emberiséget veszen fel, s nem látja be, hogy ezt föltenni is képtelenség, s hogy valamennyi communisticus intézmények ép azon pillanattól fogva válnának feleslegesekké, a melyben az tényleg megtörtént volna. A kommunizmus, mikor birtokközösséget stb. hirdet, a családi életet támadja meg, a magántulajdonjogot tagadja, az örökségi intézményt eltörli: ugyan akkor az emberek legbensőbb ösztöneit hajtalmait és indulatait tagadja és rontja le, s valóban azt lehet mondani, hogy a társaság azon mértékben lenne megszagatottabb, önzőbb, erkölestelenebb és erőtlenebb, melyben a communisticus elvek abban érvényre emelkednének. A kommunizmus végre esküdt ellensége az egyéniségnek s személyi függetlenségnek; kútfeje s eszköze a talentom és kitünőség legridegebb nivellirozásának és a legnyomasztóbb kényuralomnak; föltétele és mégis folytonos negatívója a jogosságnak és méltányosságnak; ellensége a műveltségnek és a szabadságnak; szóval ép olyformán mint a tulajdonjog kibányászása a szegényeknek a gazdagok által — kibányászása a gazdagoknak és tehetőségeknek az erőtlének és szegények által; tehát nem más mint vagy a társadalmi nyomor religiója, — vagy üres álomképlet, ha z u g utópia! ¹⁾ Egy általában azt lehet mondani, hogy e munka a lángeszű, de kételyeinek és ellenmondásainak tömkelegéből kibontakozni semmikép sem tudó társadalmi bölcseletnek, legjelentékenyebb (mert egész valóját és egész világnézetmódját leghűbben s legteljesebben visszatükröző) munkája; s bármily félszegnek, paradoxonokkal elárasztottnak is kell nyilvánítanunk azt, félre nem ismerhetni, hogy a legtalálóbba a leggeniálisb megjegyzéseket, nézeteket és kritikái elmefuttatásokat tartalmazza s nem ok nélkül jellemzi egy kitünő életírója Proudhonnak e művet következőleg: „a Contradictions économiques“ czimű rendszer igen sokban hasonlít Hegel bölcészeti dolgozataihoz, csak annyiban tér el azoktól, hogy a logikai eszme önfejlődése, a categoriák sorának szükségessége és következetessége, sehol sincs úgy szem előtt tartva

¹⁾ V. ö. Contradictions économiques ou philosophie de la misère. II. 343—387. és S u d r e : Histoire du communisme. pag. 366—383.

mint a nagy német gondolathős nagyszerű eszmerendszereiben; sőt inkább mindentítt azon félszegség lép elénkbe, hogy a kizárólagos egyéni dialectika, meg a categoriák dualistikai természete miatt megnyugtató eredmények helyett mindig csak új meg új elentételek (antinomiák) és kételyekkel találkozunk.¹⁾

Alig hogy ez említett munka ismeretessé lön, máris egy új, s pedig nagy terjedelmű két kötetes műnek első füzetait kezdé a rendkívüli szorgalmú és termékenységtű író közrebocsátani: „Programme de l'association progressive ou solution du problème du prolétariat” czím alatt. Az új elmémű annyiban eltérő irányú eddigi dolgozataitól, a mennyiben már a politikai s államszervezési feladatok fessegetésére tér által benne a merész izgató, s formulázni kezdé azon eszméit, melyek szerint az állam alkotmányi és kormányzati rendszerét gyökeresen átalakíthatni vélte. Az első két füzetben jelesül a februári forradalom jelentőségét és szükségességét fejtegetvén, az akkor Franciaországban napirenden volt forradalmi és túlzásteljes demokratiai tanok kritikájába ereszkedék, s egyebek közt a „suffrage universel” és a republicai formalismus félszegségeit és hiányait ostorozá. A democratia, Proudhon szerint, nem más mint a megfordított monarchia, a hatalom és uralkodási vágy az egyesről átszállítva az összességre, melynek még az az árnyoldala is megvan, hogy drágább és sokkal költségesebb, mint az az államforma, a melynek helyébe tétetett. A nép, mond Proudhon, visszaszerezve szabadságát, munka által és becsületes fáradozás útján akar élni és jóléte megalapítására törekedni, s nem a sophismák után indulni, s a meddő politikai czivakodásokban és küzdelmekben fecsérelni erejét. — Folytatása e munkának már külön czím alatt jelent meg: „Organisation du crédit et de la Circulation, et solution du problème social” (1848-ban), melyben ismét visszatérve kedvencz közgazdasági elmélkedéseihöz, azon adó-, kölcsön- és bank theoriát fejtette ki Proudhon, melyet fentebb életének rajzában már megemlítettünk, s melynek vezéreszméje volt: hogy a hitelügyet vegye az államhatalom kezébe, s úgy intézze műveleteit, hogy lassanként a nemzet összes tőkéit magához vonja, s ingyen s azaz minden kamat nélküli (!) kölcsönöket adjon azoknak, kik e tekintetben hozzá fognak fordulni.

Ezt a munkát követte 1851-ben a nem kevesebbé szellemdús, ámbár hasonlólag félszegségek és meg nem emésztett gondolatok-

¹⁾ Elismerést érdemelnek egyébiránt e munkában azon alapos s szellemdús fejtegetések, melyek a hitel természetére és hatására, a népességi ügy közgazdasági fontosságára, a kereskedési mérleg elméletére, a nemzeti munka és termelési költségek egymáshoz viszonyára stb. stb. vonatkoznak.

tól hemzseggő „Idée générale de la Revolution du XIX. Siècle;“ — 1850-ben a „Confessions d'un révolutionnaire;“ — 1852-ben „La révolution sociale démontrée par le coup d'état du 2. decembre;“ és 1853-ban az „Exposition des principes de l'organisation sociale“ (Louis Napoleonnak ajánlott) című dolgozat, — megannyi nyilvánulatai Proudhon fokozat szerint fejlődő világ- s társadalmi nézletének. — Ránk nézve ez utóbbi művek főleg annyiban bírnak jelentőséggel, mennyiben Proudhon tulajdonképeni állampolitikai elméletét tartalmazzák, és azon vezéreket fejtegetik, a melyek a szélsőségek és kételyek e nagy tehetségű hősének meggyőződése szerint a jövőkor politikai intézményei megalkotásában szem előtt lesznek tartandók. Hely szűke miatt mi e munkák részlete és egyenkénti elemzésébe nem bocsájtkozhatunk, s csak a következő alapgondolatokat emeljük ki az egyébként óriási eszmehalmazból. Proudhon szerint embereknek emberek feletti uralkodása, illetőleg kormánya nem egyéb rab- szolgaságnál; a miért is egy igazi democraticus szerkezetű országban se alkotmányra, se kormányra szükség nincsen. A valódi demokrácia nem más mint megszüntetése minden törvényhozási, bíraskodási és végrehajtói hatalomnak; a politika nem egyéb mint polgároknak polgárokkal szerződvénye, mely egyes határozataiban és intézkedéseiben folytonosan változik, a társadalmi tagok kénye kedve szerint minduntalan megszüntetethetik vagy megújíttatbatik. Az államforma igazi eszménye az anarchia: a végképeni kormánytalanság, a hol tudniillik mindenki abszolút önállóságnak és szabadságnak örvend; semmiféle megszorító kormányrendeleteknek alávetve nincsen, s a melyben a közvezényletre meghívott műszer a helyett, hogy státushatalom vagy tekintély volna, úgy mint eddig, egyszerű képviselője a társadalmi összes érdekek egymáshozí viszonylatának, a mely érdekek a szabad munka, a szabad kereskedés, a szabad hitel, meg a szabad tudomány által kifejlesztetnek és érvényre jutnak. Az eszményi államban mindezek szerint a legnagyobb mérvben decentralisáció foglal helyet, központosítás, politikai egyesítés szükségtelen, mert másképp megszűnnék a státus az lenni, a minek tulajdonkép lennie kell: tudniillik szabad egyestilési közélet, a melyben mindenki csak azért és addig létezik, míg önérdékeit és önszabadságát biztosítva látja!

Ezek Proudhon közgazdasági és politikai eszméinek és tanainak legkiválóbb momentumai. A soha nem nyugvó s mindig új terveket és eszményeket agyában forgató éleselmű szellemi agitátor írói munkaereje és termékenységé az eddig fölemlített munkákkal koránt sincs kimerítve; mert legujabban még három vagy négy ép oly mélyen életbevágó mint Európaszerte figyelmet ébresztett mű került ki tolla alól; melyet legalább pár szóval megérinteni, az eddigiek kiegészítésül, szükséges. Az első jelestül „Ma-

nuel du Spéculateur à la bourse“ (a börzeüzér kézikönyve) cz. alatt 1854-ben látott napvilágot, s a napjainkban annyira elharapódzott átkos börzeüzérletnek ép oly hü mint legkiméetlenebb ecsetelése, a melyben minden e téren szokásban és gyakorlatban lévő nyereszkesedési aljasság, fortély, csalás, egész meztelenségökben, s a legélesb gúnyorral ostromozva, pelengérre állítatnak; a gazdagoknak a szemeseknek az ügyeseknek és ravaszoknak felsőbbsege az együgyűk a szegények és a tudatlanok felett kimutatatik; az erkölcselenség és pénz-oligarchia minden borzadalmával szem elé állítatnak; s korunk azon kárhozatos iránya, hogy legtöbben minden munka és fáradtság nélkül szeretnének meggazdagodni és az élet valamennyi élveziben részesülni, illő módon korholtatik. — A második mű, az 1858-ban megjelent, s majdnem átalános tilalommal sújtott: „De la Justice dans la revolution et dans l'Eglise“ czimű, melyben a gondolat és eszmévilág minden vidékeit bejárt, de megnyugtató eredményekre még nem jutott bölcselő magának feladatául látszott tüzni „egy új emberi etika megalapítását, mely semmiféle vallási rendszerrel se legyen kapcsolatban. A fölvek, melyek az egész munkán keresztül vonulnak, ezek: az emberi öntudalom, alanyilag és tárgyilag véve, az igazságosságra vezérel; önméltóságunkat érezni és fentartani, embertársainkban elismerni és méltányolni, az önzésről lemondani, s a jót azért mert jó és igazságos követni, és pedig minden tekintet nélkül Istenre vagy a társadalomra, — ez a morálnak alapelve. A jogérzetet és igazságosságot ébresztteni és helyes ökonomiai növelés által minden egyesben kifejlesztteni és érvényre emelni, emberi feladataink legnemesbike. Valamint a fogalomnak és a formának, az eszmének és az anyagnak titkos egyesülése által szellemi autonómiánk valószínűsít meg, ép úgy fog bennünket a tevékenység és annak eredménye, munka és jutalom, kiadás és bevétel kiegyenlítődése: a társadalmi igazságosság felfogására és érvényesítésére vezetni. — A harmadik újabb művei sorában az 1860-ban megjelent „La paix et la guerre“ czímet viseli, s ép oly szelleműs mint meglepő fordulatokban gazdag elemzése korunk nemzetközi viszonyainak, hadászati és állampolitikai ügyeinek, főleg pedig a háború kérdésének, melyre nézve a két kötetes munka végén azon nyilatkozatot teszi Proudhon, hogy az emberiség szelleme nagykörűvé vált s a nagy hadseregektől ép úgy mint a háborútól hátrázottan idegenkedik; vagyis olyszzerű újjáalakítását sürgeti a nemzetközi viszonyoknak, hogy jövőben ily erőszakos rázkódtatásokra többé ne kelljen szorulnia. — Legújabb vagyis 1861 végén kibocsátott „Théorie de l'Impot“ czimű munkájában végre Proudhon egyfelől politikai elveit pengeti ismét új formában, másfelől a physiocraták egy-ado eszméjéhez tér vissza, a melyet igen következetesen az általa felállított elvhez: hogy a föl-

desurak monopolisták, s hogy a földbirtok a társadalmon elkövetett lopás, a physioeratakunál sokszor elméseinben s tudományosanban fejteget és védelmez.

Ezek Proudhon elvei, nézetei, kételyei és utópiái! Figyelmesebb áttekintések azon meggyőződésre vezet, hogy Proudhonban egy sok tekintetben lángelmű, nemes szándokú, őszinte jellemű társadalmi philosoph áll előttünk; de a ki annyi tanulmány tapasztalás és erőfeszítés daczára még mindekkoráig magával tisztába nem jött; a ki éles dialectikájával a fenálló műveltségi s ipari világrend igen sok hiányát, félszedségét feltárta, de kritikai túlzásaiban önmagával is minden lépten nyomon ellenmondásba keveredik; s midőn nagy logikus szerepében vél föllépni, ugyan oly szánandó mint hatástalan gyöngye okoskodással és elmejátékkal képes csak támogatni állításait, melyekre magát legtöbbször csak a pillanatnyi felindulás közepett engedi ragadtatni, s a ki ép akkor, midőn minden párt, minden iskola gyöngéit leleplezési következtetlenségét s ellenmondásait kimutatja, maga is a legvastagabb tévedésekbe merül, s annyi következtetlenséget badarságot és ellenmondást halmoz össze, hogy a rendkívüli hatás, melyet irataival gyakorol, csak azon körülményben leli megfjtését, hogy bámulatos dialectikája gondolata kifejezéseiben a sokaság a sophismákat észre nem veszi, s hogy mindazok, kik egyszer magukat tömkeleges csillogó deductio által el hagyták ragadni, az előzményeket, melyekre elméleteit alapítja, elfogadták, e démoni szellem körmei közül egy könnyen többé ki nem bontakozhatnak. Ez fejti meg előttünk, hogy Proudhon, a ki soha iskolához nem szegődött, iskolát nem alapított, tulajdonképeni rendszert felállítani nem birt, paradoxonokat paradoxonokra halmozott, minden párttal, minden hatalommal hajba kapott, mindenkit megtámadott s mindenkit kigúnyolt: mégis századunk azon írója, ki legtöbbet bámultatott, kitől legtöbben rettegnek, kinek minden újabb munkája megannyi eseményül tekintetik, kit némelyek szerint küzdelmekben és vajadásokban kifáradott, a kétely rágódó férgétől összevissza mardosott, sceptikus és realistikus iránya a XIX. század leghűbb tolmácsának, szellemi képviselőjének nevezhetni. — Egyébíránt bármennyire ismerjük is ele hatalmas lángész jelentőségét az emberiség culturai fejlődési folyamában, azt még legvakbuzgóbb bámulója sem fogja tagadhatni, hogy Proudhon ép azon utopistikai állambölcselelő, a kiben a socialismus és communismus elvrendszereinek egész félszedsége, üressége, sophistication és destructiv jelleme, legvilágosabban kiderült, s napfényre jutott; s kiben ez egész ferde eszmefolyam önmegsemmisítési és megomlási processusának véghatáráig jutott, a hol vagy a semmiségbe visszadőlne, vagy az általa megtámadott s évezredek által szentesített culturai és társadalmi elvek rendszerébe beolvadna

kell. — Ha nem csalatkozunk, ezt Proudhon, mint gondolkodó fő már maga is be kezdi látni. Legujabb munkáin ugyanis már itt ott, a magábatért, s a túlzásokat meggyűlölt bölcselelő önmagával kiengesztelődött kedélyének bangulata vonul keresztül¹⁾ s sok arra mutat, mintha megunva az örökös kétely és rombolás meddő küzdelmeit, a mélyenpillantó buvár eddigi működéseit, s eredménytelen nihilismust pozitív alkotó és építő tevékenységgel akarná felváltani; — hiven egykori Mózesből vett jelmondatahoz: „Destruam et aedificabo!”

V.

Hátra van még néhány szót szöلمانunk Europa más népeinek azon társadalmi bölcseleiről, kik szintén a socialismus zászlói alá szegődtek.

Legkitünőbb helyet foglalnak e tekintetben okvetlenül a német socialisták, mint a kik a francia rendszeralapítótól átvett eszmekört bölcseletileg alaposabban, tudományosabban kifejlették, a francia materialista irányt eszményiebb világnézettel váltották fel, s több oly elvekre utaltak, melyek a socialismust az erkölcestannal, a nemzetgazdasági elmélettel, és a statustudomány uralkodó tanaival legalább némileg kapcsolatba hozni, lehetőséget nyújtanak. — Lássuk közöttök a jelesebbeket.

Az első s valóban önállóbb nézetet eláruló német communista: Engels, a „Die Lage der arbeitenden Classen in England“ (1845.) című munka szerzője. Engels több évig Angliában tartózkodván, az ottani munkásosztály anyagi helyzetének tanulmányozására adta magát s e könyvet írta, melyben a lehető leg-sötétebb színekkel festi az egész angol társadalmat és azon meggyőződését fejezi ki, hogy igen rövid idő múlva ez államban nagy-szerű socialis catastrophának kell bekövetkezni, mely az összes fenálló ipari és társadalmi rendet ki fogja fordítani sarkából, s hogy ennek eltávolítása csak úgy remélhető, ha minél előbb s minél teljesb alakban elfogadtatnak a communismus elvei. Igen elmésen megtámadta ezen kívül még Engels a nemzetgazdaságtant, melyet Proudhonnal hasonló kiindulási elvek és fel-fogás szerint ostromol és kárhoztat. — Eszmerokona ennek, de alapos képzettségre nézve Engelssel párvonalba nem helyezhető Weitting, a ki „Garantieen der Harmonie und Freiheit“ (1842.) „Evangelium der armen Sünders“ (1845) „Die Menschheit wie sie ist und wie sie sein sollte“ (1839.) című munkáiban Jourier elveihöz közeledik, s kitünőleg azt sürgeti, hogy a társadalmi szerkezet főcélja az emberi hajlamok vágyak, tehetségek

¹⁾ „Théorie de l'Impot“ című munkáján mint Motto is e mondat áll „Toujours des Réformes jamais des Utopies.“

és élvek kiegyenlítése s öszhangbáhozása. Egyik említésre méltó saját szerű eszme Weitling tanaiban, hogy a társadalmi ipar s gazdaság körében előforduló minden szolgálatokat és értékeket munkásokra hozza vissza, s ezen az alapon akarja mindenkinek szellemi s anyagi fáradságát, illetőleg az ennek megfelelő jutalmat meghatározni. — A communisták elveit vallja továbbá Hess, Becker és Max Stirner (*Der Einzige und sein Eigenthum*), kiknek mindegyike a Feuerbach-féle újabb bölcseleti iskolával áll összefüggésben, s ez utóbbinak materialistikai-pantheistikus világnézetét akarja a francia Cabetismussal kapcsolatba hozni. Sokkal mérsékeltebb irányt követ Stromeier az „Abbruch und Neubau oder Jetztzeit und Zukunft“ (1842) cz. munka szerzője, ki Fourier tanait vallja, s különösen a munkásoknak a gyár uraikkal társasulását ajánlja mint oly eszközt, mely a pauperismus és proletáriatus megszüntetésére vezethet. — Mélyebbreható mindezeknél K. Marx, ki már 1848-ban Proudhon „Contradictions économiques“ czimű munkájának bírálata, legújabbán pedig egy több kötetre terjedendő „Kritik der politischen Oekonomie“ (1859.) czimű munka közrebocsájítása által vonta magára a figyelmet. — Socialista szellemben irtak továbbá Grün („Die sociale Bewegung in Frankreich“ 1845.), a ki sokáig Párisban tartózkodván, a socialistikai törekvések és eszmék lehetőleg hű és teljes ismertetését adja. Egészen jelentéktelen s felületes képviselője ez eszméknek ellenben Grieb, kinek nyegle nemzetgazdasági műve az ismeretes stuttgarti „Neue Encyclopädie der Wissenschaften und Künste“ czimű vállalatban érdemen felüli elterjedésben részesült.

Újabb s határozottan nemesb irányt iparkodnak végre a socialismusban érvényre juttatni Arnold Ruge az ismeretes német menekült s londoni democrata izgató és Fröbel, több rendbeli eszmedüs politikai munkák szerzője. Mindkettő a social democrata államalkotmány elvéből indulván ki, azon vezéreszmét tűzi rendszere homlokára, hogy az emberiség műveltségi és közgazdasági életében az igazi humanismus megalapítására kell törekedni, s hogy az az országszerkezet fog a jövő igényeinek és leginkább megfelelni, mely a valódi emberiséget, igazságot és munkán alapuló anyagi jóllétet legsükerebben lesz képes egymással közvetíteni, öszhangzásba helyezni. A francia communisták és socialisták túlnyomólag anyagelvies rendszerei elégtelenek; az emberi genius és világfejlődés más, nemesb, tisztább, eszményiebb formákat és intézményeket követel; s legnagyobb hiánya a felállított socialistikai elméleteknek, hogy a családot és az egyéni birtokjogot egészen lerontják, és így az emberi személyiséget, szabadságot, egyéni függetlenséget megsemmisítik, sőt a társadalmi morál alapjait is felforgatják. — Az újabb socialisták közül Németországban még említésre

mélto Marlo (tulajdonkép Winkelblech) a ki egy több kötetre terjedő „System der Weltökonomie oder Organisation der Arbeit“ (1847—1862.) czimű munkát bocsát közre, melyben higgadt s komoly irányban a socialismus és nemzetgazdaság elméletét egymással kibékíteni törekszik, s igen sok figyelemreméltó elvet fejt ki a proletariatus, az egyedáruság, a szabadverseny, az államabsolutismus ártalmas következményei elhárítására nézve.

A mi a többi népek etilleti, ezek körében a socialismus szellemi bajnokai kiváló jelentőségre vagy befolyásra még nem emelkedtek. Rövidség tekintetéből mi e helyütt csak a belgiomi és hollandi Jotrand, Bartels, és Katts-ra; a spanyol: Ramon dela Sagra-ra; az amerikai Channingre, az olasz Corvajára (La Bancocratia, il gran libro sociale 1840) utalunk, mint a kik többé kevesbé szintén ez eszmekörben mozognak, s a socialismus tanainak apostolaiként működnek.¹⁾

KAUTZ GYULA.

¹⁾ V. ö. ez egész czikkekre nézve: Sudre: Histoire du Communisme. 304—445. Thonissen: Le socialisme depuis, l'Antiquité. 2. köt. Biedermann: Vorlesungen über Soc. u. Commun. 1847. Stein: id. művét 4. rész; és Hildebrand: Nat. Oekon. der Gegenwart und Zukunft 140—326. lap.

ÚJABB ADALÉK

A TÖRÖK URALKODÁS TÖRTÉNETÉHEZ

MAGYARORSZÁGON.

Források : Kecskemét város története Hornyik János által. Második kötet, 320 darab oklevéllel, Kecskemét, 1861.; s a szövegben és szöveg alatt idézett kútfők.

ELSŐ KÖZLEMÉNY.

Kecskemét monographiája Hornyiktól kétségkívül a múlt év legbecsesebb irodalmi termékei közé tartozik. Tárgyalja az 1526 — 1686. közti időszaknak, tehát a magyarországi török uralom legnagyobb részének történetét. Érdekesnél érdekeseb új adatok halmaza fekszik előttünk, melyek kiegészítik, pótolják, felvilágosítják a körösi adatokat, sőt a tizenöt éves háború idejéből fenmaradt két jegyzőkönyv s a XVI. századi okmányok a zsitvatoroki béke előtti időszakra is vetnek fényt.

Az okmánytár mellett maga a mű szövege is sok új és eredeti anyagot nyújt. A közigazgatási és pénzügyi jegyzőkönyveket s a XVI. századi két registrumot is itt használta föl szerző.

Kecskemét városa gazdag levéltárának rendezője, a helyi adatokon kívül, a hazai összes irodalmat tekintetbe veszi ugyan, főleg Salamon Ferencznek e folyóiratban megjelent tanulmányait használva vezérfonalul a török uralomra nézve: de a részleteknél mindenütt levéltári adataira támaszkodik.

Ezeket előrebecsátva, meg kell végre jegyeznünk, hogy e sorok írójának több, még föl nem használt kútfő is állott rendelkezésére. Így Szeged városa titkos levéltárából 21 darab okmány; Jász-Berény és Karczag városok okiratai s a szegedi lelkes szent-Ferencz rendi szerzet 120 darab török levele, fordítva Szilády Áron által.

Allítsuk egy képhez a szétszórt adatokat!

I.

Szolimán első hadjáratától, melylyel Szabácsot és Belgrádot vette be, az ötödikig, melylyel Budát kerítette uralma alá, Magyarországnak csak határszélei estek áldozatul. E húsz évi időszak alatt Buda kétszer volt a „szultán“ hatalmában, ki néhány napi birtoklás után mindkétszer visszabocsátá azt a szövetséges magyar király kezei közé. Csak János király halála után hitte elérkezettnek az időt, hogy az országnak egy nevezetes részét a fővárossal együtt birodalmához csatolja. És a török uralkodás kezdete Magyarországon 1542. aug. 29-től számítható.

A magyar korona háromfelé volt tépve. János király özvegye székhelyét Gyulafehérvárra téven át, megvetette alapját Erdély önállóságának. E kis ország szemben a török óriással s a német koronával szebb napjaiban sem gondolhatott rá, hogy a magyar koronát egyesítse. A másik rész, mint választó királyság a Habsburgok alatt megtartá nevét s ezzel együtt az elidegeníthetlen jogokat. A régi magyar királyságnak alig egy negyede volt meg hosszan az osztrák tartományok határában. Megcsontítva eképp s folytonos háborúnak kitéve, se serget, se jövedelmet nem tudott annyit szolgáltatni, mennyit megtartása igényelt. De a német birodalom segélyét, a szomszéd országok adományait az önfentartási ösztön dictálta, míg e confinium fenállt, csak addig élvezhettek békét.

Az első fegyverszünet, mely Buda elfoglalása után kötöttet, az 1545-diki 18 óra megvásárolt s ennek nyomán a Weltwyk által 1547. június 19 én öt évre létre hozott volt: s ez is Ferdinánd részéről évenként 30000 arany évi adót kötött le. Csak a birtoklás elismerését biztosítá ez összeg, nem magát a békét, melynek határideje soha sem lön megtartva. Mintegy kilenczszer lön az, az e században utolsóig az 1590-diki-ig, megújítva s valamint ez évre közvetlenül a hosszú háború következett, a legnagyobb foglalatások tartama alatt mentek véghez. Már 1551-ben elesett Becse, Csánád, Lippa s a következő évben Temesvár, Fülek, Szolnok. Szolimán utolsó hadjárata Sziget, a következő év a Szala és Somogy-megyei várakra tűzte ki a félholdat, pedig az 1662-diki fegyverszünet le sem járt, sőt 1664-ben a trónra lépő Maximilián erélylyel és sikerrel munkált megújításán. Csak az ozmán uralom történetében forduló pontot képező 15 éves háború végén a zsitvatoroki béke vetett végett ez adófizetésnek.

A XVI-dik század második fele tebat az ozmán hódítás korszaka, mely hogy mennyi erőszakoskodás, rablás, zsarnokság kíséretében mehetett véghez, történetiróinknál inkább mutatja a feljajduló törvényhozás: az 1546-diki XL dik t. cz. Jahjapasazade Mohammed ellen. Az 1541—52-diki időszykban lön végrehajtva a Duna s Tisza közének s túl a Duna egy részének behódoltatása,

Buda elfoglalását 1542-ben Szegedé s 1552-ben Szolnoké követvén. Ez utóbbi évben már Temesvár elfoglalásával lehetővé lett magyar földön a második pasaságot felállítani, s e tized alatt a behódoltatással a rendezés is véghez ment. Mielőtt Buda elesett az ozmán birodalom három szandzsáksága a magyar birtokokból telt ki: Szerém, Végszendrő s az 1532-ben elfoglalt s négy év múlva szandzsáksággá változtatott Pozsega ¹⁾ 1541 s a következő két évben folyton folyt a behódoltatás. Esztergom, Pécs, Nógrád, Hatvan, Simontornya, Székesfehérvár mind megannyi szandzsáksághelyek, ez utolsó évben estek el; ez utóbbi helyen Ahmed bég a budai pasa testvére 600000 oszpora évi jövedelemmel neveztetvén ki szandzsákká. Hihetőleg ez időre esik a koppányi s szegszárdi szandzsákságok felállítása is. Azután következtek az 1552. foglalások Szécsény, Fülek, Veszprém s a fent már megnevezett Temesvár és Szolnok. Négy év múlva Tata s 1566-ban Szigetvár estek el, ez utóbbiból hasonlóan külön szandzsákság alakittatván. Dsélalzádé, ki egy évvel később halt meg, mint Szolimán, 25 szandzsákságról emlékszik Magyarországon, ²⁾ melyek még Szigetvár elfoglalása előtt állítottak fel, s hadászati szempontból a budai, temesvári és bozniai basák alá voltak rendelve. E szandzsákok közül tizenkettő volt ez időben a budai basa alatt. ³⁾

A szandzsákságokra osztás III. Murad koráig maradt érvényben, ki három világrészben fekvő birodalmát vilájetekre (mint az egykorúak fordíták: tartományokra) szaggatta. A budai s temesvári egészen, a szendrei, s boznia részben magyar birtokokból teltek ki. ⁴⁾ Nem sokkal Murád halála után a vilájetek száma még kettővel szaporodott, az egrivel 1596, s a kanizsaival 1600 után. De a politikai felosztás folytonos változtatásnak volt kitéve. Semmi sem hagyatott meg, mi a régre emlékeztetett volna: az ország alsó része idegen tartományokba kebelezetvén,

¹⁾ Hammer Geschichte des osm. Reiches II. 150.

²⁾ Lásd nevöket a Budapest. Szemle IX. k. 326 l. De e névsor, melyet Behrnauer közleményéből ismerünk, aligha pontos. Mellőzve, hogy néhánynak neve teljesen el van ferdtítve, csak Siklóst említem. Behrnauer ezt a 15-dik helyen említi, Hammerből pedig (Gesch. II. 188.) tudjuk, hogy elfoglaltatása után a mohácsi bég szandzsákságához csatoltatott. A Gévai földabroszában 1650-ben Siklós a pécsi szandzsákság alatt állott, s a Vámbery által közölt vilájet laistromon sem fordul elő.

³⁾ Szalay Ágoston levéltár I. k. 144 l. olvassuk: „budai Tujgun basa és budai basasághoz tartozó tizenkét szandzsákság.” E levél 1554 keletű. Ezzel egyezőleg Hammer Gesch. 1545-ről hasonlóan 12 magyar szandzsákságot említ, melyeket Chali defterdár állított fel.

⁴⁾ Hammer Geschichte II. 595.

határai eltöröltettek, s a szandzsákságok alkotásánál is a hadtani szempont volt a fő.

Ugyanazon kéz, mely az ország határait eltörölte, igyekezett a bekeblézést beolvasztássá tenni. A mely nap Szolimán szultán Buda várába lovagolt (sept. 2.) az napon vezírbasává nevezte ki a renegát Szuleimánt. A mozlimek kadijává Hairedin effendit, a keresztyének bírájává Verböczyt tette, 500 oszpora napi díjjal, de ki hivatalát nem sokáig folytatta. A nyomor és inség látása az aggot megtörék, s nemsokára, mint Szerémi gyaníttatja, mérgezés következtében meghalt. Hivatala halála után betöltetlen maradt, s a török törvények teljes szigorral életbe lönek lépette: az adózás és igazságszolgáltatás, maga az államélet a hódítás ténye által különben is meg levén szüntetve. A renegát második utódja Mohammed pasa mellé defterdár (1645.) Chalil neveztetett, ki az azon időben még 12 szandzsákság defterét elkészíté.¹⁾ E defter mintegy szabályozása volt a behódoltatásnak. — A birtokviszonyok ez első megszállása után is a török folyvást terjeszkedni akart, s a magyar folytonosan karddal védte birtokát; a nagy háborúk elnémulásával is folyton folyt a csatározás — a békekötés korántsem hozta meg a békét.

A XVI-ik században ép úgy, mint a XVII ikben minduntalan előfordulnak a következőhöz hasonló esetek: 1574-ben „Zrínyi György — írja Mustafa basa — nagy haddal fölkészült és az Posega tartományában való falukat, kit szép szavával, kiket erőszakképen fölveszen és az ő határában letelepíti, immár egynehány falukat azonképen pusztán hagyott; az iszpahiak pedig sírnak, ohajtnak, éhbél is meghalnak, mert nincsen mihez nyúlniok.“ 1577-ben tizenegy czirkálót elfogtak, kiket „minden szerszámmal elhoztak, ezek penig nyilván vallják sok vitézlő urak előtt, hogy törököt fogni jötte nek volt, mert ők kicsinségöktől fogván szabályajokkal éltenek és ha semmit nem vihetnének és vesztetgülnének, tehát ő nekik semmi tisztösségök nem volna. De hogy ő nekik Balaj Gergölytől mindenre szabadság engedtetett.“²⁾ Ugyanez évben Musztafa budai basa a császárnak ír „nam mi egynehányszor megjelentöttük tinektök minemű szömtelenül az tieitök az frigy ellen cselekösznek, várak alá száguldnak, lesöket hánynak, barmot, juhot ragadoznak, utakat állanak, im minapon is szintén Fejérvár alól királykuta mellől egy törököt ragadtanak el, innét Budáról ismét egy ispahia s egy tizedös megyön volt, Válnál lesben vöszik az tieitök, mindkettőt elvitték. Az kállaiak, egriek és az környül valók, az szentmiklósiakat lesre vötték, sokat kit levágtanak s kit elvittének. Ismét ez holnapnak 23 napján az egriek, ónadiak és az környül való végbeliek ezöznél többen les-

¹⁾ Hammer Geschichte d. osm. R. II. 196.

²⁾ Nyelvmélekek II. 248. l.

ben lévén Hatvan alá száguldót bocsátának az mieink utánok lévén elérték stb. ¹⁾ A következő évben a basa még keservebben panaszkodik „nem tűrhetők, hogy felségednek ne panaszkodnánk, mely panaszinkat sokszor mind levelünk által s mind embőrünk által megjelöntöttünk felségednek. Immár azt nem tudjuk ha felségednek adják-e igazán eleiben, avagy nem, avagy penig felséged nem gondol vele. Zrinyi György minduntalan az mi kegyelmes fejedelmünk jószágát dúlatja, rablatja, sanyargatja; az kanizsai kapitány ismég az Szigetvár tartományát dúlatja, sanyargatja; sárvári, pápai, bőszipőrémi, palotai, győri, tatai tisztartók gyakorlatossággal való várak alá száguldástul, leshányásoktul, ragadozásoktul, meg nem szűnnek. Im minapon is Zsámbék alá száguldottanak az mieinket lesre akarták vönni, az váliakat meg azonképen Gesztősallját egy nap háromszor száguldották meg; Buda környül immár sem barmot sem juhot ugyan nem tarthatnak, még csak fáért sem mernek kimönni, szőlőjűkben vagy kertőkben is nem mernek kijárni.“ ²⁾ S mit itt pár évről mutatánk fel, az folytonosan évről évre így történt. Rajza az, mondhatni az egész kornak. Mind a behódolt, mind a hódolatlan nép sokat szenvedett a folytonos dulakodások miatt s szenvedései még nagyobbak voltak nyílt háborúk alkalmával.

Ekkor messze vidékek, nemcsak a várak környékei voltak folytonos zaklatásoknak kitéve. A fegyverzaj, készülődések palánkok erősítése, várak ellátása élelemmel, az ütközetek és csatározások, futárok szaladgálása, kémek tudósításai úgy tetszik mindenütt mindent talpra állítottak. Szalay Ágoston 400 levele, főként az 1554-58 közti időszakra vonatkozó leveleket tartalmaz. 1554. sept. 9-dikén Fülek eleséséről Márton deák így ír: „Fülekbe nyilván benne vannak százan (a mint mondják) avagy a tájon martalóczok, az derék várban valami drabantok voltak benne, áru-lók s azok éjjel vonták fel az küszikláról őket, az magyarok csak az két alsó bástyába és az földvárba szorultak, de az törökök kezébe vagyon mind a por, s mind a szakálos és az élés is.“ Nehány nap mulva viszont ír Marton deák „Somoskö csak könnyen lövés nélkül elesett.“ Kaposvár 1555 ben ostromoltatott, s a korotnaiak segínyt sürgettek, kevés benne a hajdú, azok is fizetetlenek „néppel szoktak házat (t. i. erősséget) megtartani, mert valakinek könyörgünk csak papirossal segítenek, sem lovaggal sem gyaloggal nem.“ E vár elesett, Korotna, Bajom felégettetett s most Babocsa, Segesd sürgette Kerecseni László szigeti kapitánytól megsegíttetését, majd Fonad aggódott sorsán, habár vitézei egy csatározásban szerencsések voltak. Sziget és Babocsa még ez évben erős szorongatásokat állanak ki, de az ellenség mozgalmairól

¹⁾ Nyelvemlékek II. 249.

²⁾ Ugyanaz II. 254.

folytonosan kapják a tudósítást.¹⁾ Valóban, ha e században a várakat és várdákat egymásután elesni látjuk, de látjuk, olvassuk mennyiszor gyakran mily élesen sürgették a kapitányok, tisztartok a segílyt, mennyi gondot fordítottak rá, hogy a törökök mozgalmairól pontos tudósításaik legyenek, s mi híven közölték azt előjáróikkal, mikről a hódoltságban mindenfelé tartott kémeik, bizalmas embereik, olykor a vásáros nép, utazók s az uraikat ellenségeiknek tekintő behódoltak értesíték, nem egyszer fogjuk a felsőbbek gondatlanságát okolni.

Czirkálások mellett a párbaj is pótolta a háború helyét, a lovagias kedvtöltésnek egy neme, mely míg a hajdúk és martalócok zsákmányra vadásztak, ünnepélyes formában ment véghez a főbbek között. Megelőzte kihíváslevél alakban, ünnepélyesen, melynek elmaradása sértő volt. „Nem irsz levelet, hanem pórtól izensz” — mondja Musztafa Cselebi kihívásában. Követte ajándékadás s véghez ment rendesen vár alatt. A vívásban sort kelle tartani. Deli Kazi Görösgálból (Somogy) nem minden neheztelés nélkül írja Bosnyák Mártonnak: „jól tudod azt még én velem sem végezted el dolgodat, és addiglan mással akarsz öklelni, tudod azt, mikoron énvelem megöklelél, csalárdsággal sértél meg engemet, annakokaért akartam egy kopját eltörnöm teveled, azért senki én ellemnem te veled meg nem ökled innét Görösgálból, míg énvelem el nem végezed dolgodat, im Sziget alatt több vitézeknek is lészen ökleletük, légy kész hozzá, ha tisztességedet kívánod, mert ha velem nem akarsz megöklelni, úgy szólítlak meg mind sok jámbor vitézek előtt, hogy nem hogy Babolcsába, de még egyebütt tisztességedre meg nem eszed kenyeredet.” E levél mellett több is mutatja, hogy a vívasok csapatostól mentek véghez. Hasszán és Kürt odabasák, Deli Omer, Deli Ferhát, Deli Hajdár ős lévői vitézt párbajra hív: „Továbbá tudjátok, nemcsak most történt efféle dolog köztetek és mi köztünk, mert igen szép dolog, a hon az két szép sereg szembe áll és csak ketten-ketten vívunk, mind két kos vína egymással, mert ezt értsétek, hogy levél szerént ennél több levelet mi nektek nem küldünk. Ez levélhez képest nekünk ezt megadjátok értentünk, hogyha kijöttök avagy nem, mert tudjátok, ha ki nem jöttök, mi tudjuk minemű ajándék kell oztán afféle vitézeknek.” Adott a vívásra okot s bizonnyal legtöbbször személyes sértés. Musztafa Cselebi Pribék Demes jó barátját ilyesmiért hívta ki szolgálival egyetemben: „én ennekelőtte is tíz esztendővel is sok várakba mentem követségbe az urakhoz, de sehol engemet meg nem szidogattak, mint te szidogattál, mely mi do-

¹⁾ S. Szalay 400 levelében: Fülek 1554. 140, 141, 143, 144. Somoskö 145, 146. Kaposvár 1555. 179, 180. Babolcsa 181, 182. Fonód 1555. 183, 185, Szenyér 1556. 206, 207. Sziget 1556. 208, 210, 211, 212, 213. Babocsa 1558. 295, 297. számú leveleket.

log, hogyha tisztviselő ember vagy, nem illött volna engem szidogatnod, azért nyilván megértöttem, hogy te szidogattál, azért előbb is azt írtam, most is azt írom, hogy halálíg akarok veled megvinnom. Továbbá nemcsak én magam voltam ott, hanem harmadmagammal voltam, azokat is szidogattad, azért értőtük, hogy szolgálid vannak, azok is szolgáliddal halálíg vinnia akarnak.“ Néha a vívásban keresték, hogy méltó-e az ellenfél! s Ibráljon bék ily esetben számlálja elő: „En Székesfehérvárott három száz beslyáknak agája voltam. Haszán agának hittanak, ennek utána nagyobb uraságom adaték, mert Nógrádban az iszpaiaknak Olay békké választatám, onnan Nógrádból eljövék Ibráljon béknek az hatalmas császártul nevezetöm, most immár az pasának mennyi szancsákja vagyon mind előttök járó vagyok, nem tudom azért, mit czirkálsz ilyen igen, mi mind törököt s mind magyart egyaránt tartunk, mert egy istentünk vagyon, és egy emberek vagyunk; mi nem czirkáljuk ekképen az magyar urakat és vitézeket mint kegyelmed czirkálja, miérthogy mind egy Isten teremttött mind kicsinyt-nagyot.“¹⁾ De e kihívások között a lovagiasságnak bizonynyal legszebb példánya a Káldi Miklóse. E régi vitéz még Lándorfehérvárott szolgált. „En ti bennetök — írja hűsz töröknek — igen sokat ösmerek, és nevetökön nevezlek bennetek valamelyitöknek neve'ez levélben vagyon. Továbbá egy vitézt választatok ki közületök, valamelyiket gondoljátok ennyi vitézők közül, kit mennél jobbat tudtok benne; mert ez jüvendő Szent György napján, ha Isten azt hagyja érnöm, megütközöm vele vagy az pápai mezőn akarja, vagy a győri mezőn, vagy az beszerémi mezőn és semmi egyéb fegyver nála ne legyen, csak egy élős szablya és egy vas bot, sem pánczél, sem sisak, csak egy-egy dolmányban, ha az ur Isten neki adja vagy énnéköm, de az mind halálíg legyen, de ha Isten neköm adja, hát én fejt veszőm.“ S itt előszámlálja régi tetteit mintegy provocálva bátorságukat: elmondja mint vette fejt a szolnoki vajdának, a kapucsi basának a fehérvári mezőn „azért eszetökbe vehetitek ki vagyok én.“ Midőn Fehérvárt ostromlák Amhát agának a pattantyú mellett fejt vette, „erről is tudhatjátok ki vagyok én. És hogy az Nebojsza mellett az köfalt erősen megtörétök és egy hajnakorba nagy ostromot tötök és bejövétök az törésen ott hét zászlót nyerénk el tölök, ott is én fejt vé'm az Amhát vajdának, erről is megtudhatjátok ki vagyok én. Azért ti vitézők, ha valamely ti bennetök ugyan vagyon, énnéköm Szent György nap előtt, egy hónappal előbb tudtomra adja, az nevét is megírja, kilészön az vitéznek neve, az ki én velem az bajt fölveszi, én annak nagy szép ajándékot küldök.“²⁾

¹⁾ Lásd Szalay 400 levelében a CXXVIII, CL, CLXVII. számú leveleket.

²⁾ Lásd Szalay 400 levelében a CLXXIII. és CXCII-ik számú eveleket.

E szüntelen folytatott had, szüntelen való érintkezést tett szükségessé. A háború a béke idején kölcsönös recriminációk s kölcsönös felvilágosításokra szolgáltatott alkalmat. A budai basák magyar tiatói — kik számtalanszor a főhercegek s még a császárnak is magyarul írtak — találtak dolgot ezek kérése s kiszolgáltatásában. Nagyon is mindennapi az állapot, melyet Mustafa budai pasának Trautsonhoz írott levele fest: „jöllehet erre minékünk parancsolatunk vagyon, az mi kegyelmes fejedelminktől, hogy valamely városok, faluk ide vannak irattatván, kik annak előtte az hatalmas császár adóját és iszphajások jüvedelmét igaleszolgáltaták és mostan be nem akarnak hódolni, először római császárnak írjunk felőlük, és ha ugyan vakmerőségnek adják magukat, azután szabadságot adjunk afféle vakmerőknek megbüntetésökre, de még mi semmiben eddig nem hirtelenködtünk, biztunk az ő fölsége ajánlásában.“¹⁾ De volt aztán ezeknek eredménye? Valóban semmi, s míg a tollharcz folyt, az összetűzőkésések nem szűntek, a sérelmek szaporodtak s a foglyok száma növekedett.

S maga ez ügy, a foglyok állapota is gyakori érintkezést idézett elő, kik néha az országban tartattak, gyakran kivitettek innen. Legtöbbször számítottak ezek kiváltására, mi által csere útján vagy török foglyokat helyheztek szabadságba, ha egyesek birtokában voltak, ezek jövedelmének nevezetes forrását képezték. Az ilyenek néha jó bánásmódban részesültek. A babocsai bék 1556. egy német rab számára 50 pint bort vitet magyar földről. A rab gyakran magánosoké volt, kiknek joga volt azt kezességen vagy váltsága összeszedésére elbocsátni. Az ügy ily esetben igen sokszor alkuvás tárgyává téteték; azért ők — t. i. a török foglyok, ír á Szele Csányi Ákosnak — olyan módon nem akarják a szabadulást a mint kegyelmed énnekem írta.“ — „Jósa uram jobbágyát — írja Nagy Iván Budáról — a bégtől kiszereztem, bizony nagy nehezen 100 magyar forintért.“ Látunk váltsága összeszerzésére elbocsátott rabot, ki fogságába visszatér: egy kopcsányi török „hogy az ő váltságát meg nem hozhatta, esmét helyére ment az fogságba,“ — Érdekes pendentja ennek, a mit Baray Miklós ír: „mikoron én eljöttem volna békeséggel az Istennek akaratjából házam népéhez és barátimhoz jöttem, annakutána mind birákkal és egyéb barátimmal szembe voltam, és az ke: levelét is nekik adtam, de az kárvallott népek, kik volnának, azoknak harmadrésze is hon ninesen, ki Bécsben, ki pedig nagy részére Baranyában az szüretre és Somogyban eloszlott, menék továbban az basához, mind az birákkal egyetembe ott az basa kérde, mimódon szabadótam volna ki, én megjelentém, hogy ke: kezességére és az én hitemre, annak utána azt kérdé, ha akarok esmég ide menni, én azt mondam, hogy az én hitemet meg nem akarom szegni, és ki az én

¹⁾ Nyelvemlékek II. 243. l.

atyámfiainak nem akarom nyomorúságokat, ha még az fejem elkelne is, az basa azt mondá, hogy az tömlőczben vettet és kezemet és lábamat is az kalodában vetteti, és könnyű is az tömlőczben lenni közelben, hozhatnak ennem házam népe is, én azt mondám, hogy szabad ő nagysága velem, de én nekem az én hitem mellé kell menni, ottan foga elvitetni, az bírák az udvar népével kezdenek érettem könyörgeni, és az bírák kezességére elbocsáttata.¹⁾ A fogoly, ha szabadságát visszanyerte, rendes útlevéllal lön ellátva, sőt a szandzsák fuvaráról is gondoskodott. Sokkal rosabb volt azoknak sorsa, kik a császár fogságába estek s az országon kívül vittettek, mint az e sorokból megtetszik: „és te nagyságod jó híre nevéért ne hagyjon te nagyságod ez nagy inséges nyavalyába vesznem, császár rabságába vagyok galatai nagy toronyba császár rabjai között, te nagyságodnál vagyon egy jancsár fogva Hamza nevű, azon könyörgök az Krisztus érdeméért szabadíttasson ki vele te nagyságod ez nagy nyavalyából és vegyen be te nagyságod az ő saczolásába a mennyi te nagyságod akarátja, én te nagyságodat megelégitem az somméért a mibe engem béviszen te nagyságod és holtomig rabja akarok lennem te nagyságodnak és az te nagyságod gyermekinek, mert császár rabját nem adják váltságra, hanem fogoly szabadíthat ki feje váltságába, a mely végbeli basa levelével jőne.“²⁾ De nagy hadjáratok alkalmával számtalan rab hurezoltatott ki, kik aztán bazárokon adattak el. Stella egy előkelő rabról tesz említést, ki fia jó magaviseletéért nyerte vissza szabadságát. Ez ritka eset volt. Az ily szerencsétlenek közül kevés láthatta meg hazáját s a fogságba ejtés insége, mely a rajta levő elszedésével kezdődött, sírjáig tartott.³⁾ Hazánkat egy részben ezen háború és béke idején való személyrablások nagy mértékben népteleníték. Több egykorú krónikáinkhoz érdekes adalékot képez.

Huszár Gáznak 1557-ben Bullingerhez írt felhívása — „A török — úgy mond ő — mely Budát elfoglalá, az országot folytonosan pusztítja. Nagy számmal hajtja rabszolgaságba a szüzeket, gyermekeket, házastársakat. A családtagok örökre elszakasztatnak egymástól. Az ártatlan szüzek vad katonák zsákmányaivá lesznek. Borzasztó látni hogyan hajtják vásárra a szerencsétleneket, hol fogukat, szájukat, megmeztelenített tagjaikat vizsgálják.“ Huszár ez eljárásnak a családi életre kellemetlen befolyását is élénk színekkel rajzolja. Az elhuzzott rabnak neje olykor visszatér s néha más nőt talál férjénél. Megesik, hogy ez a visszatérőt fogadja el, megesik, hogy ezt elutasítja magától.⁴⁾ Az ily eseteket a világi

¹⁾ Nyelvemlékek II. 76. l.

²⁾ Szalay 400 levele 332. l.

³⁾ Lásd Nyelvemlékek III. k. 17. l.

⁴⁾ Lampe Historia Eccl. Ref. 114. l. a Manli Collectanea után közölve e levél.

előljáróság szigorúan üldözé. Károly Ferencz Sziget környékén habár „ott fenn“ felesége volt, nősült; s Horvát Márk baranyai főispán „hogy itt feleségével elhált“ másnapon megfogatta s vasba verette s sürgeti az utasítást, hogy elereszsze e vagy felakasztassa? ¹⁾

A fenebbi, nagy részben új adatok magokban is képet adnak a XVI. századbeli török kor harcziaságáról, melyet azonban régebben ismert tények is kellően illusztrálnak. Kisértstük meg némi vázlatot adni a belkormányzásról, azon sokban gyér és hízagos adatokból, melyek a századra nézve kezünknel vannak.

II.

Mind azon falvak, városok, melyek háborúk által vagy a béke tartama alatt behódoltattak, új földesurakat nyertek, a császárt vagy török katonákat s hivatalnokokat. Khácz, ziamet és timarli tarka csoportban váltákfel egymást, a kiköltözött nagy vagy birtokán maradt kis nemesség földén: de megyékben épen úgyazok, mint ezek a hódoltságban egy napig sem szűntek meg jogaikat fentartani. A török spáhi nem mívelte földjét, annál kevésbbé a szubasa vagy alajbég, a tihája vagy vajda. Mit ő követelt adó s termény-beszolgáltatás és robot volt — s e földeket a magyar földesurak adták-vették, a korona lefoglalta, a birtokos pörölte, ²⁾ s a kormány széltében adományozta. A törvényhozás korán gondoskodott az adományozás külformáiról. A statutióinak „török ditióban“ ha még voltak megyei hivatalnokok a legközelebbi helyen titkon s ha nem voltak, a szomszédok előtt nyilván kelle végrehajtani. ³⁾ A libri regiik, a konventek s káptalanok levéltárai telvék ezekre vonatkozó törvényes cselekvényekkel, melyek úgy látszik egy perczig sem szűntek meg. Már az 1547-diki törvényhozás ⁴⁾ panaszkodik, hogy a török gátolja az adó- és földesúri census besolgáltatását s rendeli, hogy a „timarli azaz városok, faluk s helységek, melyek török katonáknak utalványoztattak, ő felsége és alattvalói előtt nyitva és szabadon legyenek,“ mint ez a fegyverszünetbe van igtatva.

S ez oly földön történt, hol a török törvények életbe voltak léptetve s polgári és büntügyi perek ezek szerint ítéltettek el. De a népek ezektől való idegenkedése s az ezzel kapcsolatos örökös fizetések a helységek önkormányzatát mozdták el, még oly helyein is a hódoltságnak, melyeket a moslim megszállva tartott. Mert minden helység magyar vagy átalán keresztyén előljárókkal

¹⁾ Szalay Ágoston Négy száz magyar levél 288, 291. l. l.

²⁾ Példákat rá Kecskemét város története I. kötet, az oklevéltárban bőven találhatni.

³⁾ Lásd a Corpus Juris 1563. art. 47.

⁴⁾ Lásd a Corpus Juris 1547. art. 2. §. 7. s §. 1.

birt s a török hivatalnok inkább ellenőrzötte a kormányzást, mint kormányzott. Az úgynevezett hosszú háború alatt e hivatalnokok a szandzsákság főhelyeibe, várakba, palánkokba vonultak, előtte sokkal több helyeket tartottak megszállva. Egy 1556-ki levél a bajomi török bíróról tesz említést ¹⁾ mely helység a koppányi bégséghez tartozott, s épen ez időben (1557.) majd (1569—90) molla, naib, kadi tartózkodnak Kecskeméten, kik a behódoltatás után bizonynyal nem sokára kertiltek oda.

Az 1547-diki béke óta, midőn először nyert a portától törvényes elismerést a magyar korona s földesuri jog a hódoltságához, annak terjedését figyelemmel kísérhetjük. A megyék politikai működése s törvénykezése e század végeig a hódoltságban több kevesebb kivétellel meg volt szünve ²⁾ daczára annak, hogy a nádornak vagy a ki helyétpótolta a Künság beszolgált a szokott fizetését ³⁾ hogy egyes hódolt megyékben (pl. Baranya ⁴⁾ találkozzunk főispánnal, kik vagy mint örökösök, vagy mint a hódoltság előtti időből valóok vagy jogfentartás kedvéért hordák e címet, s daczára annak, hogy leginkább jószágügyi tekintetekből a menekült főnemesség elvben a megyéket fentartá. De lassanként azok is olvadtak : az 1569. I. II-dik t. cz. alispánok s szolgabírák hiánya miatt K. Szolnok megyét Heveshez s Fehérmegyét szék Soltot Pesthez csatolja. Közepette e viszontagságoknak az igazságtűgy s közlekedés sokat szenvedett s különösen az önkényes eljárás napi renden volt. Néha maga a helység lön felelőssé téve, olykor egyes embert fogtak el, vagy utazó kalmárt, marhakereskedőt tartóztattak le másnak adósságaért vagy kibágásaért. ⁵⁾ Ily esetek ellenében létezett egy felségi kiadvány, mely korántsem a hódoltság korából való, s melynek példányát Zsigmond király korából láttam, ki hasonló ügyekben a bíraskodást a fő vagy alispánra bizza. E védlevelet Ferdinándtól 1564-ben megnyerik a kecskemétiak akkép, hogy a panaszosok a kecskeméti bíró s városi tanács ítéletéhez folyamodjanak. A szegediek ugyane védlevelet egy nagy fontosságú zára-

¹⁾ Szalay Ágoston Négyszáz magyar levél 191 l.

²⁾ Bizonyítja ezt maga a statutio története. Az 1563-diki törvény intézkedését e tárgyban láttuk. Az 1647 diki 136-dik t. cz. már tiltja a távol fekvő helyeken a statutiót s azt rendeli, hogy az a sedria vagy megyei gyűlések székhelyén hajtassék végre; természetesen, mert a megyék ez időben már fenállottak, míg még a XVI dik században nem.

³⁾ Az említett Gyárfás-féle fassióban ez áll Jászberényről: (1577.) „Zahlen dass celsissimo Principi Palatino 860 fnt.“

⁴⁾ Négyszáz magyar levél 289 l. E főispán Horvát Márk volt.

⁵⁾ Régi magyar nyelvemlékekben erre elég példát találhatni, jelesül III. k. 44 l. hol Nagyszombat városa tétetik felelőssé 66 dik l. hol Galambóczy Mihályt Irsaszei Máté helyett fogatja el zsidó hitelvezője, 99 l. „valakin lehet megveszszük“ t. i. Szabó Dénes adósságában.

dékkal, mely őket vám- és adómentességökben megerősíti, Maximiliántól 1574-ben oly alakban kapták meg, hogy Unghnad Kristóf varasdi főispán s egri várkapitány és parancsnokhoz forduljanak a panaszosok panaszaikkal, hol nekik jog, igazság és elégtétel fog szolgáltattni.¹⁾ Nyolcz évvel később (1582) Rudolf király hasonlóan e védlevelet kiadja Kecskemét számára s a panaszosokat Kollonics János egri várkapitányhoz s e hivatalban utódjaihoz utasítja.²⁾

Íme az első nagy fontosságú kísérlet, mely utóbb a hódoltsági megyék alakulására, helyesebben hatáskörök kiszélesedésére vezetett. A szabad és hódolt helységek alattvalói közti perben először az alperes hódoltsági hatósága ítél, — de az ügy majd Ferdinánd halála után az egri kapitányhoz terjesztendő, kinek hatósága alatt állott a provisoriatus, mely ez időtt Budán nem székelhetett.³⁾ A XVII-dik században minden megváltozik. E korból e védlevélnek két példányát ismerem, a nagykőrösi eredetit s a kecskeméti, melyeknek kelte közt csak pár havi különbség van. Itt mindkettő a felpereseket a törvényes hatósághoz, az az a megyéhez utasítja⁴⁾ nem azért, mivel a vár bukásával az egri provisoriatus megszűnt, hanem ugyanazon okból, melynél fogva ez időtt már a beigtatások a sedriakra utasítottak: t. i. mivel a megyei hatóság fel volt állítva, sőt működését is megkezdé. Maga a jószágügy még az igazságügynél is korábban az egri praefectura alá tartozott. Maximilián, mint magyar király 1559-ben (tehát atyja életében) Czeplédet, mint az óbudai apácák birtokát, Verancsics Antal továbbá Jakosyth Ferencz egri praefectus Zoltay István s Zeleméry László hasonlóan ide való provisor és várnagyoknak különös védelmében ajánlja kártevők, háborítók s törvénytelen követelők ellen.⁵⁾

Maga a földesúri jog is, bármennyi önkény- és üldözésnek volt is kitéve, a török által, sokféle elismerésben részesült. E viszonyoknak sajátosságos alakulást adott azon körülmény, hogy minden

¹⁾ Szegedvárosi oklevéltár, másolta Hornyik János, kéziratban.

²⁾ Nem értek egyet Hornyik úrral, hogy e védlevél második szövegében (Kecskeméti oklevéltár I. k. 236. l.) azért volna az egri kapitány bírónak kinevezve, mintha a kisebb ügyeket városi előljároság élén kadia intézte volna. A II. k. Oklevéltár 378. lapján 1557-ben a szubasa erősít meg egy czéhrendszabályt — tehát akkor is volt Kecskeméten török hatóság, s bizonyosan 1564-ben is oda utasította volna Ferdinánd a perlekedőket.

³⁾ A gyárfásféle Regestrumban ez áll: „das königliche Provisoriat von Ofen propter metum Turcarum Dominium nacher Erlau transportirt worden. . . .“

⁴⁾ Jelesül a kecskeméti: „id coram magistratu competenti“ a kőrösi „coram magistratu legitimo.“

⁵⁾ Eredetie e levélnek Czepléd városa levéltárában.

béke minden kötés addig volt érvényes, meddig a fegyverek ereje elért. Szalay négyszáz levele igen érdekes adatokat nyújt, hogy mennyit szenvedtek a határszéltől mérföldekre eső helyek is a török behódoltatók s magyar rabló lovagoktól, s hogy az apró csatározások, melyek megszűnés nélkül tartottak, előidézték a török és a magyar portyázók által, mennyire lehetlenné tették a rendes fejlődést. Valóban Magyarországnak nevezetes része egy örökké tartó csatatér volt!

A török földesur a törvényesített zsarolásokon kívül — melyek ellenében a helységek a szultánoktól, basáktól, bégéktől nyert védleveleknek hosszú sorát tudják fölmutatni — pénz- és terménybeli adót, tizedet s igen csekély közmunkát követelt. A már idézett 1577-diki regestrumban, szablyapénz, tegzspénz, vaj-, fa-, szénapénz-, juh-, gabnatized, egy disznó után 4 denár, tűró, tehén, minden gazdától évenként (Berényben) 3 napi munka, salétrommunka fordul elő ¹⁾ a török részre, míg magyar részre is a rendes census és dicán feljül akó fordul elő (in adonem solverunt) mely gabna, búza, vaj, tűró s vágómarha, disznó, bor volt s melyet még az officialisnak is fizettek, kinek ezenkívül dolgozni tartoztak. De a hódoltság első korának éppen adózási rendszeréről birunk legkevesebb specificus adattal, habár annyit, hogy ez tartományonként különböző volt, tudunk, míg magára a kezelésre vonatkozólag egy pár adat már jött napfényre. Szolag Ali köztel-tomáji szpáhi, Gerzsei Pető Jánosnak Réziben, ki ez időt soproni főispán volt, jelenti, hogy a tomajiak kilencz hónap óta sem adót nem fizetnek sem a császár dalgára nem járnak s fenyegeti, hogy ha „rabbá lesznek Isten ő siralmakat s veszedelmeket az te lelkeseden keresse,“ ²⁾ s ezen kívül még más adatokat is találunk, melyek hangosan szólnak. — A szenyérierk (Palánk Somogyban) panaszkodnak, hogy a törökök a hódoltságbelieket nem eresztik be, négy falu be nem mehet, élést nem vihet s megbüntetésüket kérik.³⁾ Kürt vajda koppányi spahi Tahy Ferencznek levelet ír, hogy a laki malmot, melyet közösen birtak s Magyar Bálint hajdúi felégettek, „mert bizony jó öröksége volna az, kár mind nagyságodnak, mind énnekem is pusztán állani“ csináltassa meg.⁴⁾ Szekesei Máté (1560-b.) jelenti úgy hiszem a nádornak, hogy a Szegszárd-táji faluk sem dézmát, sem adót nem fizetnek, sőt a „jámbor keresztények“ megmondották, hogy ha ezek behajtására hozzájok mennének, nekik meg van parancsolva, hogy fölkeljenek. A gyalogműves nép csak lappangva jöhet, mert a török bünteti, nyársba vonatja őket.⁵⁾ Ez mind túl a Dunán történt.

¹⁾ „Mise (Körös mellett) 50 Centner Salliter.“

²⁾ Szalay Ágoston Négyszáz magyar levél 211 lap. Tomaj van Balaton mellett.

³⁾ Szalay 400 levele 247. k. l. — ⁴⁾ Ugyanaz 338. k. l. — ⁵⁾ Ugyanaz 379. k. l.

Csak így volt ez a Tisza környékén is. 1571-ben Mahmud bék szolnoki szandzsák a kállai kapitánynyal tudatja, hogy a kallósemjéniek három év óta nem fizetnek, sőt még azon adósságot is, melyet az alajbékától megváltott hogy „más bék ne fizetesse az ő jobbágyait“ nem adták meg. De nevezetes engedményekre hajlandó csakhogy pénzt megkaphassa, s a szokottnál szelidebb hangon ír, sőt summájokat 200 forintra leengedi: mert Semjén a magyar kézben levő Kálló közelében feküdt.¹⁾ Pedig egy más levél ugyanez évből írja, hogy a „szolnoki bék a jövő héten Debreczenbe jő, rablást akar tenni a hódolt falukon, kik a császár adaját be nem vitték volna, a falukkal palánkfát, vesszőt hordat, talán, hogy kastélyt csináltasson.²⁾ Ugyane béknek 1557-ből egy körlevele maradt fen a Tiszamente és területében levő helyekhez, hogy minden két háztól egy ember ásóval, kapával, lapáttal, fával, vesszővel jöjjenek Szolnokba császár háza épületire.³⁾ De egy adat sem szól világosabban, mint Musztafa budai pasa Trautsonhoz írt 1574 ki levele⁴⁾ . . . „kérjük te nagyságodat, mint tisztölendő barátunkat, hogy te nagyságod szőljon római császárnak, parancsolja meg mindönféle hogy járjanak be, az hatalmas császár adóját és urok jövedelmét szolgáltatassák be, ha ezt miveli ő fölsége, mi felelünk arra hogy az mi birtokunk alatt valók nem az, hogy az ő fölsége jószágában mönnek, de az számára még csak egyes lovat sem nyergelnek meg.“

A határszéli helyek e nyomasztó állapotját nagy mértékben mozdítá elő a kétfelé fizetett adó. A fenidézett levelek mellett a Gyárfásféle Regestrum is világosan mutatja, hogy az adószedés a török részre nem ment véghez a magyar hatóság tudta nélkül.⁵⁾ A magyar hatóság pedig a magyar részre fizetett adót illetőleg külön rendszert állított fel: felét fizesse annak mi a nem hódolt megyékre ki van vetve, mi egyaránt szólt az erdélyi s a török részekre.⁶⁾ De akkortájt ez nem csak veszélyes, hanem terhelő is volt. Török és magyar részről alakultak rabló csapatok, szegény legények, hajdúk vagy gazdag lovagok, kik gyakran várakat, palánkokat tartottak megszállva, kivétel nélkül ellenséges vagy baráti földön, egész helységeket fenyegettek, pusztítottak s a hadjárat nyomorait nevelék. Ezek szintűgy adót vetettek a környékre s executiót tartottak. Korpády Gergely egy ilyen rabló pénzt és ruhakelméket parancsol a ságiaktól „felső ruhára való posztót, veres istamétet gombjával egyetemben, mely 18 legyen, különben valamely kezembe akad bennetek, dija szerint megyen el.“ Nagy Péter a mensiektől hasonló dolgokat követel s nem teljesítés ese-

¹⁾ Döbrentei Nyelvmélekek II. 222. — ²⁾ Ugyanaz II. 224. —

³⁾ Ugyanaz II. 252. — ⁴⁾ Ugyanaz II. 243.

⁵⁾ Halas . . . ihrer Aussag nach haben sie dem Janitscharen aga nachher Erlau jährlich abgeben müssen 100 Rhlr.

⁶⁾ Corpus Juris 1563. Ar. VIII. 1569. Ar. X. stb.

tére fenyegeti hogy úgy járnak, mint az icseiek, felakasztatja, nyársba vonatja, a ki kezébe akad s a sarczot is megveszi rajtok. Tóth István kezes summát követel, Tóth Márton sürgeti, hogy bejöjjenek. ¹⁾ Ugyane tárgyban fenmaradt a szorongatott helységek panasza, mely azoknak zaklatását ez s más hajdu vezérektől szenvedett nyomorgatását festi, a „mentséglevélnek“ a foglyok felől helyt nem adtak, s a sarczot könyörület nélkül behajták, horukat megiszszák, ökreiket levágták stb. ²⁾ sőt kínzások orr-, kézelmetszés, nőknek, gyermekeknek házukban elégetése, a marhák inainak bevagdálása napi renden voltak e panaszlevelek szerint. Szinán agaszpáhi, a koppányi bék képeinek egy nyilatkozata mutatja, hogy mindez még különösnek sem tetszett. Meg van hagyva a hatalmas császártól — írja ő Magyar Bálintnak — hogy a frigyét megtartsák, senki vára alá ne menjenek, „ingyen az kit mezőn találunk tizet, huszat, harminczkettőt, ötvenet, és megverik, azzal a két fejedelem közt való frigy fel nem bomlik, a vég mindenkor így járt, a szegény legény effélével él, mivelhogy a frigy alatt a fejedelmek is szűken fizetnek.“ Ez legalább őszintén van mondva. ³⁾

E folyton folyó zaklatással a törökök a behódolás szaporítására törekedtek, s kihívásaikban és visszatörletéseikben e szándék tisztán körvonalozódik. „Nos Dervis sanchakus“ — írja e török a kanizsai hivatalnokoknak, kikkel tudatja, hogy ő Kaposvárt s Koroknyát az öcsese Babocsát kapta, s ezért a Kanizsán innen Balatonig eső faluktól megvárja, hogy behódoljanak „az mint értem te kegyelmed nekik ellent tartotok, ha valami történi rajtok az Isten keresse az te lelketeken“ s figyelmezteti, hogy ketőjük közt a faluk el ne veszszenek, mint Kászon basa idejében. ⁴⁾ E minta mondhatni naponként megújult s mivel a rettegtetésnek csakugyan volt sikere, a gyakori példa 1574- s 75-ben a törvényhozást is kényszeríté megtiltani az önkényes behódolást, ⁵⁾ s e részben a felügyelettel megbízni a fő és alispánt, de míg az Erdélynek újon behódolók — az 1569. X. ar. szerint — egész adót fizettek, a török részen levőkre nem tarták tanácsosn ak e szigort kiterjeszténi.

¹⁾ Szalay 400 levele 319—21 ll. — ²⁾ Ugyana z 322—24 ll. —

³⁾ Ugyana z 335 l.

⁴⁾ Szalay 400 levele 221 l. A régi magy. Nyelvenlékek III. k. 115. l. 1592-ből Omer bék török-magyar író deák (tiato) ir Beszterczebánya polgárainak s bírának, figyelmeztetve őket, hogy a környékeliek már behódoltak: „azért ha ti is feleségtekek, gyermekeitekkel, jószágokkal akartok békeségben megmaradni, tehát az hatalmas török császárnak hajtsatok fejet én ezt felfogadom hitemre és tisztességemre, hogy senkitől bántások nem leszen.

⁵⁾ Corpus Juris 1574. Art. XV- 1575. Art. XII.

E behódoltatási törekvés a várak körül még élénkebben nyilvánult s e tárgyra a Gyulát illető igyekezeteknél érdekesebbet fel sem hozhatnánk. Mehemet szolnoki sandzsák 1557-ben felszólítja Mágócsy Gáspár gyulai várparancsnokot, hogy miután Ferdinándtól sem segítség, sem adomány nem várható, küldje hozzá bizott emberét és ő számára minden jót és uraságot kieszközöl, sőt még Gyula várának uraságát is — természetesen a behódolásért, s figyelmezteti a Bebek Ferencz példájára, kinek a basa „hüségéért uraságot és szandzsákságot adott.“ Nem sokkal ezután Musztafa bék szegedi és kalocsai szandzsák ir Mágócsinak s felszólítja, hogy térjen át a János király fia hűségére, mert „nagyobb tisztességet vesz fel Bebek Ferencznél, ugyanazon tisztbe megmaradhat.“¹⁾

Ily körülmények közt a jobbagyság gyakran pusztán bagyá telkeit s ment jobb állapotot keresni. Épen ezért szultáni rendeletek tilták a föld népe sanyargatását egyfelől s biztaták a behódolókat másfelől „és ha valamely hódolatlan földről Gyuláról avagy egyéb városokból, falukból valamely ember az én hódlott földemre avagy akar jönni, akár micsoda rendbeli ember legyen, nagy bizvást jöjjen az én hitemre, mert sem személyébe, sem marhájába meg nem bántja“ mond Szolimán szultán Debreczennek adott menedékleveleiben.²⁾ Maga János király is minden áron igyekezett előmozdítani a megpusztult Szeged városa benépesedését s Szilassy Ferencz bívének engedélyt ad elnéptelentült csongrádmegyei birtokai benépesítésére.³⁾ A magyar törvényhozás is pártfogásába vette a hódoltságról menekvőket, elrendelvén azoknak a várakba befogadtatásokat. Közepette ennyi zavarnak nem csudálhatjuk, hogy a törökség a német várparancsnokokra is elragadt. Az 1553-iki V. t. cz. 3. §-a tiltja, hogy ezek timárlik példájára ne osztogassanak katonáiknak földbirtokokat,⁴⁾ Gondolni lehet, hogy minő éles visszaélések kényszeríték a rendeket hasonló szellemű t. czikkek alkotására.

Minden zaklatás és üldözés sokkal türehtetlenebb alakban jelent meg a határszéleken, mint a hódoltság belsőbb részein. A végvárakban és palánkokban lakó törökség uralma nyomasztób-

¹⁾ Szalay Ágoston 400 levele 220 l. Bebekről beszél Nagy Iván „praefectus Itolorum Budensium a 241 l. „Az Bebek szent Antal estéjén bejőve Budára nagy glóriával az császár zászlaját megadák neki szent Antal napján mondhatatlan gazdagsággal és pompával, mely mostan is az én házamnál vagyon, nem tudom mikor megyen el.

²⁾ Nyelvelmékek II. 275 l.

³⁾ Hornyik munkája II. k. 11. l. Közölve az illető okmányki-
vonatok.

⁴⁾ „Neque Turcarum in morem villas atque oppida sibi in Thimaros conscribant atque pro libitu possideant“ pl. t. i. ő felsége katonái.

ban nehezült egész környékre, mint bennebb azoké, kik a khászokat igazgatták vagy a ziametek s timárokból húzták a jövedelmet, habár ezek is csak az erősített vagy nagyobb helységeket tarták megszállva. A fő és birtokos osztály kivonulásával magára hagyott kis nemesség és jobbágyság, minden eszközt, mi a leigázottak rendelkezésére állott, igyekezett felhasználni, hogy állapotát türethetőbbé tegye. Sem a szabad hajdúk, sem a portyázó törökök nem látogatták oly gyakran, hogy vagyona növelése lehetlen lett volna. Urai zsarolásában is volt némi rendszer, melyhez nem volt lehetlen hozzá szokni, s melyeket mégis könnyíteni tudott. Az önfentartási ösztön a helység életfejlődését mozdítja elő s így látjuk, hogy a mivelt osztály hiánya mellett is értelmes középrend alakult köztök, a saját erejökre hagyottakban. S ez állapotokra a protestantismus terjedése, mely a gondolkodás önállóságát mozdítja elő, befolyással volt.

A mohácsi vész a magyar hierarchiát fejeitől fosztá meg, a következő dülások, a török uralom növekedése a parochiákat sok helyt üressé tették.¹⁾ Az új tan mindinkább terjedt s különösen a hódolt helyeken, hol a török koránt sem vetett annyi gátat eleibe, mint kívül, a német uralom. Sztáray Mihály, mint maga is bívé, csak e kedvezés alatt terjeszté az újított tudományt²⁾ s Huszár Gál is megemlékszik erről említett levelében mondván, hogy a hitüldözés csak ama helyeken nem kegyetlenkedik, melyek a török hatalom alá vannak vetve. Sőt a török gyakran tömegesen látogatja az új tudományt hívők egyházi szertartását, de midőn úrvaesora - osztásra kerül a sor, távozik —³⁾ adat, mely a Tolnai s Ziegerével megegyezik, s melyet a protestantismus terjedésének története túl a Dunán igazol s „ezt — mondja egy egykorú — az Isten különös gondviselésének lehet tartani, mert jóllehet az itteni lakosok testiképen szolgálnak, de bizony nekik nagy mértékben tündöklök az evangyeliom világa “ Abádi Benedek a későbbi újszigeti nyomdász — 1543-ban Szegedre megy, „s a basá előtt a templomban nagy kedvességgel tanít, annyira (1545-ben) a minap egy disputatio alkalmával a basa hallgatást parancsolt a barátoknak.“⁴⁾ Mind a mellett tévedne valaki, ki ebből a katolikusok üldöztetését következtetné. A két

¹⁾ „Mert ha papok volnának itt a tartományban, netalán mégse áradott volna el annyira a hitetlenség“ mondja a temesváriak 1582-ki kérévele Preyer Monograph. 158 l.

²⁾ Palugyai Magyarország leírása N. 388.

³⁾ Lampe Historia Ref. 113 l.

⁴⁾ Manlii Collectanea szerint Palugyai 389 l. A szegedi sz. ferenczrendiek török levelei közt a I. latin oldalírata „Anno 1545 Litterae a tempore disputationis stb.“ habár az évszám hibás, mert e vita 1562-ben volt; de a Manlius évszámi adatát csakugyan megerősíti.

felekezet papjai közt gyakoriak voltak ugyan a disputatiók, sőt a türelmetlenségnek is adák elég jelét, de ez többnyire köztök maradt. 1562. elején Szegeden „új bódog aszony háza“ felett vitály támadt a két felekezet közt. A szegedi diván előtt három tanú bizonyítá, hogy ez 53 év óta a barátok kezei közt van s ennek következtében ebben meghagytattak „hogy hiában való szer-tartásaikat s üres szabályaikat benne gyakorolhassák.“¹⁾ Sőt olykor a viszály is szépen lecsöndesült, mint Kecskeméten, hol a pá-pisták s lutheránusok 1564-ben az öreg kőtemplom felett akkép egyeztek ki ezer frt kötéssel, hogy magát a kőtemplomot a ka-tholikusok használják, de ugyanazon udvarban a protestánsok is építsenek templomot, mely fából el is készült,²⁾ s az 1678-ki nagy égés idejéig fenállt. A leigáztatás nem oltá ki ugyan a türelmet-lenség szikráját, de a gyűlölködésnek véres jeleneteit meg tudá gátolni. A lelkiismeret szabadsága nagyobb sérelmeket nem szen-vedett, a hit vigasztalása fenmaradt számukra. A protestánsoknál ez alatt lassanként szaporodott a papok, az eklézsiák száma, melyre a tanügy emelkedésének is nagy befolyása volt, míg a ka-tholikusoknál éppen ez kezdett hanyatlani. S midőn ezek a főrend és kormány befolyásával feltartóztatására nem rendelkezhettek, kibélték a protestánsokkal — s ekkép a vegyes helyeken bi-zonyos egyenjogúság származott. És e helyeken az egyenjogúság az egyházban a városi kormányzat közös felosztását is eredmé-nyezé, mint pl. Kecskeméten, hol a községi javadalmak s előljárói hihetőleg ez idő óta közösen használtatnak, s hol a két feleke-zet közt jó és rossz napokban a kölcsönös szeretet és ragaszkodás annyi szép jelével találkozunk.

E közszellem nem lehetett elszigetelt jelenség Kecskeméten. A nyomor és veszély sokkal újabb, sokkal nagyobb volt, hogy sem az összetartásra ne hathatott volna jótékonyan. Mintegy meg-újulni látjuk a régi középkor ama jeleneteit, melyek a társulati szellemet felkölték s a czéheket létrehozáák. Látjuk a soha meg nem szünő harczot, mely a közbátorságot teljesen felbontá, a gő-gös katonai elemet, mely a fegyverviseléstől eltiltott polgári ren-den kegyetlenkedik s a kettőnek egyenetlen, de kitartó küzdését; a nagyobb városokba vonult ipart és kereskedést pártfogolva a napi szükség által, de lenézve és zsákmány tárgyaivá téve olyan osztály által, melylyel összeolvadnia képviselőinek lehetlen volt. S mindez a testvériségnek kútforrásává lett: mely bizonynyal nem

¹⁾ A szegedi sz. ferenczrendiek levelei I.

²⁾ Nem lehetetlen, hogy addig, mint Körösön is — a két fele-kezet közösen használta a templomot. A Szerződés (Hornyk Oklevél-tár 225 l. csak a kőtemplomról szól, de az 1680-ki egységben ez áll: „mind az két templomok az, melyek egy czinteremben lévén megég-tenek volna, az kálvinistáké fából lévén építve“ stb. Oklevéltár 260 l.

itt kezdődött, de itt erősült és fejlődött naponként láthatóbban, erősebben.

Ipar és cézhek már századokkal előbb léteztek hazánkban, ezúttal csak a szövetekezés volt szorosabb, s az igyekezet buzgóbb, hogy kiváltságaikat megerősítsék és biztosítsák. S épen e pont volt az, melyet a török saját érdekében emberül tudott kizsákmányolni, főként azon szabadalmak által, melyekkel az őt szolgáló mesterembereket látta el. S ez mindjárt a behódoltatás után így volt. A kecskeméti kovácsok a budai várhoz — írja Musztafa a budai basa kaimakámja — szolgálnak kovácsmesterséggel valami kívántatik, ő nekik külön czéhmesterök vagyon, ágyúkerekeket vasazni és mindent várhoz való valamit kívántatik szultán Szolimanától fogva st csináljuk és szolgálnak“ ez okból eltiltja, hogy közmunkák, különösen kaszálás és szaraboruságra (szilakhor vármunka) szoríttassanak.

Szegeden sajátságos szabadalmas osztályt képezett a mészáros czéh. Egy évszám nélküli hűcset, de a mely a XVI-ik századból való, említi, hogy ezek „még Szulejmán szultán hadviselés-koron 35-en az igaz hit szolgálatára rendeltetének, Eger, Buda, Temesvár vidékére fontos ügyekben írt leveleket hordoznak“ egy más 1621-ki folyamodvány pedig, melyet a szegedi kadival íratnak, mondja „mi a császári hódítás óta folytatott harcokban a mozlím seregnek mindenkor kalauzai valánk s a kincstári ügyekben Belgrádba, a keresztyén földre stb. szóló leveleket télen, nyáron hordozánk.“ Egy 1587-ki temessztük pedig mind e köteleltségeiket felemlítvén a levélhordást illetőleg azon megkülönböztetést teszi, hogy mind a rendeleteket (emr) mind a kásza ügyében különböző helyekre intézett leveleket ők hordták rendeltetésük helyére. E kötelezettség sem könnyű sem veszélytelen nem volt. 1584-ben számuk felül volt a 30-on, de a fenidézett hűcset mondja: „a 35-ből már ekkorig csak 8-an maradtak, kiken szintén mindnyájokon megtörtént, hogy a gonosz katonák lovaiktól, kardjaiktól megfoszták, mindenökből kirabolták s még meg is sebesítették. 1610- és 1621-ben már viszont 12-öt találunk egy 1626 ki fermán pedig 15-ről tesz említést: mi a hosszú török háború bevégeztével számok szaporodását mutatja.

Köteleltségeikkel arányban állottak kiváltságaik, melyeket a hódító Szoliman idejére vittek vissza. Irományaik azonban 1571-ben kezdődnek, mikor egy diváni tezkere mondja, hogy az új defter alapján kiállított pecsétetes tezkeréiknél fogva a karakullik (vármunka) s egyéb teklifek alól fel vannak mentve. De kiváltságaikat még pedig, mint igen régieket az 1621-ki fermán határozza meg. E szerint a rendkívüli adók és terhek nem rovathtak ki rájuk, s fizetésök a fejadó, tized, iszpendzse és rüszm-re szorítkozott „azon kívül semmivel nem tartozott“ sőt bírójuk (azaz czéhmesterük) még e fizetésektől is mentes volt. A városi hatóság, sőt magok a helybeli török hivatalnokok is (eminek s ezek embe-

rei) e kiváltságokat minduntalan nyirbálni akarák: úgy tekinték őket, mint külön testületet, mint nem is rájákat ¹⁾ s összes igyekezetök arra volt fordítva, hogy őket e mentességektől megfoszszák, bíráikat saját hatóságuk alá rendeljék. Így gátolták őket 1584-ben czéhmesterválasztásban s így akarák számtalanszor a köztelherviselésben részvételre s háború alkalmával istirai zekhire adásra czéhmesterüket kiváltságaiktól elállásra kényszeríteni. 1579-ben kanun és defter ellenére hadi forint (szefer florint) adóval terheltek. „Még nagyobb sérelem érte őket 1587-ben. „A város bírái azon okból, hogy szandzsák-bég nem lakik városukban mint ezelőtt s így a levélhordás nem valami nagy dolog, az eddigi szokás ellenére teklifek teljesítésére akarják szorítani, miáltal ezek más rájákkal egyenlően kullikot tartozván szolgálni sem a mészáros-ságot nem folytathatják sem meg nem élhetnek s arra lesznek kényszerítve, hogy elfussanak“ ekkép hangzott Budára terjesztett panaszkodás. Ez erőszak mellett a fortély fegyvereivel is próbált tettek. Czéhmesterüket városi bírónak választák, hogy ekkép e kiváltságához hozzá férhessenek. Mind a szegedi diván, mind a budai s egri hatóságok, melyekkel érintkezéseik valának, mindannyiszor orvoslák is sérelmeiket s kiváltságaikat épen fentarták.

De aztán e czéh egy zárt és örökös testületet képezett, melynek tagjai a szidzsillben följegyeztettek, erről szűretet (kivonat) kaptak, mindannyiszor, valahányszor saját választások folytán vagy a fiú örökösödése következtében soraikban változás állott elő. E változások mindannyiszor a kadinak jelentettek be, ki azt a diván elébe terjeszté, mely a török levelekben mudsliszi szerije nevet visel, hol mint a XVI-ik század végén s a XVII-ik folytán ²⁾ több ízben tapasztaltam a jelenlevő törökök mellett a magyar bírák, esküdtek s egyéb személyek is följegyeztettek.

A kecskeméti kovácsok épen úgy mint a szegedi mészárosok, mint láttuk, nem a rendes csak a rendkívüli — de hasonlólag tetemes és terhes adók és szolgálatok alól voltak felmentve. E czéhek közvetlen szolgálatot tettek a töröknek, de a többi iparosok is, ha nem is kiváltságok, legalább pártolásban részesültek. Czéliszabályaikat ő erősíté meg s ha azok ellen kültámadás vagy erőszak intézteték, védelmére kelt. A kontárokot eltiltá mesterségük gyakorlatától s az egymás közt perlekedő czéheknek igazságot szolgáltatott. A kecskeméti kovácsok előtt sem a cigányok sem más senki szemet nem vásá-

¹⁾ Most a redsebbasi, a szegedi emin, ser és kánun ellenére, ez idő szerénti bírájokat mészárosaságtól megfosztván város bírájává tevő, még két társukat szintén mesterségük elhagyására kényszerítván városi rájákká változtatta mondja VI. Murad fermánja.

²⁾ Kecskeméti oklevéltár 287 l. Malák bíró, Szabó Éliás stb. a vaskának alá vannak írva 1590-ből. A szegediben több ily eset fordul elő. V. ö. Budapest. Szemle IX. 329.

rolhatott, a szücsöknek pedig kiváltsága volt, hogy a városbeli báránybőröket másoknak eladni addig nem lehetett, míg ők vásároltak, és sokadalmakban előttünk bört senki sem vásárolhatott. Fenforgó esetek folytán fetva és veszikákkal biztosíták maguknak szabadalmaikat, nem csak idegen városok, hanem a helybeli szabók ellen is, kik ez időben, midőn főként a prémes munka divatozott, a szücs mesterségbe belevágtak. A ránczos és közönséges mente, suba, kürdi, dolmány, bekecs, készült legyen granát, majszer, kikniczer, karaszia vagy abából, prémmel csak szücsök által láttathattak el. Azonban a „szabók az ő mesterségökbe avatkoztak“ az ezt tiltó szabályok ellenére s e felöltönyöket prémezve állíták ki, de az emírek, kadik s eminek mindanyiszor utasítva lőnek e visszaélések meggátlására.

A törökök' zsarolásainak a mesteremberek nagy mértékben ki voltak téve. A körösi, kecskeméti kovácsok ágyúk és hadiszerekek vasazásával, a budai ágyugyárban dolgozással, Budára s Szolnokra hidszegek készítésével, az ácsok hasonlólag e két helyre hidmunkákkal, a szappanosok a rendes adózással vált szappanajándékkal, mindnyájan pedig a hivatalnokok s kóborló katonáknak ingyen dolgozással adóztak.¹⁾ Ily körülmények közt a ragaszkodás, összetartás a czéh tagjai közt annál szükségesebbé vált. Kültámadások s a városi hatóság ellenében a törökhöz folyamodással oltalmazták magokat s annyiaval gyakrabban és szívesebben, mennyivel kiváltságoltabb volt a czéh. A pasaságok székhelyeit a szegedi mészárosok s kecskeméti kovácsok fíraszták leggyakrabban — nem fetva és veszikáért, melyek perestígyet döntenek el, ők a pasákhoz, beglerbégekhez, ezeknek ke-thudaihoz, a názurokhoz folyamodnak, emr-eket, parancsokat nyernek s ezekkel veszik magokat körül. De belügyeikben annyiaval nagyobb önállóságra törekedtek kivétel nélkül mindnyájan. Mihelyt valamely városban a mesteremberek száma annyira nőtt, hogy ezek testületet alkothattak, vagy ezt valamely külső nyomás szükségessé tette, czéhszabályokról gondoskodtak s annak megerősítését eszközlék. Irott articulusok nélkül is szokásos szabályok által kormányozva, állottak fen czéhek, s gyakorlatában voltak a rendes jogoknak s önkormányzatnak. Azonban mindnyája szeretett articulusokról gondoskodni, s alföldi városokban leginkább a XVI. dik század dereka óta. Körösön a XVII. dik század utolsó éveiben fordulnak elő, — de Kecskeméten már a XVI. diknak dereka óta, sőt a szappanosoké a két városban közös volt. A hódoltság első századában mindenütt a török a megerősítő, az utolsó években pedig a magyar nádor, sőt ez idétt már a török által korábban megerősítettet is Wesselényi írja át. Legnagyobb

¹⁾ Kecskeméti Oklevéltár 285 l. olvassuk: „Miután bizonyos útfélen eső városbeli szücsök a portyázó s más hadak számára tett ingyenes munka miatt most némi kárt szenvedtek,“ stb.

részök más városból hozatott meg, mint az ötvösöké és szappanosoké Debreczenből, a csizmadiáké Ráczkeviből, a kovácsoké Nagyváradról, honnan a János Zsigmond és Bátor Zsigmond által kiadott articulusat kapják meg. Ez utóbbiak a sarkantyúok vagy lakatgyártók és csiszerekkel egy czéhet formáltak, de rendtartásaikban és szabályaikban egymástól régen eltérvén, elváltak. Az ötvösök (1551) Tóth Mihály seregének szétveretése, Szeged akkori pusztulása s az ott elkövetett vérengzés után települtek le Kecskeméten s articulusat 1557 ben kelt. Ezek egyszersmind pecsétmetszők is voltak.

Egyetlen articulus Hornyik ur nagybecsű gyűjteményében a szücsöké, mely nem kívülről hozva, a szokásos szabályok összeírásából állt. S épen ezért a többiekben is bármennyi nyomaival találkozunk is a testvériességeknek, egyik sem nyújt arra oly kiváló adatot. „Ha valaki a szücs mesterek közül megbetegszik, a czéhmastereknek igaz intézések szerént, ha szücsmester leend, két szücsmester, ha mester felesége, két aszonyállat mester felesége, ha szolga, két szolga, ha apród, két apród éjjeli vigyázásra az beteg mellé adattassék. Valakinek a szücs mesterek közül halotta leend, és a czéhmester meghirdeti, mind a több szücs mesterek, vagy az ő feleségek tartoznak jelenlenni a halottnak eltemetésében, ha ki jelen nem lészen, egy pint bor maradtsága.” Mintha mindnyájan egy család tagjai volnának! Általán a büntetések közt a borfizettség nem ritka — s ez mindig közös lakomán lön elköltve. A czéh tagjainak ily összejövételére alkalmat adott a czéhmester választás s új tagok felvétele, a remekek elkészítése s más kötelességek teljesítése után. Az első évenként történt, a választás kötelező volt, az elmaradás birságot vont maga után, s az új tag nagy lakomát tartozott adni, az ötvösöknél beköszönő pohár az az egytál éték, egy pecsenye, egy pint bor, mesterasztal (háromtál éték, három pint bor) a szücsöknél „közös pohárral, négy pint borral és két tál étékkel; fölöstökömmel, nyolcz pint borral és négy tál étékkel; ebédde, tizenhat pint borral és nyolcz tál étékkel,” a rendes taxa felett. Legrészletesebben le van írva a mesterasztal a kovácsok articulúsában. „Az új mester főzessen hat tál étket; első tál éték légyen káposztás hús egy disznó orzával egészen fejestül, mely között légyen négy koncz. Második tál éték tyúk édes lével, melyben légyen 10 tyúk. Harmadik tál éték riskásával két koncczal, kiben légyen 10 tyúk. Negyedik tál éték fekete lér, négy jó kövér malacczal. Ötödik tál éték sült két jó öreg kövér felsal pecsenye, és két jó öreg kövér malacz töltve, ugyan ezen sült tál éték mellett légyen két béles, az egyik malozsa szőlővel, másik riskásával sült. Hatodik gyümölcs tál éték úgymint: perecz, dió mogyoró elegendő. És mindezek mellé az eledelek mellé azon új mester azon a napon elegendő bort, olyant, valamelyet az kovács mesterek szeretnek, tartozik adni. Ezt is végeztük egész czéhül, hogy arra az napra, melyen az új mes-

ter mesterasztalát megadja, rendeltünk két látó mestereket ő mellé, kik ez leírt rend és mód szerint az megrendelendő eledelre jó lelkismeret szerint vigyázzanak és az ebédet elkészíttessék. Annakokáért mind az disznó orja, mind az hús tyúkok, mind az hat malaczok, és két fessál peccsenyék olyanok légyenek, melyeket az arra rendeltetett látómesterek bétehetnek. Hogyha pedig az olyan új mester, ki az czéhben bé akar állani és ez felelytől megírt ebédet elkészítteti, akkoron megpanaszolná vagy közönségesen az czéhnek, vagy pedig az mesterek közül valamelyik előtt panaszképen valami tiszteetlen szót szólana, rendeltük egész czéhtől, hogy mindjárást az egész czéh onnét felkelvén, elmenjen és minden költsége hiában levén, mestersége nélkül ellégyen.“

Az articulusok nagy része törvénytevő napról is emlékszik, melyen a czéh belligyei igazítottak el. Az elítélt per felebbezhető volt a városhatóság elibe, de a kovácsoknál nyilván meg van említve, hogy az executiót csak magok a mesterek gyakorolhatták. A czéhmester elnökölt s vezette e törvénykezéseket s az ötvösöknél véletlen vizsgálatokat tartott. Ezeknél súlyos büntetése volt a hamis mértéket vagy rossz érczet használóknak, a lopott marhát vevőknek. Ha a szolgák lopásban találtattak „ezzel az büntetéssel büntetessék meg, hogy az műhelyből kivetessék és mindenütt üldöztessék, hogy sohul ne művelhessen, sőt az ő urának baltalma legyen reá, hogy törvény szerint felakasztathassa. Az inas pedig és ő rajta mindnyájan az inasok három három ütést tegyenek, és az műhelyből kiűztessék.“ Szabályozva volt mindenütt a legényeknek s apródoknak (inasoknak) viszonya a mesterhez, kiket ezek csak meghatározott időben hagyhattak el, s kiknek elcsábítása tiltva volt. Kedvezményekben részesíték ez articulusok az özvegyeket, a mesterek fiát, az olyanokat, kik a czéhbe házassodtak — de szigorúan tilták a parázna életet s magát a nőtleniséget is.

Ime a hódoltsági középrendnek egy nevezetes osztálya az önkormányzás áldása mellett a testvériség számos kötelekeivel volt összefűzve. Állásuk e földön tekintélyes s befolyásuk még a város ügyeibe is jelentékeny volt. A bíróságtól elkezdve a városi tisztikar minden osztályában (az egy deák vagy jegyző kivételével) szolgáltak, gyakran tekintélyes vagyona tettek szert s a helységek benszületett földmives és marhakupecz lakosaival teljes egyenjogúságban éltek, ellenében a „rideg“-eknek, kik alatt a nem helybeli birtoktalanokat értették. S valóban a hódoltság legnagyobb részben iparos s ezekkel szatócs, földmives és marhakupeczekből állt, kik mindnyájan épen vagyonságok, vagy legalább jó módoknál fogva tüntek ki, bírtak nyomatékkal, s ha a magyar aristocratiától a távolság elválasztá, mely körülmény azonban önállóságát emelé s önérzetének is hízogó volt, még nagyobb

és erősebb vala a szellemi távolság, mely közte s nyakán ülő urai közt válaszfalat emelt, s az iparral kapcsolatban a kereskedés elég virágzó volt. A vásárok, daczára, hogy a törökök harminczadot s a hidon vámot követeltek, látogatottak voltak, s e felett házalók jártak minduntalan, míg a nagyobb helységekből szép számmal lakó szatócsok, zsidó, s a főbb helyeken török kalmárok sem panaszkodhattak, hogy áruiknak nincs kelendősege. Az alföldi s túl a dunai helyeket maga a természet hívta földmivelésre s marhatenyésztésre, mely utóbbi a városok s helységek nagy számú birtokain sikerrel üzemelték. A marhakupeczek vagyonosságát ¹⁾ egykorú levelek mutatják. Az Tisza mellől — írja Oroszthoni Péter — jöttek vala kálmáncsebiek, kik barmot oda gyűjtöttek, Szegeden, Debreczenből Kőszörös Ambrús többen is hozának barmot kétezernél többet egynehány százzal ²⁾ Ferhát kethuda 1578-ban panaszkodik, hogy a „szegény budai mészárosok“ Musztafa basa idejében elhajtott 7400 juhok árát nem kapják meg. ³⁾ Különösen a czirkálások ügyében írt levelek bővölködnek hasonló adatokkal, melyek egyhangúlag mutatják a vagyonosság nyomait hen a hódoltságban. S ime Bizar Péter is „De Bello Pannonico“ című munkájában bizonyít ez adatok mellett. Hosszutóti, kiről kevéssel fennebb mondtam, hogy konstanczinápolyi követ volt, mondá, hogy az egész úton, melyen átmentek, a török seregek mindazon hadjáratban, melyet Pannoniában tettek, mind visszatértökben Bizancz felé sem épületet, sem várost nem látott, melyet azok felgyűjtottak vagy lakosai elhagytak volna. Ellenben Magyarország azon helyein, melyen a császáriak átmentek, egész városok s faluk felprédálva, leégetve voltak, mindenütt bámulatos pusztaságot látott a mi katonáink kegyetlensége miatt. ⁴⁾ Ugyan ő mondá, hogy a merre járt gabnában szükségét sehol sem látott“ stb. ⁵⁾ Nem tanúskodik-e e szentanú is a mellett, hogy a duna- s tiszaközi puszták nagyobbára a hosszú háború, a XVI-dik század dereka s még inkább a német visszafoglalás alatt támadtak? Mind e mellett e kor igen sötét és szomorú, s a hódoltságok állapotja nem volt irigylendő.

¹⁾ A mohácsi vésztt követő nagy romlást — midőn az itt talált juhnyájából Ibrahimnak 50000, Iszkender defterdárnak 20000 jutott — ha lassan is, de kiheverték.

²⁾ Szalay 400 levele 376 l.

³⁾ Nyelvelmékek III. 112. l.

⁴⁾ Stella mondja „De Turcarum successu irott leveleiben: „Heyu dones, sic appellat Hungari suos bubulcos, hominum genus ferox, rapinis et latrociniiis asvetum: qui, quod semper sub dio, nivibus et imbribus post armenta assueverunt optimi milites existimantur.“ Schwandtner Scriptorum minores. II. 369. l.

⁵⁾ Schwandtner Scriptorum Minores III. 114, 115. l.

Kölesönözzön bár e kornak költői színezetet egyesek viadala, ám higgyük el, hogy a hódoltság benső része sem sínlett anynyira, mint a confiniumok s hogy a szultáni rendeletek, a divánok végzései egyesek visszaélését gátolni akarák, mint Jászberényben, hol a ráják kezébe hiteles okirat adatott a végre, legyen az mirmirán vagy emin, törvénytelenül jobbágyra terhet ne szabjon, jelesen az eminek tőlük semmi pénzt ne zsaroljanak s őket kényők szerint vetésre, aratásra, fa- és szénahordásra ne használják s affélékkel ne sanyargassák, a bíró pedig osztózásnak esetében 1000 től 15 aszpert vegyen és többet ne; végre az írók az összeírt fát és szénát drágán ne árulják s érdemök szerint vegyenek csak tőlük pénzt, s hol bolond Ahmednek, ki a rájákat templom előtt verte s gyermekeiket elrabolta, törvény elibe állítása, a kérdéssel „ha vajjon a khásznak van-e szubasája? — lön elrendelve, végre is nyomor és inségteljes állapot volt az. De mtg Magyarországból egy talpalatnyi föld keresztyén fejedelem birtokában volt, melyen a magyar alkotmány fenállta, nem félhetett az elenyészéstől, kelle közelgeni az időnek, mely az ozmán hatalmat megtörje, a magyarság befolyását a hódoltságra nagyobbá, szélesebbé tegye — s ez idő a tizenötéves háború volt.

⁶⁾ Nyelvemlékek II. 248 l.

SZILÁGYI SÁNDOR.

OROSZORSZÁG JELEN BELVISZONYAI.

Minden ország külpolitikája főleg belviszonyaitól függ. Oly igazság, mely alól az abszolút államokra nézve sincs kivétel. Érdekesnek tartjuk ez okból megismertetni olvasóinkkal azon társadalomtörténeti tanulmányt, melyet a „Revue des deux Mondes“ egyik szellemdús dolgozó társa, Mazade, nem rég Oroszország jelen belviszonyairól közölt. Mély pillantást hagy e cikkely vetnünk a nevezett ország vagy inkább óriási birodalom jelen társadalmi és politikai életébe. S az újdonság ingerével is bír e tanulmány. Oroszország belélete ugyanis mindeddig zárkózott volt. E szigorúan őrzött birodalom, mint Mazade mondja, egyaránt beláthatlan volt nekünk távolsága és roppantsága miatt. Alig hatolt ki ama nagy birodalomból a nyugati légkörbe a társadalmi mozgalom és élettevékenysége legkisebb nesze.

Az eszme, melyel kiki az óriás birodalomra gondolt,—a korlátlan önkény által örök veszteglésre kárhoztatott hatalom eszméje volt, mely úgy tüntette föl Oroszországot mint önkörében mozgó, s méhében az európai főkérdések egyik talányát hordó ország-complexumot, mely súlyával, — egy nagy dicsvágy kénye előtt meghajolt 70 milliónyi népességével folyvást fenyegetni látszott nyugatot. Miklós csár 30 éves uralma igen előmozdítá azon hiedelem terjedését, hogy Oroszországban a szolgalelkűség, fegyelmezett vakhit és tespedés véggép megrontá a nemzetet. S ime a jelen Oroszországban forrongás kezd lábra kapni, mely az ő intézményeket végtusára hívja föl a polgárisodás szelleme ellen. Aligha csalódunk sejtelmünkben, hogy a czári birodalom néhány év óta azon válságos korszakok egyikéhez közelg, melyek ha nem is a forradalom korszakai, kétségkívül bevezetései azon korszaknak, a melyben a nép és abszolút kormány ellentétiesen állanak szemközt.

Nincs különben, Oroszország legtávolabbi zugtartományában szintoly élénk eszmélkedési tárgy ez országos társadalmi, szellemi mozgalom, — nincs a czári palota közvetlen környezésében, — s a kik a központon szemlélik a mozgalom gyűrűzetének tágulását egyetértének azon meggyőződésben, hogy a jelen Oroszország sokban hasonlít Franciaországhoz az 1789-iki

események előestvéjén, s talán ép azon perczében az átalakulás folyamának, midőn Franciaországban egy őszinte és tisztalelkű államférfiú komolyan irt és gondolkozott a megmentő vagy forradalmat feltartóztató eszközökről.

Ám tekintsünk szét Oroszországban! Mit látunk? Elvében és szervezetében hitelevesztett kényuralmat, melynek további tehetetlenségéről a nemzet minden rétege egyaránt meg van győződve; szertelen tékozlást, s pénzügyi nyomort és a hitel kimerülését; határozatlan kormányt, mely egyfelől a közvélemény sürgetései folytán bizonyos újítások szükségének meggyőződésével bír ugyan — de más oldalról ámulgva meg-megáll, visszahúzóván a tett engedményeket is; jó akaró fejedelmet, a ki meg levén kötve a kényuralom hagyományai által, melyeknek abban hagyása ép oly lehetlen reá nézve mint folytatása — haboz az eszközök megválasztásában; az udvarnál pártfondorlatokat, melyek a régi kormányrendszer csökkönyösségével minden szabadelvű mozzanat vég megsemmisítésén munkálódnak, s a legjobb szándékú férfiak eltávolítását rendesen keresztülviszik; félig tönkretutott nemességet, melynek ifjú sarja a francia Noailles és Lafayetteek példájára az új eszmék szolgálatába szegődik, hogy pályát nyisson önmagának, mialatt a másik rész nyakasan szít a régi visszaélésekhez; középrendet, mely mély gyűlölettel viseltetik a nemesség és előjogok iránt; minden alakban nyilatkozó egész társadalmi szervezettü ellenzéket a hatalom s annak kezdői ellen; egy erőgazdag, hév s politikai irányzatban rettenthetetlen irodalmat, mely az ellenzéket támogatja, mint annak jelentékenyen halhatós közege; külföldön mindinkább szaporodó röpirat irodalmat, mely mint egykor Franciaország ó kormányrendszere ellen a svájci, hollandi és angol röpiratütegek, romboló erővel hatnak az anyaország kormánya megcsontosodott autocratiája ellen; a vallás dolgában elég általános bírálgatást; államjavadalmi haszonbérloket, kik a szabad eszméket és irodalmárokat egyaránt pártolják; az önmegszabadításukon túlbúzgólag működő s az ígértnél többet követelő jobbágyi osztályt: szóval mindenütt lazulást, a társadalmi alapirányok ziláltságát, de egyirányúságot sehol. Ime a kép, melyet az orosz beltársadalmi élet szemlélete nyújt, — eredménye Miklós csár agyonhallgatási kancsuka kormányelveinek. A ki Oroszországot néhány évvel ezelőtt látta, ma alig ismerne rá. Megjegyzendő, hogy a keleti harc eszmeterjesztőleg, szabadítólag hatott az orosz beléletre.

Miklós csár 1855. mart. 2-kán történt halála volt a kiindulási pont, s az 1856-iki mart. 30-iki párisi béke a válság órája. Miklós csár szüntelen az 1825-ki decemb. 26-ki trónraléptét megelőző forradalom kellemetlen emlékeinek benyomása alatt, harmincz éven át ádáz erélylyel üldözött minden újítási eszmét, s vélemény-

különbséget mint tetteleges zendülést, kezében tartva a rettenetes kényuralom minden rügóit. E férfiú volt nagy Péter trónján legvalódiabb jellege a czarismusnak, a mint az ázsiai uralkodási eszmék s a német hivatalnoki mindenhatóság elméletéből össze forrt. A mennyit egy korlátlan uralkodónak tenni lehet, hogy a szabad eszmék elől légmentesen elzárja országát, csirájában elfojtsa a szabad irányú egyetemi s iskolai növelés minden lehetőségét, békóra vesse a szellem és nemzeti élet minden lüktetését, Miklós cár megtette azt. A rendőrség s előleges censura voltak főeszközei autocratismusának.

Miklós cár magát az uralkodóházak jog s törvényszerűségi rendszerének védőjéül a társadalmi meg és föntartás oszlopául tekinté vala, mely a múlt hagyományaitól eltérni nem akar; s elkerülte figyelmét azon tény, hogy körülé byzanci rabszolgaság hazud csöndet, belnyugalmat és közelégültséget. Valóban a keleti válságig Oroszország erkölcsi belállapota rettentő volt. Hivatal, érdemjel és czári kegymosoly volt minden orthodox orosz legfőbb vágya, ábrándja. Az aristocrata leigáztatásáért a feslett erkölcsökben s társadalmi szokások lazításában keresett kárpótlást; a szülők nem küldték többé gyermekeiket egyetemekre, félve, hogy az ott beszívandó szabad eszmék Siberiába egyengetnek utat; a hadi szolgálat, s cadettiskola voltak az egyedüli képezdék.

E társadalom közepett alig volt néhány szabad szellemű ember, kik vágyaikat elnapolva, visszavonulva éltek, őrizkedve a legkisebb szó- vagy írástól, mely a rendörképek körmei közé szolgáltatva volna őket. S kikből állott a szabadelvűség e kis körű oázisa? Egyetemi tanárokból, néhány irodalmár s a nemesség egynehány lelkes fiataljából. Az alig észlelhető kisebbség székhelye Moszkova volt — mely különben is az ős orosz élet és társadalmi szokások gyűpontja. E székvárosban laknak a legfüggetlenebb családok, kik a hivatalvadászat megvetése mellett, következetesen elveikhez, ellenzéket képeznek a német burocratia becsempészett irányai ellen, védszövetségre lépve az irodalmi egészséges erőkkal. Miklós cár ellenszenve e város iránt könnyen indokolható a mondottakból; valamint az a rokonszenv is, mely Pétervár választásában az orosz földre áthonosított német absolutismust kegyelte, az örök egyhangú hivatalos arcot, katonai egyenruhát, seregszemlét. Maga e két város képviseli az orosz közszellem dualismusát, mert míg az egyik, tudniillik Moszkova a gyökeres nemzeti és orosz szellem törekvéseinek központja, addig a másik óriási mesterkélt nagyságával legjellegzőbb kifejezése a czarismus önkényének, mely netovábbját Miklós cár személyében érte el.

A válság órája azonban ütött a keleti háború kitörésekor. A cár kormányja, valamint legbuzgóbb szóvivői meg voltak győződve, hogy az orosz nagyhatalmi külállás s az általuk fentar-

tatni kívánt belső önkény számításán túl veszélyezve van a háború rossz kimenetele által. Az orosz szabadelvűek titokban örültek a vereségeken, melyek míg egy részt mélyen sérték Miklós czár óriási dicsvágyát, másrészt a belmozgalom irányzatainak lendületet adtak.

Végre Miklós czár meghalt 1855. mart. 2-án. A felszabadulás műve azonnal megindult. A hivatalosan gyászarczokon az öröm, az elégtelenség sugára derengett. Nem csupán a szabadelvűek kárhoztatták az önkényt, de az alkalmazkodó udvaroncok egész csoportja; s a tegnap még vak helyeslő ma már szigorú bíráló lőn a tegnapiak.

Az egyesült hadseregek minden egyes győzedelme növelte az ellenzékét. Közmeagyőződésre érlelődött a hiedelem, hogy az áthidalhatlan eszmék közt tátongó tőr fölé egy új rendszer épülete fog összefogó kapesül emelkedni.

A trónörökös több tekintetből alkalmasnak látszik az új eszmék s új rendszer inaugurálásához. II. Sándor fiatal, alig 37 éves volt. A czár feltékeny s éber ellenörködése távol tartá életében családját minden tagját a kormányügyekbe avatkozástól, mely körülmény csak újabb biztosíték volt Sándor elfogulatlan álláspontjára, s a múlttal szakító elveire nézve. Nevelője ugyan nem volt a fejedelmi nevelők mintaképe; Nazimof tábornok a fejedelmi nevelő azon indítványa által tevő magát híressé, hogy az orosz népesség végelbaromiasítását ajánlá a kormánynak a páliukafőzési iparjog s használat általánosítása által, a mértékletességi egyletek teljes megszüntetése mellett. Az új uralkodó lágyabb természetű ugyan, de érzékenyebb s idegesebb elődjénél, — közhír szerint jobb szívű s becsületes czélzatú fejedelemnek tartatott. Koronázása alkalmával könyvek közt nyilvánítá azon roppant felelősség terhének érzetét, mely vállaira súlyosult. Minden oldalról hódolatteljes rokonszenv jeleivel üdvöztetett; a szabadelvűek e rokonszenvi nyilatkozatok által biztosítani akarták a reform ügyét a koronás főnél. Miklós után az orosz közszellem zsibbadtságának szétoszlására megkezdődtek az engedmények. Az előbbi kormányrendszer az egyetemi hallgatók számát 300-ra szorította egyetemenként. Sándor megszüntette e megszorító rendeletet. A külföldre szülő útlevelek ára Miklós alatt sok esengés, s ügybajoskodás, marokkengetés után is 2000 frank volt. Sándor jelentékenyen leszállította. Miklós egy új lap keletkezését sem engedte meg; Sándor a kiadási engedmények számát növelte s némileg enyhíté a hallatlan szigort és sajtó-vétségi bíraskodást, mely vér-lázító önkénynyel járt el tisztében. Az elhalt czár hallani sem akart az 1826. dec. 26-ki összeesküvők és Sibiériába száműzöttek megkegyelmezéséről, — az új czár koronázási ünnepélye sok házatlan s bebörtönzött orosznek adta vissza szabadságát s honát. — Miklós csökönyösen visszaütasított minden magán társulati, egy-

leti versenyt, a vasútvonalak építése körül, mert ez egyszerű ipar és közlekedésjavítási vállalatokban is forradalmias irányt látott; Sándor egy francia társulatot rögtön felhatalmazott vaspályák építésére, s több ipar és kereskedelmi részvénytársulat keletkezésében hathatósan működött közre. Végre az új czár fejedelmi főteendői egyike a jobbágyság felszabadítása, e roppant horderejű belkérdés, melynek zárszava még nincs kimondva, bárha a múlt évi czári nyílt körrendelet az alapítványt kijelöli. Ezen gyökeres reform időszéri megpendítése kölcsönzé a jelen orosz kormánynak a szabadelvűség színezetét, melyel a kevésbbé látók ítélete szerint bír. Bitorolt érdem, nem érdemelt megtiszteltetés!

Ha mélyebben tekintünk az orosz köztügyek tömkelegébe, ösztönszerűleg azt fogjuk mondani, hogy az ígért még mindig pusztá ígért. Politikai ügyesség, s állambölcselői csíny volt mindenetre a kormány élére jutott férfaktól Oroszországot a haladási mozgalmak hírébe hozni, mint a mely belügyi reformjaival teljesen el van foglalva s mindezt egy kimerültségig folytatott háború vereségei után, midőn a pénzügyi állapotok ziláltak, a haderő fejezet vesztett s málladozott, az ország annyira fogyatékan volt a katonai újoncz tökeerőnek, hogy a párisi béke után három évre föl kellett függeszteni a besorozást, mely rendszabály még maig is fenáll a körülménynek kényszerűsége folytán. A valutát illetőleg Oroszország közhitelét a bank által kibocsátott s egyrészen fedezetlen 700 milliónyi rubel papírpénz bihetlenül lenyomta. A pénzügyi kezelés baklövésai, csalfogásai számításba se jöven, a visszaélések annyira elharapóztak, hogy a czár a nikolaiefi raktárakban krétát lelt liszt helyett, s hogy a katonai kórházak névjegyzékén rég elhalt orosz vitézek mint megannyi élők szerepeltek. Nem is említjük az orosz pénzügyi gazdálkodást a háború alkalmával. Ily körülmények közt mit tehetett volna a rogyásig kizsákmányolt Oroszország! Meztelenségét, — pénzügyi s erőhatalmi védtelen pontjait fedezendő, fátyollal kezdé magát takargatni, s egyik jeles államférfia diplomatiái hazugságában keresett indokolást beltevéketlensége igazolására, melyet reformeri átalakulásnak kiáltott ki nyugat előtt, s e diplomatiái szójáték hangzék ekkép a Goresakoff ajkairól: „la Russie se recueille.“ Igazat szólva e politikában több zavar volt, mint valódi tevékenység s szabad eltökélés. Sándor jót akart ugyan; de be volt vonva egy hatalmas buroaucratia tekervényeibe, egy minden szabad mozgalom iránt ellenséges indulatú, a haladást gyűlölő udvár elveibe. Trónralépte után elemelé ugyan a nemzet testéről a főnyűgök és sérelmek egy részét, de megtartá környezetében a régi rendszer szelleméhez és irányához esküdött ópártiak legjelentékenyebb tagjait. Nagy önmegtagadásába került, hogy a közvélemény által kiválólag megbélyegzett Kleinmichel tábornokot s Bibikof belügyért eltávolítsa a befolyásos körökből. Aztán Sándor koránt-

sem szabadelvű fejedelem; ő is a kényuralmi s czár mindenhatósági elméletben növekedett. A szabadelvűek, alkotmányosak, radikálok és socialisták összefolynak felfogásában s az értelmi megkülönböztetés criteriumán, s mindmegannyiban „nadrágtalan vereget” lát. Legkevesbbé érti pedig azon észszerű politikai elvet, mely a közjólét céljából az aristocratia előjogainak esorbitását igényli. A tweri nemesség most két évvel egy összejövetelen hozott fölíratába be merte csüsztatni az „alkotmány” szót, — s e buzgal-mukért Sibériában kellett megbűnhődniök. A legújabban történt tweri fölterjesztésnek a jobbágyok emancipatiója tárgyában tömeges száműzés lön eredménye s ez utóbbi hatalmi tény 1862. martiusban történt, daczára az orosz jobbágysági felszabadítást ígérő diplomáknak.

A paraszt emancipatio sem szabadelvű politika folyamánya: Miklós czártól örökségképen szállott a czárutódra; elszigetelt esz-me, melyet Miklós sokkal szűkebb határok közé ékelt be. Sándor megingathatlan elhatározásának indokára, a jobbágy-emancipatio keresztül vitele tárgyában, a haldokló atya által ráparancsolt tanácsból kell következtetni. A többi ígértben megemlített reformok közül, melyeknek létesítését oly nagy zajjal hirdette az orosz kormány, még egy sincs túl a papíron történt kezdeményezés stadiumán. A Miklós czár által beszentelt államgépezet egy csar-va, legkisebb részlete sem tünt el; a rendőrség most is képviseli az atyáskodó kormányt; a közigazgatási s pénzügy kezelése szervezetében semmi változás, — az igazságszolgáltatásban most is a főérv s büntetési gyökelv a kancsuka; a katonai mindent túl-súlyozó hatalom most is főelem, s egyedül souverain államtényező. A fejedelmi kegyenczek mellé meg van Sándor czárnál a sereg-szemle-láz. — Az új czár egyik első teendője volt, hogy hadsoraít — s testőrségét új egyenruhába bújtatta. Azonban alig lön elég téve e divatos vágnak, másnap már a régi parancsoltatott elő.

A külügyministernek említettük válaszolási zavarban kiejtett jellemző mondata: „la Russie se recueille!” igen sok igazat tartalmaz bizonyos tekintetben. A béke és új kormányrendszer be-folyása alatt különös változás állott elő Oroszországban; a változás előállását azonban a kormányi hatáskörön kívül eső ese-mények lánczolatos összefüggésű ereje idézte elő, a melyben mindazáltal maga a czár nem volt a legjelentéktelenebb tényező. II. Sándor nem szabad elvű fejedelem, de jó akaratú s mérsékelt természetű. Oroszországban könnyen idomul át minden közéleti tényező a fejedelem mintájára, s a felülről jövő irány hová előbb meghonosul a társadalom minden osztályainál. Miklós czár ural-kodása alatt a közigazgatási érintkezés s műnyelv magán hordá a zsarnok érdesség és önkény jellegét. A leghitványabb rendőr-ügynök is mimelé a czárt; zord eljárása előtt nem maradt tiszte-letben a családi belélet, honnan a legkisebb szót elleste az állam-

kém- s azonnal bemondá főlebbvalójának, hogy a vád alapja ily nemű távesövezés által a czári fülekig eljusson. A rendőri kémkedés elremitő arányokat vón; a kutatások, házmotozások állandósága tetteg ki volt jeleltve. A fejedelemváltozás merő ténye változtatott az előbbi eljárason, a katonás szólásmód kezdett kimenni a divatból; a rendőrség nyájasabb lön. Sándor nem kegyelte a kutatási eljárást. A rendőrség a túlhév aránytalan jutalmaztatását látva, kissé csillapult inquisitio-lázában. Egy időre a Sziberiába vezető út elnéptelenedett, a rendőrségi ajtónhallgatozás, vizsla kémkedés megszűnt, az mindenáron titkos társulatok nyomát üző rendőri káprázatok véget értek, szóval az államkerekek lassúdtak, a közigazgatási szigor engedett, a fegyelem zablája lazúlt. Az oroszok szabadabban lélegzenek. A nemzeti szellem felocsúdott, kirázva szemeiből a álmokórságot, mely Miklós kormánya alatt állampolgári erény volt. Minden irányban rendkívüli mozgalom előjelei tünedeztek fölszínre s az elterjedés a villám gyorsaságával történt. Nehány év alatt lényegesen változott az orosz társadalom jelleme, észjárása, kinézése, túlszárnyalva a kormány által nyújtott pontokat, mely álmolygva nem tudta mitevő legyen. Ezért fogta rá aztán az európai közvélemény, hogy szabadelvű. Tényleg azonban nem a kormány volt a kezdeményező, hanem az orosz társadalom vált szabadelvűvé, s nyomást gyakorlott a hatalomra, mely eltúrte a mit nem birt meggátolni.

Az oroszok különben igen ügyesen kizsákmányolták azon rendszabályokat, melyek II.Sándor trónraléptét nyomban követték. Alig hogy az útlevél díja leszállítottat, valódi vándorlás kerekedett föl Oroszországból nyugatra. Egy év elforgása alatt 500,000-re ment a kiutazók száma, most már nem csupán dúsgazdag főurak, de fiatal tisztek, iparüzők, kereskedők, kisebb nemesek s egyetemi tanulmányaikat végzett honoratiorok. Az utazás czélja nem merő élvhajzászat, fényüzési szenvedély, de önművelés, szellemi okulás volt. Ez oroszokról köztudomású tény, hogy igen hamar elsajátítják a mások eszméit. Ez általán utazási mozgalomnak az lön eredménye, hogy az angol, francia s német eszmékkal és intézményekkel közelebb megismerkedett oroszok, tanulmányaik, észleleteik számára valódi propagandát alapítottak hazájokban.

A hírlapirodalom nagyobb mérvben meghonosítása körül is élénk sürgés jelentkezett. Ma már igen nagy az orosz lapok száma, s habár a nyugaton és hazánkban is most már annyira dívó napi politikai lapirodalom igen kevéssé, mondhatni alig van képviselve a kormány akadékoskodása miatt, annál nagyobb a félhavi s havi szemlék, folyóiratok száma, melyekben egy egész politikai irodalom talpazata rejlik — s mely a censura kezdetbeni engedékenysége által bátorítva, valódi hatalommá nőtte ki magát. Európában alig van ország, hol a sajtónak oly befolyása lenne, mint Oroszországban. A hol egy nemzet belélete különböző for-

mákban nyilatkozhatik, s a rendszeres kiforrás közegeivel bir — az irodalom, a közélet egyik elemévé lesz; Oroszországban hol intézmények hiányában az egész társadalmi szervezet a korlátlan hatalomban foly össze, az irodalomnak kell mindent pótolni. Ebben egészül össze az országos közélet; mint közgyűpontba, ide irányulnak össze a társadalmi törekvések s eszmék. E körülményben rejlik az orosz sajtó jelen népszerűsége s az általános rokonszenv, mely feltűnőleg nyilatkozik a sajtó ellen mért legesekélyebb csapásra is. A jeleztük irodalmi életjelenségek azonban köznapi, politikai érdekűek; a biggadt tudományos forrás csaknem lehetetlen a jelen orosz társadalmi s politikai viszonyzatokban. A legkiválóbb folyóiratok: a „Jelenkor.“ „Az orosz futár.“ „A hon évkönyvei.“ „Az orosz könyvtár.“ „A hon fia“ stb. A nyugat minden köz vagy nemzetesaládi belügyei megvitattatnak e lapokban, a határozott túlsúlynak örvendő ellenzéki szellem befolyása alatt, mely különböző árnyalatokra oszlik. Igaz, hogy Oroszország kormányzatától, közigazgatásától, sőt a leghitványabb rendőrnőkről sem szabad írni — de bezzeg ott van Anglia, Franciaország, Belgium, ha a szabadság s közpolgáriasodás haladását akarják kiemelni, s központosítás, túlhajtó nivellirozás, rendőrrégime, s hivatalnoki mindenhatóság csapásainak föltüntetése szintén találhatnak államot. A censorok igen kevés tudományú emberek; többnyire kivénült nyugalmazott tisztekből toborzza őket a kormány, kik azután ha egyenesen nem az orosz kormány foorog szobán, a célzások és vonatkozásokra nézve nem felette finnyások.

II. Sándor-uralkodásának kezdetekor egy kiemelendő s igen fontos körülmény adta elő magát a sajtóellenőrség s censura tekintetében. Független, tehetős egyének — az írók meghitt barátai ajánlkoztak censoroknak, kiknél épen anyagi függetlenségök érzete nem sok aggályt okozott az elmozdításra nézve. Ha egyiket elcsapatta a kormány, — hasonmása jött helyébe, — s így mindig a kormány volt azon fél, mely eső elől csurgó alá menekült. A sajtó becsületesen megfelel hivatásának. Az alkotmányos ismeretek kellőleg otthonosak a középműveltségűeknél is — s aztán nem csupán száraz elméleti őrlés a hirlapirodalom tiszte. — Homlok támadást nem intézhetvén a kormányi visszaélések, közkormányzati visszasságok, s kényszerülte bajok ellen, képletekhez folyamodott a sajtó hogy kellőleg megtépázhassa a visszaélések szövívőit, a burocratiát; kimerítő erkölcsrajzaikban mintegy ködfátyolon átvonulnak el az olvasó szemei előtt a kerületi kormányzók, rendőrfőnökök, tábornokok. A közönség szereti a szája ízére készült, bár mélység nélküli csemegéket, s megérti kiről van szó. A szellemi fölvilágosodástól legtávolabbra eső népességi rétegekbe is el-lehat ez irodalom szava. Az olvasó közönség száma

óriási arányban nőtt az utóbbi évek alatt, s ma már harmadrendű tartományi városokban is olvasókörok alakitvák.

A két matador folyóirat az „Orosz futár“ s a „Jelenkor.“ Valódi két nagyhatalom, melyek mindegyikének megvan hatásköre. Az „Orosz futár“ — mintegy 7000 előfizetővel Katkof szerkesztése mellett az alkotmányos elveket képviseli, s főleg az angol intézmények népszerűsítését célozza. Az orosz közjog, közigazgatás megbecsülhetlen kézikönyve. E lap nagy népszerűségben állott II. Sándor uralkodása kezdetén, midőn még a társadalmi köröktől le az alsó osztályokig mindannyian hittek az alkotmányos ígéreteknek. A szabad kormányrendszerről álmódott illúsiók hovaelőbb szétfolytak, s a minden réteget átélő mozgalomban, a közvélemény hullámosabb veresésében a másik folyóirat emelkedett általános népszerűsége. Most mintegy 10,000 előfizetője van. A democrata s radical elvet képviseli, néhol socialis elvirányok kapcsolatában; működésének főszülya az aristocrazia elleni ellenzék s kérelhetlen gyűlölet. Ostorozója az osztályok egyenletlenségének. A „Jelenkor“nak kevés hite van az alkotmányos elvekhez; az általános népszavazaton alapult népelemi egyeduralom politikai eszményképe. Jóval túlszárnyalta vetélytársát. Az újabb időben Oroszországban fölmerült szellemi köztevékenység főközege a „Jelenkor.“ Több versben megesezt, hogy a sajtórendőrség, s argusi ellenőrizet daczára a legtúlkapóbb socialis cikkek közreboesátattak e folyóiratban. Az orosz kormány, a tapasztalatok után, inkább tört a mérséklett alkotmányos elvek terjedését akadályozni, mint a csaknem izzó radicalismus tanait. A „Jelenkor“ roppant népszerűsége, s óriás mérvekben behatása az átalakitandó orosz társadalmi élet minden rétegébe, a kormány ígélet-nemtartásának, s habozó késedelmeskedésének tulajdonítható. Itt csak e tulajdonképeni nemzeti, s Oroszország beléletében kifejlődött tösgyökeres orosz irodalmi mozzanatokról ejtetett szó. Van a lenyügözött óriás államtesten kívül, a külföld kinyulóbb, művelődési gyűpontjain szétszórva egy másik orosz irodalom, mely az orosz sajtóhatóság gyanakvó gyámságán kívül, sokszor azon lepleket is szellőzteti, melyeket a bellapoknak eleuzisi titkokul kell tekinteni. E központkivüli, de nem kevesbbé életerős s hatályos irodalom feje Herten Sándor, a hires orosz menekült, ki engesztelhetlen ellenszenvvvel az orosz aristocrazia s kormány iránt, évek óta küzd a gyökeres reformok érdekében. Londonban tartózkodva, hol egész orosz nyomdát állított föl, nemcsak fölajpa a „Harang“ (Kolokol) hasábjain támadja meg metsző gűnyor s lángzó szabadságvágygyal az orosz kormányt és aristocraziát, de a fölapot röpiratok is támogatják, a rozzant elméleteket, kormányi visszaéléseket, aristocraticus hüber mindenhatósági túlkapasokat.

Herten hatalma rendkivüli Oroszországban. Az új nemze-

dék valódi dictatora erkölcsi tekintélye túlsúlyozza a kormány tekintélyét. Erő és szenvedélyben gazdag író; a gúnyorral ékesen szólást párosítva, Oroszország apostolszózatként tekinti szavait. Politikai programjának főtanai: a parasztnak földtulajdonosokká leendő átváltoztatása, községi önkormányzat, a kasztok s társadalmi várnakülönbségek megszüntetése, a testi büntetések eltörlése, a kormányközegek átalakítása, az orosz codex átvizsgálása, a nyilvánosság s eskütszéki intézmény felállítása az igazságszolgáltatásban, lélekismereti-, sajtó-, tanügyi-, kereskedelmi s műipari szabadság, közkormányzati kölcsönös függetlenség t. i. a rendes hivatalnokkar s rendőrség közt, s államkiadási ellenőrség. Ime a programban ki van fejezve egyszersmind a szabadelvű orosz közvélemény ultimátuma, melyen alól beérni semmi mézesmadzaggal nem fogja. Mily küzdelemteljes kilátások az orosz ellenzékre nézve a megkövesült kényuralmi hagyományok ellen. A Hertzen lapja egy százkarú s százszemű óriáském, mely az orosz belélet minden tévelyeinek, visszaéléseinek biztos tudomásával bir s irgalom nélkül korbácsolja azokat. Egyik főtenyező azon szabad s reform irányú közmozgalom továbbterjesztésében, belterjesb megerősítésében, mely az orosz közélet minden nyilatkozható formái közt Miklós halála óta mindinkább követelőleg jelentkezik.

Az egyetemek gyűpontjai a szabad szellemi súrlódásoknak s reformeri tevékenységnek. Megadtván a korlátlan egyetemlátogatási engedély — a szent pétervári egyetem most 2000, a moszkvai 2400, a kiewi, charkovi, chasani s dorpatti egyetemek váltakozva 1000- s 1,500 joghallgatót számlálnak. Egész hadsereg a szabadelvűség táborában. II. Sándor trónraléptekor tágabb kör nyitvatván az egyetemi életnek —most már a beíratási díjjak alábbszállítása után a középrend fiatalsága is tömegesen sietett a szabad eszmei élet központjaiba. A tanítási rend- s módszer a tanárok önkéntes belátására levén bízva, ezek a külföldön beszivott szabad eszmék apostolaivá szegődtek. Oroszország csakhamar belátta, hogy a fiatalsági szabad mozgalmakban, szellemi érintkezés, s ellenzékies magatartásban szintén egyik biztosítéka fekszik a jövő szabadelvű irányzatnak, s e hitben rokon-szenyvvel kísérte ez egyetemek küzdelmének egész lefolyását.

A népnevelés s az alsóbb rendűek oktatástigye körül az egyetemeket illeti a dicséretes megemlékezés. A vasárnapi iskolák felállítása a népnevelés céljából, munkába vétetvén az egyetemek által, csakhamar egy oly közintézmény állott elő, melybe a s burocratiának nem volt semmi beleszólója — s mely közadakozások filléreiből állittatván és szerveztetvén fel, a mindent előlő kormányi beavatkozás elemei közt az autonomicus függetlenség oasisa. Igen megfogható, hogy ez iskolákban az egyetemi tanulók működén, a szellem nem lehet a kormány tetszésére.

A jelenneli elégedetlenség s jobb társadalmi állapotok elérésére irányult vágyak öszletéből következő Mazade, hogy Oroszország egy destructiv forradalom elé siet. Valóban az orosz társadalom mélyeibe tekintve, azt látjuk, hogy megesappant, de jobbrészt elenyészett a bizalom, az ellenzéki s elégedetlenségi közhangulat minden nyilást fölkeresett, hogy mutassa magát, a közvélemény föllázadt az elburjándzott hivatalnoki visszaélések és önkény ellen, — a gunyor, a forradalmi szellem e kegyencze, a czári mosolytól fogva a rőfös hivatalnoki tekintélyt negélyző arcokig nem kivélt semmit, a mit csak a társadalmi rohatag elemek közé számít a forradalmi nézlet.

Minden oldalról tépte s rázta a közszellem a várnaszerű álladalmat, mely a 14. osztályon kívül (tehine) az ember nevet is megtagadja a szegény röghöz fűzött paraszttól. A kintinó egyesek számára rendezett tüntetési ünnepélyek, díszlakomák mindannyi lopva felhasznált alkalom volt oly ovatiókra, melyek a nyügöktől majdan megszabadító eszmék tisztületére rendezve, nevelték, szították a lelkesedés tüztét. Miklós czár alatt még álmodni sem mert volna valaki hasonló politikai czélzatú banquetről, a nélkül, hogy a sziberiai hidegláz elő ne vette volna. Most azonban mindannyi békés forradalmi átmeneti jelenségek e tüntetések, melyeknek jelentőségét s horderejét maga a szabadelvű párt legjobban tudja.

Az orosz társadalom mindinkább kezd az ó rendszerből kibontakozni életereje egész tudalmával. A pártok alakulása egy öszhangzó politikai életképet tár elénk. Miklós czár uralkodásának egyik legátkosabb de az absolutismus értelmében vívmány-szerű következménye volt, hogy porrá aprózta az orosz társadalmat. Idő kell ahhoz, míg az atomok szerves egészekké, határozott irányokkal bíró pártokká alakúlnak. Az osztályokat szétválasztó mélységeknek kell először színig töltetniök. Az orosz társadalmi újjáalakulás s valódi párttömbök kiformalódásának főakadályai a közlekedési eszközök hiánya, a lakosság közti összejövetelek s kölcsönös eszmecserék nélkülözése, s a korlátolt népességszaporodás. A jelen orosz mozgalom még eddig a főirány s támpont-nélküliség tudatával himbalózik inkább, mint halad előre. De e haladási folyam korszakot alkotó mozzanat 1000 éves halálkór, s merevültség után. A minden társadalmi régtegre szét folyó forrongási elemben azonban válnak ki erősebben jellemzett irányok, — melyek majdan a politikai programmok csiráját képezhetik.

A nemesség nagy része alkotmányt, — modern fogalmazású alkotmányt kíván, s e tárgyban tartományonként nyilatkozott is. A tveri nemességnek 1859-ben, de hogy a legközelebbiről szóljunk, 1862-iki fölirata a czárhoz, tanúskodik a nemesség alkotmányossági vágyai mellett. A nemesség fiatal nemzedéke rukonszenvenvel karolta föl a jobbágyok fölszabadítása ügyét, s a nél-

kül, hogy a czári nyiltparancs által kitűzött két évi zárhatáridőt bevárná, időközben a legelőnyösebb állásban részesítette jobbágyait. De az idősb arisztocratia, a lényegileg avas conservatio hada mindent elkövet, hogy az 1861. márt. 5-ki czári rendelet soha fogadtatba ne menjen.

Sőt midőn látták, hogy Sándor az ígéretet komolyabban veszi, mint általában a kormányok venni szokták, — allattomos ellenaknézással ingerültséget szítottak ellene az orosz torysmusnál, s önkártalanításuk jözezimén alkotmányt kértek. Kétségbeesés, s érdekből egyszerre csak a szabad elvűek zászlaja alatt találtak magokat.

Valóban a jobbágyok fölszabadításának ténye egész új látközt tár föl az orosz társadalmi élet szokások, érdekeserék, közgazdasági viszonyok számára. A munka szabadság, és jobbágy emancipatio folytán igen sok nemes család fog tönkre jutni. A roppant eladósodás mellet, s pénztökének hiányában, sok jószág jut a harmadik rend s takarékosági elméletek hőseinek birtokába. A nemesség kénytelen lesz jövőben jószágain lakni, mezei gazdasággal foglalkozandó, hogy jövedelmet biztosíthasson magának, mely eddig a fővárosban töltött renyhe, munkátlan életmódja dacára is befolyt a jobbágyok úri tartozásaiból, s a híres váltságból (obrok). A fővárosok és városok gazdasági és erkölcsi fűsűlya a középrend a kereskedői osztályra fog esni. Mily átalakulás!

Az emancipatio által fölszabadítandó parasztnak korántsem fővágyakozása az alkotmány-oktroi. E mély rétegtű osztályzat más ösztönök és politikai igények által van folytonos mozgalomban tartva. Tudnunk kell, hogy az emancipatio magában foglalván a földteher mentesítése eszméjét a megörökítési rendszeren alapúl t. i. a parasztnak két év leforgása alatt tartoznak egymásra következő fizetési zárhatáridőkben teljesített fizetés által a földet, melyhez kötve valának, örök tulajdonúl megvásárolni. — 25 millió, sőt Dr. Buddeusnak általam utánnézett statistikai kimutatása szerint 37,301, 620. ember keblét (Unsere Zeit. 22. füzet. Die Leibeigenschaft in Russland) feszíti a vágy, hogy szabad földön szabad ember, s ne a rög rabszolgája legyen. Csakhogy a határidőkhöz kötött, pénzbeli megörökítés, eltulajdonítás eszméjével nem ért egyet az orosz parasztság. Ők a kényszerített munkák s robot megszűntetését szabadságnak tartják ugyan, de főkéivá natuk az eddig rabszolgailag művelt földet föltétlenül, kártalanítási visszafizetés, vagy örökítési díjakk nélkül, birtokba venni. Nincs emberi erő, mely velők elhitesse, hogy a föld, melyért most fizetniök kellene, nem az ő tulajdonuk Boris Godunof idejétől fogva. A birodalom legtöbb pontján fölmerült zavargások a czári nyilt parancs téves felfogásából erednek. Az ál-Pugatchef föllépése déli Oroszországban eléggé bizonyítja, hogy a parasztság egész ellenkezőt vár, mint a kormány s czár ígértek, — hátha még hozzá-

vesszük, a mit dr. Buddens kimerítő dolgozatában mond, s a mit az emancipálás eddigi ügymenete is igazol, hogy a kormánynak nincs is szándékában az ígéret szavaihoz hűn vinni keresztül az emancipatiót, tartván az ő aristocratia túlhajtott ellenzésétől.

Az 1842., 1847., 1848., 1857., ukázok mindannyi ígéret-megújítások, melyeknek első láncszeme a philantroph I. Sándor idejébe nyúlik vissza. S mégis mi a következmény? Oly állapot, melynek tarthatlanságát, nyomását eddig csak az orosz pariak, a szegény népfaj érezte, de a mely most egész forradalmi arányokban emelkedik fölszínre.

De a jobbágyság még hagyján. A forradalmak történetéből tudjuk, hogy eszmei forradalmaknak — legszívósabb eleme szokott lenni a középrend, a városi polgárság, a nemzetgazdasági csereérték, tőke képviselője, mint a mely természetileg democrata irányú. Ezen középrend a városi középirtokú polgártól az első rendű íróhonoratorig, keblébe zárva a kereskedelem, ipar tudomány, tőke embereit, e név alatt „raznocsintzi“, a legfélelmesebb ellenfele a kormánynak.

A democrata irány missiójával hat e párt — ez osztály minden lehető irányban. Egyik alsó fokozatát képezi a kisebb rendű, alig tengődő hivatalnoksereg, mely a helyett hogy a legkisebb hűséget érezné kormánya iránt, tárt kebellet várja a változást s ki jobban megfizeti hűségét. A lélekvásárlás mindig divat volt e burocratiában. Az orosz hivatalnokok létszáma 200,000. S mindezen államszolga érzi állása ingatagságát, tudja, hogy felsőbb államelv hiányában, az irgalmat nem ismerő kormányfenyíték tartja őket össze. — Szétoszlott kéve — az első vihar fuvalmára, melyből a forradalmi elem tápot meríthet.

No de gondolhatja valaki, a civil világra úgy sincs annyi szűkségek az önkényesen uralkodóknak, mint a katonaságra. Igen ám! csak hogy a socialis és népuralmi elvek kiírthatlanul befészkeltek magukat a hadseregbe s főleg az ifjabb tisztikárnál. A katonai akademia, törzskarok, a tűzér- s hadművelleti osztályok teljesen át vannak e szellemtől hatva. A többnyire egyetemi tanulók közül toborzott fiatal tisztek azon vannak, hogy legénységök-nél propagandát csináljanak azon eszmék számára, melyeket éveken át ismerni, szeretni s követni tanultak. — Oroszországban a katona is sympathiát érez most már Hertzen és társai tolla iránt, s várja az alkalmat, hogy a kényuralom zsoldjából meggyőződése zsoldjába csaphasson át.

A kalmárvilág s kisebb kereskedői testület képviselte eddig Oroszországban a vastag tudatlanságot. A legújabb lendületek azonban kizavarták ez osztály szemeiből is az álomkorságot. Lapokat olvasnak, pártolják az irodalmat, s az általa képviselt elveket. A nagyobb kereskedelmi világ az irodalmi maecenaskodást egyik legszebb érdemjelnek tartja. A franczia államjóságbérlők

mintájára, a nijni-nowgorodi, kazani s moszkvai nagykereskedelmi világ egy maga védbástya az irodalom és szabadeszmék védelmére.

Mindeddig a minden osztály életerejéből tápot nyert democra-
ta közmozgalomtól csak a clerus tagadja meg hozzájárulását.

A világi rendben ügylátszik a clerus képviseli a tespedést. Elmerülve orthodox szemlélődéseibe, közönnyel nézi a socialis súrlódásokat, várva a döntő perczet, hogy majd akkor rendi hagyományaihoz híven a győzőnek zengjen hosannát. Egy lépés azonban most már itt is történt. A Moskovában megjelenő s orosz egyházi férfiak által szerkesztett folyóirat a közérzülethez simulás első nyíltan bevallott előjele.

Az előszámlált mozzanatokból, bármily ügyesen raknók is össze, egy életkérdésileg formulázható pártot nem lehetne kike-
rekíteni. S mégis, jobb híjában vannak úgynevezett pártok. Ilyen először a tudósok, néhány író, s magasabb hivatalnokokból álló szabadelvű doctrinair párt, mely az állammindenhatóság épen-
tartásának kikötésével csupán az ódon intézmények, kasztkülön-
ségek s társadalmi gátsorompók légberöppíttetését óhajtják, s meggyőződve hogy a nép semmit sem tehet — csupán a kormány-
szabadelvűségét kívánják. Központosítás mellé, nemzeti kormány,
a régi visszaélések megszüntetésével, s oly kormányzati rendszer
felavatásával, mely hódoljon a korszellemnek. Ez elvektől függ
szeristők Oroszország európai s világhatalmi kül- belállása, biro-
dalmi egésze, összetartása. Látjuk, hogy alapelemeire vonva ez
államelmélet nagy Péterre vihető vissza. Van ezen túlsúlylyal bíró
párt ellenében egy maroknyi ellenzék, az önállóság, helyhatósági
önkormányzat pártolója, mely modernebb fogalmakkal bír az ál-
lamgépezetekről. Azonban mindkét irány ellenében a legkiválóbb
figyelmet érdemli a „szlávbarátok“ „slavophilok“ pártja. Nagy
Péterben e párt Oroszország rosz szellemét látja, ki meghamisít-
totta a nemzeti szellem kifejlődésének folyamát, a germanismust
vegyítve bele. Vágyaik csupán az eredeti, ősz nemzeti szokások,
intézmények, álladalmi életrend felkarolására irányulnak; vissza-
szállnak leörlődött századok méhébe, fölaknázva mindazon rész-
leteket, melyek a nemzeti genius teremő ereje által előidézve, a
biztosság, hűség, történeti s kifejlődési folytonosság jelzőlokait
képezik. Ez irány kissé eszményies; hasonlít az elvont ismervék
szempontjából a német romantikai politikához. És pedig a párt
képviselőinél több értelmiség és szabadságvágy honol, mint az ál-
lammindenhatósági doctrinaireknél. A „slavophil“ nevezet, min-
den szláv népfaj s töredék iránti rokonszenvűkből indokolható.

Mi tehat alapján főjelleme, uralkodó irányzata e bonyolult
minden osztályokat átkaroló, minden véleményt és irányt visszaadó
közmozgalomnak? Szabadelvű ösztönök előtérbe nyomulása, mely-
lyek rendes nyilatkok hiányában a politikai álmodozások, socialis

merengések légköréig fölmagasulnak, oly ösztön, melynek negativ érdeme, hogy a fennálló hasznavehetlenségét, életsivárságait, elnyitottságát mutatja, tényleges érdemül kívánván magának felróvatni azon működést, melyet az ellenzéki szellem növelésében kifejt. Az orosz közmozgalom érintett momentumai egy fő gyűpontba jönnek azután össze s ez egyesülés egészen új tért nyit az orosz álladalmi s társadalmi életnek. Nézzetek oda uraim! Közpolgári, a szabad élet, szabad működés határai közt 31. millió ember érzi ön méltóságát — s ha majd ezen emberiségi vívmány létesül, erővel vagy békesen, a jövő titka — új helyzetben, új intérmények és szokásoktól, társadalmi életigények és nézetöktől környezetten fogjuk látni Oroszországot.

Az antagonizmus, mely most az orosz társadalom s kormánya közt főnáll nincs minden zivataros kilátások nélkül. S ha lesz oly rázkodás Oroszországban, ezt azon ferde állásnak kell tulajdonítani, melybe az orosz kormány jutott szemközt az orosz társadalommal. Míg a nemzet az eszmék új rendjével állt elő, míg az újjászülte magát módjában, erkölseiben, életigényeiben, addig az orosz kormány, nem tanult, nem okult de a nagy férfiút is gyermekkabátba akarta bebújtatni; a kormány az maradt a mi volt, a mozdíthatatlanság, örök egyhelytiség számára idomított szervezet, hol tábornokok és gépies burocracia foglalják el az első helyet.

Az orosz nemzetre főszerencsétlenség, hogy a közszellem s politikai közérzület ezen ingásai föl s aláhullánszai közepett az orosz kormány mindinkább a reactió politikájában látszik megállapodni. A reactió s a kormányi ellenhatás csak nő a rémület s aggály befolyásai alatt, melyeket az országos mozgalom feltűnedező szabadelvű tüntetései, — a szent Pétervártól Szibériáig áthúzódó moraj s béketlenségi nyilatkozatok gerjesztenek. A reactió első csapása az irodalom ellen volt mérve. A múlt évek alatt nyügeitől fölmentett sajtó ismét rabszírja fűzetett. A főkatona s polgári méltóságok, a hivatalnokraj, — mindannyian ostromolták, a kormányt fékezze a sajtó, s különösen az úgynevezett vádló irodalom száját. A gúnyiratok, humoristicus folyóiratok életköre mindinkább keskeny körre szorítkozott. A végesapás azután a sajtóvizsgálati hatóságnak a közügyi ministerium kebléből történt kiszakasztása által csakhamar bekövetkezett, két külön censuraosztály állíttatván fel Moszkovában és szent Pétervárbán tábornoki előtilókkal. Megkezdődött a draconismus, s pedig nem csupán a kiadott sajtómegszorítást célzó rendeletekben — de főleg a kard közvetítésével eszközölt alkalmazásban. Ha egy cikkk például az adó szakkörébe vágott, az előleges censura után pénzügyministeri felülvizsgálat alá került; ha hadseregről vagy a hadi ügyeket illető kifejezés volt benne, rögtön a hadügyérhez kellett vinni, s így tovább. De ez még hagyján. Csakhamar állít-

tatott fel egy újabb ellenőrségi s felülvizsgálati sajtóhatóság, mely az első censurabíróság által „imprimatur“-ra méltatott czikkeket kinyomatásuk után vizsgálta, ha nem lel-e benne büntetni valót. Hol kell érezhetőbb megtestesítése a büntetőrendszerek legember-telenebbekének, a kutató eljárással karöltve járó bosszúló, megtorló rendszernek? Legközelebb Pontiatine közügyér javaslatba hozta, büntetessék meg az oly író kinek három czikke a censura szigora alá esett.

A reactionarius kormányi ellenaknázás megkezdődött az egyetemek s jelesen a vasárnapi iskolák ellen is, melyekben túlbuzgó kémszemek forradalmi néppropagandákat s népfelvilágosítás szabadelvű czélzatait látván, azok megsemmisítésére minduntalan unszolták a kormányt. A kormány követte hajlamát. Az egyetemeknek hivatása ellen irtó bárd emeltetett. A közművelődés eme roppant gypontjait nem igen méltatta figyelemre a kormány II. Sándor trónraléptekor. S pedig az ország ifjúsága néhány év alatt jelentékeny változáson ment át; új életnézletek mellé új szokások; a szabadabb mozgalom által csak növelt szabad politikai lég- s élettevékenységi vágy, egyetemi gyűldék alakulása, a kormányi intézkedéseknek szigorúbb s gyakran a közélet terére is átszivárogtatott bírálata; politikai utógondolatokkal életbeléptetett egyetemi önképezdék, szóval mindazon lépések megtétele az orosz egyetemek által, melyek a köznevelési ügy terén nem csak üdvös reformként üdvözölhetők, de a jövő siker jelzőlőgát a foganatosítás iránti szívós akaraterőben bírják. 1861-ben a lengyel passiv harc megkezdődött; az orosz egyetemi összes ifjuság lépten nyomon kijelenté rokonszenvét a lengyel iránt; gyászmiséket tartott az imádkozás között legyilkolt védtelenekért, s az orosz egyetemek viselete egy hosannah-kiáltás volt a szabad törekvések megtisztelésére. — A kormány álmélgodott; az udvar, főrendjelek, tábornokok elszörnyűködtek; a köznevelési s tanügyminister hűledezve kapkodott jobbra balra minden rendszabályhoz; de az orosz nép örömujjongott, az új nemzedék szellemi irányzatában látva az atyák által el nem ért vágyak majdani teljesülését. Kovalevszki a cultusminister az egyetem újjászervezése czéljából a német egyetemek mintájára készült tervet adott be; tábornokok bíráltak; Kovalevszkit elkergették.

Szólanunk kell az egyetemi mozgalmakról, mert a múlt évben az orosz társadalmi forrongás főkinyomata az egyetemek harca a kormány ellen.

Strogonof tábornok javaslatára, ki most Oroszországban főszerepet játszik s reactionarius feudalista, az egyetemi beiratási tandíj 200 rubelre emeltetett fel, s az egyetemek elaprózása, a szabad látogatási jog eltörlése, s az egyetemi tanulók számának egy egyetemen 300-ra történendő leszállítása mind megannyi ellenrendszabályok lőnek alkalmazásra ajánlva. — E rendszabá-

lyokra föllázadt a vér minden szabadelvű oroszban. Az egyetemi tanulók tinttetései, föliratai a cázához a legáltalánosabb forrongás közt vette kezdetét. Egyszerre a moszkovai tanulók közül néhányat egy éjjel összefogdostatnak. Másnap 1500 ifjú követeli a kiadatást. A kormányrendeletek szellemében: sortűz s szuronyos roham volt a felelet. — A kormány ellen felbőszült a közérzület; az egyetemek egyidejű s irányú zajgása, hullámozása, pezsgést hozott az orosz társadalmi életbe. Megkezdődött a küzdelem; az ifjú erőre kapott szabadelvűek küzdelme az ádáz rendszer ellen; Sziberia, Petropaulow, Kronstadt pinczebörtönei nem riasztják viszsza az orosz szabadelvűeket, a mozgalom már is oly óriási arányokat öltött, hogy itt félrendszabályok nem használnak. 1861. nyarán összeesküvés híre üt meg a kormány füleit. Khronstef senátorra reásül a nála föltalált papirok nyomán a bűnrészesség. Hertzen úja a színfalak megett, s a legelső kormánykörökből toborzott elvtársak. A kormány remegni kezdett a titokszerű hálózathallattára. Máskor a czári fővárost forradalmi kiáltványok árasztják el. A „Wellikorus“ cím — éjjeli vörös szörny, nadrágtalan visió a kormány szemeiből. Honnan jött e zápor? A birodalom belsejéből, tömérdek nyomdából, melyeknek hollétét senkisem tudja. A kormány mindinkább kezd e tapasztalatok után meggyőződni, hogy az orosz társadalom vulkáni kitörés előestvéjén áll.

S fog-e azért az egyedüli mentséghez nyúlni? Fog-e élére állani e szabad, gőzerőként majdan gátot és korlátokat szétzúzó erő nyilvánulásának, hogy az újjáalkotás medrébe terelje a hullámokat.

Fájdalom, az orosz kormány csökönyössége még nagyobb, mint vaksága; az ellenzék mindennap nőni látja erejét. A reactió szándékosan idézi elő az ádáz végzetet, melynek első áldozata éppen a régi absolutismus lesz.

REVICZKY SZEVÉR.

MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADEMIA.

1862. Január — Február.

— Február 3-kán philos., törv. és történettud. osztályok ülése. — TREFORT ÁGOSTON lev. tag mondott emlékszé-
védet Tocqueville fölött. Egész terjedelmében közöltük.

— Február 10-kén a nyelv- és széptudományi osztály ülése.

FOGARASI JÁNOS rendes tag egy értekezés bevezetését olvasá
fől, melynek czíme: „Szabadság az igeidőkben.“

Oly tárgy, mely fölött, mint az akadémiai előadások és
„Nyelvészeti füzetek“ figyelmes olvasói tudják, régebben foly a vita;
s a melyhez már eddig igen érdekes adalékkal járultak Hunfalvy Pál,
Imre Sándor, Brassai, Fogarasi s többen. Akademiánk kebelében
különösen Hunfalvy Pál és Fogarasi János rendes tagok közt foly vala
e tárgyban az eszmecsere, melynek feladata nem kisebb, mint meg-
szüntetni azon ingadozást, mely irodalmunkban az ige-idők használá-
sára nézve, mondhatnók kivétel nélkül, minden irónknál uralkodik.
Hogy ne, midőn magok a nyelvtudósok sem értenek egyet. Jól teszi
ez okból Fogarasi ur, ha nem engedi még a pörös iratokat becsomóz-
tatni, s nem tartja a kérdést eléggé érettnek, hogy ítélet alá bocsát-
tassék. Ujlag szót emel, árra fordítandó a tudományos közönség
figyelmét: micsoda titkos jellem rejlik a magyar egyszerű multakban,
— mert leginkább ezek a vita tárgyai, — mind a régibb, mind, ha
netalán különböző volna is, az újabb nyelvszokás, és ha lehető, nem-
csak az írói osztályba tartozó, hanem más teljesen magyarajkú hon-
polgárok nyelvszokása alapján is. Az értekezés e szerint igen terje-
delmessé válhatik, de — úgymond Fogarasi ur — kénytelenek va-
gyunk vele, mert legnevezetesebb, legfontosabb és alapjában meg-
ingatott magyar irányunk helyreállításáról vagy megigazításáról van szó.

Fogarasi ellenében régibb nyelvmemlékeinkre hivatkoztak.

„E nyelvmemlékek, jegyzi meg Fogarasi ur, megbecsülhetetlen
kincseket tartalmaznak az egyes szók származtatása, eredeti értel-
mők kikutatása s ős alakjok meghatározása tárgyában. De hogy vaj-
jon már kifejtett s még kifejtendő irányunkban általában előképül szol-
gálhatnak-e? igen nagy kérdés.“ Több példát idéz értekező, mely

általános szabályul látszott szolgálni a régiségben, de jelenleg talán senki sem követi. Ilyen a latin nyelv példájára az ohajtó és kapcsoló mód használata: „Mikoron az cseh király látta volna szent Margit asszonyt;“ Mikoron az ő nagy keserűségét látnája k; „Mine-mű szent életben élt légyen kedég dicsőséges szent István királ.“ Mindezen írásmód leginkább összetett mondatokban a latin cum, postquam, ut stb. kötszókkal összekapcsolt igemódok utánzása, s halmozvák ezzel régi nyelvemlékeink, különösen a melyek latinból ügyszólván tudósok által fordítottak, de a melyeket ma már igen helyesen, alig követ valaki, és a melyek alig találhatók a régi iratokban is, ha nem a latin után, hanem eredetileg és inkább a nép általános nyelvszokása után szerkesztettek, kivévn hol azoknak nyelvünk természetéhez képest ú. m. a lehetőségi állítmányokban valósággal helye van. — Másik nevezetes eltérés a régi és újabb írásmódban a személyi és birtoki névmások használata, hol a nyelv szellemében nem multhatatlan szükségések t. i. leginkább kiemelés vagy hangsúlyozás tekintetében. P. o. „ime te rokonod megfordul ő népéhez és ő istenéhez.“ „Én éneklek urnak én életemben stb.“ Oly példák, melyeket szintén senki sem utánoz ma. A halotti beszéd: „Látjátok feleim szömtökkel“ aligha fordítás. — Említi végre értekező, hogy a legközelebbi időben elterjedt többes harmadik személy birtokragait (ok, ök, ük) alig találjuk a régiségben. (Pázmán irataiban gyakran találjuk e ragokat. Cs. A.)

Ezeket előre bocsátván, értekező áttér igealakjainkra. Különösen a két egyszerű alakú mult idő az, a melyről itt szó van, ú. m. tudalak, melyet értekező egyelőre első egyszerű multnak nevez, és tudottalak, a második egyszerű mult. Az összetett alakok: tudvala, tudvala és a mi jelenleg nem ismeretes, de rég gyakran előfordult: tudvolt vagy tudja volt. Értekező rendszerbe állítva, valamennyi alakot elő fogja adni. „Nevezetes vita, úgymond, mert ha az ő (értekező) nézete alapos, akkor a magyar nyelv az első szépségű és szabatosságú nyelvekkel versenyez, de ha az ellentét vergődnék érvényre, bajosan lehetne nyelvünkkel e részben dicsekedni.“

„Az ellenfél — mond folytatólag Fogarasi ur — főképen régi példákra akarja helyességét alapítani. Jól van! tehát kísértjük meg mi is a régieket, de egy kissé mélyebben tanulmányozva, s ha lehet ne csak a diákos írókat és diákból fordítókat, noha ezekkel is megkívánok birkozni, hanem és főképen a magyar honpolgárok azon műveit, már közkézen forgó leveleit is, melyek lehető tiszta magyar forrásból, — a nép közelebbi életéből meritvék.“

Hogy a mult idők használásában legjelesebb nyelvemlékeink is ingadozást mutatnak: a müncheni codexet idézi értekező például, — a mely codexnek mindjárt legelső lapjain négyféleképen fejeztetik ki a latin perfectum: szü lé (gemuít), a karja vala (voluít), szüleetett (natum est) magyaráztatik (interpretatum). Ily példákkal tehát nem dönthetni el a kérdést, hanem mélyebben kell hatolnunk a

nyelv szellemébe. E végett értekező épen az idéztük codexet veszi bővebb vizsgálat alá, meghatározván az eseteket és elveket, melyek e codex szerzőjét fordítási munkájában vezérelték, s összehasonlítván azokat más kitünőbb emlékekkel is. Ezen vizsgálódás lesz közelebbi előadása tárgya.

— Ugyanez ülésben bemutató Szabó József lev. tag Kenessey Albert hajóskapitány magyar hajózási műszótárát. A titoknak pedig Vámbéri Ármin lev. tagtól nyújtott be Tatár nyelvmutatványokat. Mindkét kézirat a nyelvtudományi állandó bizottsághoz tétetett által.

Február 17-kén a philos., törv. és történettudományi osztályok ülésén, HORVÁTH CZIRILL rendes tag folytatá előadását Schelling-ről, ez uttal a német philosopha zonsági rendszerét (identicismus) ismertetvén. A tárgyanál fogva szükségkép elvont értekezés kivonatát adni meg sem kísértjük. Elégnek tartjuk az Értesítőre utalni a szakembereket, hol ez értekezés meg fog jelenni. Itt csupán annyit, hogy értekező szerint akármely oldalról vizsgáltság az identicismus, hiányt mutat, mely kiegészítésre vár. „Hiányos, úgymond, az átalány fölfogása, mert tárgyilag véve nincs közvetítve; alanyilag véve a philosopháló ész tehetéseinek olyféle sajátosságától függ, melylyel nincs mindenki megáldva. Hiányos az eredmény, mert a pantheismus az isten és világ közötti viszonyt nem fejt meg úgy, a hogyan azt az ész követeli. Kövekezőleg, jegyzi meg értekező, az átalány eszméjét az ideale és reale azonosságában nem fogták még úgy föl, hogy arról, mint érvényesített álláspontról, a philosophia eszméje, a maga öszszerűségében valósíttathatót volna. Fontos mindamellett az identicismus, mert az annak határai között érvényesített álláspont öntudatos meghaladása nélkül soha sem juthatnánk el a magasabb állásponthez. Miből most már azt is láthatni, hogy Schelling philosophiájának egészletén belül az identicismus csak átmeneti fokegész.”

Az ülés egyéb tárgyai közül ki kell emelnünk a következőket.

Meskó István tábornok ur Bécsben kelt levelében tudatja, hogy Savigny „Beruf unserer Zeit zur Gesetzgebung“ című munkáját fordítja magyarra. A tisztelt tábornok urnak irodalmunk gyarapítására intézett nemes törekvését teljesen méltányolja a m. akademia: az érintett műre azonban megjegyzi, hogy az, bármi nagy nyereség volt egykor Németország szomorú jogtudományi viszonyai közepett, s bármennyire méltánylást érdemel ez oknál fogva ma is irodalomtörténeti szempontból, a tudomány mai álláspontjának többé nem felel meg.

Az akadémiai oklevéltár öre jelenté, hogy Ertl Károly ur sziveségéből a Rummy-család birtokában levő igen érdekes okiratok — ezek közt több oklevél az Árpádok korából — közöltettek vele lemásoltatás végett, s hogy e másolást két szakértő ifju, Véghelyi Deső és Gércsy Kálmán urak, az akademia részére ingyen végezendik. Előre is

köszönet mind nekik, mind Ertl Károly urnak, a hazai történetírás nevében!

Végre F. V. Göhlert ur, a bécsi államministeriumban fogalmazó s „Statistische Ergebnisse der Volkszählung etc. Wien 1859.“ czimű hivatalos munka szerzője, közli a szorosabb értelemben vett Magyarország népessége számát, az utolsó hivatalos összeírás nyomán, megyék szerint; ajánlkozván egyszersmind további közlésekre és fölvilágosításokra. Imitt közöljük az összeállítást, mely — a mint látszik — az 1857-ki népszámlálás alapján készült.

I. Dunántuli kerület: Mosony 71,827. Györmegye 96,946. Komárom 130,069. Fejér 182,441. Tolna 214,865. Baranya 265,072. Somogy 252,326. Veszprém 186,546. Zala 272,421. Vas 290,372. Sopron 212,580. Összesen: 2,175,465.

II. Dunán innen kerület: Pozsony 232,564. Nyitra 401,106. Trencsén 227,971. Árva 72,124. Liptó 72,415. Zólyom 91,472. Turóc 42,107. Bars 121,986. Esztergom 59,672. Hont 111,155. Pest-Pilis és Solt 655,543. Bács-Bodrog 527,077. Összesen 2,797,317.

III. Tiszán inneni kerület: Heves és K. Szolnok 290,863. Borsod 171,280. Gömör 158,307. Szepes 159,367. Torna 22,257. Sáros 148,287. Abauj 150,258. Zemplén 241, 631. Ung 99,318. Bereg 131,883. Összesen: 2,843,247.

IV. Tiszántuli kerület: Krassó 234,180. Temes 320,168. Torontál 388,692. Csanád 88,379. Békés 188,011. Máramaros 182,416. Bihar 470,439. Szatmár 247,718. Szabolcs 210,300. Ugo-csa 54,597. Csongrád 186,752. Arad 270,595. Összesen 1,576,442.

Szabad kerületek: Jász-Kunság 194,146. Hajdu kerület 54,663. Összesen 248,809.

Visszakapcsolt részek: Kraszna 47,271. Közép Szolnok 102,310. Zaránd 51,550. Kövárvidéke 48,025. Összesen: 249,156. Összesen: 9,890,436 lélek.

Ez adatok kiegészítéseül ugyancsak Göhlert ur egy másik, német nyelven megjelent összeállításából közöljük, hogy Horvátország népessége 561,496 s a slavoniai megyéké 331,020, Erdélyé: a megyékben 1,040,700, a szász földön 382,844, a székely földön 398,772, az oláh kerületekben 101,276, összesen Erdélyben 1,923,592 lélek.

Az akademia statistikai bizottságához tette által Göhlert ur levelét és adatait.

— Február 24-kén math. és természettudom. oszt. ülése. Báró PRÓNAY GÁBOR tartott székfoglaló előadást. Itt közöljük egész terjedelmében:

HONUNK KERTÉSZETE A MÚLTBAN ÉS JELENBEN. „A kertészet a gazdaszat költészete, — valamint az első irodalmi fejlődés minden nemzetnél költészettel kezdődött, és midőn ez virágzóbb fokra emeltetett, alapos prózára ment által, úgy a gazdaszat első bimbója a ker-

tészet lévén, — midőn ez terjedelmesebben fejlesztetik, általa az ok-szerű gazdaságot, vagyis a kertészet alapos prózáját képviselve látjuk.

„Tanúsítja ezt a multhan a görögök történelme, kik ünnepé-lyeiknél virágokkal koszorúzva jelentek meg; tanúsítják a jelenben a világ minden részeiben virágokkal kereskedő hollandok, és a kék- vagy disz-kertészetnek egyik főbb bajnokai és reformerjei, az angolok; — és azért méltán állíthatjuk, hogy a föld iparán alapíttatik az ész cul-turája is, mert a földi ipar már magában foglalja az ismeretek na-gyobb tárát, miután különféle növények diszleltetésére szükséges azok természetét, tulajdonságait ismerni, és így különösen a termé-szetten — vagyis növénytan és vegytan ismereteivel birni. Ezek a ker-tészet szellemi követelései, melyek a föld iparát fejlesztik, és ezek egyszersmind kellékei és rugonyai a mivelődsnek és polgárisodásnak; — és azért a földmivelés előmozdításában és iparnak virágzásában rejlik a nemzetek mivelődése is. Látjuk ezt Belgiumban, Európa kies ligetében, hol a kerti ipar a nemzet mivelődéssel egy szintvonalon áll. Ezek tehát azon alapeszmék, melyekből kiderül a kertészet be-cse és valódi haszna. — A kertészet történelme vagy korszerint egy-bekötte különféle népek történelmével, a mennyiben ezek a világ kü-lönféle részeiben fölvirágoztak — vagy országlati szempontból, a men-nyiben különféle igazgatási formák reá hatottak, vagy pedig földrajzi tekintetből, a mennyiben ez az éghajlat és helyiségtől függ, tár-gyalható.

„A fák gyümölcsei lehettek azon első növényi természetmennyek, melyeken az emberi ész és figyelem élelmiszert vagy táplálékot talált fel, ilyenféle fákat a lakokhoz körülkerített helyen tenyésztetni, le-hetett az első eszme, mely a kertek alakítására vezetett.

„Igy a legrégibb írók szerint a figefa lett volna első, mely ültet-tetett, utána a szőlő-veszsző, mely nem csak étel-, de itálnak is szol-gált. — A zsidók történelméből kiviláglik, miszerint a figefát, szőlő-veszszőt és granát-almát az egyiptomiak régóta ismerték. — Azt állít-ják, hogy a szőlő tökéli hajtásainak egy kecske általi lecsipegetésénél fogva vezettettek az emberek annak metszésére, valamint a rózsabo-kornak tűz által véletlen lepörköltetésétől annak nyezetését származ-tatják. — Igy Theophrastus állítása folytán, a görögök a rózsabokor virágoztatását lepörkölés által siettették és elősegítették. — Az oltás-ról már Plinius és Lucretius, habár ki nem elégitő magyarázatot ad-nak. — Meglehet, hogy két ág egymáshoz dörzsölődven, egybeforrt, vagyis egybenőtt, és ezáltal ily módoni nemesítésre szolgáltatott alkal-mat. Macrobius állítja, miszerint e mütételre Latium lakosait Saturn tanította volna.

„Ugy a konyha-növények is már régóta természetettek az egyip-tomiak által, mint teszem az ugorka, dinnye, hagyma, foghagyma, melyeket a zsidók nagy mennyiségben diszleltettek. — Igy Mózes, a gyümölcsfákat illetőleg, népének hasznos törvényeket szabott. Az első

három évben a gyümölcsöt leszedni tilalmaztatott, a negyedik év az Istennek szolgált, és csak az ötödik évi termést élvezhette a tulajdonos. Miből önként következik, hogy így jobban meggyökerezhettek és erősülhettek a fák.

„Krisztus Urunk születése előtt a kilenczedik században Alkionous kerteiben találtak körte-, alma-, fige- és olaj fák. A konyhanövények ugyan egyenként elő nem számláltak, azonban felemlítetik, miszerint ezek veteményes ágyakban termesztettek.

„Igy Salamon füvész volt, és mint ilyen, a virágoknak nagy kedvelője, melyeket kertjében szenvedélylyel ültetett. — Igy Athenében és Rómában különös tisztelethez tartozott az iparosok azon osztálya, kik virágokból koronákat, koszorúkat fűztek és kötöttek. Azonban ezen régi adatoknak, melyek különben a kertészet bölcsőjét képviselik, fejtegetésébe beleereshkedni nem szándékom, de egyedül hazánk régi és jelen kertészete vázlatát adni czélok.

„Midőn a magyarok Ázsiából kijöttek, polgári társaságba állván, hogy állami céljaikat jobban elérhessék, és Almus herceget fejedelmiknek választván, sokkal inkább az ország rendbeszedésével lehettek elfoglalva, mintsem hogy mindjárt a kertészettel foglalkozván, a kertek alakításához láthattak volna. Ezen idők inkább az előítéletek és harcok jelképét viselték — folytonos hadjáratok és ezekkel összekötött szüntelen költözködések a fővezéri szaknak fővonalai.

„Az áldott béke és nyugalom, mely az iparnak egyik főkelléke és támasza, hiányozván, a nemzetek mintegy oda utalva voltak, hogy először is csupán csak élelmi szükségök fedezéséről gondoskodjanak, és e szerint csak azon gabona-nemek, melyek ős hazájokból eredtek, mint: tiszta búza, rozs, árpa és melyek élelmi szereikhez tartoztak, lehettek és voltak első természetmányaik.

„Midőn István a királyi széken helyet fogott, és a keresztyén hit általa meggyökeresedett, ez által hazánkban egyszersmind a kulturának és polgárisodásnak csiráji levének elhintve. — Mert valamint egész Európában a pápák uralma alatt a XII-dik századig majd nem a szerzetek voltak egyedül azok, kik a földmivelők osztályát képezték; — a mennyiben ők visszahúzódván a puszták és erdők elhagyott részeibe, ott letelepedvén, a sivatag földet sajátkezüleg mivelték és termékenyítették, és így egyszersmind a kertészet első fejlesztői és hű apostolai lettek. — Ugy hazánkban is midőn sz. István által több kolostorok alapítottak, midőn Pannon-halmon az ottani apátság alapítóját ő benne di-esőitjük; — midőn Pécsen, Váradon, Nyitra mellett Zobor hegyen, Zalán és Bakonybéli, a Bakony belsejében szerzetesek telepedtek; ezek, habár az ország gyakorta harcznak indult, habár a nemzet fegyveres ereje szüntelen igénybe vétetett, mégis inkább oda voltak utalva, a földet, mely hivatásuknál fogva nékik adományoztatott, mivelní és lakaikhoz közel kerteteket alkotni, mintsem a nemzet hadjárataiban részt venni; — minek folytán ők is hazánk ős korszakában a kertészet első ápolói és tényezői lettek, mely zsenge működésben mi koránt sem

a dísz-vagy kéjkertészet kezdetét véljük kijelölni, de legfeljebb a konyha-kertészet első telepeivel találkozunk. — Már maga azon tény, hogy a keresztyén vallás behozatalával mintegy vallásos szertartássá vált, azon műtételt, a gyümölcs-oltást, a boldogságos asszony ünnepével egybekötni, és így mintegy külön ünnep által a vallás szent malasztja alatt a kertészet e főbb ágának dús áldást eszközölni: — eléggé tanúsítja, miszerint a keresztyén hit, midőn a pogány és barbárság felett győzedelmeskedett, és a polgárisodásnak és mivelődésnek tért nyitott, egyszersmind dajkája lett a kertészetnek. Ezek azon első vonalak, melyekben a kertészetnek mint egy csiráját vagyis bölesőjét az első magyar királyok idejéből szemlélve és tanúsítva találjuk, — mert történetíróink alig tesznek a kertészet állapotáról az első királyok idejéből némi említést.

„A kertészet akkori időben inkább az élelmi konyha-növényekre szorítkozott, és ezen kívül, mint kereskedelmi czikkek egyike, a komló egyedül felemlítendő, a mennyiben ez valamint vágó-marha, borok, viaszk, gabona, ércz, — németországi czikkekért, posztó, vászon, edény, üveg és egyéb portékákért cserébe adatott. — Sőt tudjuk, hogy IV dik Béla idejében az országnak nagyobb része a tatárok által roppant pusztításoknak volt kitéve, mert az országnak 1700 □ mértföldnyi területe a Kárpátoktól kezdve Szerviaig és Erdélytől a Dunáig, hol a tatárok dúltak, a sivatagnak képét viselvén, parlagon hevert, miután, mint Rogerius mester siralmas énekében említi, bujdosása alatt csupán gyökerekből és füvekből táplálhatta magát, sőt csemegeinek és nyaláncságnak nézte, ha az elpusztult parasztkertekben foghagymát vagy tormát talált fel. — Azonban, noha Béla kormánya alatt az olaszok behozatalával a szőlőmivelés mintegy új lendületet nyert, úgy még se lehet a kerti iparnak némi tanúsítását ebből származtatni.

„A kéj- vagy dísz-kertészet hazánkban később fejlődött. Mert habár Róbert Károly Visegrádot lakhelyül választván, azt királyi pompával és így kerttel felékesítette, úgy, hogy annak dús rózsáiból Erzsébet királyné számára rózsavíz „Aqua reginae hungariae“, később „l'eau de la Reine d'Hongrie“ nevezett alatt pipere-víz készített, úgy még ebből korántsem következik, hogy már nagyban a kéj- vagy dísz-kertészet hazánkban létezett; mert a rózsza és jaszmin, mint a legrégibb idők óta ismert virágoknak egyike, egy kertben sem hiányzott, de legfeljebb ezen tény hazánk e korszakában a dísz-kertészet felébresztésére adhatott alkalmat, vagy annak kellő tápul szolgálhatott; mert a dísz kertészet inkább Zsigmond idejében kezdődött, midőn ez nevezetesen 1416. évben, párisi mulatása után a francia izlést hozta be az országba, a menyinyiben kertjeivel és ezekben létező fedett sétányaival és halastóival a kéj kertészetnek hazánkban alapját veté meg. Az akkori francia izlés, az olaszországi divat hű mintája vala, menyinyiben az akkori pápák és bibornokok palotái egyszersmind fényes kertekkel is el voltak látva, melyeknek fénypontjait fákból vagy szőlőtőkékéből növesztett fedett séták, szobrok, szökő-kutak, osz-

lopos járdák, és ezek közt sűrűen növesztett, és mintegy az utat szégyelvezve nyesett puszpáng vagy pedig cedrus fák képezték, és így inkább mértani és építési szabályok szerint készített ékességek alkották a kert szépségét. Ezen izlés hagyományképen a rómaiaktól az olaszokra szállott, mely azonban amazoknál még fényesebb és nagyobb mérvben villáik s kertjeiknél divatozott, a mint ezt, az akkori írók említik. Különösen pedig Plinius saját kertjének leírásából tudjuk, hogy ők inkább kertjeik pompáját építési disztiményekben, mintsem fák csoportjaiban és virágok telepeiben és ritkaságaikban lelték; — melyek inkább a későbbi korszakokban Görögországból, Ázsia és Afrikából hozattak be és honosítottak.

„Azonban dicső Mátyás király alatt, ki nem csak a tudomány és művészet hatalmas pártolója, de kitünő avatottja is vala, Magyarország fénykorszakában a hazai ipar és így a kertészet is tágas alapot és újabb lendületet nyert. Jelölül annak felemlitendő híres visegrádi gyümölcsöse, sőt az egész országban már a gyümölcsészetnek anynyira lett elterjesztése, miszerint minden jó termő 12 gyümölcsfa után 100 ezüst denár, ha pedig a gyümölcsös egy holdat tett, attól egy ezüst mark adó fizettetett, kivéven azon gyümölcsfákat, melyek a parasztok udvaraiban, vagy mellette lévő kertjeikben találtattak vagy léteztek.

„Midőn Mátyás a Zsigmond király által megkezdett királyi palotát felépítette, s annak olasz és francia remekművekkel felékesítése által Budát, Európa akkori városainak koronájává emelé, önként következik, hogy palotájának kertjét szintén e pompának és dísznek megfelelő arányban alkotta. Mert Bonfin leírása nyomán, kertjében egy tömkelege vagy tévege (Labyrint) az ültetett fáknek (Labirinthus ex arboribus consitis institutus) volt szemlélhető, melyek közt pazar fényű kalitkák, ritka bel- és külföldi madarakkal telvél léteztek, a vasodronyból fonatott kalitkák oly nagyok voltak, hogy magokban bokrokat, gyümölcs-fákat, sőt egész ligeteket foglaltak. Ezen kívül a mi leginkább a díszkert becsét emeli, különmemű fák, akkori izlés szerint sorokba ültetve, a legpompásabb sétányokban jelentkeztek, és ezek közt különféle barlangocskák, lugosok, halas-tavak, szökő-kutak, erkélyekkel pártázott torony-látókák, melyeknek megezüstözött cserépfödélzetek ragyogott, a kertnek tündéries alakot és fényt kölcsönöztek. Azonban ezen ritka kert nem állott magában, mert ezen kívül e nagy királynak a pesti part vidékén is tündöklött egy nyaralója és kertje, egy ugynevezett gond-üzdeje (Sans souci), a hol ő mindennapi fáradoimai után pihenést lelt, — úgy szintén a budai részen is egy második nyári palotája, melynek vadas kertjei három mértföldre terjedtek.

Dicső Mátyás király példája után az ország nagyjai is indulván, többnyire Budán telepedtek, és fényes nyári lakaikat azonos fényű kertekkel díszesítették. Azonban e tündéries fénynek tetőpontját a visegrádi várak és annak kertjei képezték, és pedig oly anynyira, hogy mindtán mind Buda, mind visegrádi palotája és kertjei az ókor legkritkább

és nevezetesebb műveivel vetélkedtek, azokat méltán abban az időben Európa főnevezetességei és ritkaságai közé számították.

„Mindezen művészi ritkaságok leírásába bele bocsátkozni, jelenlegi vázlatomnak nem feladata, csupán a visegrádi kert rövid fel említését tűztem ki, mint idetartozót. A visegrádi várak azon korszak írói: Galeotus Mathias, Bonfinius, Velius de bello panonico, Oláh és különösen Averulinus építész szerint a legnagyobb pompának és disznek felelt meg. Függő kertjeihez, melyek a világ csodái közé számítottak, és a várak azon részét ékesítették, mely a Duna felé nyílt és Róbert Károly által építtetett, 40 három öles hosszú márványlépcső vezetett. A várat körülölelő kertben pedig a vándor a hársfák tündéres lombozatú árnyai közt jutott egy pompás veres márványból készült kúthoz, mely a muzsák képviselő szobraival ellátva, — fölöttök elmésen Cupido szobrával ékesítette vala. — Itt nagyobb ünnepek alkalmával a kútból változva veres és fehér bor ömlött ki; — ezen kívül emelték e nagyszerű kert becsét növény-házai, ló és testgyakorló térei. — Bárhova fordult a kíváncsi utas szeme, oly pazar fényre akadt, hogy Visegrádnak földi paradicsommá elnevezése példabeszéddé vált. Igaz ugyan, hogy az akkori izlés tulajdonképen nem volt az esztetikai tiszta fogalom kifolyása, miután a régiek, habár szabályos kertekkel bírtak, a kertészetet, mint szépművészetet, nem ismerték, mert a kertek díszét inkább egyes pompás lugosok, azokhoz vezető síkátorok, pazar fényű kalitkák, halas-tavak, szökő-kutak, vízi-játékok, szobrok képezték, és így midőn a meszterkétség tűnt fel, hiányzott benne a kies természet összhangzó egyszerűsége.

„Innen magyarázható, hogy egy kert szépnek csak akkor tartott, ha benne építési vagy mértani díszítmények voltak felfalálhatók. — Azonban e fény is, a mulandóság enyészítő örvényébe esett a nagy király halála után, valamint Buda és Visegrád, úgy kertjei is fokonként szállottak alá. Mert ámbár történetírónk tanúsítása folytán Soliman Budavárába bevonulása alkalmával csudálkozott a nagy pompának és fénynek tárgyain, melyek a várakban és kertjeiben szeméit eláraszták, úgy épen az ország, valamint a tatárjárással hasonlólag a törökök megszállása által, új pusztítás és elrombolásnak lett áldozata, melynek súlyát 150 éveken keresztül, míg a török hazánkban dühöngött, érezni, és így a kezdő iparnak megszüntetését, a már létezett remek művek elpusztulását, vérző szívvel szemlélni volt kénytelen a haza. Ez időben ugyan még a magyar főur vagyis főnemes leginkább kösziklás és csúcsos meredek hegyen épült várlakon vagy erődökben tanyázott, mintegy a gyakorta portyázó ellenségtől a természet által védve, az akkoron kevésbé nyugalmas és bátoroságos korszakban így magának menhelyet biztosítván és levélén. Azonban sok vár elpusztulásával és azok elhagyásával, midőn a magyar főur a bércek ormairól a völgybe szállt, többnyire a falu legemelkedettebb pontján emelt magának lakot, és a körül vagy annak

közelében kertet, azon időben leginkább gyümölcsöst ültetett, melyben itt-ott virágtáblák, rózsza- és jaszmin lugosok, a kertnek diszei és kellemei valának. Itt volt családjának mulató-helye, itt munka után pihendéje, mely egyszerű alakját a multnak jelenleg már sok helyt angol kertté átvárasztatva látjuk. Egy külön helyen állt akkori időben is a konyha-neműek kertje, kisebb birtokosoknál a gyümölcsössel egybekötve vagy azt magában foglalva.

„Ez volt az akkori kertészet képe, mert a kéjkertészet a békés időnek lehetett csupán eredménye. A tizenhatodik század végén látjuk a kertészet iránti hajlamot némileg ez által is nevelve és előlűntetve, hogy már e tájban több magyar fűvészkönyvek keletkeztek, nevezetesen Kolozsvárt 1575-ben „Melius Péter herbariuma az fáknak és fűveknek,“ és 1595-ben Német-Ujváron nyomtatott „Beythe András fűvészkönyve.“

„A XVII. század folyama alatt hazánkban két növénynek plántálása és honosítása új lendületet eszközölt a kerti természetben, illetőleg a gazdaságban, melynek horderejét, a hazai ipart tekintve, leginkább a későbbi idők tanúsítják. Ezen tényt valószínű látjuk a dohány- és tengeri-termesztésben, melyekkel valószínűleg a törökök által ismerkedtünk meg, a dohánynyal hamarabb, a tengerivel később. Mind a két növénynek ültetése és termelése a XVII. században kezdődött hazánkban, és valóban midőn 1492-dikben Columbus Cuba szigete felfedezése alkalmával a lakosok által ott termesztett tengeriből a sok aranyon kívül az új világ természetmányaiból egy tengeri csóvel is, Castiliának, illetőleg „Ferdinánd és Izabella“ felségeknak kedveskedett volna, távolról sem sejtthette, se nem gyanithatta, hogy ezen egy pár szem tengeri, mely legelőször Spanyolországban vettettet el, a déli európai tartományoknak egykoron a gazdaságban nevezetesebb ágát fogja képezni, melynek bő termésén jelenleg egyformán örvend az olasz, mind a magyar, mind pedig az egyiptomi és syriai lakos.

E században a konyha- vagy is veteményes kertészetben ugyanazon neműeket találjuk elvetve vagy elültetve, melyek a jelennek is szükségletét képezik; ha nem is oly válogatott vagy nemesített bőségben, mint ez fokenként az Európai ipar fejlesztéséből a jelenben kedves hazánkban feltalálható.

Hazánkban már akkor is voltak a csemege-zöltséghez tartozó fajok feltalálhatók, így a spárga, vörös héjú, úgynevezett bécsi-retek, különböző nemesített sárga dinnyék, mogyoró hagyma (*Cepa ascalonica*), artitsóka és kétszer érő borsó.

A gyümölcsészet akkor csupán az úgynevezett magyar fajokra volt szorítva, melyek hazánkban több helyeken ős idők óta diszlenek és melyeknek jelentőségét nemes voltuk miatt a külföld mai napig sem mellőzhette, sőt ezekből a maga fajait nemesítvén, minden elpirulás nélkül új névvel el is látta. Valósítva látjuk ezt „Plinius“-ban megemlített *Crustominum* igen jeles körtefajunk által (Némethonban: „Kronprinz Ferdinand“ nevezet alatt ismert körte), mely jelenleg is hazánk-

ban a románoknál, mint az egykori rómaiak maradékinál „Crusta romana“ név alatt létezik, és belőle Karan-Sebes táján majd egy századot meghaladó fák találtaknak. Általában szükségesnek tartom azonényt felderíteni, miszerint a jelenlegi nemes külföldi fajok közül, igen sok hazánkból vette eredetét, miután sok gyümölcsfajaink, a kereszt-hadjáratok alkalmával a szent földről a visszatérő vitéz-zarándokok által hazánkba hozattatván, először itt honosítottak és innen egész Európába elterjedtek. Tanúsítja ezt, sok külföldi fajok hazánk fajaival való azonossága, mint teszem a Sz. János alma, mely nem más, mint az úgynevezett „Palestiner Angusti Calvil“, így a Németországban tenyésztetett „Jakobi-Apfel“ nem egyéb, mint a mi „Jakab-almánk“, Így újabb időben a német pomologok által Florenczéből származottnak czimzett „Sikula-Apfel“ nem más, mint az úgynevezett „Aradmegyei sikulai alma“; mely fajból legelőször, mintegy 30 évvel ezelőtt, az uralkodó toscanai herczeg dicső emlékeztű nádorunktól, gyümölcsfa-csemetéket kapott. Így a pizstrány körte, melyet „Diel“ és „Dietrich“ német eredetűnek jellemzett, következő szavai folytán: „Die Forellen Birne, eine deutsche National-Frucht, ist wahrscheinlich im nordischen Sachsen entstanden“, magyar faju, mely századok óta „Szebenben“ Sáros megyében diszlik. — Szebenből már e század végén híres „Maschanski alma“ és asztali szilva küldetett „Lipcsébe“ és „Moszkvába“, mely városokkal Szeben akkoron kereskedelmi érintkezésben állott, Lipcsével az oda menő szücsök által, kik nyers bőrökkel kereskedtek; Moszkovával pedig a mennyiben az oda való bőrvevők Szebenben vásárolták a hegyaljai borokat. Így mind a felföldnek, mind az alföldnek voltak már századok óta jeles gyümölcs-fajai, ott a Kárpátok tövében diszlett az izletes „Maschanski“ és „Pázmán-alma“, ott Mátra vidékén a kedvelt „Egri körte“, itt pedig Kecskemét Debreczen és Szeged rónáin a „Nagy búzás“ és „Pogácsa alma“, mely mint a puszták valódi gyermeke, természeténél fogva is a sok rovarok szúrásaival birt daczolni és mellette egészségesen fejlődni. — És innen magyarázható, hogy már Mátyás idejében nemcsak a királynak egy igen híres gyümölcsöse volt, de egyszersmind az iparnak ezen ága az országban akkor annyira el volt terjedve, hogy a gyümölcsfák után adó is fiztetett.

A dísz-kertészet szintén az országnak azon részében, hol a török durva keze nem terjedett, volt feltalálható. Így Pozsonyban 1660-ban, az esztergami érsekség akkori székhelyén, ennek nyári palotáját, egy igen kies kert ékesítette, melyben szökökútak, vizijátékok, halas-tavak, pompás remete-lak, és a kertnek egy részében, mely virágos kertnek neveztetett, ritka növények és virágok voltak szemlélhetők; a mint ezt 1664. esztendőben Magyarországnak Norinbergában keletkezett leírásában olvashatjuk: „Neue und kurze Beschreibung des Königreichs Ungarn, dessen fürnehmste Städte durch C. M. Nürnberg in Verlegung Johann Hoffmanns 1664.“

Az akkori század izlését a dísz-kertészetben egyenes vonalak,

melyek fedett sétákban nyilvánultak, lugosok, remete-lakok, barlangocskák, bizonyos szabályos formák szerint ásatott tavak képezték és így symetricus alakok voltak egyedül a bámulat tárgyai. Ezen ízlés kiviláglik „Lippay Jánosnak“ 1664. évben pozsoni kert nevezet alatt kiadott könyvéből is, melynek fővonalaiban „le Notre“ a francia stílusnak főmesterével már igen sokban találkozunk, miután az akkoron természetlenséggé fajult ízlés csak a szabályos mathematikai alakot tartá szépnek, és végtelen zöld falakhoz hasonló fasorok, tévegek, puspángból ültetett óriási betűk, czímerek, szökő-csörgőkutak valának a kertek ékei. Azért, úgy mond Lippay: „Ha ki csinosságát akarja a kertnek, csináljon minden lugos között spaliert (nevezetesen ez alatt értvén nyesett fasorokból vagy bokrokból növesztve fedett sétákat) akár hosszára, akár szélességére úgy, hogy ha az első ut spalier, a másik ut ellenében legyen lugos. A lugosok vagy kinyitva, vagy árku-sokra, azaz, bolthajtás formára legyenek hajtva és szőlő-tövekkel vagy gyümölcsfákkal, vagy pedig „Rosa de Jericho“, vagy borostyánnal kiültetve. A lugosnak oszlopai pedig legyenek szépen fából kifaragva, és azok hegyei vagy megaranyozva, vagy, ha ki jobban akarja, csináltasson a fazekasokkal, kiváltképpen az új keresztyénekkel (érti a felső megyei protestans tót fazekasokat (?) különszínű mázos gombokat, mint érsek urunk ő nagysága kertjében vagyon; továbbá olvasuk munkájában: miszerint szépnek tartatik, ha egy kertben tévelygő vagy tévesztő formákba az utak vezetettnek, és a táblák közepén czímerek, nagy betűk, nevek, órák, vagy más egyéb czífrára nyesett puspáng, vagy apró ciprusfából ültettetnek és növesztetnek.“ — Ezek voltak, Lippay szerint indulva, abban a korszakban egy virágos vagy díszkertnek főbb kellékei. A tizennyolczadik században valaminth egész Európában, úgy hazánkban is a kertészet és ebből kifolyólag a gazdaszat, a növények alaposabb rendszerinti megismerésével és újabb terjesztésével nemcsak biztosabb és szélesebb működési kört, de egyszersmind lendületet is nyert. Ezen lendület szüleményezését a fűvésztudomány és ezzel szoros rokonságban álló physiologia nevelte: a mennyiben e században „Linné“ fűvész alkotmánya a tudományosság vívmánya lett, melynek alapján a kertészet nemcsak mint régenten tapasztalásilag, de egyszersmind tudományilag is kezeltetett. Így e században legelőször alkottatott Pozsonban egy fűvészkert, később magánosoknál is mint Királyfalván (Königseiden) és Héderváron a Csalóközbén.

„Midőn 1760 és 1770 körül hazánkban a burgonya honosított, vagyis inkább behoztattott, konyhakertészetünk ezáltal nemcsak gyarapodott, de hazánk felső vidékén a gazdaszat tágasabb körben fejlődött; a díszkertészetben pedig, midőn a francia ízlés „Le Notre“ stílus főmesterének szabályai nyomán egész Európát felvillanyozta volna, hazánkban szintén elterjedvén, sok bámulókra és utánozókra talált. A gyönyörű lombozatú fák csak hamar olló alá kerültek, a festői alakú tavak és csörgedező patakok egyenes vonalba huzattak,

csendes lejtősségek sikká alakíttattak, és a fárasztó hosszú utak nyesett fákkal beültettek; — és azért méltán mondhatjuk, hogy a francia kertek inkább az eltorzításnak jelképét viselték, mert a kertek alkotásánál gyakran a leggyönyörűbb tájképet megfoszták legszebb díszétől, a természet őszhangzó egyszerűségének visszatükrözésétől, és így habár telve valának egyes remekművekkel, úgy mégis bennök a egfőbb, a természet hiányzott. Ilyennemű francia izlésű fényes kertek valának hazánkban akkoriban: „Herczeg Eszterházy-é Eszterházában, melynek palotája és kertje „Versaillehoz“ hasonlítván, annak, habár kisebb alakban, hű mintáját képviselte — a kis-mártoni, mely 1754-ben e stylben alkottatott, — a királyfalvi, mely az országban a legnagyobb és legszebbnek tartatott, — csekléshi, ivánkai, szenczi, melynek szintén híres francia és belga fajokkal ellátott gyümölcsöse vala, — majorházi, darufalvai (drasburgi) és gödöllői, valamint sz.-antali.“ — Ezen kertek, mint hazánk nevezetesebb kertjei: „Bernorlli“ és „Beker“ által körülményesebben le is irattattak.

„Azonban valamint e század végső tizedében a francia forradalomnak azon hordereje lett, hogy a nemzetek a természet jogaiból folyó szellemi követeléseket mindenben érvényre juttatni kívánták, így hasonlólag a kertészetben is, mely a természet szent törvényei nyomán indul, kellett azon követelésnek bekövetkeznie, miszerint a természetnek kies fejlődését kövessük, annak tájképű alakját utánnoztassuk és regényes voltát visszavarázsoltassuk, mely alapeszmék az angol stylnek már akkor is nagy részben szabályai lettek; és így hazánkban is azon díszkertek, melyek a mult század végefelé keletkeztek, már abban a modorban alkottattak, mint a wedródi, hedervári, rárói és pesti úgynevezett „Orczy“-kert, és pedig valamennyi Pétri terve szerint. — Midőn tehát így a tizenhatszodik század végén, a díszkertészetre nézve hazánkban is a reformok idejét üdvözljük, ehhez mérve a gyümölcsészet és konyha kertészet párhuzamban fejlesztettek, miből önként folyik azon tény, miszerint e század eleje óta, e jelenben kertészetünk mind a három ága fokozatonkénti haladásnak örvend, mire nézve kivált dicső emlékeztető főherczeg nádorunk, ki a kertészetnek kitünő avatottja vala, ernyedetlen buzgósága által lendületet adott; — ő a kül- és idegen fáknak honosítását a legnagyobb mérvben és a legjobb sikerrel kezdette hazánkban eszközösbe hozni és terjeszteni; élő tanúi az alocsuti és jenői nagy-szerű fatelepitvények, díszfa-csoportozatok, gyümölcsösök és virágok, nem különben Dunánk hátán emelkedő kies Margit-sziget.

„Híres ős gyümölcs-fajainkon kívül hazánkban pedig már e század elején sok kül-fajok is termesztettek, sőt Gömörvármegyében 1808-ban létesült egy gyümölcsészeti társulat, melynek erélyes akkori működése nyomán kivált Jolesva körül a gyümölcsészet virágzó polezon állt, úgy, hogy Jolesva és Soprony vidékét a jelenben Magyarország gyümölcs magtárának nevezhetjük; általában a gyümölcsészet iránti hajlam hazánkban napról napra inkább terjedt, miután

nemcsak a felföld, de a dús alföld síkságain legszebb gyümölcsletelepekkel találkozunk; mi egyes kitűnő szakfőrfiaink közremunkálásuk nyomán eredményezettett, kik egy negyed század óta ősi fajaink ős-szeszedésével, tanulmányozásával, s azoknak terjesztésével foglalkoztak.

„E tekintetben nagy érdemet szerzett magának Czukor János pomologusaink Nestora, ki egész életét arra szentelte, hogy az ős gyümölcs magyar fajokat szedje össze; állítása nyomán van 76 alma, 61 körte, 21 szilva és 12 cseresnye ős hazai válfajunk.

„A jelenben több jó hírben álló gyümölcsösökből, mint az enyingeri, nagyszombati, oroszvári és a többi faiskolákból, melyek jelenben több ezer fajoknak birtokában vannak, gyümölcsfacsemeték vagy oltoágak évenként Ausztriába, Szlavoniába és a Dunafejedelemségekbe adatnak el, reájok nézve előnyösebb levén hazánkban ezen csemetéknek megszerzése, mint messze földről, Német-, Belga- és Franciaországból hozatala. — Ilyen testvéries fejlődésben halad konyhakertészetünk is, mely jelenleg egész bőséggel árasztja el hazánk főbb piaczeit, tanuságául annak, miszerint nem a városi konyhakertészeink egyedül, de a falusi gazdák is, e szaknak dús terméseiből leendnek gyakorta ez üzlet szorgos és iparteljes tényezői és fejlesztői. A díszkertészet pedig, midőn már a múlt század végén egynehány kertek hazánkban angol stílusban alkottattak, mindjárt korunk elején nagyobb birtokosaink által sikeresen előmozdítottván, — alapos és szép fejlődésnek indult, úgy, hogy a régi díszkertek csakhamar át alakítottak, mint a kis-mártoni 1804. Moreau terve szerint, balogvári 1806-ban, gödöllői 1812-ben, körmendi 1820-ban, mely eleinte Wessely, később Foissner terve szerint átváltoztatott; és így a jelenben, midőn az angol ízlés tisztábbra fejlődött, és a kéjkertészetben a játsziságok, túlságos halmozások, az új angol kertekből eltűntek, a tájkertészetnek jelenlegi magas foka nem egyéb, mint a kies természet öszhangzó egyszerűségének visszavarázsolgatása, melyet hazánkban is méltóan képviselve látunk, úgy, hogy a jelenben versenyezve múlják felül egymást nagyszerű kertjeink, követve a természet szent törvényeit, a tájkertészet e remek alapját.

„Midőn tehát kertészetünk fokozatonkénti haladását ezennel kimutatva szemléljük, szükségesnek vélem, hogy végtére azon részét bíráljuk meg, mely leginkább hazánkra nézve üdvhozó és nagy horderejű leendő, tudniillik a külföldi fák honosítását és terjesztését. Kíváncsok, hogy hazánkban a faültetés minél nagyobb mérvben előmozdítottassék, nemcsak azért, hogy ezáltal az egyhangú puszták bájos alakot öltendnek, de leginkább azért is, hogy gyérülő erdeink mellett a szükséges szerszám és tűzifa a dús alföld síkságain így nemcsak pótolva, de egyszersmind annak sivatag homok részei hasznos fa-telepekké vagy regényes csermelyekké átváltoztatva leendnek. E tekintetben, valóban ha országunk nagy területét szem előtt tartjuk,

egy negyed század óta igen sok történt, úgy, hogy a jelenben már több pusztákat vagy egész uradalmakat, melyeknek területe egy kisebb német szövetségi fejedelemséggel felér, kertté átvarázsoltatva találjuk; minek oka nemcsak a fatenyésztés iránti hajlamból vagy igyekezetből, de egyenesen azon előnyből is kiderül, miszerint különböző földvegyületünk által és kedvező éghajlatunk alatt a külföldi fák honosítására nézve hazánkban legnagyobb tér és mező nyílik. Így tapasztaljuk, hogy honunk emeltebb és szilárdabb földjein mindennemű akác fák (Robiniák), sátoros fellengfák (Ailanthusok), amerikai hársfák (Tilia americana), bigebeczőfák (Bignonia Catalpa), lándzsás levelű ezüsfák (Eleagnus angustifolia), lepenfák (Gleditschia triacantos), amerikai diófák (Juglans americana nigra), és különmű fenyűfák (Pinus) diszlenek; így honunk középtérséges részeiben látunk mindenféle juharfákat (Acer), Aesculusokat, mindennemű nyírfákat (Betula), Celtiseket és bikfaneműeket (Fagus), Gymnocladus Canadensiseket, Sophorákat dúsan fejlődni. — Így hazánk mélyebb és nedvesebb területén egerfák (Alnus), körösfák (Fraxinus), tulipántos pom-pafák (Liliodendron Tulipifera), boglárfa (Platanus) és mindennemű fűz és topolyfák sikeresen tenyésznek; — és innen származható azon tény, miszerint hazánk díszkertjeiben, vagy kőtelepeinkben ritka nagyságú külföldi fák találhatók, melyek mint magán egyedüli példányok a birodalomban is, így ezennel itt mint ritkaságok felemlítendőek.

„Így diszlik a budai vár kertjében a legnagyobb „Sophora japonica“, — a Margit-szigetén egy feltűnő óriási nagyságú „Platanus orientalis fol. variegatus“, melynek koronája magában 15 ölet tesz ki. Így Gömörvármegyében a halogvári dísz-kertben a legnagyobb példánya a „Fagus purpureának“, veres levelű bikfának, nemkülönben a szabadban legnagyobb kertike „Hortensia“, mely jelenleg inkább bokornak nevezhető, miután derekának átmérője létben szélességi 6 hüvelyket tesz ki, magassága pedig 2 ölet, úgy, hogy ha virágzik, egyszerre 5—6 száz rózsa ragyog ágain. Így találhatók az acai kertben a legnagyobb „Salisburia adianthifolia“, mely 1808-ban ültetett, jelenleg tehát 54 éves, magassága 6 öl és 5 láb, derekának szélessége átmérője létben 2 láb. Ezen fa, a téli fagyok ellen 20 éven keresztül egy fabódé által, mely körülötte évenként alkalmaztatott, fedve volt, később pedig 22 évig téli időben szalmába kötöttet, 12 év óta pedig már téli időben is szabadon áll, azóta jobban diszlik és jelenleg tökéletesen honosítottnak tekintendő. Ez a ritka dízfáknak egyike, mely zsenge korában hamar elpusztul, és azért lassabban is fejlődik. — Így Alesúton szemléljük a „Coryllus Colurnának“ legnagyobb és legdíszesebb példányát, így a legnagyobb „Ailanthus glandulosát“ és „Alnus laciniatát“ Högyészen; így a legnagyobb „Populus Caroliniát“, és „Pinus Strobust“ (Weimuthskiefer) Körmenben; így a legnagyobb „Aesculus rubrát“ Csetényen; a legszebb és legnagyobb példányát az „Amerikai hársfának“ (Tilia americana) pe-

dig Csákváron; és a legszebb „Pinus Cedrust“ (Ceder-Tanne) Kameniczen.

„Midőn tehát így hazánk minden részeiben a kerti iparnak haladó fejlődését örömmel tanúsítva találjuk, bizton táplálja keblünket azon édes remény: hogy ha nemzeti életünk azonos szabad fejlődésnek fog örvendhetni, melyet hazánkban mindennemű kül és honi növényeknek áldott földünk és kedvező éghajlatunk biztosított; akkor úgy hiszem, reményünk teljesülend, — édes hazánk azon rendeltetését és célját el fogja érni — miszerint édenévé leend Európának, mire a természetből adományozott előnyeinel fogva hivatva van.“

— Márczius 3-án philos. törv. és történet tud. osztály ülése. — TREFORT ÁGOSTON tartott emlékbeszédet Macaulay fölött. Egész terjedelmében közöltük.

Ugyan ez ülésben HENZELMANN IMRE, a történelmi osztály és archaeologiai bizottság egyik jeles tagja bemutató, a mit e bizottság meghagyásából a kis bényi templomról írt, s ez érdekes és tanulságos műből felolvasás azon részt, mely az érintett templom oszlop főiről szól. Az oszlopfők Henszlmann szerint, a bényi templomnak legnevezetesebb részét teszik, mert azoknak igen változékony idomain ezen építészeti tagnak majdnem hatszázados fejlődését tanulmányozhatni. Előadá értekező, mikép fejlődött az egyiptomi lotos- és papyros-oszlop főből a dóriai és korinthisi oszlop fő, s ebből utóbb a középkorban a csak bimbózó domború és a nyílt virágú homorú oszlop fő. A domború vagyis a dóriai oszlop fő a legconstructivebb, mivel annak domborodásával, kiszökésével és magasságával a görög az oszlop fő fölötti súly nagyságát úgy fejezte ki, hogy minél nagyobb volt e súly, annál inkább nyomatott össze, és egyszersmind kifelé ruganyosnak képzelt echinusa, s a mily arányban szállítattott le a gerendázat magassága és sulya, annál inkább fölegyenesedett az ezt emelő oszlop fő echinusa. A dóriai oszlop főből lett később a hamisan ugynevezett kőkapitael, melyet helyesebben golyószelvényesnek kell neveznünk, mivel a fél golyónak négy oldalon történt függőleges szelvényezéséből eredt. Ez oszlop főt hibásan tartják német találmánynak; mivel azt már a byzancziak a VI-ik században használják. Ily golyószelvényes oszlop fővel Bényben is találkozunk, mi annál érdekesebb, mivel azon domborművön vadászat képeztetik, melynek emberi alakjain a XIII. századbéli magyar ruházattal ismerkedünk meg. Magyar ruhát e korból eddig semmiféle hazai műemléken nem találtunk. Áll pedig e ruházat bő ujjas övnélküli zekéből s oly bőr csizmából, mely a mai tót nemez talpatlan csizmához hasonlít. Meg van a magyar bajús is; a szakál és barkó hiányzik. — Más bényi oszlop fők meg arról nevezetese, hogy azokon a korinthisi oszlop fő azon módosítását találjuk, a mint az előbbi századok végképeni elkoreszosodása után a román stíly újra fölelevenítette s megváltozott céljaira alkalmazta. De mindezek fölött nevezetes az orgona-karzat egyik oszlop feje, melyen a magyar királyi palást béléseinek egyik növényi díszítményét a bé-

nyi szobrász lemásolta. Annál érdekesebb körülmény, mivel sok oly növényi alakzattal találkozunk a középkori szobrászatban, melyet európai növények utánzásából magyarázni eddig nem sikerült. Ha már most tudjuk, hogy az érintett béllés szövete Persiában készült 1000 körül, s hogy hasonló keleti diszszövet Európa más tartományaiba is jutott, nem csodálhatjuk többé, ha az európai középkori domborműveken és festményekben keleti természettel és motivokkal is találkozunk, az összefűző láncz közép tagja t. i. a ruha- és kárpit szövetek levén, melyek a kereskedés útján jutottak hozzánk a középkorban.

Ime, mennyi érdekes tanulságot olvasnak le archaeologusaink műemlékeinkről.

— Márczius 10-kén a nyelvosztályi ülésben, mint írtuk, először HUNFALVY Pál r. t. olvasá nagy részét ily című értekezésének: A régi magyar írók mire nézve lehetnek igazító mintáink? Vonatkozik ezen értekezés a magyar igeidők használatára, mely iránt 1856 óta folynak nyelvtudásaink nyomozásai és kölcsönös szólalkozásai. Megkezdte volt azokat Hunfalvy a Magyar Nyelvészeti 1856-ki vagy első évi folyamában. Ő a jelenkor írói szokásából indulván ki, kénytelen vala azt állítani, hogy e század íróinak gyakorlatából nem sikerül neki valami határozott fogalmát vagy csak képzetét is elvonni annak, hogy mit jelentenek vagy jelentsenek voltakép az egyes idő-alakok, úgymint a lát vala láta, látott, látott vala és látott volt, lát and alakok. Ezen alakokat el sem akarja most nevezni, látván, hogy az elnevezéssel okvetetlen valami, bár homályos, időfogalom jár; úgyde miután az újkor írói gyakorlatából teljességgel lehetetlen kivenni, mely magyar időalak teszi azt, a mit az európai gramatika imperfectum-nak, praeteritum historicum-nak, perfectum-nak stb-nek szokott nevezni; az elnevezéssel már eleve határozónok meg némileg azt, a mit az írói szokás nem határoz; s a vizsgáló, ki azt keresi, a mi van, nem pedig teremti, a mi nincsen, ép azon írói szokásból nem is bír meghatározni. Az új írói szokást semmi grammatikai tudat, semmi logikai vagy bármilyen rend nem vezérli; úgy látszik a véletlenre bízuk, hogy mikor éljünk ezzel vagy azzal az időalakkal.

Ezen találomra eljáró szokás, úgy látszott Hunfalvynak, nem alapulhat a nyelv szellemén, sőt inkább csak a nyelv szellemének feledésén. Fordult tehát a régi irodalomhoz, és abban megtalálta, mit az új irodalom nem bírt neki adni. Vizsgálatainak eredményét közlé azután a Magyar Nyelvészeti 1856-ki folyamában, melyet már említettünk, továbbá az 1857-kiben. Oda érvén az ügy, Fogarasi János r. tag kezde az akademiában értekezni ugyan ezen tárgyról, azt tisztába akarván hozni egyszersmind, hol szükségesnek látja vala, meg akarván czáfolni Hunfalvyt. Ezzel a vizsgálódásnak másik útja nyílt meg, s ezentúl attól függ a jó siker, hogy az írói közönség figyelemmel kísérje a két nyomozót és mindeniknek eljárását. Fogarasi értekezésére Hunfalvy mindjárt a M. Nyelvészeti 1858-ki folyamában észre-

vételeket tévén társának elmélkedési útjáról, (— ki legelőbb az idők elméletét állítja fel, mely szerint van jelen, múlt és jövő idő; mindenike megint három alosztályra oszlik el, mert van jelen a jelenben, jelen a múltban, jelen a jövőben; múlt a jelenben, múlt a múltban, múlt a jövőben; jövő a jelenben, jövő a múltban, jövő a jövőben; s azt oly nyomósan állítja, hogy annak felfogása nélkül lehetetlen bolgogulni e kérdésben; azután a régi magyar írókból szedett példákkal megmutatja, hogy a magyar nyelv mind ki bírja fejezni ezen fő- és al-időket —) hogy az talán inkább téveszt, hogysem világosságra viszen, részéről folytatá megkezdett útját, s azt kérdezé: I. mit tanítanak a nyelvtan-írók, ugymint Joannes Sylvester Pannonius 1539-ben kiadott *Grammatica Hungaro-latina*-jában. Szenczi Molnár Albert az 1610-ben kiadott *Novae Grammaticae Ungaricae succincta methodo comprehensae et perspicuis exemplis illustratae libri duo*-jában, Pereszlényi Pál 1682-ben kiadott *Grammatica linguae Ungaricae*-jében, végre Révai *Elaboratio Grammaticae Hungaricae*-jában. Ezek tanítása szerint *imperfectum* lát vala, *praeteritum historicum* láta, ¹⁾ *perfectum* látott, *plusquamperfectum* látott vala, *futurum conjunctivi* látand. Ezekből tehát két szembeötlő tény tűnik ki, az, hogy a látá nem *imperfectum*, mint azt Révain kívül az újabb nyelvtanok mind vették, s hogy látand nem annyi mint látni fog, videbo, hanem inkább: cum videro. Ezen két tény eldöntené tulajdonkép a kétséget, ha három száz esztendő tanulságának, melyre a német nyelv még nem hat vala, hinni akárnánk, mely tanulságot az írók gyakorlata egész 1700-on innen támogatja. — Hunfalvy kérdezé: II. mit tanít a nyelvgyakorlat? Feleletül szakaszokat idéz Pesti Gábor meséjéből (1536-ki kiadás), ugyancsak Pesti Gábor 4 *Evangelium*-ából (1536-ki kiadás); Erdősi János (Sylvester Pannonius) *Ujtestamentom*-ából (1541-ki kiadás), a Kolosvári bibliából, melyet Heltai Gáspár, Gyulai István, Ozorai István, és Vizaknai Gergely fordítottak, s 1551-ben nyomtattak; s ezen szakaszokat egybevetvén az új gyakorlattal, azt hozá ki, hogy a régi gyakorlat mellett, melyet okvetetlen a nyelvérzék vezetett volt, a következetesség is szól, mi az új gyakorlatban erősen hibázik. Végre ha valaki kérdést tenne az iránt, vajjon p. o. a lát vala igazán, és a nyelv szelleme szerint *imperfectum*-e, arra egy rokon, a török nyelv, példájával felele Hunfalvy. Ez mindenesetre nagy figyelemre méltó. Nem tartozik ide az állati mesék keletkeztéről és terjedéséről szólni; olvasóinknak annyit mondunk csak e dologról, hogy az ugynevezett Aesopusi mesék a keleti irodalmakban is megvannak milyenek az arab *Lokman* meséjéi. Az arabból vagy perzsából fordította valaki a törökre is. Ezen körülmény által az történt, hogy a Pesti Gábor fordította mesék közt olyanok is van-

¹⁾ Erdősi János, vagy Joannes Sylvester Pannonius a látalakot egyedül *praeteritum perfectum*-nak mondja.

nak, melyek a török fordításban találatnak, még pedig szinte azonos szerkezettel, mi csak azt bizonyítja, hogy a nyugati és keleti irodalmak meséi legalább részben ugyanazon egy forrásból eredtek. A mi pedig az időalakokra nézve legnagyobb érdekű, im az: A török fordító arab vagy perzsa szövegből fordított; e két nyelv idő-alakai úgy különböznek a török nyelvéitől, hogy már inkább nem is lehet; a török fordító tehát nyelve idő-alakainak használatában csak nyelve geniusát követhet. Továbbá ezen török fordító bizonyára nem ismeré Aesopus meséinek se görög se latin szövegét, még kevésbbé ismeré Pesti Gábor fordítását. De végre Pesti Gábor, ki latinból fordított, sem ismeré a török fordítót, kiről nem is tudjuk, Pesti Gábor ideje előtt vagy után élt-e. Szóval, Pesti Gábor és a török fordító oly keveset tudnak egymásról, mint a Tokaj melletti Tisza a Pest melletti Dunáról tud. Mégis ugyanazon mesék fordításában ugyanazon etymologiailag is megfelelő időalakokat használják. P. o. a török is lár idi szó szerint is csinál vala, ujur idi szó szerint is aluszik vala; a didi, gäldi stb. megint szakasztott az, a mi a magyar monda jöve; — a török és magyar fordítások, egymást nem is sejtethve, az illető helyeken ezen megfelelő alakokat használják. Ez egy körülmény világosan azt bizonyítja, hogy a magyar lát vala alak igazán imperfectum, s a láta alak igazán praeteritum historicum, mint a régi magyar tanírók és a régi irodalmi gyakorlat tanítják és követik. Ilyen históriai bizonyosságot önálló rokon nyelvekből nem találni a szanszkrit, görög, latin, német és szláv nyelvek közt, csak a francia, olasz és spanyol testvérek mutathatnak fel hasonlót. De azon körülmény azt is bizonyítja előttünk, hogy az illető áltaji nyelvekben az időalakok jelentése sokkal erősebben éreztette magát, mint az árja nyelvekben, s hogy azért bír a régi és kevésbbé régi magyar nyelv oly erős jellemmel az idők tekintetében, — míg azt újabb időkben, különösen a német nyelv hatása nem törlötte ki tökéletesen az új irodalom tudatából.

Azonközben mások is belészólottak a nyomós kérdésbe s a tett vizsgálatokba, mint Imre Sándor a Magyar Nyelvészet 1859-ki folyamában, ezen czim alatt: Még egyszer a magyar igék idő-alakjairól, — Koczányi Ferencz, a Tanodai Lapok 1861-ki folyamának 4., 5., 6. számaiban, ezen czim alatt: A magyar igeidők kérdéséhez, viszhangúl a Hunfalvy Pál által vitatott igeidőkre. Az azonban a Fogarasi értekezésének megjelenté után s Hunfalvynak erre feleletül adott Apológiájának is megjelenté után adatott ki.

A feljebb említett értekezése Fogarasinak az Akademia 1859-ki Értesítőjében adatott ki. Az Értekezés hosszú, s nagy tudományos készüllettel van írva, mert szinte valamennyi ösméretes nyelvnek és híres grammatikának időalakait és elméleteit magában foglalja. Hunfalvy erre adá ki A p o l o g i a czim alatt a M. Nyelvészet 1860-ki folyamában részint igazolását, eddigi eljárásának, és czáfolatát annak,

mit nem tart vala helyesnek Fogarasi eljárásában, részint folytatását nyomozásainak, s azokból kihozott eredményeinek. Ha úgy van a dolog, mint Hunfalvy előadja, ő inkább tanulni akar a magyar nyelvtől, holott szerinte Fogarasi tanítani akarná a magyar nyelvet; Hunfalvy objective gondolja tekinteni a nyelvet, holott Fogarasi értekezésében sok subjectiv felfogást lát.

Ezekre vonatkozik Koczányi Ferencz felszólalása „A magyar igeidők kérdéséhez,” a melyben kimondá, hogy „hosszasb elmélkedés és a magyar irodalomban többszöri körültekintés, buvárkodás és egybevetés után teljesen meggyőződött arról, hogy helyes azon tan a magyar igeidőkről, a melyet Hunfaly Pál vitat”; s folytatja: „itt az idő, hogy tanodáinkban is az eddig uralkodó zavart szétoszlassuk, s így az ifjúság tanításában határozottabb minták szerint vezethessük hazánk reményeit a magyar irodalom virányos mezején. — Már előbb Imre Sándor is észrevételeket tett volt Fogarasi értekezésére, azt vallván és tanítván, hogy segíteni kell az uralkodó zavarón.

De a pártoló nyilatkozatokon kívül gyakorlati sikert is lát már a vitatott tan. Kiss Lajos Curtius görög nyelvtanának fordítója, ezen munka első részében, mely 1851-ben jelent meg, így fordítja és nevezi az időalakokat:

Jelen (praesens): *λῶ*, oldok.

Végzetlen mult (imperfectum): *ἔλvor*, oldék.

Független mult (aoristus): *ἔλvσα*, oldottam (elbeszélőleg).

Végzett jelen (perfectum): *ἔέλvκα*, oldtam.

Végzett mult (plusquamperfectum): *ἔλελvκειv*, oldottam vala.

Jövő (futurum): *λῶσω*, oldani fogok.

De az 1862-ben megjelent másik részében már a végzetlen multat vagy az imperfectumot oldok vala-ra, a független multat pedig, mely a latin praeteritum historicum, s a görög aoristus, oldék-ra fordítja. — Többet nyom még Imre Sándor példája, ki a „Magyar mondattan“-ában, melyet a gymnasiumi alsóbb osztályok számára irt (Debreczen, 1862.), azt tanítja (64. stb. lapjain), hogy a mult többféle, ugyanis:

a) „Ha a mult teljesen befejezett cselekvényt jelent, mely után valami jelenben is létező állapot következik, és így a multat a van segéd igével is lehetne, összetéve részesülövel, kifejezni: ez lesz a valódi, vagy sajátképi mult: láttam.” Következnek példák.

b) „Ha a mult cselekvést valamely más cselekvés vagy állapotra való viszony kifejezése nélkül fejezzük ki, az elbeszélési multat használjuk: láték.” Következnek példák.

c) „Az alig mult (végzetlen mult) oly cselekvést jelent, mely egy másik cselekvés következtékör még el nem mulik, vagy folyamatban van. Áll tehát oly mondatokban, melyekhez más mondat tetett vagy értetik, úgy hogy az amabban lévő cselekvés emelhez ké-

pest folyvást tart, vagy alig szünt meg: látok vala.“ Következnek példák, melyek közül álljanak itt is: „Monda (elbeszélési mult): nekik Pilátus, mert jól tudja vala (a tudás folyamatban van, mikor a mondás bekövetkezik).“ „A felső udvar csinos gyepvel birt, melyet apró kavicssal terített tág út kerített vala“ stb. stb.

Azt tartjuk, a tárgy oly nevezetes, hogy annak folyamata érdekelheti a nagy közönséget is, azért bocsátottuk előre ezen rövid történeti előadást. Most még rövidebben fogjuk Hunfalvy újabb értekezését ismertetni.

Fogarasi János ur, mint e lapok olvasói a mult hó 10-én tartott ülésről szóló jelentésből értesültek, a tudományos közönség figyelmét arra kíváná fordítani, hogy micsoda titkos jellem rejlik a magyar egyszerű multakban (látta, látott), mind a régibb, mind, ha talán különböző volna is, az újabb nyelvszokás alapján, sőt még a népnyelvszokás alapján is. Ezt tevén, az új írói nyelvből és az élő köznyelvből fogja a megingatott magyar irályt helyreállítani, miután e tekintetben a régi nyelvemlékek biztos útmutatást nem adnak, mert ime a müncheni codex már két első lapján is a latin perfectum négyféleképp van visszaadva. Hunfalvy korántsem akar ezen nézetek czáfolatába bocsátkozni, az egész értekezést közre fogván tenni az akademia, s akkor levén ideje hozzászólni: de hogy a tudományos közönség eléggé tájékozva legyen az ilyen tárgyak megítélésére, ezen okoskodást terjeszti elő: Ha vannak kérdések a magyar nyelvben, melyekben az önleges nyelvtudat nem teremthet szabályt, s melyekben se az élő köznyelv, se az új irodalmi nyelv nem utasíthat: azon kérdésekben vagy a régi nyelvemlékek és a régibb irodalom fognak dönthetni, vagy ha ezek sem elegendők arra, tehát azokban semmi mód sem juthatunk bizonyosságra.

Hogy vannak kérdések a magyar nyelvben, melyekben az önleges nyelvtudat nem teremthet szabályt, az szinte első tekintetre világos. Minden nyelvnek, a magyarnak is, történetei vannak, ámde ezekről az önleges nyelvtudat, melyre az iskola és az irodalom nem hat, nem tudhat semmit is. Minden ember másoktól tanulja meg a nyelvét, nem magából meríti; az önleges nyelvtudat, milyen a gyermeké és azon falusi emberé, kin az iskolai hatás se nem rontott se nem javított, szükségképp a nyelvtörténetek tetején forog, magok a nyelvtörténetek nincsenek abban. Annál kevésbbé sejtheti az önleges nyelvtudat, hogy a századok folytában idegenszerűségek is oltódtak a nyelvbe, melyeket ő tehát olyba vesz, mintha legközelebb és legszükségképp a magyar nyelv szelleméből fejlődtek volna ki. Azon kérdések közé, melyekben az önleges nyelvtudat nem teremthet szabályt, tartozik a magyar ige-időalakok kérdése is; — mi a következőkből még világosabbá lesz.

Mert vannak ám kérdések a magyar nyelvben, melyekben se az

élő köznyelv, se az újabb irodalom nem dönthet. Egyik példát erre az i k e s igék nyújták e század elején. Mindnyájan tudjuk az élő köznyelvből, hogy vannak i k e s igék, mert az él velők, hanem úgy, hogy majd jobbra, majd balra vissza is él velők. Így volt az Révai előtt is. Az akkori irodalom, mely tükre a közélő nyelvnek, mert csak abból merít vala, követé az élő szokást s éle az ikes igékkel, úgy, mint az élő köznyelv. De Révai a régi nyelvemlékekre hivatkozván, meghatározá az ikes igék természetét, s ebből voná ki helyes használatuk szabályát is. A magyar nyelvtan és az irodalom hódol Révainak, vagy inkább a régi nyelvnek, mert úgy értelmezi és használja az i k e s igéket mint az, — ellenére az élő köznyelvnek, mely most is hol jobbra, hol balra véteget. Másik példa azon kérdésekre, melyekben se az élő köznyelv, se az új irodalmi nyelv nem dönthet, alkalmasint az igeidők, kérdése. Traditióból tudjuk, hogy a magyar nyelvnek lát v a l a, lá t a, lá t o t t, lá t o t t v a l a és v o l t, lá t a n d stb. időalakai vannak: de a közélő nyelv egyáltalában nem ismeri a lá t a n d alakot, legtöbb helyen nem ismeri a lá t v a l a és lá t a alakokat sem. Ugy-e ha valaki valaminek egészét nem ismeri, annál kevésbbé tudhatja amaz egésznek törvényeit, és törvényes szokásait. A közélő nyelv sehol sem ismer valamennyi magyar idő-alakot: az tehát sehol sem dönthet használatuk kérdésében.

Dönthet-e abban az új irodalom? A ki valamire nézve dönteni akar, az vele tisztában van. Ámde az új magyar irodalom nem dicsekszik azzal, hogy tudja, mikor milyen idő-alakot használ és miért. Legalább Hunfalvy nem tud az új írói nyelvből szabályokat kitalálni, idézgetett is több neves magyar íróból szakaszokat, megmutatván, hogy csakugyan összevissza hányvák az időalakok, miszerint azt kellene gondolnia, hogy minden magyar idő-alak ugyanazt vagy hasonlót jelent, avagy egyik sem jelent határozott illő fogalmat. Hát ha épen ez a magyar nyelv szelleme, hogy mindenik időalak ugyanazt jelenthesse! Az lehetséges talán, de a csudáknak csudája volna; mert értekező nem birt még semmit sem fölfedezni, a mit az Úristen csak a magyarnak kedviért teremtett volna; viszont oly jelességre sem talált még, a miből csak a magyart rekesztette volna ki. Már miután az ismeretes nyelvek mind különbséget tudnak idő-alakaik közt: nagyon valószínű, hogy a magyar idő-alakok közt is különbség van, csak a közélő nyelv nem tudja már, s az írói új nyelv nem tanulta még meg.

S itt Hunfalvykérdőre vonja az új irodalmat, hogy meri használni is azon időalakokat, melyeket a közélő nyelv nem ismer? hátha azok nem is magyarok! Erre az új irodalom azt feleli: de bizony ezen alakok magyarok, mert a régi és legrégebb nyelvemlékekben is előfordulnak: az irodalmi nyelv törvényes örökségül veszi és használja. — De miután ezen alakokat a régi nyelvből örököltük, használatukat pedig az élő nyelvből nem tanulhatjuk el, maga az irodalom sem tudja, mit eljárása untig bizonyít: az következik, hogy a kitől örököltük a jószágot, attól tanuljuk meg, hogy

micsoda az, és mire való, miután azt magunk nem tudjuk, sőt nem is tudhatjuk.

Hát ha már a régi irodalom és nyelvemlékek sem tudták volna, mi a magyar idő-alakok törvényes és sajtós szerepe? Akkor be van fejezve az egész ügy, mert abban nincsen mód többé bizonyosságra jutni. Ámde a magyar nyelvemlékek és régi irodalom még fordításaikban is igen függetlenül bántak az igeidőkkel nemcsak, hanem háromszáz esztendeig, sőt egész addig, míg a német nyelv hatása (maga szegény lévén az idő-alakokban) nem zavarta meg az új magyar írói nyelvet, csodálatos egyezéssel éltek volt azokkal. S mit Fogarasi számére vet p. o. a Münchener Codexnek, hogy már két első lapján is négyféleképp fejezi ki a latin perfectumot: az éppen a codexi nyelv önállóságát bizonyítja, mert ha vakutánozó, nem tesz különböztetést. De minthogy a latin perfectum többfélét jelent, a magyar fordító, nyelvénnek geniusa szerint, más-más alakkal fejezi azt ki: — nekünk most kötelességünk, az eltérésekben való egyezést felfognunk, s ebből kihoznunk a magyar idő-alakok valódi jelentését.

— Ugyanez ülésben folytatá Fogarasi János r. tag értekezését: „Szabotosság a magyar igeidőkben.“ Ime rövid tartalma:

Minden egyes nyelvnek, valamint minden egyes nemzetnek, sőt embernek meg van a maga sajátsága, mind külső, mind belső jelleme. Van általános nyelvbölcselet, van valamely egyes nyelvnek különös bölcselete, amaz annál tökéletesebb lesz, minél több tényt és minél több egyes nyelvből általánosítani, emez pedig minél több tényt tud a különös nyelvből magába fölvenni. Tehát nem is a mai nyelv egyedül, nem a tájszólások csupán, nem a rokon nyelvekkel hasonlítás magában, nem az általános nyelvbölcselet egyedül, hanem mindezek összesen alapíthatják meg a magyar nyelvbölcseletet, vagy magyar nyelvtudományt is, a mi csak közös erővel, az egyesek közremunkálásával lesz tökéletesb mérvben kivihető. Lehet-e — úgymond értekező — egyszerűbb szó és fogalom a magyar b á t y a és ő c s szóknál, s mily sajátságos értelmök és használatuk van ezeknek nálunk a más nyelvekkel többé-kevésbbé közös jelentésen túl!

Egy másik s többek közt a persa és török nyelvekkel közös sajátsága a magyar nyelvnek, hogy a többséget jelentő szók mellé nem szükségképen kívántatik többes szám, hanem csak a név törzse magában.

A magyar jelen idő is, mint jövőben jelen, de sohasem egyszerű jövő, mily sajátságos!

A kérdéses múlt időkre térve, egyelőre a k é r - e alakot önhangzós, a k é r - t alakot pedig mássalhangzós múltnak, végre a k é r v a l a alakot összetett múltnak nevezvén el, megérinté, hogy némelyek az önhangzós múltat elbeszélési múltnak nevezik, a mi egészen helyes, csak hogy nem magában áll, mint ilyen, hanem valamint p. o. a görögben és latinban egynél több, ú. m. három elbeszélési, illetőleg történelmi múlt van, t. i. imperfectum, plus quamperfectum

tum és ezeken kívül a görögben aoristus, a latinban perfectum: úgy a magyar is, ma is szokásban levő öt elbeszélési múltat használ. A német nyelv az, mely a plusquamperfectumon túl csak egyetlen elbeszélési múlttal bír, a miért nem is képes például a görög aoristust és imperfectumot külön kifejezni, tehát hiányzik benne az erre szükséges művészi árnyéklat.

A kérdéses múltaknak a görögben és latinban elfogadott értelmezése után, a magyar múltak jellemzése végett, átmegegy értekező legnevezetesebb nyelvemlékeink egyikére, a Tatrosi codexre, és pedig legelől kezdve, Máté egész Evangeliumán keresztül minden kérdéses múltat kiírva és osztályozva következő eredményekkel:

1) A magyar fordító latin példányát az indicativusi időkben teljességgel nem követte, például maga a perfectum öt különböző idővel adatik vissza.

2) A magyar fordító az indicativusi időkre nézve egyedül a magyar nyelv egyedi sajátosságát tartá szemé előtt, úgy, a mint az ő nyelvézése vagy nyelvtudománya engedé vala.

3) Az e codexből összeirt nyolczszázhat (807) példa közül hét-százharmincnyolcz (738) egészen összeüt az előadott szabályok lényegével, s mondhatni mai általánosabb nyelvézésünkkel is, úgy, hogy csak 69 azok száma, tehát az egésznek mintegy tizenkettő része, a melyek a szigorú szabatossággal össze nem egyeztethetők, s ezek is csak az őszhangzós múltban és itt is 438 példa ellenében. Egyedül csak erre nézve volt némi ingadozás a codex írójában, illetőleg a vulgata fordítójában, mint van köztünk általában egész a mai napiglan, minek oka abban keresendő, hogy a latin imperfectumnak két magyar múlt — őnhangzós és összetett múlt — felelvén meg, a fordítók nem mindig tudtak eligazodni. Ezek mellett az eredeti írókat is figyelembe kell venni. Ez lesz egy közelebbi előadás tárgya.

Az eddigiek szerint, belső jellemöket tekintve, a mássalhangzós multat független vagy fő multnak, az őnhangzóst függő multnak, összetett multat tartós multnak lehet mondani, de a két utóbbi egymással fölváltható.

Fogarasi János r. tag indítványozá: Tétessenek azonnal előkészületek a végett, hogy egy magyar nyelvtudományi mű legalább néhány év múlva munkába vétethessék. A nyelvtudományi bizottsághoz tétetett által.

Egyszersmind a nyelvészeti állandó bizottság elnökéül Lukács Móricz tiszt. tag választatott meg közfelkiáltással.

Mint olvasóink talán emlékezhetnek, az akademia igazgatótanácsa idején látván, hogy Széchenyi érc-emlékszobra ügyében intézkedések tétessenek, egy bizottságot nevezett ki, mely gróf Dessewffy Emil elnökle alatt, gróf Andrássy György, gr. Cziráky János, Deák Ferencz, báró Eötvös József, gr. Károlyi György, b. Vay Mik-

lós igazgató-tagokból áll. E bizottság több más társulatot, mely gr. Széchenyi lendületére keletkezett, s a két főváros hatóságait, úgyszintén az elhunyt nagy hazafi baráti közül többeket fölhív majdan, hogy maguk vagy küldötteik által a bizottsághoz csatlakozzanak. Az elnök gróf először is az akademiát hívta föl egy küldöttség kinevezésére. E küldöttség tagjaiul jelöltettek ki a közelebbi ülésben Kubinyi Ágoston tisz. Ipolyi Arnold r. Barabás, Henszlmann és Trefort lev. tagok.

— Márczius 17 kén a philos., törvény- és történet-tudományi osztályok tarták ülésöket.

Mindenekelőtt WENZEL GUSZTÁV r. tag sajtó alatt levő eredeti munkájából egy érdekes, eredeti fölfogást tanúsító fejezetet ismertete, ily cím alatt: „A jogi személyek a magyar és erdélyi magánjog rendszerében.”

Ezen előadást követé GREGUSS ÁGOST lev. tag felolvasása: „Pantheismus és személyes isten.” Im itt közöljük kivonatát:

A politikai szabadelvűséget — monda Gregus — sokan bizonyos ugynevezett vallási szabadelvűséggel szeretik kiegészíteni, s mivel sikra szállnak a társadalom emberi tekintélyei ellen, azt hiszik, az isten tekintélyét sem szabad kimélniök; ellenségei levén az emberi monarchiáknak, az isteni monarchiát sem akarják elismerni, s midőn leteszik a királyokat, úgy vélik, hogy következetesen az istent is le kell tenniök. Ha világi ügyekben az emberek egyesülésére legjobb alak a köztársaság, miért ne volna az a lelkiekben? A fejedelmi felséget mint népfelséget, a társadalom valamennyi tagja közé elosztják, s előáll a tökéletes köztársaság; az isteni felséget is el kell osztani mindenek közé, s előáll a tökéletes — pantheismus.

Ez állítások fonákságának megmutatása végett Angolországra lehetne utalni, hol a szabadság érzete legbiztosabban, legállandóbban s leggyakorlatibb módon nyilvánul, a hitetlenség pedig ritkább, mint bárhol a föld hátán.

Józanul senki sem fog abban kételkedni, hogy a mely mérték, a mely elv az emberek kölcsönös vonatkozásaiban helyesen alkalmazható, még azért koránsem illik vonatkozásaikra más lényekhez, így különösen az istenhez. Csak az a kérdés, hol keressük azon más mértéket, azon más elvet.

A művészet előbb van, mint a széptan, így a festészet előbb, mint a festészet tudománya, s a zene előbb, mint a zene tudománya, az erkölcsös élet gyakorlata szintugy megelőzi az erkölcsant, valamint a helyes ítélet, helyes ismeret a logikát s a vallás a metaphisikát. Mind a művészet, mind a széptan a szép eszméjét tárgyzassa; hangokkal foglalkozik a zene is, a zene tudománya is; színes árnyalással a festészet is, a festészet tudománya is; a jó eszméje uralkodik mind az erényes életben, mind az erkölcsantban; az igaz eszméjének hódol mind az okoskodó egyén eszejárása, mind a logika; s az isten

eszméjét hirdeti mind a vallás mind a metaphysika. De azért a szép eredetileg művészi eszme, mert eredetileg művészetben kél és fejlődik, így az igaz eredetileg ismereti, a jó erkölcsi, az isten vallásos eszme; s a bölcselkedő észnek onnan kell fogalmait kivonnia, hol e fogalmak eredetileg kelnek és fejlődnek: a szépet tehát a művészetből, a jót az erkölcsből, az igazat az ismeretből, az isten eszméjét a vallásból.

Az így kivont fogalmakat összemérhetjük, sőt össze is kell mérnünk az ész követelményeivel, s a mennyiben ezeknek megfelelnek, elfogadjuk, a mennyiben pedig nem, kétségbe hozhatjuk jogosultságukat, leszállíthatjuk netán túlbecsült értéküket; de mindenkor saját lényegük szerint kell átvonnunk s nem szabad meghamisítanunk.

Az isten eszméjét tehát eredetileg a vallás nyújtja nekünk. Miképen él már az isten eszméje a vallásban.

A vallást gyarlóságunk, s ebből következőleg függésünk érzete szüli. A függés valami magasb hatalmat tesz föl, melyet az ember úgy tekint, mint a mely rajta segíthet, azért ügyekszik megkérlelni, nyersebb állapotban ajándékokkal, véres áldozatokkal is, a miveltség haladtával csak imádság által. E magasb hatalmat nevezi istennek. Az ember fölteszi istenéről, hogy ismeri a viszonyt, mely közte s az ember között van, és hogy segíthet bajain; mert különben minek fordulna hozzá? Az ember tehát értelmet és akaratot tesz föl az istenben, szóval, személynek nézi. A vallást e szerint az emberi meg az isteni személy közti viszony képezi; s a személyesség — a mint azt minden vallás fölfogja — oly lényeges tulajdona az istennek, hogy a személytelen isten végkép meg is szűnik a vallás tárgya lenni.

Ha valaki a mindenségben működő természeti erők összegét, más valaki meg az emberiség történelmében nyilatkozó haladás szellemét, e szerint öntudatlan erőket, vagy inkább a vak törvényt, mely szerint ez erők működnek, ezen erőknek tehát merő elvonását, istennek nevezi, ez által közvetve azt mondja, hogy a mit az isten fogalma voltaképp s eredetileg jelent, azt nem ismeri el s mást állít helyébe; körülírva; és kerülgetve mondja ki azt, a mit az istentagadó kereken és röviden: hogy nincs isten.

Nem szabad ezt tenni? De igen. Csakhogy a ki teszi, ne kíváncson vallásosnak látszani. Őszinteség a tudományban szintügy, mint az életben, az egyedüli célirányos eljárás; takargatásokkal és szójátékokkal mind magunkat, mind másokat csak ámitunk. A vallás: tudó lény viszonya tudó lényhez, azaz személy viszonya személyhez; s ha nincs meg a személylyesség, nincs többé se isten, se vallás. Istentelenség s vallástalanság lényegileg egyértelműek.

A pantheismus, ha következetes, a személyességet tagadni kénytelen. Spinozánál e rendszer legtisztábban, legőszintebben nyilvánul; s ő szigorú következetességgel kifejti, hogy a natura naturansnak se értelme, se akarata, hogy az vakon és közön ösen szüli a jót és rosztat, csak azért teremtve, hogy rombolni valója legyen, életet és gondolatot adva némely lényeknek, hogy aztán örökre

elvegye tőlök. Azonban mystikus elemek is vegyülnek rendszerébe. A pantheismus az atheismus és mysticismus közt lebeg ide oda, úgy azonban, hogy míg atheismusa következetes, mysticismusa következetlen.

A pantheismus vagy mindistenesség gyökeres hibája az, hogy a végest meg a végtelent, a természetet meg az istent egy, közös álagúnak vallja.

(Következik annak kimutatása, hogy a pantheismus, így nevezetesen Hegel tana is, az isteni lényt merő személytelen elvonása semmisíti.) Merészség-e hát azt mondani, hogy a pantheista volta kép szintén atheista, csakhogy oly atheista, ki azzal ámitja magát, hogy nem az?

Az isten fogalmának tisztázása, nevezetesen személyességének megállapítása vagy megczáfolása, és az első esetben maga a vallás igazolása, az utóbbiban pedig a vallastalanság kihirdetése: ez a vallásbölcselet leglényegesebb föladata.

A vallásbölcseletnek azonban, kivált jelenleg bajos a helyzete, mert most nemcsak hivatalos hittan van ellene, hanem akkor is.

A mai kor az emberi egyéniség érvényesítésének kora, melyet leginkább a földi élvek szomja s roppant és mindennemű külső munkásság jellemez s meggyőződéseinek legjobban felel meg a pantheismus. Ezen irányt mozditják elő azon bölcselek is, kik közvetlenül nem tartoznak a pantheismus iskolájához: nevezetesen a kételkedők vagy bírálók, kik az isten eszméjét meg nem határozhatónak mondják, és a ténylegesek, kik csak azt fogadják el, a mit a közvetlen külső tapasztalás nyújthat: tényeket és törvényeket, az istennel tehát nem foglalkoznak s az emberi ént semmibe veszik.

Mihelyt az ént semmivé teszik, ez — mintegy helyrehozásképen — magát azonnal mindenné teszi, s az emberi önzés seholsem nagyobb, mint a hol magát az emberi önt tagadják. A gyakorlat és elmélet egyaránt bizonyítja ezt. Spinoza sem alapíthatta ethikáját egyébre, mint az önzésre, azt tanítván benne, mit tegyen az ember, hogy minél jobb dolga legyen. Erkölcstelenség magva rejlik tehát minden oly rendszerben, mely az ént megfosztva önmagától, a felelősség alól fölmenti; és Saisset igazán mondja, hogy az anyagi bölcselet ellen küzdő szellemi bölcselet nemcsak szellemeket, hanem jeleket is képez.

De a vallásbölcselet dolgát azok is nehezítik, kiket hivatásuk épen a vallásos érzelem és meggyőződés szilárdítására utal: a hittanárok. A hittani iskola azt állítja, hogy az emberi ész nem képes az isten eszméjéhez emelkedni, hanem ha természetfölötti segély mellett, a mely tan, a műveltség jelen fokán, csak ellenzéket költhet, s így szintén a pantheisták, skeptikusok és materialisták táborát szaporítja.

Igazán lehetetlen volna-e tehát istenben hinni és bölcseletnek maradni? ez azon kérdés, melyet egy kitűnő francia bölcselet, Saisset Emil, legújabbán megjelent vallásbölcseleti munkájában fejteget.

Ezen munkát kívánja az értekező az akademiának rövid ismertetésben bemutatni, részint mivel az csakugyan figyelmenre méltó munka, részint — és leginkább pedig azért, mert a feljebb előadott elvek és nézetek teljes igazolását s részletesb magyarázatát foglalja magában.

Maga a munka ismertetése, idő hiánya miatt, máskorra maradt.

— Ugyanaz ülésben KUBINYI FERENCZ tisz. tag előadván, hogy Szalay Lászlónak tett ígérete folytán, szándéka van egyes, különösen a Radvánczky-család levéltárából a hazai történelemre tartozó adatokat kikeresni, összegyűjteni s időről időre az akademiának bemutatni, — ezuttal Radvánczky Jánosnak és Lászlónak a múlt század közepén, magyar és latin nyelven írott naplóit ismerteté, töredékeket közölvén azokból.

Radvánczky László naplója, melyben Radvánczky János naplója is foglaltatik, ily című: „Ladislai de Radvan notitia familiae suae haeredibus conscripta Anno 1754.“ E napló elején az író családja származását adja elő. Hogy e család lengyel származású, már Bél Mátyásból tudjuk; naplónk szerint a család őse lengyel cancellár volt 1021-ben s az első Radvánczky merész Boleszláv kíséretében menekült Magyarországra 1080 körül. A család levéltárában létező legrégibb oklevelek közül különösen kiemelt értekező hármat, melyek közül az egyik 1254, a másik 1263, s a harmadik 1287-ben kelt. A naplóból ezuttal a szerencsétlen Radvánczky Györgyre vonatkozó részeket olvasás föl, kit Karaffa 1687. február 27-kén fogatott el. Ugyanazon iszonyú részletek, melyeket az eperjesi mészárszék több áldozatainak gyászos történetéből ismerünk. Radvánczky György is kisenvedte a kinpad minden kínjait, s csak annyiban különbözött sorsa Ketzer, Zimmermann, Baranyay és másokétól, hogy vérpád helyett a börtönben végezte életét. A szörnyetegek azonban most holttestén dühöngöttek. Előadá ezek után értekező, minő lépéseket tön az elhunyt Radvánczky György özvegye, Máriássy Joh. Kata, hogy legalább az elkobzott vagyont visszaszerezze a szerencsétlen családjának. Az anyai jószágok 1689. ápril 30-kán rendeltettek visszaadatni. A többi jószágok, új adomány útján, 1697-ben adattak vissza, terhes föltételek alatt, melyeknek súlyát a család most is érzi, a mennyiben a radváni erdőből folyvást nagy mennyiségű fát kell adnia évenként a kamarának. A Rákóczy-féle mozgalmak után újra vagyonskobzás fenyegette a Radvánczky-családot. E családi történet előadása közben érdekes vonásokkal találkozunk az egykorúak jellemzésére. Így olvassuk, hogy Szontagh Zsuzsánna, Kubinyiné, 10,000 forintot, s Zemplénmegye akkori alispánja, Szemere, nehány átalag asszúbert adtak volt Karaffának, az hogy Liptómegyét, s ez, hogy Zemplént megmentse az eperjesi mészárszék elé hurezoltatástól. Olvassuk továbbá, hogy Kolonich, kinél hazánknak egyegy veszélyesebb ellene alig volt, türelmetlen felekezeti sége daczára is, sokat tön a Radvánczky-család érdekében, s úgyszólván egyedüli pártfogója volt az akkori oligarchák között.

Miután az előadottakból is látszik, monda végül értekező, hogy

e naplók hazai történetünkhez több új adatot nyújtanak: indítványozá, szólitassék föl az akademia nevében Radvánszky Antal ur, engedje meg, hogy mind ezen naplók, mind a tisztelt család levéltárában levő más érdekesebb oklevelek, melyek kivált a XVII. és XVIII. század történeteire vonatkoznak, a m. akademia számára le-másoltassanak.

Ez indítvány közakarattal elfogadtatott.

Ugyancsak Kubinyi Ferencz tiszt. tag előre boesátván, hogy mind a nemzeti muzeumról, mind a m. akademiáról halála esetére is gondoskodott, de a mellett életében is le kívánja róni e két tisztán hazai intézet iránt hazafiui kötelességét — eladá, hogy a napokban Ipolyi Árnold és Henszlmann Imre barátai előtt késznek nyilatkozott a hazai történelmi adatoknak Konstantinápolyban leendő fölkeresésére 1000 frtot osztr. értékben fölajánlani. A nevezett akademiai tagok nemcsak helyeselték ez ajánlatot, hanem maguk is ajánlkoztak a tudományos útra, melynek célja lenne egyszersmind a hazai byzánczi emlékeket lerajzolni, s a történelemre vonatkozó kéziratokat, Tur-cicákat megszerezni, leiratni. Indítványozó tiszt. tag, midőn e terv-ről az akademiát tudósítja, csak szellemi támogatást s csak azt kéri, méltóztassék az akademia e vállalat kivitelére neki és társainak meg-bízást adni, s őket a szükséges úti levelek megszerzésében elősegíte-ni. Az elindulás napja husvét utáni első napokra esnék.

Mondanunk sem kell, hogy az akademia Kubinyi Ferencz t. tag nemes lelkű ajánlatát s a hazai tudományosság előmozdítására hoz-zott ez újabb áldozatát hazafiui köszönettel iktatta jegyzőkönyvébe. S midőn a megbízó levél kiadatni határoztatott, egyszersmind elnökileg tétetnek meg az illető helyeken a szükséges lépések az útlevelek meg-nyerésére.

Ugyanez ülésben az archaeologiai bizottság jelenté, hogy a mint Kubinyi Ferencz t. tag előadásából értesült, Szécsen város határában nem rég ezüst szegű réz koporsót találtak, melyben egy diszes tur-bánú drága köntösű és gazdag ékszerekkel ellátott török női csontváz feküdt. E leleményt a találók szétszaggatták s részei a város népe közt elvesztek. Minthogy Kubinyi ur, a tényállást megvizsgálandó, közelebb Szécsenbe utazik, hogy a netalán még megkapható részeket a muzeumnak megszerezze: az archaeologiai bizottság elnöke s a muzeum igazgatója megbízó levéllel fogja őt ellátni. Az akademia e jelentés folytán egyszersmind fel fogja kérni a helytartótanácsot: hogy az ezen század első tizedétől fogva többször a megyei hatóságokhoz küldött azon intézkedés, melynek erejénél fogva az ily talált régisé-gek tüstént a megyei hatóságnál bejelentendők s ennek útján a mu-zeumnak — mint a nemzet kincsei — beküldendők, újittassék meg.

Szintén az archaeologiai bizottság jelenté, hogy a kassai tem-pлом megújításánál működő igazgató építész, Gerster Károly a mű-vezetésről lemondani készül, egyedül azon oknál fogva, mivel a re-stauraciónál oly styl elleni hibák követtetnek el, melyek a művészettel

és főleg az archaeologiai tudomány mai állásával éppen nem egyeztet-
hetők meg.

E tárggyal kapcsolatban Henszlmann Imre lev. tag az akade-
miának jelenté, hogy Gerster építész lemondása közelebb csakugyan
be is következett, mivel távollétében porhanyós és a templom leégése
által megrongált kövek nagy számmal alkalmaztattak az áttörött pár-
kányzatnál, mi annál sajnosabb, mert itt a földolog nem az anyag,
hanem a kőfaragó munka s mégis a drága munka az olesó, rosz és így
nem tartós anyagnak rendeltetett alá. Lemondását e fölött még a kö-
vetkező tényekkel igazolja a nevezett építész: hogy az oldal kápol-
nák tetejét, az ő stylszerü rajzban készített és a bécsi közp. arch.
bizottság által is jóváhagyatott terve helyett más, nem tudni, ki ál-
tal készítettett terv szerint építették; továbbá, hogy a templom ha-
jója készítésénél a frescók festésére szolgáló vázlatokat, az általá-
nos szokás ellenére, az építész mellőzésével készítették; s hogy egy
új orgona készítése is tervezetik, miről az építészt nem is értesíték,
holott az orgona stylszerü rajza és annak környezetével összhangzatba
tétele egyenesen és egyedül az építészt illeti; végre hogy a három
csücs restauratiója és szobrokkal ellátása is tervezetik, s e szobrok
már meg is vannak rendelve mindamellett, hogy a rosz állapotban
levő csücsök még föltéve sincsenek, annál kevesebbé berajzolva és
újra tervezve.

Az arch. bizottság, fennebbi előadása nyomán, az akademiát
kérte föl közbenjárásra, hogy a hazai építészet ezen páratlan ere-
lyéje körül követett eljárás, a nagy művet vezető egyesület igazgatósága
által jóvá tétessék. Azonban az akademia, Henszlmann újabb előter-
jesztéseivel, oly utasítás mellett tévé ismét által ez ügyet arch. bi-
zottságához, hogy az elsorolt tényekre hivatkozva, azon visszaélése-
ket, melyek építészetünk egyik remek műemlékét az eredeti ízlés tisz-
taságából kivetköztethetnék, elferdíthetnék s egyes részeiben helyre-
hozhatlanul megronthatnák. Az akademia bizton reméli e fölszólítás
sikerét, részéről akkorra tartván föl közbenjárását, ha a tudomány
nevében s egyik legbecsesebb műemlékünk érdekében történt bizottsági
figyelmeztetés eredménytelenül hangzanék el.

— Márczius 24-kén a mathem. és természettudo-
má ny i o s z t á l y ülésében, jeles utazónk gróf VASS SÁMUEL, foglalá
foglalá el székét. Értekezésének czíme: A l é g á r a m l á s o k r ó l.

A légáramlásokról legelőbb Halleytől felálitott elméletnek —

melyet közelebbi időkben Maury amerikai tengerésztiszt megbővített, — értekező új physikai magyarázatát törekvők adni. A légáramlásoknak, illetőleg szeleknek, t. i. a jelenleg uralkodó nézet szerint, a meleg által keletkezett légritkulások az okozói. Értekező ezt merőben tagadja. Igenis, ugymond, a légnek rendszeres keringése van a föld teste körül, de ennek okozója sokkal inkább lehet a villánnak és delejnnek egybevágó működése, mint bármely más eddig érvényesített physikai tényező. Ez állítását mindenekelőtt a lég rendszeres főáramlásaira alkalmazza értekező. Azután áttér az orkánokra és végre a a száraz földrészekben uralkodó mindenféle szelekre; fejtegetvén, hogy ezek is inkább magyarázhatók a villany és delej azon viszonyaiból, melyek kölcsönösen egymás ellenében s irányában hatnak, mint bármely más ismeretes physikai okból. Fejtegetései során következtetéseket húz értekező a delej és villany sajátságaiban mutatkozó némely jelekből, melyek eddig nagyobbára inkább csekélységeknek, semmint fontos jelenségeknek tartattak. Az értekezés ezen része legsajátosabb s új elmélet alapját igyekszik megvetni a légáramlások lehető okairól.

Ime az egy álló óráig tartott tartalmas előadásnak nem annyira kivonata, mert ezt alig lehetne adnunk, hanem csak rövid veleje, a legnagyobb általánosságban.

Hadd álljon itt ismertetésül az egészből még némi töredék.

„Hogy a melegség — monda értekező előadása vége féle — hogy a melegség által keletkezhető légritkulás lehessen okozója még az esetleges szeleknek is, ezt oly gyenge alapokon álló képzeteknek hiszem, melyben az ok és eredmény közt ismét semmi arány sem létezik. Ha egy jól befűtött szobának ablakát télben felnyitjuk, azonnal két légáramlás támad az ablak nyílásában, és pedig felül egy meleg áram a szobából kifelé, alól pedig hideg légáramlás a szobába be, ez tagadhatatlan igaz, mit pusztá érzékünkkel is észreveszünk, s az benne meglepő, miért nem erősebbek az áramlások, a midőn a hőfokozati különbség gyakran oly nagy a szobában lévő s a külső lég közt? Hanem épen ezen tapasztalásból indulva ki, mekkora légritkulásnak kellene valahol keletkezni akkor, a midőn némely részein földünknek olyan orkanok is jelennek meg, melyek egész városokat halomra döntenek, melyek várerődöket szétrombolni képesek, s azoknak legnehezebb ágyúit felragadják, mint megannyi szalmaszálát. Sőt példa van rá, hogy 40 lábnyi mélységű víz fenekéről szikladarabokat szaggatott fel az orkán s a partra vetette ki. Hozzá járul még az is, hogy az ily hihetetlen erejű orkánok épen ott veszik eredetüket leginkább, hol mindenesetre a hőség általi légritkulás nem csak szünet nélküli, de legnagyobbak is feltehető, t. i. az egyenlítő közelében s rohámnak — mondhatni általánosan — a passátok vonala ellen, tehát épen arraféle, hol az alantabb állású légfokozat, a légnek tömörülését inkább mintsem ritkulását feltételezi. Barbados szigednek vidéke Nyugat-Indiákon a leggyakoribb színhelye az ilyen borzasztó

orkánok eredetének, s onnan elhatnak olykor Matamorosig a Rio grande del Norte kifolyásánál, továbbá Texasig, New-Orleansig, leggyakrabban pedig az Öböl folyam útját követve, New-Foundlandig is felhat erejük, vést és végpusztulást okozva mindenütt, szárazon és vízen egyaránt.

„De ezeken kívül méltán kérdezhetjük, minő légritkulás okozhatja ama kemény szélviharokat, melyekkel a hajók gyakran találkoznak a biscayai és tehuan-tepeci öbölben? Mi okból és hol keletkezhetnek olyan rendszeren ismétlődő légritkulás, mely évenként szeptember második felének valamelyik napján ama rémitő orkánt okozza a californiai öbölben, melyet az ottani lakók Cordonazónak neveznek, s a mely ismét délnyugoti irányból éjszak-kelet felé fű? De minő légritkulás okozhatja a China archipelagusának rémitő Typhoon-jait? mi az éjszak-amerikai continensen előforduló tornadókat, sőt a legkeményebb télben nálunk is olykor keletkező erős szélviharokat?“

„Mindezek irányában, a légritkulás eszméje jó volt mindaddig, míg földünknek némely nagyobb kiterjedésű részein rendszeres meteorológiai vizsga-állomások nem voltak föllálitva, de a mióta ezek léteznek, s villanyos sodronnyal vannak középponti állomásokkal egybekötve, mindezen kérdésekre azon egyszerű feleletet vesszük: hogy ilyesmit előidézhető légritkulások sem tapasztaltatnak. Elvetendő tehát itt is a theoria, s mást kell helyébe állítani, mely az ok és eredmény közt az arányt helyre állítsa.

„Sir John Herschel egy megjegyzésében, melyet csillagászati munkájához csatolt, ezt olvassuk:

„Érdemes volna vizsgálatokat tenni, vajjon a tropikusok orkánjai nem keletkezhetnek-e a felső légfolyamok némely részecskéiből, melyek idő előtt lefelé tévedtek, mielőtt relativ gyorsaságuk surlódás által mérséklődött, s az alsóbb rétegekkel vegyülés fokonyként történhetett volna meg, s ekként ama rémitő gyorsasággal rohannak földünk színére, mely azoknak akkorra erőt kölcsönöz, mi aligha eddig okszerűen volt megfejtve. Irányuk — mondhatni — általánosan ellenkező a passátok rendszer irányával, a mint annak lenni is kell ezen eszmével megegyezőleg, de teljességgel nem következtethető ebből, hogy annak mindig úgy kell lenni. Általánosan véve, ha bizonyos légtömeg bármely szélességi irányba hirtelen költöznék át, melyet helyhez kötött, vagy ideiglenes okok a föld színével közvetlen surlódása vonalán felül emelnék, gyorsaságának rémitő túlzottságot aduának. Ilyen légtömeg bárhol is érintené a földet, vihar keletkezését okozhatná, s ha két ilyen légtömeg, fen a légtömegben összetalálkoznék, bár mekkora fokozatu forgó szél keletkezhetnék belőle.“ (Lásd Astronomy by sir John Herschel in Lardners cabinet cyclopaedia. Pag. 132).

„A lég viszonyaival sokat foglalkozott jeles csillagász mélyen érzé a szelek theoriájának hiányait, s kiegyenlíteni óhajta; azonban az ilyen eltévedt légréseket aligha hamar helytállásra nem kényszerítenék, a légtömegnek egymásra nehezülő súlyos oszlopai, hacsak

más valami tényező nem lenne jelen, mely az impulsust adja. Hanem van benne egy nevezetes eszme, melynek olvasása hozott engem azon gondolatra, melyet itt felemlíteni akarok. — Ugyanis felteszi, vagyis inkább megemlíti azon lehetőséget, miszerint légtömegek valami módon eltérhetnek rendes áramlásuk vonaláról. Képzeljük magunknak tehát, hogy egy olyan légrész, melynek delejessége azt erőszakosan az egyik földszark felé kényszeríti, esetlegesen bele jut olyan légrétegbe, vagy alája, melynek delejes sajátsága ellenkezik amazéval, s e mellett az ellenkező sarkhoz vonzódik; hogy az ilyen ellentörekvésű két légtömeg egymástól visszalökődjék, egymást meg ne szenvedje, az igenis valószínű, avagy nem ilyesmire mutat-e a tropicusok rémitő orkánjainak, a passátok rendes folyamával ellenes vonala? Az eként eltévedt kisebb légtömeg bizonyosan, a már benne létező delejes erőnél fogva, vissza fog törekedni a természet hatalmas újjától nekie kimutatott útjára, s az azon előre törekvő rokonszerű légtömegek keblébe.“

„Ilyesmi aztán csakugyan idézhet elő borzasztó légrázkódásokat inkább, mint az egyszerű kitérés által keletkező gyorsasági momentum, s még inkább, mint a melegség által okozható légritkulás. Az ilyen más sajátsággal bíró légrész küzdeni fog rettenetesen, hogy a környező ellenszenves légrétegnek egymásra nehezőülő súlya alól menekülhessen, mely az eltérült idegen légrészt minden oldalról visszautasítja, szorítja, üzi, hogy mint ellenszenves idegen elemet magából kilökhesse. Ilyen helyzetben az eltévedt idegen légrész eredeti delejes természetét követve, nagyszerű körökben örvénylik, s lehatalyosabb erejét szedi össze, hogy a ránehezőülő ellenszenves rétegeket áttörhesse.

„E theoria tán a földgolyó száraz részein tapasztalt, rendetlen szeleknek is inkább adhat magyarázatot, mint a légritkulás fogalma, melynek az eredményhez mért keletkezése eddig sehol sem észleltetett. A continensek egyenetlen felszínei több okokból sok oldalu eltéréseket okozhatnak a légáramokban, de ezen eltérések nemcsak a hőmérséklet különbségének tulajdoníthatók egyedül, mely földünk egy és más vidéke közt mutatkozik, sőt eltérve ettől különösen megjegyzendő az, hogy a lég villanyosságának poláritásában gyakran felette meglepő változásokat veszünk észre ugyanazon helyen. Épen ily változatosságnak kell lenni delejességében is, következképpen a különböző polaritású egymásba vegyült légréseknek minden irányba lehető mozgása inkább megtörténhetik ezek hatása által, mintsem e mozgásokat csakis a lég egyensúlyának megháborítása okozhatná. A melegség által okozott légsúly-viszony megháborítására mutatnak ugyan a monszunok, a száraz és tengeri szellők, de megjegyzendő ezekre nézve is: hogy a földgolyó egy delejes test lévén, delejességének sajátságai lehetnek esetlegesen is különbözők száraz részein a

vízterületekétől, ilyesvalamire mutatnak a delejtűnek a világ különböző részein mutatkozó különböző fokozatu részei is stb.“

A szaktudósok föladata, ítéletet mondani ez új elmélet alaposágáról, horderejéről. Részünkről nem érezvén magunkat erre hivatottnak, csupán a tudósító tisztében járunk el, s közleményünk kiegészítésül megjegyezzük, hogy ugyanez ülésben még egy előadást hallottunk. Kubinyi Ferencz tiszt. tag ily czimű értekezést olvasa föl: A nyúl öslényntani tekintetben, különösen a beremendi Jura - képlet hasadékaiban talált ásatag nyúl. Adalék Petényi öslényntani munkáinak a beremendi ásatag csontokra vonatkozó részéhez.

— Márczius 31-kén a phil.-törv.-és történettud. osztályok ülésében egy roppant fáradsággal egybeállított, üttörő munka mutattatott be.

Nem kisebb dologról van szó, mint hazánk első természettani földrajzáról, vagy a mint szerző, HUNFALVY JÁNOS czimezi: „Magyarország természettani viszonyainak leírásáról.“

E nagybecsű munka, mely rendkívüli szorgalommal és nagy szakismerettel van egybeállítva, két főrésze oszlik.

Az első részben a magyar birodalom területének földirati fekvése, nagysága, vízszintes és függőleges vagyis magassági tagosulata, földtani és hydrographiai viszonyai, a második részben hazánk meteorologia viszonyai, a melegség eloszlása, az időjárás és földdelejlenség végre a növények és állatok földirati elterjedése adatnak elő. A földirati fekvésre nézve nemcsak általában az ország fekvését érinti meg szerző, hanem a csillagászatilag és trigonometriailag meghatározott pontokat egyenkint sorolja elő. Az ország függőleges vagyis magassági tagosulatának leírását munkája főtárgyául tekinti szerző, annyival inkább, mivel ezt összefüggőleg és rendszeresen még senki sem kísértette meg. Ez okból az orographiai viszonyokat részletesebben tárgyalja, mindenekelőtt a hazánkat borító hegységeket osztályozva és csoportosítva, majd az egyes hegylánczatok és csoportozatok alakzatát és tagosulátát írva le, előadván az odatartozó magasság-méréseket s végre a földtani viszonyokat vázolván röviden. Az egész magyar birodalom természeti viszonyainak leírását akaráván készíteni, magától értetődik, hogy Erdély, Horvát-Szlavonországokat is csakúgy leírja, mint a legszorosabb értelemben vett Magyarországot — orographiai tekintetben Dalmátországot sem lehetett mellőznie, sőt mivel a Kárpátok hegyrendszerének ágazatai a határos országokban is elterjednek, s minthogy az egész hegyrendszert le kellett írnia, annak más országokban való elágazását is meg kellett röviden érintenie. Az orographiai viszonyok előadása után általános földtani vázlat következik, melyben a főbb képletek földirati elterjedése áttekinthetleg adatik elő. Végre a földtani viszonyok tárgyalásához a hazánkban történt földrengések körül tett tapasztalatok is megérintetnek. S a

hydrographiai részben a folyórendszerek és az ásványos vizek földiratti elterjedése adatik elő.

„Tőrekvésem — mond maga Hunfalvy — hogy az eddigi buvárkodások eredményeit, a mindenfelé elszórt anyagot, a mennyire tehetségemben áll, összegyűjtsem s feldolgozzam, hogy lássuk, mit és mennyit tudunk eddigelé hazánkról, s hogy munkám hazánk földiratti viszonyaink további kutatására és ismertetésére némileg alapul szolgálhasson. Kitűzött feladatomban tehát nem csekély stb.“

Valóban nem csekély földadat! Főleg nálunk, hol, a mint maga szerző megjegyzi, még az irodalmi apparátus is vajmi hiányos, a mit Pesten megszerezhetni. Így p. o. könyvtárainkban sehol sem találjuk a cs. k. tábornok által kiadott újabb specialis földképeket se, melyeknek ára fölül van ezer forinton.

De leginkább feltűnik mind azon feladat nehézsége, melyet szerzőnk maga elé tűzött, mind azon munka nagysága, melyet végez vala, ha megolvassuk a mű érdekes előszavát, melynek magának megírására jókora könyvtár átbuvárlása volt szükséges. S Hunfalvy e könyvtárt sem találta együtt, a melyet művéhez fölhasznált, magának kellett mindenünnen egybehordania, s e munka közben minden kalauz hiányában, nem egyszer valóságos fölfedezési érdemeket szerzett.

Lássuk e nagyérdemű bevezetést, habár csak töredékesen, rövid kivonatban.

Schedius — írja Hunfalvy — 1802. megindított folyóiratának (Zeitschr. von und für Ungarn) bevezetésében egyebek közt így nyilatkozik: „Ismereteink hazánk földiratti viszonyairól még igen sok igazítást és kiegészítést szükségelnek. Magyarországot tárgyzó számtalan földkép közül eddigelé egyetlenegy sem alapszik helyes trigonometriai méréseken és csillagászati meghatározásokon. A négy vagy öt ezer □ mfdnek, melyeket hazánknak mondunk, még területét, földiratti fekvését, kapcsolatát, tulajdonképi állapotját sem ismerjük, annál kevésbé kutattuk ki hazánk földének belső természeti mivoltát.“ — Beudant 1822-ben megjelent ismeretes munkájának bevezetésében ezt mondja: „Magyarország, mely sok tekintetben oly annyira érdekes, még mindig Európának azon országai közé tartozik melyeket legkevésbé ismerünk.“ Csaplovics erre a „Gemaelde von Ungarn“ című s 1839-ben megjelent munkájában azt jegyzi meg: „A francziának megbocsáthatjuk, ha mondja, hogy Magyarországot nem igen ismeri; de megbocsáthatatlan, ha a legközelebbi szomszédok s még megbocsáthatatlanabb, ha gyakran még belföldiek is azt állítják, hogy Magyarország „terra incognita.“ Ily állítás csak annak válik szégyenére, ki leírja vagy kiejti.“

Csaplovics tehát nyilván azon meggyőződéssel vala magáról, hogy neki Magyarország nem terra incognita, hogy legalább sokkal jobban ismeri, mint a franczia Beudant. Mindazáltal arról, a mi az újabb felfogás szerint a földiratnak egyik főtárgya s a mi az ország vízszintes és függőleges tagosulatának, vagyis a földterület alakzatá-

nak neveznek, két kötetnyi munkájában csak 18 lapot találunk, s ezen néhány lapon még azt sem közli, a mit Beudant pl. a magyarországi hegységek általános alakulatáról, csoportosulatáról mond. Csaplovics munkájában csak egykét magasságmérést találunk, Beudant pedig sok magasságmérést közöl, melyeket maga tett, s szorgalmasan összeszedte azokat is, melyeket elődei, különösen Twonson és Wahlenberg tettek vala. Világos, hogy Csaplovics munkája igen sok nevezetes dolgot egészen elmellőz, s ha hazánkról csakis annyit tudnánk, mennyit abban találunk, akkor az még most is jóformán terra incognita volna, ismeretlenebb, mint pl. az Amur földje.

A múlt század végén s a jelen század elején sokan fáradoztak hazánk természeti s különösen fölirati viszonyainak földerítésében. B é l M á t y á s fáradszón szorgalommal mindent összegyűjte, a mit hazánk földirati és történelmi viszonyairól találhatott; fáradozásainak eredményeit „Hungariae antiquae et novae prodromus (Norim. 1725)“ s „Notitia Hungariae novae“ (Vienna (1735—42) szélesen irt bő munkáiban bocsátá közére. A külföldi M a r s i g l i t ő l még előbb jelent volna meg két nevezetes, noha sok tekintetben hibás munka, t. i. „Danubialis operis prodromus (Lond. 1700) s Danubius-Pannonico-Myticus, etc. (Amstel. 1726. hat folio köt.) Azután a múlt század utolsó három tizedében egymást érték a hazánk természeti és helyirati viszonyait tárgyaló értekezések és terjedelmesebb munkák. — F r i d v a l s z k y t ő l 1767-ben: „Mineralogia Magni Principatus Transilvaniae“ jelenék meg; H o r v a t o v s z k y Z s i g m o n d 1774-ben az első magyarországi virányt adá ki, munkájának czime: Florae Tyrnaviensis indigenae pars prima (Tyrnavia 1774); a következő évben C s a p ó J ó z s e f magyarul irt virányt bocsátá közére s munkájában: „Új füves és virágos magyar kert, melyben minden fűnek és virágnak neve, neme, ábrázatja, természete és ezekhez képest különbféle hasznai értelmesen megjegyeztetnek“ (Pozsonyban 1775), már 417 növényt számlál elő, melyek Magyar országon többnyire vadon teremnek. G e n e r s i c h 1798-ban megjelent munkájában: Florae scopusiensis elenchus, 950 növényfajt számlál elő, melyek Szepesben vadon teremnek. Ugyanazon időben az ásványos vizeket is kezdék megvizsgálni és leírni; W a g n e r munkája: „De aquis medicatis Transylvaniae“ 1773-ban jelenék meg; ugyanazon évben C r a n z adá ki „Die Gesundbrunnen der österreichischen Monarchie“ (Wien, 1773.) czimű munkáját, melyben Magyar- és Erdélyországból 323 gyógyforrást számlál elő, míg az osztrák örökös tartományokból 233 ily forrást említ; A d a m i munkája: „Specimen hydrographiae Hungaricae, etc.“ 1780-ban jelenék meg Bécsben.

W i n d i s c h 1772-ben már rendszeres munkát adá ki, melynek czime: „Politisch-geographische und historische Beschreibung des Königreichs Ungarn;“ ugyancsak Windischtól 1780-ban: „Geographie des Königreichs Ungarn“ s 1790-ben „Geographie des Herzogthums Siebenbürgen“ jelenék meg. — K o r a b i n s z k y munkái:

„Almanach von Ungarn auf das Jahr 1778“ s „Geographisch-historisches und Produkten Lexikon von Ungarn (1786)“ még most is becsesek, úgy Benkő József nagy szorgalommal irt munkája is: „Transylvania, sive Magnus Transylvaniae Principatus, etc. (Vienna 1778), melynek harmadik könyvében különösen az ország természeti viszonyai tárgyaltnak. Ugyanazon időből még leginkább a következő munkák figyelemre méltók: Griselin: „Versuch einer politischen und natürlichen Geschichte des Temesvarer Banats, etc. Wien 1780;“ Fichtel: „Beiträge zur Mineralgeschichte von Siebenbürgen“ és „Phisicalisch-metallurgische Abhandlung über die Gebirge und Bergwerke in Ungarn;“ Berlin és Stettin 1780, meg „Mineralogische Bemerkungen von den Karpathen, 1791;“ Piller és Mitterpacher: „Iter per Poseganam Slavoniae provinciam etc. 1783;“ Born: „Briefe über mineralogische Gegenstände auf einer Reise durch das Temeswarer Banat, Siebenbürgen, Ober- und Niederrungarn, 1774;“ Esmark: „Kurze Beschreibung einer mineralogischen Reise durch Ungarn, Siebenbürgen und das Banat, Freiberg 1799;“ Townson: „Travels in Hungary in the year 1793, London 1797;“ Grossinger: „Universa historia physica Regni Hungariae secundum tria naturae regni digesta“ Poson. 1793—1797, öt kötet; Szirmai: „Notitia montium et locorum viniferorum Comitatus Zempliniensis, Cassov. 1799“ s Bartholomaeides: „Memorabilia provinciae Csetnek, Neozol. 1799.“ Ugyancsak a múlt század végén Vályi András egyetemi tanár kiadá Magyarországnak leírását, stb. betűrendszerint (Buda, 1796—1799). Ez az első magyarul irt geographiai szótár; nemely tekintetben meghaladja Korabinszky hasonnemű munkáját, mely nálunk az első efféle kísérlet volt, de a históriai és topographiai adatokon kívül egyebet nem foglal magában. Az egyes megyék vázlatos leírása igen sovány.

A múlt század végén s a jelen század elején — mond folytatólag Hunfalvy — különböző folyóiratok is megjelentek, melyekben egyes becses értekezéseket találunk hazánk földirati viszonyairól. Ide tartoznak különösen Windisch folyóiratai: „Ungarisches Magazin oder Beiträge zur vaterländischen Geschichte, Erdbeschreibung und Naturwissenschaften (1781—1788); továbbá: „Neues ungarisches Magazin“ (1791—1798); azután Bredetzkyéi: „Beiträge zur Topographie des Königreichs Ungarn és Neue Beiträge,“ etc. 1801—1807 és „Topographisches Taschenbuch für Ungarn auf das Jahr 1802“; Schediuséi: „Literarischer Anzeiger für Ungarn 1802—1804.“ Hazai tudósaink a külföldi folyóiratok számára is irtak, s hazánkra vonatkozó értekezéseket különösen az: „Anzeigen aus sämtlichen kk. Erbländern“ (Bécsben 1771—1776); Archiv für Geographie und Statistik (ugyancsak Bécsben Liechtenstern szerkesztése mellett 1801 óta); Allgemeine geographische Ephemeriden, (Zach szerkesztése mellett), mely folyóiratnak III. kötetében különösen Bogdanich csillagászati meghatározásait találjuk. „Taschenbuch

für die gesammte Mineralogie (Majnamelletti Frankfurtban Leonhard szerkesztése mellett), s Hesperus, encyclopädische Zeitschrift für gebildete Leser (André szerkesztése mellett elsőben Prágában, azután Stuttgartban) című folyóiratokban találunk.

Századunk első tizedében Schwartnér hazánk statistikájának, Kietabel hazánk physikai geographiájának és florájának és Lipszky a kartographiának vetették meg alapjait. Kietabel munkája: Francisci Comitiss Waldstein et Pauli Kietabel Descriptiones et icones Plantarum rariorum Hungariae, Bécs 1802 óta valóban bámulatos szorgalommal készült. — Kietabel után egy külföldi, a svéd Wahlenberg gazdagította meg hazánk természeti viszonyainak ismeretét, 1808-ban megjárta felső Magyarországot s munkáját: „Flora Carpathorum“ 1814-ben adá ki. Ugyanezen évben az angol Bright utazá be Magyarország egy részét, sok tekintetben becses munkáját: „Travels from Vienna through Lowers Hungary“ etc. 1818-ban adá ki.

Az ország ásványtani viszonyait különösen Zipzer besztarcebányai tanár igyekezett földteríteni, s különböző folyóiratokban megjelent értekezéseken kívül 1817-ben ezen munkáját adá ki: Versuch eines topographisch mineralogischen Handbuches von Ungarn.

Fichtel és Born elsőik igyekeztek a földtani viszonyokat fölvilágosítani, de a magasságokat nem voltak képesek biztosan meghatározni. Fichtel pl. a lipthói Krivánt majdnem még egyszer oly magasnak tartotta, mint a milyen valósággal. Tudtomra hazánkban az első biztosabb barometri magasságméréseket az angol Townson tette, ki légsúlymérőjét a Lomniczi csúcsra is fölvivé. Utána különösen Wahlenberg határozá meg számos pontnak magasságát, s e magasságmérések munkájának becses részét teszik.

Lipszky, mint feljebb megjegyeztük, hazánk kartographiáját állapította meg. Egy kis atlasz Magyarországról már a 17-ik század elején jelent meg, I. József, mint Schedius Zeitschriftjében olvassuk, nagy tetszéssel fogadá Colloredo kezéből.

A hazánkat ábrázoló első jobb földképet Müller adá ki 1709-ben. Azután Korabinszky szerkesztett egy földképet, melyet geographiai szótárához mellékel. Korabinszky, úgy látszik, Müller földképét nem ismerte, saját földképének alapjául szolgáltak: Milovinynek megyei térképei, melyek részint már Bél munkája mellett jelentek vala meg, tudniillik: Pozsony, Nyitra, Zólyom, Nagy- és Kishont, Nógrád, Bars, Pest, Pilis és Zsoltsmegyék térképei; részint még csak kéziratban léteztek, mint Veszprém-, Tolna-, Ugocsa-, Csongrád- és Törnemegek s Kővárvidéke térképei; továbbá a következő már szintén metszetben megjelent térképek: Mosonmegyéé Kováts Jánostól, Sárosmegyéé s Tokaj vidékéé Fuckertől, Mármarosé Reviczkytól, Sepesé Kráýtól, Pozsony- és Sopronmegyék Burgstallertől, a temesi bánágé Griselinittől s Vasé Kenedistől; végre a következő kézirati térképek: Soprony-,

Vas-, Székesfehérvár-, Sáros-, Borsod-, Szathmár-, Esztergom-, Szolnok-, Komárom-, Győr-, Zala-, Baranya-, Zaránd-, Bács-, és Bodrog-, Gömör-, Ungvár-, és Zemplénmegyéke Fritstől, Bács-Bodrogé Kováts Károlytól, s Trencsén- és Árva-, Szabolcs-, Bihar- és Békésmegyéke ismeretlenektől. A hiányokat Korabinszky telhetőleg kipótólá s földképét Krieger, Beck és Kis, akkoron híres mérnökök által is megvizsgáltatá. Ugyancsak Korabinszky 1804-ben egy atlaszt ada ki, mely 6 általános s 54 megyei földképen az országot ábrázolta (Atlas Regni Hungariae. Neue vollständige Darstellung des Königreichs Ungarn in 60 Landkarten, Wien bei Carl Schaumburg 1804.). Azon időben Görög is egybegyűjté és közrebocsátá magyar atlaszát, azaz a megyék földképeit, melyek Korabinszky atlaszát jóval felülmulják. Az 1793—1800-ig megjelent megyei földképeket a weimári folyóirat (Allgemeine geographische Aphemeriden, etc. herausgegeben von A. C. Gaspari und F. I. Bertuch IV. évf. 1801) igen méltánylólag ismer-teti. Görög atlasza még 1848-ban is új kiadást ért. Németh László, a nagygyőri evang. gymnasium egykori igazgatója Görög ezen megyei térképei szerint, melyeknek mérve nagyon egyenlőtlen, kiszámítá az egyes megyék kiterjedését, számításainak eredményét Schedius folyó-iratában (Zeitschrift von u. f. Ungarn, III. k. 42—50 s 90—84 l.) közzé tévé. Németh már Novotny „Statistica Regni Hungariae“ című munkájában közlötte volt a megyék kiterjedését, a nélkül, hogy a forrást megjelölte volna, melyből adatait meritette. Mily ingadozók voltak azon meghatározások, a következő példákból is láthatjuk: Győrmege kiterjedése Novotny szerint 30, Németh szerint 27,⁸⁷, Mo-sonymegyéé Nov. szerint 22, Ném. szerint 32,⁴², Sopronmegyéé Nov. szerint 60, Ném. szerint 58,⁷⁵, Vasmegeyéé Nov. szerint 180, Ném. szerint 104,⁷², Zalaé Nov. szerint 198, Ném. szerint 106,⁵⁰, Baranyaé Nov. szerint 120, Ném. szerint 82,⁷⁴, Pest, Pilis és Solt egyesült me-gyéke Nov. szerint 291, Ném. szerint 191,⁰⁰, Beregmegyéé Nov. sze-rint 532, Ném. szerint 67,⁰¹, Marmarosmegyéé Nov. szerint 290, Ném. szerint 112,⁵³, □ mfd stb.

Mária Terézia uralkodása alatt az egész osztrák birodalmat leginkább katonai mérnökök által kezdék fölméretni. Müller és Liesganig Magyarországbán, gróf Fabris ezredes Erdélyben (melyről egy hadi földképet már Visconti 1699-ben adott vala ki), Motzel alezredes Máramarosban, Elmspt alezredes a Bánságban Brady őrnagy a végvidéken tettek méréseket. Liesganig Magyar-országon délköri fokot mért meg, melynek trigonometriai hálózatába Becse, Temerin, Ady, Turja, Gospodinecz, Petroszello, Mohol, Zenta, Kanisa és Mártonoszello esnek. A birodalom fölméretése 1764-től 1787-ig befejeztetett, s 1792-ben megkisérték az egyes lapokat egy egészsze összeegyeztetni, de minthogy az illetők munkálkodásaikban különböző alapokból indultak vala ki, azért azon egyeztetés nem si-kerülhetett s I. Ferencz 1806-ban a táborkarnak meghagyá, hogy a birodalmat egységes terv szerint újra fölvétesse és fölméresse. Lipszky

János cs. k. lovaskapitány azonban részint a mások által tett régiebb katonai fölvételek, részint saját fölvétele, részint saját fölmérései alapján a magyar birodalomnak azon földképét készíté, mely, Sydow szerint is, mint óriási szorgalom eredménye méltán nagy bámulatot gerjesztett s minden későbbi földképeknek forrásává lett. — Lipszky földképe 1806—1808-ig jelent meg először, és pedig Pesten, 1833-ban Prágában nyomták ki újra. Mérve 1 : 469,475 Lipszky tévé az első biztosabb földirati meghatározásokat, több mint 500 pontnak földirati fekvését számítván ki.

Bogdanich után dr. Seetzen hazánkon keresztül Ázsiába és Áfrikában utazván, tőn csillagászati észleleteket, melyekből Zach és Pasquiech némely helynek, pl. Pest városának földirati fekvését kiszámíták. Azután Pasquiech, Augustin cs. k. őrnagy, és Börg tettek földirati meghatározásokat. 1707-ben a cs. k. tábornok az új trigonometriai fölvételt kezdé meg, az 1812-ig tett fölmérések eredményeit Zach folyóiratában találjuk. Schedius és Blaschnek tehát földképek szerkesztésénél már azon adatokat is használhatták. — Századunk első két tizedében Zipser 1717-ben a hazánkban találtató ásványokat, Diószeghi és Fazekas a növényeket írák le; Wahlenberg a Kárpátok növényeit ír le, és számos magasságmérést is tett. 1818-ban Beudant utazá be hazánkat, ő 1822-ben kiadott munkáján (*Voyage minéralogique et géologique etc.*) egybefoglalá mindazt, mit akkor hazánkról ásványtani, földtani és hegyrajzi tekintetben berekeszti az első időszakot, melyet Hunfalvy hazánk természeti viszonyai ismeretének fejlődésében felállít.

A második időszakot Rochel kezdé meg, ki Kietaibel nyamain járva 1821-ben *Naturhistorische Miscellen über den nordwestlichen Karpat* és 1828-ban *Plantae banatus rariores* című munkáit adá ki. A természettudományok azóta nálunk is mind sürűbben felszólaltak. Csakhamar a Magyar T. Akademia, a Magyar természetvizsgálók egylete keletkeztek, melyeknek tagjai nemcsak általában a magyar irodalmat, de különösen hazánk természeti viszonyainak ismertetését is nagy sikerrel előmozdították. Fényes és Barándy a statistikát és topographiát ültették át irodalmunkba. De oly munkát, mely a hazánk természeti viszonyainak ismertetésére szolgáló adatokat rendszeresen és kapcsolatosan előadná, még nem mutathatunk fel. Hunfalvy ennek megírására vállalkozott.

— April 7-kén a nyelv- és széptudományi osztály ülése.

A titoknak jelenté, hogy az akademia nyelvtudományi bizottságának felhívása folytán Méry Etel ur Révay Miklósnak a szent-mártoni levéltárban őrzött 89 levele másolatát beküldötte. Egyzersmind, a másolatok egybevetése végett, Rimely Mihály főapát ur is közölte e levelek eredeti példányait, az elnök bizalmas keresése folytán.

Méry Etel ur, midőn az érintett leveleket beküldé, az akademiahoz intézett levelében mindenek előtt egy életirati adatot iga-

zita meg. Révay Miklós szerint Nagy-Szent-Miklóson 1750-ben febr. 24 kén született, s így nem 1749-ben, mint életírói hibásan állítják. Atyja, Révay Miklós, magyar eszmadia mester, Békéből szakadt Nagyszent-Miklósr. Méry ur a turóczi főrangú Révayakkal hozza rokonságba. S végül indítványozza, hogy miután Széchényit Révay, Révayt Bessenyei nélkül gondolni alig lehet: az akadémia, melynek egyik régebb tervezője Révay, Széchényi szobra mellett Révaynak és Bessenyeinek is állítson szobrokat.

Az akadémia nem kívánván ezúttal ez indítvány tárgyalásába bocsátkozni, egyszerűen áttevé azt a nagy gyűlésre.

— Ezután FOGARASI JÁNOS rendes tag folytatá értekezését az igeidőkről.

Mindenekelőtt egybevetvén némely régebb bibliafordításokat, úgy találja, hogy igeidők tekintetében csak kevésbé térnek el egymástól. Hogy a magyar nyelv, különösen a Tatrosi codex nyelve nagyobb szabatosságot tüntet elé, mint akár a görög, akár a latin szöveg, de hogy korához képest épen a legnagyobb tökélynek ez sem felelhet meg egészen, egy részről Buttman jeles görög nyelvész azon állításával igazolja, mely szerint még Homér és Herodotban sem találjuk a szigorú megkülönböztetést az aoristus és imperfectum használatában. Ha ily jelesek, kiknek egyike a költészet, másika a történetírás atyjának tartatik, még nem bírtak kellő nyelvérzéssel ezen időkre nézve, mivel hogy Buttman szerint az aoristus, mint sok egyéb akkor még csak fejlődésben vala: adhatunk-e mi — úgymond értekező — egykét halotti könyörgésnek, egykét mesének, egykét fordítmánynak eldöntő súlyt a különböző idők használatában, melyek legfontosabb részét és pedig legfinomabb árnyéklatokkal bővelkedő részét teszik minden nyelvnek, a melyekről Heyse szerint fogalma sincs a legtöbb grammatikusnak. Más részről szakértők, mint Wilke, Loch, bizonyosága szerint, a biblia nyelvétől épen nem kívánhatunk classicai tökélyt.

Kell tehát még lenni valaminek a régi és új nyelvszokáson túl, a mit fürkészni feladatunk, a nélkül, hogy önkileg vagy alanyilag határozgatnánk. Egyébiránt soha és semmiben sem elegendő a tények puszta felsorolása, a felfogás mindenkor alanyi marad, mind a világ végzeteiglen.

Ezek után átmenvén az eredeti, s a mi különös figyelmet érdemel, világi nyelvemlékekre, az értekezés jelen részét ekként végzi: A főtebb megérintett kiadásokban négyszáznál több nyelvemlék foglaltatik a Szentpéteriek végezésétől 1403-tól kezdve gróf Eszterházy Miklos nádor és I. Rákóczy György erdélyi fejedelem koráig (a XVIII. század első felében) csaknem valamennyien különböző és pedig világi személyektől eredettek, melyekben a történelmi fő elbeszélésekre általában és csak kevés eset kivételével a mássalhangzós múlt használtatik, épen úgy, mint mai korban.

A hol itt-ott eltérés mutatkozik is, az vagy tájshangzók-

nak tűnik fel, mintegy tanuvallomásban némely abauji tanukkal, vagy pedig, és kivált felsőbb körökben a Tatrosi codexben a példák nagyobb része után megállapítható szabályokkal többnyire összevág.

Kitünők e tekintetben valamely Péterffy András bécsi ügyviselő vagy megbízott levelén kívül Szulimán szultán nyilatkozvány a (1540-ből) Pelsöczy Bebek Ferencz nyilatkozata, Gombos Pál miskolczi bíró és többi esküdtek levele (1558-ból), gróf Zrínyi György levele (1570-ből), Báthori István lengyel király levelei, Magyarország karai és rendeinek levele Slavonia karai és rendeihez 1608-ban, gr. Eszterházy Miklós nádor levelei stb.

Mindazáltal nem tagadhatni — úgymond értekező — hogy ha valaki ugyanezen korokból ellenkező példákat akarna idézni, kivált pedig egyházi és az egyház ügyeiben forgolódott személyektől, annak e tekintetben szintén tágas mező áll nyitva.

Tehát világi és egyházi irány a kérdéses igeidők tekintetében egymással küzdeni látszik.

Hogyan igazodhatunk e tárgyban: ez lesz értekezőnek jövő és ebbeli utolsó előadása czélja. Ez előadást, mint az eddigiek végvérdményét s értekező szabályainak részletes kifejtését, a mennyire lehet, egész terjedelmében fogjuk közölni.

IRODALMI SZEMLE.

VÁROSAINK MONOGRAPHIÁI.

VI.

Szabad királyi Kassa városának történelmi évkönyve. Irta és kiadta Tutkó József okmánytárral, hat képpel és a város alaprajzával. Kassán nyomomatott Werfer Károlynál 1861.

Kassa városa krónikáját a múlt évben, német nyelven dr. Plath irta meg. E munkát a Szemle X-ik kötetében ismertettem is. Ezuttal ama czikkre utasítva az olvasót, mellőzőm a város történeteinek kivonatos közlését, s csak szorosan vett ismertetésre s némely a Tutkó ur munkájából kiszakasztott adalékokra szorítkozom, ez utóbbival előbbi czikkemet akarván kiegészíteni.

Jelen munka kiállítása díszes s becsületére válik a vidéki nyomdának, melyből kikerült. A képek hasonlólag eléggé csinosak s a XVII. darabból álló okmánytár érdekes. Maga a munka. de mielőtt azt jellemezném, legyen szabad egy pár szót előre bocsátnom.

Szükséges-e, hogy monographiáink ne legyenek egyebek, mint a magyar polgári historiának egyes kiszakasztott lapjai azon eseményekről, melyek a monographia színhelyén mentek véghez? hogy azok ne nyujtsanak egyebet, mint chronologiai vagy más felosztású rendjét azon datumoknak, melyeket a források ama helység nevével hoznak kapcsolatba? A nélkül, hogy szavainknak valami fontosságot tulajdonítsunk, nem habozok kimondani, hogy a ki csak ennyit tesz, az nagyon keveset tesz.

E mellett — helyesebben e felett a monographiai írónak fontosabb teendői vannak. A magyar városok levéltárai a magyar történetnek kevésbé ismert s ki nem aknázott adatait tartalmazzák. Erre kellene főleg fordítaniok figyelmöket. Nem mondom, hogy a levéltár adatai mellett az egyetemes történetei nem férnek meg. Sőt inkább helyes, ha a kettő összhangzásba hozatik, ha egymást kölcsönösen kiegészítik. Ritka helység, mely a közelében történt valamely országos eseményhez adattal ne tudna járulni, melylyel nem egy esetben

kiegészíti s gyakran kiigazítja a történetet. Ily úton tisztulnak az adatok, szaporodnak a részletek.

Idejárl, hogy a művelődés történetéhez is sok adalékot nyujtanak a városok levéltárai.

A művelődés történetével kapcsolatban áll az ipar és kereskedés története s az országnak annyira mennyire kipuhatható hajdankori statistikája. Az elsőről állított ugyan össze Horváth Mihály egy nevezetes s bizonynyal hiányt pótló munkát, — de az utóbbi még mindig a pium desideriumok országában él. De azért nem csak utóbbi kívánja meg a bűvárlatokat — amannak gyarapodása is ohajtandó újabb adatokkal.

Hol keressük ezeket, ha nem a városok levéltáraiban? s kik eszközölhetnék ezt könnyebben, mint a kik monographiák írására vállalkoztak.

Ha minden nagyobb helység közzé tenné levéltára Codex Diplomaticusát, a magyar történet minden irányban esoda emelkedést nyerne. De addig is szükséges, hogy a monographiák pótolják ennek hiányát. Fordítsák figyelmöket az ipar, kereskedés, a művelődés és statistika elszórt adataira. Ne elégedjék meg azzal, ha Schwandtnerből, Bélből, Bombardiból, Horváthból, Szalayból kiválogatnak egyes datumokat azokat összetákolják jól rosszúl s így munkájokat világ elibe bocsátják. Legyenek meggyőződve, hogy a történeti irodalomnak csak azon az úton fognak hasznot tenni, míg így legfelebb egyes helységek hiúságának kedveznek.

Alkalmazzuk e semmi esetre sem túlságos igényeket Tutkó ur munkájára.

Tutkó ur monographiája irodalmunk ez ágában mindenesetre eléggé kiváló helyet foglal el. Irálya és magyarsága ellen lehet ugyan kifogásunk, a történeti stíl bájaival s méltóságával sem igen találkozunk nála, azonban fájdalom mindez nem oly gyakori jelenség irodalmunkban, hogy elég ok volna a kárhoztatásra. Tutkó ismeri és tanulmányozza a történeti forrásokat s forrásidézetei oly sokoldalú s oly alapos ismeretekről győznek meg, s ezek összeállításában, megbírlásában annyi tapintatot árul el, hogy munkáját ez oldalról csak dicsérhetjük. S ha ehhez még hozzá adjuk, hogy a városi levéltárt — mely, mint az idézetekből kivehettük, a korábbi századokra protocollumokra van szakok szerint osztva — annyira a mennyire felhasználta, elmondók munkájának dicséretes tulajdonait. Sajnálunk kell azonban, hogy a városi protocollum idézése mindenütt csak egypár sorra szorul, hogy azt oly gyéren s nem kimerítőbben tevő, hogy okmánytára XVII. darabból áll s egyenetlenül kívül a XVI-ik század elejéig terjed, s hogy munkája utolsó felében ritkaságképen találkozunk oly adattal, melyet par excellence a városi monographiák körébe tartozóknak említünk. Pedig, ha készületét, ismereteit tekintjük erre ő nagyon alkalmas lett volna. S mulasztását annyival inkább saj-

náljuk, mennyivel inkább mutatják a városi levéltárból vett idézetei az ott feltalálható adatok becsességét.

Tutkó ur munkáját „évkönyveknek” ezimezi s a chronologiai egymásutánt pontosan meg is tartja. S épen ezért munkája azon része, melyben a XVIII. század történeteit tárgyalja, száraz és unalmas. Ő a mozgalmas Rákóczyi-korszakra vonatkozólag semmi adatot sem keresett ki a levéltárból, pedig ki fogná elhinni, hogy ott semmi sem találatnék. Aztán hiányzik munkájából Kassa jelenének ismertetése pedig ki ne tudná, hogy a statisztikai és geographiai adatok részletessége mennyi becsét kölcsönöz az ily munkának. Igaz, hogy ezek az évkönyvi keretbe nem illenek be, de annál fontosabb kiegészítő részét képezik a történeti monographiának. Végre is mindent egybe foglalva, önök, uraim, kik Kassa monographiájával foglalkoznak, állítsanak ki egy kassai Codex Diplomaticust, a történet-kedvelő még képeikből is elengedne egyet-kettőt ilyszerű adalékért.

De lássunk Tutkó ur munkájából egyet — mást, nagy részét azon kevésnek, melylyel vagy tisztázta vagy gazdagította a történeti irodalmat.

„Némely régibb s újabb történetíróink Kassát két faluból alakulnak mondják, pedig, ha még most is létező régi oklevelek nyomán nyilatkozunk, semmi esetre nem fogunk tévedni, ha állításaikat megczáfoljuk. Felső-Kassa (Cassa superior) eredetitől végéig vár vala s Alsó-Kassától (Cassa inferior) jó messze fekvék, a mint ezt fent említettük. Alsó-Kassa város a XIII. század végén köfallal véttetett körül, holott Felső-Kassa még a XIV. század második felében várnak (castrum) neveztetett, s mint olyan csak a XV-ik században romboltatott szét. Ezekből világos, hogy városunk nem két faluból alakult, hanem csak egyből; mert Felső-Kassa 1261. Samphleben és Obl jövevényeknek, később 1352-ik évben még mint vár azok utódaitól Alsó-Kassa községének engedtetett át, s azóta ennek birtokában is van.”

Mint tudjuk Kassa két német lovagnak lőn 1261-ben ajándékozva. „István — írja Tutkó — Felső Kassát oly feltétel alatt adományozá Samphleben és Obl kassai vendégeknek, hogy ők attól évenként fél ferton (dimidium Fertone) jó aranyat fizessenek a kincstárba, még pedig mindig sz. György napján. Az adományozott jószágba való beiktatást véghez vivén Tékus sárosi főispán (Comes de Saar). Ezen adománylevélben az akkori Felső Kassának határai is feljegyzvék: az első határ kezdődik a Hernádfolyamnál, a hol nyugotról hataárdomb van, onnan nem messze megyen át Blathan mocsáron, a honnan egyenesen igyekszik Csermelypatakig, s ennek folytában jön a kassai vendégek földjük mellett hosszas távolságra a nagy erdőbe, s a Dienes földjénél elhaladja a patakot, s érkezik a hegyen a Berekbe, azon hegyről lejárván a völgybe levő Pisztrang patakig, ennek folytában érkezik a Hernádhoz, s annak mentében eléri az első határt s ottan végződik is. Ugyanez évi oklevélből az derül ki, hogy Felső-

Kassa várhoz három családnak joga volt, melyek közül valának: Gallus, Petrus, Theodoris s ezeknek utódjai, kiknek István idővel, mint alább látni fogjuk, kárpotlásul Csány és Gönyü helységeket adott. Ámbár Béla király fiának engedé át az ország egy részét, mindazonáltal ő az adományozását csak akkor hajthatta végre; midőn atyja halála után az egész ország kormányzását átvette volt. — E két „fideles hospites de Kassa“ birtokjogukban s kiváltságaikban IV. László király által 1275-ben megerősítették. E század végén Kassa s hihetőleg vele egy időben a sz. Erzsébet-egyházhoz tartozó kórház is köfállal vették körül. Róbert Károly 1311-ben a szabadalmában korlátolt várost Omode nádornak adományozá. A nádort az adományozás miatt felbőszült kassai polgárok meggyilkolák. „E szerencsétlen eset után—mondja Tutkó—Róbert király a város és a nádor özvegyével való ügyeinek elintézését Tamás esztergomi érsekre s István veszprémi püspökre bizá, kik a várost az özvegygyel még az év oct. 8-ikán meg is egyeztették. E szerint az özvegy nő lemond a véres bosszúról, valamint a zendülés alatt elrablott s veszendőbe ment tárgyak visszakövetelését mellőzni igéri; az Amade nádor által beerőszakolt vámokat és taksákat érvényteleneknek—s eltöröltteknek nyilatkoztatja, s az adott szónak megtartása végett biztosítékul számos tanúkat is állít, közöttük Domonkos fiát is, s végül szőszegés esetében egyházi átok büntetése alá engedi magát vettetni.“

Erzsébet Róbert Károly neje Kassát különösen pártolá és, mint Tutkó ur mondja — „az egyház építésének folytatása következtében Erzsébet királyné az egyház éjszak s nyugot felé fekvő külső részeket, valószínűleg a város közbejártával fölépítette; mert tanúságul szolgál az egyház éjszakai kapu felett város címere, mely 1369-ik év előtti időkre azért vezet vissza: mivel csak a fent említett évben nyéré el Kassa városa címerében a három lilium használatát. De nagy Lajos is párlfogolá e várost, 1346-ban jus gladiával ruházván fel. Az 1352-ik év nevezetes volt Kassára nézve, ekkor ugyanis „Arnold és Volbin Samphlebennek, György és János Oblnak utódai, Felső-Kassát (Cassa superior) azon joggal és teherrel, melylyel elődeik V. István királytól nyerték vala, Alsó-Kassa városa (Cassa inferior) községének birtokába eresztik.“

1366-ban. „Az országban elhatalmaskodott turóci keresztes-vitézek, a kassai alsókülvárosban levő, s a sz. Lélektől nevezett kórház birtokába jutni kívántak: de ezen akaratuktól Lajos király rendelete folytán eltiltattak. Az említett vitézeken kívül még János a szepesi vagyis daróci sz. Antaltól nevezett keresztes vitézeknek perjelők s alkotójok ugyanazon kórházhoz való jogát feszegetni kezdé, és e miatt a várost törvénybe idéztette. Mindezekből az derül ki, hogy azon kórháznak akkoriban szép vagyonnal bírnia kellett; mert máskép a különbféle vitézek utána nem kapkodtak volna. E kórháznak vagyonosságát nem másnak, mint Nagy Lajos király anyja, bőkezű adományozásainak tulajdoníthatjuk: mert legvalószínűbb, hogy a ke-

gyes királyné pártfogásából itten az élelemben szűkölködő szegények ápolottak.

1369. Lajos király ez évi rendelvényében meghagyá, hogy a város az eddigi czímerében, a már régebb egyszerű liliumhoz, melyet még mint falu használá, saját czímeréből még két liliumot s négy csikót mellékeltesen. A kassai polgárok ugyanezen királyuktól kiváltságot nyertek saját szőlőikben termesztett boraikat Jakab naptól kezdve egészen januárhó elsejéig kimérhetni, mi arra mutat, hogy a kegyes király nagy figyelmet fordított a kassai szőlők művelésére, s alkalmasint uralkodása alatt a legelső szőlőtőkék hozattak vala Kassára; mert a szőlőhegyek egyedül kormánya alatt kelt okleveleiben említvék.

1375. „Ámbár a tárnokmester (midőn a város perbe fogatván s maga elébe idéztetett, meg nem jelent) a daróczy keresztes vitézek perjelének keresetében a várost makacsságból is elmarasztalta, s az említett kórházat a perlekedő vitézeknek megítélte légyen is: mind-annak ellenére, Lajos király a tárnok által hozott ítéletet megsemmisítvén, a perlekedő feleket pedig maga előtt folytatandó törvényes eljárásra utasította, kiket egyszersmind a megújított keresetüktől azért elmozdított: mivel a városnak azon kórházhoz való jogának bebizonyítására erősebb okiratai valának, meg hogy a vitézek azt eladni, inkább pedig elzálogosítani akarták.”

A kórház ügyéért a per még Zsigmond alatt is folyt. „1399. A nyughatatlan daróczy keresztes vitézek perjele Alanus, a többször említett kassai kórház miatt a várost újra törvénybe idézte: de Zsigmond király rendeletére további keresetétől örökre elmozdítottatott. Majd Zsigmond pergamenkészítésre ad szabadalmat, 1405-ben pedig Szeben városát utasítá, hogy pereit Kassára vagy a tárnokszékre felebbezze. 1423-ban Kassa czímerét még ékesebbé tette s a város iránti jóindulatát azzal, hogy a városon átvonuló kalmároknak letartóztatását megengedi Buda példájára.

1445 ben Rozgonyi György felsőbb rendelet folytán Felső Kását földig leromboltatá. László király 1453-ban a város czímerének paizsát arany koronával bővíté.

1457-ben. „László a kassai kamarai tisztséget megdi cséri, hogy Giskrának a pénzverést nem engedte meg, míg az iránt az általa állítólag nyert, de valóban soha sem kapott királyi engedelemlevelet elő nem mutatja.”

Mátyás király jó indulatot tanúsított Kassa iránt, s ennek szabadalmat adott pénzverésre. „A pénznemeket budai minta szerint veretni, egyszersmind azoknak országos elfogadását rendelvén s még ez évben az adott kiváltságot két évre határozta meg. Az itt vert pénzek nemét a borsodiak elfogadni vonakodtak, mire Mátyás király meghagyá, hogy a ki az adásvevésben el nem fogadja, annak minden vagyona foglaltassék el, személye pedig fogságba vitessék. Ezeknek végrehajtása magára a városra bízott s a borsodi fő- és al-ispánok

nak meghagyatott, hogy a városnak szükség esetében segílyt adni kötelességüknek tartsák.

A felső magyarországi cseh rablókkal folytatott harcokban Kassának nevezetes szerepe volt. 1461-ben Kassa városától az újvári (Sárosban) fal lerontására a készítője után perhoreálnak nevezett faltörő erőművét (bombardam) kérte ki, az abban történhető kár megigazítását ígervén, egyszersmind pedig annak eddig a haza javára tett és ezután teendő költségei fedezése tekintetéből megengedi, hogy a kassai pénzverő házban Mondrár András és Neyzigler János igazgatójok felügyelése mellett 100 márka ezüstöt kiverethessen. E pénzverési jog következő évben kassai polgár (később bíró) Toklár Jánosra ruháztatott át és az 1467-ik évben a király által újra megerősített.

1476-ban Buda a szokottnál is nagyobb élénkség színhelye volt. Innét hívták meg György budai és György pécsi prépostok (az utolsó egyszersmind királyi kincstárnok) a kassai bírót Toklár Jánost a város küldöttségével együtt, Beatrix nápolyi király leányának Székes-Fehérvárott tartandó megkoronáztatására és Mátyás király menyegzőjére. E prépostok a városnak és ennek bírójának meghagyták, hogy az ez alkalomra megkívántató konyhaeszközöket minden késedelem nélkül szerezze s küldje meg: ú. m. 200 fazekat, 100 vaskanalat, 50 vasnyársat különféle konyhakésekkel. A fazekak (Item emantur et disponantur olle magne CC. ex quibus X. olle tam magne sint in quibus duo boves coquere debeantur, item olle XX. sint tales in quibus duabus unus bos coquere debeat; cetera olle sint mediocres et minores) közül 10 oly nagy legyen, melyekben két ökör, 20 pedig, melyeknek kettejében egy ökör főzethessék; a többiek lehetnek középszerűek vagy kisebbek is. Azon pénzbeli kiadások, melyek a konyhaszerek, és a szekér megvásárlása által nekik okoztattak, majdan a királyi adóba beszámíttatnak.

1478-ban Mátyás király nejével több időt Kassán töltött s midőn Budára visszatért „hogy ez útját királyi módon (more regis) folytathassa, a várostól hét arany forintot kölcsön vett, s magáról saját kezével irt kötelezvényt is adott. Ez századokon át a városi levéltárban őriztetett, de e század IV-ik tizedében az a mostoha kezek között végkép elveszett. Mátyás a kölcsönzött összeget azzal kárpótolta, hogy az építés alatt levő kassai városház (curia civitatis) további építtetése folytatására még az évben 30 arany forintot ajándékozott.“

1511. „Ulászló a városnak iránta nyilvánított hűségeért jogot adott saját ezüstjéből pénzt verhetni. E pénzverésre szükséges ezüstöt a város Aranyitka bányáiból kapta.

Szathmáry György kassai születésű, eleinte pécsi püspök, később esztergomi érsek és kanczellárnak Kassa városa Forró helységgel négyezer aranyért eladatott, az utóbbit, mint sz. Erzsébet egyházának tulajdonát, a szülő-helyéről meg nem feledő jóltevő, annak

jövedelmét az egyház további építésére s fentartására rendelé. Egyzersmind az egyháznak, s ennek paplakául Kassán két házat s szántóföldeket, Tályán levő szőlőkkel és épületekkel ajándékozta. Azon esetben, ha nővére Anna, Thurzó Elek neje örökös nélkül hal el, 3000 magyar forintból álló tőkét is az egyházra felajánlta. Szathmáry ezt mint pécsi püspök 1521-ik évig tevő. Mint áldornagy (primás) sem felejtkezett meg az egyháztól, hanem újra Szántón, Nagy-Bátorban, Fekete Gerinczen s Tályán levő szőlőkkel is megajándékozta. Mindezekből kitetszik, hogy Szathmárynak a városra nézve jelentékeny befolyása vala; mert ő annak ügyeiről, mint tulajdonában szabadon intézkedhetett. A jeles férfiú nemcsak hogy a sz. Mihály kápolnáját maga költségén ujíttatta meg; hanem azt egy új kápolnával is megbővíté. Ámbár Timon ezen bővítést az ágostai vallásbelieknek tulajdonítja; mert akkoriban annak rejtélyét még nem tudta, mivel ez a kápolnának 1783-ik évben tett igazítása alkalmával fedeztetett fel. A kápolnában bent jó mélyen a földben két czimeres márványkő találatott, s mindkettején Szathmáry György nemes czimere volt vésve.

Zápolya és Ferdinánd uralkodása óta a levéltári adatok szemlátomást apadnak. „János király megveretése után Kassa Ferdinándhoz állott s annak a városban talált vagyonát feldulván, hibeit üldöztetve, egyzersmind azoknak a környéken levő jószágait pusztította. Ferdinánd a várost hozzávaló pártolásának jutalmául pénzverési joggal és a széplaki apátúrságon levő kegysúrsággal megajándékozta.”

A Ferdinánd és János közt folyó villongásokban Kassa sokat szenvedett. 1536. „János követet küldött Serédihez Nagyidára, hogyha Ferdinándtól hozzá pártol, minden kincsét s elfoglalt marháját visszaadandja. Serédi más napig gondolkozási időt kért magának; de azalatt a várnak egy külön szugolyában néhány ládat árpa- s korpával megtöltetvén, azok tetejére vékonyan arany s ezüst pénzeket hintetvén és a meghatározott időben János követét az említett helyre bevezette s a ládákat megmutatván, azt izente vissza, hogy ne gondolja Szapolyai, mintha ő kassai kára miatt már koldus maradott volna, mert kincsének nagyobb része még kezei közt van. Ez izenet következtében János zsoldosai a várost szörnyen feldúlták, s főbbjeit részint Nagyváradra fogságba, részint pedig számkivetéssel büntették. Magát a várost minden eddigi szabadalmaik s kiváltságaiktól megfosztották. A birói hivatalt, melyet akkor Gönczy és Melcer Mátyás viseltek, eltörölték, rendelvén e helyett nekik katonai kormányzóul tályai kapitányt Czéney Lénártot, ki a városnak aztán gondosabb őre is lett Serédinél. Ő, eszében tartván mily úton jutott a vár hatalmába, nehogy vele is hasonló mi történjék, tizenöt év folytában mindazon ideig, midőn a város 1552-ik évben szerződésképen Ferdinánd kezére eresztetett, soha egy éjet sem töltött annak falain kívül. Végtevére János király a kassai pénzverő házat Perényi Péternek ajándékozta.”

1556-ban a város 30 házon kívül a lángok martalékává lett. A

reformált vallást Kalvin értelmében 1567-ben terjeszték a városban, 1584-ben behozatott az új naptár, a réginek használása eltiltatott, mi ellen a város óvást tett.

A Bocskay-féle mozgalom történetére a városi levéltárból nem találunk más idézetet, mint, hogy e fejedelem halála után e város febr. 12-én a király biztosai megérkezvén, letette a hűség esküjét. 1609-ben Kassa a szultánnak 6000 magyar forintot fizetett.

1625. Bethlen Gábor erdélyi fejedelem Kassának pénzverési jogot évenként 56 ezer magyar forint fizetés mellett ad. Az itt verendő pénzeket közönséges minta szerint öt obon- (uncia) s öt magyar forintnyi értékben veretni rendelé.

1626-ban Bethlen Gábor menyegzőjét Brandenburgi Katalinnal Kassán tartá. A rendkívüli nászünnepnél az élelmi czikkek ára nagyra szökvén, ennek meggátlása végett a város tanácsa a fejedelem beleegyeztével, a közönséges piaci ár szabottra átváltoztatta, az avval visszaélőket erősen büntetni rendelvén. A piaci ár, melyet a város hirdetője köztudomásra juttatott, így hangzik: mostanában egy tyúknak érnie kell 3, egy kövér libának 6, egy malacznak 8, egy font szalonának 4, egy font húsnak 2, borjúhúsnak 3, ürühúsnak 1 $\frac{1}{2}$, sajtnak 3, vajnak 7, gyertyának 5, hat tojásnak 1 $\frac{1}{2}$, kenyérnek három személyre 1, egy font hal 5, egy szekér széna 60, egy szekér szalma 25, egy szekér fa 28, egy itcze löcsei borsó (már akkorában jóságáról híres vala) 1 $\frac{1}{2}$, legjobb bornak itezéje 8, közép minőségűnek 4, egy mérő búza 24, zab 15, árpa 16, rozsnek 12 den árt; ily száz dafab denár akkor egy magyar forintra számított.

1644-ben Kassa Rákóczy kezébe esett. Forgács, a várkapitány a fejedelemnek személyes ellensége, ezáltal elődre hivatott. A lakoma elég barátságosan folyt le: de midőn Forgács a királyra köszönté poharát, a fejedelem azt lenézőleg fogadta.

1646. „A linczi békekötés értelmé szerint Kassa nagy ünnepélylyel adatik át Rákóczynak. Ez alkalommal királyi biztosok valának: Wesselényi Ferencz, Török János pozsonyi kamarás, Kerekes András ítélő mester, Tachy Gáspár és Mosdossy Imre kassai kamarai igazgató; Rákóczy részéről pedig Kemény János a fővezér, Nyáry Bernát, Szemere Pál, Klobusiczky András és Cserneli György abatyjegyei alispán.”

Az 1673-iki zavarok alkalmával Kassa véres jelenetek színhelye volt. „Itt Spankau ezrede, mely zsoldjának elmaradásáért nyugtalankodni kezdé, saját tisztjeit maga közé bocsátni nem akarván; de midőn minden század ezerforintnyi zsoldját megkapá, mihamar le is csendesedett. A vezérek azonban ezen vakmerőséget büntetlenül hagyni nem akarván, egy horvát ezredet és egy dragonyos osztályt a városba rendelték, s a kapukat általok elfoglaltatták, s majd száz főbűnöst egy tömlőczbe, mely a törökök részére készítettett, bezárattak. Ezek után nagyobb bátorság okáért az egri püspök hét-

száz, részint lovas, részint gyalog fegyvereseit a városba rendelé s ekkor a bűnösök törvénybe idéztettek, közülök huszonhármat halálra ítélték, kik közül azonban hat a vesztőhelyen kegyelmet nyert, a többi pedig a városon kívül augusztus hó elején kötél által kivégeztetett.

1674. „A városban azon hír terjede el: hogy a római katolikusok kiirtására a protestansok összeesküdtek, minek következtében azok fegyverhez nyúltak. Ezek a segedelemül kapott katonasággal s ágyukkal a sz. Erzsébet egyház falakerítése megé húzván magokat, ott védelmi készülétkben három napot töltének, látván hogy semmi megtámadtatástól tartaniok nem lehet, haza széledtek.

„1677. Strasaldó után újra a kegyetlen s gyűlölt Kobb s ezután Schmidt nevezetett ki kassai főkapitánynak, ez három hónap alatt a város főterén hatvan nemes embert kivégeztetett. Schmidt a várostól nem messze az elégületlenekre üt, de azok által megveretvén, a városba magát visszahúzza. Ezek után a főkapitány nyolcz követet az elégületlenekhez küldött, kik által azt izenvén nekik, ha megadják magokat, kegyelmet ad. A küldötteket az elégületlenek eleinte szívesen fogadák, végtére dőzsölés közben, csinból megöldösték.

1679. „Tökölyi a város háborgatását oly annyira növelé, hogy az egész környék a legnyomasztóbb helyzetbe jöve s sokan iparkodának életük megmentését a város falai között keresni; ezt azonban a Nagyidán tanyázó elégületlenek megtudván, a menekülők után iramodának, s a város falai alatt utol érvén őket, a császári őrség szemeláttára megöldösték, vagyonaikat pedig elragadozván, minden további megtorolás nélkül azok alól eltávoztak. A szerencsétlenek hullái azonban a városban vitettek, s a nyugalom helyére eltakarítottak.

Az eperjesi vértörvényszék alkalmával „Caraffa Feja Dávid egykori kassai bírót halálra ítélte, hogy pedig nála az egyszerű kivégzés fényesebben melhessen véghez, a véletlenül Eperjesen időző kassai mészáros Lányi Samut, minden kihallgatás sok nélkül elfogatta s fiával együtt társilag lenyakasztatta.

Kassa 1706-ban Rákóczy kezébe kerülvén, ez teljes megerősítést célba vette. Ez alkalommal „Rákóczy a franczia mérnökök tervei szerint ásatván annak körül a legszélső sánczokat, melyeknek nagyobb része még a XIX-ik század III-ik tizedében a maga eredeti épiségében vala. Ezen ásás következtében fedeztetett fel a felső kapunak jobb oldalán (mostani börgyár épület helyén) lévő árokban egy kellemes ízű vízforrás, melynek napkelte előtt a vize epetisztulásra hasznosnak találtatott.

1715-ben a Neoaquistica Commissio felállítván a kassai századok s következő verssel örökité.

„Nikházy de Reste, ki Abaujt jól megnyeste,
Fáy fajzotta, Palásthy palástolta,
Semsey semmivé tette a kutya t... tette.“

De elég ennyi. Nem állítom, hogy mindent, a mi új és érdekes idéztem volna. Csak a nevezetesebbeket, biznyságaul annak, hogy

történetirodalmunkban e munka mindenesetre nyereség, habár korántsem akkora, mekkorává szerző tehette volna.

SZILÁGYI SÁNDOR.

AZ OROSZ EGYHÁZ TÖRTÉNELME. Murawieff-től. Angolra átfordítá Blackmore R. V. Oxford. 1842. — A SZENT KELETI EGYHÁZ TÖRTÉNELME. Mason Neale Jánostól. Általános bevezetés és alexandriai patriarchatus. 4. kötet. London. 1848 — 1851. — ÉRTEKEZÉSEK AZ ORTHODOX, VAGY KELETI KATHOLIKUS KÖZSÉGRE VONATKOZÓ TÁRGYAK FELETT. Palmer Vilmostól. London. 1853. — PÁPAI AGRESSIO KELETEN, VAGY A KELETI EGYHÁZAK PROTESTANTISMUSA. Edinburg. 1856. stb.

Az „Edinburgh Review“ egy cikkében, a főnebbi munkák nyomán érdekes adatokat közöl, a keleti orthodox egyház jellemzésére vonatkozólag; ezen egyházat inkább politikai s nemzeti, mint szorosan vett hittani szempontból észlelvén. Mi — úgymond — a kelet egyházait főleg azon állítás tanúbizonyságaiul óhajtjuk tekinteni, hogy valamely egyház semmi idegen törvényhatóságot el nem ismerő, szorosan nemzeti egyház lehet, s e mellett mégis legteljesebb közlekedésben állhat más nemzetek egyenlően független egyházaival. Az orthodox egyház különböző nyelvű s eredetű, különböző kormányok alatt s a polgárisodás különböző fokain álló népeket foglal magában. Görögök, románok, szlávok s georgiaiak nem valamely közös központi hatalom alá vettetés, hanem közös hit s isteni tisztelet köteléke által vannak összecsatolva. Mindegyik nemzet saját nyelvén tiszteli az Istent; s minden idegen hatóságtól független saját egyházi szervezettel bír. Különösen föltűnő azon tény, hogy az orthodox egyháznak sikerült, tökéletesen azonosítani magát annyi külön népfaj nemzeti éltével. Eredetileg görög lévén, nem maradt görög. Se nem erőszakolja más nemzetekre a hellen nyelv használatát, se föltétlen hódolatot nem kíván Byzancez irányában. Mind e mai napig az orthodox egyház egyenlően nemzeti az orosz birodalomban s a görög királyságban; noha mindkét ország egyformán független a konstánczinápoli oecumenicus tróntól. Az orthodox egyház legnagyobb élő tanúbizonyságaiul szolgál azon elvnek, hogy nemzeti függetlenség s vallási közösség egyáltalában nem összeférhetlenek.

A keleti egyháznak ezen jelleme még nevezetesebbé s tiszteletre-méltóbbá lesz, ha tekintetbe vesszük külön hitfelekezetté fejlődésének történelmét. Ugyanis eredetének körülményei méltán azon eszmére vezethettek volna, hogy az orthodox egyház soha sem lehet valami más, mint görög egyház; annyira azonos volt a görög egyház s a görög nemzet eredete. Valóban keleten vallás és nemzetiség rendszeren azonosok. Így a görögöröli fogalomnak egy részét képezi, hogy orthodox keresztyén legyen; a törökröli fogalomnak egy részét ké-

pezi, hogy szunnita muzulmán legyen. Keleten csak ritkán tarthatja fenn nyíltan valamely nemzet saját külön politikai lételét; s ezért rendszeren megkülönböztető vallása vétetik fel annak külső jeléül. De ha a körülmények kedvezők, az ekkép alakult vallási testület politikai lételt szerezhet s ismét nemzetté lehet. Így p. o. a persa nemzet, a mahomedanizmust fokonzint a nemzeti szellem irányához képest időmítván át, a siíta felekezetet alakítá; de viszont a siíta hitfelekezet alakítá a persa nemzetet; a mikor aztán az országban létezett arab és török elemek az új persa nemzetbe olvadtak be. Hasonlókép a görög szellem irányá állítá elő az orthodox egyház megkülönböztető jellemét; s viszont az orthodox egyház a görög nemzet megkülönböztető jelévé lön, mely utóbbiba tetemes albániai és szláv elemek olvadtak be.

Miként történhetett tehát, hogy ezen, egyetlen nemzet lételével oly szorosan összekötött egyház oly tökéletesen meghonosult más tartományokban? Ez annak állása s politikájában különböző körülmények eredménye volt. A byzanci birodalom s az orthodox egyház ugyanazon körülmények által állítottak elő. Egyideig a római birodalom s a katolikus egyház egyenlő kiterjedésűek voltak; azonban mindkettő lassankint keletre s nyugatira szólt szét. A távol keleten a syriai s egyiptomi tartományok, melyek soha sem voltak valóssággal bekebelezve a római birodalomba, világi s egyházi tekintetben teljesen függetlenekké lettek a régi s az új Rómától. E közben a nyugati birodalom s a római egyház körébe a németek, a keleti birodalom s egyház körébe pedig a szlávok új népfaja lépett be, félig hódítói s félig tanítványi minőségben.

E szerint a byzanci birodalom s az orthodox egyház — a mint azokat a VII. s XI-dik századok közt teljesen kifejlődve találjuk — hármias eseménysorozat eredménye volt; s ezért egymásután szemügyre veendjük ama három eseményt, melyek az orthodox egyháznak, mint a keresztyénség különös formájának megalakulására vezettek; t. i. 1.) a keleti eretnek-egyházak elvesztését; 2.) a latin keresztyénségtől különválást; s 3.) a keleti szlávok áttérését.

Eleitől fogva kelet volt az eretnecség termékeny szülőhelye; mivel ott volt az elvont elmélkedés hazája. Az egyházi történelemnek egész folyamán át a keleti vitályok mindig elméletiek s tisztán hittaniak; míg a nyugati vitályok gyakorlatiak s ama vegyes jellemmel bírnak, melyet egyházinak nevezünk. A két nagy egyház közti különbség kitűnik abból is, hogy a keleti egyház különösen „orthodoxnak“, a nyugati pedig „katolikusnak“ szereti magát neveztetni. Ez utóbbinál a fegyelem a fődolog s a hitágazat csak ezután következik (?); az előbbinél ellenben a hitágazat a fő s a fegyelem csak másodrendű dolog. Róma eltűri a *Filioque* elhagyását, csak hogy a pápa felsőbbisége elismertessék; ellenben Konstantinápoly el nem engedi a *Filioque*-t; de a patriárcha iránti hódolattal nem sokat gondol. Tehát a birodalom keleti részében s mindenekfölött Egyiptomban keletkeztek az első

hittani vitályok. Az egyetlen vitály, mely nyugatra komoly hatást tett, az összes vitályok közt legelső s legnagyobb, — az arianismus volt; mely a góthok s vandaloknál még fennmaradt, midőn keleten már rég feledésbe ment. Valóban az arianismus egyetlen keleti nép nemzeti éltével sem olvadt össze. — De a következő századbeli vitályokat illetőleg egészen máskép állott a dolog. Ama vitályoknak, melyek az ephezusi s chalcedoni zsinatok összegyűlésére adtak alkalmat, nagyon állandó eredményeik lőnek, keletnek mind vallási, mind politikai történelmére. Ezen vitályok szülőföldjei Syria és Egyiptom voltak; a nestorianismus első nyílt hirdetője is egy oly byzancei patriarcha volt, ki csak éppen akkor helyeztetett át oda syriai Antiochiából. Nestoriusnak nagy ellensége alexandriai Cyril volt; kinek tana lőn éppen a legközömbösebbi eretnokség, — a monophysitismus alapjává. Ezen két tan közül egyik sem terjedt el a három keleti patriarchátus határain túl; de azokon belül egyikük vagy másikuk a ben-szüült kereszténynek nemzeti hitévé lőn.

Ennek valódi oka abban áll, hogy míg a birodalom többi része pusztán a politikai szabadság elvesztése miatt szenvedett s míg az Atlanti tengertől a Taurus hegyig egyetlen tartomány sem szakadt el önként a római birodalomtól, vagy a kath. egyháztól, — addig Syria s Egyiptom valódi nemzeti meghódíttatás iránt panaszkodhatott. Ezen két tartomány népe nem rázhatván le a jármot s a hosszas idegen kényuralom által a katonai vagy politikai működésre egészen képtelenné tétetvén, csupán az egyházi vitályok terén tarthatá fön új alakban saját nemzeti függetlenségét. Valamint későbbi korban a görögök, muzulman vagy katolikus szolgaság alatt azzal vigasztalták magukat, hogy orthodoxok maradtak, — úgy az egyiptomiak az orthodox Byzancez járma alatt azzal vigasztalták magukat, hogy monophysitákká lettek.

Az első mozgalom Syriából eredt. Nestorius, az antiochiai származásu konstantinápolyi patriarcha hirdeté először a róla nevezett azon eretnokséget, mely a Krisztus isteni és emberi természetét két különböző személynek tekinti s mely ennél fogva sz. Máriától megtagadja a Theotokos czímet. Az efezusi zsinaton számos syriai püspök kelt pártjára; míg Egyiptom leghevesebben támadá őt meg s Róma és Konstanzezinápoly egyesültek kárhoztatásában. Azonban Egyiptomnak orthodox buzgalma csak kevés ideig tartott s csakhamar a monophysitismus eretnoksége, (melynek alapítójául teljes joggal alexandriai Cyrilt, Nestorius fő ellenfelét lehet tekinteni) lőn Egyiptomnak, valamint különböző alakokban Syria, Armenia s Aethiopiának is nemzeti hitévé. — Ellenben a nestorianismus, az orthodox római császárok által üldöztetve, végre a birodalom határain túl talált menhelyre, a tűzimádó persa királyoknál, a független törvényhatósággal bíró babyloni Nestorianus patriarcha alatt. Soha egyetlen felekezet sem tünteté ki magát annyira missionáriusi vállalkozó szelleme által, mint a nestorianusoké. Tanítói egész Persia, India, China s Ta-

tárországban elterjedtek; s későbbi időkben számos mogul chan udvarában nagy tiszteletben tartattak.

A két nagy monophysita egyházközség közül történelmileg ugyan érdekesebb az egyiptomi; de a jelenkorban gyakorlatilag sokkal fontosabb az arméniai. Ugyanis a monophysita hitfelekezetnek számtalan kisebb eretnekségei vagy nemzeti egyházközségei közt, a jelenkorban egyedül az örmények bírnak valamely politikai fontossággal; számos és kereskedelmi vállalatainál fogva nagy befolyásu néposztályt képezvén mind az orosz, mind a törökbírodalomban. — Neale az örményeket csupán látszólag tekinti heterodoxoknak s reméli hogy köztük s az orthodox egyház közt egyesülés fog létesülni; mi a keleti keresztyénség érdekében valóban nagyon is kívánatos lenne.

A mi már az orthodox egyháznak a latin keresztyénségtől különszakadását illeti, — erre az egyház s a birodalom földirati fölosztása kétségkívül nem csekély befolyással volt. Az egyház eredetileg 3, ugymint: a római, alexandriai és antiochiai patriarchátusra volt fölosztva. Midőn Byzánc császárrá székvaróssá lett, azokhoz természetesen egy konstantinápolyi patriarchátus is járult; s csaknem ugyanekkor egy jeruzsálemi patriarchátus is állíttatott fel; mely azonban Antiochia és Alexandria közé levén beszorítva, csak igen csekély törvényhatósági területtel bírt. Az egész nyugat a római püspök egyházi felsőbbsege alatt állván, ez utóbbinak törvényhatósága legszélesebb kiterjedésű volt. Ehhez járult, hogy polgári állása egészen különböző volt a konstanczinápolyi patriarchától; a mennyiben Róma már a III. században megszűnván császári székhely lenni, a pápa csak névlegesen maradt alattvaló s fejedelme rendesen távol volt. Ekkép a pápák fokonkint világi s egyszersmind egyházi fejedelmek hatalmát s rangját szerezték meg. Ellenben keleten lehetetlen volt ily igényeknek keletkezniök. A konstanczinápolyi püspökök tekintélye, saját közvetlen egyházi megyéjükön túl kétségtelenül pusztán rendezkedésen alapult; s ezért ők nem igényelhettek maguknak az első apostoltól eredő isteni tekintélyt, mint a római püspökök. Ezenkívül egy saját városukban uralkodó világi fejedelem közvetlen ellenőrsége alatt állottak. Ily egészen különböző körülmények közt egyetlen keleti főpapnak sem lehetett oly korlátlan tekintélyt venni föl, minő nyugaton természetileg állott elő. A nyugati egyháznak egyetlen kétségtelen, — a keletinek pedig négy, egyenlő tekintélyű s pusztán rangjukra nézve különböző feje volt. A nyugati egyház feje csakhamar minden földi uralkodótól függetlenné lett; míg a keleti egyház fejei folyvást egy kényuri fejedelem alattvalói maradtak.

Az egyházak közti összeütközés valódi oka mindig a törvényhatóságra vonatkozott. Róma s Konstanczinápoly közt az elháríthatlan vitálpontot a pápai felsőbbség kérdése képezi. Ama korban, midőn a vitály legmagasabb fokra hágott, az orthodox egyház már szinte egészen göröggé lett; s a római pápák már rég lerázták magukról

még a névleges függést is a byzanczi császároktól. Most tehát a nyugati igényei egészen ellenkeztek a görög nemzeti érzettel. Az orthodox „rómaiak“ szintoly kevésbé ismerhették el a barbár pápát, mint a barbár császárt. Ekközben a kérdésnek ezen politikai oldalához járult a Filioque-féle hittani viszály, valamint mindkét részről a nép tömegének a másik egyház tagjai elleni vak gyűlölete is.

A pápai vitály nagysága természetesen egyarányban növekedett a pápai igények növekedésével. A VIII. s IX. századok alatt, az inenoclastai s Photius féle vitályokban, a pápák tiltakoztak ugyan egyes császárok, patriarchák és zsinatok ellen; de semmi egyetemes anathemat sem mertek kimondani. Hogy a pápák igényei még ekkor éppen nem érték el legmagasabb fokukat, azon tényből is kitűnik, hogy az erélyes isauriai Leo császár nem tűrhette el, hogy közvetlen birodalmán belül egy oly főpap gyakoroljon törvényhatóságot, ki hihetőleg rövid időn megszűnik vazallja lenni, — s ezért az Adriai tenger partján eső tartományokat a római pápa törvényhatósága alól a konstánczinápoli patriarcháé alá helyezvén át, — a pápák a végleges elszakadás idejéig folyvást sürgették ezen törvényhatóság visszaállítását; azonban sikeretlenül. — Nagy Károly birodalmának felállítása után, — midőn a pápák már névleg is megszűntek a byzanczi trónnak alattvalói lenni, — még kevésbé lehetett kilátásuk arra, hogy a keleten gyakorlandó törvényhatóság iránti igényeik elismertessenek. II. Basilius, keletnek egyik legnagyobb uralkodója, igen méltányos egyességet ajánlott, melynélfogva a keleti egyháznak el kellett volna ismerni a nyugati patriarcha tiszteletbeli elsőségét; de viszont ez utóbbinak is el kellett volna ismernie a keleti egyház belső függetlenségét; továbbá a pápának pénzbeli kármentesítést kellett volna elfogadni, a keleti birodalombeli vagyona s törvényhatóságának elvesztéseért. Ezen föltételek elvették; azonban mégis a szakadást nem lehet bevégezettnek tekinteni 1053. előtt; midőn t. i. a pápai követek sz. Zsófia oltárán hagyták letéve az egyházi átkot.

Még későbbi időkben is alig merészelt a római egyház az orthodox egyházzal pusztán eretnek felekezet gyanánt bánni; hanem inkább elszakadt egyház gyanánt. A kölesönös gyűlölet csak fokokonkint érte el legmagasb fokát. Így Szicília norman hódítói eleinte elismerték azon görög főpapokat, kiket a szaracén járom alatt találtak ott. A keresztes háborúk szintúgy a byzanczi birodalom segélyzése, mint Jeruzsálem visszaszerzése végett kezdettek meg. De ezen helyzet csakhamar megváltozott; a görögöknek s latinoknak vallási s nemzeti viszályaik miatt nem lehetett állandó összhangzásban működniök. Különösen a negyedik keresztes háború óta, — midőn 1204-ben a nyugati keresztiesek kelet fővárosát is elpusztíták, — a két egyház közti ellenségeskedés mind e mai napig a legelkeseredettebb jellemű volt. Az azok kilékitése iránti kísérlet reménytelennek látszik; a pápai felsőbbség nagy nehézsége minden egyezkedést meggátolván.

Valóban mióta a pápai igények teljesen kifejlődtek, az egyenjogúság föltételei alatti kibékülés lehetetlenné lett. A bolgár-ölő Basilius ajánlata volt az utolsó remény. Még akkor a római pápák nem állottak elő Hildebrand és Inceze igényeivel; s a keleti császár még a kereszténység leghatalmasabb fejedelme volt. Ellenben később utódai a Palaeologok csupán azért igyekeztek létesíteni a kibékülést a nyugati egyházzal, mivel szükségük volt a nyugati harczosok fegyvereinek védelmére, a győzhetlen barbarok ellen. Az unio most csupán a hódolattal volt egyjelentésű. Ezért a Palaeologok alatti ismételt „Unio” semmi egyéb eredményre sem vezetett, a már is ingadozó konstanczinápolyi trón paralyzálásán kívül; mivel se politika, se üldözés által nem lehetett soha is megnyerni a görög papság s nép beleegyezését; úgy hogy az unio még a latin uralkodók alatt megmaradt görög tartományokban is — annál inkább a konstanczinápolyi császártól már ekkor függetlenné lett trebizondi császár és epirusi despota alattvalóinál — csupán egyéni proselytákat szerzett; de nemzeti hitté soha sem lett.

Ekkép a keleti vagy orthodox egyház fokonként kifejlődött, mint külön keresztény község, egyrészt a keleti felekezetektől, másrészt a latin kereszténységtől különszakadás által; s a byzancei birodalomnak s a görög nemzetnek nemzeti hitévé lett. Most lássuk annak ez utóbbiak határain túl terjedését.

A keleti egyházaknak gyakran vetették szemükre, hogy nem bírnak missionáriusi vállalkozó szellemmel. Ezen vád azonban nem alapos. A törökországi orthodox egyháztól ugyan — melynek létezése folytonos vértanúság volt — e tekintetben semmi különöst sem lehetett várni; de a hol az orthodox egyháznak szabad tere volt erélye kifejtésére, — mint p. a hajdani Byzanceban, vagy az újkori Oroszországban, — épen nem érdemli meg a hitterjesztésben hanyagság vádját. E tekintetben az orthodox egyháznak igen nagy becsületére válik azon jellemvonása, hogy mindenütt nemzeti egyházzá lön s mindenütt a nép nyelvére fordítá le saját egyházi szertartásrendjét; úgy hogy annak első proselytáitól fogva a jelenkorig, görögök, bolgárok, oroszok, oláhok és georgiaiak, saját különböző nyelveiken tartják az istenítiszteletet, ugyanazon szertartásrend szerint. Konstantinápoly nem erőszakolta rá a szlávokra a görög nyelvet. Míg a nyugati egyház folyvást kiválólág latin maradt, a keleti egyház nemzeti egyház volt, azonosulván ama népek mindegyikének nemzeti éltével, a melyek tanait elfogadták.

Az orthodox egyház, mely eredetileg a görög népfaj egyháza volt, fokonként mindazon nemzetek egyháza lett, melyek byzancei kútfökből meríték kereszténységüket és polgárisodásukat; ezek a nagy szláv család keleti ágához tartozó szerbek, bolgárok és oroszok; kikhez még az albániaiak egyrészét s az oláhokat is adhatjuk; míg ellenkezőleg a nyugati szlávok a latin egyház közege által lőnek fölve a kereszténység s polgárisodás körébe.

A szlávok a VII-ik században jöttek először érintkezésbe a birodalommal; midőn Heráklus az ama népfajbeli gyarmatosokat Illyricum éjszaki részének megszállására hívá föl. Erre csakhamar megkezdődött a bolgárok ama megtelepülése az Al-Dunánál, melyek a byzancezi birodalmat három századon át legrettentőbb ellenségeivel látta el.¹⁾ A IX. század végén az egész szláv nép, mely a birodalomnak részint alattvalója, részint adófizetője, részint ellensége volt, keresztény hitre tért át.

Azonban Szerb- s Bolgárországnál is nagyobb szellemi hőditmény volt föntartva a byzancezi egyház számára; t. i. az orosz népfaj számtalan millióinak keresztény hitre térítése. Az orthodox egyháznak tökéletesen nemzeti jelleme sehol sem tűnik fel annyira mint ama birodalom egész történelmében. Nagy Vladimir — miután zsidó mohamedán s katolikus missionáriusok hiában kísérték meg megtérítését — a byzancezi hitnek adott elsőbbséget; s a következők megmutatá, hogy bölesen ítélt. Az orthodox egyház Oroszországban szintűgy, mint máshol, teljesen azonosítá magát a nemzettel. Az Oroszország s Konstanzezinápoly közti viszonyok föltűnő példát szolgáltatnak egy vallási gyarmat fölnövekedésére s világosan tanúsítják a változatlan keleti egyház hajlékonyságát. Mindaddig, míg ezt a fiatalság s gyöngeség megkivánták, a gyarmat megtartá függését az anyaegyháztól; de midőn érett korra jutott, függetlenné lett s folyvást a legbarátságosabb viszonyban maradt saját hajdani szülőjéhez. Mihelyt valamely szabályszerű rendet lehetett föllátni az újon-alakított egyházban, Oroszországot már a XI-ik század közepén külön metropolitanatusúl látjuk, konstantinápolyi patriarcha alatt. Eleinte a metropoliták természetesen görögök voltak; azonban a mint az új egyház meggyökerezett s megerősödött, annak legfőbb méltósága benszült oroszokra kezdett ruháztatni. A metropolita székhelye a világi hatalom székhelyével együtt folyvást változott; Kiewből Vladimirba, s innen Moskauba tétetvén át. Az orthodox hit kétszer menté meg Oroszország nemzeti létét. Már maga ezen kifejezés is: „Szent Oroszország“ mutatja, hogy mily mélyen van ott összevegyülve a vallási s nemzeti érzet.

A XIII-ik században Ázsia s Keleti-európa a mogulok által elözönöltetvén, a tetemesen szűkebbre szorúlt orosz területnek benszült fejedelmei húzamosb időn át mohamedán uraik adófizetői voltak; míg Lithvánia s Lengyelország nyugat felől szorongatták az orthodox orosz egyházat; mely ekkép mahomedán és katolikus uralom közt mély megaláztatást s gyakran valódi üldöztetést szenvedett. A lengyel királyok vallási türelmetlenségének, különösen a XVII-ik században sikerült saját orthodox orosz alattvalóik között „egyesült görög hitre“ téríteni át; kik azonban Oroszországba lett újra bekebelezet-

¹⁾ Ugylátszik a britt szemleíró ignorálja azonényt, hogy a bolgárok eredetileg nem szlávok voltak. Szerk.

sük óta nagyrészt teljesen visszatértek az orthodox egyház keblébe.

Az orosz történelemben Rettentő Iván uralma képezi a forduló pontot a XVI-ik században; kinek kegyetlenségével vagy őrzöngésével erős vallásos érzet volt összevegyülve. Neki sokkal tartozik Oroszország; a mennyiben ő alatta emelkedett föl véglegesen politikai lealáztatásából, saját függetlenségét visszaszerezvén s hajdani urainak hatalmát megtörvén. — Valamint előbb a mahomedán szolgaságból, úgy később a XVII-ik században — midőn kevés időre egy lengyel herceg tartá megszállva a moszkvai Kremlint — az idegen uralomból kiszabadulását Oroszország saját nemzeti egyházának köszönheté; a minthogy az új nemzeti dynastiának első czárja is az uralkodó patriarcha fia volt. Már előbb 1587-ben az orosz egyház a konstanczínápolyi tróntól független külön patriarchatussá alakítottatott át. Most az orthodox egyház öt egyenlőrangú pápát ismert el, a konstantinápolyit, alexandriait, antiochiait, jeruzsálemit s moszkovait. Ezen változás oka szembetűnő volt; ugyanis most, midőn a konstanczínápolyi patriarcha egy hitetlen úr kénye szerint neveztetett s tétetett le, s midőn a czár az orthodox fejedelmek közt rangra nézve elsővé lett, — teljesen lehetetlen volt, hogy az orosz egyház továbbra is egy távol s szolgaságban levő egyházi főnöknek legyen alája vetve. Azonban az, hogy egy ily változás minden szakadás vagy zavar nélkül létesíthetett, világosan tanúsítja, mennyire tekintettel van a keleti egyház a nemzeti különbségekre.

Az orosz patriarchátus nem sokáig tartott; az utolsó patriarcha Adrián 1700-ban halt meg. Ő ellenzé a Nagy Péter által behozott változásokat; s a reformáló czárt hihetőleg ez indítá a patriarchátus eltörlésére. Utóda István pusztán a patriarchai szék örének czimét viselé; s 1723-ban, a czár s a többi keleti egyházak közti egyezkedésnél fogva a személyes moszkvai patriarchátus forma szerint eltöröltetett. A patriarchai hatalom egy püspökökből álló bizottmányra ruháztatott át, mely a „legszentebb kormányzó zsinat“ czimét viseli. Ezen változás eredménye abban állott, hogy az orosz egyház inkább függővé lett a világi fejedelemtől, mint a hajdani patriarchátus alatt. A zsinat ugyan a patriarcha hatalmát öröklé; azonban mégis ez utóbbinál sokkal kevésbé rettentő intézmény volt. Egy kormányzó zsinat testülete részéről soha sem lehet erélyes ellenszegüléstől félni; míg ellenkezőleg egy pápa vagy egy patriarcha bármikor egy guelf-gibellin háború lappangó elemeit rejtheti magában.

Ezen vesztély azonban, úgy látszik, soha sem háborítá meg az egyház s az állam közti viszonyokat a byzancei birodalomban. Az egyház s a nemzet azonosak lévén, a nemzet feje természetesen az egyház fejévé lett; a császár akarata színtoly mindenható volt a zsinatban, mint a senatusban. De a császár itt nem is volt külső hatalom, mint nyugaton; a mennyiben színtoly mértékben fordítá figyelmét az egyházi, mint a világi ügyekre.

Az egyháznak s nemzetnek a byzanci császárság alatti ezen azonosulása fontos eredményekre vezetett a török hódítás után. A hódító Mohammed politikai terve abban állott, hogy a görögöket maguk a görögök által akarta kormányozni. Ez utóbbiaknak egyházi szervezete erre nézve igen alkalmas eszközt nyújtott; a mennyiben az orthodox egyház a török birtokokban azon sajátos helyeztetéssel birt, hogy elismert s egyszersmind üldözött egyház volt. A keresztyének egyénenkint lealázott állásra voltak kárhoztatva; azonban a keresztyén egyház a birodalomnak elismert intézménye volt, oly biztosan garantírozott jogokkal, a mely biztosan csak valami egy keleti kényuralom alatt garantírozva lehet. Mohammed mély belátású államférfi s legkevésbé sem volt fanatikus; s helyes politikából lehető legnagyobb türelmet tanusított a keresztyének irányában. Vakkbuzgó zsarnok utódai ugyan az általa adott szabadalomlevélnek mindegyik cikkét megsértették; de az ő politikája megtermé gyümölcseit; a mennyiben sikerült neki, az orthodox egyház legfőbb méltóságait a török uralom eszközeivé aljasítani le. Valóban a patriarchák s más főpapok csak ritkán szerepeltek hazafiasvezérekül; míg ellenben az alsóbbrendű papok s szerzetesek — 1453 tól 1821-ig — minden hazafias mozgalomnak főtényezői voltak.

A görög királyság különválása a török birodalomtól olyforma egyházi következményekre vezetett, mint a minők Oroszország emelkedését s Konstánczinápoly bukását követték. A függetlenségi háború szükségkép minden közlekedést félbeszakasztott a fölkelő görögök s egyházi főnökeik közt; annál inkább, mivel maga Gergely patriarcha a szultán parancsára, egyházi átokkal sújtá a fölkelőket. A háború alatt Görögország egyházi s világi tekintetben egyenlően chaotikus állapotban maradt. A királyság felállításakor, az egyház rendezése végett, az első merész lépésnek szükségkép abban kelle állania, hogy a görög egyház függetlennek nyilváníttassék a konstánczinápolyi patriarchától; mivel egyetlen független állam sem ismerheti el valamely külföldi hatalmasság alattvalóját saját egyházi főnökeül; legkevésbé ismerhet el a felszabadult Görögország ilyenül a török szultán valamely rájáhlját. Görögország e tekintetben csupán a XVI. századbeli orosz előpéldát követé, még erősebb okok alapján. Általánosan érezték, hogy a hellen királyság s a hellen egyház határainak azonosaknak kell lenniök; habár ama határok által néhány millió görög ki lenne is záratva.

A naupliai zsinat, midőn 1833-ban a hellen egyház függetlenségét nyilatkoztatá ki, kétségkívül helyes és hazafias politikát követett. Ezen lépés főindítója Trikupis akkori cultusminister s jelenleg londoni görög követ volt. A felszabadult egyház különös szerkezetét illetőleg Görögországban is szintűgy mint Oroszországban egy szent zsinat képezi a legfőbb egyházi hatóságot; s a hellen egyház, míg egyedül Krisztust ismeri el saját szellemi fejéül, nem tétovázik a görög királyt külső ügyekben saját főkormányzójául ismeri el.

Azonban Görögország egyházi függetlenségében nem oly könnyen nyugodott meg az oecumenicus trón mint Oroszországéban. S ezen nem is lehet csodálkozni; mivel a görög mozgalom oly politikai kérdésekkel volt összevegyülve, melyek a XVI-ik századbéli Oroszországra alig lettek volna alkalmazhatók s valódi egyházi szakadás színében tűnt fel. Ezért a byzáncei patriarchák vonakodtak elismerni a görög királyság szent zsinatát, s a fölszabadult görögökkel legálább is az egyház egységének megháborítói gyanánt bántak.

1850-ben egyesülés létesítettett; azonban oly alakban, mely mélyen sérté számos hazafias görög érzelmeit. Az akkori görög ministerium, a szent zsinat szavazata folytán, Anthimos patriarchához ünnepélyes kérelmet intézett, a görögországi szent zsinatnak hivatalos elismerése iránt; mely kérelem természetes és dícséretes volt. Azonban a görögök közérzlete a görög ministerium modorát nagyon is alázatosnak, a byzancei patriarcháét pedig nagyon is parancsolónak találta. Valóban az Anthimos patriarcha által kiadott híres Tomos synodicos nem alkudozik, hanem parancsol; s a helyett, hogy egy szerződést egyenlő föltételek alatt fogadna el, bizonyos föltételek alatt engedményeket ajánl meg. Nem lehet rajta csodálkozni, hogy egy ily okmány érzékenyen sérté a görög nemzeti érzelmet. Némelyek ama föltételek közül, melyekhez az elismerés kötve volt, egy 1852-ben hozott törvénybe iktattattak be; azonban se ezen, se semmi más görög törvény nem ismeri el, sőt még csak nem is említi a Tomost.

A görög királyságban jelenleg az orthodox egyháznak keményebb próbát kell kiállania, mint Orosz- vagy Törökországban; a mennyiben különösen ott kell megmutatnia, hogy mennyire képes magát az újkori politika s társadalom kívánalmaihoz, egy népies alkotmány működéséhez s egy élénk s fürkésző nép értelmi szükségéhez alkalmazni. Noha ezen küzdelemre nagy türelem s ügyesség kívánatik, mindazáltal semmi ok sincs a kétségbeesésre. Az orthodox egyháznak számos gyakorlati hibái vannak ugyan; de semmi oly gyökeres hibája sincs, mely magát a rendszert megrontaná. Az orthodox egyház szerkezetében semmi olyas sincs, mi bármely tetemes beljavításokat gátolna. A török uralom alatt a főbajok a papság tudatlanságában és zsarolásaiban állottak. Ez utóbbi baj főleg onnan eredt, hogy a magasabb egyházi méltóságokra kineveztetést csupán tetemes pénzösszegért lehetett kinyerni a szultánoktól; s ezért a főpapok viszont saját híveiken elkövetett zsarolások által akarták magukat kármentesíteni. Azonban úgy hiszszük, hogy ezen nyomorú helyzet már egészen megszűnt a független Görögországban. A mi pedig a másik bajt, a tudatlanságot illeti, a papnevelés ügyében Görögországban tagadhatlanul igen fontos lépések történtek. Oly számos századok óta meggyökerezett bajokat nem lehet ugyan egyetlen nap alatt reformálni; azonban a jóakarattal erre nézve úgy látszik, megvan; s az orthodox

egyház lényeges elveiben semmi olyas sincs, mi a reform elé akadályokat gördítne.

Végül vessünk egy futólagos tekintetet a keleti egyház s a nyugati reformált egyházak közti viszonyokra. Mindjárt a reformáció kezdetén történtek lépések, az azok közti unió kieszközlése végett. A keleteli alkudozások már Melanchton korában megkezdettek, ki az ágostai hitvallást az akkori patriarcha, Joasaph elé terjeszté. Később a thübingai hittudorok Jeremiás patriarcha véleményét kérték ki, a protestáns tanok teljes kifejtése iránt. Ez utóbbinak válasza kedvezőtlen volt ugyan; azonban még akkor a keleti egyház semmi formaszzerű ítéletet sem mondott ki a protestantismus iránt. Ezen lépés — ha ugyan azt általában megtörténtnek tekinthetjük — csupán a XVII-ik században idéztetett elő az események nevezetes sora által. — A görög történelemben a török hódítás óta kétségkívül leghiresebb név Lucar Cyrillé, ki alexandriai s később konstánczinápolyi patriarcha volt. Az ő történelme a görög egyházat s nemzetet lealáztatásának legelső fokán tünteti föl. A XVII. század első felében a török zsarnokság tetőpontját érte el; Cyrill crétai születésű s ekkép Velenézének született alattvalója lévén, szintűgy, mint számos más velenzei görög, a páduai egyetemen tanult. A XVI-ik század vége felé, az alexandriai egyház által oly czélból küldetett lengyel Oroszországba, hogy ott a római proselytismus árját megakassza. Lengyelországban az orthodoxokat s protestánsokat egyenlően üldöztetve látta a kormány vakbuzgósága által s hihetőleg ott keletkezett keblében azon óhajítás, hogy ezen két hitfelekezet egyesüljön. Későbbi közlekedése különböző hollandi s genfi tanárokkal igen nagy rokonszenvet gerjesztett nála a kalvinista hittan irányában. Egész pályáján át a görög egyház s nemzet bajnokának tekintetett; s ezért folytonosan harezolnia kellett elleneivel. Élétében hat ízben iktattzott be patriarchai székbe; 1602-ben alexandriai s 1621-ben konstánczinápolyi patriarchává lett; 1638-ben vértanuságot szenvedett, a vad IV. Amuráth szultán parancsára. A közbeeső 17 év folytában négyszer tétetett le s ugyanannyiszor helyeztetett vissza az oecumenicus trónra. Cyrillnek mindegyik megválasztatása diadal volt Angolországra s Hollandra, s mindegyik letétele diadal volt Franciaország s Rómára nézve. A jezsuiták teremtménye, beroejai Cyrill lön utódává a patriarchaságban; azonban nem sokáig tarthatá meg méltóságát; mivel Amuráth szultán már 1639-ben száműzetését s halálát rendelé meg. De mégis ekközben elég ideje volt arra, hogy egy zsinatot hívjon egybe Konstánczinápolyba, mely Lucar Cyrilt s tanait egyházi átokkal sújtá! A későbbi zsinatok meglegedtek a protestáns tanok kárhoztatásával, a nélkül, hogy heves kifakadásokra vetemednének a görög nemzet bajnoka s vértanuja ellen. Így a jassy-i zsinat 1641. szeliden bánt emlékével; a bethlehemi vagy jeruzsalemi zsinat 1672. hitvallomását koholmányoknak nyilvánítá s őt csupán azért rová meg, hogy azt nem utasította vissza határozottan.

A XVII-ik század óta csak csekély közvetlen közlekedés létezett az orthodox kelet s a protestáns nyugat közt. Azonban az „Edinburgh Review“ azon reményét fejezi ki, hogy e tekintetben változás fog történni a legutóbbi évek nagy eseményei következtében, melyek Angolország számára keleten oly fényes pályát nyitottak, s hogy mindinkább ki fog tűnni, mi számos vitálpont iránt létezik egyetértés az orthodox egyház s az episcopális protestáns egyházak közt.

TÓTH DÉNES.

THE HISTORY OF ENGLAND, BY MACAULAY. — (Az utolsó kötetek.)

Macaulay Angolország történetének utolsó kötetait szándékunk röviden bemutatni egy angol Review után.¹⁾ Végzengése ez azon édes húroknak, melyeket a nagy mester pengetett. A haza, melyet ő oly forrón szeretett, a szabadság, melyet oly gondosan ápolt, s az alkotmány, melyet ékesszólásával s mély tanulmányaival gyámolított, hős védelmezőt vesztek benne.

Tehetsége nagy vala, törekvése magasztos, célja nemes.

Előítéletekkel és különösségekkel ő is birt ugyan, de ezek nála mély igazságszeretetéből, aljas elmék és indokok megvetéséből s az elnyomás iránti gyűlöletéből eredtek. Ha a vulkán egyszer forrongani kezdett, a láva fékezhetlen árja kérlelhetlenül zajlott, de 'e kitörésben tartalmasság, tömörség és nagyszerűség volt; dús tehetség nemes nyilatkozata, az önzés legkisebb színezete, egyetlen nemtelen alkatrész nélkül, mik bemocskolhatnák befolyását.

Macaulay oly érthetőn tükrözteti önmagát műveiben, hogy fonákságnak tartanók geniusa terjedelmes leírását, de a mint az a visio magasságán alászáll, fénye növekszik.

Fokonként elfoglalván helyét a Pantheonban, melybe a jelenkor a multnak hőseit helyezi, állása sokkal magasabb, mint irigy bírálóié, vagy méltatlan barátié, kik életében kaján szemmel nézték szellemi diadalmait és hirneve emelkedését. Most midőn a kora halál elragadta, érezhetjük csak nagy veszteségünket, melyért az élők között hiában keresünk pótlást.

Kivel hasonlítsuk össze! Szellemi tehetségeire nézve, kétségtelven a legnagyobbakkal.

Se a hajlékony Bolingbroke, se a különcz, kellemdűs, ihletteljes, de hajthatlan Burke nem szégyelhetik vele az összehasonlítást.

Hajlékonyságban s könnyűségben meghaladja őt Bolingbroke, valamint Burke a képzelet gyöngédségében: de a források gazdagságában, tűzben és erőben Macaulay mulja felül mind a kettőt.

Szükségtelen őt összehasonlítani oly történetírókkal mint Hume

¹⁾ Edinburgh Review.

vagy Gibbon, vagy a vetélkedő politikai pártok nagy vezéreivel. Ő egyik sorba sem tartozik.

Műveinek nagyobb része politikai tartalmú, s nem philosophiai, s úgy mint Burke és Bolingbroke művei, az övéi is saját nézeteitől, a politikai és közélettől kölcsönözték irányukat és színezetüket. — Ő államférfiú volt midőn históriát írt. Macaulay, kétségkívül nagy szellemi rokonsággal bír Burkeval: ugyanazon heves véralkalt s bájos irány, ugyanazon varázserő az elme lekötésére, és valódi, nem szenvedett melegség.

De Burke minden finomsága és keresettsége daczára a közönségesség bizonyos elemével is bír, mitől Macaulay teljesen ment, s ha az ir államférfiú szabadabb színezettel fest, képei nem oly hívek.

Burke itéletét elragadta benső gerjedelmének szenvedélyes rohama, Macaulay ura volt a magáénak, és míg amazt gyakran tévútra csábította, emennek erős lelkét nem tántorítja el soha.

Bolingbroke, ha tehetségeit s hatalmát tekintjük, dicsvágyóbb vezér volt talán Burkenél is, de őt arról kell megítélnünk, a mit tehetett, nem pedig arról, a mit valóban tett. Úgy látszik — a mennyire ismerjük Bolingbroket — ő a Macaulayéhoz hasonló erős emlékező tehetséggel bírt, mely kész tárházául szolgált számtalan becses adatainak, és tiszta ragyogó irálya kétségkívül a legjelesebb angol írókéval vetélkedhetik; ember- és tárgy ismeretben, nagy alkalmazkodási tehetségében pedig felülmúlja mind Burket, mind Macaulayt, — és ennyi fényes tulajdon daczára ő mégis *nominis umbra* — nagy névnek csak homályos, határozatlan árnyát hagyta maga után. — Geniusa maradandó becsű művet nem alkotott; ephemer hatást tőnek azon híres értekezései is, melyekben a legragyogóbb nyelvvél és nagy erős vonásokban festé azon alkotmányt, melynek felforgatására minden erejéből törekedett. Ő mitsem tett a jövőre; és a hiba nem rejlett szerencséjében, melyet önmaga oly nyíltan becs-mérelt, hanem hideg, önző és álnok természetében.

Macaulay fölötte áll mindkettőnek. Geniusának terjedelme ép oly nagy, mint ereje. Ritka emlékező tehetséggel megáldva, mely a legfáradtságosb munkát mulatsággá változtatta; mély és sokoldalú ismeretei; ragyogó képze, mely tanulmányai legmélyebb rétegeit is áthatotta a költészet melegével, finom hallása és fogékonysága a nyelv hangzatosságá iránt, gyöngéd aesthetikai izlet: mind megannyi kitünő szellemi tulajdonai, miket hazája és az emberiség legnemesb érdekeinek előmozdítására használt fel.

Macaulay politikai nézetei is sokkal magasabbak és őszintébbek, mint bármelyik vetélytársáéi. Mint szónokot, nagyszerű nyomatékos s erőteljes rhetorikai beszédek jeles előadóját senkit sem hasonlíthatunk össze vele. Ha a halál oly korán el nem ragadja, s ha életében is bizonyos határig physikailag nem akadályoztatik vala politikai pályája követésében, nem képzelhetünk oly magasságot, melyre nem emelkedett volna.

Gyakran hallottuk, hogy ő nem volt vitató.

Mi nem osztjuk e véleményyt. A gyakorlat hiányán kívül talán, a jeles vitató minden képességével bírt; sebesség, éles elmesség, mindig kész források, meggyőző és bátor okoskodás, alapos ítélet, értelem, csengő bár némelykor nehézkes előadás.

Ha hírneve nem oly nagy a szellemi működés egyéb ágaiban, s ha izlésénél és hajlamainál fogva nem kerüli a politikai pártok vitatkozó köréit, visszavonulván inkább tanulmányai közé: senki sem ragadja el előle a pálmát a viták küzdterén is.

Harczmódja talán kissé nehézkes volt az alsó ház közönséges küzdelmeire; de ő elég hajlékonysággal bírt e hiány legyőzésére, s több alkalommal tanúsítá azon gyors czáfoló ügyességet, és azon magával ragadó erőt, mely a parlamenti szónoklat valódi erejét és hatályát képezi.

De e hiány daczára is néhány beszéde az alsó házban elmondott legkitünőbbekkel is kiállja a versenyt. Utolsó beszédjét is azon ritka siker követte, hogy egy igen csekély kisebbségből nagy többséget csinált.

Igy állja meg Macaulay helyét Burke és Bolingbroke mellett, mint politikai bajnok, szónok, — tudós és költő; de felettök áll a hazaszeretet és szabadság kiolthatlan lángjával, és polgártársainak jogai iránti ama mély igazságérzete által, mik pályája kezdetétől végéig — nagy politikai izgatottság, s nagy kérdések megvitatkozása közepett, — ingathatlanul fenntartották a valódi dicsőség útján. — Szabadság volt jelszava kezdetől végig. Az elnyomás, csalfaság és álnokság kiméletlen korbácsolása, őszinte rokonszenv az igazságtalanság ellen küzdő emberiség iránt, nemes büszkeség, mint angol, elődjeinek diadalmas küzdelmeiben — valának elméjének vezéreszméi. Ez eszmék vezették írott műveiben és beszédeiben; ezekre használta föl ismereteinek egész tárházát, ritka emlékező és reflectáló tehetségét. Mind végeig harczolt, s a küzdterén esett el dicsően.

Nemes ambíciója volt megvetni az alapot, melyen későbbi történetírók Anglia alkotmányos történetének épületét emelhessék föl. Fájdalom, élete nem volt elég hosszú arra, hogy a kitűzött munkát befejezhesse, de megbecsülhetlen azon nagy töredék is, melyet drága örökségül hagyott reánk. Századok által szentesített tévedések, előítéletek, szenteskedés és szűkkeblű türelmetlenség eltűntek a nagy mester varázs szavára. E sötét felhőket eloszlatá örökre, s bár műve geniusának befejezetlen emlékszobra maradt; ő többet tett a brit szabadságért — s józan, ép politikai érület fejlesztésére, mint a mennyit bármely élő író tollától várhatánk.

A nagy mester történetének ellőttünk fekvő utolsó s töredékes kötete, mely benyomást tesz lelkünkre; a hirtelen átmenet a munkás életből a tétlen halálra, a pezsgő erőről csendes sirra, egyetlen bucsúszó, egy sor epitaphium nélkül, ama tragikai kép, melyet e kötet ábrázol.

Tartalma azon három év történetét képezi — a Riswicki békekötéstől 1697-iki december havában a „Resumption Bill” elfogadásáig, 1700 nyarán; s mintegy húsz lapra terjedő pótlékszakasz, mely Jakab halálával kezdődik 1701 april havában, s Vilmos halálával végződik 1702 márcziusban.

Bár a nagy munka befejezetlen maradt, legnagyobb része mégis elkészült. Macaulay ugyan nem írta meg szándékához képest: „Anglia történetét II. Jakab trónra léptétől fogva a még élő emberek emlékezetéig” ő maga is átlátta, hogy a cél, melyet magának kitűzött, jóval meghaladta physikai erejét; annyit mindazáltal remélhattünk, hogy Anna királynő haláláig viendi.

De bármily nagy veszteségünk, hogy a XVIII. század irodalmi remekekben és fegyvertettekben dús első tizenkét évének történetét nem vehettük tőle, bármí fényes képekben festette volna is a Blenheim és Ramilies melletti győzelmeket, Swiftet s Atterburit, Bolingbroke-t s Adisont, — a Stuartház uralkodása végét s a Hanover-ház első hiveit: meg kell vallanunk, hogy a remekmű nagyobb részét még és birjuk örökre.

Ő megírta Anglia történetét Orániai Vilmos alatt, oly vonásokkal, melyek eltörölhetlenül be vannak vésve az angol alkotmányba. Letörölni Anglia történetének régi rózsaít, eltakarítani múlt századok omladékait, eloszlatni a szolgaság és pártgyűlölség felhőit, számlázni a szolgálai bölcsészetet, mely elhomályosítja a brittek felszabadulását a kényuralom alól, — s feltüntetni egész nagyságukban jelen szabadságuk valódi alapköveit: ez volt kitűzött feladata, melyet geniusa meg is oldott. Az angol forradalom történetét, mint teljes élő képet — mondhatjuk — csak Macaulay tollától nyertük. Megvoltak ugyan a nagy test egyes tagjai elszórva s többé kevésbé homályba burkolva, de Macaulay alkotó geniusa összhangzó alakká önté össze, s örök életet lehelt beléje.

Az egyes kötetek irmodora változik azok tartalmával.

Az első kötetek tragikái, regényes, események és kalandok láncolata, — trónok ingatása, társadalmi forrongások, kísérve dynastiák változásától; mind ezek ritka vonzerejű anyagot nyújtottak Macaulay ragyogó tollának, és senki sem fogja feledni soha, mily lankadatlan lelkesedéssel és bámulattal olvasta végig, s milyennel fogadta az egész művelt világ e munkát, mely a történetíró pontosságával a regény bájait egyesíti. — Ő velünk együtt látta, mi könnyű a diadalmas tusák után elfelejteni azon eszméket, melyekért a csatázó felek harcolnak. Látta, mikép azok, kik most szabadságban és békében élnek, mivel elődjeik véres küzdelmek közt töltötték életüket, az alkotmány legszebb élményei közepett nagyon is hajlandók újra feléleszteni eltörölt kiváltságok elévült tanait, és siránkozni méltatlan uralkodók balsorsa felett. Felülmulhatlan ragyogó és hű színekkel festi a forradalom eszménydús történetét. Azon körülmény, hogy a többi alakjai fölé egy kedvencz hőst emelt, mitsem von el érdemeiből.

Orániai Vilmos iránti kegyelele talán kissé tulságos; de ez oly neme a külsásnak, minót az ügyes művész az élet és valóság emelésére szokott használni. Vilmos valóban Macaulay történeti képének fény pontja, de a részre hajlatlan, igazságszerető bíráló, nem fogja neki vétkül fölróni, hogy nagyobb világosságot árasztott reá.

A harmadik és negyedik kötet oly tárgyakat tartalmaz, mik változatosabbak jellemükre nézve, de tárgyilagosabbak és azért kezelésük nehezebb. A forradalomnak vége van. Az új uralkodó ház megerősödik, Angliában bizalmat, a küllhatalmaknál tiszteletet keltvén. De a nehézségek, miket a közveszély ideiglenesen elfojtott, újra feltűnnek a biztosság és rend visszatérével.

E kötetek feladata volt, előadni, mikép vetetett meg az alkotmányos kormány alapja a Stuart-ház romjain; mikép fojtatott el az idegen uralkodó iránti irigység; mint semmisítettek meg a számüzött királyi család fondorlatai és Franciaország tervei; — az árulás meddig nem mondott le rémélt sikeréről, mennyi bajt okozott, s mennyi balesettel fenyegetett, s mikép irtatott ki végre gyökerestől.

Elbeszélése folyamában kénytelen kevésbbé érdekes kérdéseket is megvitatni; de az új kormányrendszer fokunkinti megszilárdulása, az első cabinet, az angolbank emelkedése, az alkotmányos pénzügyek története, és más rokon tárgyak, nyomatékos s megható nyelven vannak írva, mely folytonosan feszíti a figyelmet, mélyen bevésődik emlékünke és neveli tudvágyunkat.

Látjuk továbbá, hogy a politika hullámozása, az államférfiak állhatlansága és folytonos ármánykodásuk a sz. germaini udvarral, a parlamenti felsőbbség kifejlődése az általános nyugtalanság közepett megzavarták s háborgatták az idegen érzésű uralkodót, kinek gondolatai Holland felé, gondoljai és álmai pedig Franciaország dicsvágya és a hatalom egyensúlya felé irányozvák. Irföld meghódítandó volt, s Skóciát pedig meg kellett nyugtatni, szervezni, s c l a n j a i t megnyerni vagy féken tartani.

De nyissuk föl az előttünk fekvő utolsó kötetet. A háború be van fejezve. A nemzet sokalván terheit, megunta a háborút, mely kevés bábért hozott. A békekötés sem nagyon előnyös, de nincs minden eredmény nélkül. Vilmos kényszeríté elleneit királyi czimének föltétlen elismerésére, s a francia királyt azon fontos tapasztalással gazdagítá, hogy a háború veszélyei még a csatatéren tul terjednek, és hogy a béke oly áldásokkal bír, miket feláldozni esztelenség.

Az angol nemzet akkor nem birta felfogni, mily szorosan s életbe vágóan függött össze szabadsága e szárazföldi háborúval. Valószinti, hogy Orániai Vilmos alkotmányos kormánya, s ügyes bánásmódja több tekintélyes politikai párttal, igen nehéz viszonyok közt, kevesebb fontossággal birtak az angol szabadságra, mint azon hosszú, s némelykor szerencsétlen hadjáratai Franciaország ellen Németalföldön.

Interventio azon időben egyjelentésű volt az önfentartással. Ha az egész angol nép egyesülve van, közönyösen s nyugodtan nézhette

hihetőleg Franciaország terjeszkedését a Rajnán és Pyrénéusokon túl, s talán a francia korona egyesítését a spanyollal. De a francia hatalom nagyobbitása együtt járt a Stuartok visszatérésével, s ezt forrón ohajtá a nép része ugyan, de a papság többsége; míg a politikai vezérek közül néhányan közönyösséggel viseltettek a Stuart-ház iránt, másokat pedig magán érdekek kötöttek ahhoz.

Mint Angolország egy századdal előbb korlátot vetett Spanyolország felsőbbségének II. Fülöp alatt, mivel ez egy hatalmas angol párt rokonszenvét birta, ép úgy volt a száműzött király tartózkodása XIV. Lajos udvarában a valódi érdek, mely Angliát a francziák diadalainak megszorításában vezette.

Az első alkalommal vallásuk, a másodikkal alkotmányuk, a legnagyobb veszélyek közt mentetett meg a kormány vaskeze által. Ha Vilmos kevésbé szilárd, nagyon valószínű, hogy XIV. Lajos dictált volna Angolországnek alkotmányt, és illetett volna az angol trónjára oly királyt, ki — mint előbb egy Stuart — az ő hűbérnöke s nyugdíjasa leendett. De e veszély el volt hárítva. A béke megkötetett, s a vészek eltűntével, természetes következményképen, kisserüi elégedetlenségek mutatkoztak újra.

Az első, mely jó alkalmat nyújtott a nép izgatására, — az állandó hadsereg kérdése volt. Állandó sereg vagy nemzetőrség volt a két tábor jelszava, miknek vezérei Somers lord s Trenchard¹⁾ voltak.

A király húsz ezer embert kért, de a parlament csak hét ezret szavazott meg. E határozat nagy zavarba ejtő az uralkodót, és kormánya e határozat visszavonására igyekezett rábírní a parlamentet; de ez oly hangon felelt, hogy a kormány jobbnak látta felhagyni törekvéseivel.

A parlament hajthatlansága mély indignatiót és levertséget szült a királyban, ki Angolországban kereste főtámaszát, Franciaország elleni küzdelmeire, miknek sikerétől saját létezése függött.

Eleinte kénytelen volt keserveit elfojtani, de midőn a parlament a koronajóságok és az államtisztiságok kérdését hasonló szellemen dönté el, az elkésérített király intézkedéseket tett, hogy a koronáról lemondjon, s el volt határozva visszatérni Hollandiába.

E kötet nincs ugyan oly ragyogó nyelven írva mint az előbbiek; mivel tartalma nyugodtabb, és a képzeletet nem annyira felcsigázó eseményekről szól; de azért ép oly becses olvasmány, sőt tisztább, méltóságosabb történeti compositio, mint amazok. Mily kellemős epizodok. Clancarty lord s neje, a katolikusok elleni méltatlanságok; ezeket követi azon remek szakasz, mely Nagy Péter látogatását írja le Angolországban 1698-ban; s erről áttér e kötet legfontosabb s legbecsesebb részére az osztály-szerződésre (Partition Treaty) Franciaországgal.

¹⁾ Azon nagy diadal, mit az önkényes felfegyverkezés Angliában —
ül, sokat nyom Trenchard mellett.

E bonyolódott viszonyokat Macaulay oly világosan s hiven rajzolja, hogy minden részrehajlatlan olvasóban azon meggyőződés támad, hogy ha a szerződés eredménye nem igen kedvező volt is Angliára nézve, a király mégis szokott éleselműségét tanúsítá annak létrehozásában, és őszintén törekedett az egész ügyet minél kedvezőbb sikerrel elintézni.

Az osztályszerződés, most mint sok más, el van feledve.

Azóta trónok romboltattak le Európában, új dynasztiák keletkeztek s tüntek elő, és a hatalom egyensúlyának elmélete, mely annyi ideig a politikai írók főtárgya volt, annyi változást szenvedett, hogy e kérdés, mely egy félszázadon át egész Európát foglalkoztatá, majdnem végfeledésbe ment.

De annál nagyobb fontosságot tulajdonítottak neki azon időben; s kevés politikai kérdés van, melyet annyit vitattak, melyről annyit irtak volna. Swift- és a tory írók éveken át egész erejüket vesztegették a szerződés ellen irt czikkekre.

Franciaország lehető nagyobbitása Nápoly, Sicilia és Lothringiával volt aggodalmuk fő oka, és ez csakugyan gazdag anyagot nyújtott a király elleneinek megtámadásokra, s szokott igazság szeretetében Macaulay maga bevallja, hogy több nagy becsű műben tették azt; de a tény az, hogy Vilmos király rendkívül nehéz viszonyok közt élt, és a béke akkor életkérdés volt reá nézve.

Maga Bolingbroke bevallja Europa akkori helyzetének remek vázlatában, hogy az osztályszerződés politikai szükség volt, melyet nagyrészt a parlament határozott ellenszenve a háború folytatása iránt siettetett.

A spanyol király örökös nélkül feküdt halálos ágyán, Franciaország kész volt a királyságot elfoglalni, s Anglia talán nem gátolhatta volna. Az első indítványt az örökösödési szerződés előleges meghatározására nem Vilmos tette, hanem a francia király.

Midőn Bolingbroke lord a szerződésről irt, ő maga sem ismerte annak egész történetét és összefüggését oly tisztán, mint mi most ismerjük. Két oly forrás birtokában vagyunk jelenleg, mik a legkisebb kétséget is eloszlatják. Az egyik (angol forrás) Vilmos király levele a híres Heinsiushoz, mely a Hardwicke — iratgyűjteményben található; a másik (francia forrás) St. Simon és Torey emlékirataik. Ezen forrásokból kétségtelenül kitűnik, hogy Vilmos egyrészt érezte tehetlenségét Franciaországot meggátolni, ha ez fegyveres kézzel nyulna a spanyol örökség után, másrészt pedig, hogy a francia király is habozott egy európai háború felelősségét magára vállalni. Ez utóbbi két indítványt tett az angol kormánynak, s késznek nyilatkozott, bármelyikét elfogadni. Az elsőre nézve meg is kezdettek az alkudozások, miket Franciaország részről De-Pomponne s De-Torcy ministerek, Anglia részéről Portland gróf angol követ Párisban vittek. Végre az államférfü ösmereteiről és diplomatai ügyeségéről híres Tallard gróf küldetett Londonba; s Vilmos király Heinsiushoz intézett egyik levelé-

ből tudjuk meg a francia király két ajánlatát: az egyik tartalma az, hogy a bajor választó herceg fia kapja Spanyolországot Nyugat-Indiát s a Spanyol Német alföldet, Luxemburg kivételével, mely Franciaországra szálljon; a császár pedig Milánót, és a Dauphin egyik fia Nápolyt-Siciliát s a szigeteket nyerje osztályrészül. A másik ajánlat szerint a Dauphin egyik fia kapja Spanyolországot és Nyugotindiat, a császár Nápolyt, Siciliát és a szigeteket, a savoyi herceg Milánót, és a bajor választó herceg fia a spanyol német-alföldi birtokot. Franciaország ez ajánlatok valamelyikének elfogadása esetében, Angolországnak néhány kikötött biztosított a Középtengeren, és néhány nyugotindiai szigetet, ellenben kinyilatkoztatta határozottan, hogy Angliának terjeszkedését Spanyolország németalföldi birtokában nem tűrendi soha. Ezek azon eredeti ajánlatok, miket először a Francia miniszterek Portland gróf elé terjesztettek, azon megjegyezéssel: „hogy a Spanyol király minden percben várható halála híhetőleg ugyanazon bajokba keverhetné Angolországot, mikből csak az imént vergődött ki, és ezeknek ohajtja ő felsége a „legkeresztyénibb“ király elejét venni.“

Lehetetlen tagadnunk, hogy ezen terv bölcsen volt kigondolva.

Mig az alkudozások folytak, a bajor választó hg. fiának halála meghiusítá az első egyezkedés sikerét; de ezek újra megkezdetvén, az év fordultával aláírtak még a spanyol király halála előtt. A kötött szerződés értelmében Franciaország tényleg Nápoly és Sicilia birtokába jutott, és a fentemlített levelezésből igen világosan tűnik ki, miért türe Vilmos király Franciaország e tetemes nagyobbodását. Ő minden gondját Hollandiára — és a Németalföldre fordítá, és onnan távoltartani törekedett oly hatalmas szomszédokat, minők a német császár és a francia király leendettek; azért gátot vetett mindkettő közt, ellenben meggyőződése lévén, hogy Nápoly és Sicilia tényleg nem csak növelni nem fogják Franciaország hatalmát, hanem még eredeti pénz- és haderejét is, igénybe venni, és elvonni figyelmét az Éjszaktól.

Ha Vilmos király helyzetét tekintjük, nem mondhatjuk, hogy sok politikai bölcsesség rejlett volna az általa kötött szerződésben. Francia és Spanyolország egyesülése egy korona alatt korántsem lett volna oly veszélyes, mint akkor és még jó ideig utána hitték. Több spanyol házasságot láttunk, mik nem vontak oly nagy eredményeket magok után, minőket azoknak létrehozói reméltek.

A tapasztalás megmutatta, hogy az uralkodók nem igen növelik hatalmukat az által, hogy ha valamelyik rokonukat a szomszéd ország trónjára ültetik; és ha a két ország csakugyan egy korona alá jut, Spanyolország akkori közszelleme után ítélve, igen valószínű, hogy a végeredmény a spanyolok általános föllázadása leendett.

A szerencse azonban nem igen kedvezett ezen bölcs és jóltervezett rendezménynek. Két esemény meggátlá végrehajtását.

Nem állíthatjuk, hogy Vilmos királynak valami különös kötele-

zetsége lett volna a német császár igényeit támogatni a spanyol trónra, de azon méltó megrovás ellen sem védhetjük, hogy a császárt egészen mellőzte a szerződés-kötésnél, bár ő ezt érett megfontolással és a kimaradhatlan következés teljes tudatában tevő.

Az egyik levelében a király azt írja: „kétségtelen, hogy a császár a két ajánlat egyikét sem fogadandja el; úgy nem marad egyéb hátra, mint őt rákényszeríteni.

A dilemma elég jelentékeny volt, és a kimenetel végzetteljes. — A szerződés a császár tudtára jutott, és ez azonnal tudatta a spanyol királylyal. A spanyol fő nemesek dühöngtek, midőn megtudták, mily nagy önkénnyel intézkedtek királyságuk felett, s végre a spanyol király, miután a pápával tanácskozott volna, végrendeletet csinált, melyben az anjoui herceget tette utódjául.

Ha a spanyol király az első szerződés megkötése után hal meg, igen valószínű, hogy a francia király azt tényleg végre is hajtja vala; de a második a király halála előtt köztudomásra jutván, a madridi udvar, a francia és ausztriai pártok fondorlataitól hurezoltatott, míg a végrendelet az anjoui herceg javára létre nem jött, azon határozott célból, hogy a spanyol birtokok oszlatlanul maradjanak.

XIV. Lajos nem állhatott ellen e kísértetnek; s nem minden hábozás nélkül nyúlt a veszélyes préda után. Az osztályos szerződés szélnek bocsátatott, és úgy kezdődött azon hosszú és vérengző háború, melyet a Blenheim és Ramilies melletti győzelmek örökítenek, és mely Franciaország rég kimerültségével ugyan, de a Bourbonoknak spanyol trón elfoglalásával végződött.

Nagyon kétséges azonban, hogy az angolok az európai egyensúly helyreállításáért részt vettek volna-e e nagy háborúban; de őket más ok vitte rá, gyorsabban, mint magok hitték.

A francia király II Jakab halála után ennek fia jogczimét elismerte az angol trónra. Ez ingerlé az angol nemzetet a háborúra, és megszünteté azon szűkkeblű politikát, mely sajnos homályt vet Vilmos uralkodásának későbbi éveire.

E háború kétségtelen tanúsága annak, mily mély gyűlölettel viseltetett az angol nemzet legnagyobb része a Stuartok iránt, és mennyire féltette alkotmányát, melyet a Stuartok visszatérése által veszélyeztetve látott.

Az angolok elleneztek az állandó hadsereget és nem szavazták meg a költséget egy előbbi háború viselésére; de mihelyt azon hír érte őket, hogy a francia király elismerte az elhunyt Jakab fának igényeit, oly közlekedéssel állottak fegyverbe, mely az angol történet legidősebb lapjait egygyel szaporítá.

De Vilmos király missiója be volt fejezve; életének vége közel; a lelkesült hadsereg első mozgalmait sem érte már meg. A haldokló király végóráit megragadó színekkel festi Macaulay.

A nagy uralkodó föladata meg volt oldva, és mielőtt nap-

világot láthattak volna azon sorok, mikben nagy történetírója örökíté, ez maga is követte hősét a hideg sirba.

Vilmos megveté a szilárd angol alkotmány alapját, vagy helyesebben mondva összeillesztette, megőrizte és összhangzatos rendbe hozta azon alkotmány talpköveit, miket az akkori nemzedék elődjei — többnyire önzésből — egyenként szereztek meg.

Ez nagy és nehéz munka volt melyet csak a király jellemsszilárdsága, kitartása, ovatossága s bölcsessége mentett meg a sokszor lekiúszhatatlannak látszó nehézségek közt, a végromlástól.

Ez utolsó fejezetben Macaulay kissé mérsékli hősének szokott magasztalását; s minden előszeretete daczára megbocsáthatlan gyengejéül ő is fel rója határozott ellenszenvét minden iránt, a mi angol és vak bámulatát a hollandiak iránt.

De hősének képét eltörölhetlen színekkel festé Macaulay az utolsó vonásig, és letisztítá róla azon pókhálót, melybe egy század szolgasága burkolá, és leróttá irányában azon hálátartozást, melyet a nemzet eddig megtagadott tőle.

E kép befejezése után, kihull a toll a történetíró kezéből. Az ő föladata is nagy volt, és ő azt nemesen oldá meg.

Az angol szabadság nagy templomában egyetlen név sines mélyebben és nagyobb tisztelettel bevésve mint Macaulayé.

DALLOS GYULA.

DESCRIPTION ÉTHNOGRAPHIQUE DES PEUPLES DE LA RUSSIE, par TH. de PAULY, membre effectif de la Société géographique impériale de Russie, ouvrage dédié à S. M. l'Empereur Alexandre II., et publié à l'occasion du jubilé millénaire de l'empire de Russie.

Oly mű, mely egyaránt díszé a salótnoknak, és a tudományos könyvtáraknak. Pompás kiállítású s nagy alapossággal írt mű, nagy ivértben, 62 színezett rézmetszettel, melyek az orosz népek jellegeit és jelmezeit tüntetik föl. A rajzokat e metszetekhez jeles művészek készítették s nagy gonddal vitték ki. Még a vidékek physiognomiája is, mely a népek jellegeinek és jelmezeinek keretül szolgál, kifejezőleg van visszaadva, ritka pontossággal. Az európai, ázsiai és amerikai Oroszország összes népségeinek teljes képcsarnoka egybe van itt állítva. S a jeles szerzőnek, a szöveg írása közben, a pétervárt geogr. társaság és akadémia több jeles tagja, segítségére volt. Igy Erckert, Ritter, Schott, Köppen, Kounik, Wiedeman, Brosset, Lerch. E fölött mindazon anyag, mely a pétervári geogr. társulat s az orosz kormány által közigazgatási úton is egybe volt gyűjtve, rendelkezésére állott szerzőnek. A bevezetés pedig, mely a régiebb és mostani ethnographiát veti egybe, Baer tollából folyt.

A roppant orosz birodalom összes népeinek jellemzése és jelen állapota teljesen kimerítő részletességgel van leírva. Az egész mű e tekintetben öt nagy részre oszlik: I.) *Indo-európai népek*:

szlávok, lithvánok, latin fajú népek, irániak, az indo-európai népek szakadékai. II. A Kaukázus népei: georgiaiak, lesghiek, kiztek, cserkeszek. III. Ural-altaji népek: Szamojedok, finne, tatárok, mongolok, tunguzok. IV. Keleti siberiai népek: jakagotok, korioko-csukcsik, kamesadatok, ghiliakok, kurilok és ainok. V. Amerikai Oroszország népei: álnutok, eskimók, kenainok vagy theani kolochok. Minden egyes nemzetiség erkölcsi, szokásai, történelme nagy részletességgel s lehető kritikával leírva. Továbbá chronologiai táblák, statistikai kimutatások, ethnographicus és chomo-lithographirozott térképek mellékelvők.

Kár, hogy a mű ára 200 rubel, azaz 800 franc s így csupán gazdag könyvtáraknak megszerezhető. Hogyan merjük ajánlani e ritka becsű művet, melyet az ethnographus és statistikus egyaránt nem nélkülözhet, s melyből valószínűleg a nyelv tudós és történetbuvár is sokat tanulhat, hogyan merjük, mondjuk, ajánlani az akadémia könyvtárának, melynek ez évi összes budgete 700 forint?

HAZAI KÖNYVÉSZET.

ARCHAEOLOGIAI KÖZLEMÉNYEK. A hazai műemlékek ismeretének előmozdítására kiadja a m. tud. akadémia archaeol. bizottsága. II. köt. Nagy negyedréti képtatlaszszal, Pest, 1861. (IX. és 332 lap, a szövegbe nyomott hat fametszettel és 54, részben könyomatú, metszett és színes képtáblával.)

Tartalmas kötet, melyben az archaeológiának minden szaka képviselve van. Így a hazai őskori régiségek, valamint a középkori építészeti és egyéb műemlékek, római maradványok, epigraphica, éremtan, heraldica, pecséttan s ikonographia. Az előszóban a bizottság előadója tájékoztatja az olvasót a bizottság ügyköréről.

Első czikk: A Margit sziget műemlékei ifj. Kúnyi Ferencztől. Az ifjú szerző szép szakavatottsággal s nagy pontossággal írja le a romban heverő műemlékek nyomait, a Domonkos apácák, minoriták és premonteiak margitszigeti egykori monostoraik maradványaiban. Az értekezést 4 rajztábla kíséri, a romok nevezetesebb műtárgyait ábrázolva.

II. Kelenföldi pogány sirok. Erdy-től. A Gellérthegy alatt, a régi Kelenföldön, Hausner kereskedő birtokán 1854-ben kiásott hamvvedrek leletét leírva a szerző, alkalmat vesz ezek nyomán általában az őskori sirok, nevezetesen azok három nemének, a réz-, vegyes- és vaskori siroknak megismertetésére. — Ugyanannyi hazai példában, s a leíráshoz mellékelte rajzokban is bemutatva a kelenföldi rézkori, az érdi vegyes- (réz és vas) s az ipoly-szobi tisztán vaskori általa felfedezett és felásatott sirokat. Mellékesen megjegyzendő, hogy különösen az utóbbi kitűnő régészeti ritkaság és nevezetesség. Tár-

gyánál fogva még azután a leírás kiválólag a rézkori tárgyak leleteire, szépségére, a cellákra, s azoknak hazánkban terjedt telepeire vonatkozik.

III. Kiadatlan magyar érmek és pecsétgyűrűk; saját gyűjteményéből közli gróf Andrássy Manó, 7 képtáblával. A mint régiség kedvelő s páratlan nagybecsű gyűjteményeiről ismeretes szerző, itt ezen gyűjteményeiből több rendbeli, eddig részben ismeretlen, részben kiadatlan érmet és pecsétgyűrűt közöl. Ez értekezést már ismertette a Budapesti szemle.

IV. Nyitra-Ivánka területén 1860 és 1861-ben kiszántott XI-dik századi bizanczi zománczos aranylapok Érdy től. Számra 8 aranylap, nyilván mind egy bizanczi fejedelmi koronának részletei, zárt színes zománczozatú képeket állítva elő és pedig Konstantin Monomachos, Zoe és Theodora fejedelmek, egyes szentek, nemtűk s allegorikai alakok képeit, megfelelő feliratokkal jelelve. Ezen tekintetben a ritkaságokban és kincsekben meglehetősen dús muzeumunknak — melynek számára a muz. igazgatóságnak sikerült ezen aranylapokat megszerezni — minden esetre jelenleg egyik kiváló kincsét és ritkaságát képezik. A leírás történeti bevezetéssel tájékoztatja az olvasót, magyarázza a feliratokat, tárgyalja a zománczozás nemeit. Pótlólag visszatér e tárgyra a régészeti krónikában leletek felsorolása közt Ipolyi is, a feliratok bővebb magyarázatát adva; miből kétségtelenül kitűnik, hogy e lapok Konstantin által Zoe nejének s uralkodótársának számára készítettett korona részletei. Érdekes vonatkozásokat találunk e mellett a magyar szent istváni korona hasonló zománczai készítése helyére; mi közt azon nevezetes adat is felmerül, mely a magyar sz. korona egy másik teljesen hasonló példányának létezését tanúsítani látszik. — Két képtábla rajzban és részben színezettel s aranyzással, teljes szépségében állítja elő e zománczozott lapokat.

V. Magyarországbant talált kő- és bronz kori régiségek, idős b. Kubinyi Ferencztől. Első legteljesebb összeállítása hazánk e nemű régiségeinek, melyeknek vizsgálata külföldön, különösen Angolországban, hol celtikák maig legnagyobb keletnek és műveltetésnek ürvendenek, majdan egyedül képezi a szorosabban vett őskori arhaeologia tárgyát. Annál sajnósbban érezte a hazai szaktudomány műveltetésének hiányát, — (mert Érdy, Kiss és a szerző egyes kisebb közléseiken kívül nálunk eddig alig tárgyalatott tüzetesebben) — minél dúsabb és kifogyhatatlanabb hazánk ezen leletekben. Kubinyi ezen közléséből láthatjuk, hogy rézkori tárgyaink egyes példányai az e nemű tárgyak külföldi összes kiadásai-ban és muzeumaiban ritkítják párjokat. S még is ez közlésének, úgy szólván, legkisebb érdeme. Értekezése már magában a tárgy iránt oly alaposan tájékozó, hogy e tekintetben régiségtanunk ezen ágában mindenkor kiinduló pontul fog szolgálni. Nemcsak hogy általában a külföldi vizsgálatok színvonalán áll, de ezek eredményei birálatában

és különösen hazánkra alkalmazásában figyelemre méltó újmutatással szolgál. Helyesen mondja a különböző, kő-, réz- és vaskori régiségek korszakai meghatározására nézve, hogy köztük a végvonalt biztos kijelölni bajos. A régiségbuvárok maguk is mindinkább belátják, hogy a meghatározás nem mindenütt alkalmazható szorosan, és többnyire csak tájékozásul szolgál. Nevezetesen úgymond, hazánkban a két első (kő- és réz-) korszakhoz tartozó régiségek eddigi tapasztalatok szerint más körülmények közt fordulnak elő. Nálunk idővel azért alkalmasint más rend és kulcs lesz kijelelendő. De ettől még távol vagyunk adatok hiánya miatt, új rend felállításáról most még szorosan szó sem lehet. Eleve még számos lelhelyek keresendők s a vizsgálatok és leletek legnagyobb pontossággal leírandók, stb. Még nagyobb elismerésünket igényli azonban a szerző azon buzgósága, hogy 1821 óta ernyedetlenül foglalkozik ezen régiségek ásatásával, vizsgálatával és gyűjtésével. Mily sikerrel, mutatja az, hogy egy lelhelyen is, a terennei hársas hegyen, több 100 db bronz, edény és eszköz került általa napfényre. Mily gonddal és mennyi költséggel folytatta ezen kutatásokat, ha nem tudnók és maga nem mondja is, kivehetjük leírása egyes helyeiből, például hol a terennei lelhely felfedezéséről szól; mint jött rá a paraszt legények kalapjaira és szüireire tűzött, s a zsidók által keresett aransodronyok és bronzfibulák által. S mindezen fáradságos és mód felett költséges utánjárásnak és gyűjtésnek egy célja volt: azzal nagylelkűleg a nemzet muzeumát gazdagítani. Nagyszerű gyűjteményének azonban, mely losonezi házában a muszkák által szétludatott, úgy, hogy töredékeit a romok alól kellett kikaparni, csak maradványai juthattak a muzeumba. Másoknak szerencsére hű rajzai maradtak meg. Míg azóta ismét újabb kutatása és ásatásai szerzeményeivel nem szűnt meg a nemzeti muzeumot gyarapítani. S mily tetemes még az is, a mit a vesztesség után itt előmutathat! 33 táblán közel háromszáz kő- és bronzkori különbnél külön tárgy. Sikerült szerzőnknek egyes helyeken a kohókat, a tűzpadokat, az öntő formákat, az ötyvegeket feltalálni, hol és melyekből ezen bronz eszközök öntettek, gyártattak, s mi által mintegy meglesnie sikerült az őskort saját műhelyeiben. Mindenesetre egyike azon felfedezéseknek, melyek a külföldi hasonló legérdekesebb leletekkel vetélkednek.

VI. Adalékok a magyar ikonographiához. I. Mátyás király egykoru arczképei Henszlmann Imréből. Ki ne óhajtaná közülünk a legdicsebb magyar király valóságos, igazi arczképét ismerni! ? Ki mondja meg, hogy ismeretes különböző arczképei közül, melyik sajátlag az igazi? Henszlmann erre fordítá figyelmét és magas műismeretével járt el a kérdés megoldásában, összehasonlítva, egybeállítva s a történelmi adatokkal combinálva Mátyásnak ismeretes s leghitelesebbeknek tartott arczképeit. Ezek közül jelen közleménye a király 5, nagyobbára egykoru arczképét adja Fuchstaller ügyes hazai metszőnk mesteri vésője által egy lapra metszve,

még pedig oly csinnal, hogy bármily diszkiadásba beillenék. Ezen arczképek egyike Mátyás aranyérméről, másik az ambrasi gyűjteményben levő márvány szobráról, harmadik Actavantes florenczi festő által a király számára készült, most a brüsseli könyvtárban levő misekönyv miniatűréről, a negyedik a Wohlgemuth által festett kassai oltárképekről, végre az ötödik Pencz festményéről van véve. Ezeket egybeveti azután a szerző Mátyás udvari írói, Bonfin- és Galeotinak a király személyéről test és arczkinézéséről fennmaradt leírásaival. Miből kitűnik, hogy míg az érem és ambrasi szobor leghivebben állítják elő arczképét, addig legkevésbé hasonló az, melyet eddig közönségesen Mátyás arczképeül szoktunk tekinteni és szoktak festeni. Figyelmeztetjük illető képkiadóinkat és festészeinket a cziknek gondos tanulmányozására!

VII. Magyar tégláépítészeti műemlékek Ipolytól Ezen érdekes tárgyat bővebben méltányoltak már.

VIII. Egyes kisebb régészeti közlemények. I. Gróf Eszterházy Jánostól egy magyar feliratu érdekes kupa a XVI-diki századból, a szövegbe nyomott három fametszettel. Rajta nevezetesen azon középkori műgyakorlatot is észlelhetni, mint illesztettek be római arany- és ezüst érmek az ily edények díszítéséül. Ugy tudjuk, hogy a gondos régiségbuvártól az Archacol. Közl. jövő kötete is további érdekes közleményeket hozand. II. Henszlmantól I. Mátyás király általólagos építőmesterének kézirati munkája az építészetről. A leírásból kitűnik ugyan, hogy ezen, gróf Zichy Jenő birtokában levő kézirati codex csupán Literati Nemes Sámuel ódonászai ráfogása által tulajdonított Mátyás király építészenek. Mindazonáltal így is a jelesebb ritkaságok közé tartozik, mint XV. és XVI. századi érdekes építészeti album és sajátlag költészeti, és építészeti olasz compilatio. Érdeke e szerint természetesen a hazai régiségen túl, az általános építészeti irodalom színvonalára emelkedik, hol még Henszlmann korszakias művével is találkozunk; kibeen ennél fogva a munka a legilletékesebb ismertetőjére talált. III. Lesencze Tomaji rómaifeliratos kő. Dr. Rómer-től, kinek gondossága által került a n. muzeumba, nevezetesen anyagánál fogva érdemel figyelmet. IV. Mátyás király czimere a boroszlói és görliczi városházakon. Wenczel Gusztávtól, képtáblával. Szép emlék nemzetünk fénykorából, midőn a nagy Mátyás hatalma sz. István koronája birodalmán jóval túlterjedt. Érdekes itt látnunk, mint keletkeztek országlásának befolyása alatt ott künn is nevezetes műemlékek, és mint hódolnak neki a városok czimere emlékszerű felállításával. V. Régi magyar keresztutak és Magyarország czímerének monumentalis használata Ipolyi Arnoldtól, a szövegbe alkalmazott 3 fametszettel. Középkori műrégiségeink egy új érdekes fejezete; előadva régi keresztút medenczéink egyes műpéldányait, a rajtok rendesen előjövő magyar czímerrel és évfelirattal; ennek nyomán figyelmet a szerző nevezetesen már arra is, hogy mily becses adalékul szolgálnak ezek egy részt az ország czímerére nézve, melyet eddig heraldikánk a műemlékeken vizs-

gálni szinte elmulasztott; más részt pedig az évfeliratok által a hazai múltörténet archaeológiája adataiul.

IX. Magyar régészeti Repertorium, írja a szerkesztő Ipolyi. Az archeologiai bizottmány egyik kitünő föladatául tűzte ki a hazai régiségek eddigi leírásainak rendszeres és kimerítő leltárban lajstromozását, s nevezetesen annak, mi a tekintetben hazánkat érdeklő a külföldi szakirodalomban előjön, a tárgy érdeme szerinti kimerítőbb tárgyalását. Az utóbbi évtizedben különösen a műemlékek föntartására föllálitott bécsi központi bizottmány tüzetesen kezdette tárgyalni műemlékeinket és hazai régiségeinket évkönyveiben és havi közleményeiben. Ezeknek ismertetésével s elősorolásával kezdődik mindjárt régészeti repertoriumunk is a magyarországi műemlékek, erdélyi és magyar római régiségek köréből. — Az illető helynevek sorozata szerint közel négyszáz számra rúgó lelhelyet sorol be a első közlés, a legérdekesebb hazai emlékek ismertetésével, melyekzt nagyobbára bíráló, helyreigazító s tovább utaló jegyzetek kísérnek. — Eltekintve ezen, irodalmunkban nagyobbára először itt említett tárgyak érdekességétől, már a lelhelyek folyó száma is oly tetemes, hogy egy magyar régészeti repertoriumnak alapját a legnagyobb mértékben képes megvetni.

X. Ezt követi: Magyar régészeti krónika hasonlóan a szerkesztőtől, Ipolyitól. Benne mindazon újabb régészeti felfedezések és leletek feljegyzése mellett, melyek akár egyenes bejelentés nyomán, akár magántudósítás, vagy a napisajtó útján a bizottmány és tagjai tudomására jutottak, nevezetesen a bizottmány munkálkodásáról is és a hazai régiségek s emlékek ügyébeni eljárásáról értesülünk.

A lelhelyek szerint feljegyzett újabb régészeti leletek száma valóban itt is tetemesnek mondható. Mintegy 130 lelhelyről számos érdekesebbnél érdekesebb tárgy felől értesülünk általa. Benne foglaltatik nagyobb részt a muzeumba újabban érkezett régészeti érdekesebb tárgyaknak, valamint a múlt évi lapokban említett leleteknek sorozata s ismertetése. — Bővebben tárgyaltnak a bizottmányhoz érkezett jelentések és leírások, valamint a bizottmányi tagok által tudomásra hozott vizsgálatok és lelhelyek. Ezen részletes tudósításokból látható, mily gondnal járt el a bizottmány a tudomására esett nevezetesebb leletekre nézve, s mennyire iparkodott ott, hol ezek veszélyeztetve voltak, a hatóságok közbenjárásával is, azokat az enyészettől megóvni. Munkálkodásának azonban legfontosabb részét teszik mindinkább a hazai műemlékek, nevezetesen a változásnak annyira kitett építészeti emlékek vizsgálata és fenntartása érdekében tett intézkedései.

Megemlítendő legelől is e tekintetben, hogy a m. k. helytartótanácsnak az akadémiához intézett azon fölszólítására, hogy a hazai építészeti és műemlékek fenntartására és felügyeletére felállítandó, s az akadémia archaeologiai bizottmányával netalán egyesítendő országos hatóság iránt véleményyt adjon, az archaeol. bizottmány ez ügyben kimerítő javaslatot és tervezetet dolgozott ki egy ily intézkedés

szervezésére, mely az akadémia által a helytartótanácsnak felküldött, s azáltal minden részeiben elfogadva, a legfelsőbb megerősítés végett felterjesztett. Addig is a bizottmány ezen hatáskörénél fogva befolyását igyekezett érvényesíteni, majd egyes műemlékek restaurációjánál, mint a mariadorfi, bényi, kassai, darázsi emlékszerű román és góth izlésű egyházaknál; majd ismét más veszélyeztetett műemlékeknél azok fenntartására intézte gondjait, mint a peccsöli egyházra és feketeardói falfestményekre nézve. Más emlékeknek ismét építészeti felvételeit, rajzát és leírását igyekezett megszerezni, részint költségén is eszközölt vizsgálatokkal és utaztatással, mint a bényi, szabolcsi, balatonvidéki emlékeknek felvételét és leírását Henszlmann, Ipolyi és Römer tagjai által. Ezen felül készülöben vannak jövő évi kiadásai számára az apátfalvi, sz. benedeki, dömösi, kolozsvári nevezetes román és góth izlésű egyházak leírásai és egyes vidékek, mint a Fehér-hegység, Mátyás föld monumentalis statistikája.

Dus és kimerítő név- és tárgymutató rekeszteti be végre e kötetet, melyben az archaeologiai közlemények eddig megjelent két kötetében felhozott összes lelhelyek, történeti nevek és kiválólag az előjövő régészeti tárgyak betűsorban s illető lapidézettel benn foglaltnak. Nem kis előnye egyébiránt az itt ismertetett munkálatoknak még az is, hogy ámbár a szak-tárgyalásnak meglehetősen megfelelnek, — mind a mellett, talán egy vagy legfelebb két értekezést kivéve, — a többi nemcsak oly közérthetőséggel van írva, hogy a nem szakember is könnyen és kedvvel olvashatja; de annyira instructivus modorban is adatnak elő a tárgyak, hogy a régészet egy vagy más neme iránt okulni vágyó tanuló vagy tárgykedvelő valóságos kézikönyvvül használhatja. Mire nézve nevezetesen a dus képtáblasz és tárgymutató is a legjobb szolgálatot teendik. (P. N.)

ARCHEOLOGIAI KÖZLEMÉNYEK. — A hazai műemlékek ismeretének előmozdítására kiadja a m. t. akadémia archaeol. bizottsága. III. kötet. 1. Füzet. Új folyam I. köt. V. képtáblával.

Tartalma: A kis bényi román izlésű egyház. Felvette, rajzolta és leírta Henszlmann Imre. lev. tag. Azon becses értekezés, melynek az oszlopfőket tárgyzó részét az akadémiai tárgyalások rovatában ismertetjük.

MAGYAR TUDOMÁNYOS ÉRTEKEZŐ. — Szerkesztik és kiadják KNAUZ NÁNDOR és NAGY IVÁN, m. akad. tagok. I. köt. 3-ik füzet.

Ez új füzet tartalma: A magyar nemzet bevándorlásának története. Frankl Vilmostól. — Csery József: Korpona városának ismertetése. (II. közl.) — Balássy Ferencz: A kemeji föesperesség. — Garády: Thurócsmegyei tudósok. — Veszely Károly: Oklevéltár. — Fügedi: Könyvismertetés. Az Értekező tárczája: Tudományos intézeteink működését ismereteti röviden. Irodalmi napló. Halálozások. Aigner Lajos: 1861-ki Magyarországi könyvészet.

STATISZTIKAI KÖZLEMÉNYEK. A hazai állapotok ismeretének előmozdítására kiadja a m. tud. akadémia statisztikai bizottsága. Szerkeszti Hunfalvy János II. köt. II. Füzet. Pest, 1862.

E füzet tartalma: Pest-Pilis gazdasági viszonyai. Dr. Glatter Edvárdtól. — A légköri, betegeskedési és halálozási viszonyok Pest városában 1859-ben. Dr. Tormay Károlytól. — A gabonaárak. Weninger Vinczétől. — Magyarországi takarékpénztárak. Galgóczy K. Adalékok a népesedési mozgalomhoz. Weninger V. — Az újonczozási vizsgálatokra vonatkozó adatok. Dr. Tormay K. — Adalékok hazánk erdészeti viszonyainak ismertetéséhez. Hunfalvy Jánostól. — Az egyházmegyék népességi statisztikája 1861-ben. Weninger és Dr. Konek. — A budai k. magyar műegyetem, Kautz Gy. — Franciaország adóztatási és pénzügyi statisztikája Weninger V. — Magyarország borászata, Galgóczy K. — A hajózási forgalom az osztrák kikötőkben s a hajók teherképessége 1859. Weninger V. — A pesti kereskedelmi akadémia. Weninger V. — Bács megye népességi viszonyai. — Igen érdekes és tartalmas egyveleg a hazai és külföldi statistika köréből.

TARTALOM.

TIZENNEGYEDIK KÖTET. — 1862. ÉV.

XLIV. ÉS XLV. FÜZET.

Lap.

HORÁ CZ. — Irói élet- és jellemrajz. — Második közlemény. — Szász Károlytól.	3
A SOCIALISMUS ÉS COMMUNISMUS RENDSZEREI. — Második közl.: Owen és a socialismus Angliában. Kautz Gyulától.	56
A KÖZÉPKORI EMLÉKSZERŰ ÉPÍTÉS ZET MAGYARORSZÁGON. — Ipolyi Arnoldtól.	72
TOCQUEVILLE EMLÉKEZETE. — Trefort Ágostontól.	108
EGY SCHWEIZI KÖVET MÁTYÁS KIRÁLY UDVARÁBAN. — Szabó Károlytól.	143
OLASZORSZÁG LEGÚJABB TÖRTÉNETEI. — Különösen a külhatalmak állása az olasz kérdésben 1848. Reuchlin nyomán. Jánosif.	168
LEGÚJABB TALÁLMÁNYOK ÉS FÖLFÖDÖZÉSEK. — IV. Szinképi elemzés. A nap alkatrészei. — V. A meteoritek vegyelemei. — VI. A tavak lakói. Egy fölfödözött ősnép. — Szabó Józseftől.	188
MÁCAULAY EMLÉKEZETE. — Emlékbeszéd. Trefort Ágostól.	203
IRODALMI SZEMLE. — Városaink monographiái. — IV. Szathmárnémeti története Bartóktól Szilágyi Sándor. — A temesi Bánság monographiáinak bírálata. — Pesti Frigyestől.	213
MAGYAR AKADEMIA. — Tudományos előadások. 1861. december 1862. Január. — Márczius. — Cs. A.	244
HAZAI KÖNYVÉSZET.	

XLVI. ÉS XLVII. FÜZET.

MACHIAVELLI ÉS MONTESQUIEU. — Politikai tanulmány. I. Machiavelli. — Báró Kemény Gábortól.	273
AZ 1817. ÉVI INSÉG ÉS ÉHHALÁL ERDÉLYBEN. — Idősb gróf Teleki Domokostól.	310
ZICHY MIHÁLY. Művészi jellemrajz. Gautiertől.	337
ÉL-E ÁRPÁD FIÁGA? — Első közlemény. — Botka Tivadartól.	359
A SOCIALISMUS ÉS COMMUNISMUS RENDSZEREI. — Negyedik közlemény. — A legújabbkori socialisták és communisták, különösen Proudhon. — Kautz Gyulától.	373
ÚJABB ADALÉK A TÖRÖK URALOM TÖRTÉNETÉHEZ MAGYARORSZÁGON. — Szilágyi Sándortól.	395
OROSZORSZÁG JELEN BELVISZONYAI. — Mazade után. — Reviczky Szevértől.	420
M. TUD. AKADEMIA. — 1862. Márcz. — April. — Tudományos előadások. Cs. A.	437
IRODALMI SZEMLE. — Városaink monographiái. VI. Kassa történelmi évkönyve Tutkótól. Szilágyi Sándor. — Az edinb. Review essaye a keleti egyház történelmét tárgyzó újabb orosz, angol és görög munkák fölött. Tóth Dénes. — Macaulay történelmének utolsó kötetei. Az edinb. Review nyomán. Ballos Gyula.	479
HAZAI KÖNYVÉSZET.	

